

श्रीमदनन्तभट्टधिरचितः

विधानपारिजातः

प्रथमः खण्डः

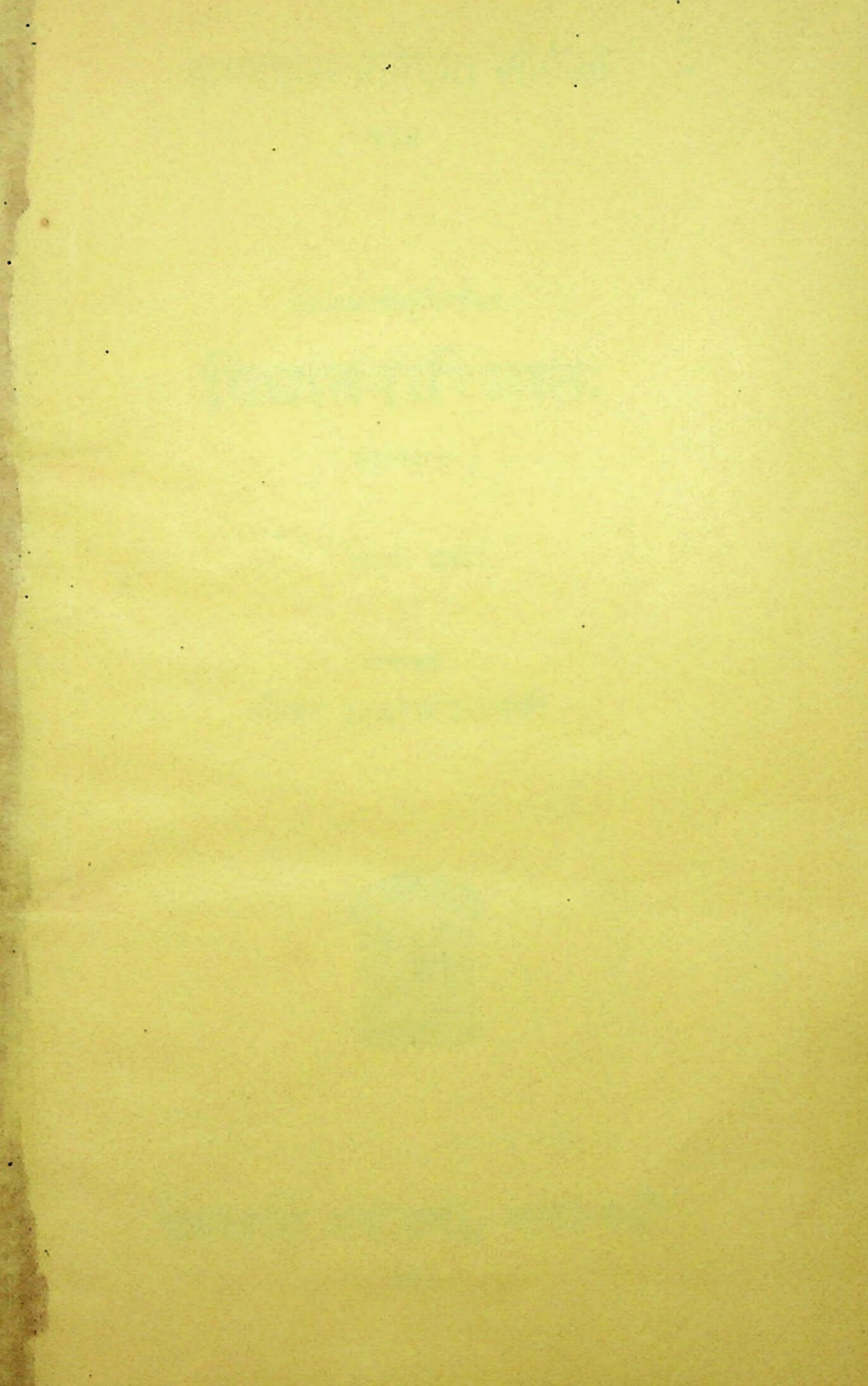
वाराणसी

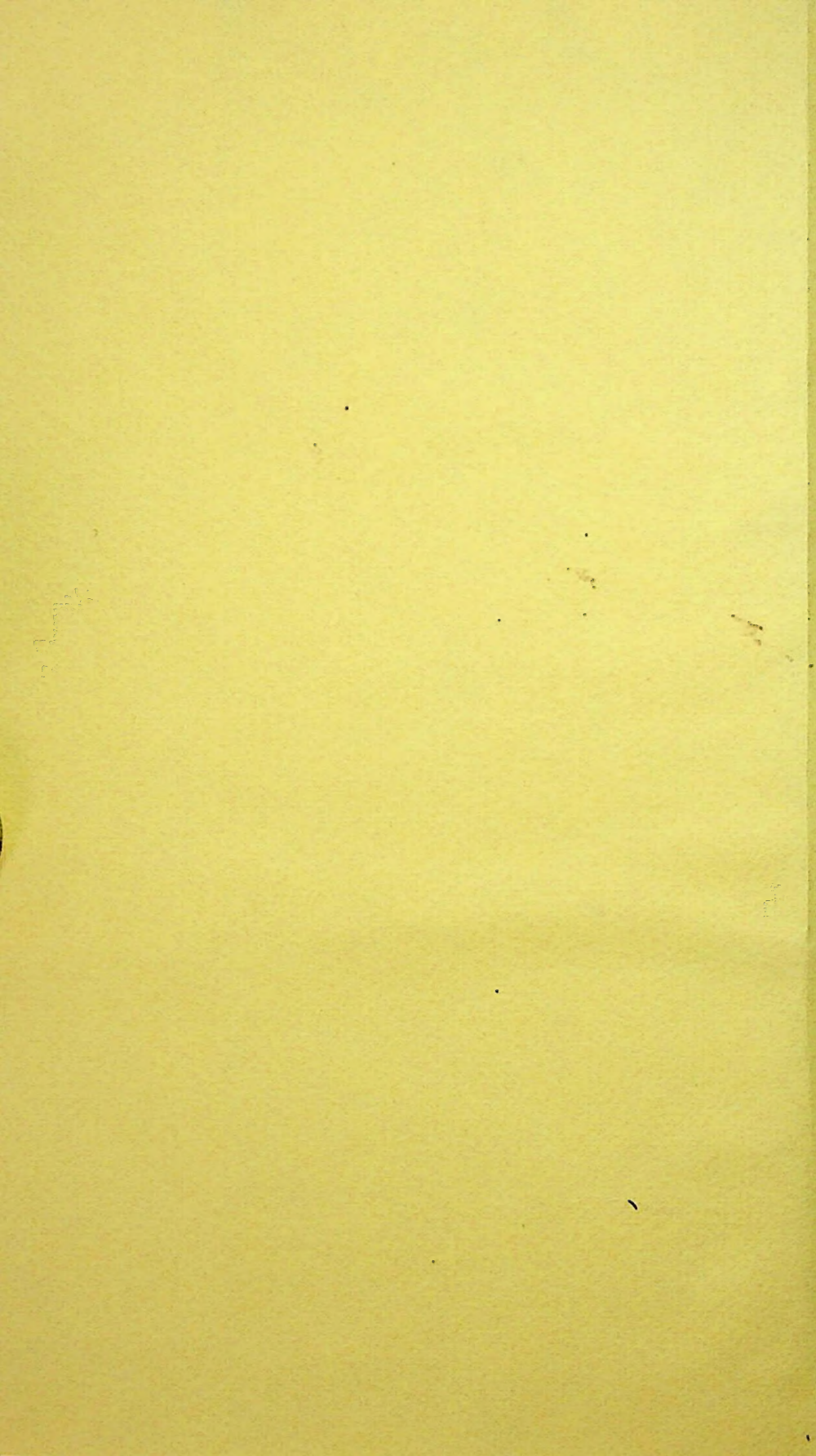
सम्पादकः

पण्डित ईश्वरचन्द्र शास्त्री

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

कृष्णदास संस्कृत सीरीज ३-५

१३४

श्रीमदनन्तभट्टविरचितः

विधानपारिजातः

(स्मृतिग्रन्थः)

चतुर्थः खण्डः

सम्पादकः

पण्डित ईश्वरचन्द्रशास्त्री

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

१९९२

प्रकाशक : कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पुनर्मुद्रित, वि० संवत् २०४९

मूल्य : रु० १०००-०० (१-४ भाग)

© कृष्णदास अकादमी

पो० बा० नं० १११८

चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ५२३५८

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० नं० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

KRISHNADAS SANSKRIT SERIES

134

VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

(A SYSTEM OF HINDU LAW)

OF

SRIMAD ANANTA BHATTA

VOL. IV

Edited by

Pandita Iswar Chandra Sastri

KRISHNADAS Academy

1992

© KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers & Distributors

POST BOX No. 1118

Chowk (Chitra Cinema Building), Varanasi-221001

(INDIA)

Phone : 52358

Reprint Edition

1992

Also can be had from :

Chowkhamba Sanskrit Series Office:

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1008, Varanasi-221001 (India)

Phone : 333458

विधान-पारिजाते

प्राक्कथनम् ,

—*—

अयं पारिजातोमहानिबन्धो धर्मपरिमलपरिपूर्णः, धर्मसंहितानाम श्रुतेः स्मृति—सारभूता (१) स्मृतिस्तु श्रुतितोजाता । सर्वस्य शास्त्रस्याकरभूता श्रुतिः । तथाहि 'श्रुतिस्तु वेदः प्रोक्तो वै धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' (२) स्मृतिस्तु विशेषतोहि प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रबोधिका—तच्च वक्ति महर्षिः 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतके नवा' इति । तयोः प्रवृत्तिः श्रीभगवन्तं परमेश मुपासीत, निवृत्तिः न सुरां पिबेत् इति । श्रुतिरवादीत् धर्मलक्षणम्, 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिणं प्रजा उपसर्पन्ति, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति' (३) 'धर्मेण पापमपनुदति' इति । 'धर्मो रक्षति रक्षितः', धर्मश्चर धर्मः सर्वेषांभूतानां मधु' इति च । अत्र विश्वस्य प्रतिष्ठा इत्युक्तेः विश्ववासिनां जनानां धर्मोऽभ्युदयनिः-श्रेयससाधनार्थं राजते जगति ।

(१) श्रुतिः—श्रीपरमेशस्य आसप्रत्यासादिनिर्गता । 'निःश्रुति—मन्त्रवेदाः बोधितमेतस्य पुत्र-भूतानि' इति वाचस्पति-मिश्रपादाः । अत्र श्रुतिः 'अस्य च महतो भूतस्य निःश्रुतिं यद्वेदे' इत्यादि । अपरा श्रुतिरपि 'न कश्चिदे कर्त्ता च वेदकर्त्ता चतुर्मुखः' । अपौरुषेयत्वादस्य कर्त्ता नास्ति, अन्यन् नीमांसा-दर्शने प्रव्यक्तमस्ति । श्रुते गुरुशिष्य परम्परया, अनादिकालतः पितापुत्र परम्परया वा या सा श्रुतिः ।

(२) 'स्मृतिस्तु धर्मसंहिता' । अर्थेते धर्माधर्मौ यया साश्रुतिः । वेदाद्ये स्मरणं पूर्वकं या महर्षि-भ्रम्यादि-विरचिता सा श्रुतिर्वा । तास्य श्रुतयः मन्वादि संहिताख्याः । तथाहि 'मन्वन्नि विष्णु हारीताः याज्ञ-वल्क्यीशनाङ्गिराः यमापस्तम्ब समवर्ताः कात्यायनो बृहस्पतिः । पराशर व्यास शङ्ख लिखिता दक्ष गोतमी । शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रं प्रयोजताः' इति । आसु श्रुतिषु मनोरेव श्रेष्ठम्, यद्यपि भृगु प्रोक्तासंहिता पञ्चानुना प्रोक्ता, तथापि च तत्र मनोः प्राधान्ये श्रुतिरवादीत्—'मनुर्वै यत् किञ्चावदत्तङ्गेवजं भेषजायाः' इति । श्रुतिश्चात्र यथा,—'यः कथितं कस्य चिद्धर्म्ममनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञान-मयो हि सः' इति । अन्यच्च 'वेदार्थोपनिषद्गत्वात् प्राधान्यं हि मनोः श्रुतम् । मन्वर्थे विपरीता या सा श्रुतिर्न प्रशस्यते ।' मनवोऽष्टादश संख्यकाः । तेषां बृह भन्वादिभेदेन काले भिन्नत्वम् ।

(३) 'तयोर्धर्मस्तन्वा यज्ञोऽभ्ययनं दानचरितं ह्यान्दोग्ये ।

स च धर्मश्चतुर्विधलक्षणः, तथा च स्मृतौ,—

‘वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः (१) ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्’ इति ॥
मतान्तरेच ‘दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः’ ।

तमाह महर्षि मनुः—

‘धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्यासत्यम् क्रोधोदशकं धर्मलक्षणम्’ ॥

अत्रापरञ्च—

‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं’, ‘धर्ममूलमिदं स्मृतम्’ । दर्शनशास्त्रेऽपि,—
‘अथातोधर्मजिज्ञासा’ । ‘वोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः’ । ‘एवमथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ ।
‘यतोऽभ्युदयनिः श्रेयससिद्धिः स धर्मः’ । ‘धर्मेण गमनमूर्धं गमन
मधस्तादधर्मेण’ । अत्रापरं ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ । ‘अथातोधर्मं व्याख्यास्यामः’ ।
‘श्रेयान् स्वधर्मोविगुणः’ । ‘धर्मः प्रोजिभूत कैतवः’ । ‘धर्मः स्वनुष्ठितः
पुंसाम्’ । ‘धर्मस्य ह्यपवर्गस्य’ । ‘धनञ्च धर्मकफलम्’ ।

(१) स्मृतिः—श्रूयते गुह परम्परया पितापुत्र परम्परया वेति स्मृतिः, श्रूयत एवं न केनापि क्रियते, तत्
कर्तुराकरणात् । श्रु श्रवणे, ततः कर्मणि क्तिन् । श्रूयते धर्माऽनया वेति ‘श्रूयजीविस्तुभ्यः’ इति वार्त्तिकान्
करणे वा क्तिन् । वेदः—विद ज्ञाने, विदन्त्य नेन परमेश-धर्मादिकम्, ततः विदेः ‘इलशेति’ घञा सिद्धः ।
आवायः—आ आवासे, आवायते अभ्यस्यते गुरुतः, इति कर्मणि घञ् । यथा आमनस्तुप दिशति सत्यं धर्मा-
धर्मावेति ‘श्यादैवधा’ इत्यादिना णः स्यादिति । सूक्तम्—सु-सम्पन्नेषु उक्तं परमेशेन न तु कृतम्, घटादिवत् ।
मन्त्रः—मन्त्राते मोक्षतत्त्वं येन । मतिगुण भाषणे, ततो घञा सिद्धः । ‘मन्त्रो वेदविशेषस्याद् देवादीनाञ्च
साधने’ । ‘न कश्चिद् वेद कर्त्ता च वेदकर्त्ता चतुर्मुखः’ इति स्मृतेः ।

स्मृतादिवर्गो वेदाः,—ऋक्षुतौ ऋचन्ते स्तुयन्ते परमेशादयीदेवा यथा सा ऋक् । साम,—‘सीङ्ग-
कर्मणि’ । स्मृति पापम् येन तत् । ऋषादिकान्मनिन् । ‘साम क्रौञ्च मुपायस्य मेदेवेदानरेऽपिच’ । यज
देवपूजासङ्गतं कर्त्तव्यदिषु । इत्येतदेनेन । ‘अनि’द्वयपि’ इत्यादीणादिकादु सा यजुरिति । एषा ऋगादीनां
खल्वञ्चापक्तानि स्वायि यथा,—‘मन्त्राद्यवशेन पादयवस्या सा ऋक्’ (१) ‘गीतिषु सामाख्या’ (२) ‘शिवे यजुः’
(३) इति । अथर्ववेदेन सह वेदाश्चत्वारः । महाभारतस्य पञ्चमवेदत्वे औपचारिकं केचन खीकुर्वन्ति, तथाच ‘वेदा-
नध्यापयामास महाभारत पञ्चमान्’ इति । अपरञ्च—‘चतुर्थः स रङ्गस्थो वेदेभ्योऽधिकयदा, तदा प्रवर्त
लोकैऽस्मिन् महाभारत मुच्यते’ । अपरञ्च गीता व्याख्याने, ‘भारते सर्ववेदायः भारतायञ्च कृतञ्चयः । गीताया-
मस्ति तेनेव सर्वेश्वरमयीहि सा’ इति । महाभारतस्य पञ्चमवेदत्वे हेतुमदर्थिभिर्नीतः, तथाहि भारतान्मर्ग-
तानि एत्यान्वेष्ट, श्रीभगवद्गीता, (१) अनुगीता, (२) सनत् सुजातीयाध्यात्मशास्त्रम्, (३) श्रीविष्णु, सहस्रनाम,
(४) गजेंद्रमोचः पाण्डवगीता वा (५) इति ।

अन्यच्च,—

‘वेद प्रणिहितो धर्मोऽथ धर्मस्तद्वि पर्ययः’ । इति

अपराणि च,—

‘एक एव सुदृढधर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति’ ॥

‘अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

‘नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्म-सञ्चयः’ ॥

‘धर्मेण हि सहायेन तम् स्तरति दुस्तरम्’ इति च ।

अस्मिन् प्रसङ्गात् त्रय्यपि उच्यते,—‘विधानमृगयजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः’ । ऋग्यजुः सामानि त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः त्रयीति (*) । अत्र वेदानां त्रित्वं श्रुतिवृत्तिः, यथा ‘ऋचः सामानि यज्ञि रे च्छन्दांसि यज्ञिरे तस्माद् यजुरजायत’ इति । यद्येवं स्यात्तदा कथं ‘चत्वारो वेदाः ऋगयजुः सामाथर्वणः’ । ‘चतुर्थ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽधिकं यदा’ इति च (†) अत्र त्रयीति विशेषणं बौद्धागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । चतूर्णां वेदानां त्रयीसंज्ञा त्रिवेद्याञ्च । यथा हि—

द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्याञ्च वर्त्तते । अतश्चत्वार एव वेदाः, तथाच श्रुतिः—‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्ताकल्पो व्याकरणं निरुक्तच्छन्दो-ज्यौतिषमिति’ (‡) अपरा च्छान्दोग्य श्रुतिश्च—‘सहोवाच—‘सर्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पञ्चमं वेदानाम्’ इत्यादि । नहि केवलं महर्षिमन्यादिप्रणीतानां स्मृतिसन्दर्भाणां ‘संहितेति’ नामास्ति वेद-सन्दर्भस्यापि संहितेति नाम दृश्यते यथा, शुक्ल यजुः संहिता, तैत्तिरीय संहिता, मैत्रायणी संहिता, इत्यादि । व्याकरणनयेतु संहिता, सन्धिरित्यपि । शाब्दिकरीत्यातु संहिता सन्निकर्षः संयोगः, द्वयोर्मेलनम् । तथा च ‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूरसर्गयोः’ इत्यादि (§) । पौराणिक मते च ऋषिप्रणीतधर्म-शास्त्रं संहितेति । अत्र स्कन्दपुराणोक्त—पदसंहिताः ।

(*) त्रयीति,—अत्र विशब्दान् ‘संख्यायाः अन्त्यवे तथ्य’ । (५-२-४२ सू०) ‘द्वित्रिभ्यां तथस्य,—इति ‘अयत्’ । ‘टिड्डा’ इत्यनेन डोप् । त्रयाधर्मः त्रयीधर्मः त्रयीप्रतिपादित-यागादिः ।

(‡) एतानि श्रुतेः षडङ्गानि मुख्यकोषनिषदि उक्तानि ।

(†) सरहस्यं इत्यो वेदा इति प्रागप्युक्तम् । ‘काश्च’ च पञ्चमो वेदः यन्महाभारत-कृतम्’ इति च । ०

(§) श्रुतिस्तु ‘धर्मशास्त्रं सूरण्योः स्त्रियाम्’ इति कौषकारः । संहितेति, संपूर्वाद्दधातेधातोः कर्मणि क्तः । ततो ‘दधातेहिः’ (३।५।४२) इति सिद्धम् ।

तद् यथा,—

‘स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुति सम्मतम् ।
पड्विधं संहिताभेदेः पञ्चाशत् खण्डमण्डितम् ॥
आद्या सनत् कुमारोक्ता द्वितीया सृतसंहिता ।
तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता ।
तत्परा संहिता ब्राह्मी सौरान्त्या संहिता मता ॥

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

आद्यातु संहिता विप्रा द्वितीया पट्सहस्रिका ॥
तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत् सहस्रेणोपलक्षिता ।
तृतीया संहिता पञ्च-सहस्रेणोपलक्षिताः ॥
ततोऽन्याःत्रिसहस्रेण ग्रन्थेणैव विनिर्मिताः ।
अन्याः सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः’ (*) ॥

वेदाङ्गेषु पट्सु कल्प सूत्रं द्वितीयाङ्गम् । तस्माद् विभक्तानि धर्म-
शास्त्र-याग-प्रतिसूत्रश्रौत सूत्र-गृह्य सूत्राणिचेति । प्रथमं कात्यायन-श्रौतसूत्रम् ।
द्वितीयं बौधायनादि धर्मसूत्रम् । पारस्कर-गोमिलादिगृह्यसूत्रम् । एतान्यत्र
धर्मशास्त्रेऽन्तर्भूतानीति केचनर्षयः प्रोचुः । एषां धर्मोद्देशे कृत्य प्रकाशकत्वात् ।
कल्पसूत्रस्य विषयोयज्ञादिः । धर्मशूत्रस्य धर्मकृत्यादिः । गृह्य सूत्रस्य
संस्कारादिः ।

एतेभ्यः सर्वेभ्य इतिहास-पुराण-ज्योतिषेभ्यश्च सारं समाकृत्य धर्मशास्त्र-
निबन्धा हेमाद्रि-शूलपाणि-जीमूतवाहन. कामधेन्वादिह्रिः बहवोनिबन्धा-विरचिताः ।
दृश्यन्ते प्रायस्त्रिंशत्-परिमिता धर्म शास्त्रनिबन्धग्रन्था विद्यन्ते च । बहूनां निबन्ध-
ग्रन्थानामत्र पारिजाते नामोपलब्धोऽस्ति । एवमस्मात् प्राक्सन्धर्मकृद्भिरपि तेषां
नामधेयानि गृहीतवाक्यानि च समङ्कितानि । अस्य सूत्रोपत्रे प्राक्तन निबन्धकृतां
निबन्धानाञ्च नामाणि मया समुद्धृतानि । बहवोमहार्घ्य ग्रन्था एकस्य ग्रन्थागारस्य च
विद्वेषाद् (+) दाहे, शिलादित्येन दग्धाः । एतत् पारिजातकृद्भिर्हेमाद्रिमाद्रियत
तमनुसृत्य च तदुवाक्याणि समङ्कितानि । यथाहि—‘हेमाद्रिमाद्रियत

(*) स्कन्द पुराणे, सृत संहितायाम्, शिवमात्रास्त्राखण्डे प्रथमाध्याये ।

(+) उपेण बौद्ध-शिलादित्येन संकतदेवान् दहन् यथाकथोऽदादि ।

सुवर्ण निवेशरम्यम्' (*) । गौडीयमत प्रसङ्गेणवङ्गीय विदाम्बररघुनन्दनोक्तिरपि पञ्चमस्तवके समुद्धृता (†) ।

अत्र पारिजाते प्रथमस्तवकादि प्रारम्भे अवसानेच एतद्ग्रन्थोक्त—

विषय-संक्षेपोक्ति र्यथा :—

प्रथमे स्तवके स्वस्ति वाचनादिकमुच्यते ।

द्वितीये दुष्ट-शृङ्गादि-जातशान्तिकमीर्यते ॥

तृतीये गुरुशान्त्यादि व्रत-बन्ध-विवाहयोः ।

प्रकीर्णानि विधानानि कीर्यन्तेऽन्न चतुर्थके ॥

मरणस्य विधानानि कीर्यन्ते पञ्चमेऽन्नतु ।

जननादि-क्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

सुप्रसिद्ध धर्मशास्त्रीयसारसंग्रहकारेभ्यो रघुनन्दन भट्टाचार्य-रत्नाकर मिश्र-निर्णयसिन्धुकृदादिभ्यः परवर्तितया एतद्ग्रन्थकृतृ धृत वचनानि, तेषां नकेनापि प्रमाणत्वेन समुद्धृतानि । यद्येवमस्तेभ्य प्राचीनतमोऽभविष्यत्तदा तैः सर्वग्रन्थकृद्भिरेव पारिजातकृतृ-वचनानि प्रामाण्यबाहुल्येनोद्धृतानि अकारिष्यत । नह्यस्यायं केवलं पारिजातनिबन्धो विरचितः अपरेच प्रणीताः सन्दर्भा विद्यन्ते, यथाहि,—

(१) दानपारिजातः—

(२) शान्तिपारिजातः ।

(३) आह्निकपारिजातः ।

(४) दानसागरः ।

(५) कुण्डमण्डपहोमविधानम् ।

(६) ग्रहयज्ञविधानम् ।

(७) कथामृतनिधिः ।

(८) पञ्चोपाख्यानसंग्रहः ।

एतेच पारिजातकृतृः स्वरचिताः सन्ति निबन्धाः ।

(1) सुक्ताफले श्रीमदभागवत सारि वीपदेवेनावादि । एवमेव तद्वीकाकृता हिमाद्रि वृषिणा च ।

'हिमाद्रि वीपदेवेन सुक्ताफलमचीकृतम्' इति तत्रैवास्ति ।

(5) 'सारस्वताः कान्यकुब्जा बङ्गमैथिल उत्कलाः ।

पञ्चगौडा चमी ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः' ॥ 'हिमाद्रिरपकात्' इति पारिजातेऽन्य १२१ पदे ।

भट्टाचार्यस्य स्मृति तत्त्वः खः, यथा :—

'दन्तजननाभावे ग्रहितत्वे ब्रह्मपुराणम् । एवमेव २५५ पदे, यस्य 'आहतत्वे, च' इति ।

(8) दान सागराख्यो महाविन्ध्यः, वङ्गीय वृष बङ्गालसेनेन प्राग् विरचितः, एवमपरस्य 'पञ्चत-सागरः' दुर्भसिनादिविषये ज्योतिर्विज्ञानाख्यनिबन्धः प्रणीतः प्रकाशितः ।

अत्र वङ्गदेशे विरलप्रचाराणि पुस्तकान्येतानि, तथाप्येतेषां धर्मकुत्से सम्यक् समुपकार कत्वम्, चतुर्वर्गचिन्तामणिवत् । समधिक प्राधान्यञ्चान्येषु देशान्तरेषु अक्षुण्णत्वेन सुशोभते, इति समवलोक्यै तद्देशीयैरपि अवश्यं स्वीकार्यम् ।

निबन्धकर्त्ताचास्य सन्दर्भस्यानन्तदेवभट्टः, कस्मिन् समये कतमं देशं (महाराष्ट्रदेशम् ?) अलमकार्षादिति निश्चितुमन्य उपायो न विद्यते । परन्तु निबन्धस्यास्य पञ्चमस्तवकावसाने एवं द्वौ श्लोकौ ग्रन्थकृदुक्तौ स्वपरिचायकौ संक्षिप्तौ स्तः, तावनुसृत्य उच्यते—

- (१) काण्वर्षिकुलजातचन्द्रमाः ।
- (२) अस्यच पितृमहः जहू भट्टः ।
- (३) पिता नागदेव भट्टः ।
- (४) पितृव्यः चन्द्रदेव भट्टः ।
- (५) जननी भागीरथी ।
- (६) जन्मभूमिमहाराष्ट्रदेशः ।
- (७) मीक्षधामवाराणस्या मूपित्वा तेन निबन्धीऽयं
समलेखिं (॥) !

विरचनकालः काश्यात् (१६५२) द्व्यशीत्यधिक षोडशशततमशकाब्दीयः ।

सन्दर्भस्यास्य सम्पादनभारोऽस्ति दुर्व्वहोमयि न्यस्तः । यद्वन्नोऽतिवृद्धोऽहम्, तत्साधने श्रीभगवत् रूपामेव कारणत्वेनानुभवामि । एतस्मात्परं मुद्रणशालाया-
मक्षरसंयोजकानां वृत्तिरपि वर्त्तते । 'पसियाटिक-सोसाइटि' नामसारस्वतमहासमितेः,
आदर्शपुस्तकद्वयमशुद्धिबहुलं समवलोक्य यथामति संशोध्य-प्राकाश्यां नीतः ।
शमिति—

प्रमादाच्च भ्रमाच्चैव वाङ्मन्याद् द्रष्टृहानतः ।

नेत्रयोर्ममदोषांस्ति क्षन्तव्योऽहं विदाम्बरैः ॥

१८७६ शकाब्दाः,
कलिकाता—महानगर्याम् ।

विदाम्बराणामनुचर—
श्रीईश्वरचन्द्र शास्त्री ।

विधान पारिजाते

पञ्चमस्तवकस्य-

विषय-सूची ।

ग्रन्थोक्त-विषयाः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१ । निधन कालिक कृत्यम् .	"	१
अत्रग्रन्थ कृतः मङ्गलाचरणम् .	"	१
२ । मरण चिह्नं ज्ञात्वा कर्तव्यम् ,	देवजानीये,	२-३
३ । आसन्नमृत्यौ वैतरणीम् ,	पुराणे महाभारते च,	२-३
४ । गोदान मन्त्रः,	" "	४
५ । "	नारदीये ,	
६ । "	भागवते,	५
७ । "	स्मृतिषु ,	५
(अन्यत्रापि)	मिताक्षरायाम् ,	५
८ । अकरणेदण्डः,	भारतेऽपि ,	६
	(यथा)	
९ । कृच्छ्रादिभक्षणम् ,	याज्ञवल्क्यः ,	७
१० । प्रास-नियमः ,	पराशरः ,	७
" निष्कपरिमाणम् ,	लीलावती ,	८
११ । सुवर्ण परिमाणम् ,	"	८
१२ । विज्ञानेश्वरोक्तम् ,	"	८
१३ । पराशरोक्त निष्कमानम् ,	"	८
१४ । षट्त्रिंशन्मते, "	"	९
१५ । परिमाणम् , "	मिताक्षरायाम् ,	९
१६ । साग्नेः, "	चतुर्विंशतिमते ,	१०
१७ । दानान्यन्यानि ,	प्रवेताः ,	"
१८ । दानविषये,	मनुराह ,	११
१९ । दानविषये,	यमः ,	"

	ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
२० ।	देयपरिमाणम् ,	मनुः ,	११
”	निवर्त्तनस्थानमितिः,	”	”
”	वस्तुमानपलादि,	”	”
२१ ।	रौप्यनिष्कमानम् ,	”	१२

इति भूमितैलरौप्यादिमानम् ।

—*—

२२ ।	दानमन्त्राः,	चतुर्थस्तवकेउक्ताः ,	”
”	तिलदानम् ,	विष्णुः,	”
२३ ।	”	ब्राह्मेय ,	”
२४ ।	तन्मन्त्रः,	”	”
”	”	पुराणे,	१३
२५ ।	मुसृष्ट-दानम् ,	विष्णुः,	”
”	वैतरणीदानम् ,	”	”
”	दानमन्त्राः,	”	”
”	मोक्षधेनुः,	”	१४

(इत्यासन्नमृत्युवैतरण्यादिदानम्)

—*—

२६ ।	मोक्षधेनुः,	मनुः	”
”	ऋणधेनुः,	”	”
”	मन्त्रस्तस्याः,	”	”
२७ ।	”	ब्राह्मे,	१५
२८ ।	”	भङ्गिराः,	”
२९ ।	पर्युषित शवसंस्कारे- प्रायश्चित्तम् ।	”	१६
३० ।	” विशेषमाह ,	कात्यायनः,	”
३१ ।	”	एतस्य सूत्रम् ,	१७
३२ ।	”	मण्डनः,	”
”	अन्यत्रापि,	”	१८
३३ ।	”	अनुपदसूत्रे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
३४ । मरणसमये कर्त्तव्यम् ,	वृहस्पतिः,	१९
३५ । ”	कात्यायन सूत्रे,	”
३६ । ”	ब्राह्मे,	”
३७ । ”	कालनिर्णये,	”
३८ । मरणसमये कर्त्तव्यम् ,	(दीपिकायाम्)	”
३९ । ”	नागरखण्डे,	२०
”	कूर्मपुराणे,	”
४० । पञ्चरत्नम् ,	नारदः,	”
४१ । निर्हरणे,	स्मृतिः,	२१
४२ । ”	मनुः,	”
४३ । ”	”	”
४४ । दैश्यादौ,	हारीतः,	”
४५ । वैश्यादौ,	विष्णुः,	२३
४६ । अन्न प्रायश्चित्तम् ,	जाबालिः,	”
४७ । ”	कात्यायनः,	”
४८ । ”	मनुरपि,	”
४९ । अपवादः धर्मार्थं,	पराशरः,	”
५० । ”	ब्राह्मेयऽपि,	”
५१ । ”	गारुडे,	२४
” ज्ञानमन्त्रः,	स्मृतिसंग्रहे,	”
५२ । ”	विधानग्रन्थे,	”
५३ । आसन्दी लक्षणम् ,	अत्रिः,	”
५४ । ”	अन्यत्रापि,	”
५५ । ”	धर्मदीपे,	”
५६ । ”	स्कान्धे,	”
५७ । ”	अत्रिः,	”
५८ । आसन्दीभङ्गेः,	रेणुः,	२५
५९ । प्रायश्चित्तम् ,	देवजानीये,	”
६० । ”	गारुडे,	”
६१ । ”	नारदीये,	२६

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृ ङ्कः,
६२ । तीर्थाऽर्हजलमरणे विशेषः,	वाराहे,	२७
६३ । ”	गृह्यकारिकायाम् ,	२८
६४ । तन्मन्त्रो यथा,	”	२९
” ”	”	३०
६५ । स्मार्त्तमात्राग्नौ पात्रविन्यासः,	कारिकायाम् ,	३१
६६ । ”	अप्येतु,	३२
६७ । ”	तथाहि,	”
६८ । चितिकारः,	आश्वलायनः,	३३
६९ । ”	परिशिष्टे,	”
७० । श्मशानस्थलम् ,	स्मृतौ,	”
७१ । शव संस्कारः,	”	”
७२ । अग्निनिर्णयः,	बृद्धयाज्ञवल्क्यः,	३४
७३ । ”	देवजानीये,	”
७४ । ”	शाठ्यायनः,	”
७५ । ”	गोभिलाचार्यः,	”
७६ । ”	कात्यायनसूत्रम् ,	”
७७ । ”	”	”
७८ । ”	आपस्तम्बसूत्रम् ,	”
७९ । अन्योविशेषः,	बौधायनकारिकायाम् ,	३५
८० । ”	मुनिः क्रतुः,	”
८१ । तल्लक्षणम् ,	क्रियासारे,	”
८२ । ” अत्र,	देवलः,	”
८३ । आहिताग्नेर्भाष्यार्था मृतौ,	याज्ञवल्क्यः,	३६
८४ । ”	मनुरपि,	”
८५ । ”	कात्यायनः,	३७
८६ । ” अभिप्रायः,	”	”
८७ । ”	देवजानीये,	३८
८८ । ”	यज्ञपाश्वर्यः,	”
८९ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
९० । ”	बृद्धशातातपः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६१ । ”	अन्यत्रापि यद्वा,	३८
६२ । विशेषः,	देवजानीये,	”
६३ । ”	यक्षपार्ष्वः,	”
६४ । ”	मनुः,	”
६५ । विशेषः,	अन्यत्रापि,	”
६६ । ”	यद्वा,	”
६७ । सा यथा,	यक्षपार्ष्वे,	”
६८ । ”	विष्णुः,	”
६९ । उपाधिः कुलपत्न्यादिः,	आपस्तम्बः,	”
१०० । ”	भरद्वाजसूत्रे,	३८
१०१ । ”	कात्यायनसूत्रेच,	४०
१०२ । मृतपत्नीकः,	देवयाज्ञिकभाष्ये,	”
१०३ । ” विषयेऽन्यः,	त्रिकाण्डमण्डने,	”
१०४ । ” ”	शौनकः,	”
१०५ । अनेकपत्नीकविषये,	”	”
१०६ । प्रकारान्तरम् ,	आश्वलायनः,	”
१०७ । ” अपरोक्तिः,	कल्पभाष्यार्थसंग्रहे,	४१
१०८ । प्रोषिताग्नेर्दाहः,	देवजानीये,	”
१०९ । सूतकान्तरम् धर्म्यात् ,	पैठीनसिः,	४२
११० । पर्णशरीर विशेषः,	ब्रह्मपुराणे,	४३
१११ । ”	कात्यायनः,	”
११२ । तत्र प्रकारान्तरम् ,	आश्वलायनकारिका,	४४
११३ । ”	निगमे,	”
११४ । ” (वज्र्यौ शनिशुक्रौ)	नारायणभट्टीये,	४५
११५ । ”	(नक्षत्र विषये)	”
११६ । ”	(योगेषु)	”
११७ । ”	” आश्वलायनगृः,	”
(देशान्तरमृतसंस्कारे)	परिशिष्टे,	४६
११८ । तद्विच्छेद प्रायश्चित्तम् ,	कात्यायनः,	४७

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११९। संस्कार प्रकाशः,	रेणुः,	"
१२०। साग्ने दुर्मरणे संस्कारः,	पराशरः,	४८
१२१। —तदाह,	अङ्गिराः,	"
१२२। " "	आश्वलायनः,	"
१२३। " "	मनुः,	४९
१२४। तदाह,	याज्ञवल्क्यः,	४९
१२५। " "	वृद्धपराशरः,	"
१२६। " "	मिताक्षरायाम्,	५०
१२७। " "	व्यासः,	"
१२८। " "	षड्विंशमते,	"
१२९। " "	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे,	"
१३०। " "	नारायणभट्टीये,	"
१३१। नारायणबलिः,	गृह्यपरिशिष्टे; मिताक्षरायाम्,	"
१३२। प्रमादाद् दुर्मरणगतस्य,	अङ्गिराः,	५१
१३३। " "	" "	"
१३४। " "	मिताक्षरा,	५२
१३५। प्रागुक्तं विहितमरणम् (स्तवकादौ)	" "	"
१३६। देशान्तरगतमृत्तिसन्देहे	जातूकर्ण्यः,	"
तद्वशात्संज्ञातेच,	" "	"
१३७। " "	बृहस्पतिः,	५३
१३८। " "	देवजानीये,	"
१३९। " "	स्मृतिकारिका,	"
१४०। " "	रेणुः,	५४
१४१। " "	यमः,	"
१४२। (रात्रिमृतविषये)	देवजानीये निगमः,	५५
१४३। " "	" "	"
१४४। अन्यनिबन्धे,	" "	"
१४५। " "	स्मृति संप्रदः,	"
१४६। पतिमरणे विशेषः,	शातातपः,	"
१४७। " "	उशनाः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४८ । ,,	स्मृतिमञ्जरी,	४६
१४९ । वपनेविशेषः,	देवजानीये,	,,
१५० । ,,	व्यासेन,	,,
१५१ । (देशाचार-व्यवस्था)	आपस्तम्बः,	,,
१५२ । बालसंस्कारः,	याज्ञवल्क्यः,	,,
१५३ । बालसंस्कारः,	मनुः,	५७
१५४ । ,,	तदन्यस्य,	,,
१५५ । ,,	लौगात्तिः,	,,
१५६ । ,,	मनुरपि,	५८
१५७ । लौकिकाग्नौ,	बृहयाज्ञवल्क्यः,	,,
१५८ । ,,	देवयाज्ञिकः,	५९
१५९ । ,,	विधानमाला,	,,
१६० । ,,	शौनकः,	६१
१६१ । (अर्कविवाहः)	,,	,,
१६२ । (कुष्ठि-मरणविधानम्)	,,	,,
(रजस्वलासंस्कारः)	स्मृतिसंग्रहः	६२
१६३ । ,,	यज्ञपाश्वः,	,,
१६४ । ,,	वृद्धशातातपः,	६३
१६५ । ,,	देवलः,	,,
१६६ । (ऊदक्यादि स्तूपपूजे)	यज्ञपाश्वः,	,,
१६७ । ,,	अपराधः,	६४
१६८ । (सुतिकारजश्वलासंस्कारः)	हमाद्रिः,	,,
१६९ । (गर्भिणीमरणे संस्कारः -)	,,	६६
१७० । ,,	वाजसनेयके,	,,
१७१ । ,,	आश्वमेधिके,	६७
१७२ । ,,	विष्णु-धर्मोत्तरे,	६८
१७३ । ,,	,,	,,
१७४ । (धनिष्ठापञ्चकमृते)	गरुडपुराणे,	,,
१७५ । ,,	ब्रह्मपुराणे,	६९
१७६ । धनिष्ठा त्रिपुष्करादिनिधने	ब्राह्मणे,	७१

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७७। ”	गाकडे,	”
१७८। ”	स्मृत्यर्थसारे,	७२-७३
१७९। मृत प्रेतबुद्ध्या पुनरागमने,	हेमाद्रौ वात्स्यः,	७४
१७९। नागबलिः,	स्मृतिरत्नावल्यां शौनकः,	७६
१८०। ”	तन्त्रे,	७७
१८१। नागबलिः,	तन्त्रे,	”
१८२। नारायण बलिः,	मिताक्षरा-विष्णुपुराणयोः,	७८
१८३। ”	”	”
१८४। ”	भविष्यपुराणे,	७९
१८५। ”	सुमन्तुः,	७९
१८६। ”	अपरार्कः,	”
१८८। ”	आश्वलायनः,	”
१८९। ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
१९०। ”	विष्णुधर्मोत्तरे,	८०
१९१। ”	विष्णुः, दाल्भ्यः,	८१
१९२। ”	मिताक्षरा,	”
१९३। सहगमनम् ,	हेमाद्रौ,	”
१९४। ”	हारीतः,	८२
१९५। ”	महाराते,	८२-८४
१९६। ”	दिवोदासीये,	८५
१९७। ”	अत्रिः,	८६
१९८। ”	लौगाक्षिः,	८७
१९९। पृथक् चिति, निर्णये ,	हेमाद्रि, मदनपारिजात, मिताक्षराः,	”
२०१। अत्र प्रायश्चित्तम् ,	आपस्तम्बः,	”
२०२। ”	संग्रहे,	८८-८९
२०३। दशपिण्डे प्रायश्चित्तम्	रेणुः,	९०
२०४। ”	”	”
२०५। ”	दुन्दु (डु) पद्धतिः,	”
२०६। ”	आदिकल्पे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२०७ । दशपिण्डे प्रायश्चित्तम् ,	स्मृत्यन्तरे,	"
२०८ । "	पारिजातादि,	६१
२०९ । "	पारिजातादि,	"
२१० । "	स्मृत्यर्थसारः,	"
२११ । "	श्राद्धकाशिका,	"
२१२ । "	अग्निः,	६१
२१३ । "	यमः, उशनाश्च,	"
"	श्राद्धकाशिका,	"
२१४ । "	पुराण समुच्चयः,	६२
२१५ । "	श्राद्धकाशिका,	"
२१६ । "	कपर्दि कारिका,	"
२१७ । "	प्रचेताः,	"
२१८ । "	बृहस्पतिः,	६३
२१९ । "	सुमन्तुः,	"
२२० । "	विष्णुपुराणे,	"
२२१ । "	प्रचेताः,	६४
२२२ । "	भविष्ये देवजानीये,	"
२२३ । " (विशेषः)	विष्णुपुराणे,	"
२२४ । ब्रह्मचारिण्यादि विषये,	सुमन्तुः,	६५
२२५ । "	वृद्ध मनुः,	"
२२६ । "	कात्यायनः,	"
२२७ । कृतचूडादि,	सुमन्तुः,	६६
२२८ । "	मनुः,	"
२२९ । "	कात्यायनः,	"
२३० । "	लौगात्तिः,	"
२३१ । "	रेणुः,	६७
२३२ । "	मनुः,	"
२३३ । "	वौधायनः,	"
२३४ । "	व्यासः,	"
२३५ । "	वौधायनोक्तः,	"

प्रन्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२३६ । कृतचूड़ादि,	ब्रह्मपुराणे,	"
२३७ । "	नारायणभट्टी,	६८
२३८ । "	यमः,	६६
२३९ । "	सुमन्तुः,	"
२४० । "	सम्बर्त्तः,	"
२४१ । "	मनुः,	"
२४२ । "	षड्शीतिः,	"
२४३ । "	हारीतः,	"
२४४ । "	हारीत-सुतः,	"
२४५ । एकोद्दिष्टादिविषये,	मनुः,	१००
२४६ । पतिमरणे,	शातातपः,	"
२४७ । विशेषः,	कौर्म्ये,	"
२४८ । "	वृद्धमनुः,	"
२४९ । "	वायुपुराणे,	"

—*—

कर्त्रादिविषये प्रायश्चित्तम् ।

२५० । विशेषः,	गृह्यपरिशिष्टे,	१०१
२५१ । "	मार्कण्डेयः,	"
२५२ । "	वशिष्टः,	१०२
२५३ । अग्निदातृविपत्तौ,	भारद्वाजः,	"
२५४ । "	कर्मप्रदीपे,	"
२५५ । "	व्यासः,	"
२५६ । "	संग्रहे,	१०३
२५७ । "	नारायणभट्टीये,	"
२५८ । देशोपप्लवे,	गभस्तिः,	"
२५९ । पुनर्वाहे विशेषः,	आपस्तम्बः,	"
२६० । "	आपस्तम्बः,	"
२६१ । नष्टशिलाप्राप्तौ,	ऋष्यशृङ्गः,	"
२६२ । "	ऋष्यशृङ्गः,	१०४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२६३ । नवश्राद्धानि.	सम्बर्तः,	"
२६४ । "	त्रिकाण्डमण्डनम्,	"
२६५ । "	आपस्तम्बगिरिशिष्टं,	"
२६६ । "	स्मृत्यर्थसारः,	"
२६७ । "	शिवस्वामी,	"
२६८ । "	वृद्धवसिष्ठः,	"
२६९ । ब्राह्मणलाभे भोजनं देयम्,	रेणुः,	१०५
२७० । विप्राभावे,	प्रभासखण्डः,	"
" " कुशवटुः	देवयाज्ञिकः,	"
२७१ । " "	देवलः,	"
२७२ । संकल्पितान्न-प्रतिपत्तिः,	देवलः,	१६०
" "	विष्णुपुराणम्,	"
२७३ । "	प्रवेताः,	१०६
२७४ । आमाम्नेन,	लाट्यायनः,	"
२७५ । "	मरीचिः,	१०७
२७६ । "	मरीचिः,	"
२७७ । "	मरीचिः,	"
" अवगाहाऽङ्गुष्ठस्य,	मरीचिः,	"
२७८ । "	व्यासः,	१०८
२७९ । "	षट्त्रिंशन्मते,	"
२८० । आमश्राद्धे,	"	"

—*—

आरब्धं प्रेतं कृत्ये सूतकादि,—

२८१ । आमश्राद्धे,	देवजानीये गालवः,	१०९
२८२ । "	शातातपः,	"
२८३ । "	हेमाद्रिः,	"
२८४ । "	कार्ष्णाजिनिः,	"
२८५ । आमश्राद्धम्,	वृद्धवशिष्ठः,	१०९
२८६ । "	गालवः,	११०

—*—

अनेकमरणसंज्ञिपाते,—

प्रस्थीत-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२८७ । माधवीये,	कार्णाजिनः,	११०
२८८ । ”	ऋष्यशृङ्गः,	”
२८९ । ”	मदनपारिजाते,	१११
२९० । ”	लौगाक्षि,	”
२९१ । ”	जाबालिः,	११२
२९२ । ”	कात्यायनः,	”
२९३ । ”	”	”

—*—

दुर्मरण-मृत-प्रायश्चित्तम् ।

२९४ । माधवीयै,	शातातपः,	११३
२९५ । ”	ब्राह्मेय विशेषः,	”
२९६ । अन्त्यजा यथा,	”	११४
२९७ । आत्मघाते,	रत्नावल्यां व्यासः,	”
२९८ । ”	मदनपारिजाते,,	११५
२९९ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
३०० । ”	हेमाद्रौ ब्राह्मचर्यम्,	”
३०१ । ”	विष्णुस्मृतिः,	”
३०२ । (दुर्मृतौ)	शातातपः,	११६
३०३ । ”	देवजानीये ब्राह्मचर्यम्,	११७
३०४ । ”	बृहन्मनुः,	११८
३०५ । ”	पाप्मे,	”

—*—

अथ त्रिपिण्डी विधिः,—

३०६ । ”	तार्क्ष्यः,	१२०
३०७ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	१२१
३०८ । ”	तार्क्ष्य उवाच,	”
३०९ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	”
३१० । ”	”	१२५

—*—

अथाशौचविधानम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
३११ । ”	सम्बर्त्तः,	१२६
३१२ । ”	भृगुस्मृतिः,	”
३१३ । ”	मरीचिः,	”
३१४ । ”	”	”
३१५ । ”	मदनपारिजातः,	”
३१६ । ”	(वृद्धवशिष्ठः),	”
३१७ । ”	मरीचिः,	”
३१८ । ”	पराशरः,	”
३१९ । (पुत्रेजाते)	सम्बर्त्तः	”
३२० । ”	”	”
३२१ । ”	ब्राह्मः,	१२७
३२२ । ”	अङ्गिराः,	”
३२३ । (सूतिका कर्माधिकारः)	पैठीनसिः,	”
३२४ । (विशेषे व्यासः)	सम्बर्त्तः,	१२८
३२५ । ”	मिताक्षरा, (प्रजापतिः),	”
३२६ । ”	स्मृतिसंभवे,	”
३२७ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”

— — —

शाचाशौचे,—

३२८ । सूतिकाशौचे,	हारीतः,	१२९
३२९ । ”	पराशरः,	”
३३० । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३३१ । ”	वृद्धन्मनुः,	”
३३२ । ”	जैमिनिः,	”
३३३ । ”	(हारीतः) षडशीतिः,	१३०
३३४ । ”	”	”
३३५ । ”	(शङ्खः) स्मृतिः,	”
३३६ । ”	विष्णुः,	”

अनेकमरणसन्निपाते,—

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२८७ । माधवीये,	कार्णाजिनिः,	११०
२८८ । ”	मृष्यशृङ्गः,	”
२८९ । ”	मदनपारिजाते,	१११
२९० । ”	लौगाक्षि,	”
२९१ । ”	जाबालिः,	११२
२९२ । ”	कात्यायनः,	”
२९३ । ”	”	”

—*—

दुर्मरण-मृत-प्रायश्चित्तम् ।

२९४ । माधवीये,	शातातपः,	११३
२९५ । ”	ब्राह्मेय विशेषः,	”
२९६ । अन्त्यजा यथा,	”	११४
२९७ । आत्मघाते,	रत्नावल्यां व्यासः,	”
२९८ । ”	मदनपारिजाते,,	११५
२९९ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
३०० । ”	हेमाद्रौ ब्राह्मणम्,	”
३०१ । ”	विष्णुस्मृतिः,	”
३०२ । (दुर्मृतौ)	शातातपः,	११६
३०३ । ”	देवजानीये ब्राह्मणम्,	११७
३०४ । ”	बृहन्मनुः,	११८
३०५ । ”	पाप्मे,	”

—*—

अथ त्रिपिण्डी विधिः—

३०६ । ”	तार्क्ष्यः,	१२०
३०७ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	१२१
३०८ । ”	तार्क्ष्य उवाच.	”
३०९ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	”
३१० । ”	”	१२५

—*—

अथाशौचविधानम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
३११ । ”	सम्बर्त्तः,	१२६
३१२ । ”	भृगुस्मृतिः,	”
३१३ । ”	मरीचिः,	”
३१४ । ”	”	”
३१५ । ”	मदनपारिजातः,	”
३१६ । ”	(वृद्धवशिष्ठः),	”
३१७ । ”	मरीचिः,	”
३१८ । ”	पराशरः,	”
३१९ । (पुत्रेजाते)	सम्बर्त्तः	”
३२० । ”	”	”
३२१ । ”	ब्राह्मः,	१२७
३२२ । ”	अङ्गिराः,	”
३२३ । (सूतिका कर्माधिकारः)	पैठोनसिः,	”
३२४ । (विशेषे व्यासः)	सम्बर्त्तः,	१२८
३२५ । ”	मिताक्षरा, (प्रजापतिः),	”
३२६ । ”	स्मृतिसंब्रहे,	”
३२७ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”

—*—

शावाशौचे,—

३२८ । सूतिकाशौचे,	हारीतः,	१२९
३२९ । ”	पराशरः,	”
३३० । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३३१ । ”	वृद्धन्मनुः,	”
३३२ । ”	जैमिनिः,	”
३३३ । ”	(हारीतः) षडशीतिः,	१३०
३३४ । ”	”	”
३३५ । ”	(शङ्खः) स्मृतिः,	”
३३६ । ”	विष्णुः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३३७ । ”	शङ्खः,	”
३३८ । ”	विष्णुः,	१३१
३३९ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
३४० । ”	लौगाक्षिः,	”
३४१ । ”	मनुः,	”
३४२ । दन्तजननाभावे,	ब्रह्मपुराणम्,—(शुद्धितत्त्वे),	१३२
३४३ । ”	विष्णुः,	”
३४४ । ”	काश्यपः,	”
३४५ । ”	अङ्गिराः,	”
३४६ । ”	पाराशरे,	”
३४७ । ”	वशिष्टः,	”
३४८ । ”	कौर्म्यः,	”
३४९ । ”	शङ्खः,	१३३
३५० । ”	मातृस्ये,	”
३५१ । ”	अङ्गिराः,	”
३५२ । ”	स्मृत्यर्थसारः,	”
३५३ । ”	(याज्ञवल्क्यः),	”
३५४ । ”	लौगाक्षिः,	१३४
३५५ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३५६ । ”	दिवोदासीये,	”
३५७ । ”	गौतमः,	”
३५८ । (वय-आदि विशेषः)—	अङ्गिराः,	”
३५९ । संस्कारात् पूर्व मृताक्रान्त विषये, व्याघ्रपात्,		१३५
३६० । ”	जाति प्रयुक्ताशौचे,—याज्ञवल्क्यः,	”
३६१ । महागुरुनिधने,	आश्वलायनः,	१३६
३६२ । ”	आश्वलायनः,	”
३६३ । ”	वृहस्पतिः,	”
३६४ । ”	आग्नेये,	”
३६५ । ”	पराशरः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
३६६ । महागुरुनिधने,	(शातातपः),	”
३६७ । ”	अङ्गिराः,	१३७
३६८ । ”	दत्तवचनम् ,	”
३६९ । ब्राह्मणश्रुतः,	बृहस्पति-पराशरौ,	१३८
३७० । (षवमन्येऽपि),	आदित्यपुराणम् ,	”
३७१ । ”	पराशरवचनम् ,	”
३७२ । ”	देवलः,	”
३७३ । ”	माधवीये,	”
३७४ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३७५ । वर्णशङ्करकृत्यम् ,	माधवाचार्यः,	१३९
३७६ । (वर्णशङ्करे)	ब्राह्म ,	”
३७७ । (सपिण्डविषये),	विष्णुः,	”
३७८ । ”	माधवीये,	”
३७९ । अशौचेविकल्पः,	मरीचिः,	”
३८० । ”	शङ्खलिखितौ,	”
३८१ । ”	ब्राह्मम् ,	१४०
३८२ । ”	पङ्कशीतिः,	”
३८३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
३८४ । ”	प्रजापतिः,	”
३८५ । ”	मरीचिः,	”
३८६ । ”	विष्णुः,	”
३८७ । ”	माधवः,	”
३८८ । ”	ब्रह्मपुराणम् ,	”
३८९ । ”	”	”
३९० । त्रिरात्रादि,	कात्यायनः,	१४१
३९१ । (पतिगोहादिमृति विवेकः)	कार्णाजिनिः,	”
३९२ । ”	पङ्कशीतिः,	”
३९३ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
३९४ । (प्रदत्ताविषये)	पुलस्त्यः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
३६५ । (पित्राद्युपरमे)	वृद्धमनुः,	"
३६६ । "	वृद्धमनुः,	"
३६७ । (विशेषः)	प्रयोगपारिजातः,	"
३६८ । "	ब्राह्मणे पुराणे,	१४२
३६९ । "	शङ्खः,	"
४०० । (संस्कृतयोः)	वृद्धमनुः,	१४३
४०१ । "	त्रिंशच्छोक्याम् ,	"
४०२ । "	स्कान्दे,	१४५
४०३ । (बान्धवत्रय)	स्कान्दे,	"
४०४ । "	याज्ञवल्क्य-स्मृत्यर्थसारौ,	"
४०५ । (जामातृविषये)	शातातपः,	"
४०६ । "	बृहद् विष्णुः,	१४६
४०७ । (ग्रामप्रसङ्गे)	मदनपारिजातः,	"
४०८ । (षण्डकविषये)	मदनपारिजातः,	"
४०९ । (विवेकः)	मिताक्षरायाम्,	"
४१० । शवस्पर्श	हारीतः,	"
४११ । "	अङ्गिराः,	१४७
४१२ । निर्हाराद्यशौचम्	मनुः,	"
४१३ । "	कूर्मपुराणम् , गोतमश्च,	"
४१४ । दृष्टार्थादौ	व्याघ्रोक्तिः,	१४८
४१५ । "	ब्राह्मे,	"
४१६ । सोदकनिहारे,	माधवीये,	"
४१७ । प्रेतालङ्कृतौ,	शङ्खः,	"
४१८ । "	पराशरः,	"
४१९ । "	वृद्धपराशरः,	"
४२० । सस्त्रीहसपिण्डनिहारे,	विष्णुः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम ,

पृष्ठाङ्कः,

अथानुगमनाशौचम्,—

४२१ ।	(अथानुगमनाशौचम्),	देवलः,	१४६
४२२ ।	„	कण्वः,	„
४२३ ।	„	विज्ञानेश्वरः,	„
४२४ ।	विवेकेऽशौचस्य,	माधवाचार्याः,	„
४२५ ।	„	देवलः,	„
४२६ ।	पित्रादि प्रति प्रसवः,	याज्ञवल्क्यः,	„
४२७ ।	गर्भिणीपतिविषये,	वृद्धमनुः,	„

—*—

अथ रोदनाशौचम्,—

४२८ ।	„	मनुः,	१५०
४२९ ।	„	ब्राह्मे,	„
४३० ।	„	पारस्करः,	१५१
„	„	(अथ दासादेः)	„
४३१ ।	„	नारदः,	„
४३२ ।	„	आङ्गिरसः,	„
४३३ ।	„	विष्णुः,	„
४३४ ।	„	याज्ञवल्क्यः,	„
४३५ ।	(दायादविषये)	नारदः,	„
४३६ ।	„	वृहस्पतिः,	„
४३७ ।	„	देवलः,	„
४३८ ।	(पूर्वोत्तरदिनविवेके)	मिताक्षरा,	१५२
४३९ ।	„	पैठीनसिः,	„
४४० ।	„	मनुः,	„
४४१ ।	„	याज्ञवल्क्यः,	„
४४२ ।	„	षडशीतिविज्ञानेश्वरौ,	„
४४३ ।	„	षडशीतिविज्ञानेश्वरौ,	„
४४४ ।	„	देवलः,	१५३
४४५ ।	(हीनवर्णमात्रादिविषये)	स्मृत्यर्थसारः,	„
४४६ ।	„	केचन,	„

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
४४७ । (हीनवर्षमात्रादिविषये)	व्याघ्रोक्तिः,	"
४४८ । "	वृद्धवशिष्टः,	"
४४९ । "	विष्णुवचनम्,	१४४
४५० । "	देवलः,	"
४५१ । "	मनूक्तिः,	"
४५२ । "	देवलस्मृतिः,	"
४५३ । "	पराशरः,	"
४५४ । देशान्तर लक्षणम्	वृहस्पतिः,	"

(योषिदाद्यति क्रान्ताशौचम्)

—*—

अथाशौचसम्पाते निर्णयः,—

४५५ । "	याज्ञवल्क्यः,	१५५
४५६ । "	यमोक्तिः,	"
४५७ । "	माधवीये शङ्खः,	"
४५८ । अशौचमेलने	अङ्गिराः,	१५६
४५९ । "	पट्त्रिंशन्मते,	"
४६० । "	चतुर्विंशतिमते,	"
४६१ । "	देवलस्मृतिः,	"
४६२ । "	पङ्कशीति सूक्तौः,	"
४६३ । (अशौचसङ्कुरः)	माधवीये यमः,	"
४६४ । "	कौर्म्ये,	१५७
४६५ । "	"	"
४६६ । "	(पराशरीयमाधवे),	१५८
४६७ । "	पङ्कशीतिः,	"
४६८ । (अपवादः)	शङ्खः,	"
४६९ । "	पृथ्वीचन्द्रे लघुहारीतः,	"
४७० । (अतीतकालादि विचारः)	निर्णयामृत संग्रहः,	१५९
४७१ । "	शातातपः,	"
४७२ । ,	गालवः,	१६०

—*—

अशौचापवादः,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
४७३ । (अतीतकालादि विचारः)	कौर्म,	१६०
४७४ । „	देवलोक्तिः,	„
४७५ । (आचार्यादि विषये)	मनुस्मृतिः,	„
४७६ । „	भविष्यपुराणे,	१६१
४७७ । „	कालादर्श,	„
४७८ । „	दिवोदासीये,	„
४७९ । „	गौतमः,	„
४८० । „	कन्दोगपरिशिष्टे	„
४८१ । „	स्मृतिचन्द्रिका,	„
४८२ । „	अपवार्क-माधवादि,	„
४८३ । „	ब्राह्मोक्तिः,	„
४८४ । (प्रागुक्ते)	(दिवोदासीयमते),	१६२
४८५ । „	प्रजापतिः,	„
४८६ । „	मनुक्तिः,	„
४८७ । „	कर्मतोऽशौचाभावः,	१६३
४८८ । „	त्रिशच्छोकी (स्मृतेः),	„
४८९ । „	लघुविष्णुः पैठीनशिश्च,	„
४९० । „	श्राद्धप्रदीपकारः ब्राह्मोच,	१६४
४९१ । „	मदनपारिजाते यमः,	„
४९२ । (अत्र मूलम्)	याज्ञवल्क्यः,	„
४९३ । (काव्यादि-ब्रह्मविदश्च)	प्रचेताः,	„
४९४ । „	ऋतु यमौच,	१६५
४९५ । „	विष्णुः माधवीये ब्राह्मम् ,	१६६
४९६ । „	विज्ञानेश्वरः,	„
४९७ । (अङ्कुरार्पणाच्चौलदौ नाशौचम्) ब्राह्मोक्तिः		„
-४९८ । „	ब्राह्मोक्तिः,	„
४९९ । (अपवादः)	याज्ञवल्क्यः,	„
५०० । „	व्याघ्रपादः,	„

ग्रन्थोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
५०१ । (अपवादः)	बृहस्पतिः,	१३७
५०२ । ”	हारीतः ,	”
५०३ । ”	(याज्ञिकाः),	”
५०४ । ”	कात्यायनः,	”
५०५ । ”	सम्बर्त्तः (विज्ञानेश्वरः)	१६८
५०६ । ”	ऋष्यशृङ्गः,	”
५०७ । (होमकर्मान्तराभावे)	आश्वलायनः,	”
५०८ । ”	सम्बर्त्तः,	”
५०९ । ”	गोभिलः,	”
५१० । ”	हरदत्तः,	”
५११ । ”	अपवर्क-कात्यायनः,	१६९
५१२ । ”	यमवचनम् ,	”
५१३ । ”	भारद्वाजः,	”
५१४ । (सूतकग्रहणादौ)	ब्राह्मे ,	”
५१५ । ”	मनुः,	”

इति कर्मतोऽशौचापवादः ।

—*—

द्रव्यतोऽशौचापवादः,—

५१६ । (सूतकग्रहणादौ)	मरीचिः,	”
५१७ । ”	”	”
५१८ । ”	आङ्गिरस—स्मृतिः,	”
५१९ । ”	षड्शीतिः,	”

इति द्रव्यतोऽशौचापवादः ।

—*—

अथ मृतदोषाद्-अशौचापवादः,—

५२० । ”	हेमाद्रौ षट्त्रिंश-	”
५२१ । ”	न्मते,	”
५२२ । शवनेतृ—	याज्ञवल्क्यः,	”
” अशौचादि,	”	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५२३ । अशौचादि,	भविष्ये,	"
५२४ । ,,	ब्राह्मे,	"
५२५ । बुद्धिपूर्वक—	माधवीये वसिष्ठः,	१७२
५२६ । कृतौ,	"	"
५२७ । आहिताग्नितत्-शून्येच,	कृद्गोपरि-शिष्टे, कात्यायनः,	"
५२८ । ,,	पराशरः (माधवीये)	"
५२९ । ,,	हेमाद्रौ,	"
५३० । नारायणवलिः,	मिताक्षरायां च्छागलेयः,	१७३
५३१ । ,,	हेमाद्रौ, पद्मत्रिशण्मते,	"
५३२ । प्रायश्चित्तम् ,	वृद्धशातातपः,	"
५३३ । ,,	बौधायनः,	१७४
५३४ । ,,	मदनरत्ने, ब्राह्मचर्यम् ,	"
५३५ । ,,	स्मृति रत्नावली,	"
५३६ । द्विगुण प्रायश्चित्तम् ,	भृगुः,	"
५३७ । ,,	अग्नि पुराणम् ,	१७५
५३८ । सम्बत्सरे कृतम् ,	ब्राह्मणे,	"
५३९ । (सपिण्डने)	हेमाद्रिः,	"

—*—

विधानाद् शौचापवादः,—

५४० । (सपिण्डने)	दत्तात्रेयः,	१७६
५४१ । चित्रदण्डादि,— युद्धहते-	मनुः,	१७६
५४२ । कालान्तरमृतौ,	वृद्ध मनुः,	"
५४३ । ,,	ब्रह्मगर्गः,	"
५४४ । ,,	माधवीये, आदित्य पुराणम् ,	"
५४५ । ,,	हेमाद्रिः,	१७७
५४६ । ,,	कलिबर्जे, माधवः,	"
५४७ । ,,	श्रुतिः,	"
,, प्रयाग मृत्युः,	मातस्ये,	"
५४८ । (काश्यामपि)	गौरी-शिवोक्तिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५४६ । (काश्यामपि)	विश्वखान्,	१७७
५४७ । ”	हेमाद्रौ, लैङ्गे,	१७८
५४८ । तस्मिन् जीवति विशेषः,	लिङ्गपुराणे	”
५४९ । ”	स्मृतौ,	”
५५० । ”	हेमाद्रौ, ब्राह्मणे,	”
५५१ । ”	” पद् विंशमते,	१७९
५५२ । ‘वाहादग्निमतः’,	— स्मृतिः,	”
५५३ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
५५४ । ”	अङ्गिराः,	”
५५५ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
५५६ । पुनः संस्कारे,	हेमाद्रौ, गार्ग्यः,	१८०
५५७ । ”	वाराहे,	”
५५८ । (जन्मदशमादि)	महाभारते,	”
५५९ । ”	काश्यापः,	”
५६० । ”	उद्योतिनारदः,	”
५६१ । (अस्यापवादः)	वैजवापः,	१८१
५६२ । (दानमपि)	”	”
५६३ । ”	हेमाद्रौ, वृद्धमनुः,	”
५६४ । ”	शौनकः,	”
५६५ । (दासीघटादि)	मनुस्मृतिः,	”

—*—

५६६ । ”	कृतघटस्फोटिकादिकम्,	१८२
”	ऋग्वेदे, याजुष्येच,	”

—*—

रजस्वलाशौचम्,—

५७० । ”	मनुः,	१८३
५७१ । ”	वृद्धमनुः,	”
५७२ । ”	वृद्धमनुः,	”
५७३ । ”	स्मृत्यन्तरे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५७४ । (पुनः दासीघटादि)	अत्रिः,	१८४
५७५ । ”	वासिष्ठे,	”
५७६ । ”	अङ्गिराः,	”
५७७ । (नैमित्तिकस्नानम्)	पराशरः,	”
५७८ । ”	सूर्योदय निबन्धे,	”
५७९ । ”	स्मृतिरत्नावल्यां दत्तः,	”
५८० । (रजस्वलादि)	काश्यपः,	१८५
५८१ । ”	पराशरः,	”
५८२ । ”	उशनाः,	१८६
५८३ । (आतुरे)	पराशरोक्तिः,	”

इति रजस्वलाविषये ।

—*—

दाहाङ्गकृत्यम्,—

५८४ । (आतुरे)	पराशरोक्तिः,	”
५८५ । ”	स्मृतिदर्पणे,	”
५८६ । (उत्तरीयादि विषयः)	रेणुः, संग्रहः,	१८७
५८७ । ”	आपस्तम्बः कारिका,	”

—*—

उदकदानविधानम्,—

५८८ । (उत्तरीयादि विषयः)	रेणुः, संग्रहः,	१८८
५८९ । ”	वैजवापः,	”
५९० । ”	शङ्खलिखित-स्मृतिः,	”
५९१ । ”	पारस्करः,	१८९
५९२ । ”	श्राव्यलायमः,	”
५९३ । ”	स्मृतिमञ्जरी,	”
५९४ । ”	ब्राह्मे,	”
५९५ । (अपरे)	याज्ञवल्क्योक्तिः,	१९०
५९६ । ”	हेमाद्रिः,	”
५९७ । ”	गौतमस्मृतिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५६८ । (अपरे)	याज्ञवल्क्यः,	१६०
५६९ । (विशेषः)	वाधायनः,	१६१
" "	प्रचेताः,	"

—*—

कुश-विषयः,—

६०० । (विशेषः)	विष्णुपुराणम् ,	"
" "	बृहस्पतिः	"
६०१ । (प्रतिषेधः)	विशेष स्मृतिः,	१६२

—*—

शोकापनोदः,—

६०२ । (प्रतिषेधः)	"	"
६०३ । "	याज्ञवल्क्यः,	"
६०४ । (का परिदेवना),	रामायणे,	१६४
" (अन्यत्रापि)	श्रीमद्भगीतायाम् ,	"

इति शोकापनोदः ।

—*—

गृह प्रवेशनम्,—

६०५ । (अन्यत्रापि)	श्रीमद्भगीतायाम्	१६५
६०६ । "	याज्ञवल्क्यः,	"
६०७ । "	प्रचेताः,	"
६०८ । "	हारीतः,	"
६०९ । "	हरिहरो,	१६६
६१० । "	कल्पतरौ,	"
६११ । "	पारस्करगृह्यसूत्रे,	"
६१२ । "	हारीतः,	"
६१३ । "	वसिष्ठः,	"
६१४ । "	पारस्करः,	"
६१५ । (ज्येष्ठपुरःसर)	आश्वलायनः,	१६७
६१६ । (लघ्न-विशेषः)	ब्रह्माण्डे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६१७ । (विवेकः)	मनुः,	१९७
६१८ । ”	बृहस्पतिः,	”
६१९ । (त्यागि-प्रशंसा)	ब्राह्मे,	”
६२० । (दाहाशक्तेः)	मनुः,	१९८
६२१ । ”	गृह्यकारिका,	”
६२२ । ”	शौनकः,	”
६२३ । ”	रेणुः,	१९९
६२४ । ”	(गृहप्रवेशविधानादि),	”

—*—

पिण्डोदकदानम्,—

६२५ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६२६ । ”	गारुडः,	”
६२७ । (दिनादि-विवेकः)	मात्स्ये,	”
६२८ । ”	मात्स्ये,	२००
६२९ । प्रेतपिण्डे,	प्रचेताः,	”
६३० । ”	ब्राह्मे,	”
६३१ । ”	प्रचेतो-गोविन्द राजौ,	”
६३२ । (प्रकारान्तरे)	शातातपः,	२०१
६३३ । ”	रेणुकारिका,	”
६३४ । (विशेषः)	ऋष्यशृङ्गः,	२०२
६३५ । ”	उशनाः,	”
६३६ । ”	शङ्खः,	”
६३७ । ”	ब्राह्मे,	”
६३८ । (पिण्डदाने विशेषः)	पैठीनसिः,	२०३
६३९ । ”	हेमाद्रौ प्रचेताः,	”
६४० । ”	बृद्ध वशिष्ठः,	”
६४१ । ”	लौगाक्षिः,	”
६४२ । ”	मात्स्ये,	२०४
६४३ । (रुद्रगणभ्रातृपरम्)	मदन पारिजाते,	”

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६४४ । पिण्डदान तत्फलं,	नारदीये,	२०४
६४५ । वालपिण्डदाने,	मरीचिः,	"
६४६ । पिण्डोपादानम्,	गृह्यकारिका,	२०५
६४७ । "	शातातपः,	"
६४८ । पिण्ड दानकाळः,	वाराहे,	"
६४९ । " विशेष स्थानम्,	ब्राह्मे,	"
६५० । " गृह्य परिशिष्टे,	"	"
६५१ । पिण्डदाना करणे दीवः,	भृगुः,	"
६५२ । विशेषान्तरम्,	भविष्ये,	२०६
६५३ । "	हेमाद्रौ पाद्मम्,	"
६५४ । "	शातातपः,	"

—*—

नवश्राद्धानि,—

६५५ । "	अङ्गिराः,	"
६५६ । "	शिवस्वामी,	"
६५७ । "	अत्रिः,	२०७
६५८ । वणानुसारे व्यवस्था,	भविष्ये,	"
६५९ । "	मरीचिः,	"
६६० । (अशौचह्रासादि नवश्राद्धे, वर्ण व्यवस्था)	गृह्यकारिका,	"
६६१ । राजगोविन्द-घातादौ,	भारते,	२०८
६६२ । "	आपस्तम्बः,	"
६६३ । "	भृगुः,	"
६६४ । नवश्राद्धादिविष्ये,	कण्वः,	२०९
६६५ । (दशाहान्तर्दशाहुयोः)	भविष्यपुराणे,	"
६६६ । "	ऋष्यशृङ्गः,	"
६६७ । (मातापितृर्विशेषः)	गौतमः,	"
६६८ । "	"	"
६६९ । "	गालवः,	"
६७० । हेतुमाह,	देठिनसिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६७१ । मत्याच द्विगुणम् ,	मिताक्षरा,	२१०
६७२ । (विपक्षे),	नारायण भट्टः,	"

—*—

अस्थि सञ्चयन विधानम्,—

६७३ । (विपक्षे),	देवजानीये रेणुः,	"
६७४ । "	कर्काचार्यः,	"
६७५ । निषिद्धकालः,	स्मृतिसंग्रहे,	"
६७६ । "	ईजवापः,	२११
६७७ । "	गौतमः,	"
६७८ । (पालाशेचास्थिवाहे)	शौनकाकृत्यायनौ,	"
६७९ । "	ऋष्यशृङ्गः,	"
६८० । (प्रयोगः-स्वस्वशा खानुगः)	मनुः,	२१२
६८१ । "	"	"
६८२ । "	हारीतः,	"
६८३ । एकादशेऽन्न भोजनादि,	संग्रहे,	"
६८४ । पिण्डत्रयवलिः,	उक्तं हि,	२१३
६८५ । इति कर्तव्यता,	रेणुः,	"
६८६ । अप्रदक्षिणास्थिग्रहणम् ,	गोभिलः,	"
६८७ । "	"	२१४
२८८ । "	कात्यायनसूत्रे,	"
६८९ । "	अन्यत्र,	"
६९० । "	गालवः,	"
६९१ । गन्धादिपूतान्नम् ,	बोधायनः,	२१५
६९२ । असृग्मसर्शः,	प्रचेताः,	"
६९३ । दानविशेषः,	बृहस्पतिः,	"
६९४ । सञ्चयनादूर्ध्वस्पर्शः,	देवलः,	"
६९५ । विशेषः,	विष्णुपुराणे,	"
६९६ । पाथेयश्राद्धम् ,	रेणुनोक्तम् ;	"

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६६७ । पाथेयश्राद्धम् ,	गङ्गादावस्थितिज्ञेयः,—	
६६८ । दशाहादूर्ध्वकाले,	बृहस्पतिः,	२१५
६६९ । ”	”	”
६६९ । ”	स्कान्दोक्तः,	”

—*—

दशाहमध्ये संक्रमणे,—

७०० । ”	हेमाद्रौ, दत्तः,	”
७०१ । ”	ब्राह्मेऽपि,	२१७
७०२ । व्यतीपाते—	स्मृतिदाये,	”
७०३ । मृतस्यामायां विशेषः,	”	”
७०४ । ”	गृह्यपरिशिष्टे,	”
७०५ । औरसपुत्रमित्रे,	”	”
७०६ । विशेषः,	कपर्दिः,	”

—*—

दशाहविधानम्,—

७०७ । ”	रेणुः,	२१८
७०८ । वचनविषये,	देवलः,	”
७०९ । ”	अन्येऽपि,	”
७१० । अकरणेदोषः,	स्मृतिसमुच्चये,	”
७११ । ”	अन्यत्र,	२१९
७१२ । आश्वलायनाणाम् ,	स्मृत्यन्तरे,	”
७१३ । काकबलिः,	पद्धतिकारैः,	”
७१४ । ”	रामायणोदरे काण्डे,	”
७१५ । बलिदानमन्त्राः,	”	”
७१६ । ” विशेषः,	पैठीनसिः,	२२०
७१७ । पत्नीविषये,	गार्ग्यः,	”

—*—

एकादशाह-विधानम्,—

७१८ । अन्यत्रापि,	मातृस्ये,	”
७१९ । दानमन्त्रः,	स्मृतेः,	२२१

प्रन्थोक-विषयः,	उद्धृत-प्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७२० । तद्विधिः,	विश्वार्दर्श,	२२१
७२१ । "	रेणुः,	"
७२२ । पुत्रादि कृत्यैकोद्दिष्टादि,	शङ्खः	१२२

—*—

वृषोत्सर्गप्रयोगः,—

७२३ । वृषलक्षणानि,	"	२२३
" । कालादि,	घौधायनोक्तम्,	२२४
७२४ । वृषोत्सर्गं अपरस्तु.	कात्यायनोक्तम्	२२५
" । गो यज्ञेन व्याख्यातः,	"	"
७२५ । "	देवजानीये.	"
७२६ । अङ्गनादौ,	रेणुः,	"
७२७ । वृषादेः प्रार्थना,	पुराणे,	"
७२८ । पुच्छोदकैस्तर्पणम्, तन्मन्त्राश्च,	वाराहे	२२७
७२९ । "	ब्रह्माण्ड पुराणेच,	२२८
" । पौराणिकाश्च,	अन्ये "	"
७३० । अपरे मन्त्राः,	" "	२२९
" "	ब्राह्मेच,	२३०
७३१ । वृषलक्षणम्,	मातृस्ये,	२३३
७३२ । वज्र्योवृषः,	"	"
" । वज्र्या धेनुश्च,	"	२३४
" "	ब्रह्मपुराणे,	"
७३३ । वसुनामानि,	भारते,	"
७३४ । वृषमोचनम्,	कालिकापुराणे,	२३५
" । वृषोत्सर्गोऽसमर्थः,	रेणुः,	"
७३५ । "	पाप्मे,	"
" । अन्यत्र विशेषः,	शास्त्रे उक्तः,	"

—*—

षोडशश्राद्धाणि,—

७३६ । ..	जानक	..
----------	------	----

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७३७ । षोडशश्राद्धकालः,	वृद्ध याज्ञवल्क्य शातातपौ,	२३६
७३८ । ”	वृद्ध वसिष्ठः,	”
७३९ । ”	लौगाक्षिः,	”
७४० । एकादशहो श्राद्धविघ्ने,	हेमाद्रौ, बौधायणः,	”
७४१ । ”	मातस्ये,	”
७४२ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
७४३ । रुद्रनामाणि,	भारते,	”
७४४ । आद्यमासिके द्विरावृत्तौ,	गोभिलः,	२३७
७४५ । विप्रभोजने,	नारायणभट्टः,	”
७४६ । ”	शङ्खः,	”
७४७ । ”	दुन्दु पद्धतिकृत्,	”
”	रेणुः,	”
७४८ । ”	गोमिलोक्तिः,	२३८
७४९ । ऊनवाणमासिके,	हेमाद्रौ गालवः,	”
७५० । ऊनश्राद्धे विशेषः,	गार्ग्यः,	”
७५१ । ”	मरीचिः,	२३९
७५२ । ”	वृद्ध वसिष्ठः,	”
७५३ । भद्रा-निषेधः,	स्मृत्यन्तरे,	”
”	वृद्ध वसिष्ठः,	”
”	आश्वलायनः,	”
”	कात्यायनश्च,	”
”	स्मृतेश्च,	”
”	कात्यायनः,	”
७५४ । अग्नि मन्त्रकृत्य श्राद्धम्,	जातुकर्णोक्तिः,	”
७५५ । एकोद्विष्टम्,	अप्यशृङ्गः,	”
७५६ । विशेषः,	कण्वः,	२४०
” (नवश्राद्धे मासिके)	”	”
७५७ । षोडश श्राद्धादि,	पैठीनसिः,	”
७५८ । एकादश्यादि, ज्येष्ठानुजविषये,	प्रचेताः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७५६ । प्रागुक्ते विषये,	मरीचिरपि,	२४०
७६० । ”	प्रचेताः,	”
७६१ । षोडश श्राद्धाकरणे दोषः,	परिशिष्टे,	”
७६२ । ”	रेणुः,	२४१
” मासि मासि मुख्यश्राद्धम् ,	हारीतः,	”
७६३ । अपकर्षात् परं नान्दीमुखम् ,	शाङ्ख्यायनः,	”
७६४ । ”	देवलः,	२४२
७६५ । ”	पैठीनसिः	”
७६६ । संवत्सरमध्ये- सपिण्डने,	अङ्गिराः,	”
७६७ । ”	शाङ्ख्यायनः,	”
७६८ । ”	कात्यायनः,	२४३
७६९ । ”	अङ्गिराः,	”
७६६ । ” विशेषः—	जातुकर्ण्यः,	”
७७० । ”	कात्यायनः,	”
७७१ । ”	पैठीनसिः,	”
७७२ । दक्षोद्दिष्टम् ,	वाराहे;	”
७७३ । निमन्त्रणे,	प्रचेताः,	२४४
७७४ । विशेषधर्मः,	भरद्वाजः,	”
७७५ । ”	नारायणभट्टः,	२४५
७७६ । पवित्रलक्षणम् ,	चतुर्विंशतिमते,	”
७७७ । ”	सूत्रेऽपि,	”
७७८ । ”	देवजानीये,	”
७७९ । ”	गारुडे,	”
७८० । ”	अश्वलायनपरिशिष्टे.	”
७८१ । ब्राह्मणविषये,	मानस्ये,	”
७८२ । ”	शातातपः,	२४६
७८३ । ”	सुमन्तुः,	”
७८४ । वास आदि,	पाप्मे,	”
७८५ । शय्यालङ्कारादि,	हेमाद्रौ बृहस्पतिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७८६ । ग्राह्यणाभावे एकोद्विष्टे विशेषः—	कारिकायां रेणुः,	२४७
७८७ । (श्राद्धाग्न-भोजने),	पारिजाते मनुः,	२४८
७८८ । अन्न विशेषः,	यमः,	"
७८९ । पार्वणे विशेषः,	भरद्वाजः,	"
७९० । अस् (स्व)रूपे,	"	"
७९१ । आपत्काले,	षड्विंश-मते,	"
७९२ । क्षत्रियादि श्राद्धे भोजने विशेषः,	"	२४९
७९३ । अन्न विशेषः,	हारीतश्च,	"
७९४ । नवादि-त्रय-स्वरूपम् ,	परिशिष्टे,	"
७९५ । अन्न प्रायश्चित्तम् ,	"	"
७९६ । अशौचान्तेऽसम्भवे,	व्यासः,	२५०
७९७ । ,,	स्मृतेः,	"
७९८ । ,,	हेमाद्रिः,	"
७९९ । रजस्वला स्त्री,	निर्णयदीपिका,	"

—*—

सपिण्डीकरणविधानम्,—

८०० । तत्राष्टौ कालाः	कालादर्शः,	२५१
८०१ । ,,	कात्यायनसूत्रे,	"
८०२ । ,,	जावालिः,	"
८०३ । ,,	हारीतः,	"
८०४ । पुत्रस्य साग्नित्वे,	शङ्खः,	"
८०५ । ,,	भविष्यपुराणे,	२५२
८०६ । मुख्यकालाभावे,	पारिजाते-अङ्गिराः,	"
८०७ । ,,	कात्यायनसूत्रे,	"
८०८ । ,,	गालवः,	"
८०९ । कालमाह,	बृहस्पतिः,	"
८१० । ,,	लघुहारीतः,	"
८११ । द्वयोरनग्नित्वे,	भविष्ये,	"
८१२ । ,,	कालादर्शः,	२५३

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
८१३ । उक्तकालाभावे,	ऋष्यशृङ्गः,	२५३
८१४ । ”	हेमाद्रौ नारदः,	”
८१५ । वत्सरातीते,	भविष्यपुराणे,	”
८१६ । ”	नागरखण्डे, उशनाश्च,	”
८१७ । ”	यमवचनम् ,	”
८१८ । षोडशश्राद्ध-सपिण्डने,	स्मृत्यर्थसारः,	”
८१९ । ”	विष्णुरपि,	२५४
८२० । ”	अपरार्कः,	”
८२१ । ”	कल्पतर्कः,	”
८२२ । ”	कात्यायनोक्तैः,	”
८२३ । सपिण्डनकाले मलमासे,	ज्योतिः पराशरः,	”
८२४ । ”	यमः, वृद्धमनुश्च,—	”
८२५ । ”	”	”
८२६ । सम्बत्सरेपूर्णे त्रिपक्षे,	गर्गः,	२५५
८२७ । ”	लघुहारीतः,	”
८२८ । आधानेऽपकर्षः,	उशनाः हेमाद्रौ,	”
८२९ । ”	श्राद्धतत्त्वेच, श्राद्धकाशिका,	”
८३० । पिण्डसमन्वयः,	याज्ञवल्क्यः,	”
८३१ । नवान्न लाभेच,	”	”
” पितृसूक्ताभावश्च,	हेमाद्रिः,	२५६
८३२ । तत्तज्जपाभावः,	”	”
८३३ । ”	त्रिस्थलीसेतौलुमन्तुः,	”
८३४ । ”	शातातपः,	”
८३५ । श्राद्धेसपिण्डनेदेवाश्च,	डुन्दुपद्धतौ आश्वलायनः,	”
८३६ । अर्घ्ययोजने विशेषः,	गोविन्दार्णवे,	”
८३७ । अर्घ्यसंस्त्रवादाँ,	याज्ञवल्क्यः,	२५७
८३८ । विशेषः,	वसिष्ठः,	”
८३९ । पात्रांद्वारे,	आश्वलायनः,	”
” ”	प्रचेताः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
८४० । विलेपने,	शातातरः,	"
८४१ । विशेषः,	याज्ञवल्क्यश्च,	"
८४२ । "	विष्णुः,	"
८४३ । श्राद्धे पुष्पाणि,	ब्रह्माण्डे,	"
८४४ । दीपादिषु,	शातातपः,	२५८
८४५ । बह्नाभावे,	ब्राह्मे,	"
" नीवारैर्मण्डलम्,	"	"
८४६ । मण्डलाकृतिः,	गृह्यपरिशिष्टे,	"
८४७ । "	आचारतिलके,	"
८४८ । अग्नौकरणे विशेषः,	आश्वलायनः,	"
"	एतत् परिशिष्टेच,	"
८४९ । हुतशेषे,	हेमाद्रिः,	२५९
८५० । एवमपि,	स्मृत्यर्थसारे,	"
८५१ । "	श्राद्धकाशिकायाम् ,	"
८५२ । "	शातातपः,	"
८५३ । "	आपस्तम्बः,	"
८५४ । आन्वष्टकोपरिवृत्ते,	मिताक्षरायां यज्ञानेश्वरः ,	"
८५५ । "	गृह्यपरिशिष्टे,	२५९
८५६ । एकोद्दिष्टे-नवश्राद्धे,	स्मृतिचन्द्रिकायाम् ,	"
८५७ । पाणिहोमादि,	कपर्दिकारिका,	२६०
८५८ । षड्विधपङ्क्तिभेदः,	आचारतिलके,	"
८५९ । "	गृह्यकारिका,	"
८६० । पूतहस्तकृत्यम् ,	वायवीये,	"
८६१ । एरुपाकमाह,	रेणुः,	"
८६२ । पात्रालभ्यते,	यमः,	"
८६३ । वलिद्विषये,	दुन्दुपद्धतिः,	"
८६४ । उष्णान्नप्रशंसः,	मनुः,	२६१
८६५ । "	योगिसेव्यः,	"
८६६ । विकिर-स्वधितादि,	याज्ञवल्क्यः ,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम् ,	पृष्ठाङ्कः,
८६७ । " "	काण्वश्रुतिः,	"
८६८ । दर्भास्तरणे,	वायुपुराणे,	"
८६९ । पिण्डादिसमन्वयः,	शातातपः,	२६२
८७० । " "	आश्वलायनसूत्रम् ,	"
८७१ । " "	कठश्रुतिः,	२६३
८७२ । पिण्डे वस्त्रदानम् ,	ब्राह्मे ,	"
८७३ । " "	देवल-याज्ञवल्कौ,	"
८७४ । तत्र संशयः,	दुण्डुपद्धतिरुच्य ,	२६४
८७५ । " "	वृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
८७६ । अव्ययपान्नादि,	वसिष्ठः,	"
८७७ । " "	रेणुः कश्यपश्च,	"
" "	हेमाद्रौ, प्रचेताः,	"
८७८ । " "	शातातपः,	२६५
८७९ । पाथेय श्राद्धम् ,	स्मृत्यर्थसारे-	
" "	रेणुकारिकायाञ्च,	"
८८० । सपिण्डनेऽधिकारी,	वायुपुराणे,	"
८८१ । सपिण्डने कनिष्ठोऽप्यधिकारी,	श्राद्धसारे,	"
८८२ । मङ्गलवृद्धिः,	हरिमट्ट पद्धतौ,	"
८८३ । " "	नारायण भट्टः,	२६६
८८४ । कनिष्ठाधिकारः,	शातातपः,	२६६
८८५ । विशेषः,	अप्यशृङ्गः,	"
८८६ । " कर्त्तव्ये,—	हरदत्तः सम्बर्त्तश्च,	"
८८७ । पित्तादि विचारः,	ब्राह्मे ,	"
८८८ । पिण्डसंमिश्रणे,	मनुसुमन्तू ,	२६७
८८९ । " "	स्कान्दे,	"
८९० । " "	गौतमदुण्डुपद्धतिरुच्य,	"
८९१ । " "	रेणुः,	"
८९२ । अव्ययकातीर्थादौ,	उशनाः,	"
८९३ । (सपत्नीकः कार्यम्)	कात्यायनः,	२६८

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
८६४ । ब्रह्मचारिणां सपिण्डाभोवः,	गालवः,	"
८६५ । तथा, पतिपुत्रहीनानाम्	प्रयोगपारिजातः,	"
८६६ । ,	रेणुः,	"
८६७ । भाद्रिकभाद्रम् ,	"	"
८६८ । ,	मनुरपि, त्रयत्रिंशन्मतेषः,	"
८६९ । ,	लौगाक्षिः--	२६६
८७० । सख्याभावे स्वपत्न्या कार्यम् ,	सुमन्तुः,	"
८७१ । ,	मनुश्च,	"
८७२ । ,	"	"
८७३ । केवलभर्त्तृकृत्येस्त्रिया अधिकारः, इति क्रतुदक्षस्मरणम् ,	"	"
८७४ । ,	बृद्धमनुः,	"
८७५ । ,	व्यासस्मृतिः,	"
८७६ । सहसृतादिविषये,	ब्राह्मोक्तिः,	२७०
, (विशेषः)	निगमे,	"
८७७ । ,	बृद्धपराशरः,	"
८७८ । ,	रेणूक्तिः,	"
८७९ । देशकालद्रव्याद्यैक्ये,	स्मृतिसंग्रह-लौगाक्षी,	"
८८० । सपिण्डनेऽधिकार्यादि,	हारीतः,	"
८८१ । ,	मनुनाच,	२७१
८८२ । तत्र विवेके,	बौधायनश्च,	"
८८३ । ,	लौगाक्षिः,	"
८८४ । ,	स्मृतिमञ्जरीकारादयः,	"
८८५ । ऊढाकन्यावियये,	मार्कण्डेयः,	२७२
८८६ । ,	विज्ञानेश्वरः,	"
८८७ । गुर्जरसपिण्डने,	कोकिलः,	"
८८८ । पुत्रिका-सुतविषयेच, तत्कार्यम् ,	द्वण्डपद्धतिः,	"
८८९ । ,	गौतमः, शातातपश्च,	"
८९० । ,	कात्यायनः, गौतमस्यवाक्यम् ,	२७३
८९१ । क्रमयुतः समसृतौ,	मदनपारिजातपृथोचन्द्रयोः,	"

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६२२ । ,, विधानम् ,	हेमाद्रिः,	२७४
६२३ । त्रिदण्डादि,	अङ्गिराः,	"
६२४ । ,, विषये	चतुर्विंशतिमते,	"
६२५ । दण्डग्रहण पौर्वापर्ये.	महर्षिमुनि,	"
६२६ । ,,	"	"
६२७ । ,,	कर्काचार्याः,	"
६२८ । साम्प्रतिनिरग्न्योः,	आपस्तम्ब-सुदर्शनाचार्ययाज्ञवल्क्याः,	"
६२९ । ,,	देवजानीये भारद्वाजः,	२७६
६३० । ,,	गारुडः,	"
६३१ । पार्व्वतीय-दाने—	भविष्ये,	"
६३२ । विशेष शस्यादि,	"	२७७

इति सपिण्डोकरण विधानम् ।

—*—

,,	,,	उदकुम्भश्राद्धम्,—	"
,,	,,	हेमाद्रौ, स्मृतिसमुच्चयेच,	२७८
६३३ ।	,,	याज्ञवल्क्योऽपि,	"
६३४ ।	,,	मदनरत्ने गौतमः,	"
६३५ । सपिण्डोकरणादि,		अपरार्कः,	"
६३६ ।	,,	लघुहारीतः,	"
६३७ ।	,,	याज्ञवल्क्यः,	"
६३८ ।	,,	हेमाद्रौ पारस्करगृह्ये,	"
६३९ । सम्बत्सरं दीपदानम् ,		देवजानीये गारुडः,	२७९

—*—

मासिकश्राद्धादि—

६४० ।	,,	अङ्गिराः,	"
६४१ ।	,,	गोभिलः,	"
६४२ । निषेधवाक्यम् ,		कात्यायनः,	"
६४३ । (निषेधेविधानम्),		हेमाद्रौ, गालवः,	२७९
६४४ । अपरमत्र ,		काष्णाजिनिः,	"
,,	केचन द्बमाहुः,	"	"

—*—

प्रथमान्दे विहितनिषिद्धादि—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६४५ । ”	हेमाद्रौ काश्यपः,	”
६४६ । ”	उशनाः,	”
६४७ । मातापित्रादि मृते देहाशुद्धिः,	माधवीये देवलः,	”
६४८ । पित्र्यं सपिण्डनम्,	अतो लौगाक्षिः,	२८१
६४९ । एवं सपिण्डनम्, अपवादे,	ऋष्यमङ्गः,	”
६५० । ”	लौगाक्षिः,	”
६५१ । महागुरु निपाते,	स्मृतिनिबन्धे देवलः,	”
६५२ । इदं सपिण्डनपरम्,	भृगुः,	”
६५३ । पितृ-मातृ-मृतौ प्रथमान्दे कृत्यम्,	हेमाद्रौ भविष्ये,	”
६५४ । तत्रैवापवादः,	त्रिस्थलीसेतुः,	२८२
६५५ । पतितेतु विशेषः,	ब्राह्मे,	”
६५६ । ”	अन्यत्रापि,	”
६५७ । सांनिधिकनिरग्निकयोः,	सम्बर्त्तः,	”
६५८ । विशेषः,	शङ्खः,	”
६५९ । ”	देवजानीये देवलः,	”
६६० । सपिण्डने दानग्रहणयोः शुद्धिः,	यतिधर्मः,	”
६६१ । ”	ब्राह्मपादः,	”
६६२ । ”	गौतमः,	”
६६३ । ”	प्रयोगसारेच,	”
६६४ । विषयान्तरे,	श्राद्धकल्पे,	”
६६५ । ”	हेमाद्रौ, लघुहारीतः,	२८४

—*—

ज्ञयाहश्राद्धम्—

६६६ । पतत् स्वरूपम्,	हेमाद्रौ व्यासः,	”
६६७ । पारणतिथौ,	नारदीये,	”
६६८ । पुत्रहीन पितृव्यादेः,	ब्राह्मे,	२८४
६६९ । विवेके—आद्यमाह,	यमः,	”
३७० । ऊर्द्धं सम्यत्सरे,	कात्यायन सूत्रम्,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६७१ । द्वितीयमाह,	शातातपः,	२८५
६७२ । (कर्कादिभाष्यकृतां		"
६७३ । सम्मतः)		"
६७४ । ,,	कल्पतरुकारश्च,	"
६७५ । साग्नेः,	अपरार्कः,	"
,, पुत्रादिः,	"	"
६७६ । दत्तकादौतु,	जातूकर्णः,	"
६७७ । पितृपक्षे,	वायुपुराणे गोतमीयेच,	"
(आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे)		
६७८ । ,,	पराशरः,	२८६
६७९ । तत्केवल पितृणाम् ,	हेमाद्रिः,	"
६८० । ,,	छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,	"
६८१ । ,,	विष्णुः, हेमाद्रिश्च,	"
६८२ । (अमादिक्षये,	शङ्खः,	"
एवं सन्न्यासिनामपि),		"
६८३ । ,,	प्रचेताः,	२८७
६८४ । ,,	वायवीये,	"
६८५ । (संग्रामे संस्थितौ,	वृद्धपराशरः,	"
अत्रबहुधा विचारः)		
६८६ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदये, शातातपः,	"
६८७ । मातृविषये,	हेमाद्रौ-कात्यायनः,	"
६८८ । पत्नान्तरे,	वृद्ध पराशरः,	"
६८९ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदयः,	"
६९० । भर्तृश्राद्धविषये,	लौगाक्षिः,	"
६९१ । ,,	त्रिस्थलीसेतुः,	"
,, ,,	स्कान्देच,	२८८
६९२ । अन्येषामपुत्राणाम् ,	हेमाद्रौ आपस्तम्बः,	२८८
६९३ । अन्यथा पार्वर्णं कार्यम् ,	प्रयोगपारिजाते,	२८९
६९४ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदये, गार्ग्यः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
६६५ । ”	प्रचेताः,	”
६६६ । सपिण्डीकरणा-देकोद्दिष्टमूर्द्धम् , मार्कण्डेयपुराणे,	”	”
६६७ । ” ”	हेमाद्रौच, बृद्धवशिष्टः,	”
६६८ । अनुजादीनामेकोद्दिष्टम् ,	जातुकर्ण्यः,	२६०
६६९ । ननु पार्वणातिदेशः;	हेमाद्रिः,	२६०
१००० । त्रयष्ट्युक्ते,	पुलस्त्य स्मृतिः,	”
१००१ । ”	पृथ्वीचन्द्रोदये,	”

—*—

क्षयाहर्द्धे निर्णयः,—

१००२ । मध्याह्नकृत्य-मेकोद्दिष्टम्,	माधवाचार्यः, हारीतश्च,	”
१००३ । रोहिण्यन्तु नलङ्घयेत्,	गौतमोक्तिः,	”
१००४ । कुतपोनवममुहूर्त्तः,	दोषिकायाम्,	२६१
१००५ । ”	माधवीये व्यासः,	२८१
१००६ । मूलवचनम् ,	कालमाधवीये,	”
१००७ । अपराह्नव्यापिनीतिधिः-		
पार्वणोपयुक्ता,	पृथ्वीचन्द्रे गोतमः,	”
१००८ । दर्शपौर्णमासे.	मरीचिः,	”
१००९ । ”	अपराह्नं नारदः,	२६२
१०१० । पूर्ववृद्धा कार्य्या,	सुमन्तुः,	”
१०११ । ”	हेमाद्रौ, आङ्गिरसः,	”
१०१२ । ”	मनूक्तिः,	”
१०१३ । अपराह्नं शेषा तिथिः,	व्यासोक्तिः,	”
”	कालादर्शः, गोभिलः,	”
१०१४ । ”	माधवः पृथ्वीचन्द्रश्च,	”
१०१५ । ”	बोधायनः,	”
१०१६ । ”	माधवाचार्यः,	”
१०१७ । ”	मातस्ये,	”
१०१८ । अपराह्नादि,	केचन,	२६३
१०१९ । तदुपेक्ष्यम् ,	हेमाद्रिकालादर्शयोर्विरोधात् ,	”
१०२० । तद्वहातिक्रमे दोषः,	मरीचिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
१०२१ । आद्धेनक्त-निषेधः,	आपस्तम्बः,	२१३
१०२२ । ,,	लघुहारीतः,	”
१०२३ । अपरविवेकः,	हेमाद्रौ, माधवीये च,	”
१०२४ । ,,	तिर्णयदीपिका,	२१४
१०२५ । कमपरमाह,	लौगाक्षिः,	”
१०२६ । क्षयाहे वृषोन्सर्गः,	हेमाद्रौ,	”
१०२७ । ,,	विष्णुधम्मोत्तरे,	”
१०२८ । अपरम् ,	दिवोदासीये,	”
१०२९ । ,,	आद्धकाशिकोक्तिः,	२१५
१०३० । ,,	स्मृत्यन्तरेच,	”
१०३१ । ,,	स्मृत्यर्थसारेच हेमाद्रिः,	”
१०३२ । क्षयाहापरिज्ञाने,	मरीचिः,	”
१०३३ । मासे ज्ञाते सपच,	बृहस्पतिः,	”
१०३४ । मासाज्ञाने दिनेज्ञाते,	भविष्यपुराणे,	२१६
१०३५ । ,,	निर्णयामृते,	”
१०३६ । ,,	बृहस्पतिः कालादर्शेच,	”
१०३७ । ,,	हेमाद्रौ प्रभासखण्डे,	”

—*—

सूतकादिना आद्धविज्ञे,—

१०३८ । ,,	ब्राह्मे, विष्णुरपि (कस्यव्ययिषये),	२१७
१०३९ । आद्धारम्भः—	”	”
१०४० । ,, विवेकः,	गौडादयः, दाक्षिण्यास्तु,	”
१०४१ । ,,	(हेमाद्रिः), ब्राह्मेच,	”
१०४२ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदयः,	”
१०४३ । 'विवाहोत्सव-	षड्विंशमतेच,	२१८
यज्ञेषु,		
”	(आद्धकाशिका-पुराणसमुच्चयेस्तु)	”

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१०४४ ।	क्षयाहादि श्राद्धसम्पत्ते निर्णयः,	
„ ब्राह्मोक्तः,	हेमाद्रिराह,	„
„ प्रावञ्चित्तमाह,	विष्णुः,	„
१०४५ ।	केचन प्राहुः,	„

—*—

	अशौचमध्ये श्राद्धदिने	
१०४६ ।	प्राप्ते निर्णयः,—	२६८
१०४७ ।	अरर पक्षादौ,	सुदशन भाष्यकारः,
१०४८ ।	„	मनुरपि,
१०४९ ।	अशौचान्तेऽसम्भवे,	व्यासः,
१०५० ।	प्राप्तामावस्यायाम्,	हेमाद्रौ, षट्त्रिंशन्मतेच,
१०५१ ।	„	गोमिलः,
१०५२ ।	तत्राप्यसम्भवे,	अत्रिः,

—*—

१०५३ ।	भार्यारिजोदर्शने श्राद्धप्राप्तौ,—	
„	„	हेमाद्रौ, हारीतः, व्याघ्रपादश्च,
१०५४ ।	„	दीपिकायाम्,
१०५५ ।	„	„
१०५६ ।	„	सुमन्तुः,
१०५७ ।	„	गर्गोक्तिः, (युगादि-मन्वादौच)
१०५८ ।	„	माधवीये, लौगाक्षिश्च,
१०५९ ।	„ (रजःस्वलादि)	प्रयोगपारिजाते यमः,
१०६० ।	विदेशगो वा विगतान्ग्यादि,	कालादर्शः,
१०६१ ।	„	स्मृतिदर्पणोक्तिः,
१०६२ ।	„	माधवीये, भार्गवः,

(अनुक्त लोक्तृक श्राद्धपरम्)

१०६३ ।	„ श्लोकः,	गीतमोक्तः,
१०६४	„	प्रभासखण्डवचनम्,

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०६५ ।	हेमाद्रिः,	"
१०६६ ।	दीपिकाकारः,	"

—*—

अन्वारोहणे श्राद्ध निर्णयः,—

१०६७ ।	"	लौगाक्षिः,	"
१०६८ ।	(नवश्राद्धादि)	"	३०२
१०७० ।	"	स्मृत्यन्तरे, हेमाद्रिः,	"
१०७१ ।	"	मदनपारिजातः निर्णयामृतादयः,	३०२
१०७२ ।	" अन्तर्विषयाः,	"	"
"	(सापल्ल-भ्रातादि)	त्रिस्थली सेतौ,	"
१०७३ ।	श्राद्धद्वये, एकचित्यारोहणे,	हेमाद्रौ गार्ग्यः,	"
१०७४ ।	(यच्च)-सह मृतिदाहे,	भगुवचनम्,	"
१०७५ ।	"	पराशर-गार्ग्यादि—	३०३
"	वचनमीमांसा,	लौगाक्षिणासह,	"
१०७६ ।	(एकचित्यारोहणे)	वृद्धपराशरः,	"
१०७७ ।	(महालयै, मानृ-गयापृकादि)	विश्वादर्शः,	"
१०७८ ।	"	पट्त्रिंशन्मते,	"
१०७९ ।	"	श्राद्धप्रकाशे,	३०४
१०८० ।	(पाक विषये)	मदनरत्ने प्रचेताः,	"
१०८१ ।	(सहमृतौ)	पट्शोतिः,	"
१०८२ ।	अप्रपश्चान्मृतौ,	स्मृत्यन्तरे,	"
१०८३ ।	"	श्राद्धकाशिकापुराणसमुच्चयौ,	३०४
१०८४ ।	क्षयादि श्राद्धसम्पाते,	"	३०६
१०८५ ।	" (राजान्तः)	हेमाद्रिः,	"
१०८६ ।	"	माधवादि निबन्ध-कृतः,	"
१०८७ ।	विशेषः,	काष्ठाजिनिः,	"
१०८८ ।	"	कपर्दिकारिका, हेमाद्रौ, स्मृत्यन्तरेच,	३०६

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
पार्वर्णिकोद्दिष्टयोः सम्पाते,—		
१०८६ ।	माधवीये, जावालिः,	”
१०८७ ।	हेमाद्रौ, भृगुः,	”
१०८८ ।	गारुडेच,	”
१०८९ ।	युगन्मरणे,	”
१०९० ।	बहूणां निमित्तानां सम्पाते,	कात्यायनः,
१०९१ ।	”	जावालिः,
१०९२ ।	”	कालादर्शः,
१०९३ ।	(क्वचिद् देवताभेदेऽपवादः)	”
१०९४ ।	”	माधवीये, स्मृति संग्रहेच,

—*—

”	श्राद्धमध्ये तर्पण विधानम्,—	
”	पृथ्वीचन्द्रोदये,	गर्गः,
१०९५ ।	फलनिन्दार्थवादयोः,	”
	तर्पणाङ्गत्वोक्तिः,	३०८
१०९६ ।	”	प्रयोगपारिजाते, गर्गः,
११०० ।	” अत्र तर्पणशब्दः—	”
	तिल तर्पणपरः,	भृगुः,
११०१ ।	”	ऋष्यशृङ्गः,
११०२ ।	”	बृहन्नारदीये,
११०३ ।	बुद्धिश्राद्धादौ, विवेकः,	यमः,
११०४ ।	पक्षेतु,	कात्यायनः,
११०५ ।	”	”
११०६ ।	तर्पण प्रकरणे,	पृथ्वीचन्द्रे हारीतः,
११०७ ।	श्राद्धाङ्गतर्पणविधिः,	संग्रहे,
११०८ ।	अत्र वस्वादिस्वरूपम्,	स्मृत्यर्थसारे,
११०९ ।	”	आश्वलायनसूत्रे,
”	”	सकृन्मन्त्रकरणम्, कात्यायनसूत्रम्, ३११

—*—

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११११ ।	नित्यतर्पणे, तिलनिषेधः,—	
" "	हेमाद्रौ मरीचिः,	"
१११२ ।	पारिजाते,	गार्ग्यः, स्मृत्यर्थसारेच,
१११३ ।	(अत्र पिण्डदानम् पूर्ववत्),	"
१११४ ।	अपवादः	पृथ्वीचन्द्रोदये,
१११५ ।	"	स्मृत्यर्थसारेच,
१११६ ।	तिलवर्जितर्पणम् ,	गोभिलः,
	अत्र विशेषः,	"

—*—

प्रसङ्गतः वृद्धिश्राद्धम्,—

१११७ ।	तन्निमित्तं,	पृथ्वीचन्द्रे, ब्राह्मे,	१११२
१११८ ।	"	बह्वचकारिकायाम् ,	१११३
"	आवश्यकत्वमुक्तम् ,	शातातपेन,	"
१११९ ।	पतत्कालउक्तः,	गार्ग्यः,	"
११२० ।	अत्राशक्तौ,	वृद्धशातातपः,	"
११२१ ।	नान्दी श्राद्धानां,—	वृद्ध मनुः,	३१४
११२२ ।	भिन्नकालाभावे, कालस्तु-	कात्यायनसूत्रे,	"
११२३ ।	"	स्मृत्यन्तरेच,	"
	(वैष्णवश्राद्धे)	जातूकर्ग्यः,	"
११२४ ।	कालनिर्णये,	वाजसनेय श्रुतिः,	"
११२५ ।	वृद्ध्यादौ पूर्वाह्नादिः,	अत्रिः,	"
११२६ ।	"	लौगाक्षिः,	३१५
११२७ ।	"	हेमाद्रौ, गालवोक्तिः,	"
"	"	विष्णूक्तिश्च,	"
११२८ ।	(मातृ-पितृ-माता-महादिकमेतु)		
११२९ ।	"	गारुडोक्तिः,	"
११३० ।	अपरमत्र,	वस्तिः,	"
११३१ ।	अन्यच्च,	स्मृत्यर्थसारे,	"
११३२ ।	"	कात्यायनसूत्रे,	"
११३३ ।	"	वाजसनेय श्रुतिश्च,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः, (स्वशृङ्खोक्तबह्वल्पादि-)	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः, ३१६
११३४ । (पक्षान्तरे)	हेमाद्रौ, संग्रहोक्तेः,	"
११३५ । यच्च,	ब्राह्मे,	"
११३६ । अन्यच्च,	(मार्कण्डेये, कल्पतरौ मदनपारिजातेच),	"
११३७ । "	विष्णुः,	"
११३८ । "	"	"
११३९ । "	हेमाद्रिः,	"
११४० । (पक्षान्तरम्),	मार्कण्डेयपुराणे,	३१७
" विश्वदेवहीने,	"	"
११४१ । मातृश्राद्धादि,	शातातपः,	"
११४२ । "	"	"
११४३ । "	कुन्दोगपरिशिष्टे,	"
११४४ । वसोर्धारा कुन्दोगानामेव,	पारिजाते,	"
११४५ । तत्सर्व्वेषाम् ,	निर्णयामृते,	"
११४६ । (कातीयेच),	अपरार्कः,	"
११४७ । "	पृथ्वीचन्द्रः,	"
११४८ । गौरी, पद्मादिमातृकाः,	"	३१८
११४९ । "	चन्द्रिकायाम् ,	"
११५० । आधानादौ, सप्तसु,	नारायण वृत्तौ,	"
११५१ । "	हेमाद्रिः,	"
११५२ । गणेशादिमातृका-शोडशः,	अपरार्कः, कुन्दोगपरिशिष्टे,	"
" "	चन्द्रिकायाम् ,	३१९
११५३ । आधानादौ,	नारायणवृत्तौ,	"
—*—		
११५४ । अपरार्क	कात्यायनसूत्रे,	"
११५५ । "	अन्नाधिकारिणः,	"
११५६ । "	विष्णुपुराणे,	"
११५७ । "	सुमन्तुः. सदनरत्नञ्च,	"
११५८ । "	हारोतः,	"
" "	पृथ्वीचन्द्रेच,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११५६ । समावर्त्तनेत्रप्रचारिणः,	अपरार्कः,	"
११६० । प्रतमत्र ब्रह्मवर्त्यम् ,	बुद्धयाज्ञवल्क्यः,	३२१
११६१ । संस्कारकर्तृ निर्देशः,	कात्यायनः,	"
११६२ । "	सायणाचार्यः,	"
११६३ । कर्तृ विचारः,	पारिजातकारादयः,	"
११:४ । "	हेमाद्रिः,	३२२
११:५ । विवादे,	पृथ्वीचन्द्रादयः,	"
११६६ । "	हारीतः,	"
११६७ । "	त्रिस्थलीसेतौ.	"
११६८ । श्राद्धेविषः कलिः,	भारते वनपर्वणि,	३२२
११६९ । श्राद्ध कर्त्तुं सुतादिविवेकः,	मंत्रायणी,	३२३
" श्राद्धेषु तिलाः,	सन्दर्भकृतः,	"
११७० । "	बह्वच परिशिष्टे,	"
११७१ । शाखान्तरेच,	बुद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
११७२ । "	प्रयोगपारिजाते,	"
११७३ । "	"	"
११७४ । "	पृथ्वीचन्द्रे वृद्धपराशरः,	"
११७५ । माला निषेधाववादः,	हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे,	३२४
११७६ । 'प्रातरामन्त्रितान्विप्रान्'	कुन्दोगपरिशिष्टे,	"
११७७ । "	हेमाद्रौ, ब्राह्मे, पाप्मेच,	"
११७८ । मात्रेऽपसव्यादि,	बह्वचकारिका,	"
पितृतीर्थादि,		
११७९ । अक्षय्यादौ विभक्तिः,	ब्राह्मे,	३२५
११८० । शाकुनसूक्तादि,	कात्यायनः,	"
११८१ । अन्नौद्धरणादि,	श्राद्धकाशिका,	"
११८२ । दैवतीर्थे प्राङ्मुखादि,	वसिष्ठः,	"
११८३ । मन्त्रः,	नारायणवृत्तौ	"
११८४ । पिण्डनिर्व्वपणम् ,	भविष्ये,	"
११८५ । साग्निरग्रन्थो;	वासिष्टे,	३२६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८६ । अग्नौ करणादौ,	स्मृत्यन्तरे, ऋगलेश्वर,	”
११८७ । पिण्ड संस्थानम् ,	कात्यायनः,	”
११८८ । पित्रादीनामेवाम् ,	ब्राह्मे,	”
११८९ । ‘वाजे’ इति पितृविसर्जनम्,	कात्यायनः,	”
११९० । वृद्धामात्रादेः,	शांखायन परिशिष्टेः,	३२७
११९१ । ”	हेमाद्रौ,	”
११९२ । आग्निं नान्दीश्राद्धयोः सम्पाते,	देवजानीये, वृहस्पतिः,	” ”
११९३ । ‘होमान्तमेवकुर्वीत’	यज्ञपार्ष्वः,	”
११९४ । ”	आश्वलायनः,	”
११९५ । ‘देयमिति’	हिरण्यकेतुः,	”
”	”	”
११९७ । ‘जीवत्पिताकुर्वीत’	भविष्ये, (मनुः),	”
११९८ । ”	पृथ्वीचन्द्रे, भविष्येच,	३२८
११९९ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
१२०० । जीवत् पितृक- श्राद्धानधिकारी,	कात्यायनः, ”	”
१२०१ । ”	महर्षि मनुः,	”
१२०२ । ”	हारीतोक्तिः,	”
१२०३ । येभ्योदाता पिता- तेभ्यः सुतश्च,	नारायण भट्टः,	”
१२०४ । ”	मदनरत्ने	”
१२०५ । ” ”	मदनरत्ने कात्यायनोक्तिः,	”
१२०६ । ” ”	(अन्यथा दाक्षिणात्याः)	३२९
१२०७ । ” ”	हारीतोक्तिः,	”
१२२८ । वृद्धौ, सन्न्यस्तादि विषये,	”	”
१२२९ । ”	षट्त्रिंशन्मते,	”
१२३० । दर्शदिश्राद्धे,	हेमाद्रिः,	”
१२३१ । ”	कौण्डिन्यः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम ,

पृष्ठाङ्कः,

पितामहादि-जीविते श्राद्धस्वरूपम्,—

१२३२ । दर्शादिश्राद्धे,	हेमाद्रौ, विष्णुः,	३२६
१२३३ । मातृ-जीविते,	कालादर्शं,	३३०
१२३४ । जीवत्पितृके,	आश्वलायनः,	"
१२३५ । "	वृद्धमनुः,	३३१
१२३६ । उत्तरीयादिकं-निषिद्धम् ,	जातुकर्ण्यः,	"
१२३७ । "	प्रयोग पारिजाते-विश्वामित्रः,	"
१२३८ । "	गोभिलः,	"
१२३९ । (भत्राधानादिः निषिद्धः सुमन्तुना)	"	३३२
" (अनुज्ञातः कुर्वीत)	शङ्खर्षिः,	"
१२४० । "	वृद्ध वशिष्ठः,	"
" "	(उशनाच)	"
१२४१ । परीष्टिदोषादौ,	त्रिकाण्डमण्डनम् ,	"
१२४२ । (अत्रापि शब्देन)	पुनः सुमन्तुः,	३३३
१२४३ । (भिन्नौद्वय्येऽनुज्ञाते नदोषः)	मण्डनः,	"
१२४४ । देशान्तरादिगते,	कात्यायनः,	"
१२४५ । पितृदत्तायामाज्ञायाम् ,	त्रिकाण्डमण्डने,	"
१२४६ । (दर्शश्राद्धादौचाधिकारः),	श्रुतिः,	३३४
१२४७ । "	कात्यायनः,	"
१२४८ । श्रूयते,—	मैत्रेयपरिशिष्टे,	"
" (दर्शगयाश्राद्धोक्तिः)	"	"
१२४९ । मतान्तरे निषिद्धम् ,	लौगाक्षिणा,	३३५
१२५० । जीवत् पितुर्यमादि- तर्पणं (म) विधेयम् ,	पद्मयुराणेच,	"
१२५१ । अन्यत्नानधिकारः,	कात्यायनोक्तः,	३३६
१२५२ । जीवत्पितृकविषयै,	स्मृत्यन्तरम् ,	"
१२५३ । (विषयान्तरम्)	ब्राह्मोक्तेः,	३३७
१२५४ । "	सुमन्तुः,	"
१२५५ । "	मनूक्तेश्च.	"

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१२५६ । (विषयान्तरम्)	मातृस्योक्तिः,	३३७
१२५७ । अपुत्रस्य दोहित्रेण-कार्यं वार्षिकम्,	स्मृतिश्च,	"
१२५८ । नानाविवेकः,	शङ्खोक्तिः,	३३८
१२५९ । अपुत्राविषये,	औशनसः,	"
१२६० । "	गौतमः,	"
१२६१ । सर्व्वपत्नीविषये,	सुमन्तुः,	"
१२६२ । पितृदोऽशंहरः,	मनुः,	"
१२६३ । "	सुमन्तुः,	"
१२६४ । दर्शश्चाङ्गं विनाऽन्य-कार्यंआहिताग्नेः,	मनुवचनम् ,	३३९
१२६५ । (अत्राङ्गे विशेषः)	वृद्धहारीतः,	"
१२६६ । "	वृद्धशातातपश्च,	"
१२६७ । विशेषोक्तिः,	कात्यायनसूत्रे,	३४०
१२६८ । "	पुराणसमुच्चयेच,	"
१२६९ । "	विष्णुः,	"
१२७० । "	वृहस्पतिः,	३४१
१२७१ । प्रागुक्त विषये,	मातृस्ये, योगियाज्ञवल्क्यश्च,	"
१२७२ । तीर्थाभावे उष्णवोदकादिना,	यमवचनम् ,	३४२
१२७३ । जीवत् पितृकादि-निषेधः,	दक्षर्षिः,	"
१२७४ । भाविवां परिवपनम् ,	आपस्तम्बः,	"
" गङ्गादितीर्थे सोमपानान्तसप्तसु	निगमेच,	"
१२७५ । "	"	"
१२७६ । "	निषेधः वपनस्य,	३४३
१२७७ । पुत्रस्य पित्नोः कर्त्तव्यत्वम् ,	शङ्खः,	३४४
१२७८ । "	ऋष्यशृङ्गः,	"
१२७९ । विशेष उक्तः,	यमेन,	"
१२८० । "	याज्ञवल्क्यः,	"
१२८१ । "	मातृस्ये,	"
१२८२ । "	पुलस्त्य शङ्खौ,	"
१२८३ । अपुत्र पितृव्य मृतौच,	पैठीनसिः,	३४५

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२८४ । अपुत्र पितृव्य मृतौच,	जातूकर्णः,	३४५
१२८५ । अपुत्रस्य पुत्रवत्त्वम्,	मनुना,	"
१२८६ । प्रतिवादकः	ऋष्यशृङ्गः,	"
१२८७ । दम्पत्योः परस्पर पिण्ड दातृता, शङ्खः,		"
१२८८ । (भ्रातृपुत्रादि समवाये पत्नी)	याज्ञवल्क्यः,	३४६
१२८९ ।	"	"

—*—

तेषु विभक्ताविभक्त निर्णयः,—

१२९० ।	"	पृथ्वीचन्द्रे, मरीचिः,	"
१२९१ ।	"	मिताक्षरायां, नारदः,	"
१२९२ ।	"	बृहस्पतिः,	३४७
१२९३ ।	"	पारिजाते आश्वलायनः,	"
१२९४ ।	" विशेषः,	विज्ञानेश्वरः,	"
१२९५ ।	" एकाग्रवर्त्तित्वम्,	बृहस्पतिः हारीतः,	"
१२९६ ।	"	हेमाद्रेः	"
१२९७ ।	अविभक्तेषु,	व्यासः,	३४८
१२९८ ।	विशेषः विचारः,	गोभिलः,	"
१२९९ ।	"	आश्वलायनः,	"
१३०० ।	असंस्कृतान्ते,	कात्यायनः,	"
१३०१ ।	"	आश्वलायनः,	"
१३०२ ।	अनेना पुत्रा गार्ह्याः,	हेमाद्रौ, कौर्मै,	"
१३०३ ।	साम्यत्सरिके,	अपरार्कः, पैडीनसिः,	३४९
१३०४ ।	एकदैव सर्व्वेषां पूर्व्व श्राद्धानाम्;	लघुहारीतः,	"
१३०५ ।	ज्येष्ठस्यैव पुत्रस्य कृत्यम्,	महर्षि मनुः,	"

इति विभक्ताविभक्त-सुतकृतम् ।

—*—

श्राद्धविशेष निरुक्तिः,—

१३०६ ।	श्रद्धा-मन्त्र-पूर्व्वक मृततिथ्यादौ-		"
	यत्र देयन्तच्छ्राद्धम् ।	मरीचिः.	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३०७ । अनेकेषाम् ,	महर्षयः,—(स्मृतिरत्नावली),	"
१३०८ । ,	स्मृतिसंग्रहोक्तः कर्काचार्यश्च,	"

—*—

श्राद्ध प्रशंसा,—		
१३०९ । ,	महर्षि मनुः—	३५०
१३१० । ,	देवलश्च,	"

—*—

१३११ । पिण्डसम्बन्धित्वम्,	मार्कण्डेयः,	३५२
१३१२ । ,	हरिवंशे याज्ञवल्क्यः,	"
१३१३ । (विशेषः),	विष्णु-धर्म्योत्तरे हेमाद्रिश्च,	"
१३१४ । ,	"	"
१३१५ । ,	मोक्षधर्मच,	"
१३१६ । श्राद्धाकरणे दोषः,	आदित्यपुराणे,	३५३
१३१७ । ,	कौर्म्येऽपि,	"
१३१८ । ,	कात्यायनः,	"

—*—

श्राद्ध-भेदाः,—		
१३१९ । ,	(१२) विश्वामित्रः,	"
१३२० । तेषां लक्षणानि,	भविष्ये,	३५४
१३२१ । पार्वणे,	वृद्धवशिष्ठः,	३५५
१३२२ । ,	"	"

—*—

वर्णवर्ति-श्राद्धानि,—		
१३२३ । ,	मातृस्ये संग्रहे,	"
१३२४ । ,	युगादयश्चतस्रः,	३५६
१३२५ । ,	विष्णुपुराणे,	"
१३२६ । (अष्टकाश्च),	गोभिलः,	"
१३२७ । (कालान्तरोक्तिः),	ब्राह्मे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३२८ । चन्द्रसूर्ययोः-च्छाया ग्रहणम्, ब्राह्मे,		३५७
१३२९ । नक्षत्र श्राद्धम्,	मनुस्मृतौ,	"
१३३० । तिथि श्राद्धफलम्,	शङ्खः,	"

—*—

श्राद्ध कर्त्तारः,—

१३३१ ।	"	स एव शङ्खर्षि,	"
"	"	विष्णु पुराणे, शङ्खोक्तिश्च,	"
१३३२ । पुत्राः द्वादश विधाः,	याज्ञवल्क्यः,		३५८
१३३३ । कलिबर्ज्यं प्रकरणोक्तम्,	हेमाद्रौ,		"
१३३४ । क्रमपरा,	स्मृति संग्रहे,		"
१३३५ ।	"	बृहस्पतिः,	३५९
१३३६ । (प्रकारान्तरोक्तिः),	याज्ञवल्क्यः,		"
१३३७ । (विकल्पार्थमिति)	मदनरत्न-कालादर्श-		
"	(भत्रापरे)	पृथ्वी चन्द्रोदयाः,	"
१३३८ । (सति पुत्रेऽन्यस्यानधिकारिता),	मदन पारिजाते, सुमन्तुश्च,		"
१३३९ । (षोडशविधं श्राद्धम्)	"		"
१३४० । पुत्र शब्द-द्वादशविध परः,	छन्दोगपरिशिष्टे,		"
१३४१ । अनुपनीतस्याप्यधिकारः,	सुमन्तुः,		"
१३४२ ।	"	बृद्ध मनुः,	"
१३४३ ।	"	यम स्मृतिः,	३६०
१३४४ । (अन्येऽधिकारिणश्च)	हेमाद्रौ, स्कान्दे,		"
१३४५ । तद्भावे सपिण्डाः,	कात्यायनः,		"
१३४६ । पितृपत्न्यः सर्वामातरः,	सुमन्तुः, अपराकंच,		"
१३४७ ।	"	शङ्खर्षिः,	"
१३४८ । (मूल्य क्रीताविषये),	माधवीये, शातातपः,		३६१
१३४९ ।	"	सुद्धि रत्नाकरे,	"
१३५० । अपुत्रस्यपत्न्यधिकारिणी,	जाबालोक्तिः,		"
१३५१ । पत्न्यप्यभावे-सोदरः,	"		"
१३५२ । कन्याधिकारिणीच,	भारद्वाजः,		"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३५३ । कन्याधिकारिणीच,	वृद्धमनुः,	३६१
१३५४ । पूर्वभावे दौहित्रः,	स्कान्दे,	"
१३५५ । (अपरेच) अधिकर्तारः,	"	"
१३५६ । अधिकारी, तद्विचारे,	ब्राह्मे च,	३६२
१३५७ । सोदराभावे,	मनुः,	"
१३५८ । " आतृपुत्राधिकारः,	"	"
१३५९ । आतृबद्ध द्वयोर्भातृ पुत्रस्या- प्यधिकारः,	मदनरत्ने कात्यायनः,	"
१३६० । सर्व-कन्याक्रियाधिकारि-पिता, शुद्धिविवेके, ब्राह्मे,		३६३
१३६१ । " पितैव	"	"
१३६२ । " दाहकर्तृ विवेकः,	स्कान्दोक्तम्, मदनवत्नेच, कालाद्वर्षकृत,	३६४
१३६३ । प्रदत्त पुत्राधिकारः,	हेमाद्रौ, काष्णाजि,	"
" अन्योक्तिः,	निः, मनोश्च,	"
१३६४ । विजयः विविधः,	कात्यायनः; प्रवराध्यायोक्तिः,	"
;; जारजे विशेषश्च;	अपवाकैः,	"
१३६५ । " " " "	हेमाद्रिः,	३६५
" " " "	काष्णाजिनि;	"
" " " "	नारदोऽपि;	"
१३६६ । " " " "	प्रयोग पारिजाते,	"
" " " "	मदनरत्ने; स्कान्दोक्तिः;	३६६
१३६७ । " " " "	ब्राह्मे;	"
१३६८ । वृषलसन्निधौ श्रुतिपाठ-निषेधः; कौर्मै;		"
" अस्य श्रवणाधिकारिता;	भविष्यपुराणे;	"
१३६९ । " नारीणामपि	पद्म पुराणे,	"
१३७० । " " " "	भविष्ये,	"
१३७१ । सर्वेते पिण्डदाः;	शातातपीये;	"
१३७२ । " " " "	संग्रहे;	"
१३७३ । " " " "	स्कान्दे,	३६७
१३७४ । " " " "	मनुरपि,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	आह्वदेशा उच्यन्ते,—	
१३७५ । तीर्थक्षेत्रादि,	स्कान्दे, मानवेच,	,,
१३७६ । ,,	,,	,,
१३७७ । वर्जनीय-स्थानानि,	पारिजाते, यमः,	३६८
१३७८ । ,,	ब्राह्मे, स्कान्देच,	,,
१३७९ । काम्यदेशाः,	शङ्खः,	३६९

—*—

अथ आह्वयोग्या विप्राः,—

१३८० । ,,	आश्वलायनः,	,,
१३८१ । ,,	सत्रवाश्वलायनः,	३७०
१३८२ । ,,	इतिहासेच,	,,
१३८३ । ,,	आह्वीय श्रोत्रिय विप्रः,	,,
१३८४ । ,,	हारीतश्चात्र,	,,
१३८५ । ,,	विशुद्ध विप्रः, पुराणसमुच्चये,	३७१
,,	यतल्लक्षणम्, याज्ञवल्क्यः,	,,
१३८६ । त्रयं त्रिमघुः आह्वेकेतनश्च,	कात्यायनः, अत्र विश्वामित्रश्च,	,,
१३८७ । संन्देहे मुख्यकल्पः,	मनुः,	३७२
१३८८ । सद्गुणविहितविप्रान्	वसिष्ठः, कात्यायन सूत्रम्,	,,
,,	भोजयेत् ,,	,,
१३८९ । मुख्याभावेऽमुख्यानपि,	याज्ञवल्क्यम्,	,,
१३९० । ,,	,,	,,
१३९१ । विशेषः,	कौर्म्ये पुराणे,	,,
१३९२ । एकगोत्रे निषेधः,	गार्ग्यः,	३७३
१३९३ । ,,	आह्वकाशिकायां जावालिन,	,,
१३९४ । नेत्यपरे	तद् ब्राह्मे च	,,
१३९५ । विप्रभावे	वशिष्ठः (दर्भवटुः)	,,
१३९६ । ,,	,,	,,

—*—

प्रन्योक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

आद्धेवज्याः,—

१३१७ ।	”	”	३७४
१३१८ ।	अलक्षणाविप्राः,	हारीतः, मरुरपि,	”
१३१९ ।	”	अपरस्मृतौ,	३७५-७७
१४०० ।	वर्जनीया विप्राः,	यमः,	३७८
१४०१ ।	”	कात्यायनसूत्रे,	३७९
१४०२ ।	द्विर्नग्नः,	सुमन्तुः,	”
१४०३ ।	नानादोषाण्विताः, रुप्राश्च,	शालङ्कायनः,	३८०
१४०४ ।	लम्बकर्णादिः	गोभिलः	”
१४०५ ।	अत्र—	मरीचिः,	”
१४०६ ।	”	स्मृत्यन्तरम् ,	”
१४०७ ।	”	(अन्यत् कलिबर्जं प्रोक्तम्)	३८१
१४०८ ।	अहितुण्डकः,	अहि दन्तोत्पाटकः,	”
१४०९ ।	पूर्व्यापवादकः,	शङ्खः,	”
१४१० ।	मुण्डितः निषिद्धः,	शतपथश्रुतिः,	”
१४११ ।	वेदविरोधी प्रतिषिद्धः,	वायुपुराणे,	३८२
१४१२ ।	वैकल्पिकः	वाराहेच,	”
१४१३ ।	यतेर्भोजनम् ,	कृगलेयः,	”
१४१४ ।	संयतयतेर्विषये,	मार्कण्डेयः	”
१४१५ ।	”	कल्पतरौ,	”
१४१६ ।	”	विश्वामित्र,	३८३
१४१७ ।	” यत्यादि विषये,	बृहवशिष्टः,	”
१४१८ ।	विप्रादिषु श्रेष्ठता,	मार्कण्डेय पुराणे,	”
१४१९ ।	”	श्रीभागवते दशमे,	”
१४२० ।	यत्यादिषु,	हेमाद्रौ, मारदीये,	”
१४२१ ।	” श्रेष्ठत्वम् ,	गरुड पुराणे,	३८४
१४२२ ।	”	दत्त स्मृतौच,	”
१४२३ ।	”	भारते आनुशासनिके,	१
१४२४ ।	” वैष्णवाणाञ्च,	पाञ्चरात्र,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४२५ । "	आश्वलायनेच,	"
१४२६ । "	चन्द्रिकायां शातातपः,	३८५
" (श्रीभगवद्गुह्ये गीतनृत्या भरणादिधार्यं कृत्यञ्च)	"	"
१४२७ । भारते, आद्धदीपिकायाम्,	यमश्च,	"
१४२८ । "	"	"
१४२९ । आद्धविरूद्धत्वम् ,	"	"
१४३० । आद्धेवर्ज्यविशेषः देशश्च(स्थः), मात्स्ये, हेमाद्रौ,		"
१४३१ । "	आदित्यपुराणे,	३८५
१४३२ । "	मदनरत्ने,	"
१४३३ । "	हेमाद्रौ, वशिष्ठः,	३८६
१४३४ । "	यम स्मृतिः,	"
१४३५ । आद्धे श्रौतान्वि,	आद्ध तिलके,	"
१४३६ । प्राणामन्त्रयेत् ,	"	"
१४३७ । " विवेकश्च,	हेमाद्रौ,	"
१४३८ । " निमण्नणेच,	देवलः,	"
१४३९ । "	चन्द्रिकायां वाराहेच,	३८७
१४४० । "	वृहस्पतिः,	"
" "	गात्स्ये,	"
१४४१ । योग्यनिमण्नणकृच्च,	प्रचेताः,	"
१४४२ । " सत्यनिष्ठप्रेष्यः,	स्कान्दे,	"
१४४३ । विप्रवच,	यमः,	"

—*—

१४४४ । निमण्नणीय विप्रसंख्योक्ता-	आश्वलायनसूत्रे,—	३८८
" नारायणवृत्तौच,	"	"
१४४५ । "	कात्यायनसूत्रे,	३८८
१४४६ । विप्रसंख्या,	सूत्रान्तरेच,	"
१४४७ । विवेकः	गौतमः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४४८ । संख्याव्यवस्थाच,	याज्ञवल्क्यः,	"
१४४९ । "	महर्षि मनुः,	"
१४५० । विप्रसंख्याविवेकः,	वशिष्ठः,	"
१४५१ । "	शातातपः,	३८९
१४५२ । "	नारदः,	"
१४५३ । अशक्तौ न्यूनसंख्या,	हेमाद्रौदेवलः,	"
१४५४ । "	गोभिलः,	"
१४५५ । "	वशिष्ठः,	"
१४५६ । "	आश्वलायनसूत्रे,	"
" "	नारायण स्मृतौ,	"
१४५७ । साग्नेर्विशेषः,	प्रवेताः,	३९०
१४५८ । "	अपवार्कः,	"
१४५९ । विवेक समूहः,	कात्यायनसूत्रे,	"

—*—

आद्वकृत्-भोक्तृ-नियमः,—

१४६० । विवेक-समूहः,	अपरार्कः, यमः,	३९०
१४६१ । "	अपरग्रन्थे,	३९१
" प्रमादेतु,	हारीतः,	"
१४६२ । सज्ञानत्यागे,	नारायणः,	"
१४६३ । "	हेमाद्रौ, यमः,	"
१४६४ । तत्र विचारः,	देवलः,	"
१४६५ । "	मनुः,	"
१४६६ । भ्रमाद्यतिक्रमादौ,	स्कान्दोक्तिः,	३९२
१४६७ । "	इतिहासेच,	"
१४६८ । दन्तधावने,	यमः,	"

आद्वकृत्-त्याज्यम्,—

—*—

आद्वकृत्-भोक्तृ-विशेष-नियमः,—

१४६९ । आमन्त्रितस्वरूपम्,	यमः,	३९३
१४७० । "	शङ्खर्षिः,	"
१४७१ । "	बृद्धमनुः, माधवीये	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४५२ । ”	आश्वलायनः,	३१३
१४५३ । एतद्विषये,	विज्ञानेश्वरः,	”
१४५४ । तदगतिकत्वे, हेयम् ,	”	”
१४५५ । प्रागुक्तविषयेच, (हेमाद्राद्यपि)	आदिकाशिका-पुराणसमुच्चयेच,	३१४
१४५६ । ”	यमस्मृतिः,	”
१४५७ । ”	उशनाः,	”
१४५८ । ”	कात्यायनः,	”
(सोमोत्पत्तिविषये)	कात्यायनसूत्रम् ,	”
१४५९ । आदिकर्तुः कारयितुरपि ,	तत्परिशिष्टेच,	३१५
१४६० । स्त्रीकर्तृत्वविषये,	पद्मपुराणे,	”
१४६१ । ”	”	”
१४६२ । अयोग्यभोक्तृनिषेधः,	आश्वलायनः,	”

—*—

अथ आद्वे वस्त्राणि ,—

१४६३ । ”	संग्रहे,	”
१४६४ । आद्वीयपुष्पादि-कुशादिभेदश्च, हेमाद्रौ यमः,		३१६
१४६५ । ”	व्यासश्च,	”
१४६६ । ”	शालङ्कायनः,	”
१४६७ । ”	शङ्खः,	”
१४६८ । ”	”	”
१४६९ । ”	कात्यायनसूत्रञ्च,	”
१४७० । ”	हारीतः,	”
१४७१ । कौशे विषये,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१४७२ । कौशधारणम् ,	स्कान्दे	३१७
१४७३ । कुशपवित्राभावे,	सुमन्तुः	”
१४७४ । ”	अपरार्क, सुमन्तुः,	”
१४७५ । विशेषाभावे,	सुमन्तुः, शङ्खश्च,	”
१४७६ । ब्रह्मग्रन्थिभावे,	हेमाद्रौ गारुडे,	”
१४७७ । एतद्वग्रन्थिमत्पवित्रे.	हेमाद्रौ गालवश्च,	३१८

—*—

अथहविः,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४६८ । ”	हेमाद्रौ, प्रचेताः,	”
” देव पितृभ्यो देयम्,	”	”
१४६९ । ”	महाभारते,	”
१४७० । पर्वादीश्रेष्ठ—भोजनं देयम्,	तन्द्रिकायां देवलः,	३६६
१४७१ । पूतगोधूमादि,	ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे,	”
१४७२ । ”	ब्राह्मे,	”
१४७३ । ”	”	”
१४७४ । फलादिदेयम्,	आश्वलायनः,	”
” ”	पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे,	४००
१४७५ । हविष्यान्नादानफलम्,	याज्ञवल्क्यः,	”
१४७६ । श्राद्धीयमांसादिभक्ष्यम्,	मनुः,	४०१
१४७७ । ”	इतिहासेव	४०२
१४७८ । तन्निषेधः,	पाराशरे,	”
१४७९ । ” भागवते सप्तमे—	(श्रीमद्भागवते),	”
१४८० । स्कान्दे,	हेमाद्रौ, आदित्यपुराणम्,	”
१४८१ । ”	बृहन्नारदीये,	”
१४८२ । क्षीरादौ विशेषः,	सुमन्तुः,	”
१४८३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	४०३
१४८४ । ”	ब्राह्मे,	”
१४८५ । अन्नादौच,	बृहयाज्ञवल्क्यः,	४०४
१४८६ । मरीचाद्याक्त निषेधः,	हेमाद्रिः,	”
१४८७ । पापकर्मलब्धं वर्जनीयम्,	मार्कण्डेयपुराणे,	”
१४८८ । ”	शङ्खर्षिः,	”
१४८९ । मरीचादिनिषेधः,	हेमाद्रिः,	”
१४९० । राजमासादित्याज्यम्,	शङ्खः,	४०५
१४९१ । ”	माधवीये चतुर्विंशतिमते,	”
१४९२ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
१४९३ । देयादेयविचारः,	पैठीनसिः,	४०६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ वज्र्यं जलम्,—		
१५२४ ।	ग्रह्याण्डे,	"
१५२५ । तत्प्रति प्रसव माह,	नारदः,	"
१५२६ । कुतपकाला उक्ताः,	मात्स्ये,	"
१५२७ । अपत्य-खड्ग पात्रादि,	स्मृत्यन्तरे,	४०७
१५२८ । फल-शाकाद्युक्तवा	आपस्तम्बः,	"
" सम्प्रति तिलान् वक्ति,	"	"
१५२९ । स्थान माज्जनम् ,	उशनाः,	"
१५३० । " पात्रञ्च.	पराशरः,	"
१५३१ । " पवित्रीकरणम् ,	कौर्म्ये,	"
१५३२ । दातृ यजमानकृतिः,	देवलः,	"
१५३३ । पितृकार्ये सहायकाः,	आश्वलायनः,	"
१५३४ । देवे पैत्रे वज्र्याः,	ब्राह्मे,	४०८
१५३५ । पैत्रे पाक कर्त्रादि,	स्मृत्यन्तरे,	"
१५३६ । वर्जनीया अन्येच,	चन्द्रिकायाम् , यमः,	"
१५३७ । " पादुकादि,	"	"

—*—

अथ पाकः, भाण्डानिच,—

"	पाकपात्रम् ,	हेमाद्रौ, नागर खण्डे,	"
१५३८ ।	पाककृते सुयोग्यत्वम् ,	आदित्यपुराणे,	"
१५३९ ।	लोह पात्रादिनिषेधः,	वायुपुराणे,	४०९
"	पात्राभ्रादिविवेकः,	"	"

—*—

अथपचनाग्निः,

१५४० ।	विवेकः—	हेमाद्रौ, प्रजापतिः,	"
१५४१ ।	अत्र विशेषः,	कर्मप्रदीपे,	४१०
१५४२ ।	"	कर्काचार्यः,	"
१५४३ ।	निर्व्वापरूपम् ,	वायुपुराणे	"
१५४४ ।	अग्न्यादिविवेकः,	हेमाद्रौ,	"
१५४५ ।	"	आश्वलायनः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१५४६ । ”	वौधायनसूत्रे,	”
१५४७ । योग्यमुहूर्त्तादि,	मार्कण्डेयः,	”
१५४८ । वर्ज्यावर्ज्यानि.	देवलः,	४११
१५४९ । ”	हेमाद्रिः,	”
१५५० । तैलादिदशनशुद्ध्यादि,	कात्यायनः,	”
१५५१ । वास आदि,	महर्षि शृगुः,	”
” ऊर्ध्व पुण्ड्रावश्यकता,	हेमाद्रिः,	४१२
१५५२ । ”	बृहन्नारदीये,	”
१५५३ । ”	बृह पराशरः,	”
” ”	”	”
१५५४ । ”	अथ्ये ग्रन्थकृतः,	”
१५५५ । कुशधारणे,	स्मृतिसंग्रहे,	”
१५५६ । ”	”	”
१५५७ । ” कुशधारणे,	स्मृति संग्रहे,	”
१५५८ । ऊर्ध्वतिलकादि,	आश्वलायनः,	”
” (देशाचाराद् व्यवस्था)	”	”
” निषेधकर्तृ विषयः,	पृथ्वी चन्द्रोदये,	”
१५५९ । (नित्यानित्यकर्मणोः	हेमाद्रौ; शालङ्कायनः,	४१३
” वैश्वदेवे)	”	”
१५६० । श्राद्धान्ते भूतयज्ञः,	ब्रह्माण्डे,	”
१५६१ । पाकविषये श्राद्धादौ,	लौगाक्षिः,	”
१५६२ । ”	पैचीनसिः,	”
१५६३ । ”	चतुर्विंशतिमते,	”
१५६४ । पञ्चयज्ञः,	सुदर्शनभाष्ये,	”
१५६५ । अग्निमानादिविषये,	कात्यायनः,	”
१५६६ । पूर्वं श्राद्धपाकाद्-दैवदेवः,	कर्काचार्यः,	”
१५६७ । भिन्न पाकेन कृत्यम्,	दैव याज्ञिकः,	४१४
१५६८ । कौशे विषये,	ब्रह्माण्डे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथासादनीयानि,—		
१५६६ । पितृतीर्थ-श्रेष्ठ्यम् ,	हेमाद्रौ, कार्णाजिनिः,	”
१५०० । कुतपाद्यः,	”	”
१५७१ । पवित्र-लक्षणं प्रागुक्तम् ,	देवलेन,	४१५
१५७२ । श्राद्धारम्भकालः,	गौतमः,	”
१५७३ । श्राद्धे विवेकः,	मातृस्ये, नारदीयेच,	”
१५७४ । प्रायश्चित्त प्रकारः,	धर्मप्रदीपेः,	”
१५७५ । ”	स्मृतिचन्द्रिका, वायवीये,	४१६
” (कुशोन्नदोपहानम्)	”	”

—*—

अथ श्राद्धपरिभाषा,—

१५७६ । ”	फात्यायनः,	”
१५७७ । प्रदक्षिणादि,	बौधायनः,	”
१५७८ । आवाहनादौतु,	शङ्खः,	४१७
१५७९ । प्रयोगक्रमः,	मातृस्ये,	”
१५८० । प्रागुक्तवसवः,	(सकारः), काश्यपः,	”
१५८१ । गोत्रोल्लेखः,	सत्यापादः,	”
१५८२ । नामोल्लेखे विशेषः,	बौधायनः,	”
” (पित्रादिनामाज्ञाने)	”	”
१५८३ । विशेषः,	आश्वलायनः,	४१८
१५८४ । अन्नय्यादौ विभक्तिः,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१५८५ । तर्पणादौ, ”	-व्यासदेवः,	”
१५८६ । शाखाभेदे व्यवस्था,	हेमाद्रिः,	”
१५८७ । ” ”	प्रभासखण्डे,	”
१५८८ । तत्र विशेषः,	-यमदक्षिः,	”
१५८९ । ” कृत्यादि,	संग्रहे,	४१९
१५९० । ” ”	स्मृत्यन्तरे,	”
१५९१ । (वसु रुद्रादि),	विष्णु धर्मोत्तरे,	४२०
१५९२ । (वैष्णवमते),	रामार्चनचन्द्रिकायां,	४२१

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४६३ । " "	स्कान्देव,	"
१४६४ । विष्णु निवेदितः पितृभ्योदेयः, (एतद् वैष्णवाणाम्)	ब्राह्मेव,	"
१४६५ । (कर्त्रादिनिषेधः)	इतिहासे,	"

—*—

अथ क्षणदानादि,—

१४६६ । (तिथ्यादि)	हेमाद्रौ, संग्रहेच,	"
१४६७ । आद्धकृत्ये निमन्त्रणादि,	शौनकः,	"
१४६८ । श्राद्धदेवाः,	प्रयोगपारिजाते,	४२२
१४६९ । श्राद्धादौ, मण्डलादि,	"	"
१६०० । तत् प्रमाणम् ,	संग्रहे,	४२३
१६०१ । वर्णपरेच,	वौधायनः,	"
१६०२ । गर्त्तः,	स्मृत्यन्तरे,	"
१६०३ । मण्डलादि,	माधवः,	"
१६०४ । गोमये विशेषः,	भृगुः,	"
१६०५ । कुशविन्यासे,	व्याघ्रः,	"
१६०६ । " अक्षतयुक्तम् ,	मातृस्ये,	"
१६०७ । विप्रपादक्षालनम् ,	पारिजाते वसिष्ठः,	"
१६०८ । " प्रागुक्तम् ,	भविष्ये,	४२४
१६०९ । " "	संग्रहे,	"
" (श्राद्धकाले पत्नी-)		
" नीरदानम् ,	"	"
१६१० । पाद्यादिक्रमः,	हेमाद्रिः,	"
१६११ । " "	लौगाक्षिः,	"
१६१२ । पाद्यादिक्रमे-विशेषः,	नारदीये,	"

—*—

अथासनानि,—

१६१३ । " हेमाद्रौ,	व्यासः,	"
१६१४ । दारुजासने-विशेषः,	पुलस्त्यः,	४२५
१६१५ । काष्ठासनादौ,	संग्रहे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६१६ । काष्ठासनादौ,	वायुपुराणे,	४२५
१६१७ । उपवेशने व्याहृतिः,	व्यासः,	"
१६१८ । दैवेपित्रैरुदसंख्याः,	शातातपः,	"
१६१९ । दत्ताग्रादि कुशासने नियमः,	हेमाद्रौ, हारीतः,	"
१६२० । दैवे पित्रि-आसन संस्थादि,	छागलेयः,	४२६
१६२१ । नीवी बन्धः,	आश्वलायनः,	"
१६२२ । " "	बृहयाज्ञवल्क्यः,	"
१६२३ । दक्षिणतः क्रमादि,	शतपथश्रुतिः,	"
१६२४ । " "	कात्यायनः,	"
१६२५ । " अनुज्ञादौ प्रतिवचनम् ,	शौनकः,	"
१६२६ । तिलादिवैकरणे,	स्मृत्यर्थसारे,	"
१६२७ । अपसव्यादुत्तरीयम् ,	हेमाद्रौ,	४२७
१६२८ । तैलादिना असुरापत्तिः,	कान्दे,	४२७
सुररक्षणम् ,		
१६२९ । मन्त्रतः,	पौराणिकात् ,	"
१६३० । " "	हेमाद्रौ, ब्राह्मे,	"
१६३१ । श्राद्धादिकाले,	प्रचेताः,	४२८
१६३२ । कुशग्रहणव्यवहारेच,	गालवः,	"
१६३३ । विशेषः कथितः,	ब्राह्मे,	"
१६३४ । नियमापवादः,	श्राद्धकाशिकायां गालवः,	"

—*—

अथ पान्नासादानम्,—

१६३५ । " "	मातृस्ये,	"
१६३६ । अर्घ्यपान्नासादानम् ,	"	४२९
१६३७ । पितृकृत्ये स्वर्णादिपात्रम् ,	हेमाद्रौ, प्रजापतिः,	"
१६३८ । " "	ब्राह्मे, स्मृतौच,	"
१६३९ । निषेधमाह,	बृह मनुः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६४० । मृन्मये पात्रे विशेषः,	कात्यायनः,	४२६
१६४१ । " "	कात्यायन सूत्रेच,	"
" (अर्घ्यपात्रेविप्रसंख्याभावं)	बृहस्पत्युक्तः,	४३०
१६४२ । " "	कात्यायनोक्तिश्च आनवसूत्रे,	"
१६४३ । तत् पात्रालम्बनपरम् ,	हेमाद्रिः,	"
१६४४ । " "	कर्काचार्यः, पुराणसमुच्चये,	"
१६४५ । पवित्र लक्षणम् ,	कात्यायनोक्तम् ,	"
१६४६ । श्रुतिमन्त्रेण पवित्रच्छेदः,	यज्ञपार्ष्वः,	"
१६४७ । " " प्रोक्षणम् ,	वशिष्टः,	"
१६४८ । यवहस्तादिः,	हेमाद्रौ, यमः,	"
१६४९ । विश्वेदेवाज्ञाने,	(बृहस्पतिश्च),	"
१६५० । अत्रोहः,	कात्यायनोक्तः,	४३१
१६५१ । मन्त्रपरम् ,	श्रीविष्णुप्रोक्तम् ,	४३२
१६५२ । प्रागुक्ते,	वसिष्ठवचने,	"
१६५३ । विवेकः श्राद्धे,	कात्यायनः,	"
१६५४ । " "	हेमाद्रौ, जातूकर्णः,	"
१६५५ । उपस्पर्शनादि,	स्मृतिसंग्रहे,	"
" (विष्णुमन्त्रस्मरणम्),	हेमाद्रौ,	"
१६५६ । " "	कात्यायनसूत्रेच,	४३३
१६५७ । " "	जातूकर्णः,	"
१६५८ । अर्घ्यादि विषये,	गभस्तिः,	"
१६५९ । " "	आश्वलायनः,	"
१६६० । आपस्तम्बाणाम् ,	गारुडे ,	४३४
१६६१ । अत्रार्चनमपि,	पृथ्वीचन्द्रोदये, शङ्खः,	"
१६६२ । यजुषां विषये,	मार्कण्डेयः,	"
१६६३ । (चन्दनादिदानम्)	कात्यायन सूत्रेच,	"
१६६४ । " "	ग्राह्येच, मार्कण्डेयः,	४३५
१६६५ । " "	"	"
१६६६ । वज्रनीयम् ,	मरीचिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६६७ । विहित निषिद्धे विकल्पः,	हेमाद्रिः,	४३५
१६६८ । पित्रे त्रिकृत्वम् ,	आश्वलायन परिशिष्टे,	"
१६६९ । (तिर्य्यगुर्ध्वपुण्ड्रञ्च)	व्यासोक्तेः, पृथ्वीचन्द्रेच,	४३६
१६७० । पवित्रयुक्तकरेनिषेधः,	"	"

—*—

अथ पुष्पम्,—

१६७१ ।	"	ब्राह्मे,	"
१६७२ । शुक्लादि पुष्पप्राशस्त्यम् ,	स्मृतिसंग्रहे,	"	"
१६७३ । तुलसी, ,,	पारिजाते, पाद्मे,	"	"
१६७४ ।	सायनीये,	४३७	"
१६७५ । ,, प्राशस्त्यम् ,	मार्कण्डेयः,	"	"
१६७६ । ऋषीणामते,	हेमाद्रिः,	"	"
१६७७ ।	"	"	"
१६७८ ।	स्मृतिसारे,	"	"
१६७९ । वर्ज्य पुष्पञ्च,	पारिजाते,	"	"
१६८० ।	शङ्खर्विः,	"	"
१६८१ । देयं सप्तविल्वम् पुष्पम् ,	वृद्ध पराशरः,	४३८	"
१६८२ । देयादेये पुष्पादौ,	वृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"	"

—*—

अथ धूपः,—

१६८३ । धूप भेदः,	विष्णु धर्मोत्तरे,	४३८
१६८४ ।	विष्णुः,	"
१६८५ । वज्र्यमाह,	देवलः,	"
" (तुरस्कादिनानाविधः)	"	"

—*—

१६८६ ।	अथ प्रदीपः,	४३९
१६८७ । (घृतेनतिल-तैलेनवा)	" ब्राह्मे,	"

—*—

अथ वस्त्रम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
१६८८ । ”	वायवीये,	४३६
१६८९ । वज्र्यमाह,	यमः,	”

—*—

यज्ञोपवीतम्,—

१६९० । (वस्त्राभावेदेयम्)	ब्रह्मवैर्त्ते,	४४०
१६९१ । ”	हेमाद्रौ, पात्रे,	”
१६९२ । (अवश्य देयम्)	धर्मसारे,	”
१६९३ । ”	चतुर्वर्गचिन्तामणौ,	”
” (तथा कौञ्चुकादि)	”	४४१
” तथालक्तसिन्दूरादि,	”	”
” ”	(विष्णु धर्म्मोत्तरे)	”
१६९४ । ताम्रकमण्डत्वादि,	नृसिंहपुराणे,	”
१६९५ । अलङ्कारादि,	नन्दीपुराणे,	”
१६९६ । काण्डानुसमयः,	नारदीये,	४४२
१६९७ । (आवाहनादौ)	कात्यायनः,	”
१६९८ । विष्णुपचर्यादि,	हेमाद्रौ कालीपुराणम्,	”
१६९९ । नीवारादिचूर्णमण्डनम्,	ब्राह्मे,	”
१७०० । ”	भृगुः,	”
१७०१ । चतुरस्त्रादि.	गृह्यपरिशिष्टे,	४४३
१७०२ । भोजने हेमादिपात्रम्,	अत्रिः,	”
१७०३ । पात्रे विवेकः,	स्मृति संग्रहे,	”
१७०४ । कदलीपत्रं निषिद्धम्,	हेमाद्रौ,	”
१७०५ । पात्रं वज्र्यम्,	वाराहे,	”
१७०६ । (तथा) कर्त्तुं शौचादि.	ब्रह्माण्डे,	४४४

—*—

अथाग्नौकरणम्,—

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७०७ । ”	हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः,	४४४
१७०८ । तीर्थजलेहोमः,	नारदः,	”
१७०९ । गृह्याग्न्यभावे विचारः,	चन्द्रिका, मिताक्षरा-माधवाः,	”
१७१० । ”	वृत्तिकारः,	”
१७११ । षकोद्दिष्टादौ,	आश्वलायनगृह्ये,	”
१७१२ । ”	बह्वचभाष्यकारश्च,	”
१७१३ । अत्र विवेकः, (दक्षिणाम्नि प्रभृतौ)	त्रिकाण्डमण्डनादिषु,	४४५
१७१४ । ”	आश्वलायनकात्यायनादौ,	”
१७१५ । ”	मनुरपि,	”
१७१६ । स्वाहाकारहोमादौ,	शौनकः,	”
१७१७ । ”	कर्काचार्यः,	४४६
१७१८ । ”	कात्यायनः,	”

—*—

पाणिहोमप्रकारः,—

१७१९ । ”	आश्वलायनसूत्रे,	”
१७२० । ”	वृत्तिकारश्च,	”
१७२१ । जलसमीपे आह्वादादौ,	पृथ्वीचन्द्रोदये,	”
१७२२ । ”	कात्यायनः,	४४७
१७२३ । विधूरादौ,	हेमाद्रौ, बायवीये,	”
१७२४ । त्यक्ताग्नेः आह-विषये,	काशिकायां व्यासः,	”
१७२५ । पाणिहोमे,	यमः,	४४८
१७२६ । ”	स्मृतिसंग्रहे,	”
१७२७ । आबाराद् विकल्पः,	”	”
१७२८ । पाणिहोमादौ,	आश्वलायनसूत्रम्,	”
१७२९ । पाणौदत्ते, (अग्नौकरणादि)	परिशिष्टे,	”
१७३० । वैश्वदेवेहृतशेषम्,	कर्काचार्यः,	४४९
१७३१ । बैकल्पिकः,	दुण्डुपद्मतिः,	”
१७३२ । अग्नैरग्नौ,	तैत्तिरीयास्तु,	”

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७३३ ।	अनग्नेरग्नौ,	विश्वप्रकाशे,	४७६
१७३४ ।	„	तत्प्रकाराः,	„

—*—

अथ परिवेशनम्,—

१७३५ ।	„	शौनकः,	४५०
१७३६ ।	विशुद्धघृताक्त-भाजनादि,	भविष्ये,	„
१७३७ ।	आयसंनिषिद्धम् ,	ब्रह्माण्डे,	„
१७३८ ।	अपूतघ्नदेयम् ,	वसिष्ठः,	„
१७३९ ।	सौवर्णादि श्रेष्ठम् ,	हारीतः,	„
१७४० ।	शाकादिकम् ,	यमः,	„
१७४१ ।	काष्ठलौहसीसकादिकं निषिद्धम्, संग्रहे ,		„
१७४२ ।	औदुम्बरं श्रेष्ठम् ,	आचार्य्याः,	४
१७४३ ।	द्वय्यादिना देयम् ,	कार्णार्जिनिः,	„
१७४४ ।	„	„	„
१७४५ ।	स्नेहादिकंहस्तेननदेयम् ,	वृद्धशातातपः,	४५१
१७४६ ।	विशेष उक्तः,	प्रचेताः,	„
१७४७ ।	„	संग्रहे,	„
१७४८ ।	अकृतान्नसंकल्पे,	अत्रिः,	„
१७४९ ।	अन्नदानादाने,	कात्यायनः,	„

—*—

पात्रालम्भः,—

१७५० ।	दत्तवामयो उत्तानादि,	चतुर्विंशतिमते,	४५२
१७५१ ।	„	याज्ञवल्क्यः,	„
१७५२ ।	विप्रपृष्ठे,	वौधायनः,	„
१७५३ ।	विशेषमाह,	धौम्यः,	„
१७५४ ।	अङ्गुष्ठनिवेशफलम्, (तथान्येन), यमः,		„
	(तथान्येन)	„	

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७५५ ।	सिद्धान्तसंकल्पः,	धर्मप्रदीपे,	४१३
१७५६ ।	आपोशानादि,	प्रचेताः,	"
१७५७ ।	,, विशेषमाह,	स्मृतिसंग्रहे,	"
१७५८ ।	,, बलिदानं निषिद्धम्,	भरद्वाजः,	"
१७५९ ।	,, भूमौजल-निक्षेपः,	हेमाद्रावत्रिः,	४५४
१७६० ।	सोपवासोव्याहृतिजपः,	कात्यायनसूत्रे,	"
१७६१ ।	रौद्रपौरुषसूक्त विप्रे श्रावणम्,	सौरपुराणे,	"
१७६२ ।	हुङ्कारादिविषये,	अत्रिः,	४५५
१७६३ ।	विधि-निषेधौ,	वृद्धशातातपः,	"
१७६४ ।	,,	हारीतः,	"
१७६५ ।	,,	,,	"
१७६६ ।	,,	नारदः,	"
,,	,,	अन्यत्र,	४५६
,,	,,	तथाच,	"
१७६७ ।	हुण्डजलं निषिद्धम्,	वृद्ध शातातपः,	"
१७६८ ।	,,	इतिहासे,	"
१७६९ ।	विप्रयोः परस्पर-स्पर्शः,	शङ्खः,	"
१७७० ।	अनयोरुच्छिष्टस्पर्शः,	,,	"
१७७१ ।	,, भोजनपात्रस्पर्शः,	व्यासः,	"
१७७२ ।	देवाद् गुदस्त्रावे.	भरद्वाजः,	४५७
१७७३ ।	अन्यजहृष्टे दोषः,	,,	"
१७७४ ।	(ततो गायत्रौ जपः),	,,	"
,,	साग्निक भोजने श्राद्धं पूर्णम्,	,,	"
१७७५ ।	श्राद्धे साग्निक विषये,	स्मृति संग्रहेः,	४५८
,,	श्राद्धे भोजने,	,,	"
१७७६ ।	पिण्डदानाकृते,	,,	"
१७७६ ।	अमावस्यादौ,	मरीचिः,	४५९
१७७८ ।	श्राद्धे पिण्डदानं मुख्यम्,	कर्काचार्यः,	"
१७७९ ।	भोजनकाले तत् पात्रत्यागे,	स्मृतिः,	४६०
१७८० ।	भोजनात् परं कृत्यम्,	कात्यायनः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७८१ । भोजनात् परं कृत्यम् ,	कात्यायनः,	४६०
१७८२ । विवेके ,	शौनकः,	"
१७८३ । पित्रेस्वधितमित्यादि,	विष्णुः,	"
१७८४ । अन्नं गृहीत्वा तृप्तिः प्रश्नः,	याज्ञवल्क्यः,	"
१७८५ । भूमावन्नक्षेपे,	माधवीये प्रचेताः,	"
१७८६ । अविकिरविधिः,	कातीये,	"
१७८७ । भूमौ विकिरं क्षिपेत् ,	बुद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
१७८८ । सोमपा, असोमपादि,	गौभिलः,	४६१
" अत्र मन्त्रः—'अग्निदग्धाः'	,	"
१७८९ । उच्छिष्टं प्रति,	मनुः,	"
१७९० । अपरः मन्त्रः,	" विष्णुश्च,	"
१७९१ । करक्षालनादि,	हेमाद्रौ वाराहे,	"
१७९२ । पवित्रग्रन्थि मुक्तिः,	संग्रहः,	४६२
१७९३ । ताम्बुलोदगीरणम् ,	व्यासः,	"

—*—

अथ पिण्डदानम् ,—

१७९४ । हेमाद्रौ,	स्मृतिषु सूत्रेषूक्तम्,	"
१७९५ । विचारः,	आश्वलायन-कात्यायनौ,	"
१७९६ । ,	"	"
१७९७ । ,	आपस्तम्बः,	"
१७९८ । ,	जातुकर्णसूत्रे,	"
१७९९ । स्फेण कुक्ष्याग्रेण,	पारस्करः,	४६३
१८०० । ,	आश्वलायनः,	"
१८०१ । ,	कात्यायनसूत्रम् ,	"
१८०२ । तन्प्रतिपार्यणम् ,	दुग्गुः,	"
१८०३ । उल्मुखोऽधस्त्यागे,	शतपथ ब्राह्मणे,	"
	याज्ञवल्क्यः,	"
	स्मृतिश्च,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८०५ । ”	कात्यायनः,	४६४-
१८०६ । समूलकुशादौ,	शतपथे,	”
१८०७ । पिण्ड प्रमाणादि,	अतिचाराः,	”
१८०८ । ”	धूम्रः,	”
१८०९ । अत्र पिण्डमानम्,	वायवीये,	४६५
१८१० । सपत्नीकः पिण्डदाने,	हेमाद्रौ, लौगात्तिः,	”
१८११ । पिण्डान्न उक्तौ,	”	”
१८१२ । नामाज्ञाते,	आपस्तम्बः,	”
१८१३ । (पृथक् मातृश्राद्धेच)	सांख्यायनः,	”
” ” ”	हेमाद्रौ, बराहः,	४६६
१८१४ । आचार्यादि पिण्डाञ्जदाने,	शङ्खः,	”
१८१५ । स्त्रीष्वेकोद्दिष्टमेव,	” मनुश्च,	”
१८१६ । दर्भेकरावमर्षणम् ,	विष्णुः,	”
१८१७ । सर्व्वेकोद्दिष्टे, दर्भलेपाभावः,	सुमन्तुः,	४६७
१८१८ । षड्वतुनमस्कारः,	मनुः, कात्यायनश्च,	”
१८१९ । ”	”	”
१८२० । अत्र पितर इति,	” ”	”
१८२१ । अमन्त्र प्राणरोधः,	कर्काचार्य्यः	”
१८२२ । ” ”	शौनकः,	”
१८२३ । विशेषः, ”	आम्बलायनः,	४६८
१८२४ । अत्र विशेषः,	व्याघ्रः,	”
१८२५ । दक्षिणादिदेयम् ,	देवलश्च,	”
१८२६ । आचमने वारिदेयम् ,	मातृस्ये,	”
१८२७ । तन्त्रताविनिवृत्तिः,	कात्यायनः,	४६९
१८२८ । ” ”	परिभाषोक्तिः,	”
१८२९ । पाद्यादौ,	दुण्डुः (कात्यायनः),	”
१८३० । प्रवाहादि,	आम्बलायनः,	”
१८३१ । दक्षिणा यथाशक्ति,	कात्यायनसूत्रम् ,	”
१८३२ । ” पात्रचालनपूर्व्वकम् ,	मातृस्ये,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनामं,	पृष्ठाङ्कः,
१८३३ । „ विषये विशेषः,	हेमाद्रौ बृहस्पतिः,	„
„ „	(जातुकर्णः)	„
१८३४ । उत्थानमर्थ्यात्परम् ,	हेमाद्रौनागरखण्डे,	„
१८३५ । सव्येन-दक्षिणा,	परिभाषा दुण्डुः,	४७०
१८३६ । „ „	परिभाषायाम् ,	..
१८३७ । प्राचीनावीतिनाच,	मनुः,	„
१८३८ । दक्षिणा, आसमाप्तेः,	विश्वामित्रः,	„
१८३९ । „ „	कौर्मै, दुण्डुश्च,	„
१८४० । „ „	कात्यायनः,	४७१
१८४१ । विसर्जनं पितृपूर्वकम् ,	मातृस्ये,	„
१८४२ । 'आमावा' इति प्रदक्षिणम् ,	ब्रह्मवैवर्ते,	„
१८४३ । स्वीयसाफल्यं प्रार्थ्यम् ,	हेमाद्रौ गुरुः,	„
१८४४ । उच्छेषणात्परंगृहवलिम् ,	मनुः,,	४७२
१८४५ । „ श्राद्धेऽपरम् ,	हेमाद्रौ वसिष्ठः,	„
१८४६ । श्राद्धीयं शुद्रादौ नदेयम् ,	ब्रह्माण्डे,,	„
१८४७ । श्राद्धे भुक्तावसिष्ठं सुतादौदेयं	जातुकर्णः,	४७३

—*—

पिण्डप्रतिपत्तिः,—

१८४८ । पिण्डान् गोऽजविप्रेभ्यो- देयम् ,	ब्रह्माण्डे,	„
१८४९ । सार्त्तवा पत्नीवाश्नीयात् ,	शङ्खः,	„
१८५० । „ „ तीर्थजले,	विष्णुधर्मोत्तरे,	„
१८५१ । „ „ क्षिपेत्	याज्ञवल्क्यः,	„
१८५२ । पिण्डभोजने विचारः,	बृहस्पतिः,	„
१८५३ । येभ्योदानात् परं पिण्डोदेयः,	जातुकर्णः	„
१८५४ । (गोजविप्रतीर्थेषु)	„	४७४
१८५५ । येभ्य उपघातकेभ्योऽदेय-	स्मृतिवर्धने, अत्रिः,	„
स्ते,श्वादि मार्गेतु,	बोधायनः,	„
पिण्डदाने निषिद्धकालादि,		

—*—

१८५६ । „ „	बृहत् पराशरः,	„
१८५७ । „ „	स्मृतिरत्नावल्याम् .	„

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८५८ । उद्वाह व्रतादौ मृदा- पिण्डः कार्यः,	कार्णाजिनिः,	४७४
१८५९ । संस्कारादौ,	”	”
१८६० । ” वृद्धेः पश्चात्,	बोधायनः,	”
१८६१ । ‘विवाह विहितमासान् ,	कात्यायनः,	”
१८६२ । सपिण्ड लक्षणम् ,	हेमाद्रौ ज्योतिः पराशरः,	”
१८६३ । पिण्डोदकदाने,	शङ्खः,	”
१८६४ । श्राद्धे विवेकः,	कात्यायनः,	”
१८६५ । पिण्डे विशेषः,	निर्णयामृते,	”
१८६६ । ”	स्मृति संग्रहे,	”
१८६७ । तिथिवारादिवेषः,	नन्दाक्षि, रामकौतुके,	”
१८६८ । तीर्थादौ च,	स्मृति निबन्धे,	”
१८६९ । ”	कालनिर्णयदीपिकायाम् ,	”
१८७० । त्यक्तान्नेः, पिण्डोक्तिः,	” ”	”
१८७१ । ” ”	” व्यासोक्तिः,	”
१८७२ । श्राद्ध शेषकृत्यम् ,	देवलः,	”
१८७३ । नित्य श्राद्धे,	हेमाद्रौ मार्कण्डेयः,	”
१८७४ । आवाहने स्वधार्कारादौ,	व्यासः,	४७७
१८७५ । ” ”	भट्टिने,	”
१८७६ । ” ”	पृथ्वी चन्द्रोदये, संग्रहोक्तिः,	”
१८७७ । वैश्वदेवान्ते,	नागरखण्डे.	”
१८७८ । व्रतस्थस्यवर्ज्यम् ,	मातुल्ये,	”
१८७९ । ”	स्मृतिचन्द्रिका, यमर्षिश्च,	”
१८८० । श्राद्धाद्दे एकभोजनम् ,	देवलोऽपि,	”
१८८१ । अयनादौ ”	जातुकर्ण्यः,	४७८
१८८२ । श्राद्धकस्तु रन्यत्रभोजननिषेधः,	संग्रहे;	”
१८८३ । पुष्पादीनां विचारः,	काशीखण्डे,	”
१८८४ । तदवधेकृत्ये प्रायश्चित्तम् ,	हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः,	”
१८८५ । तदपवादः,	जावालिः,	”
	जावालिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८८६ । आद्धकर्तुर्व्वर्ज्यम् ,	जावालः,	४७१
१८८७ । आद्धभोजने शूद्रादेर्निषेधः,	आचार्य्यः,	"

—*—

आद्धभोजिनां प्रायश्चित्तम्,—

१८८८ ।	"	दिवोदास निबन्धे, हारीतः,	"
१८८९ । वहिः आद्धनिषेधः,	हेमाद्रौ, यमः,	"	"
१८९० । तदभ्यासे,	स्मृत्यन्तरे,	४८०	"
१८९१ । आद्धेषु अन्योविचारः,	पारस्कर कात्यायनौ,	"	"

इति आद्धसामान्यधर्मः ।

—*—

आद्धकरणाशक्तस्यानुकल्प विधानम्,—

१८९२ । विप्राभावे देवा भावेच,	कात्यायनः,	४८१
" (आमश्राद्धं भार्य्यारजसिक्त्रमे)	"	"
१८९३ । अनग्निरधनश्च,	कौर्म्ये,	"
" आहिताग्न्यादेः,	पृथ्वीचन्द्रे, लघुहारीतः,	"
१८९४ ।	" "	"
१८९५ । भर्त्राज्ञायाम् ,	सुमन्तुः	"
१८९६ ।	प्रचेतसः स्मृतिः,	"
१८९७ ।	"	"
१८९८ । विप्रेभ्य आमभोजनम् ,	विष्णु स्मृतिः,	४८२
१८९९ । प्रवासे तीर्थेच, आमश्राद्धम् ,	हेमाद्रिः,	"
१९०० ।	सुमन्तुः,	"
१९०१ ।	जमदग्निः,	"
१९०२ । अत्र विशेषः,	मरीचिः,	"
१९०३ । मृताहणयाश्राद्धादौ,	स्मृतिदर्पणे,	"
१९०४ । अत्रामधर्मानाह,	व्यासदेवः,	"
१९०५ ।	विभागः,	"
१९०६ ।	षड्विंशमते,	४८३
१९०७ । तृप्तिप्रश्नादि,	मरीचिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६०८ । अङ्गुष्ठावगाहाद्यत्र,	स्मृत्यर्थसारे,	४८३
१६०९ । आवाहनादौ मन्त्रोहः,	मरीचिः,	४८४
१६१० । स्वाहाकारे गृहपाकादौच, (विकिरनिषेधश्च)	कान्त्यायनः,	"
१६११ । आवाहनादि विधानम् ,	हेमाद्रौ, भविष्ये,	"
१६१२ । हस्तेऽग्नौ करणम् ,	यमदक्षिः,	"
१६१३ । शूद्रस्यापि ,,	हेमाद्रिः,	"
१६१४ । (नमस्कारादि)	सुमन्तुना प्रोक्तम् ,	४८५
१६१५ । पान्नेदर्भवटोर्निधानम् ,	देवलः,	"

—*—

आमश्राद्धाभावे हैमश्राद्धम्,—

१६१६ । ,,	मरीचिः,	"
१६१७ । हाटक श्राद्धम् ,	स्मृत्यर्थसारे,	४८६
१६१८ । अभावेऽन्नादीनाम् , तदेव,	भविष्ये,	"
१६१९ । आमन्त्रणादौ,	षट्त्रिंशत्पतेच,	"
१६२० । आमन्त्रणाभावे,	मरीचिनोक्तम् ,	"
१६२१ । भोज्योत्सर्गानुकल्पः,	हेमाद्रौ, सम्बर्त्तः,	"
१६२२ । संकल्पादि,	व्यासः,	"
१६२३ । ,,	स्मृत्यन्तरे,	"
१६२४ । पिण्डनिर्वापाभावे,	वृद्धशातातपः,	४८७
१६२५ । सङ्कल्पेऽपि वर्ज्यम् ,	चन्द्रोदये वसिष्ठः,	"
१६२६ । अन्यदुक्तम् ,	छागलेयः,	"
१६२७ । मौञ्जीबन्धनात्परम् ,	कार्णार्जिनिः,	"
१६२८ । अनग्निके विप्रे,	षट्त्रिंशत्पते,	"
१६२९ । द्विज द्रव्यानामभावे, (पितृसूक्तादिपाठः)	वृहन्नारदीये,	"
१६३० । ,,	देवलः,	४८८
१६३१ । श्राद्धकाले गृहवाहे,	वृद्ध वसिष्ठः,	"
१६३२ । ,, ,,	हेमाद्रौ, भविष्ये,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्क
११३३ । अन्नदानासामर्थ्यं,	वाराहे,	४८८
११३४ । श्राद्धकरणाशक्ते,	प्रभासखण्डे,	४८६
(प्रासङ्गिकमन्यत्)		

इति श्राद्धानुकल्पः ।

—*—

कलिवज्ज्यानि उच्यन्ते,—

११३५ । तानिच,	वृहन्नारदीये,	४८६
११३६ । ”	वासिष्ठे, आदित्यपुराणेच,	४९०
११३७ । कलिवज्ज्यानिच,	चन्द्रोदये ब्राह्मेच,	४९१
११३८ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
११३९ । ”	व्यासश्च,	”
११४० । ”	देवलः,	”
११४१ । ”	”	”

—*—

वानप्रस्थाश्रमः,—

११४२ । अत्र विशेषः,	याज्ञवल्क्यः, मनुश्च,	४९२
११४३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	४९३
११४४ । ” वानप्रस्थे,	स्मृत्यन्तरम्,	४९४

—*—

अथ सन्यासः,—

”	”	याज्ञवल्क्यः,	”
११४५ । ”	”	याज्ञवल्क्यः,	”
११४६ । ”	”	अपराश्रुतिश्च,	४९४
११४७ । ” महाभारते,	”	”	”
११४८ । ”	”	मनुः,	४९५
११४९ । ”	”	याज्ञवल्क्यः,	”
११५० । ”	”	माधवाचार्यः,	”
११५१ । ”	”	वैधायनः,	”
११५२ । चतुर्था सन्यासः,	”	हारीतः,	”
११५३ । ”	”	स्कान्देच,	४९६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६४ । ”	विष्णुस्मृतिः,	४१६
१६५ । ”	स्कान्दे,	”
१६६ । तद्विषये,	अग्निः,	”
१६७ । ”	मनूक्तिश्च,	”
१६८ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
१६९ । ”	चतुर्विंशतिमते,	”
१६९० । अतएव,	यमः,	४१७
१६९१ । तत्र,	भारते आश्वमेधिके,	”

—*—

(१) अथ सन्यास विधानम्,—

१६९२ । ”	बोधायनः,	”
१६९३ । षोडशश्राद्धमेकोदिष्टवत्स्यात्,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१६९४ । अधिकारार्थं प्रायश्चित्तम्,	कात्यायनः,	”
१६९५ । अष्टौ श्राद्धानि,	बोधायन आह,	”
१६९६ । अत्र देवताक्रमः,	हेमाद्रौ, शौनके,	”
१६९७ । केशादिवापनपूर्वकः,	स्मृत्यर्थसारे,	४१८
” दण्डादि ग्रहणम्,	”	”
१६९८ । दण्डलक्षणं प्राह,	बोधायनः,	”
” (शिवगीतादिसु)	”	”
१६९९ । विरजामन्त्रा अनुवाकान्ताः,	विरजा-होमप्रकरणोक्ताः,	४१९
१७०० । यतद् विधानादिकम्,	”	४०१
१७०१ । प्राजापत्यादीष्टिम्,	जाबालश्रुतिः,	”
१७०२ । आत्मन्यग्निस्मारोपः,	कात्यायनः,	४०२
१७०३ । प्रेषादिविधिवत्,	कपिलः,	”
१७०४ । विधिप्रकारादि,	बोधायनः,	”
१७०५ । दैवादिकम्,	”	”
१७०६ । गार्हपत्याग्निहोत्रे,	त्रिकाण्डमण्डने,	”
१७०७ । शिवगीतोक्त प्रकारः,	”	४०३
१७०८ । हरिष्यानम्,	कात्यायनः,	”

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः

(२) आतुरसन्न्यासविधिः,—

„	—अत्र सन्न्यासि(धर्मः-विधानञ्च), भगवान् बोधायनः,	५०४
११७६ ।	यतिषु जलादि दानफलम् , भृगुः,	„
११८० ।	„ „	५०५
११८१ ।	यतीनामन्यत्रस्थितिकालः, शङ्खः,	„
११८२ ।	अन्यत्रविहारकालः, मातस्ये,	„
११८३ ।	वाधे विकल्पः, अग्निः,	„
११८४ ।	यत्याचरणम् , दक्षिणः,	५०७
११८५ ।	यतिपात्राणि, पाक्षवल्क्यः,	„
११८६ ।	„ देवे, पित्र्येच, मदनरत्ने,	„
११८७ ।	अग्नादिकल्पनम् , , वृहस्पतिः,	„

—*—

११८८ ।	अथयोगः,—	५०८
„	„ योगप्रकारः, याज्ञवल्क्यः,	„
„	(आरन्ध्रयोगाणां बहवोविषयाः)	५०९
	उक्ताः,	„
„	गर्भोत्पत्त्यादि प्रासङ्गिकमुक्तम् ।	

—*—

परिव्राजकसंस्कारः,—

११८९ ।	„ स्मृत्यर्थसारे,	५१०
	(पुरुषसूक्तादि नियमः)	
„	निधनात् प्रागुत्तरञ्च कृत्यमुक्तम् ,	५११
	इति संक्षिप्तयतिसंस्कारः ।	

—*—

आचारनिरूपणम्,—

११९० ।	„ याज्ञवल्क्यः,	„
„	स्मृतौ, आचार नियमा उच्यन्ते,	५१२
„	अत्र व्यवहार निर्देशाश्च,	५१३
„	„ व्यवहाराभ्याये,	५१४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
„ प्रासङ्गिकाश्चान्येऽपि,	„	५१५

—*—

ऋणदानविधिः,—

(१) अशीतिभागवृद्धिः,	„	„
(२) कान्तारगाः दशकम् ,	(अवहारप्रकरणे)	„
(३) अशुना निःस्वं प्रति,	„	५१६
(४) गोपशौण्डिकादेः,	(मिताक्षरायाम्) अन्यत् ,	„

इति ऋणनियम प्रकरणम् ।

—*—

अथ ऋणदानम्,—

(५) दशमे प्रत्यये,	„	„
(६) सन्तति स्त्री पशुष्वेव,	„	„
(७) पूर्वोक्तापवादः,	„	„
(८) सस्याभावे विधिमाह,	(विष्णुः),	„
(९) धारकादि-अधमर्णाभावे,	„	„

इति ऋणदानम् ।

—*—

अथ निक्षेपः,—

(१०) वासनस्थानादि,	„	५१९
(११) न्यास विधानम् ,	„	„

संक्षिप्त निक्षेपप्रकरणम् ।

—*—

अथ साक्षि-स्वरूपम्,—

(१२) साक्षिलक्षणानि,	„	„
(१३) (साक्षि-उभयानुमतः),	„	„
(१४) „ संग्रहणम् ,	„	५२०
(१५) अत्र नृप व्यवस्था,	„	५२१
„ („ साक्ष्यदानादिच)	„	„
(मृषाउक्तौ प्रतिकारः)	„	„

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

लिखित प्रमाण-निरूपणादिकम्,—

(१६)	अत्र शासन-ज्ञान-पदादि,	,,	”
(१७)	सुलेख्य—दुर्लेख्यादि,	,,	”
(१८)	उत्तमर्णाधमर्णादियाथार्थम्,	,,	५२२

इति लेख्य प्रकरणम् ।

—*—

अथ दिव्यम्,—

(१३)	तुलाग्न्यापोविषादिच,	दिव्यकरणे,	५२७
”	(अन्नापवादः)		
(२०)	तुला- उच्यते,	अन्यत्तुलादानं धर्मशास्त्रे,	”

इति संक्षिप्त तुलादिव्यप्रकरणम् ।

—*—

अथाग्न्यादिव्यम्,—

(२१)	अग्निसन्निधौ कर-	,,	५२४
	विमृदितादि,	,,	”
(२२)	उदकदिव्यम्,	,,	”
(२३)	विषदिव्यम्,	,,	”
(२४)	कोशदिव्यम्,	,,	५२५
(२५)	तण्डुलदिव्यम्,	,,	५२६
(२६)	धर्माधर्मदिव्यम्,	,,	”
(२७)	अन्यन्मिताक्षरा—	,,	”

दिव्यतत्त्वादिषु ।

संक्षिप्त धर्माधर्मदिव्यम् ।

—*—

अथ दाय-विभागः,—

धनविभागादि	,,	५२६
ज्येष्ठ-श्रेष्ठविभागः,	,,	”
(ज्येष्ठाज्येष्ठ विभागः,)		

(२७-२८)

१६६१ । कालान्तरमाह,

नारदः,

५२७

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६६२ । पत्न्यादिषु विभागः,	याज्ञवल्क्यः,	"
१६६३ । अन्योद्धृते विशेषः,	शङ्खः,	५२८
१६६४ । (पूर्वोपवादः)	"	"
" पकादिद्वादशांशादि,	"	"
" विभागानन्तरं विशेषः,	"	५२९
१६६५ । चतुस्त्रिंशद्व्ययकः विभागः,	"	"
१६६६ । द्वयामुष्यायणे विभागः,	स्मृतिः,	"
" वीजिणः पुत्रसत्त्वे,	"	५३०
१६६७ । औरसेजाते धनविभागः,	कात्यायनः,	"
१६६८ । पुत्रिकायां विशेषः,	मनुः,	"
" " "	"	"

अधुना शुद्धधन-विभागः,—

१६६९ । अत्र विशेषः नानाविधः,	कात्यायनोक्तिः,	५३१
२००० । अन्येषामपुत्रपौत्रादीनाम्,	विष्णुः,	"
२००१ । पौत्राद्यभावे आचार्याः,	आपस्तम्बः,	५३२
२००२ । " "	नारदः,	"
२००३ । धनभाजः पुत्रपौत्रपत्न्यादयः,	मनुः,	"
" " धानप्रस्थादीनाञ्च	"	५३३
२००४ । पित्रा विभागेकृते,	बृहस्पतिः,	"
२००५ । पितृविरोधिनाम्,	नारदः,	५३४
२००६ । नानाविधांश-भाजः,	मनुः,	"
२००७ । अपत्ता-प्रत्तादीनाम्,	"	५३५
(वाग्दत्तानाञ्च)	"	"
" दुर्भिक्षादिषुच,	इतिरिक्त विभागः ।	

अथ सीमाविवादः,—

क्षेत्रस्यसीमाविवादः,	"	५३६
चिह्नाभावे साक्षिसत्त्वादि,	"	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
मध्यमसाहसम् ,	”	”
साक्ष्यभावे चिह्नम्	”	”
पूर्वकृतमर्त्यादामङ्गे दण्डः,	”	५३७
स्वामिनोऽज्ञाते सेतुकरणादि,	”	”

इति सीमाविवादः (संज्ञितः) ।

—*—

स्वामिनः सस्यहानेऽन्यस्य गवादेः,—

द्रव्यदानं तदपवादः,	दण्डः	५३७
दैवादितः सस्यघाते,	”	”
गोपधर्मं प्राह,	”	५३८
गो-प्रचार-स्थलम् ,	”	५३९

इति स्वामिपालविवादः ।

—*—

अथास्वामि विक्रये निर्णयः,—

अत्र पञ्चमांशः,	”	”
तस्कर प्रच्छादकं प्रति,	”	”
(शौलिकिकाः)		

—*—

इत्यस्वामिविक्रय प्रकरणम् ।

देयादिकमुच्यते,—

स्वकुटुम्बादि,—		५४०
(तत्र दानाभावात्)		”
अत्राप्रसंहिभयादि,		”
(बालमूढाः स्वतन्त्रात्तादयः)—नारदस्मृतिः,		५४१

इति दत्ताप्रादानादिकम् ।

—*—

अथकीतानुशयः,—

दशैकञ्च सप्ताहादि,—	”	”
(क्वचिद् वृत्तिः)		”

प्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-प्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
द्रव्यान्तरे विशेषः,	,,	५४१

इति क्रीतानुशयः ।

—*—

अथभ्युपेत्य शुश्रूषा,—

बलाहासीकृतादि,—	,,	,,
-----------------	----	----

(क्वचिदपवादः)

सन्न्यासप्रच्युतिः,	,,	,,
---------------------	----	----

इति अभ्युपेत्य सुश्रूषा ।

—*—

सम्बिद्ध्यतिक्रमः,—

सत्यमूलकं सर्वं कृत्यं स्यात् , ,	५४२
-----------------------------------	-----

धर्म्मालुब्ध-शुचयः पोष्याः, ,	,,
-------------------------------	----

एतान् नृपोरक्षेत् पालयेच्च, ,	,,
-------------------------------	----

तेषां भेदं रक्षेत् दुष्टादुष्टाणाम् , ,	,,
---	----

इति सम्बिद्ध्यतिक्रमः ।

—*—

भृतिमपरिच्छिद्य कर्मकारयितारं प्रति,—

अनाज्ञप्तं प्रति ,	५४३
--------------------	-----

द्रव्याधारभाण्डविषये, ,	,,
-------------------------	----

भृत्यान्तर सम्भवे, ,	५४४
----------------------	-----

इति वेतनादान प्रकरणम् ।

—*—

(व्यवहाराध्यायः संक्षेपेण समाप्तः ।)

अथ प्रायश्चित्तम्,—

तदकरणेऽनिष्टम् , ,	५४५
--------------------	-----

महापातकादिजनितकर्मफलम् , ,	५४६
----------------------------	-----

तत्सहवासेच, ,	,,
---------------	----

—*—

महापातकसमानि यथा—

गुर्वधिज्ञेतादि,	५४७
------------------	-----

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
गुरुतल्पगादिच,	"	५४७

—*—

उपपातकानि,—

गोवध-घ्रात्यतादि,	"	"
कन्यादूषणञ्च,	"	"
भार्याविक्रयः,	"	"
पार-दार्यादि,	"	"

—*—

महापातकादिजं फलम् ,	याज्ञवल्क्यः,	५४७
तत्सह वासिनाञ्च ,	"	"

—*—

महापातक समानि,—

गुरुजनावज्ञादीनि,	"	५४७
पतानि सुरापानतुल्यानि;	"	"

—*—

उपपातकानि,—

गोवधघ्रात्यतादि,	"	"
(बहुधा वर्णितानि)		५४८

—*—

जातिभ्रंशकरमुच्यते,—

विप्रस्यरुजः कृत्यादि,	मनुः;	"
------------------------	-------	---

२००८ । खराश्ववादिवधः,	"	"
-----------------------	---	---

संकरीकरणम्,—

—*—

अपात्री करणम्,—

—*—

२००९ । निन्दिताङ्गनादि ग्रहणम् ,	मनुः,	"
----------------------------------	-------	---

२०१० । कृमिकीटादिहत्या,	मल्लिकीकरणम् ,	"
-------------------------	----------------	---

"	"	"
---	---	---

२०११ । ज्ञानाज्ञानयोर्विप्रवधे,	कात्यायनः,	"
---------------------------------	------------	---

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

विप्र हत्याप्रायश्चित्तम्,—

२०१२ ।	ज्ञानकृतवधे,—ज्ञानाद्यानयो विप्रवधे,	याज्ञवल्क्यः,	५४६
२०१३ ।	„ (अज्ञानकृतवधे)	याज्ञवल्क्यः,	५५०
„	„	गोतमयिः	„
२०१४ ।	„	स्मृत्यर्थसारे;	„
२०१५ ।	प्रोत्साहकृताञ्च,	पैठोन्सीः	५५१
२०१६ ।	अर्द्धप्रायश्चित्तम्,	अङ्गिराः,	„
२०१७ ।	„	शङ्खः,	„

—*—

अथातिदेशः,—

२०१८ ।	(व्रतविवेके)	याज्ञवल्क्यः,	५५२
--------	--------------	---------------	-----

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

—*—

सुरापाने प्रायश्चित्तम्,—

२०१९ ।	„	याज्ञवल्क्यः,	„
२०२० ।	„	स्मृत्यर्थसारः,	„
	कर्त्रपराधफलम्,	याज्ञवल्क्यः,	५५३
	प्रागुक्तम्,	„	„
२०२१ ।	रोगनाशार्थपाने,	„	„
२०२२ ।	सुरापमुखगन्धाव्राणे,	महर्षि मनुः,	„

—*—

मद्यप-प्रायश्चित्तम्,—

	मद्यानि-गौड़ी,		५५३
	पौष्ठीमाध्वीकादीनि,	„	„

—*—

स्वर्णस्तेय प्रायश्चित्तम्,—

२०२३ ।	„	„	५५४
„	(पङ्कध्वव्रतम्)	स्मृत्यर्थसारे,	„

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	गुरुतत्त्वग प्रायश्चित्तम्,—	
विप्रादीनां ज्ञानाज्ञानयो-	”	५५७
गुरुलघुभेदः,	”	”
	—*—	
	अतिपातकानुपातकादिषूच्यते,—	
”	(संहितासु)	५५८
	—*—	
	महापातकि संसर्गप्रायश्चित्तम्,—	
”	(स्मृतिषु)	५५९
	उपपातक प्रायश्चित्तम्,—	५६०
अत्र गोवध प्रायश्चित्तम्,—		५६१
घ्रात्यत्वादि प्रायश्चित्तम्,—		५६२
(घ्रात्यः संस्कारहीनः)		५६३
स्तेयप्रायश्चित्तम्,—		५६४
ऋणापाकरणस्य,—		”
परपण्यद्रव्यविक्रयस्य,—		”
(परिवेदनस्यच)		५६५
पारदार्यस्यच,—		५६८
परिवित्तेरपि परिवर्त्तवत् प्रायश्चित्तम्,—		”
	—*—	
	स्त्र्यादिवधे प्रायश्चित्तम्,—	
विप्रादि-स्त्रीणां मत्या,	मन्वादयः,	”
अमत्याचवधे,		”
उच्च-हीन-स्त्रीणाञ्च,	”	”
	—*—	
	क्षत्र-विद्-शूद्रवधे प्रायश्चित्तम्,—	
अत्र मत्या, अमत्याच,		
श्रोत्रियादिप्रभेदे भिन्नम्,	गोतमादिभिः,	५६९

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

तदन्यत्र प्रायश्चित्तम्,—

२०२४ । अस्थिमत् कीटादीनाम्,

५६६

अत्रापि नानाविधम्,

”

२०२५ । किञ्चित्-अष्टौ मुष्टयः,

५७०

निरस्थि कीटादीनाञ्च,

इत्यस्थिमत्कीटादि-

”

हिंसाप्रायश्चित्तम् ।

५७१

—*—

वृत्तादिच्छेदे प्रायश्चित्तम्,—

अत्र गुल्मघुमेदे

५७२

भिन्नमेव,

औषधीनाञ्च,

—*—

श्वमाज्जारिदिदंशने प्रायश्चित्तम्,—

अत्रापि नानाविधम् ।

”

५७३

श्वदि-दंशन प्रायश्चित्तम् ।

—*—

व्रतलोपे प्रायश्चित्तम्,—

अत्र विप्रादिभेदे

”

”

तद् बहुविधम्,

इत्यवकीर्ण्यादि प्रायश्चित्तम् ।

—*—

मिथ्याभिश्चस्तादेः प्रायश्चित्तम्,—

एतदपि निरन्तरानिरन्तरादि—

अभ्यासेऽनेक विधम्,

”

५७४-५७६

—*—

रजस्वलानां मिथः स्पर्शे प्रायश्चित्तम्,—

अत्रच नानाविधम्,

५७८-८६

इति रजस्वलाशुद्धि विधानम् ।

—*—

પ્રત્યોક્ત-વિષયઃ ,

ઉદ્ધૃત-ગ્રન્થનામ ,

પૃષ્ઠાંકુઃ,

સુતવિક્રયાદિ પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ,—

અત્રાપિ પ્રકારભેદઃ,

૫૮૦

(અન્તરાગમને તદાનીં સ્વાધ્યાયવિરમણ પ્રાયશ્ચિત્તમ્)

પિતૃ-માતૃ-ગુરુણાં વૃથા ત્યાગે,

”

અત્ર મત્યા, અમત્યાચ વિભાગઃ ।

શુદ્ધ વધેऽપ્યેવમ્ ।

—*—

સોમવિક્રયાદિ પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ,—

વૃલીપતિઃ કૌમારે દારાત્યાગીત્યાદિ,

”

—*—

અથાગ્નિત્યાગે,—

નાસ્તિકપ્રાદિના અગ્નિત્યાગે,

”

(અત્ર बहुधाविचारः)

”

—*—

અથાત્મવિક્રયે,—

શુદ્ધસેવાયામ્ ,—

૫૮૪

(અન્યત્રાપિ)

અથા ભક્ષ્યભક્ષણે,—

(અત્રાપિ નાનાવિધ પ્રાયશ્ચિત્તમ્)

૫૮૫

—*—

અશુચિ સંસ્પૃશ્ન ભક્ષણે,—

તથ સ્વ-કાક-ગતિ-સ્વાપદ-

૫૮૬

ચિઢાલાદીનામ્ ,

(યતદપિ बहुविधम्)

૫૮૭

—*—

અશુચિદ્રવ્ય સંસ્પૃષ્ઠ ભક્ષણે,—

૫૮૮

(અસ્મિન્નપિ बहुधा उक्तम्)

૫૮૯

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

भावदुष्ट भक्षणे,—

(तन्न निजगुणादिरहितं भावदुष्टं वेति)

५१०

—*—

कालदुष्ट भक्षणे,—

कालदुष्टं पर्यषितादि, (पूतिगन्धयुक्तादिच)

—*—

गुणदुष्टशुक्तादि भक्षणे,—

(गुणदुष्ट शुक्तादि, कषायादिच)

"

हस्तदानादि क्रिया दुष्टभोजने,—

(अन्नमत्या, अमत्याच भेदः)

५११

—*—

श्राद्ध भोजने,—

श्राद्धानि त्रिविधानि, नव्य मिश्र पुराण भेदात् ।

"

(अन्नान्तर्द्देशादेचैकादशादेच)

चण्डालोदकाश्नादि विषये,—

अत्र विप्रापसद-पशु-दंष्ट्रि,—

(नानाविषयेषु)

इत्यादि ।

—*—

परिग्रहाशुचि दुष्ट भोजने,—

५१३-५१५

जातमृताहाशौचान्नभोजने,—

(अभक्ष्य भक्षणादौच)

५१६

—*—

अथ जातिभ्रंशकरादि प्रायश्चित्तम्,—

(ब्राह्मणरुजः कृत्य-मद्यघ्राणादि)

—*—

प्रकीर्णक प्रायश्चित्तम्,—

अत्र वडुषु वहुंविधानि तानि उक्तानि ।

५१७-५२८-५०१

—*—

ग्रन्थोक्त-विषय,	उद्धृत-ग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः
अथ सुवर्णादिद्रव्य शुद्धिः,—		
२०२६ । ,, आचाराध्याये	याज्ञवल्क्यः,	"
२०२७ । अङ्गिः शौचादि,	मनुः,	"
२०२८ । उदक गोमूत्रादिभिः,	कौशिकः,	६०२
२०२९ । ऊर्णकौशेयादि शौचम् ,	देवलः,	"
२०३० । ,, ,,	पराशरः,	६०३
,, तुलिकादि-विषये,	स्मृत्यन्तरे,	"
२०३१ । (कारवः शिल्पिनः)	"	"
२०३२ । भूम्यादि शुद्धिः,	देवलः,	"
२०३३ । मार्जारोपघाते नदोषः,	मनुकेः	"
२०३४ । त्रपुसीसकादि-शुद्धिः,	"	"
२०३५ । ,,	"	"
२०३६ । देशकालादितः शुद्धिः,	वौधायनः,	६०४
२०३७ । कीटाद्युपहते,	"	"
२०३८ । ,,	"	"
२०३९ । धारितादीनाम् ,	शङ्खः,	"
२०४० । श्लेष्मदूषितादि,	मनुः,	"
२०४१ । ,, (विशेषोक्तिः)	स्मृत्यन्तरे,	६०५
,, (मनुष्याङ्गादि-शुद्धिः)	"	"
२०४२ । गोमुखस्पर्शादिना,	"	"
,, अपृतवर्चणे, आचमनाच्छुद्धिः,	"	"
२०४३ । (ताम्बूल फलादौ)	शातातपः,	६०७
२०४४ । जुत्वा मुप्त्वादौ,	मनुः,	"
२०४५ । प्रयत्नाद्भक्षणं,	आपस्तम्बः,	"
,, (रथ्याकर्हमतोयादौच)	"	"

इतिद्रव्यशुद्धि विधानम् ।

-- * --

प्रायश्चित्तोपक्रमः,—

२०४६ । त्वा जुद्रादि विषये	(तत्र रहस्य प्रायश्चित्तम्)	६०८
२०४७ । (आहारानुक्तौ)	अङ्गिराः,	६०९

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम् ,	पृष्ठाङ्कः.
२०४८ ।	देशविशेषानुक्तौ,	गोतमः,	"
"	मत्या,अमत्याच छुद्र-महापातके, मनुः,		६१०
"	भोत्रियादि वधेच प्रायश्चित्तम् ,		"
	इति रहस्यमहापातकि-प्रायश्चित्तम् ।		

—*—

	उपपातकरहस्यानां शतप्राणायामाः,—	
२०४९ ।	स्मृत्यर्थसारे,	६११-१२
	इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।	

—*—

	कृच्छ्रलक्षणम्,—	
"	अत्र व्रताङ्गभूतधर्मा यमादयः,	"
२०५० ।	पञ्चगव्ये सान्तपनम् , स्मृतौ,	"
"	पञ्चगव्य शोधनम् ,	६१३
"	प्राजापत्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रादि, ,	६१४
	कृच्छ्रचान्द्रायणादि लक्षणम् ।	

—०—

	कृच्छ्रचान्द्रायणादि व्रतसाधारणधर्माः,	
"	अशक्तस्य प्राजापत्याम्नायाः, स्मृतौ,	६१६

—*—

"	कृच्छ्रस्थाने तीर्थप्रत्याम्नायः,	"
"	'यादृशी भावना यस्य'	"
"	'ब्रह्मविष्णवादिगणः'	"
"	'तीर्थैः—पूताः'	६१७
"	तीर्थैः पापनाशः,	"
२०५१ ।	महाभारते, आदित्यपुराणेच,	"
२०५२ ।	तीर्थफलादि, ,	६१८
"	संग्रहकारः,	"
"	नानादेशस्थ तीर्थाणि,	६१८-२०

	ग्रन्थोक्त-विषय,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
„	‘बहुस्मृति पुराणेषु’		६२१
„	सर्वतोर्ययात्राभिः सर्वपापनाश, पुराणेषु,		६२२
„	इति सर्वतोर्यफलम् ,	स्मृतिषुच,	६२३

—*—

„	महापातकेषु, घृतस्थाने प्राजापत्यादयः प्रत्याम्नायाश्च ।
---	---

—*—

	सर्वप्रायश्चित्तानि उच्यन्ते,—	६२४-२५
„	सर्वामुक्त निष्कृतिः,	६२६
२०५३ ।	(ज्ञाताज्ञातेषु)	पद्मपुराणे,
२०५४ ।	,	विज्ञानेश्वरः, स्मृत्यर्थसारेच,
२०५५ ।	(तपसा ब्रह्मवर्षेण)	भागवते षष्ठस्कन्धे,
२०५६ ।	„ भगवत् स्मरणादौ,	„ द्वादशस्कन्धे,
		श्रीहरिस्मरणरूप महाप्रायश्चित्तम् ।

—*—

कुष्माण्ड होमविधिः,—

२०५७ ।	गणहोमश्च,	६२८
„	„	„
„	(यद्देवा इत्यनुवाकैः)	यमदग्निः,
„	सावित्रीं पुंसूक्तानिच जपेत् ,	„
२०५८ ।	प्रथमानुवाके प्रयोगः,	„
„	„	६३०
„	(द्वितीयानुवाकः)	„
„	(तृतीयानुवाकः)	(आयुष्ट इत्यादि)
„	द्वितीयकल्पे विशेषः,	६३४-३६
	इति कुष्माण्ड-होमविधानम् ।	६३७

—*—

गणहोमः,—

„	अस्य प्रयोगः,	६३८-३९
	(अत्र काम्य कर्मणा आधानस्यत्वादौ,	६४०
	गणहोमं कुर्वन्ति)	६४१

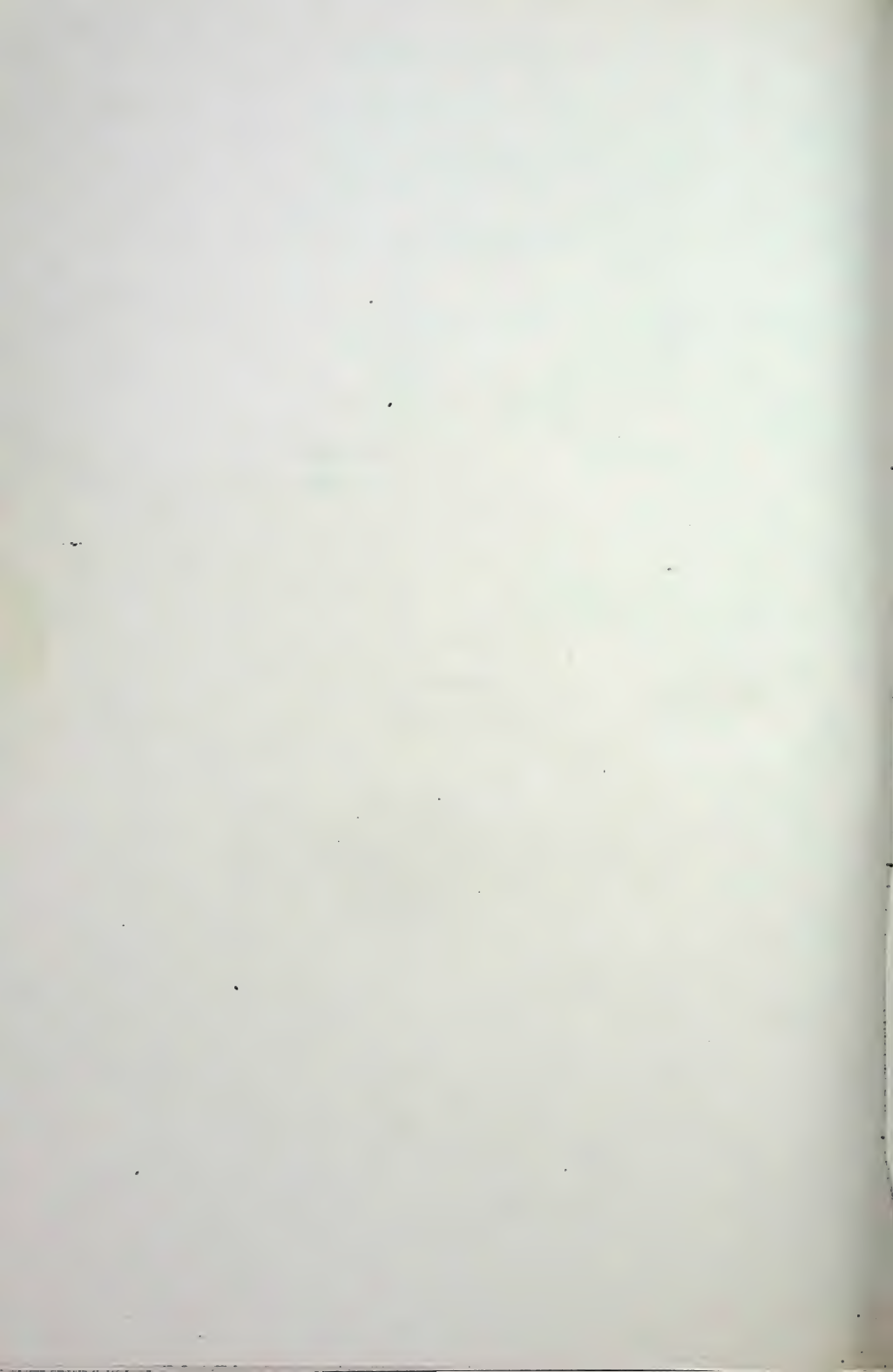
	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
„	अस्मिन् 'अग्नेय' इत्यादिषड्मन्त्राः,		६४१
„	पुरुषसूक्तम्,		६४२
„	'अग्नेर्मन्वे' इत्यादि त्रयोविंशति मन्त्राः,		„
„	'यावामिन्द्रः' „		„
„	'पवमानः सर्जनः'	सप्तदश,	६४३-४४
„	'यद्देव देवहेडुनम्'	विंशतिमन्त्राः,	„
„	'वैश्वानरोनऊत्याः'	इत्यष्टौ,	„
„	„ „	वौधायनमते,	„
„	प्रकारान्तरेतु,	„ कल्पसूत्रे,	„
		इति गणहोमविधानम् ।	६४५

—*—

„	ग्रन्थकृतामात्मपरिचयः,	'श्रीमत्काण्ड' इत्यादि ।	६४६
„	एतदनु लिपिकृतश्च,	„	६४७

पञ्चमस्तवक सूची पत्रं
समाप्तम् ।

विधान-पारिजातः ।

अथ पञ्चमस्तवकः ।

—)*(—

निधनकालिकृत्यम् ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिम् ।
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुरुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ॥१॥
ब्रह्मा सर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात् सदा ।
सर्वारब्ध समाप्तिमापुरनिशं १(*)मद्वंशदेवं हि तम् २(†) ॥२॥
नत्वा क्षीराब्धिजाजानि तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥३॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धचक्षुषः ३(‡) ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥४॥
श्रुतिसकलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते ,
मुकुरइव विशुद्धे ४(+) दोषमालिन्यशून्ये ।
सपदि विमलभक्त्या यस्य तुष्टोरमेशः ;
जनक-जनक-पादं भट्टमेनं नतोऽस्मि ५(x) ॥५॥
श्रीपितृचरणान्वन्दे भट्टनागेशसंज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं जातो ६(5) धर्मशास्त्रे विचक्षणः ॥६॥
श्रीखाननन्तभट्टोऽहं काण्वशाखि-विदां प्रियः ।
चतुरः स्तवकानुत्तवा पञ्चमं प्रारभेऽधुना ॥७॥

-
- १(०) 'समाधिमापुः' इति क्वचिदादर्शयत्ये पाठः ।
२(†) 'देवर्षि च' इति कुत्रचित्पाठान्तरम् ।
३(‡) 'शुद्धचक्षुषः' पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
४(+) 'मुकुरइव सुखाब्जे' इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।
५(x) 'जनकपादं भट्टमेनम्'
६(5) 'अहं यातो धर्मशास्त्रे'

सर्वशास्त्रीय-शास्त्रार्थः स्पष्टोऽत्र परिकीर्त्यते ।
 वासुदेवप्रसक्तयर्थं विदुषामपि तुष्टये ॥८॥
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रेतकर्मविधौबुधाः ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥९॥
 स्मार्त्तानि च पुराणानि वचनानि लिखाम्यहम् ।
 सन्देहेत्वाकरग्रन्थो विद्वद्भिरवलोक्यताम् १(*) ॥१०॥

—*—

अथ मरणचिह्नं ज्ञात्वा स्वहितं कर्तव्यमित्युक्तं देवजानीये^{२(+)} ।

—*—

1. दुःश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानथ ।
 ज्ञात्वारिष्टादिभिर्मृत्युं स्वलोकेहितमाचरेत् ॥१॥
 सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राप्लुतादिवमुत्पतन्ति ।
 ये वै तनुं विसृजन्ति धीरा स्ते जना अमृतत्वं भजन्ते ॥२॥
 सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृत कर्मणः ।
 न्याधितस्य स्मृतं तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥३॥
 असाध्यव्याधिना युक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान् ३(+) ॥
 प्रविशेदनलं दीप्तं क्रूर्याद्वा ऽनशन्तथा ॥४॥
 अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।
 गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ४(+) ॥५॥

-
- १(*) प्राग्यन्यकृद्भिरनुक्रमणिकानुसारेण चतुर्थशतकेऽन्यत्सर्वसुक्ता सम्प्रति निधनकाशोत्तरं सर्वं स्थापितं भवति । आकरयन्त्याल—ब्राह्मण-धर्म-गृह्य-श्रौतमन्त्रादिकृति-पुराण-संग्रह-निबन्धादयः ज्ञेयाः ।
- २(+) मरणकालो न चिह्नादिकं ज्योतिषाद् वैद्यकशास्त्राद्वर्गशास्त्रात् पुराणशास्त्राच्च गणन्यम् । विशेषतो निधनोत्तरं कस्य मनुजस्य कुत्र कौटुम्भी गतिः स्थापयित्वा न्ये पञ्चमप्रपाठके सम्यग्वर्णितमस्ति । तदानीं श्रेष्ठसहायो धर्मशेकः ।
 तथाहि—“एकएव सुष्ठु ह्यर्को निधनेऽप्यनुयाति यः । शरीरेण स न जगं सर्वमन्यतु गच्छति” । अपरञ्च “विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मकमनुगच्छति ।
- ३(+) वैद्यके तु, आमयास्त्रिविधाः । तेष्वामयिकस्य चोषधादिना ।
 द्वितीयोऽधिकित्स्यः । तृतीयोऽधिकित्स्यः सप्तजी मार कोवेति ॥
 ,, “शृणां पापकृतांतीर्थं भवेत् पापस्य संक्षयः” इति श्रुतौ ।
- ४(+) “अप्रतिषमाधेयस्य व्याधेर्जलादिप्रवेशेन मरणम्” इति मित्राः । अत्र तु महापथं महा-
 प्रस्थानं कौलासाद्रिपथे । तद्भूतान् कौदारसंहितायां स्कन्दपुराणे ज्ञायामस्तु ।

प्रयागवट-शाखाप्राद् देहत्यागं करोति वा ।
 स्वयं देहविनाशश्चेत् कालप्राप्ते महामते १(*) ॥६॥
 उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्म-घाती भवेत् कश्चित् ।
 महापापक्षयात् स्वर्गे सर्वान् कामान् स चाश्नुते २(†) ॥७॥
 एतेषामधिकारोऽस्ति सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥८॥
 अचिकित्स्यामय प्रस्तोदशाश्च दशमीङ्गतः ।
 तपोविशेषैर्विधैः सादयेद्देहमात्मनः ॥९॥
 अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः ।
 जलानशनभृश्वग्नि-महाप्रस्थानमिष्यते ॥१०॥
 समाः सहस्राणि च सप्त वै जले, दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।
 महापथे षष्ठिरशीतिराहवे, भवेदनाशादिहचाक्षया गतिः ॥११॥
 जलाम्निप्रवेशभृगुपतनादि चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यानि ।
 तथा ३(‡) ।

तदासन्नमृत्यौ वैतरणी माह—

2. आसन्नमृत्युना देया गौरैका विभवान्विता ४(+) ।
 तदभावे तु गौरैव नरकोद्धरणाय वै ॥१२॥
 तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।
 शकोऽन्योऽरुक् तदा दद्याच्छ्रेयोदद्यान्मृतस्य च ५(x) ॥१३॥
 येऽपि संकीर्णकर्माणि राजानो रौद्रकर्मिणः ।
 तेभ्यः पवित्राख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥१४॥
3. भारतेऽपि—
 दद्यादासन्नमृत्युर्यः सोपस्कारां सदक्षिणाम् ।
 गङ्गादितीर्थमाश्रित्य कृष्णां वैतरणीन्तु गाम् ॥१५॥

-
- १(*) प्राप्ते काले ज्योतिषा सम्यग्ज्ञाते भृग्विपतनादिभिर्नामघातित्वदोषः स्यात् ।
 २(†) उत्तमान् लोकान्, दिव्य लोकान् । अथवा यजुर्नां श्रीमतां योगिनाञ्च कुले गतिः ।
 ३(‡) मङ्गलं व्यासः ।
 ४(+) 'गीः' सवत्सान् पूर्ववत् इति पाठान्तरम् । पूर्ववत्, सुवर्णं यद्विष्णुः इति विधानात्
 चतुर्थस्तवके तत्सर्वगोदानप्रकरणे उक्तम् ।
 ५(x) अवाह्य-रोगशून्यः ।
 ॥ सुवर्णं-गी-भूमिदानादिभिराशु मङ्गलापायानि नश्यन्ति ।

कृताशेषाधनिष्कृत्यै दानान्यन्यानि शक्तिः ।
अन्यानि,— भू-तिल-हिरण्यादीनि ॥

गोदानमन्त्रस्तु—

यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी १(ॐ) ।
तर्तुकामः प्रयच्छामि कृष्णां वैतरणान्तु गाम् ॥१६॥
पठित्वैव प्रदातव्या सुवर्णेन समन्वितेति ।

4. नारदीयेऽपि—

आसन्नमात्मनः कालं ज्ञात्वा प्राज्ञैः समाहितैः ।
संभ्यर्च्य हृषीकेशं पुष्पधूपादिभिस्ततः ॥ १७॥
प्रणिपातैः स्तवैः पुण्यैर्ध्यानयोगेन पूजयेत् ।
त्यजननशनस्थोऽपि प्राणान् यः संस्मरेद्धरिम् २(†) ॥१८॥
स याति विष्णुसायुज्यं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
ॐ नमो वासुदेवाय एतच्च सततं जपेत् ३(‡) ॥१९॥
यस्तुदीरयितुं नाम समर्थस्तदुदीरयेत् ।
ध्यायेत्तु देवदेवस्य रूपं विष्णोर्मनोहरम् ॥२०॥
अत्यन्तं वयसा वृद्धोऽप्यधिनाचोपपीडितः ।
यदि स्थातुं न शक्नोति शयीतोदक् शिरा क्षितौ ॥२१॥
दक्षिणामेषु दर्भेषु शयीत प्राक्शिरा अपि ।
विष्णोर्नामानि संश्राव्य जपेदारण्यकं सुतः ॥२२॥
यंयं भावमुपाश्रित्य त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ४(+) ।
जन्तुस्तन्मयतां याति यशस्कारी कृमिर्यथेति ॥२३॥

- १(०) 'तर्तां वैतरणी' 'तां तच्च दद्याम्येनाम्' इत्यत्र पाठान्तरद्वयमस्ति ।
२(†) 'दत्त्वा दानञ्च विप्रेभ्यो दीनानाद्येभ्य एव च ।
वन्धो गतौ च मित्रे च जने धान्ये धनादिषु ॥
साधुवर्गे च सर्वत्र समत्वं विनिवर्तयेत्' ॥
आदर्शपुस्तकान्तरे इदमधिकपाठान्तरमस्ति ।
३(‡) 'इमं मन्त्रं सदा जपेत्' इति पाठान्तरम् ।
४(+) 'यं यं वापि धरन् भावनाजल्यन्ते कलेवरम् ।
तन्मयेवेति कौन्तेय सदा तद्भावमाधितः' ॥ इति गोतायाम् ।

5. भागवतेऽपि—

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

जन्मलाभः पुरः पुंसां अन्ते नारायणस्मृतिः १(१) ॥२४॥

अन्तेनारायणस्मृतिरिति, मरणकाले प्रायश्चित्तं—

6. कार्यमित्युक्तं स्मृतिषु ।

आसन्नमृत्युना कार्यं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अंशकौ पुत्रभार्याभ्यां बान्धवैर्वाविशेषतः २(†) । २५॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सर्वे न स्युर्मनागपि ।

कृतेयं विधिनेष्ट्रिन्मुक्तिरुक्ताद्यसुरिभिः ॥२६॥

देशकालं तथात्मानं देह-द्रव्य प्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा कर्म च कारयेत् ॥२७॥

कः काल कानि मित्राणि कौ च द्रव्यव्ययागमौ ।

कस्याहं का च मे शक्ति रिति चिन्त्यं मुहुर्मूढुः ॥२८॥

युगपत् कृतपापेषु जन्माभ्यासाद् गुरुष्वपि ।

अर्वाक्च ब्रह्महत्यायाः षड्वदं कृच्छ्रमाचरेत् ३(‡) ॥२९॥

7. मिताक्षरायामपि—

जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

कृत्वावर्गाग्रब्रह्महत्यायाः षड्वदं व्रतमाचरेदिति ॥३०॥

अन्यत्रापि—

पञ्चाब्दंचतुरब्दं वा त्र्यब्दं द्व्यब्दमथापि वा ।

साद्वाब्दमप्यथैकाब्दं यथाविधि समाचरेत् ४(+) इति ॥३१॥

- १(०) 'नारायणकृतिकु'—'नमो नारायणाय' । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इत्यंमहामन्त्र-
इयमिति । सांख्येन तत्त्वेषु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन, योगेन चमं प्रज्ञातसमाधिनाचेति ।
तथाहि 'यत् सांख्यं' प्राप्यतेस्थानं तद्योगैरपिगम्यते' । इति ।
- २(†) अतीव 'चत्विक्पुनोगुणभार्या (भ्राता) भागिनेयोऽवबिट्पतिः ।
एभिरेव हुतं यत् तदुतं स्वयमेव हि' ।
—यश्चतौ धर्मकाले प्रतिनिधिः प्रोक्तः शास्त्रे ।
- ३(‡) "क्षेमोदिरण्यस्य सुरापिदंशगुरीलक्ष्मणावधूतब्रह्मा रते पतन्ति चत्वारः पञ्चमथाचरंहीः"
इति ष्णान्दोग्ये ।
- ४(+) "प्रायश्चित्तानि पापचयमावसाधनानि चान्द्रायणादीनि" इति वेदान्तसारे ।
"प्रयतत्वावोपवितमश्रमं नाश्रयतीति प्रायश्चित्तम्" इति हारीतः ।
यथाविधि—इतिप्रायश्चित्तविवेक-निर्णय-मयूख-प्रायश्चित्तनेष्ट्रिखरोत्तरीतिमात्रिण्युक्त्यादिति ।

अकरणे दण्डोयुक्तः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वणाः पापेषु निरता नराः ।

तत् पश्चात्तापिनः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥३२॥

8. भारतेऽपि—

अपश्चात्तापिनः पापा विद्यातीर्थतपोबलात् ।

कुर्वन्त्यकार्यन्तेऽरण्ये भवन्ति ब्रह्मराक्षसा इति ॥३३॥

प्रायश्चित्त प्रयोगस्तु प्रथमस्तबके विष्णुश्राद्धविधाने द्रष्टव्यः ।

ग्रन्थबाहुल्यान्नपुनरत्र लिख्यते ।

प्रायश्चित्तानुष्ठानसमये पापानुवादनं कार्यम् ।

यथा—

एतज्जन्मकृतं पापं जन्मान्तरकृतञ्च यत् ।

प्रायश्चित्तमनुष्ठानं दुरितान्यनुचिन्तयेत् ॥३४॥

ब्रह्महत्या मद्यपानं विप्रस्वर्णापहारणम् ।

गुरुभार्यादिगमनं महापातकि-संगतिः ॥३५॥

प्रतिलोम....बृद्धश्चापि गवादिप्राणिर्हिसनम् ।

ज्ञात्यस्थि....कृत्यमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥३६॥

परिवेत्तृत्वसम्भूतं भृतकाध्यापनादि च ।

पारदार्यं क्षात्रभार्यं स्त्रीगमाश्वादि हिंसनम् ॥३७॥

मांज्जरादिवध इच्छेदो द्रुमाणां पुंश्चलीगमः ।

उदक्यादिपरिष्वंगो रेतः स्कन्दोऽवकीर्णना ॥३८॥

व्रतलोपोऽभिसंशश्च निन्दितार्थोपसेवनम् ।

सगोत्रादेः परिणयः कन्याश्वादिक-विक्रयः ॥३९॥

अयाज्य-याजनञ्चैव शरणांगतनाशनम् १(*) ।

वेश्यागमो हीनसेवा विश्वासोपकृतघ्नता २(†) ॥४०॥

१(*) 'हिंसनमिति' भिन्नः पाठः । द्विजैरसमाजगोत्रमाधे' योमुच्यते । असगोत्रा चयामातुरस-

गोत्रा चया पितुः' इत्यादिष्णुति प्रमाणादिति ।

२(†) 'ब्रह्महत्या सुरापेच चोरे भग्नव्रते शठे ।

निष्कृतिर्विहितासङ्गिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः' ॥

कृतघ्नोपकार' इति यः सः कृतघ्नः ।

क्रिया स्वभावसंस्कार दुष्टशाकान्नभक्षणम् ।
 सुहृद् गुर्वार्यसंस्कारः सभायां पक्षपातिता ॥४१॥
 परनिन्दा कूटसाक्ष्यं परदा(र)ननिराकृतिः ।
 अपांक्तैः सह भुक्तिश्च नित्यभाजनभोजनम् ॥४२॥
 काम क्रोध भयप्राप्ति-लोभाहङ्कारपूर्वकम् ।
 कायवाक्चित्तसंसर्ग-स्वप्नजागर्त्ति-सम्भवम् ॥४३॥
 ज्ञानाज्ञानकृतं वापि परार्थमपि यत् कृतम् ।
 मया तत् परिगत्यर्थं यथाशक्ति यथाविधि ॥४४॥
 सत्पात्राय कृतिद्वारा प्रायश्चित्तं विधीयते । इति

9. कूच्छादिलक्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन चैकेन पादकूच्छः प्रकीर्तितः ॥४५॥
 यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते । इति

10. अत्र ग्रासनियम उक्तः पराशरेण—

सायन्तु द्वादशप्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
 अयाचितेतु सम्प्रोक्ता श्रुतुर्विशति सम्मिताः ॥४६॥
 अत्र सायं प्रातःशब्दौ एकभक्तनक्तपरो ज्ञेयौ ।
 मुख्यपक्षासम्भवे प्रत्याम्नाय उच्यते ।
 प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुन्दद्यात् पयस्विनीम् १(*) ।
 धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं नसंशयः २(†) ॥४७॥
 तुल्यं-सम्पूर्णं निष्कपरिमितं सुवर्णम् ।

निष्कपरिमाणन्तु—

सुवर्णपञ्चमांशस्तु निष्कइत्यभिधीयते इति वचनोक्तं ग्राह्यम् ।

१(*) 'तुल्यं मूल्यम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः । अत्र व्रतायक्तौ इति भिन्नः पाठः ।

२(†) तथाहि मूल्यदानविषये—

'कृते व्रतं समादिष्टं वेतायां धेनुरेव च ।

कृच्छादीनास्तु सर्वेषां मूल्यान्तु हापरे कलौ ।"

सम्बल्लेख मङ्गलिकायां वक्ष्यतीति ।

सुवर्णपरिमाणन्तु—

दशाङ्गुलं प्रवदन्ति मापम्, मापाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।
कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः, कर्षसुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥४८॥

इति लीलावतीग्रन्थे १(*) ।

निष्केऽप्यशक्तस्य तदर्द्धादि देयं भवति ॥४९॥

12. गवामभावे निष्कंस्यात्तदर्द्धं पादमेववेति

विज्ञानेश्वरोक्तेः २(†) ।

निष्कमर्द्धस्तदर्द्धं वा गोदाने तु विधीयत इति वचनाच्च ।

13. पराशरेणान्येऽपि कृच्छ्रप्रत्याम्नाया उक्ताः ।

यथा—

कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्रया उद(प)वासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति ॥५०॥

उदवासश्चाहोरात्रसाध्यः । गायत्रया अयुतं जपः ३(‡) ।

१(•) स्थीतिषु द्रव्यपरिमाणविषये भस्कराचार्यैरवादि ।

२(†) याज्ञवल्क्यकृतिवाक्यानि मिताचारायां यद्योक्त-चौरवत्याः सवत्तुधेनोरभावे तन्मन् स्थीति-
रिति ।

„ ‘धेनुः पञ्चभिराव्यानां मध्यानां त्रिः पौराणिकी ।

कार्वाण्येकमूल्यादि दरिद्राणां प्रकीर्तिता’ इति स्मृतौषट्त्रिंशत्तम् ।

„ कालवशाच्छक्तिऋसाद्व्यवस्थाकृत्युक्ता यथा,—

‘कृते व्रतं समादिष्टं वेतायोधेनुरेव च ।

कृच्छ्रादीनानुसर्वा मूल्यनुहापरेकली’ ॥ अन्तः प्रायश्चित्तविवेके, प्रायश्चित्त-
शेखरमयूखादिषु ।

३(‡) ‘गायत्री वा इदं सर्वं’ यत् किञ्च भूतं जगत् ।

‘गायति च वाशति च’ इति श्रुतिः ।

„ ‘गायन्तं वायते यज्माद् गायत्रीलमतः श्रुता’ इति स्मृतिः ।

„ ‘दशभिर्जन्मजनितं यत्नेन च पुरा कृतम् ।

वियुगलु सङ्क्षेपे गायत्री इति पातकम्’ ॥ ॥ ।

14. षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्रया द्वादश-द्विजभोजनम् १(*) ।

तिलहोमाः सहस्रञ्च सममेतच्चतुष्टयम् ॥५१॥ इति

तिलहोमस्तु-गायत्र्यैव कार्य्यः सन्निधानात् ।

अन्यतनु—

तिलैः सहस्रसंख्याको होमो व्याहृतिभिस्तथा ।

षडुपवासाः कृच्छ्रः स्याद्वेदपारायणन्तथा ॥५२॥

समुद्रगा नदांस्नानं प्राणायाम शतद्वयम् २(†) ।

पुण्यतीर्थेनाद्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया ॥५३॥

द्वादशाङ्कधान्यं वा प्राजापत्यसमं भवेत् ।

यथा—

रुद्रैकादशिनी प्रोक्ता द्वादशद्विजभोजनम् ।

योजनात्मकतीर्थस्य गमनं कृच्छ्रसंज्ञितमिति ॥५४॥

15. मिताक्षरायान्तु—

एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ३(‡) ।

महर्षयः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥५५॥

इति स्मृतिमुदाहृत्य महापातकेष्वेकादशगुणोक्तेः ४(+) ।

अन्यत्र ह्यासकल्पमाकार्येति रहस्य प्रायश्चित्तप्रकरणेऽभिधानात् ।

अल्पसंख्यापीति केचित् ।

१(*) तथा हि विश्वामित्रः—‘कृच्छ्र’वान्नायथादीनि शब्दाभ्युदय कारणम्’ ।

—गुणपाणिभिः कृच्छ्रमनेकविधमुक्तं प्रायश्चित्तविवेके ।

२(†) ‘प्राणायामोऽष्टाङ्गयोगे प्रोक्तः पातञ्जले’ ।

‘प्राणायामोऽष्टाङ्गयोगो धारणाभिश्च किलिबन्धम्’ ।

प्राणोवायुरिति प्रोक्तः योगिनी योगसाधनम् ॥

अन्यदुपनिषदि धर्मशास्त्रे योगशास्त्रे तन्त्रशास्त्रे चास्ति ।

३(‡) ‘मन्त्राद्यन्त्यासुरापानं कथं गुर्वङ्गनागम् ।

महान्निपातकान्वाहुः संसर्गं चापितेः सङ्घः ॥ इति कर्त्तौ ।

४(+) जीमोखा दर्शनस्य दशमाध्यायाष्टमपादे प्रकृतिविहितिराज्ञानप्रकरणे भिषग्विन्दादि-

प्रकरणस्थेन वाक्येनोरसंकारः । यथाहि—

एवञ्च प्रकृतावैतन् पाञ्चदशं प्रतिष्ठितम् ।

विज्ञातौ च न यवाक्षि सातदशं पुनः युतिः’ ॥ इति न्यायप्रकाशे ।

साग्नेस्तु—

16. कृच्छ्रत्रयम्प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते ।

चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रत्रयमथापिवा १(*) ॥५६॥

तिल होमाःशतं चैव पराकद्वयमेव च २(†) ।

गायत्र्या लक्षजापश्च समान्याहुर्मनीषिणः ॥५७॥

इत्याद्येवं मुख्यकल्पेन प्रत्याम्नायेन वा पूर्वोत्तराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं
यथाभिलषितं कृत्वा दश दानानि दद्यात् ।

तानि च—

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ।

रौप्यलवणमित्याहु ईशदानान्यनुक्रमात् ॥५८॥ इति

17. समर्थस्यान्यान्यपि दश दानान्युक्ताति, प्रचेतसा—

यथा—

गावोऽश्वोमहिषीवस्त्रं हिरण्यंरौप्यताम्रकम् ।

दास्येतान्यष्ट दानानि धान्यं भूमिस्तथा दशेति ३(‡) ॥५९॥

१(*) 'तिल होम शतं चैव' इत्यपि भिन्नः पाठः ।

२(†) पराकव्रतं यथा, मनुः—

‘यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाङ्गमभोजनम् ।

पराकीर्णमकृच्छोऽयं सर्वपापपरीदनः’ ॥

अत्रैव दृष्टव्यमिति—

‘अपहोमरतः कुप्याद् द्वादशाङ्गमभोजनम् ।

पराक एष विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

अन्यदस्ति प्रायश्चित्त विवेके ।

३(‡) कूर्मपुराणे च—

‘कनकच तिलानागा दासो रथ महीष्टकाः ।

कन्या च कपिलाधेनुर्महादानानि वै दश’ ॥

”

गायत्रे क्षियानिवन्धेऽष्टौ दानानि सप्तानि—

‘तिलाक्षौष्ठं हिरण्यञ्च कार्पासं लवणं तथा ।

सप्तधान्यं क्षितिर्गावः एकैकं पावनं कतम्’ ।

18. मनुनात्र विशेष उक्तः—

सर्वेषामेवदानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकश्रुतिधेनू नां सप्त जन्मानुगं फलमिति ॥६०॥

19. प्रतिपदार्थदानाशक्तौ तु यमः—

सर्वेषां प्रतिनिधिर्हि हिरण्यं वा विचक्षणः ।
हिरण्यगर्भमन्त्रेण दद्याद्दानं प्रयत्नतः ॥६१॥ इति

20. देयपरिमाणमाह मनुः—

निवर्त्तनमिता भूमि द्रोणत्रयमितास्तिलाः ।
सुवर्णं निष्कमात्रन्तु घृतं सप्रस्थमाढकम् ॥६२॥
सूक्ष्मवस्त्रद्वयञ्चैव गुडञ्च पलपञ्चिकम् ।
सार्द्धखारी (रि) द्वयं ब्रीहि लवणं सार्द्धखारीकम् ।
निष्कत्रयमितं रौप्यं दशदानप्रमाणकम् ॥६३॥ इति

निवर्त्तनमलैवम्—

दण्डेन सप्त हस्तेन दश दण्डं निवर्त्तनम् १(*) ।
त्रिभागहीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः ॥६४॥ इति

खारी तु—

पलद्वयन्तु प्रसृतं चतुर्भिः कुडवं स्मृतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥६५॥
आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणश्च कथितो बुधैः ।
कुम्भः द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥६६॥ इति

१(*)

तथाऽचतुष्टयतिरन्यथाह—

'दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डो निवर्त्तनम् ।

दश तान्येवगोचर्मं त्राघ्नयेथ्यो ददाति यः' ॥

॥

वशिष्टय—

'दशहस्तेन वंशेन दश वंशान् समन्ततः ।

पञ्च चाभ्यधिकान् दद्यादेतद् गोचर्मं चोच्यते' ॥

इति गोचर्माख्यभूमेः पारिभाषिकं परिभाषम् ।

21. रौप्य निष्कमानमाह मनुः—

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥६७॥

चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः १(*) । इति

हेमप्रकरणोक्तचतुःसुवर्णमानोन्मितं रजतं निष्क इत्यर्थः ।

सुवर्णपरिमाणं प्रागेवाभिहितम् । इदं सर्व्व सदक्षिणं देयम् ।

स्वर्चितं स्वर्चितायैव दद्यात् पात्राय भक्तितः २(†) ।

दक्षिणा सहितं तच्च देशे काले समाहितम् ॥६८॥ इति

—*—

अत्र दानमन्त्राश्चतुर्थस्तवकस्यादिभागे द्रष्टव्याः ।

—*—

22. अत्र तिलपात्रदानमुक्तं विष्णुना—

ताम्रपात्रे तिलाश्चैव पलषोडशकल्पितान् ।

सहिरण्यान् स्वशक्त्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥६९॥

नाशयेत्त्रिविधं पापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ॥७०॥

23. ब्रह्मेऽपि—

ताम्रपात्रान्तिष्ठैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजातये ।

सहिरण्यन्तु योदद्याद्भक्त्या वित्तानुसारतः ।

सर्व्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमाम् ॥७१॥

१(*)

शाश्वत्कृत्यस्तु—

‘कृष्णलः पञ्च ते मासास्तुवर्णास्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापिप्रकौर्चितम् ॥

अथान् पुच्छं हेमादौ दानखण्डेऽस्ति ।

२(†)

‘शोडशो गोशरण्याः दाता यज्वा त्राद्वयः पाचमाहुः’ । इति

७

‘ददाति विप्राय बहुयुताय वेदान्तविज्ञानतपस्विने च’ । स्मृती ।

८

‘द्विषे काष्ठे च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्’ इति गीतायां सत्पात्रयोग्यकावादी शब्दा-
भक्तिपुरःसरं सदक्षिणं दानं सम्पूर्णफलं सादिति ।

तन्मन्त्रस्तु—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
तानि सर्वाणि नश्यन्ति तिलपात्रप्रदानतः १(*) ॥७२॥
तिलाः काश्यपसम्भूता स्तिलाः पापहराः स्मृताः ।
तिलपात्रप्रदानेन मम पापं प्रशाम्यतु ॥७३॥ इति

24. पुराणे—

दश दानानि देयानि मनुष्येण प्रयत्नतः ।
विष्णोः पापहरस्यैव प्रीत्यर्थं सर्वदैव हि ॥७४॥ इति

25. मुमूर्षोर्दशदानावश्यकतोक्ता विष्णुना—

यस्योक्तं क्रमणवेलायां दशैतानि विधानतः ।
दीयन्ते नरोयाति पुण्यलोकान्सुखेन च ॥७५॥
अन्यथा निरयं यातीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ इति
ततोवैतरणी गोदानम् ।

ब्राह्मणं वेद विद्वांसं सम्पूज्य विधिवन्नरः ।
गान्ध्याद्यैतरण्याख्यां तस्याः सन्तरणाय वै २(†) ॥७६॥

दानमन्त्रास्तु—

यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनोत्वं कृष्णरूपके ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥७७॥

१(*)

तिलदानविषये च, पितर ऊचु—

“

तिलान्ददन् महाभाग काङ्क्षितान् वै न संशयः ।

तिलैर्विना नजीवामो नातिलक्षिते दिवि” ॥

पितामह उवाच—

”

“गच्छ” वै तिलादत्ताः सर्वेषां बोधिलोचनमाः ।

परितुष्टापितरक्षिललाभात् प्रजापते” ॥

“सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं श्रुतम् ।

अथैवं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥”

२(†)

वैतरणीधनुदानविषये चतुर्दशवके प्रागुक्तमन्यत ।

अथ मार्कण्डेय उवाच—

“चिरमन्निर्मज्जन्ति ज्ञानिं गच्छन्ति देहिनः ।

चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रव्या सा महानदी ।

तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।

धार्मिका दानशीलाश्च तान्तरन्ति नरोत्तम” ॥

तां वैतरणीं नदीं निबध्नेः । तत् प्रज्ञावे कथयाम ।

”

दशदानानि दानप्रसङ्गे चतुर्दशवके उक्ताणि ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे ।
 तत्तितीर्षुरहं भद्रे वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥७८॥
 (ॐ) विष्णुरूप-द्विज श्रेष्ठः भूदेव-पङ्क्तिपावनः ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी १(*) ॥७९॥ इति

मोक्षधेनुरपि देया । तन्मन्त्रस्तु—

मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन ।
 मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुन्दः प्रीयतां मम ॥८०॥ इति
 तद्ग्रहीत्रभावे उत्सर्गं कृत्वा कालान्तरे दद्यादित्युक्तम् ।

26. मनुना—

उत्क्रान्तावथगां दद्यादन्यद्वापि यथाविधि २(+) ।
 अभावे द्रव्यपात्राणां पश्चाद्दद्यात् समाहितः ॥८१॥ इति

—*—

इत्यासन्नमृत्युकाले वैतरणी दानम् ।

—*—

अथ ऋणधेनुर्देया ।

ऋणत्रयविमुक्तयर्थं ऋणधेनुं प्रयच्छति ३(+) ।

तुष्यन्ति देवाः पितरो मनुष्याश्च न संशयः ॥८२॥ इति

- १(०) धर्मकृत्ये तत् समाप्तौ दक्षिणं विधेया । अदक्षिणं कृत्यञ्च नैव फलदम् । तथाच मातस्यै—
 'यद्यरं दक्षिणाङ्गीनं नाति यज्ञसमीरिषुः' ।
- " युतो च—
 'त्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।
 दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्नोति ।' इति
- " अतो च—'कर्त्ता कर्मणि सस्युर्णे तत्तृचणादिव दक्षिणाम् ।
 न दद्याद् ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथवा ।
 सुहृत्ते समतीति तु हिगुणा सा भवेद्भुवम् ॥
- २(१) उत्क्रान्तिर्य—निधनकालेप्राणवायोऽङ्गारनृश्वेण ऊर्हगमनं सुप्रशस्तम् । अग्नेन्द्रियेणगतिर्वायोर-
 प्रशस्तम् । तथाहि—'ऊर्हं प्राणाउन्नमयन्ति' इति । ब्रह्मविदस्तु—'नतस्य प्राणाउत्त-
 क्रान्तिर्य इहैव समवतीर्यते' । अन्यदुपनिषत् सु वेदान्तदर्शनतदभाष्यादिपुत्रास्ति ।
- " ऋणत्रयञ्च—'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवाणजायत' । तत्तु देव-पितृ-मनुष्याणाञ्चनम् ।
 ३(१) विद्यातपःसन्नासादिभिर्दवर्णम् । कर्मणा पितृणाम् । इष्टापूर्त्त-दानादिभिर्मनुष्ये-
 परिशीलयेत् । 'ऋणानि क्षीणपाकृत्य मनोमोचे निवेशयेत्' इति श्रुतिः ।

तन्मन्त्रस्तु—

देव-पितृ-मुनीनाञ्च यदृणञ्चै तरस्य च ।

ऋणत्रयविशुद्ध्यर्थं मृणधेनुन्ददाम्यहम् ॥८३॥ इति

मन्त्रस्तु—

प्राणोत्क्रान्तिप्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिः प्रमुक्तये ।

अस्मै सम्प्रददे तुभ्यं यद्वासुत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥८४॥ इति

पूर्वमकृतौ मरणा(न)न्तरं कार्यमित्युक्तम् ।

27, ब्राह्मे—

उत्क्रान्तिं वैतरण्यो च दश दानानि चैव हि १(*) ।

प्रेतेऽपि दत्त्वा तं प्रेतं संस्क्रुर्यादिति निर्णयः ॥८५॥ इति

मरण समये ऊर्ध्वोच्छिष्टादिराम्भवे प्रायश्चित्तमाह—

28. अङ्गिराः—

ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टमन्तरिक्षे मृतिरूपा ।

अभक्ष्यभक्षणेचैव नित्यकर्मविलोपणे ॥८६॥

अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वादौ मृति सम्भवे २(†) ।

इवानक्रव्यादं संस्पर्शं कृमिकीटोद्भवेऽपि च ॥८७॥

एवमाद्यपनुत्यर्थं प्रायश्चित्तं समावरेत् ३(‡) ॥८८॥

१(*) वज्रपुराणे—

‘अनेन विधिना धेनुं योविप्राय प्रयच्छति ।

सर्वकामसम्पत्ताय विण्णलोकं स गच्छति’ ।

„ जातुकर्णः—

‘गोभूतिल क्षिरण्याज्यवासोधान्य गुडानि च ।

दीप्यलवणमित्याहुर्दशदानान्यनुकमान्’ ।

‘एतानि दश-दानानि नराणां मृत्युजन्मणोः । कुर्यादभ्युदयार्थं च प्रेतिपिधि परवचै’ ।

२(†) ‘असृग्म्य स्वर्गने’ इति पाठान्तरमस्ति । कृच्छ्रं प्राजापत्यमिति । अतः कृच्छ्रतदङ्गव्रतदीनां नियमोपनिषद्भिर्भुज-वशिष्ठ-पराशर-गौतम याज्ञवल्क्यादीनां वचनादिकं भग्नं गृह्यलपाणिना-प्रायश्चित्तविवेके सर्वमुक्तम् । मदन्तरिक्षे चान्यथाऽस्ति, ‘ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टमधोच्छिष्टे-तथैव च । अस्पृग्म्यस्पर्शनेचैव खट्वादिमरणेऽपि च’ ।

„ ‘यथं रात्रावितसेनीन् कृच्छ्रान् कृत्वा दहैत्तुतः’ ‘ऊर्ध्वमित्यादि-कृच्छ्रं यथं प्रकुञ्चीत’ इत्यङ्गिराः । ‘खट्वायां मरणेचैव कीर्त्तनीन् कृच्छ्रान् प्रकल्पयन्’ इति स्मृति चन्द्रिकायां गृह्यकारिकाकारः ।

३(‡) अपनुत्यर्थं, उक्तपापप्रणाशार्थम् ।

अथ चान्द्रायणव्रतमाह मनुः—

‘एकैकं प्रासेदन् पिष्टं कृण्वेत् शक्रे च बर्हयेत् ।

उपस्पृशेन्निमग्नमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

‘इन्द्रव्रतं चान्द्रायणमिति केचर्धेयः । चन्द्रस्य पक्षवेऽयनमिवायनं यस्य तद्व्रतम् । चान्द्रा-यणेन केकेन सर्वं पापमशोभतेत्’ । महर्षिर्जाबालिमतेन पञ्चधाभेदः प्रायश्चित्तं विवेके प्रोक्तः ।

कृच्छात् पदं सप्त दश वा चान्द्रायणमथाऽपि वा ।

शुद्धिं तदानीं सम्पाद्य सर्वधर्म्मणं दाहयेत् ॥८६॥ इति

29. पर्युषितशव संस्कारेऽपि प्रायश्चित्तमाह, स एव—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

तं पर्युषितमित्याहुर्दहने तस्य का गतिः ॥८७॥

पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

तस्मादिवा प्रमृतस्य दिवा संस्कार इष्यते ॥८८॥

एवं रात्रिप्रमृतस्य प्रायश्चित्तमथान्यथा । इति

30. साग्निकस्यात्र विशेषमाह, कात्यायनः—

स्वयं होमासमर्थस्य समीप उप सर्पणम् ।

तत्राप्यशक्तस्य स(स्व)तः शयनोच्चोपवेशनम् ॥८९॥

हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद् गृही भवेत् ।

प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेच्छ्रेष्ठः पुनर्नवा १(*) ॥९०॥

अत्र दुर्बलमुर्धुः । वाशब्दोऽवधारणे । होमोनैव कार्यः
कृतत्वादित्यर्थः ।

31. तथा च कात्यायन सूत्रम्—

सायमाहुत्यां हुतायां चेद्दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुतिः, तत् संस्था श्रुतेरभि-
होत्रस्यजीवेच्छेत् पुनः कालेनवा कृतत्वादिति । तथा पौर्णमासे कृते प्राक्चेद्दर्शान्
स्वामी मुर्धुः कथं पिण्डपितृयज्ञः स्या २(†) दर्शोऽप्येवं तदैव तु—

वैश्वदेवे कृतेऽप्येवं चातुर्मास्य समापनम् ३(‡) ।

- १(*) 'जीवेच्च सपुनर्नवा' इति पाठान्तरं छन्दोगपरिशिष्टे । इदं युक्तपक्षपरिमिति कमलाकरः ।
२(†) 'दर्शोऽप्येवम्' इति पाठान्तरम् । पिण्डैर्युक्तपितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । तथावापस्तम्बः—
अमावास्यायां यदह्यन्मघं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अयं यज्ञः
सकालविधानादनङ्गं स्यात् इति च । 'पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसन्धिमात् चहोरात्रापरारजे' ।
अतः पञ्चसन्धिदिने पितृयज्ञः स्यात् । अथत् कमलाकरोपेक्षति ।
३(‡) गङ्गपुराणे वैश्वदेवविधिः स्मार्तः श्रौतश्चास्ति ।
—पुराणेषु ब्रह्मोवाच, 'वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होम लक्षणमुत्तमम्' । इत्यादि । प्रयोगस्तु,
आह्निका—चारतल्लंक्षति । तत् प्रत्यक्षं ज्ञानमिति ।
तथाच ऋतौ 'पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यान्तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः' ।
वैश्वदेव ज्ञ्यानुष्ठानकालेषु 'वण्डालोऽपि हि पूज्यः स्वादेशदेवेष्टुपस्थिते' इति ।

.....
उपक्रान्ता स्वामिनं ज्ञात्वा कर्तव्यानि सुतादिभिः १(*) ॥६४॥

तत्रैवं क्रियमाणेतु हविरासादनात् पुरा ।
.....

तद्वदाहवणीये तान्यूर्द्धमासादनान्मृतौ ।

मरणान्तर्हि तत्कर्म कर्त्रभावात् समाप्यते ॥६५॥

इष्टिः पश्वादिक्कन्तत्र कालालपत्वान्नसंभवेत् ।

देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥६६॥

पुरोऽनुवाक्या याज्याभ्यां चतुराज्याघृताहूतीः ।

जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापदि हूयते ॥६७॥

अथेष्ट्याधानमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ।

अवशिष्टेष्टदेवेभ्य स्तत् संख्यानि घृतानि च ॥६८॥

चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह २(†) ।

पुरोऽनुवाक्या याज्याभ्यां पूर्ववज् जुहुयात् पृथक् ॥६९॥

32. मण्डनोऽपि —

पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृति-शङ्कामिहोत्रिणः ।

सायं हुत्वा तदैवाथ जुहुयात् प्रातराहुतिम् ॥१००॥

यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशङ्कामिहोत्रिणः ।

हुतावशिष्टः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ॥१०१॥

दर्शेष्टिश्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ।

देवतानां प्रधानामेकैकस्य हुनेत् पृथक् ॥१०२॥

१(०) अत्र उत्क्रान्तमिति च पाठान्तरम् ।

अवाग्निहोत्रम्,—अयं यागविशेषः । एतन्माससाध्यमेकम् । अपरं वावज्जीवनसाध्यम् ।

अवाग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् ।

” अथ ये होत्रं होमो यस्मिन् कर्त्तव्योति भिन्नाधिकरणेष्वहोत्रीति ।

” अथ यस्तु—गार्ग्यपत्नौ दक्षिणाग्निराहवणीययेति तयः । हवमस्य पशतो खादिरग्न्यस्य तादी च विहितमिति । अयं श्रौतः साधेयः । अस्मिन् दर्शद्रव्याणि हवणीयानि । अग्राधानात् परं प्रथमपौर्णमासा दर्शपौर्णमास यागा रम्भः कार्यः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेते’ति विधिवाक्यात् । अथ यड्यागाः । पौर्णमासां त्रयः । अर्वाभास्यायां त्रयः दर्शनामधेयम् । पौर्णमासां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नामधेयम् ।

२(†) अत्र ‘चमसेनसङ्घं चमसेः सङ्घं’ वेतिपाठान्तरम् ।

आहिताग्नेः श्रौतस्यारम्भसमये यस्मिन्नग्नौ होमः कृतः निधनात् परं तेनैवाग्निना सङ्घं विधानानुसारेण तस्य दाहः स्यात् ।

अवाग्निहोत्रं पुष्पिकायां प्रागुक्तम् ।

चातुर्मास्यान्तराले चत् स्वामिनो मृतिशङ्कनम् ।
 तत्र तदेव पर्यन्तं अग्निहोत्राण्यशेषतः १(*) ॥१०३॥
 तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बहून्पि ।
 चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ॥१०४॥
 पश्वलामे पुरोडाशं निर्व्वपेत् पशुदैवतम् ।
 आमिक्षामथवा कुर्यात् पूर्णाहुतिसथापि वा ॥१०५॥

अन्यत्रापि—

आहिताग्निः कंदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतोयदि ।
 तदा शेषाहूतीः सर्वा जुहोत्येवाश्वलायनः ॥१०६॥
 अन्ये तदैव दर्शेष्टि कुर्युः कृष्णे मृतस्य तु २(†) ।
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ॥१०७॥
 अशक्त्या यजमानश्चेत् पत्रीकर्म न लुप्यते...३(‡) ।
 न तावता ऋतुश्रेषः स्यादाथर्व्वण सूत्रतः ॥१०८॥

33. अनुपद सूत्रेऽपि—

तच्चेदपर पक्षे प्रयाणं शकैत यावत्योऽपरपक्षस्यार्वाशष्टा रात्रयः
 स्युस्तासां सायं प्रातराहूतीः प्रतिसंख्यं हुत्वा प्रत्याहृत्या-
 मावास्येनहविः...समापयेयुरेव न यज्ञविलोपः—इति पूर्व्वपक्षेचेद्रात्रौ
 प्रातराहुतिरेवेति ।

१(*)

होमोयदशसु द्रव्येषु एकखालामे अन्येन पुरोडाशेनहोमो विधेयः—

”

चातुर्मास्यमिति—मिथुनाकर्तृत्वात् यावत् ।

अर्थाद्वहिरग्रथनादुत्थानं यावदनुष्टेयव्रतं चातुर्मास्यम्—भारते ‘आषाढे तु सितेपक्षे
 एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद यत् किञ्चिनियतो नरः । आषाढे शेषे ग्रथनं,
 भाद्रे पाशं परिवर्त्तनं, कार्तिकेऽसमुत्थानं भगवतो नारायणस्येति । एतद्भूतमष्टचत्वारि-
 शत्संस्कारेष्वन्तर्नीतमस्ति ।

”

आहितो मृहीतोऽग्निर्विधिनान्नेन यजमानेनेति सः । अन्यदाश्वलायन सूत्रेऽस्ति ।

खयमसमयकृत्त्रिजपि तत् कारयितव्यम् । यथा विराटपर्व्वणि, ‘पुरोहितोऽयमष्टाकमग्नि-
 होचाणिरचति’ ।

१(†)

शामावाख्यायां, आग्नेयेन्द्र दधि पयो यागास्त्रयः । कृष्णे कृष्णपक्षे मृतस्येति ।
 त्रिषुच आग्नेयपुरोडाशयागः । ऐन्द्रपयोयागः ।

”

ऐन्द्रदधियागश्चेति । पौर्णमासान्-आग्नेयपुरोडाशयागः । आन्तेमोषाश्रयागः ।
 अग्निहोत्रीय पुरोडाशयागश्चेति त्रयः ।

१(‡)

एतत् कृत्येऽशक्ते यजमाने तत् पत्रा कार्यम् । कर्मलोपो न विधेयः । यतः आर्ता-
 ग्रौ पत्रासुहृद्वाग्राधानमतः पत्रा कृते कर्मणि नो कर्तोहोनिः स्यादिति । अषादशं पाठः
 सन्दिग्धः ।

34. मरण समये कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः—

दुर्वलं स्नापयित्वाथ शुद्धचैलाभिसम्भृतम् ।
निवेशयेद्बहिर्मत्स्यां दक्षिणं(१) शिरसं क्षितौ १(०) ॥१०६॥
विगतासुं तमास्नाप्य सुवस्त्रमुपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं • सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥११०॥
प्रेतसम्बन्धयत् कर्म सर्व्वन्तदपसव्यवत् २(१) ।
उद्धृत्याहवनीयान्नि स्वस्थाने दक्षिणानलम् (तलं) ॥१११॥
सकृत् सकृत् समूहादि संस्कृते दक्षिणामुखः ॥११२॥
कर्त्ता प्रत्यग्न्यधिश्रित्य शुष्कगोमय संयुताः ।
कार्पासादिभिरन्यैश्च स्थाली स्तेषु प्रतापयेत् ॥११३॥
अत्र आर्द्धं भवेदस्य प्रेतोत्थाननिमित्तकम् ३(१) ।
एकोद्दिष्टविधानेन जयाशीः स्वस्ति वर्जितम् ॥११४॥
अक्षय्योदकसम्बन्धाद्दहितं प्रेतशब्दवत् ४(+) ।

35. कात्यायन सूत्रेऽपि—

सन्दीपज(न)वतीः प्रत्यग्न्यधिश्रयत्युत्खातः । इति

36. ब्राह्मेऽपि—

ते ये ततः सन्तापादग्नयोजायेरं स्तैरेनं दहेयुस्तथाहैतैरेवदग्धो
भवति नो प्रत्यक्षमिवेति ।

37. काल्निर्णये दीपिकायाञ्च—

एकोद्दिष्टविधिर्मृतस्य निधनस्थाने ततोवर्त्मनि स्थाने विश्रमणस्य
संचयविधे र्हेशं अयं स्यादिदं तुय्येवाहि तृतीयक इति ५(X) ।

- १(०) तत्र तु 'कण्डस्थानंगते जीवे भीतिऽभिप्राप्तमानसम् ।
शालःतु(सु)विह्वलन च शीघ्र'निः सार्य्यति गृह्णात्' । इति
खानादिकं मन्त्रपूर्व्वकं विधेयं । मन्त्रास्तु पौर्ण्वदेहिकविधानसन्दर्भे सन्ति । तेषु
'अंगयादौनिच तोषानि' इत्यादयः ।
१(१) । तलं तु सर्व्वं अपसव्येन प्राचीनावीतिना कार्य्यम् ।
हिजानां सर्व्वेषां मन्त्रपूतमुपवीतं धार्य्यमिति ।
१(१) प्रेतस्योत्थान निमित्तकं आर्द्धं भवेदत्र । एकोद्दिष्ट आहविध्यशुसारिष तत् कार्य्यम् ।
४(+) सर्व्वत्र पिष्टपदस्थाने प्रेत पदं प्रयोज्यम् । तथा प्रेतवने 'सम्बन्धर' यावच्च क्लृप्ते
प्रेतपदं प्रयोक्तव्यम् ।
४(X) देशे त्रयं स्यात् इत्थं पाठः कविदादये ।

38. नागरखण्डेऽपि—

त्रीणि सञ्चयनस्यार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।

यत्र स्थाने भवेन्मृत्यु स्तत्र आढं / प्रकल्पयेत् ॥११५॥

एकोद्दिष्टं ततोमार्गे विभ्रामो यत्र कारितः ।

ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं आद्धमिष्यते १(*) ॥११६॥ इति
धनिष्ठापञ्चकादि मृतस्य-विशेषः ।

39. कूर्मपुराणे—(*) (क)

धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।

तस्याहुतित्रयं (तत्र) कर्त्ता दद्याद्-बहुवपामिति ॥११७॥

ततोनिर्हरणं कुर्यादेषः (वं) साम्नेर्विधिः स्मृतः ॥११८॥

40. पञ्चरत्नान्याह नारदः—

वञ्च मौक्तिकवैदुर्यं पुष्परोगेन्द्रनीलकम् ।

पञ्चरत्नमिति प्रोक्तं नारदेन महर्षिणा २(†) ॥११९॥

इतरं निषदने एव जले वा प्रतिपादयेत् ३(‡) ।

इतरं निरग्निमिति ।

क्रियादक्षे मृते तद्वद्विरण्यशकलं मुखे ।

न्यस्य पिष्टमयं कुर्यात् पुरुषत्रितयन्ततः ॥१२०॥

होमः प्रतिमुखन्तत्र भवेद्बह्व वपामिति ।

आस्य एव सकार्पसंकुसुमं प्रतिपाद्यतु ॥१२१॥

निर्यात्य साम्नि संस्कुर्यादन्यमप्सु समुत्सृजेत् ।

कुर्यात् स्त्री त्रितयं पिष्टमयं साम्नेर्मृतौ स्त्रियाः ॥१२२॥

हारिद्राम्बर संछत्रं निर्हरेयुः सुतादयः ४(+) ॥१२३॥ इति

१(*) 'सञ्चयसञ्चार्ये' इति भिन्नः पाठः ।

(क) अन्वेष्टिदीपिकायाश्च । 'आदौ कृत्वा धनिष्ठाहं' मृतत्रयपञ्चकम् । रत्नान्यो सदा
दृश्यन्मृगं दाहकर्मणि' ॥

२(†) मतान्तरेयथा,—

'कनकह्रीरकं नीलं पञ्चरागश्च मौक्तिकम् ।

पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमग्निभिः पूर्वदर्शितम्' ॥

रत्नानाद्यायभावे तु स्वर्णं कर्षाहं निषेधा ।

सुवर्णस्यायभावे तु आन्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ इति हेमाद्रिः ।

३(‡) अनग्रेय जलादौ प्रतिपादनम् । निखनेदव

४(+) अथ 'संछत्रमिति' पाठान्तरमस्ति । पीताम्बरेण संछत्रं, समुत्तमित्यर्थः ।

41. अत्र निर्हरणे विशेषः स्मृतौ—

स्थापयन्त्यनसि प्रेतं एकाम्निश्च कटादिषु १(०) ।
 शिविकायां विमाने वा प्रचेतोवचनादिह ॥१२४॥
 पृथक्सन्तापजानघ्नीनामपात्रेष्वाहरेत् ।
 शम्याग्निमावसथ्यश्च कृत्वा पात्रान्तरे क्वचित् ॥१२५॥
 विधुरस्य कपालाघ्नीनामपात्रेण सन्तपेत् ॥१२६॥
 कपालाग्नि—लौकिकमग्निम् ।
 पृषदाज्यं घृतं दर्भास्तिलान् पात्राणि सप्त च ।
 हिरण्यानि घृताद्यत्र चन्दनादीन्धनानि च ॥१२७॥
 अनस्येतानि कृतवैव सपिण्डा दक्षिणान्दिशम् ।
 अनसासह यान्तिच यमसूक्तादि पाठकाः ।
 अपेतोऽध्याय इत्यत्र यमसूक्तं विधुर्बुधाः ॥१२८॥
 एकाम्मितरं पुष्प-मालादिभिरलङ्कृतम् ।
 कटादिभिरपि स्कन्धैः शुचयो वै समाहिताः ॥१२९॥
 चत्वारस्तं वहेयुस्ते पञ्चमः पुरतोऽनलः ॥
 त्रियष्टितलभाण्डस्थं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥१३०॥ इति ।

42. मनुः—

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण (छा)माषयेत् ।
 अस्वर्ग्याह्वाहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥१३१॥
 अत्र स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम्, अस्वर्ग्याश्रवणात् ॥१३२॥
 स्वेषु,—स्वजातीयेषु इत्यर्थः ।

43. तथा—

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
 पश्चिमोत्तरद्वेयस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥१३३॥

44. वैश्यादारभ्य प्रातिलोभ्येन हारीतः—

नप्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुरिति ।
 निर्हरता यदि वर्त्तन्नि ग्रामः स्पात्तन्मध्ये न गन्तव्यमित्यर्थः ।

45. विष्णुः—

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत्, न शूद्रं द्विजेन ॥१३४॥

पितरं मातरश्च पुत्रा निर्हरेयुः, न द्विजं पितरमपि शूद्रा इति ।

46. प्रायश्चित्तमाह जावालिः—

शूद्रेण विप्रो दग्धो यो न लभेच्छाश्र्वतीं गतिम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत बान्धवः पापशुद्धये ॥१३५॥

चान्द्रायणं पराकश्च प्राजापत्यं विशुद्धये १(*) ।

विप्रेभ्यो दक्षिणान्दत्त्वा ततः स्यादौद्धर्देहिकम्, इति २(†) ॥१३६॥

47. कात्यायनः—

हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा च्छिद्रेषु सप्तसु ।

मुख्येष्वपि पिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥१३७॥

आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निं पुरः सरम् ।

एकोऽनुगच्छेत्तस्याद्धर्मद्धं पशुतृप्तयेऽनुवि ॥१३८॥

ऊर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ।

सव्यं जान्वा च शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥१३९॥

48. मनुरपि—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥१४०॥

विशुद्ध्यति—त्रिरात्रेणेति च ॥

49. एतस्यापवादमाह धर्मार्थे पराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलं मानुपूर्वार्थं लभन्ति ते ॥१४१॥

बोद्धा वाग्निप्रदाता वा सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ।

अत्र बोद्धा—शववहनकृत् ।

१(०)

अतौ च 'चान्द्रायणेन चेकेन सर्वपापक्षयो भवेत्' । अन्यच्च 'प्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि पापक्षयमात्रसाधनानि' । तल्लक्षणम्—“एकैकांशस्येत् कृष्णे शुक्लपक्षे विवर्हयेत् । उपस्य शस्त्रिसवनं मेतच्चान्द्रायणं कृतम्” ।

पराकत्रतल्लक्षणं यथा,—

“यतात्मनोऽपमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकत्रतनामायं सर्वपापापनीदनः” इति अतौ ॥

२(†)

प्राजापत्यव्रतं यथा,—व्राह्मं सायं व्राह्मं प्रातस्त्राह्ममादायचित्तम् ।

व्राह्मं परन्तु नाश्रीयत् प्राजापत्यं चरन् द्विजः इति प्रायश्चित्ततले ।

50. ब्राह्मेऽपि—

चतुर्विधेन वाद्येन कुर्युः कोलाहलं महत् ।
भूमौ शनैर्निधातव्यो यावत्येतस्य जीवनमिति १(*) ॥१४२॥

51. गारुडे—

तेनाभुक्ष्य गुरुं ज्ञाप्य तं नयेत् तैतृकं वनम् ।
दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचैलन्तु सवन्तथा ॥१४३॥
तीर्थस्याबाहनं कृत्वा स्नापनं तत्र कारयेत् ॥१४४॥

स्नानमन्त्रो यथा—

गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रं तथा गङ्गां यमुनाञ्च सरिद्वराम् २(†) ॥१४५॥
अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि ध्यात्वा संस्नापयेच्छवम् ।
देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम् ३(‡) ॥१४६॥
गृहीत्वा पाणिना सर्वे वदेयुर्मन्त्रमुत्तमम् ।
कृत्वा तु दुष्करं कर्म ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ४(+) ॥१४७॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥१४८॥
धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥१४९॥
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वाचैव प्रदक्षिणम् ५(x) ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥१५०॥
चतुर्वर्णेषु संस्कार एव भवति पुत्रकैति ॥१५१॥

१(*)

‘यावत् प्रेतस्य’ इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अथस्नानेन मन्त्रस्यापराई यथा,—

‘कौशिकी’ चन्द्रभागाच्च सर्वपापप्रणाशिनौम् ।

भद्रावकाशा सरयूं पनसं गच्छकीन्तथा ।

वैष्णवश्च बराहश्च तीर्थे पिण्डारकन्तथा ।

दृष्ट्वानि यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥

ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृतवानं गतायुषम् ॥ इति

३(‡)

ॐ देवाश्चाग्निमुखा सर्वे एनं दहन्तु ।

४(+)

‘ज्ञानतावाप्यज्ञानता’ इति युद्धितत्त्वे पाठान्तरमस्ति ।

५(x)

‘कृत्वात्विति’ मन्त्रपाठेन प्रदक्षिणपूर्वकं वारवयं ज्वलदग्निं शिरः स्थाने प्रदापयेत्

‘अक्षगोत्रः स्वगोत्रोवा यदि स्त्री यदिवा पुमान् । यथाभिदाता तैस्तस्य पिण्डं दद्या

स एव हि’ इति अ. तौ । अथ पिण्डं पूरकपिण्डमित्यर्थः ।

52. स्मृतिसंग्रहे तु—

आसन्धां प्रेतमारोप्य गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतम् ।
बध्नीयाद्धान्धवस्तस्य पादाङ्गुष्ठाबुभौ दृढौ ॥१५२॥

53. आसन्दीलक्षणन्तु विधानग्रन्थे—

साक्षाच्छवस्य पालाशैर्दभैः कृत्वाकृतिं दृढाम् ।
खादिरैर्हैववृक्षैर्वा शवविग्रहसम्मिताम् ॥१५३॥
सा चासन्दी चतुर्विंशत्यङ्गुलायामतः समा ।
चत्वारोद्वौ च बोद्धारः अपसव्यात् कुशैस्तथा ॥१५४॥
कृत्वा तु वरणन्तेषामथसंघव-रोहणम् १(*) ।
निवीतिनो बहेयुस्तं ज्ञातयोऽन्ये च बाहकाः ।
दहनं वापि ते कुर्युरिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥१५५॥

54. अत्रिरपि—

ऋषितर्पणचाण्डाल भाषणप्रेतवाहने ।
विन्मूत्रमैथुने चैव यन्निवीती समाचरेत् २(†) ॥१५६॥
गर्भवत्याः पतिः प्रेतवहनं पवनं वनम् ३(‡) ।
वर्ज्येद्दूरगमनमेतन्नेमित्तिकं विना ॥१५७॥

55. अन्यत्रापि—

प्रेतवाहं गयाश्राद्धं मौञ्जीबन्धनमेव च ।
विदेशगमनं क्षौरं न कुर्याद्गर्भिणी पति, रिति—

56. धर्मप्रदीपे जीवत्पितृकस्यापि निषेध उक्तः ॥१५८॥

57. स्कान्धे—

स्कान्धे प्रेतस्य वहनं स्नानं केशविभागतः ।
न जीवत्पितृक कुर्यात्तर्ज्जन्यारौप्यधारणमिति ४(+) ॥१५९॥

१(*)

२(†)

३(‡)

अथ 'पवन'मिति 'यजनं' इति वा पाठो दृश्यते ।

'उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जनम्' इति कौश्ले । अन्यत्र 'लतीपवोतीदिवेभ्यो-
निवीतीच भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्पर्शेद्वक्त्रा चवि पुत्रान् स्रवीं स्रग', इति सूती ।

स्रगच्छादन वस्त्रं कण्ठलम्बितोपवीतं विति आर्षाः ।

४(+)

'पूजाकाले सर्वदेव कुग्रहसोभवेच्छविः ।

तज्जं न्यारजतं धार्य स्वर्णं धार्यमनामया' । इति मन्त्रशास्त्रे ।

मध्ये आसन्धादिभङ्गे जाते प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

—*—

58. अग्निणा च—

आसन्ध्यामपि भस्मायां कृशानौ पतितेऽपि वा ।
तत् पात्रभङ्गं रज्जूनां दाहे च्छेदेऽपि वा पुनः ॥१६०॥
शवेऽतिपतिते वापि अन्यस्मिन् वोपघातने ।
प्राजापत्यं ततः कृत्वा सर्वं कर्म प्रवर्तयेत् ॥१६१॥ इति

59. रेणुः—

आमपात्रेऽग्निमादाय शरीरं साधनानि च ।
आश्मशानाद्भ्रजन्त्येते ज्ञातीनामधिकन्त्विदम् ॥१६२॥
यमसूक्तं जपन्तस्ते रीतीभूता स्तमन्वयुः १(*) ।
श्मशानं यान्ति वृद्धाग्रा क निष्ठाग्राः गृहान् प्रति, इति ॥१६३॥

60. देवजानीये—

मृतस्योत्क्रान्तिं समयात् षट्पिण्डान् क्रमशो ददेत् ।
प्रतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरं ताक्ष्यं कारणात् २(†) ॥१६४॥
विश्रामे काष्ठचयने तथा सञ्चयने च षट् ३(‡) ।
स्थाने श्राद्धं प्रकुर्वीत दशपिण्डा दशाह्निकाः ॥१६५॥
इमानि सोदकुम्भानि कार्याणीत्युक्तं महर्षिणा ॥१६६॥

61. गारुडे,—

षोडशाद्याः प्रदातव्यामध्वन्नजल पूरिताः ।
उत्क्रान्तिं श्राद्धमारभ्य षोडशैव क्रमात् स्मृताः ॥१६७॥
शृणु तत् कारणं ताक्ष्यं षट्पिण्डपरिकल्पने ।
मृतस्थाने शवोनाम तेन नाम्ना प्रदीयते ॥१६८॥
तेन दत्तेन तुष्यन्ति गृहवास्त्वधिदेवताः ।
चत्वरं खेचरोनाम तदुद्दिश्य प्रदापयेत् ॥१६९॥

१(*) अथ यमसूक्तं सृग्वेदे १० म, मः, १४ सूक्तम् । परेष्विवांसं परः—‘सर्वाता यमपाहिता’ इत्यन्तानि सूक्तानि ।

२(†) ‘ताक्ष्यं’ इत्यत्र ‘मौच’ इति पाठान्तरं कविदत्ति ।
अथ ‘प्रतिस्थानम्’ इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

३(‡) एतेषु षट्सु स्थानेषु श्राद्धं कुर्वीत इत्यर्थः ।

अथ ‘दशाह्निकाः’ इत्यपि भिन्नः पाठः । इमानि श्राद्धानीति बोध्यम् ।

तेन तत्रोपघाताय भूत-शौटीर दुर्गताः १(३) ।
 विश्रामे भूतसंज्ञोऽयं तन्नाम्ना तत्र दीयते ॥१७०॥
 पिशाचा राक्षसा यक्षा ये चान्ये दिक्षु वासिनः ।
 तस्य होतव्य देहस्य नैवायोग्यत्वकारकाः २(+) ॥१७१॥
 चितामोक्षप्रभृतिकं प्रेतत्वमुपजायते ।
 चितायां साधकं नाम वदन्त्येके खगेश्वर ॥१७२॥
 केऽपि तं प्रेतमेवाहु र्यथाकल्पविदस्तथा ।
 तदादि तत्र तत्रापि प्रेतनाम्ना प्रदीयते ३(†) ॥१७३॥
 इत्येवं पञ्चपिण्डैर्हि शवस्याहुतियोग्यता ।
 अन्यथा चोपघाताय पूर्वोक्तास्ते भवन्ति हीति ॥१७४॥

62. तीर्थेऽर्द्धजलमरणे विशेषो नारदीये—

पुण्यतीर्थे जलेऽस्वस्थं निधाय पितरं सुतः ।
 'वेदाह'मिति मन्त्रेण श्रीमदष्टाक्षरन्तथा ४(+) ॥१७५॥
 आवायेदक्षिणे कर्णे तस्य निर्व्वर्णसिद्धये ।
 पञ्चाक्षरं तथा शम्भो विष्णोः पञ्चाक्षरन्तथा ५(x) ॥१७६॥
 आत्मानं ब्रह्मविद्याञ्च आवायेच्च पुनः पुनः ॥१७७॥

- १(०) 'शौटीर' इत्यत्र 'सोचिन' इति वा पाठः आदर्शानरे ।
 १(†) एते होतव्य शरीरस्य नैवोपघातकारका भवन्तीत्यर्थः ।
 १(‡) निधनोत्तरं सन्तुष्टपरिणामं प्रेतत्वपरिहाराय यत् कालं तद्विषयं प्रेतनामोक्तेषु विधेयः ।
 आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहः स्यात् ।
 तथाहि स्मृतौ 'कृते सपिण्डीकरणे नरः सन्तुष्टं सत्पुत्रपरम् ।
 प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते' इति ।
 निधनोत्तरं क्षिप्रं वायविकः—आतिवाहिको देहो जीवेन गच्छति ।
 तथाहि स्मृतौ 'तत्तुष्टादेव गृह्णाति शरीरमाति वाहिकम्' इति ।
 'तथा देहान्तरं प्राप्तिर्धौरस्यवनमुच्छति' इति गीतायाम् । अथवा इति तत्त्वेऽपि ।
 ४(+) 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्मात् ।
 तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नाम्नः पञ्चा विद्यतेऽयनाय' ॥ शुद्धयजुः—११।१८ सूक्तम् ।
 —अष्टाक्षरीमहामन्त्रः । उ-नमोनारायणाय' इति । अयं पञ्चाक्षरीवा ।
 १(x) पञ्चाक्षरीमन्त्रः शेषः । उ-नमः शिवाय' इति । तथैव विष्णोर्नमस्तो यथा 'नारायणाय'
 इति । 'उ-विष्णवेनमः' इति वा । ब्रह्मविद्या अष्टाक्षरविद्या, उपनिषत् । उ-तत्
 सदिति वा ।

68. बाराहे,—

कर्मयोगाद्यदा देही मुञ्चत्यत्र निजं वपुः ।
 तदा भूमिगतं कुर्याद् गोमयेनोपलिप्य तु ॥१७८॥
 तिलान्दर्भान् विकीर्याथ मुखे स्वर्णं विनिक्षिपेत् ।
 तुलसीसन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिला तथा १(*) ॥१७९॥
 'सेतु सामादि'सूक्तैश्च मरणं मुक्तिदायकम् २(+)
 सम्पूज्य चोपलिप्याथ उल्लिख्याहृत्य वेदिकाम् ३(‡) ॥१८०॥
 अभ्युक्ष्योप समादाय वह्निन्तत्र विधानतः ४(+) ।
 पुष्पाक्षतैश्च सम्पूज्य देवं क्रव्यादसंक्षितम् ॥१८१॥
 तमग्निं प्रार्थयेदेवं मन्त्रेणानेन सत्तमः ।

मन्त्रो यथा,—

त्वं भूतकृद्जगदेद्योनिःत्वं लोकपरिपालकः ॥१८२॥
 उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गे मृतं नय ।
 इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत् ॥१८३॥
 ज्ञानं प्रेतस्य कृत्वाथ पुष्पैर्वस्त्रैश्च पूजनम् ।
 नमदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देह्यं परित्यजेत् ॥१८४॥
 इमं शानवासिभ्यः शवस्त्रैकदेशं परित्यजेदिति किञ्चिद्देह्यमित्यस्यार्थः ।
 गोत्रजस्तं गृहीत्वाथ चित्तमारोपयेत्तदा ।
 ततश्चन्दनकाष्ठानि क्षिप्त्वा दद्याद्गुहाशनम् ॥१८५॥
 अर्द्धदग्धे ततोदेहे दद्यादाज्याहुतिन्ततः ।
 अस्मात्त्वमधि(भि)जातोसि तदयं जायतां पुनः ॥१८६॥

१(०)

तुलसीसन्निधौ, श्रीशालग्रामसमीपे, पञ्चवटी सान्निध्ये च सुसूचीः कुशादिषु ग्रयनस्थानं विधेयम् । पञ्चवटी यथा,—'अथत्यविलहपञ्च वटवाती अशोककम् । वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिलु च' । इह तपञ्चवटीतुक्ता हेमाद्रोयव्रतखण्डे । यत्र तु तुलसीकाननं तत्र हरिः सन्निधानम् । यत्र च श्रीमन्नरहसन्निधौ श्रीशिवसन्निधानम् । अथत्यसमीपे श्रीविष्णोः स्थानम् ।

२(+)

सेतुसामादिभूतं यथा,—'आरखकगाने, ऊहगानेवानि । 'सामगानरुद्री' सन्दर्भेणापि विद्यते । 'सेतुनर' इत्यादि ।

३(‡)

'उल्लिख्योऽहं वेदिका'मिति पाठान्तरमादर्शानरे ।

४(+)

'अभ्युक्ष्योपसमादाय' इति कतिपय भिन्नः पाठः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ज्वलति पावके १(*) ॥१८७॥

एवमाज्याहुतिं दत्त्वा तिलमिश्रां समन्त्रकाम् ।

रोदितव्यं ततोगाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ॥१८८॥

दग्धा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशीं काष्ठिकान्तथा २(†) ।

सप्तप्रदक्षिणाः कुर्व्यादिकैकान्तु विनिक्षिपेत् ।

निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किञ्चित्त्यजेत्ततः ३(‡) ।

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोलमुकोपरि ॥१८९॥

‘क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति’ लभ्येत् समाहितः ४(+) ।

नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदीति ॥१९०॥

64. गृह्यकारिकायाम्—

समे देशे विहृत्याग्नीन्वैतानान् सन्तृणे शुचौ ।

उद्धृत्य क्षीरसंयुक्ता ओषधीर्मासपर्णिकाः ॥१९१॥

मुञ्चादूर्वाश्च गन्धाह्वा अध्याप्त (तम) पुरुषाहुतीः ।

न्यग्रथोऽध्वत्यहारिद्र तिलकसर्ज्जकादयः ॥१९२॥

दूरे त्याज्यास्ततोऽग्नीना मन्तराचिनुयुश्चित्तिम् ।

केशश्मश्रूणी लोमानि नखानिच निष्कृन्ति ॥१९३॥

पुरीषं चाथ निर्यात्य केशादीन्निखनेत्ततः ।

प्रेतदेहन्ततः कृत्स्नं घृतेना भ्यङ्गयेत्ततः ॥१९४॥

विपुरीषस्य पक्षेऽन्तः सर्पिषाञ्जनमिष्यते ॥१९५॥

हारिद्रं वस्त्रखण्डश्च सञ्चयार्थं निधाय तु ।

चित्यां प्राग्प्रीवमास्तीर्ष्या जिनमुत्तरलोमकम् ॥१९६॥

तस्मिन् प्राक्शिरसं प्रेतं उत्तानं विनिपातयेत् ।

अपसल्य (व्य) विसृष्टाभि द्वाभिः कुशरज्जुभिः ॥१९७॥

१(०) अथ मन्त्रो यजुषा पाठ्यः । न च साधारणहन्दीगानाम् ।

” गोवजः पुत्रादिः । इताशनं मन्त्रपूर्वकमग्निम्यादिति ।

” मन्त्रस्तु ‘यथास्त्वमभिजातोऽसीति’ केचन संयः ।

१(†) प्रादेशीकाष्ठिका प्रादेशपरिमिता पूतकाष्ठस्य खल्वविशेषः । मन्त्रपाठ पूर्वकं सप्तवारं तां त्यजेत् ।

१(‡) शवं सर्वं नैष दहेत् किञ्चिदवशिष्टं गङ्गानदी तीर्थे पूतसन्निधौ प्रक्षिपेत् ।

४(+) ‘क्रव्यादोऽक्षतमवधे’ इत्यग्नेर्नाम गृह्यकारिकायाम् । श्रीक्रव्यादाय नमस्तुभ्यम् क्रव्यादाय नमोनमः’ इति पूर्णमन्त्रः ।

‘नद्धोनिष्क्रान्तिसमये च्छेदयेदधुनैव ताः ।
 द्विण्यसकलान्यस्य मुखे नासिकयोस्तथा १(*) ॥१६८॥
 एवमाज्याहुतिं हुत्वा तिलमित्रां समन्त्रकाम् ॥१६९॥
 रोदितव्यं ततोगाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ।
 दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशीः काष्ठिकास्तथा ॥२००॥
 सप्त प्रदक्षिणाः कुय्यदिकैकान्तु विनिक्षिपेत् २(†) ।
 निःशेषस्तु नदग्धव्यः शेषं किञ्चित्यजेत्ततेः ॥२०१॥
 देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि ।
 क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमितिलभ्येत् समाहितः ३(‡) ॥२०२॥
 ना वेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी इति ।
 चक्षुषोः कर्णयोस्तद्वदेकैकान्तेषु विन्यसेत् ।
 जुहुमाज्येन सम्पूर्णां सादयेदक्षिणे करे ४(+) ॥२०३॥
 सव्ये चोपभृतं रिक्तं ध्रुवामुरसि विन्यसेत् ।
 वैकट्कतं शिरोम्रे तु दक्षिणायां नसि सुवम् ।
 सर्वार्णयेव शिरोम्राणि पात्राणीत्याह गोभिलः ॥२०४॥
 पाशिन्ने नेत्रयोर्मूर्द्धनि रिक्तं प्रणीतकं न्यसेत् ।
 कपालानि विकल्पेन द्वे शूले पार्श्वयोः क्रमात् ॥२०५॥
 प्रघासमकृतं यस्य नश्येद्वा तत् कथञ्चन ।
 द्वेधोपधीयते च्छित्तवैवैकं तैत्तिरि वेदतः ॥२०६॥
 उदरे सादयेत् तस्य पृषदाज्यवतीमिडाम् ।
 शय्यां शिभ्रेऽरणिद्वन्द्वमुदग्वृषणयोरपि ॥२०७॥

- १(०) सर्वार्णि द्विण्य खण्डानि क्रमेण सुखे ह्योनांसिकयोर्द्वयोर्नवयोर्द्वयोः श्रोत्रयोः प्रदेयानि ।
 अनेन देहः पूतो भवति । तथाहि—श्रुतिः ‘पवितं वै द्विण्यम्’ इति । निषणात्
 प्राक्काले द्विण्यदानमपि सर्वपापहरं स्यात् । तथाहि, ‘द्विण्यदानं गोदानं भूमि-
 दानन्तयेव च । नाशयन्त्याशुपापानि महापक्त्रानपि’ इति श्रुतिः । कश्चिदादर्शयत्ये-
 तत्त्वधिकः पाठः पुनरुक्तिश्च १८८-२०२ श्लोकाः ।
- २(†) एकैकं मन्त्रं सुचार्यं एकैकां काष्ठिकां निःक्षिपेदिति ।
- ३(‡) ‘क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति’ इत्यनेन मन्त्रेण । मन्त्रोऽयं साधारणः ।
- ४(+) अथ तु आशुपक्षकवये पाठयद्विनांति ।
 “
 अग्निहोत्रिणां यज्ञपात्राण्येतानि ।

मुसलेन सह न्युब्जमन्तरोर्वोरुल्लखले ।
 प्राधासिकानि सर्वाणि तत्रैवोपासनान्यपि ॥२०८॥
 सादयेदन्तरेणोर्वोः स्थानानवगमादयतः ।
 मृन्मयाश्ममयानाञ्च दानं विप्राय मन्वते ॥२०९॥
 शासाद्यश्ममयं पात्रमोविलीचात्रयोनयः ।
 तद्वद्विप्राय दातव्या नोचेदम्भसि निक्षेपेत् १(*) ॥२१०॥
 यद्यनुस्तरणीपक्षस्तत आनीयतामपि ।
 गां पश्चात् कर्णमाहत्य तन्मांसान्यग्निहोत्रिणः ॥२११॥
 प्रत्यंगमुपधीयन्ते हस्तयोः कु(अ)क्षिगोलकौ ।
 मुखञ्च वपयाच्छाद्य ततोऽग्नीनां समिन्धनम् ॥२१२॥
 गौरनुस्तरणी प्रोक्ता नपक्षोऽयं कलौ भवेत् २(†) ।
 शूर्पेणाग्निं समीन्धोयाद् वाससा न मुखे न तु ॥२१३॥
 आज्येन सकृदात्तेन जुहुयादाहुतिन्ततः ।
 शंस्येस्तु चासमित् पूर्वावहन्यात्पितृदिङ्मुखः ३(‡) ॥२१४॥
 प्रेतेन सहितः पुत्रो भ्राता वा तदभावतः ।
 अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चिन् सपिण्डादेरभावतः ॥२१५॥
 हीनजाति व्युदासार्थं दाहादौ भ्रातृपुत्रयोः ।
 विप्रस्य ग्रहणं सूत्रे वावदीदत्र भाष्यकृत् ॥२१६॥
 'अस्मात्त्वमिति' मन्त्रेणानूहितेन स्त्रिया अपि ४(+) ।
 ततः प्रचरणीमास्ये खादिरं नासिके स्तुवम् ५(x) ॥२१७॥

१(*) 'तद्वत्' प्राग्वत् ब्राह्मणवद्वेषम् । यदा जले विरज्यंथेत् ।

२(†) 'स पक्षोऽयम्' इति कश्चित्पाठः ।

३(‡) 'अस्यन्तु' इति यस्यान्तरहृत-पाठः ।

४(+) मन्त्रोऽयं प्रागुक्तः । अतः पुंस्त्रीयोपनिषत् ।
 ऊहयिष्यमोनाति । ऊह-वधा 'च मीमांसादयः'नेत्यमरः ।

मन्त्रेऊहस्तु खल्वं किन् नोविधेय इति मीमांसितम् ।

५(x) खादिरादि यज्ञीय काष्ठजातं पादम् । तथाहि—

'बोहन्वरी सुवाग्रीका आश्वत्थीपीपथ्यमता ।

कुडः पलायकाष्ठस्य खदिरस्य शुचो मताः' इति व्यासप्रकाश टीकायाम् ।

खामादेतु-खदिरपलाशोदुम्बरादित्य काष्ठानां ग्रहणम् । अग्रेय यज्ञीयस्य निरूपनेवास्ति ।

वज्रं दक्षिणहस्ते च योजयेदग्निहोत्रिणः १(ॐ) ।
 उत्तानानितु पात्राणि चावदीदत्र गोभिलः २(†) ॥२१८॥
 स्याद् द्वितीयान्वनिर्देशात् प्रतिपत्तिरियं श्रुतेः ।
 'जुहुं सादयती' त्यादौ पात्राणां वचनाद् यदि ॥२१९॥
 अग्निभिर्यज्ञ पात्रैस्तमाहिताग्निं दहन्त्यतः ।
 पात्राणां करणता स्पष्टा प्रतीयेतापि सादने ॥२२०॥
 प्रतिपत्तिर्द्वितीयान्त निर्देशादविरोधतः ।
 तेषान्तु प्रतिपात्राणां दाहे करणता भवेत् ३(‡) ॥२२१॥
 अतः पात्रविनाशेच नोत्पत्तिः प्रतिपत्तिः ।
 प्रत्ययादि (हि)पुनर्द्वा होवेत्यस्मिन्नपि सूत्रतः ४(+) ॥२२२॥
 एवं गृहपतिर्ह्यधः सर्वं तरति द्व्यकृतम् ॥२२३॥
 यश्चैनं दाहयेत् सोऽपि प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दितम् ।
 यथा स्वायुध धृक् पान्थो ह्यरण्यान्यपि निर्भयः ।
 अतिक्रम्यात्मनोऽभीष्टं स्थान मिष्टञ्च विन्दति ५(×) ॥२२४॥
 लोकानन्यानतिक्रम्य परं ब्रह्मैव विन्दतीति ॥२२५॥
 इति श्रौताग्नेरयं पात्रविन्यासः ॥

—*—

65. अथ स्मार्त्तमात्राग्नेः पात्रविन्यासः कारिकायामेव ६(०) ।

अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दाहचयं बहु ।

तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणा शिरसन्तथा ॥२२६॥

- १(०) अत्राग्निहोत्रहत्तं सर्वं आङ्गिकचन्द्रि कायामग्निहोत्रञ्च खादिरष्टस्रसूतेऽस्ति ।
 २(†) 'उत्तानानि' इति भिन्न पुस्तके पाठः । गोभिलाचार्यस्योदयस्येष्टु हत्तं प्रोक्तम् ।
 ३(‡) 'प्रतिपन्नानां' इति चादर्शान्तरं द्रुतः पाठः ।
 ४(+) 'प्रत्ययादि' इति पुस्तकान्तरे पाठान्तरम् । सूत्रतः प्रागुक्तं सन्तानुसारेणेति ।
 ५(×) अभीष्टं स्थानम्—सर्वं मित्राणादि, संसारी दुःखमयः । अत्र सुखं चणिकम् ।
 निर्व्याप्तं शायतं तदु भवति ।
 ६(०) अत्राग्नि होत्रिणी द्वौ तयोरेकः श्रौताग्नि होत्री । अथतूपनयनात्परं अग्नि होत्र-
 यज्ञश्च । यावज्जीव ईततृहम्याद्यम् । अपरः स्मार्त्ताग्नि होत्री । अथतु विवाहात्-
 पं पत्रा सह्येन होत्र यज्ञमयमपि अग्निचिह्नवति । अथयोः क्रमादाहविधानं
 लेख्यते ।

न्यसेद्धिरण्यं शिरसि प्रणीतां चमसन्तथा ।
श्रवणा कर्मसम्बन्धि-द्वितीयं पिण्डयज्ञीयम् ॥२२७॥

शूर्पे तत् पार्श्वयोः कुड्यादिकं चेत् तद्विधा भवेत् ।

न पैत्र्यं शूर्पमन्यत्र कुड्यादनतिदेशतः ॥२२८॥

अण्डयोररणीं तद्वत् प्रोक्षणीपात्रमादितः ।

पात्राणि चान्तरेणोर्वोर्मृन्मयाद्यम्भसि क्षिपेत् ॥२२९॥

अथाग्निं सव्यजान्वाद्यं दद्यादक्षिणतः शनैः ।

पूर्ववज्जुहुयाद्वह्नौ शेषं स्यादाहिताग्निवत् ॥२३०॥

शूर्पेणाग्निं समिन्धीया द्वाससा न मुखेन त्विति ॥२३१॥

अत्र प्राक्शिरस्त्वदक्षिणाशिरस्त्वे श्रौतस्मार्त्ताग्निविषये—इति कारिकाकाराभिप्रायः । तथा च श्रौत सूत्रं कात्यायनानाम् १(*) । प्रेतस्य केशश्मश्रुनखलोमं निकृन्तनं कृत्वा विपुरीषं चेत् केशादि निखाय सर्पिषामभ्यज्य चितौ प्राग्भीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तमाददाति प्राक्शिरसं प्रेतमिति ॥

66. अन्येतु—

वैतानिकस्योपासनिनोऽपि-वाजसनेयशाखिनः-प्राक्शिरस्त्वमेवाविशेषा-दित्याहुः ।

तत्र देशाचारतो व्यवस्था । आश्वलायनादिशाखिनान्तु सव्वेषामपि दक्षिणाशिरस्त्वमेव ।

67. तथाहि—

कुशलश्चित्तिश्चिनोति तस्यां वर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोमं प्रेतमग्निमुत्तरेण हृत्वा २(†) दक्षिणाशिरसं सम्बेशयन्तमुत्तरेण पत्री-पात्रमित्याश्वलायनपरिशिष्टोक्तेः ।

68. पूर्वोक्तवचनेभ्यश्च । चितिप्रकारस्त्वाश्वलायन सूत्रे—

संस्थिते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यान्दिशि दक्षिणापरस्याम्बा प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणप्रवणमित्येके, यावानूद्धं बाहुकः पुरुषस्तावदायाममात्रं त्रिवित्त्या वागमित (३‡) आश्मशानमिति ।

१(*) तथाच कात्यायनसूत्रम् इति ।

२(†) 'कृत्वा' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) 'वागमतः' , , , ।

69. तत् परिशिष्टेऽपि—

अथ पितृमेधः संस्थिते दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणपरस्यां वा प्राग्दक्षिणायतदक्षिणप्रवणं तद्विक् प्रवणं वा, यावानुद्वाहुपुरुष स्तावदायामं व्यायाममात्रं, तिर्य्यग्वर्वाग्वितस्तिमात्रं १(*) खातं खनेयुरभित आकाशं बहुलौषधिकं यत्र सर्वत्रापः प्रध्वंसेरज्रेतद्द-
नस्य लक्षणम्, इमशानस्य सकण्टक-क्षीरिणः समूलान् परिखा-
योद्वासयेदिति ॥

70. इमशानस्थलमुक्तं स्मृतौ—

समे बहुतृणे देशे दक्षिणप्रवणे तथा ।

ग्रामस्य दक्षिणे देशे हुतभुग्दिशि वा भवेत् ॥२३४॥

क्रव्याददिशि वा प्रोक्तं इमशानं मुनिभिः स्मृतमिति २(†) ।

तत् संस्कारोऽप्युक्तः ।

दाहदेशं ततः कर्त्ता शोधयेत् पञ्चकर्मभिः ।

मार्जनो ह्येपनो ह्येखपांसुद्वारजलोक्षणैः ॥२३५॥

पर्णशाखा शमीशाखा माज्जने शिष्टसंस्मतेति ।

तेत्तश्चोत्तरीत्या प्रेतं इमशानं प्रत्यानीय तत्रोत्तरीत्या खातं खात्वा
तत्र पञ्चसंस्कारान् कृत्वा चित्तिं विरचय्य तत्र कृष्णाजीनमास्तीर्य्य
प्रेतं निधाय पात्राणि यथा विधि विन्यस्योक्तविधिना तत्
संस्कारकेऽग्नौ हुत्वा तच्छिरोदेशे कर्त्ताभिदद्यादिति प्रयोगोद्ब्रूव्यः ।

71. 'कर्त्ता शिरसि चार्गिन् ददाति तं ज्वलयेयु' रित्याहवलायनपरिशिष्टम् ।
एतच्छिरोदेशेऽग्निदाने प्रमाणम् ॥

—*—

अथाग्निनिर्णयः ।

72. तत्र बृद्ध याज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरंकेन लौकिकेनेतरे जनाः ॥२३६॥ इति

सम्भ्यावसध्ययोः प्रतिपत्तिरुक्ता ।

१(*) 'परिमितम्' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'सुवमिति' पाठान्तरमस्ति ।

73. देवजानीये—

सभ्यावसथ्यौ चित्तिमुत्तरेण संस्थापनीयौ पितृदिङ्मुखेन ।

74. सकृत् सुसंस्कृतभूप्रदेशे देशेषु सप्तस्विति गोभिलाख्यः १(*) ॥२३॥

75. शाठ्यायनोऽपि—

सभ्यावसथ्यावाहिताग्नेर्दहनकर्मणि न प्रयुज्येते चितादेशात् प्रागुदीच्यां दिशि पञ्चप्रक्रमानतिक्रम्योत्सृजति, पात्राणि तु प्रयुज्यन्त इति ।

76. अनाहितो वौपासनाग्निः सचैकेन स्मार्त्तेन ।

77. तथा च कात्यायनसूत्रम्—

शालाग्निना दहत्येनमनाहितश्चेदिति । इतरे जना ब्रह्मचारि-विध-
वादयः । ते लौकिकेनाग्निना दग्धव्या इति बृद्धयाज्ञवल्क्यवचनार्थः ।
विच्छिन्नाग्नेस्तु प्रेतस्थातीतदिवसगणनया प्रायश्चित्तं कृत्वा तावत्-
कालीनहोमद्रव्यं च दत्वा प्रेताधानं कृत्वा तेनैवाग्निना दहनं
कार्यम् । न लौकिकाग्निना ।

78. तथाचापस्तम्बसूत्रम्—

अनग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्वा प्रमोयन्ते, तमन्येन न दहन्तीति ।
तस्य सम्प(म्पा)र्त्तनादद्भृत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय
गार्हपत्यायतनेऽरणीं संस्थाप्य यस्याग्नयोऽनुहृतो मांसकामाः
सङ्कल्पयन्तु ते यजमान-मांसं खादयन्तु ते वहिषि सादिताय स्वर्गं
लोकमिमं प्रेतं नयन्त्विति । तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन क्षुचं
पूरयित्वा तूष्णीं हुते (तो) ऽमात्यादि कर्म प्रतिपद्यत इति । एवं
विष्टारणि यजमानमरणे अपूर्व्वेऽरणो आदाय तयोरुपरि प्रेतदक्षिणं
पार्णि निधाय 'पुत्रादिर(य)सन्त' इति समारोपमन्त्रं जपित्वा
पश्चान्मृताधानं सर्व्वं कृत्वा तं पूर्व्ववद्देहत् । एवमेव स्मार्त्तानेरपि
द्रष्टव्यम् । 'अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदित'मिति वचनात् ।
मृताधानप्रकारोवक्ष्यते । यद्वा पृष्टोदिवि विधानेन कात्यायनोक्तेनाग्निं
सम्पाद्य विच्छिन्नाग्निं संस्कुर्व्यात् । विधुरस्य पृष्टोदिविविधानेनोत्-
पन्नाग्निर्नैव दाह इति । तदेतत्सर्व्वं याज्ञिकाभियुक्तप्रसिद्धमिति
नान्न प्रपञ्च्यते ॥

—*—

79. अत्रान्योविंशेषो बौधायनकारिकायाम्,—

यथा—

औपासनेन गृहिणं पत्नीं वा सन्देह्यताम् ।
निर्मम्येन मृतं पश्चादपि चोत्तपनाग्निना ॥२३८॥
निर्मम्येन कुमारीकृतं स्त्रियश्चेत्यपरे ब्रुवन् ।
अग्निनोत्तपनीयेन तेभ्योऽन्यानि हि स्तितिः ॥२३९॥
निरग्निकां स्तथा भिक्षून्निदध्याद्वा जले क्षितौ ।

80. सामिकान् दाहयेद्भिक्षून्तियुवाच मुनिः क्रतुः ॥२४०॥
उत्पाद्योत्तपनीयेन वह्निना वेति केचन ।
विधुरं विधवाश्चैव कपालेनाग्निना दहेत् ॥२४१॥
ब्रह्मचारि-यतींश्चैव दहेदुत्तपनाग्निना ।
तुषाग्निना च एधव्यौ १(*) द्वौ कन्याबालएवचेति—॥२४२॥
उत्तपनादिभेदो लौकिकाग्नेरेव द्रष्टव्यः ।

81. तल्लक्षणं क्रियासारे,—

दर्भेर्ग्वर्गिनं समारोप्य पुनर्दर्भेषु संयुतम् ॥२४३॥
पुनस्तद्वत्तदीयोऽग्निः स एवोत्तपनीयकः ।
अग्निवर्णं कपालं च तप्त्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥२४४॥
करीपादिः(ग्निः)ततोयस्तु जातोग्निः सकपालजः ।
कपालमग्नौ निक्षिप्य तमादाय तुषान् क्षिपेत् ॥२४५॥
यावदग्निःसमुत्पत्तिः स तु वै तुषपावकः । इति
लौकिकाग्निरपि—चण्डालादिव्यतिरिक्त एव ग्राह्यः ।

82. यथाह देवलः—

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित् ।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः ॥२४६॥ इति

—*—

अथाहिताग्नेः पूर्व भाय्यामरणे विशेषमाह ।

—*—

83. याज्ञवल्क्यः—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारागनीं श्रैवा वि...लापयेत् १(*) ॥२४७॥ इति ।

84. वृद्ध मनुरपि,—

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्व(धा)मारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति ॥२४८॥

85. कात्यायनोऽपि—

अनयैवावृता नारी दग्धया या व्यवस्थिता ।
अग्निप्रदान मन्त्रोऽस्यां न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥२४९॥
अग्निनैव दहेद्भाय्यां स्वतन्त्रा पतिता न चेत् ।
तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगन्तिके ॥२५०॥ इति ।

86. अयमभिप्रायः—

सदाचारा पत्नी पात्रैरग्निभिश्च दाह्या व्यभिचारिणी तु केवलाग्नि—
भिर्दाह्या । पात्राणि तु पृथक् तदन्तिक उत्तरतोदाह्यानि । पतिता तु
श्रौतस्मार्त्ताग्निभिर्न दाह्येति ।
अनेकभाय्यास्यापि अग्निहोत्रिणः पूर्व कनिष्ठामरणे विशेषश्च ।

87. देवजानीये,—

न दहेदग्निहोत्रेण पूर्व पत्नीं मृतामिति ॥२५१॥
निषेधः श्रूयते शास्त्रे द्वितीयाविषयोह्यसौ ।
द्वितीयाश्चैव योभाय्यां दहेद्देवानिकाग्निभिः ॥२५२॥
जीवत्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ।
सत्यमेवं, तथापि स्त्रीसामान्यविषयोह्यं निषेधः ॥२५३॥

परिशिष्टादावेवं हि स्मर्यते । तत्र तु—

तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।

88. पत्नी ज्येष्ठेतरावापि यज्ञपात्रैर्निरूपितम् ॥२५४॥

निषेधस्त्वसवर्णाविषयोदुष्टाविषयो वा ह्येयः ।

89. आधानेन सहानधिकृता विषय इति विज्ञानेश्वर आह ।

90. तथाच वृद्ध शातातपः प्राग्वदुक्तम्—१(*) ।

एवं वृत्तां सधर्मां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति ॥२५५॥

91. अन्यत्रापि,—

“आहिताग्न्योस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते यदि ।

तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥२५६॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

यद्वा, दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वं स्वामी मृतो यदि ॥२५७॥

तयोरुल्लुपकं पृथक् कृत्वा समारोहानलं श्रूतेः ।

धारयेदरणिस्थत्वा दाप्रयाणात् प्रयत्नतः ॥२५८॥

मृता निर्मथ्य दग्धव्या तेन पत्नी २(†) सुतादिभिः” ।

अयमभिप्रायः ।

सदाचारा पत्नी पात्रैरग्निभिश्च दाह्या । व्यभिचारिणी तु केवलाग्नि-

भिर्दाह्या । पात्राणि तु पृथक् तदन्तिक उत्तरतो दाह्यानि । पतिता तु

श्रौतस्मार्त्ताग्निभिर्न दाह्येति । अनेकभार्यस्यापि पूर्वं कनिष्ठामरणे-

92. बिशेषो देवजानीये,—

न दहेदग्निहोत्रिणः पूर्वं पत्नीं मृतामिति ।

निषेधः श्रूयते शास्त्रे द्वितीयाविषये ह्यसौ ॥२५९॥

१(*) ‘वृद्ध मरुपि’ इत्यादितः—वृद्धशातातपः, ततोऽपिच ‘इति मैत्रायणी मुतिः, इत्यनो-
यस्य एकस्मिन् आदर्शधिको दृश्यते । तथैव गृहीतोऽत्र ॥

२(†) अत्रायमभिप्रायः—इत्यारम्भः—‘तेन पत्नी सुतादिभिः’ इत्यन्तः पाठः अथस्मिन्
आदर्शे अधिको दृश्यते । तथैवात्र गृहीतः ।

द्वितीयां चैव योभार्यां दहेद्द्वैतानिकाग्निभिः ।
जीवत्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ॥२६०॥
सत्यमेव तत् । तथापि स्त्रीसामान्यविशयेह्ययं निषेधः । परिशिष्टा-
दावेवंहि स्मर्यते । तत्र तु—
तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।

93. पत्नी ज्येष्ठेतरावापि यज्ञपाश्वे निरूपितम् ॥२६१॥
निषेधस्त्वसवर्णां विषयो दुष्टाविषयो वा ज्ञेयः ॥२६२॥
आधाने(न)सहानधिकृता विषय इति विज्ञानेश्वर आह ।

94. तथाच मनुः,—
'एवं मृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिं पूर्वमारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति' ॥२६३॥

95. अन्यत्रापि,—
'आहिताग्न्योस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते यदि ।
तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ॥२६४॥

यद्वा—

दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वस्वामी मृतो यदि ।
नार्योल्मुकं पृथक् कृत्वा समारोहानलं श्रुतेः ॥२६५॥
धारयेदरणिस्थत्वादाप्रयाणात् प्रयत्नतः ।
मृतानिर्मथ्य दग्धव्या तेन पत्नी सुतादिभिः १(*) ॥२६६॥
यदि पूर्वं मृता पत्नी दाहयित्वाग्निभिस्त्रिभिः ।
पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनराधानमेव च ॥२६७॥
यदि दारक्रियानिच्छुः (छ) प्रथमाचापि पूर्वयत् ।
नार्योल्मुकं पृथक् कृत्वा दग्धव्या पूर्वमारिणी ॥२६८॥

96. न सर्वैरग्निभिर्दाह्या त्विति मैत्रायणी श्रुतिः” ।

सा यथा—

यस्तु स्दैरग्निभिर्भाय्यां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेदिति ॥२६६॥

97. यज्ञपाद्वेऽपि,—

पुनः परिणयाधाने न सिद्धेयत मृता च सा ।

गार्हपत्यैकदेशेन दाह्या साधारणं यतः ॥ २७०॥ इति ।

98. विष्णुरपि—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नीन् न हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥२७१॥

अत्रोपाधिः कुशपत्न्यादिः ।

यथा—

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥२७२॥ इति ।

99. आपस्तम्बस्तु—

दारकर्मण्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं दर्शर्षोर्णमासाप्रायणाग्निहोत्रार्थम् ,

शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । बह्वच ब्राह्मणमपि—

तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदित्यादि ।

100. भरद्वाज सूत्रेपि,—

सर्वाधाने यदिपूर्वं पत्नी म्रियते तामौपासनेन दहेदिति केचित् ।

तां निर्मन्थेनेति वचनात्, प्रकृतिवज्जुहोत्या मरणात्तेष्वजहं

जुह्वद्वसतीत्यादि । तदेतदग्निसेवा परस्यैव ।

अन्यस्य तु—

आहिताग्न्योस्तु दम्पत्योरित्युक्तं प्राक् ॥२७३॥

अन्यथा तन्निर्विषयं स्यात् ।

101. कात्यायनसूत्रेऽपि,—

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छायि (खि) ण इति । अपत्नीको—

102. मृतपत्नीक इति देवयज्ञिकभाष्येऽपि सम्यगुक्तम् ।

103. त्रिकाण्डमण्डनेऽपि—

एकाकीवादधीताग्नीन् विवाहश्चेन्न सिद्ध्यति ।

नित्येष्वाम्रयणान्यग्निहोत्रकर्मण्यस्य नेतरदित्युवाचेत्यलम् ।

इदं सर्वं स्मार्त्ताग्निमात्रवतोऽपि योजनीयम् ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात् स औपासनिनोऽपि वेति वचनात् ॥२७४॥

104. शौनकीऽपि—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्निचान्त्यकर्मणि ।

पुनर्हारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥२७५॥

105. अनेकपत्नीकस्य तु—

तयोरेका यदि मृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।

आदधीतान्यथा सार्द्धं वैवाह्यं विधिवद् गृहीति ॥२७६॥

106. आश्वलायनस्तु,—प्रकारान्तरमुच्यते ।

यथा—

स्मार्त्तार्द्धेनाग्निभिर्दद्यान्मृतां पत्नीञ्च तां त्रिभिः ।

शिष्टार्द्धेनोद्वहेदन्यां पुनश्चैवाग्निमान् यजेत् ॥२७७॥

प्रागुद्वाहाच्च शिष्टार्द्धं स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधिः ।

संशुश्रवेदपत्नीक इष्टिं कुर्वीत वा नवा ॥२७८॥

सायं प्रातर्होमधर्मं मद्धग्निनावपि सञ्चरेदिति ॥२७९॥

अत्रेष्टिः स्थालीपाकः ।

द्विपत्नीकस्य संसृष्टान्नेस्तु पूर्वं यजमानमरणे सर्वांशैः पितृमेधः ।

पत्नीनान्तु स्वैः स्वरौपासनांशैः ।

107. उक्तं हि कल्पभाष्यार्थ संग्रहे,—

लौकिकाग्नीतरोद्वाहं कृत्वा संसृष्टवह्निमान् ।
तस्यैकस्यां मृतायान्तु विभागोऽग्नेर्मुनीरितः ॥२८०॥
विभज्य वह्निं प्रत्यक्षं भागयोस्तु पृथक् पृथक् ।
पूर्णाहुत्या विविच्याग्निमिष्टा भागं विनिर्दिशेत् ॥२८१॥
पूर्वस्या दक्षिणं भागमितरस्या स्तथेतरम् ।
या तु तस्य मृता भार्या तज्जागं विनियोजयेत् ॥२८२॥

तथा,—

पूर्वोपासनवह्नौ तु यथोद्वाहः परः कृतः ।
तस्यैकपत्नीमरणे कृत्स्नाग्निर्विनियुज्यते ॥२८३॥
ततस्तस्य क्रियायान्तु स्थितया सह भार्यया ।
प्रधानोद्वाहोऽग्नौ कृत्वा पूर्ववदाचरेत् ॥२८४॥
एवं विज्ञाय यः कुर्यात्तरतीह स संसृतिम् ।
अन्यथाभिन्तु संस्कुर्वन् पतत्येवेति निश्चय इति ॥२८५॥
इति सामिकभार्यादाहविवेकः ॥

—*—

अथ प्रोषितस्य साग्नेर्दाहे विशेषः ।

—*—

108. देवजानीये,—

अत्र—(त्रिः) प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते १(*) ।
पराकट्टयमष्टौ वा कुच्छ्रान् कृत्वा सुतादिभिः ॥२८६॥
मृताग्निहोत्रं होतव्यं प्राग्दाहात्तत्र कथ्यते ।
प्राचीनावीतिना सर्व्वं शंस्यमेवोद्धरेत् सरे २(†) ॥२८७॥
सादनाभावतः कूर्चं स्थापनं न भवेदिति ।
प्राग्मैर्दक्षिणामैश्च तृणैः शंस्य परिसृतिः ॥२८८॥

१(*)

अत्र विशेषः प्रायश्चित्तविधानं श्रेयम् ।

२(†)

‘शंस्यमेवोद्धरेत्’ इति पाठान्तरम् । ‘साधनाभावतः’ इति च पाठान्तरमर्थः ।

पर्युक्ष्णं च तस्यैव कार्यमात्रं प्रदक्षिणम् ।
 न(कु)र्याद्दक्षिणतो भस्म निरुहोष्णं च सन्धिनी ॥२८६॥
 दुग्धं भस्मन्यधिश्रित्यावज्योत्पासैकं वर्जितम् १(०) ।
 औद्वास्य सकृदासाद्य दक्षिणं सुक्सूवन्ततः ॥२८७॥
 प्रतप्य प्रैषरहितं तत्पयः सकृदुन्नयेत् ॥
 धारयेत् समिधं चाधो नर्यं दक्षिणतो नयेत् ।
 तूष्णीं समिधमाधाय सव्यं जानु निपात्य च ॥२८९॥
 अपसव्यं क्षुवं कृत्वा सकृत् सर्वं विनिक्षेत् ।
 ततः कृष्णाजिनेऽस्थीनि पुरुषाकारवन्न्यसेत् ॥२९२॥
 ऊर्णानि च्छादयेत्तानि धृतेनाभ्यज्य पूर्ववत् ।
 पात्राणि योजयित्वा तं दहेत् सन्तापजामिभिः ॥२९३॥
 अनाहिताग्निमप्येवं निरग्निश्च दहेदपि ।
 प्रथमं तदहः कृत्वा यथाशास्त्रं हि सञ्चयः ॥२९४॥
 अस्थीनि चेन्न नलभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः ।
 पलाशपत्रवृन्तानां षष्ठ्यधिकं शतत्रयम् ॥२९५॥
 कृष्णाजिने नराकारं कृत्वा वेष्ट्याजिने मतम् ।
 ऊर्णासूत्रेण बध्वैव यत्रपिष्ट्यैः प्रलेपयेत् ॥२९६॥
 निर्दिष्टवह्नोऽयं नाम्नेत्याहावलायनः ।
 अ'त्ताज्येन दहेत् कृत्वा मृद्भिर्गन्धं सञ्चयार्थतः ॥२९७॥
 देशान्तरप्रमीतस्य सामिकस्य द्विजन्मनः ।
 यदा प्रतिकृतेर्हाह स्तदहस्तत् क्रिया मता ॥
 तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ॥२९८॥

—*—

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेण तु ।

—*—

109. अत्र पैठोनसिरपि,—

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौ चादि द्विजातिषु ।
 दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते तथेति ॥२९९॥

अथ पर्णनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति ।
 गतेष्वग्निषु तद्देहाद्यर्द्धवल्लभ्यते कचित् ॥
 तदार्षं दग्ध्वा काष्ठानि तानि निर्म्मथ्य तन्दहेत् ॥३००॥
 यद्यर्द्धं दग्धा काष्ठन्तु तदीयश्चेन्न लभ्यते ।
 तदा तदस्थिखण्डश्च प्रदातव्यं महाजले १(*) ॥३०१॥ इति ।

110. ब्रह्मपुराणे तु पर्णशरारे विशेषो यथा,—

प्रेताकारश्च तत् कुर्याद्वस्तपादादिचिह्नितम् ।
 अपेत इति जप्त्वा वै देहे तद् विधिपूर्वकम् ॥३०२॥
 नराकारे विभागोऽत्र घृन्तानां प्रतिपाद्यते ।
 षष्ठ्युत्तरश्च...त्रिशत संख्याकानां यथाविधि ॥३०३॥
 च त्वारिश्च्छिरःस्थाने ग्रीवायाश्च दशैव तु ।
 उरः स्थाने शतं दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥३०४॥
 बाह्वोः स्थाने शतन्दद्यात् त्रिशद्वै जानुजङ्घयोः ।
 दद्याच्चत्वारि शिश्ने तु षड्दद्याद् वृषणद्वये ॥३०५॥
 पादाङ्गुलीषु दशकं कल्पयेदस्थिसंग्रहम् ।
 बाहुजङ्घापाणिपादेऽवर्द्धं मर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥३०६॥
 सञ्चयः पितृमेधश्च स्मृत स्तत्रापि याज्ञिकः ।
 पलाशघृन्तैर्हाहः स्यादस्थ्यलामेग्निरहोत्रिणः ।
 दर्भैरनाहिताग्नेः स्याद् द्विरण्यायितं तद्विदुरिति ॥३०७॥

111. कात्यायनोऽपि,—

चिदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य-सर्पिषा ।
 दाहयेत्तद्वुपाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् । (दृढयम्)
 अस्थ्यामलामे पर्णानि शकला युक्त्यावृताः ।
 दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥३०८॥
 अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता ।
 अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्यां न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥३०९॥
 व्यवस्थिता—अव्यभिचारिणी इति ।

112. आश्वलायनकारिकायान्तु, प्रकारान्तरमुक्तम् ।

अस्थिनाशे पर्णावृत्तैः पुरुषं प्रतिकल्पयेत् १(*) ।
 अशीत्यर्द्धं शिरः स्थाने ग्रीवायां दश योजयेत् ॥३१०॥
 उरसि त्रिशतं दद्याद्विशतिं जठरे न्यसेत् ।
 बाहुद्वये शतं दद्याद्बुलीषु तथा दश ॥३११॥
 द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव तु ।
 ऊरुदेशे शतं दद्यात्त्रिशतं जानुजङ्घयोः ॥३१२॥
 पादाङ्गुलीषु दशचेत्येवं षष्ठ्यन्तरन्तथा ॥३१३॥
 मस्तके नारि केलन्तु अलाबुं तालुके तथा ।
 पञ्चरत्नं मुखेन्यशेज्जिह्वायां कदलीफलम् ॥३१४॥
 शवन्तु, -ऊर्णसूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥ इति ।
 द्रव्यान्तराक्षेपोऽवयवेपूक्तः ।

113. निगमे,—

मस्तके कदलीन्दद्यान्नारिकेलं शिरः स्थले ।
 ललाटे कदलीञ्चैव दन्तेषु दाडिमान्न्यसेत् ॥३१५॥
 कर्णयोः कंकणे दद्यान्नेत्रयोश्च कपर्दकौ ।
 तिल पुष्पं नासिकायां नाभावाग्नफलं न्यसेत् ॥३१६॥
 पुरीषे गोमयं दद्याम्मूत्रे गोमूत्रमेव च
 रेतः स्थाने पारदन्तु वृन्ताके वृषणद्वये ॥३१७॥
 शिश्ने तु गृञ्जनन्दद्यात् केशेषु कटि केशरान्-
 लोमसूर्णाः प्रदातव्या मांसे तु यवपिष्टकम् ॥३१८॥
 पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य जीवन्तु भावयेत् ।
 पुष्पचन्दनधूपैस्तु उपवीतेन चार्चयेत् ॥३१९॥
 ततः संस्कारकरणं स्वशास्त्रोक्तविधानतः । इति ।
 अथ पुनः संस्कारे च कालशुद्धिर्विधीयते २(†) ॥३२०॥

114. नायायणभट्टीये,—

आशौ चमध्ये एव पुनः संस्कारकरणे यथा सम्भवं दिनं शोध्यम् ।
कालान्तरे नारायणवल्यादिकं कृत्वा यदा क्रियते तदा सर्वथाशोध्यमेव ।
यथा, सम्बत्सरात्तपण्माषाद्बोद्ध्वं प्रेतकार्ये उत्तरायणः श्रेयान् ।
तत्रापि कृष्णपक्षः । तिथिषु—नन्दां त्रयोदशीं चतुर्दशीं दिवक्ष्यतिथिश्च
वर्जयेत् ।

वारेषु—शनिशुक्रौच वर्ज्यौ ।

115. नक्षत्रेषु—

भरणी-कृत्तिका-श्लेषा-मघा मूल-धनिष्ठादिपञ्चक-त्रिपुष्कराणि सर्वथा-
वर्ज्याणि । रोहिणीपुनर्वसूत्तरफल्गुनीचित्रा-विशाखानुराधा-पूर्वा-
षाढा अपि वर्ज्या इत्येके ।

116. योगेषु च—

व्यतीपात-परिघ-वैधृतिविस्कुम्भा अपि वर्ज्या विशिष्टकरणश्च १(†) ।
कर्तुं श्रुतार्थाष्टम्-द्वादशस्थे चन्द्रे चातिदोषः । सर्वथा दिन शुद्धयसम्भवे-
ऽतिदुष्टं वा(अ)त्याज्य नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

आन्तर नक्षत्रन्तु पुनःसंस्कारेवर्ज्यमेव । नन्दायां शुके चतुर्दश्यां
त्रिजम्भनक्षत्रेषु नवभ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रतिपिद्धम् । एकादशाहादौ-
ननिषेधः । तत्र तिथ्यादि नशोध्यम् ।

तत्रापि युगादि-मन्वादि—संक्रान्त्यमावास्या-गयागङ्गासु प्रेतकार्ये पुनः
संस्कारे च न किञ्चिदपि पुनः शोध्यमिति ।

117. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टेऽप्येवमेवाभिहितम् ।

यथा,—

अथातीत संस्कारः स चेदन्तर्दशाहं स्यात्तत्रैव तत् सर्वं समापयेत् ।
ऊर्द्धं चेदाहिताग्नेर्द्वाहादारभ्य सर्वमाशौचं कार्यम् । यथाकालमन्येषु
पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचम् । गृहीताशौचयोः

कर्मार्हं त्रिरात्रम् । अत्र संस्कारोऽञ्जलयः शतं दश वा भवन्ति ।
यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि त्रिंशदञ्जलय स्त्रयः त्रयः पिण्डा द्वितीये
चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः । तत्रैव सञ्चयनञ्च ।

अथ तृतीये त्रिंशदञ्जलयस्त्रयः पिण्डा इति विभागः । अथ यदि
दशाञ्जलयस्तदा प्रथमेऽह्नि त्रयोद्वितीये च चत्वारः पिण्डसञ्चयनम् ।
तृतीये त्रय एकैकः पिण्ड इति विभजेन्नवभ्राद्धानि । प्रथमेऽह्नि
द्वितीयएकैकम्, तृतीये द्वे दद्यादेकैकमेव वा ।

यथाप्राप्तमन्यद्वाहादस्थीनि संस्क्रुयात् । सोऽयमतीतसंस्कारः ।
उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्यते ।

नैव नन्दा त्रयोदशी भूत दिनक्षयेषु । न सौरिशुक्रयोर्य्याम्यायने
चेदाद्राश्लेषामघा मुलधनिष्ठांदिपञ्चकम् ।

त्रिपुङ्क्रेपूतरापाढाम् । ऋक्षेषु रोहिणी पुनर्वसुफल्गुनीचित्रा-
विशाखानुराधापूर्वाषाढा, त्रिपुङ्क्रेषु (नेत्येके) नैव व्यतीपाते वैधृतौ
विषुवे च । कर्तुंश्चतुर्थाष्टम-द्वादश चन्द्रमः सु न च ।

काकादिस्पर्शोपहतेष्वस्थिषु संस्कुर्यात् । तानि गोक्षीरेण अष्टाविं-
शति (धा) पावमानीभिः १(*) शुद्धमतीभिश्च २(†) क्षालयित्वाऽथ
संस्कुर्यात् । अस्थ्यलाभे त्रीणि शतानि पष्टिश्च पालाशवृन्तान्याहृत्य-
तैर्यथावयवं पुरुषरूपं कुर्यादित्यादि । अग्नावरण्योरारूढे प्रमीपेत् ।
यति र्यदिघ्नतं कृत्वा मथित्वाग्निं कृत्वा वोपायरोहणं घृतञ्च द्वादशोपातं
तूष्णीं हुत्वा शव क्रियेत्याश्वलायन स्मरणञ्च ॥

—*—

अथ देशान्तरमृतस्य विच्छिन्नाग्नेर्नष्टारणेश्च संस्कार प्रकारः ।

—*—

तद् यथा—

प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते ।

पराकट्टयमष्टौवा कृत्वा कृच्छ्रान् सुतादिभिः ॥३२१॥ इति ।

सम्प्रदानञ्च(स्य)सिद्धयर्थं पराकट्यमष्टौ कृच्छ्रान्वा कृत्वा अग्निविच्छेद-
दिवसगणनया यथासंख्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा सुतादिभिः पश्चात्
संस्कारः कार्यः ।

अग्नि विच्छेद प्रायश्चित्तमाह ,

118. कात्यायनः,—

यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।

तावन्ति कृच्छ्रानि चरेद्...हौम्यं दद्यात् प्रयत्नतः १(*) ॥३२२॥ इति ।

कृच्छ्रान्यनुष्ठाय होमं कुर्यादिति ।

संस्कार प्रकार माह ,

119. रेणुः—

स चेद्विच्छिन्नवह्निः स्याद्बहुकालं ततोमृतः ।

गृह्यान्तरोक्तमाधानं संस्काराय तदुच्यते ॥३२३॥

प्राचीनावीतिना कुर्यादग्निधागारे तथा ख(स्व)रान् ।

प्रेताग्नीनां सुसंस्कृत्य प्रेतस्वाम्यासने क्षिपेत् ॥

नय्यालयेऽरणीं स्थाप्य मन्थेय(व)स्येति मन्त्रतः ॥३२४॥

यस्याग्नेयोजुह्वतो मांसकामाः,

सङ्कल्पयन्तु ते यजमानमांसम् ।

खादन्तु ते वर्हिषि सादिताय स्वर्गम् ;

लोकश्चेमं प्रेतं नयन्तु तूष्णीम् ॥ १३२५॥

तूष्णीमुद्धृत्य शंस्याग्निं संस्कृतेन च सर्पिषा ।

शंस्ये हुत्वा स्रुचा तुष्णीं गृहीत्वा द्वादशस्रुवान् ॥३२६॥

दक्षिणाग्निं समुद्धृत्य निदहेत् पूर्ववच्छवम् ।

उच्छिन्नाग्नेर्मृतस्याथ नस्तः पूर्वं यदारणीम् ॥३२७॥

आनीयान्येतयोः प्रेत-पाणिं स्थाप्याथ दक्षिणम् ॥

अ(ज'यन्त) इति पुत्रादिः समारोप्य यदुज्जयेत् ॥३२८॥

मृताग्नेयाधानवत् सर्वं कृत्यातं पूर्ववद्दहेत् ॥

अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदितमिति ॥३२९॥

—*—

अथ सामि र्यदि दुर्मरणमृत स्तत्संस्कार-प्रकारमाह,

—*—

120. पराशरः,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रहतो यदि ।

आहिताग्निमृत्तोविप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥३३०॥

दहेत्तं ब्राह्मणविप्रो लोकाम्नौ मन्त्रवर्जितम् । १(*)

तदस्थीनि पुनर्गव्यक्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥

स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेदिति ॥३३१॥

तदपि वत्सरान्ते पण्मासान्ते वा प्रायश्चित्त-नारायणवली कृत्वा
श्राद्धादि-कार्यम् ।

121. तदाहाङ्गिराः—

चण्डालादुदकात् सर्पाङ्गाक्षणाद्वैद्युतानलात् २(†) ।

दं धूम्रं यश्च यशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥३३२॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतभ्यो यत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यतीति ॥३३३॥

122. आश्वलायनोऽपि—

चाण्डालादित्यादि-पापकर्मणामित्यन्तमुक्तबोवाच ।

न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया ॥३३४॥

रोदनं नैव कर्तव्यं सूतकं न च बन्धुभिः ॥

दग्धवाशरीरं लोकाम्नौ संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ३(‡) ।

प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रय मिति ॥३३५॥

अयमाशौचादि निषेधो दाहादिकालावच्छिन्नस्यैव न सर्वथा ।

विप्रगोनृपहतानामण्वक्षं चात्मघातिनामिति तत्कालं आशौचस्य मित्ता-

क्षराया मुक्तत्वात् ।

१(०) 'दहेत्तं ब्राह्मणं लोकिकाग्रौ' इत्यमपि पाठः ।

२(†) 'बन्धुभक्त्यात्' इति पाठान्तरम् ।

३(‡) 'दग्धवा शरीरे' ,, ,,

„ 'तत्काले च शौचस्य' इतिभिन्नः पाठः ।

123. मनुरपि,—

वृथा सङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रियेति ॥३३६॥
वृथाजाताः पञ्च महायज्ञरहिताः । संकरजाताः प्रतिलोमजाताः ।

124. याज्ञवल्क्योऽपि—

पाप(ख)ण्ड्यना श्रितास्तेनाभर्तृधन्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः इति ॥३३७॥
षेवाह्यलिङ्गधारणं पापण्डम् । अनाश्रिताः सत्यप्यधिकारे आश्रम-
विशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणस्वर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यापहारिणः ।
सुराप्य-इत्यादेरुद्देश्यगतत्वाल्लिङ्गमविवक्षितम् । आत्मत्यागिनो—
बुद्धिपूर्वकमात्मघातिनः ।
एतन्मरणे अशौचमुदकादि न कार्यमित्यर्थः । इदं सर्वं बुद्धि-
पूर्वकमृतानामेव । प्रमादेनैतैर्मृतानां विशेषोऽनुपदमेव वक्ष्यते ।
नारायणवलि विषये तु—

125. बृद्धपराशरः—

अथान्यदपमृत्यूनां शुद्धयर्थं श्राद्धमुच्यते ।
दन्तिशृङ्गिरव्यालनीराग्न्युद्वन्धनैस्तथा ॥३३८॥
विद्युन्निघातवृक्षैश्च चाण्डालैः स्वात्मनाहताः ।
व्रणसङ्घातकीटैश्च म्लेच्छैश्चैव तथा हताः ॥३३९॥
पापमृत्यव एते वै तच्छुभार्थमथोच्यते ।
नारायणवलिः कार्योविधानन्तस्य तूच्यते ॥३४०॥
ऊर्ध्वं घन्मासतः कुर्यादथवोर्ध्वं न्तु वत्सरात् ।
तेषां पापव्यपोहार्यं सम्प्रदानत्वसिद्धय, इत्यादि ॥३४१॥

126. मिताक्षरायाश्च,—

नारायण-वलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरः १(*) ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥३४२॥
तथा तेभ्योऽपि दातव्यमन्नञ्चैव सदक्षिणमिति ॥३४३॥

127. व्यासोऽपि,—

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥३४४॥

128. षड्विंशन्मतेऽपि,—

गो-श्राद्धण-हतानांश्च पतितानां तथैव च ।

ऊर्द्धं सम्बत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवोर्द्धं देहिकमिति ॥३४५॥

129. आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु,—

द्विगुणादिप्रायश्चित्तं कृत्वा सद्यएव नारायणवलिपूर्वकमोर्द्धं देहिकं कुर्यादित्युक्तम् । यथा, एवं दुर्मृतानां पलाशविधिमेव कुर्यात् । शरीराणि च तेषां महानद्यां क्षिपेत् ।

अभिन्तु वैतानमप्सु क्षिपेत् । गृह्य चतुष्पथे । यज्ञपात्राणि दहेत् । संहृत्य सारं च तेषामब्दोर्द्धमृतुत्रयोर्द्धम्बा, नारायणवलिं कृत्वा संस्कारं कुर्यात् । अधिकम्प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव वेति ॥

130. नारायणभट्टीयेऽपि,—

अथैषां शक्ताः पुत्रादयः सन्ति, तदात्मघातनिमित्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणं चान्द्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्रचतुष्टयं च कृत्वा संस्कुर्युः । यद्वा त्रिशत्-कृच्छ्राणि कृत्वा..... पाषण्डादीनां योग्यं सर्वप्रायश्चित्तं च कृत्वा सदैव कालान्तरे वा सम्बत्सरादूर्वागपि दाहश्राद्धादि कुर्युरनित्यत्वा-दायुषः ॥

—*—

नारायणवलिप्रयोगो वक्ष्यते ।

—*—

131. अत्रायं भावः,—

वैतानिकः आवसथिको वा यजमानो यदि दुर्मरणमृतस्तदोक्तप्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिं विधाय वैतानिकेनावसथ्येन वाग्निना तं संस्कुर्या-

132. दिति । यदत्र मिताक्षरायां १(*) गृह्यपरिशिष्टे २(†) चोक्तम् ।

१(*) विद्वानेव ज्ञातायां याज्ञवल्क्य कृतव्याख्यायाम् ।

२(†) आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टसम्भवे ।

नाशौचं नोदकं नाश्रू नदाहायन्त्य कर्म च ।
 ब्रह्मदण्डहतानाश्च न कुर्यात् फट्(न्ट)धारणमिति ॥३४६॥
 फटं-प्रेतबहनसाधनम् ।
 तथा, वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
 पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥३४७॥ इति ।
 तदकृतप्रायश्चित्तविषये सुताद्यभावविषयं वेति ज्ञेयम् ।

अन्यथा—

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
 तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति ॥३४८॥
 व्यासवचनमुक्त्वा-नारायणवलिः प्रेतस्य शुद्धयापादानद्वारेण प्रेतक्रियायां
 सम्प्रदानत्वा(त्त्व)योग्यतां जनयतीति ।
 औद्धर्देहिकमपि सर्वं कार्यमेवेति मिताक्षराकारोक्तिरसङ्गता स्यात् ।
 न चैतत् संस्कारः कथमलौकिकाग्निपरं, न श्रौतस्मार्त्ताग्निपरम् ।
 'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु चावसथ्यं चतुष्पथ' इति विशेषश्रवणादिति वाच्यम् ।
 तथात्वे दुर्मृत्यु मृतानां लौकिकाग्निनापि न संस्कारो युज्यते ।
 आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥३४९॥
 कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं बह्नं य(क)था ।
 रज्जुच्छेदाश्रुपातवच्च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥
 इति मिताक्षरायामेवाग्निनिषेधात् । 'स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्-
 पुनर्द्देहिति'-पूर्वोक्त पराशरस्मरणाच्चेति सर्वमनवयम् ॥

133. अथ प्रमादेन दुर्मृत्यूनां विशेषमाहाङ्गिराः,—

—*—

अथ कश्चित् प्रमादेन त्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥३५०॥
 प्रमादे निष्कृतिः कार्य्या द्वौकार्य्यौ तप्तकृच्छ्रकौ ।
 कृच्छ्राणां पञ्च दश वा ततः संस्कारमाचरेदिति ॥३५१॥

अथ यदि बुद्धिपूर्वं शास्त्रविहितमार्गेणात्मानं घातयति प्रयागादौ तस्य दोष एव नास्ति । शास्त्रेणाभ्यनुज्ञातमरणत्वात् । तस्य प्रायश्चित्तमपि नास्ति । त्रिरात्रमेवाशौचं तत्रैव दशाहकृत्यकार्यम् । चतुर्थदिने एकादशाहकृत्यम् । पञ्चमदिने सपिण्डनम् । त्र्यहशौचे पिण्डाख्यो दश वा भवन्ति । तत्रापि पक्षे यथा संख्यम् । द्वितीये तु प्रथमदिने पिण्डत्रयम्, द्वितीये तु प्रथमदिने पिण्डत्रयम्, द्वितीये पिण्डचतुष्टयम्, तृतीये पिण्डत्रयम् । तथा दशाञ्जलिपक्षे प्रथमेऽह्नि त्रयोऽञ्जलयः । द्वितीये चत्वारः स्तृतीये त्रय इति । शताञ्जलिपक्षे प्रथमेऽह्नि त्रिंशद् द्वितीये चत्वारिंशत् । तृतीये त्रिंशदिति ज्ञेयम् ॥
एवमन्यत्रापि त्र्यहशौचे वेदितव्यम् ।

134. तथाच मिताक्षरायामुक्तम्—

शुद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्नयनशनाम्बुभिः ॥३५२॥
तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीयेतूदकं कृत्वा चतुर्थे आह्नमाचरेदिति ॥३५३॥

135. विहितमरणफलमुक्तं स्तवकादिभागे—

अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः ।
जलानशनमृग्वग्नि महाप्रस्थानमिष्यते ॥३५४॥
“समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले” इत्यादिना ॥३५५॥

136. अथ देशान्तरगतस्य जीवद्वार्तानाकर्णने सति पितृ- विषये जातृकर्णः—

पितर्युपरते यस्य न वार्ता नैवचागतिः ।
ऊर्ध्वपञ्चदशावर्षात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥३५६॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । इति

त(य)था,—

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा सुतैः ।
कुशप्रतिकृतिं (कृत्वा) दग्धा कार्या शौचादिका क्रिया ॥३५७॥

देशान्तरगतो नष्ट स्तिथिर्नज्ञायते यदि १(*) ।

कृष्णाष्टमी ह्यमावास्या कृष्णा वैकादशी तिथिः ॥३५८॥

उदकं पिण्डदानञ्च तत्र आद्वञ्च कारयेदिति — पराशरः ।

पितृव्यतिरिक्तविषये तु ,

137. बृहस्पतिः —

नाकर्ण्यते यस्यवाची यावद्द्वादश वासरम् ।

कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवहारणमिति २(†) ॥३५९॥

138. देवजानीये —

तस्य पूर्ण(वर्ष)वयस्कस्य विशत्यब्दादतः क्रिया ।

ऊर्ध्वपञ्चदशाब्दात् मध्यमे वयसि स्मृतेति ॥३६०॥

तथा, —

महापातकसंयुक्तो दैवान्स्यादग्निमान् यदि ३(‡) ।

पुत्रादिः पालयेदीमन् युक्त आदोष संक्षयात् ॥३६१॥

पालयेद्, — होमेष्टिकरणादिनां रक्षेत् । युक्तो-यत्नवानित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तं न कुर्यादयः कुर्वन्वा म्रियते यदि ।

गृहानिर्वापयेच्छ्रोतम(स्वं)स्येत् सपरिच्छदम् ४(०) ॥३६२॥

यद्वा —

प्रक्षिपेदप्सु वैतानं आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि च दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥३६३॥

पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ।

सादयेदुभयं वाप्सु(वाशु)अद्भ्योऽग्निर्निरवद्यत ॥३६४॥

139. इति कारिकायाम् ५(§) । अथ यदि दाहे क्रियमाणे यद्यग्निः शाम्येत् तदा विशेषमाह, —

१(*) 'देशान्तरगतेनष्टे, इति त्रिन्नः पाठः ।

२(†) अवावहारणं, कुर्यादुपलिकादाद्यात् परं विहितकृत्यं विधेयमिति बोध्यम् ।

३(‡) छूत्यग्नौ, 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्वेयं गुर्व्वह्मनागमः ।

महान्नि पातकान्याहुः संसर्गस्यापि नैः सह' ॥

इति पञ्चविधं महापातकम् ।

४(०) अत्र, असंख्येत्, 'सस्यस्येत्' इति पाठान्तरव्यमक्तिः ।

५(§) प्रसङ्गान् पूर्व्वमप्येतदुक्तम् । अत्र यदेति विशेषोक्तिः ।

140. रेणुः—

गतेष्वग्निषु तद्देहाद्यर्द्धं चेद्भक्ष्यते क्वचित् ।
तदार्द्धदग्धकाष्ठान्तु तदीयश्चेन्नलयते ।
तदा तच्छवखण्डञ्च प्रक्षेप्तव्यं महाजले ॥३६५॥

अन्धत्रापि,—

अथाग्निनाश स्तर्हि स्यादाहिताग्नेस्तदोच्यते ।
नय्योल्मुकं मथित्वैनं संस्कुर्युस्तदभावतः ॥३६६॥
तद्गस्मपृष्ठकाष्ठेन मथित्वा निर्दहैच्च तम् । इति ।
पुनर्दहि न मन्त्राद्या प्र वर्तन्ते पूर्वत एव निष्पन्नत्वात् ॥३६७॥

141. हेमाद्रौच, यमः—

यजमाने चितारुढे पात्रन्यासे कृते सति ।
वर्षाद्यभिहते वाम्नौ कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥३६८॥
शेषं लध्वा त्वदग्धेन निर्मन्थं तत्र कारयेत् ।
शेषालाभे तदा कुर्याद् दग्धशेषस्य वा पुनः ॥३६९॥
अप्सु प्रास्यति शेषन्तदग्नेयन्तत् स्मृतं बुधैः ।
हुत्वा वा लौकिके बह्वौ भूर्भुवःस्वर्घृताहुतीः ॥३७०॥
सुवेण वासुचातेन दग्धशेषं क्षिपेत्ततः । इति ।

—*—

अथ रात्रि मृतस्य संस्कारः ॥

—*—

142. देवजानीये, निगमवाक्यम्—

रात्रौ वा रात्रिशेषे वा म्रियन्ते चेद्द्विजातयः ।
दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत् सुतः १(*) ॥३७१॥

143. तत्रापि—

सन्ध्यायास्ता तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्मच ।
नव आद्ध्यश्च नोक्कुर्यात् कृतं निष्कलतां व्रजेत् ॥३७२॥

इति निजोक्तेरेव ।

144. अन्यत्रापि,—

प्रेतदाहं नव आह्वं नम्रप्रच्छादनन्तथा ।
 रात्रौ न कुर्व्यात् सन्ध्यायां यदि कुर्व्यान्निरर्थकमिति ॥३७३॥
 एवञ्च रात्रि सन्ध्यानिषेधात्रिवससन्ध्यायां न, निषेध इति गम्यते ।
 यद्वा, दिज्ञ मृतस्यालस्यादिना रात्रिदाहनिषेधार्थ—
 'सन्ध्यायां' वा तथारात्रावित्यादिवचनमिति ज्ञेयम् ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिचित् ॥३७४॥
 तत् पर्यूरूपितमित्याहु ईदृशे तस्य का गतिः ।
 पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयवचरेत् ॥३७५॥
 ततो दाहं प्रकुर्वीत पुत्रादिः शास्त्रतः क्रमादिति ।
 दिवामृतस्य रात्रिदाहे प्रायश्चित्तश्रवणात् । तस्मादिवामृतस्य दिवव
 दाहः । रात्रिमृतस्य रात्रावेव पाथेयनवआह्वादि वर्जितो दाहः
 कार्य—इति परमार्थः । तथा रात्रिमृतस्य क्रियार्थं कर्तृ-वपनं
 प्रातरेव कार्यम् ।

145. उक्तञ्च, स्मृतिसंग्रहे,—

वपनं दहनात् पूर्वं पश्चाद्वेति मृते गुरौ ।
 न कुर्व्याच्चेद्वथादाहः स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥ ३७६॥
 रात्रौ दग्धा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् ।
 नपनं नेष्यते रात्रौ हवस्तदा वपनक्रियेति १(*) ॥३७७॥

146. यतिमरणे विशेषमाह, शातातपः,—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
 न कुर्व्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूते यतिक्षये २(†) ॥३७८॥

147. उशनापि,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥३७९॥

१(०) अथवा,—परिदृष्टि इत्यर्थः ।

२(†) यतिः संयतात्मा, यमादिपरायणः । अन्यद् भानवे धर्मशास्त्रे पठ्यते च किं ।

सपिण्डीकरणन्तेषां नकर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डप्रहणादेव प्रेतत्वं नैवजायत इति १(*) ॥३८०॥

148. स्मृतिमञ्जर्याम्,—

सुतैश्च वपनं कार्यं परहंसस्य सर्व्वदा ।

कर्त्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥३८१॥

पत्नी च वपनं कुर्याद् वृषोत्सर्गं नकारयेत् ।

एकादशे द्वादशेवा पार्व्वणतु विधीयत इति ।

तत् संस्कार विधिस्तु विधानमालोक्तश्चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ॥ ३८२॥

—*—

149. अथ वपने विशेषो देवजानीये,—

वपनञ्च गुरुमरणे मृतदिने द्वितीये तृतीयेच पञ्चमे सप्तमेवा कुर्यात् ।

सूतकान्ते च सूतकानिवृत्त्यर्थं पुनः कुर्यात् ।

150. तदुक्तं व्यासेन,—

द्वितीयेऽनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमेवापि सप्तमे वाथवासरे ॥३८३॥

पूर्वं पूर्व्वत्रा संभवे एतेऽधिककल्पाः, तद्वपनं केषामित्यपेक्षायाम्—

151. आपस्तम्ब आह,—

अनुभविनाञ्च परिवपनमिति—अनुभाविनः पश्चाद्भाविनः पुत्रभ्रात्रादयः
दुःखानुभाविनश्च पुत्राएदेत्यपरेव्याचक्षते ।

तत्र देशाचारतोव्यवस्था, तथा,—

पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि ।

पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥३८४॥

अत्रान्ते-दशमदिने ।

अथ बालसंस्कारविधिः ।

—*—

152. तत्र याज्ञवल्क्यः—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकन्ततः ॥ इति

ऊनेऽपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्य स ऊनद्विवर्षः तं प्रेतं निखनेद् भूमौ अवतं
कृत्वा निदध्यान्नपुनर्हृद्देदित्यर्थः ।

तथा,—

सकृत्प्रसिञ्चत्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्द्ध-
देहिकमपि न कुर्यात् । अयं च प्रेतो गन्धमाल्यानुलेपनादिभि-
रलङ्कृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थिनिचयरहितायां बहि-
र्ग्रामान्निखननीयः ।

153. तथाच, मनु :—

ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं निदध्यान्धवा बहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमा वस्थिसञ्चयनादते ॥३८५॥
नास्यकार्योऽग्नि संस्कारो वापि कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्स्यक्ता क्षिपेयुस्त्यहमेवन्विति ॥

154. तदन्यस्य तु,—

आश्मशानादनु व्रज्य इतरोच्चातिभिर्वृतः ।
यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भि लोकिक्कामिना १(*) इति ॥३८६॥
ततः स्तस्मादूनद्विवर्षिकादिनरः पूर्णोद्विवर्षो योमृतोऽसौ श्मशान-
धर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरः सरैरनुगन्तव्यः ।
अनुगम्य च 'परेयिवांस' मित्यादि स्वशाखोक्त्यमसूक्तं यमगाथाश्च
गायद्भि लौकिकामिना दग्धव्यः । यदि जातारणिनास्ति तत्सद्भावेतु
तन्मथितेनैव दग्धव्यः । तस्याग्निसमुत्पाद्य कार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।

155. लौगाक्षिणात्र विशेष उक्तः—

तूष्णिमेवोदकं कुर्यात्तूष्णिं संस्कार कर्म च ।
सर्वेषां कृतचूडाणामन्यत्राप्योच्छयाद्वयमिति ॥३८७॥

अस्यार्थः—

चौलकर्मनान्तरकाले मृतौ नियमेनान्युदकदाने स्याताम् । अन्यत्रापि

१(०)

यमसूक्तं चरुदीक्षां प्रागुक्तम् । 'परेयिवांसम्' इत्यादि श्रुत्यनुषङ्गेनास्ति ।
यमगाथा व गृह्यसूत्राख्यानेनियते, तथाहि "चक्ररुहर्णौ यमानान् गामवान्पुष्यकाया
वैवस्वतो नवत्यति सुरापइव दुर्मदः" इति । तुलादानपद्धति सन्दर्भेऽपि यमसूक्तमस्ति ।

नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयस्याऽ
नियमेनेति ।

156. मनुनाप्यत्र विशेषोदर्शितः—

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति इति ॥३८८॥

उदकग्रहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'नात्रि-
वर्षस्येति' १(*) वचनात् कुलधर्म्मपेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्व-
मग्न्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि-
कृताकृतचूडयोः तयोर्नियम इति विवेचनीयम् ।

अथ यद्यनुपेत उपनीत स्तर्द्धाहिताग्न्यावृतः आहिताग्निदाह प्रक्रियया
स्वगृह्यादिदाह प्रसिद्धया लौकिकाग्निना दग्धव्यः । तत्र यस्य क्लृप्तद्वारं
कार्यरूपं प्रयोजनं सम्भवति भूमितोषणप्रोञ्चनादिस्तदुपादेयम् ।
यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रप्रयोजनादितत्त्विवर्त्तते २(†) ।

157. लौकिकाग्नौ वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं-दग्धवन्तस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरोजनः । इति ॥३८९॥

अयम्भावः—नामकरणादूर्वाङ्गमरणे-निखननमेव नचोदकदानादि ।
तत ऊर्ध्वं यावन्निवर्ष-वैकल्पिकमग्न्युदकदानं । कृतचूडस्यतु वर्षत्रयात्
प्रागपि नियतमग्न्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवा-
ग्न्युदकदानं नियतम् । उपनयनादूर्ध्वं पुनः समन्त्रक मग्न्युदक-
दानंकृत्वा सर्वमेवौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । एवमेवस्नातकस्यापि ।

158. देवयाज्ञिकः—

जन्मतः पञ्चवर्षाणि भुङ्केत् दत्तमसंकृतम् ।

पञ्चवर्षाधिके धाले विपत्तिर्यदिजायते ।

वृषोत्सर्गादिकं कर्म्म कर्त्तव्यमुदकन्ततः ॥३९०॥

१(*) अत्रिवर्षस्येति—'जगत्त्रिवर्षं स्येत्यर्थः ।

२(†) अत्र क्लृप्तप्रयोजनमिति च पाठान्तरमस्ति ।

आह्वानिषोडशापाद्य सपिण्डीकरणं विना ।

यद्योपजीवितो बालस्तत्तद्विप्राय दापयेदिति १(५) ॥३६१॥

तत्र ब्रह्मचारिस्नातककरणे विधानविशेषं कृत्वा संस्कारः कार्यः ।

159. तदुक्तं विधानमालायाम्,—

येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।

तत् कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥३६२॥

ग्रहत्वं प्राप्नुयाद्बोधिद्रुमेऽनवरतंवसेत् ।

बोधिद्रुमोऽश्चत्थवृक्षः २(†) ।

तस्यापि तस्य वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीम् ।

विधानञ्च विधायानु औद्धर्देहिकमाचरेत् ॥३६३॥

मृतस्य जियमाणस्य षड्बन्धं व्रतमाचरेत् ।

त्रिंशद्वासोब्रह्मचारिभ्योदद्यात्कौपिनकाग्नवान् (त्) ॥३६४॥

हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात् कृष्णाजिनानि च ।

पादुकाञ्छत्रपात्राणि गोपीचन्दनमेव च ॥३६५॥

मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चार्पयेत् ।

मन्त्रैस्तल्लिङ्गकैर्दद्याद्ब्रह्मसायुज्यसिद्धये ॥३६६॥

अभावे व्रतिना पूज्याः गृहस्थाः साधवः शुभाः ।

एवं कृते विधानेन विप्रस्तस्य न जायत इति ॥३६७॥

160. शौनकेन तु—

अर्कविवाहं कृत्वा तं संस्कुर्व्यादित्युक्तम् ।

ब्रह्मचारि मृतौ रीतिं कथयामि समासतः ॥३६८॥

तद्यथा,—

तन्नावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

द्वादशाब्दं षड्बन्धं त्र्यब्दं शतयथावाचरेत् ॥३६९॥

स्नातकोब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।

संयोज्यचार्कविधिना संस्कार्यौ तौ ततः परम् ॥३७०॥

१(०)

अथ 'यद्योपजीविते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

'बोधिद्रुमश्चत्थवृक्षः' इति शौनकेन । शौनकेन च अथल्लिङ्गः ।

'अथतुयः सर्व्वहचार्याम्' इति गौतापायनात् ।

कृत्वा व्रतविसर्गन्तु वह्निं स्थाप्योऽर्कमन्तिकात् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्यादाज्यभागान्तमाचरेत् ॥४०१॥
 चतस्रोऽप्याहूतीहुत्वा अग्निं व्रतपतिं हुनेत् ।
 अग्निं व्रतफलस्यापि सम्पादनमथापरम् ॥४०२॥
 विश्वान् देवांस्तथाहुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
 पश्चादर्कसमीपे (यः) च शाखामादाय वा ततः ॥४०३॥
 घट्वर्कयोर्विवाहस्तु कार्य्यश्चाग्निसमीपतः १(*) ।
 हरिद्राचूर्णतैलेन तयोः स्यादनुलेपनम् ॥४०४॥
 नान्दीश्राद्धं ततः कृत्वा होमकर्म समाचरेत् ।
 अग्निं घृहस्पतिश्चैव विवाहविधियोजकम् ॥४०५॥
 यस्मै त्वं काममन्त्रेण घृतञ्च जुहुयात्ततः ।
 व्याहृतीश्च ततोहुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥४०६॥
 वस्त्रयुग्मेनवाच्छाद्य संयोज्यार्कविवाहवत् ।
 तोऽर्कशाखासहितं संस्क्रुय्याद्ब्रह्मचारिणम् ।
 अन्यथा तु प्रकुर्वाणोवंशक्षयमवाप्नुयादिति ॥४०७॥

अथैषां वाक्यानामेकवाक्यतया सन्दर्श्य प्रयोगः

प्रोच्यते,—

ब्रह्मचारिरमरणे पटुब्दं त्र्यब्दं द्व्यब्दमेकाब्दं वा यथाशक्ति प्रायश्चित्तं
 पित्रादिः कृत्वा त्रिंशत्संख्याक-ब्रह्मचारिभ्यः कौपीनान् हस्तमात्राः
 कर्णमात्राः कृष्णाजिनानि पादुकाश्छत्राणि पात्राणि गोपिचन्दन-
 खण्डान् मणिप्रवालमयी जापमाला यज्ञोपवीतानि च तत्तन्मन्त्रेण दद्यात् ।
 तावत् संख्याक ब्रह्मचार्यसंभवे गृहस्थेभ्योवा दत्त्वा तान्क्षमाप्य
 ब्रह्मचारिकुलस्य शान्तिरस्त्विति तान्सम्प्राथर्ष्य शान्तिर्भवत्वित्युक्ते
 ब्रह्मचारिण और्द्धदेहिके कर्मणि सम्प्रदानयोग्यतासिद्धिरस्तु । तथा-
 स्त्विति च तैः प्रत्युक्ते अग्निमुपसमादाय देशकालादिसंकीर्त्यामुक-
 गोत्रस्यामुकशर्मणोऽग्निमयमाणस्य मृतस्थवा ब्रह्मचारिणोव्रतविसर्गं
 करिष्ये ! तदङ्गं हिरण्येन नान्दीश्राद्धं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य तत्-

कृत्वाऽन्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा च स्रवेणाज्याहुतीजुं हुयात् ।
ताश्च व्याहृतयश्चनस्रः (४) । ॐअग्नये व्रतपतये स्वाहा (५) १(॥) ।
अग्नये व्रतानुष्ठानफलसम्पादनाय (६) । विश्वेभ्योदेवेभ्यः (७) । ततः
स्विष्टकृदादि-होमकर्म समापयेदिति व्रतविसर्गः ॥

—*—

ततोऽर्कविवाहं कुर्यात् ।

—*—

अर्कसमीपमागत्यार्कशाखामानीयार्कब्रह्मचारिणौ हरिद्राचूर्णेन सतैले-
नानुलिप्य पीतवस्त्रेणावेष्टय वस्त्रयुग्मेणाच्छाद्यग्निमुपसमाधाय देश-
कालादिसंकीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणो ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य वा
और्द्धदेहिधिकारसिद्धयर्थमर्कविवाहं करिष्ये । तदङ्गहिरण्येन नान्दी-
श्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत् कृत्वान्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वाज्यं
जुहोतीति ।

ॐअग्नये स्वाहा (१) । बृहस्पतये स्वाहा (२) । विवाहविधियोजकाय
स्वाहा (३) ।

यस्मैत्वकामकामाय वयं सम्राड्यजामहे ।

त्वमसमभ्यं कामं त्वायेदं त्वं घृतं पिवस्व स्वाहा (४) कामायेदं न
मम । ततश्चतस्रो व्याहृतीहुत्वा (४) स्विष्टकृदादि होमशेषं
समाप्यार्कशाखया ब्रह्मचारिणं संयोज्य तथा सहितं ब्रह्मचारिणं
स्वशाखोक्तप्रकारेण तुषाग्निना दहेदिति ब्रह्मचारिमरणविधानम् ॥

—*—

अथ कुष्ठिमरणविधानम् ।

—*—

161. तत्र शौनकः—

मृतस्यकुष्ठिनोदेहं निखनेद्गोष्ठभुमिषु ।

वासरत्रितयात्तस्मादुद्धृत्यान्यत्र तन्ददेत् ॥४०८॥

नगङ्गापुत्रनं कार्यं निक्षेपविधिरुच्यते ।

षड्वद्व्रतपूर्वेण विधिनान्त्यं क्रतुश्चरेत् २(†) ॥४०९॥

१(०)

२(†)

यस्य यजुर्वेदे २।५ अ.; मन्त्रः ।

एतद्व्रतं प्रायश्चित्तविवेके, प्रायश्चित्तत्वादायैव ।

—अवासां क्रतुं च नोपेष्टादि कृतम् ।

अत्रान्त्यक्रतुरन्त्येष्टिः ।

ततोऽंस्थि सञ्चयं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत् सुधीः ।
 मासि मासि ततः कुर्यान्मासि आद्धानि पार्वणात् ॥४१०॥
 संकल्पविधिना केचित् प्रयच्छन्ति मनीषिणः ।
 इत्येतत् कुष्ठिनोद्भूद् कथितं शास्त्रकोविदैः ।
 स्मृतिविद्भिर्नूचानैर्मन्वाद्यैः पूतविग्रहैः ॥४११॥
 इति कुष्ठिमरणे संस्कार विधानम् १(*) ।

—*—

अथ रजस्वलामरणे संस्कार विधानम् ।

—*—

162. स्मृति संग्रहे,—

अन्तरिक्षे मृता ये च बह्वावप्सु प्रमादतः २(†) ।
 उदक्या सूतिका नारी चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥४१२॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ३(‡) ।
 वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्, इति ॥४१३॥

163. यज्ञ पादर्वेतु , प्रकारान्तर मुक्तम्—

तद्यथा, सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं क्षिपेदिह ॥४१४॥
 तल्लिङ्गैर्वाग्मदेवादिपुण्यर्गिभिरभिमन्त्रयेत् ४(०) ॥
 तद्भिर्गैः,—पञ्चगव्यप्रकाशकैर्गायत्र्यादिमन्त्रैः ।
 वामदेवादि-ऋग्भिरभिमन्त्रणं कलशस्यैव ॥४१५॥

१(०) 'संस्कारः सत्कारो वा' इति यथान्तरस्य; पाठः :—

२(†) 'बह्वायासात्प्रमादतः' ,, - ,, ,, ।

३(‡) पञ्चवारं पञ्चगव्यैः मन्त्रयोधितैः स्नापयेदित्यर्थः ।

गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुण्डोदकैरिति इति पञ्चगव्यैः ।

४(०) पवित्रसङ्गमनैर्वाग्मदेवादिभिः 'कथानयित्वा' इत्यादिभिर्वा सम्यगभिमन्त्रयेदिति, पञ्च-
 गव्ययुक्तं मण्डपस्थं कम् ।

त्रिप्राणां वचनाल्लब्धा प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।
कृत्वा धेन्वादि दत्वा वा कुच्छान्यश्चदशत्रये १(*) ।
तेनैव शतकृत्वस्तां स्नापयेच्छूर्पमध्यतः ॥४१६॥
प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा रजस्वलाम् ।
स्नापयेत् पूर्ववत् प्रेतां प्रायश्चित्ते कृते सति ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा विधिवत्तां ददेद्बुधः । इति ॥४१७॥

164. इदमपि ऋषिहार्दुर्मेव न पूर्वमित्याह, वृद्धशातातपः—

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारयः समाचरेत् २(†) ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् स्नातायाः शवधर्मेण दाहयेदिति ॥४१८॥

165. पूर्वं कर्त्तव्यमाह, देवलः ।

कदाचिद्देवसंयोगान्त्रियते चेद्रजस्वला ।
तस्या दाहो न कर्त्तव्यः क्षिपेदप्सु दिनत्रयमिति ॥४१९॥
अत्र देशकालानुसाराद् व्ययस्थेयम् ।

—*—

अथोदक्यया सूतिकया वा पृष्ठे प्रेतसंस्कारः ।

—*—

166. यज्ञपाद्वे एव,—

उदक्याः सूतिका वापि यदि प्रेतं स्पृशन्ति हि ।
तस्यैव विधिरादिष्टो वात्स्येनैव महात्मना ३(‡) ॥४२०॥
रजस्वलायाः प्रेताया विधिरत्राप्यसंशयः ।
एष एव च विधिः कार्यः सूत्यामेकादशेऽहनीति ॥४२१॥

—*—

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

रजस्वला वा सूतिका वा यदि मृता यदिवा शवस्ताभ्यां स्पृष्टः ।
तदासुं विधिं कृत्वा संस्कारः कार्यः ।

१(*) 'दशान्वे' इति छत्रविदादये पाठः ।

२(†) 'संस्कारं यत्समाचरेत्' 'संस्कारयत् समाचरे' इति वा पाठः ।

३(‡) वात्स्येन महाविद्या विहित इति । एतदुक्तं रजस्वलाया इत्यादि ।

तद्यथा,—

अद्येत्यादि संकल्पवाक्यमुच्चार्यामुकगोत्रायाः अमुक्याः सूतिकाया-
रजस्वलाया वा, तथा तत् स्पृष्टस्य वा अमुकस्य प्रेतस्य रजस्वलाद्यव-
स्थाभरणनिमित्तं प्रत्यवायपरिहारद्वारा, और्द्धदेहिक योग्यत्वार्थम् ।
चान्द्रायणत्रयं धेन्वादिदानं पञ्चदशकृच्छ्रान्वा कृत्वा १(*) शूर्पेणाष्टोत्तर-
शतस्नानानि कारयिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणवचनेन यथासम्भवं प्रायश्चित्तं कृत्वा यवपिष्टेन
प्रेतामनुलिप्य स्वयं स्नात्वा शूर्पोदकेन पृथक् पृथग्मृहीतेना-
ष्टोत्तरशतवारं स्नापयेत् ।

ततः प्रेतां प्रक्षाल्य भस्मगोमय मृत्तिकाकुशोदकैः स्नापयित्वा कुम्भे
सलिलं निधाय । पञ्चगव्यानि तत्तन्मन्त्रैः प्रक्षिप्य 'कयान'
इत्यादिभिः २(†) पुण्यर्गिभिरभिमन्त्र्य तेन कुम्भेन तां स्नापयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

पावमान्यः स्वस्तयन्यः यदन्ति यच्चदूरके । 'आपोहिष्ठेति' तिस्रः
'कयान' इति तिस्रः ३(‡) ।

एवं संस्नाप्य पूर्ववत्सं परित्याज्य वस्त्रान्तरं परिधाप्य स्वशाखोक्त-
विधिना दहेत् ।

इदन्तु चतुर्थदिनं दशमदिनविषयम् । अन्यत्र तु रजश्बलां सूतिकाञ्च
मलं प्रक्षाल्य स्नापयित्वा काष्ठवद्भवा तदनन्तरमुक्तविधिपूर्वक-
विधिना दहेत् । तत् पृष्टं प्रेतन्तु सद्येव संस्क्रुर्यात् ॥

१(०) चान्द्रायणादि व्रताद्याचरणाशक्तौ धेनुं पशुखिनौन्दयात् । धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूढं
अधिकस्वितमिति । कृच्छ्रादि-विधानं प्रायश्चित्तं त्रिविके भवेद्वैधीय प्रायश्चित्तं निर्णयादावस्ति ।

२(†) ०० पावमान्यः स्वस्तयन्यः यदन्ति यच्चदूरके—इत्यादयः पावमान्यः सूक्तयः ।

ओं आपोहिष्ठा मयोभुव स्तानजर्जं दधातन । सहैरणाय चचषे ॥१॥

ओं योवः शिवतमोरस स्तस्य भाजयतेह नः । उशतौरिव मातरः ॥२॥

ओं तय्या अं गमाम वो यस्य चयाय जिवथ ।

आपो जनयथाच नः ॥३॥ यत्नं यजुः चः ११ मः ५० ॥

३(‡) ओं कया नशिव आभुव इती सदाहयः सखा ।

कया श्चिष्ठयाहता ॥१॥ कया सखोरुदानां म० हिष्ठी मत्सदन्वसः इह्या चिदावजिबसु ॥२॥

अभोवुषः सखीना मविता जरितृणाम् । शतंभवा स्तुतये ॥३॥ यत्नं यजुः चः १७ मः ४१

167. अपराकृतु—१(*) ।

सूतिका विशेषमरणे प्रायश्चित्त विशेष उक्तः ।
 यथा, सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ॥४२२॥
 त्रिवर्षं पूर्णपर्यन्तं शुध्येत् कृच्छ्रेण सर्व्वदा ॥४२३॥
 एतत् प्रथमा हविषयम् ।
 तथा, सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता ।
 त्रियते चेत् सा साध्वी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥४२४॥
 एतद् द्वितीयाहविषयम् ।
 तथा, सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ।
 त्रिषण्णवदिनादूर्वागेकाब्देन विशुद्ध्यतीति ॥४२५॥
 एतत्तृतीयाहविषयमिति तत्रैव व्यवस्थापितम् ।

सूतिकायास्तु,—

प्रसूतिका यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
 मासमेकावधिं यावत्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥४२६॥
 एतद्दशाहादुत्तरविषयम् । दशाहमध्ये तु पूर्व्वोक्तं पञ्चदशकृच्छ्रात्मकेनेति ।
 यद्वा शक्ते (कथं) शक्तिदेशकालानुसारेण व्यवस्थेति ॥
 इति रजस्वलासूतिका तत् स्पृष्टमरणे संस्कारविधानम् २(†) ॥

—*—

168. अथ कात्यायन परिशिष्टोक्तं सूतिकारजस्वला-
 संस्कार विधानम् ।

—*—

169. हुमाद्रौ,—

अथातः सूतिकासंस्कारं व्याख्यास्यामः ।
 सूतिकायां प्रेतायां पञ्चदशीन्वा कृच्छ्रांश्चरित्वा तन्मलं प्रक्षाल्य धौर्ध-

१(*) याज्ञवल्क्य कृतिव्याख्या अपराह्मकृत, अस्या मितान्वरा । अपरा दीपकविका । वाचकोपास ।

२(†) 'पञ्चदशेय शुद्धेति व्यासस्य वचनं यथा' इति पुस्तकान्तरे भिन्नः पाठः ।

वस्त्रं धारयित्वा कुम्भे, जलमादाय पञ्चधाकृत्वा पञ्चगव्यं १(०)
तत्तन्मन्त्रैः कुम्भे क्षिप्त्वा, आपोहिष्ठादिभिः एव लिङ्गैरन्योदकेन
प्रोक्षयित्वा, ब्राह्मणैरनुज्ञातः तेनैव कुम्भेन प्रेतां स्नापयेत् ।

‘सप्तभिः पावमानीभिः’ २(†) यजुः पवित्रमन्त्रैः पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैश्च
कुम्भशतैश्चापि विद्वद्भिः स्नापयित्वा, तिलधेनुं गां वा दक्षिणार्थं दद्यात् ।
अन्यद्वस्त्रमाच्छाद्यौर्ध्वदेहिकं विधिना संस्कारं कुर्यात् ।

रजस्वलामरणेऽप्येवमिति, अत्र दशाहं त्र्यहात् पूर्वं सूतिका-
रजस्वल्यो मरणे पञ्चदशकृच्छ्राणि कार्याणि । तदुत्तरकाले कृच्छ्र-
त्रयमिति विवेकः ३(‡) ।

इति कात्यायण परिशिष्टोक्तं सूतिकारजस्वलामरणे संस्कारविधानम् ॥

—*—

अथ गर्भिणी मरणे संस्कारः ।

—*—

तत्रैव—४(§)

अथातो गर्भिणी संस्कारं व्याख्यास्यामः ।

यदि गर्भिणी म्रियेत षणमासादूर्ध्वं कर्त्ता पूर्व्ववत् इमशानानयनादिविति-
कल्पनान्तं कृत्वा चितेः पश्चात् प्रेतां निधाय ।

भर्ता पुत्रो बन्धु रन्यो वा धीरः सव्ये पाश्वे नामेरुपरि प्रेताया उदरं
चतुरङ्गुलमात्रं लिखित्वा ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे’ इति हिरण्य क्षुरेण
दग्धेणवोदरं निर्भिद्य गर्भस्थमादाय कुमारं दृष्ट्वा ‘जीवतु मम पुत्र’ इत्ये-
नमभिमन्त्र्य बालं स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्द्धाय भूमौ निधाय ब्राम-

१(०) —कृत्वादिदार्ढ्ये ‘प्रेतायामिति’ पाठो नास्ति । पञ्चगव्यं गोबूवादि पञ्चकम् । तत्तन्मन्त्रै-
र्गायत्रागोमूत्रमित्रादिमन्त्रैः शाखामेदेन मित्रैः । ‘आपोहिष्ठा’ । ‘यौवः शिवतनः’ ।
‘तस्मात्परजन्मानम्’ । इति मन्त्रत्रयम् । यजुः यजुः ऋः ११मः ५० । अः ११, सः ५२ ।
अः ११, सः ५२ । प्रागपि एते मन्त्राः प्रोक्ताः ।

२(†) सप्तभिरिति । पावमानीवृत्तैः ।

३(‡) अपरादर्थं यन्त्रे ‘अन्तेत्यादि’ ‘विवेकः’ इत्यन्तः पाठः सङ्गतः ।

४(§) तदेवेति—इमाद्रिष्टम सूतिकासंस्कारप्रकरणे इति ।

श्मशानयोरन्तरं नीत्वा जातकर्म कृत्वा 'यस्तेस्तन' १(०) इत्यन्यस्याः स्तनं प्रतिधाप्य ग्रामं नयेत् ।

कुमारीमप्येवन्तु प्रसूतेत्युहो यदि न जीवेत् तदा प्रक्षाल्य तस्याः पाद्वेनिलेनेत् । अथ प्रेतां पुण्याद्दोषकेन पथगप्येन च स्नापयित्वा तस्या वदरच्छिद्रे स्नुवेणाज्यमादाय 'आयासाय स्वाहे' इत्यनेनानुवाकेनाज्याहुतीहुत्वा मन्त्रोक्तविंशतिदेवताभ्यो यथा दैवतं त्यागं कृत्वा, २(+) अथ प्राणायस्वाहेत्यनेनानुवाकेन च हुत्वा मन्त्रोक्तसप्तदेवताभ्य स्त्यागं कृत्वा प्रेतां चित्तिमारोप्य चित्तां प्राक्शिरसं निधायेत्यादि दहनान्तं कृत्वा जठरमेवप्रायश्चित्तार्थं वेदपारायणीयकुटुम्बिने ब्राह्मणायाष्टकाधेनुं तिलधेनुं वा दद्यात् ।

170. इतरवृद्धिरेकाहमेकोद्दिष्टं कुर्वन्तीति । अत्र 'आयासाय स्वाहेति' अनुवाको वाजसनेयके प्रवर्ग्यकाण्डेऽभिहितः ३(+) ।

171. प्राणायस्वाहेत्यनुवाकस्तु तत्रैवाश्वमेधिककाण्डेऽभिहितः ४(5) । अन्यत् स्पष्टम् ॥

172-173 अत्र पुर्वं प्रायश्चित्तमप्युक्तं अपराकं विष्णुधर्मोत्तरेण,—
यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षि भित्वा ततः शल्यं निर्हरेण्यदि जीवति ॥४२७॥
शल्यं गर्भं (गर्भात्) निर्हरेज्जिष्काशयेत् वित्यर्थः ।
प्रमीतं निक्षिपेत्तन्तु प्रायश्चित्तं ततः परम् ।
सा त्रयत्रिंशता कृच्छ्रैः शुष्यते शल्यदोषतः ॥४२८॥

१(०) —'चिरच्छगर्भः समवर्तताये मृतस्य जातः पतिरेव आसीत् । स दावार शुचिर्वासासूतेनां कथं देवाय रुषिषा विधेयः' । शुक्ल यजुः चः १९ नः ४ ।

—'यस्ते जनः शशयो यो मयोर्ध्वो रवधा वसुविद्यः सुदधः । येन विना पुण्यं वाष्पं चि सरसति तमिच धातवेऽसः । उर्वन्तरिचमन्वेमि' । शुक्ल यजुः चः १० । नः ५ ।
अथ 'प्रति धाप्य' समारोप्य इत्यर्थः ।

२(+)'प्राणाय स्वाहेति' वा स्तुतम् । प्रक्षालय 'आयासाय स्वाहा' (१२) 'प्रायासाय स्वाहा', (२०) 'प्रायासाददोदेवाः' । शुक्ल यजुः चः ४० । नः ११ ।

३(+)'प्राणायस्वाहा, पपानायस्वाहा, व्याणायस्वाहा, चतुवे स्वाहा, सोमाय स्वाहा, वने स्वाहा, जगदे स्वाहा' । इति शुक्ल यजुः चः २२, नः २२ ।

४(5) एतत् प्रागुक्तम् । शुक्ल यजुः १२ चः १ । नः ११ । 'संयासाय २१' । 'विषासाय २२' । 'उदुषासाय २३' । 'युचे २४' । 'मोचते २५' । 'मोचते २५' । 'मोचते २५' । 'मोचते २५' ।

सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।

प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ते पापकारिणः ।

इग्धा तु गर्भसंयुक्तां ध्रिर्वदं कृच्छ्रमाचरेदिति ॥४२६॥

एवं- सति त्रयत्रिंशत् कृच्छ्रप्रायश्चित्तेन सगर्भा मृतं संशोध्य
जठरमेदननिमित्तप्रायश्चित्तेनात्मानमपि संशोध्य, उक्तविधिना तां
संस्कुर्यात् । सगर्भायास्तस्या दहने तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तं कर्त्ता
कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥

इति विधानपारिजाते गर्भिणी मरणविधानम् ॥

—*—

अथ धनिष्ठा पञ्चक मृत संस्कारविधिः ।

—*—

174. गरुडपुराणे,—

आदौ कृत्वा धनिष्ठाहमेतन्नक्षत्रपञ्चकम् १(*) ।

रेवत्यन्तं सदा द्रव्यं अशुभं सर्वदा भवेत् ॥४३०॥

दाहस्तत्र नकर्त्तव्यो विवादः सर्वजातिषु ।

न जलं दीयते तेषु न शुभं सर्वथा भवेत् ॥४३१॥

पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्त्तव्यं सर्वमन्यथा ।

पुत्राणां गोत्रिणान्तस्य सन्तापोष्णपजायते ॥४३२॥

गृहे हानिर्भवत्येषु नक्षत्रेषु मृतश्च यः ।

यद्वा प्राणात्ययदिने विधिं कृत्वा ततो दहेत् ॥४३३॥

अत्र विधिर्यथा—

शवस्याथ समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्तथा ।

दर्भमयास्तु चत्वारः कक्षमन्त्रैरभिमन्त्रिताः २(†) ॥४३४॥

यद्यन्यत्र चत्वार इत्युक्तं तथापि पञ्चमीं पादयोदयात् इति

१(*) अथ नचन पञ्चकम्, 'धनिष्ठा, इतिभिधा, पूर्वभाद्र', 'चत्वारभाद्र', 'रेवती' इत्यशुभाणि
नचवाणि पञ्च ज्ञेयानि । अथ विधादः-सताकारम् ।

२(†) 'अथमन्त्राभिमन्त्रिताः' इत्यत्र 'सप्त—अथ' इति पाठान्तरमस्ति ।

विनियोगवाक्ये पञ्चम्या उपादानादत्रापि पञ्चेति ज्ञेयम् ।
ततोदाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सहेति ।

175. ब्रह्मपुराणेऽपि—

कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
न तस्योदूर्ध्वगतिर्दृष्टा सन्ततौ न शुभं भवेत् ॥४३५॥
न तस्य दाहः कर्त्तव्यो विनाशः स्वेपु जन्तुषु ।
पञ्चकानन्तरं कार्य्यं कार्म्मदाहादिकं खलु १(*) ॥४३६॥
अथवा तद्दिने कार्य्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
धनिष्ठापञ्चके जीवोमृति र्यदि कथञ्चन ॥४३७॥
त्रिपुष्करे याम्यमे च कुलजान्मारयेदध्रुवम् ।

त्रिपुष्कर लक्षणञ्च वक्ष्यते,—

अत्र याम्यं भरणी नक्षत्रम् ।

तदनिष्टविनाशाय विधानं समुदीर्यते ।
दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः ॥४३८॥
दर्भाणां प्रतिमाः कार्य्याः पञ्चोर्णाः सूत्रवेष्टिताः ।
यवपिष्टेनानुलिप्ता स्ताभिः सह शवं दहेत् ॥४३९॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ।
प्रेतहर्त्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च क्रमात् ॥४४०॥
शिरसि प्रथमान्दद्याद्द्वितीयां नेत्रयोः क्षिपेत् ।
तृतीयां वामकुक्षौ तु चतुर्थीं नाभिदेशके ॥४४१॥
पञ्चमीं पादयोर्हृद्याद्रन्ध्र पुष्पादि चर्चिताम् ।
प्रतिमाणां (मायाः) यथाज्येन नामभिर्जुहुयात् क्रमात् ॥४४२॥
छद-धारान्ततो दत्त्वा 'यमाय सोम' मित्यथ २(†) ।
श्यम्बकस्यापि मन्त्रेण प्रत्येकं जुहुयाद्धृतम् ॥४४३॥

१(०) अत्र 'कार्म्मदाहादिकं' (कार्य्यं) कार्य्यदाहादिकमवश्यकत्वं वा पुत्रादिभिर्विवेच्यम् ।

२(†) तद्वितीयोद्यया, व्योतिषे,—

'पुणर्वसुनराघ दा कृत्तिकं तत्र फाल्गुनी । पूर्वभाद्रविशाखाश्च रवि भीमशमैश्चराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशीतिथिरिव च । एतेषामेव योगे तु भवन्तीति त्रिपुष्कराः' ॥

वादि ग्रह्ये सुतं कृत्ति तीथी योगममेव च । मघसे योगहानिः स्वाहास्वहचोगभोक्ति' ॥ ?

अस्य दुर्योगस्थितिपुष्कर शान्तिरपि शास्त्रे प्रोक्ता ।

ततः स्वसूत्रविधिना कर्म दाहादिकं चरेत् १(*) ।
सामैरास्ये पञ्चरत्नं क्षिप्त्वादाहं समाचरेत् ॥४४४॥

—*—

अथास्य स्पष्टप्रयोगः प्रतन्यते ।

—*—

देशकालादि संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्य धनिष्ठापञ्चक-
मरणेन त्रिपुष्करे त्रिपुष्करनक्षत्रमरणेन भरणीनक्षत्र मरणेनवा
सूचितदुर्गतिविक्षारिष्ठादिविनाशार्थं धनिष्ठादि पञ्चकमरणविधि,
त्रिपुष्करनक्षत्रमरणविधि, भरणीनक्षत्र मरणविधि वा करिष्ये
इति सङ्कल्प्य ।

दर्भैः पञ्चप्रतिमां कृत्वोर्णाभिः संवेष्ट्य यवपिष्टेनानुलिप्य प्राणप्रसिष्टां
कृत्वा गन्ध-माल्यादिभिरलङ्कृत्य प्रेतवह-प्रेत-सख-प्रेतप-प्रेतभूमिप-
प्रेतहर्त्तरं-क्रमेण नामानि कृत्वा, दाहसमये प्रेतोपरि विन्यसेत् ।

तद् यथा,—

प्रेतवहं शिरसि, प्रेतसखं नेत्रयोः, प्रेतपं वामकुक्षौ, प्रेतभूमिपं नाभौ.
प्रेतहर्त्तरं पादयोर्निदं ध्यात् ।

सासामुपरि प्रेतवाहायस्वाहेत्यादि प्रयोगेण घृताहुतीर्हुत्वा षडङ्गधारा-
दत्त्वा 'यमायसोमम्' 'त्र्यम्बकं यजामहे' २(†) इति मन्त्राभ्यां पञ्च-
प्रतिज्ञासु प्रत्येकमाज्याहुतीर्हुत्वा स्वस्वशाखोक्त विधिना संस्तुर्यादिति ॥

—*—

१(०) 'यमसूते' अस्ति । नेदं याजुष्यम् । 'त्र्यम्बक'मिति श्रुतं यजुः प १-मः १० ।

—औद्य-धर्म-ग्रन्थं स्वानुसारेण ज्ञायं दाहादिकं स्वसाधम् ।

२(†) मन्त्रः—यजुः पः मः । 'यमायसोमम्' इति नेदं याजुष्यम् पार्थोक्षिय ।

॥ भरणी नक्षत्रस्य यमदेवताकलाचिह्नं मरणमत्यश्रमाय भवति ।

अथ धनिष्ठापञ्चक-त्रिपुष्कर-भरणीनक्षत्र- मरणसंस्कारविधानम् ।

—*—

तत्रैव सूतकानन्तरं कार्यं विशेष उक्तः ।

176. ब्राह्मे,—

सूतकान्ते ततः पुत्रः कुर्याच्छान्तिक पौष्टिकम् ।
कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्यदद्याद्विजन्मने ॥४४५॥
कांस्यं एकाशीतिपलं तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ।
नवघट त्रिपलंवापि दद्याद्दोषापनुत्तये ॥४४६॥
ब्रह्म-विष्णु-महेशेन्द्र-वरुणप्रीतये ततः ।
माष-मुद्ग-यव-व्रीहि-प्रियङ्गवादि प्रयच्छति ॥४४७॥
स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्षहोमोद्विजार्चनम् १(*) ।
गोभूदानं षडेतानि कुर्याद्दोषोपशान्तये ॥४४८॥
यथाशक्त्यथवा कार्यं जपहोमोद्विजार्चनमिति ।

177. गारुडेषि—

सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यशान्तिक पौष्टिकम् ।
पञ्चकेषु मृतोयौऽसौ गतिनलभते नरः ॥४४९॥
तिलाश्च बहिरण्यश्च तदुद्दिश्य धृतं दहेत् ।
स्वगृहोक्त विधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनन्ततः २(†) ॥४५०॥
अन्वाधानं निर्वपणं देवतानान्तथा हुतिः ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकायच ॥४५१॥
वैवस्वताय कालाय सर्वभूत क्षयायच ३(‡) ॥

१(*) 'लघुदानमित्यत्र' लोचदशमिति क्वचिद गम्ये पाठः ।

२(†) ख गृह्येति,—यथा बन्दोगानां गोमित्री' गृह्य सूत्रम् ।

यजुषां पारस्कर गृह्य सूत्रं मित्यादि ।

३(‡) यमाधियादि,—चतुर्दश यमसंख्याकाणां यमानामयं वीराचिषोमन्त्रः । यमपूजने यमेष्वेति विहिताः ।

॥ यात पित्रलोपयमायातुदेयं कृत्यं यत्तत् शान्तिरिति । अविष्यति खाक्षि अग्निष्ठापातयन्त्या
धयावा चभुदयस्य सूर्यतः परि हवयेऽनुदेयकृत्यं पौष्टिकमिति बोध्यम् । एतदावर्चक
मन्त्रशास्त्रीयश्चेति सुप्रशस्तम् ।

औदुम्बराय दन्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥४५२॥
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥
 विधिनातर्पणं कृत्वा एकैकामाहुतिं हुनेत् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् सर्वदोषः प्रणश्यतीति ॥४५४॥

—*—

अथैषां वचनानामेक वाच्यतया सन्दर्भ्य(र्थ्य) प्रयोगः प्रोच्यते ।

—*—

प्राणानायम्य देशकालादि सङ्कीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्त १(*) नाम्नो धनिष्ठा
 पञ्चक—मरणेन, त्रिपुष्करं योग-मरणेनवा, त्रिपुष्करं नक्षत्र मरणेनवा,
 भरणानक्षत्रमरणेनवा सूचितं दुर्गतिवंशारिष्ठादि विनाशनार्थं ध्वनिष्ठा-
 पञ्चकशान्तिं, त्रिपुष्करशान्तिं, भरणीनक्षत्रशान्तिञ्चकरिष्ये २(†)
 इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा जपहोमार्थ-
 मृत्विजोवृत्त्वा शुद्धभूमौ गोमयेनोपलिप्तायां सम्प्रोक्ष्य धान्योपरि ताम्र-
 कलशमभ्रणमेकं मन्त्रपूर्वकं स्थापयित्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् ।
 तत्र सर्ववैषधीः प्रक्षिप्याथ नक्षत्र मूर्तीः पञ्चान्युत्तारण पूर्वकं यथायोगं
 प्रतिष्ठाप्य कलशोपरि सन्निवेश्य अत्र धनिष्ठा देवतावसवः, क्षततरका
 देवता वरुणः, पूर्वभाद्र-पददेवता-अजैकपात्, उत्तरभाद्रपद-देवता-
 अहिर्बुध्नयः, रेवतीदेवता-पूषाच ।

इति धनिष्ठादिपञ्चकदेवताः ।

—*—

१(*)

अवादेशपुष्ककालरे पाठान्तरमस्ति यत्तदपि—'इत्य' चिह्नमव्ये प्रदत्तम् ।

२(†)

अवापि पाठान्तरं किञ्चिदस्ति ।

”

पुष्पाङ्गमन्त्राः—(१) 'पुण्यं मा देवजनाः' (२) 'पवित्रेषुगोहि' (३) 'यत्ते-
 पवित्रम्' (४) 'पवमानः सोमस्य' (५) 'उभाभ्यादिप' एते गृह्य यनः अः १८ ।
 अः १८—४१ ।

देवतापरिमहाब्जमित्यादि-‘चक्षुषी आजनेत्यन्तमुक्त्वा आक्षित्यादिप्रदानं
सतिलाज्यद्रव्येण प्रत्येकमष्टशतसंख्याभिराहुतिभिर्नक्षत्रदेवता अपि
यथासम्भवसंख्याभिः । तथा ब्रह्मादिपञ्चदेवताः यथासम्भवसंख्याभि-
स्तिलाज्याहुतिभिर्यमं धर्म्मराजं मृत्युमन्तकं वैवस्वतं कालं
सर्वभूतक्षयं औदुम्बरं दध्नं नीलं परमेष्ठिनं वृकोदरं चित्रं
चित्रगुप्तञ्च स्थालीपाकेन चरुणा शेषेण स्विष्टकृतमित्याथन्वाधाय
निर्व्वपणाद्याज्यभागान्तं कृत्वान्वाधानोक्तप्रकारेण प्रधानहोमं कृत्वा
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य समस्तकलशोदकैः समन्त्रमभिषिक्तः
सकुटुम्बो यजमानो दानानि दद्यात् १(०) ।

तत्र, कांश्यपात्रे तैलं निक्षिप्यात्मानमवलोक्य—

ॐ तैलं तु(पु)ष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् ।
अमाङ्गल्यहरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५५॥ इति
अदक्षिणं तैलपात्रन्दत्वा ब्रह्मविष्णु महेशेन्द्र वरुण—
प्रीत्यर्थं पूर्वस्थापितमाषादिराशिं दद्यात् ॥४५६॥

तत्र मन्त्रः—

ॐ धन्यं करोति दातारं धान्यं प्राणिहितं स्मृतम् ।
तस्मात् प्रदीयते धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
तिलाः स्वर्णसमायुक्ताः दुरितक्षयकारकाः ।
विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५७॥ इति

इति तिलान्दद्यात् ।

लोहदानमन्त्रो यथा,—

यस्मादायसकार्य्याणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
लाङ्गलाथायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५८॥
सति सम्भवे महिषीन्दद्यात् । लक्षहोमञ्च कुर्यात् ।
इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी सदा ।
महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्व्वकामदेति ॥४५९॥

इति महिषीदानमन्त्रः ।

ततो गवामङ्गे प्विति गोदानम् ।

हिरण्यगर्भं (गर्भं) स्थ मिति सुवर्णदानम् । १(*) सर्व्वभूताभयेति भूमिदानम् । एतानि दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य भूयसीं (दक्षिणा) नन्दत्वा ब्रह्मादिदेवता विसृज्य विप्राशिषो गृहीत्वा सुखी भवेत् ॥ इमां शान्तिं सपिण्डी करणादूर्द्ध्वं पूर्वं वा शुभदिने कुर्यादिति । विधानपारिजाते (धनिष्ठादि) पञ्चक-त्रिपादभरणीनक्षत्र-मृत शान्ति विधानम् ॥

—*—

अथ प्रोषितस्य मृतबुद्ध्या कृतप्रेतकार्य्यस्य
यदि पुनरागमनं तद्विधानमुच्यते २(+)

—*—

178. हेमाद्रौ, वातस्यः—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्योर्द्ध्वदेहिकम् ।

आगते तु पुनस्तस्य मृतकुण्डे निमज्ज्य च ॥४६०॥

जातकर्मन्दि संस्कारान् सद्यः कृत्वाथ (थ) भार्य्या ।

विवाहकर्मकर्त्तव्यं ततोऽन्याधेयमेव च ॥४६१॥

होममात्रं भवेत्तेषु होमयुक्तेषु कर्मसु ।

द्वादशाहं ब्रह्मचर्य्यं त्रिरात्रमथवा भवेत् ॥४६२॥

अग्नीनादाय विधिवद् ब्राह्मस्तोमेन वा यजेत् ३(+) ।

ऐन्द्रथाग्नेयेन पशुना इष्टिं वैश्वानरीं यजेत् ४(+) ॥४६३॥

महाव्याहृतिभिर्होमो जातकर्मन्दिषु त्रिषु ।

न तेष्वभ्युदयआर्द्धं तेषां नैमित्तिकन्त्वतः ॥४६४॥

१(०) 'हिरण्य गर्भः समवर्षेताय' इत्यादि, गृह्यः यजुः, १२-३, १६-१ ।

२(+)
विदेशकृतस्याद्यातहतस्य द्वादशवर्षकालमपेक्ष्य पञ्चारीतिं दक्षिणं कुप्यं दितिकेवम
महर्षयः ।

३(+)
'यद्य पतित-सावित्रीक उद्वालयक प्रतक्षरेत्' । ज्ञच्छ्रवणं वा । 'प्रात्यः संस्कारादीनां
स्यात्' इति । अन्यदापत्तव-पः रत्नरग्यद्वयमेतिताचरः याचाति ।

४(+) 'वैश्वानर' द्वादशवर्षकालं निश्चिन्तय्य याचातिदी' इत्यादि ।

प्र(न)कुर्यादायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकान् ।
 अन्वारम्भणयुक्तां तां मातृश्राद्धविवर्जिताम् ॥४६५॥
 पौर्णमासादिकाः सर्वाः क्रियाः कार्या यथोदिताः ।
 तत्राग्नयआयज्यतेष्टाकपालञ्चचरुं वपेत् १(*) ॥४६६॥
 अत्र निर्वपेदित्यर्थः
 अनुवाक्याऽग्नयायुषि आयुष्मानग्न इत्यर्थः ।
 अत्र सप्तदशोवज्रः (ज्वः) शेषं स्यात्पौर्णमासवत् ॥
 अनाहिताग्नेरप्येवं स्मार्त्तं कर्मयथोदितमिति ॥४६७॥
 इति विधानपारिजाते कृतप्रेतक्रियस्य पुनरागमने विधानम् ॥

—*—

अथ सर्पहतस्य नागबलि विधानम् ।

—*—

179. स्मृतिरत्नावल्पां शौनकः—

सर्पदष्टस्य संस्कारं शौनकोऽहं ब्रवीम्यतः ।
 नाग्निर्नचोदकं तस्य नाशौचमपि कारयेत् ॥४६८॥
 सम्बत्सरं हि सम्पूर्णं नागं सम्पूज्य भक्तिः ।
 नारायणबलिं कृत्वा ह्यस्थनां संस्कारमाचरेत् २(†) ॥४६९॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु नगतिस्तस्य विद्यत इति ॥

180. नागव्रतविधानमुक्तं आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ॥४७०॥

तद् यथा, अथ नागबलिः—

सर्पहतानां दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चफगं नागं कृत्वा आवाणस्य
 भाद्रपदस्यान्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमीमारभ्य यावत् सम्बत्सरं
 प्रतिमासं तस्यामुपोषितो रात्रौ पञ्चामृतैस्तं स्नापयित्वा शुद्धासने
 शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैः सितैरभ्यर्च्य घृतपायसमोदकान्निवेद्य
 प्रणमेत् ।

१(*) 'बद्धिं प्रतिष्ठाप्याग्नेयमटाक'राक्षसिर्दवे'दित्यादि ।

२(†) अत्र नारायणबलिः पञ्चदशैः । सचैसाद्रौ, विप्रनाद्योयसम्भेचास्ति । अस्यानां
 संस्कारः— प्रस्थिसचद्वयज्ञायम् । यतः, नागव्रतविधिर्ज्ञेयः ।

अनुमासमेकैकम्—१(*)

अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्यलं कर्कोटकं अश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं
कालीयं तक्षकं कपिलमिति द्वादश(१२) । पायससर्पिः क्षीरमयै-
र्वलिमुद्धृत्य जागरित्वा श्वोभूते त्रिवृतान्नेन ब्राह्मणान् सम्भोज्य
दक्षिण्या तोषयित्वा नागान् प्रीतिं वाचयेत् ।
सम्बतसरान्ते बहून् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥

एष नागवलिः ।

अथबोभयो पक्षयोः पञ्चमीषु संमृष्टायां भुवि पिष्टेन सर्पमुल्लिख्य
सुरभिर्गन्धादिभिः सितैरभ्यर्च्य क्षीरमोदकं निवेद्योपस्थाय 'मुञ्चचैनं
देवदत्तम्'—इति सम्प्रार्थ्य सहवन्धुभिर्मधुरमश्रीयात् । एवं
सम्बन्तमरुन्ते सौवर्णं नागं शक्त्या दत्त्वा नारायणवलिश्चोक्तवत्कृत्वा
तत्तद्भक्त्यै कुर्यादिति २(†) ॥

१८१. तदुपस्थानमन्त्रस्तु, तन्त्रे—

ये सर्पाः सर्वलोकेषु शेषनागपुरोगमाः ३(‡) ।
नमोऽस्तुस्तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तु मे सदेति ॥४७१॥
विधानपारिजाते सर्पहृतस्य नागवलिविधानम् ।

—*—

१(°)

—अनुमासं—प्रतिमासं कुर्यात् । अष्टौ चनामा उक्ताः शयने नागपञ्चम्याश्च, तथाहि—
'सुप्ते जनाह्वये कृण्वे पञ्चम्याश्चरनागने' । 'पञ्चम्यान् जयिष्यामनागनादीन्महोरगान्' ।
'अनन्तोवासुकिः पद्मोमहापद्मश्च तक्षकः । कर्कोटः कुलीरः शङ्खोऽष्टौ नामाः प्रकीर्तिताः ।
'क्षीरसर्पिर्देवदत्तं देयं सर्पविधापहम्' । द्वादशमासिषु द्वादशसर्पाः पूज्याः कथिताः ।
सर्पमन्त्रस्तु—'नमोऽस्तु सर्वेभ्यो देवेभ्यः' (१) शुक्लयजुः सूक्तः २१, मन्त्रः ६-८ ।

'या एषो जातुधानानाम्' (२) "

'येषामीरीचने दिवः' (३) "

२(†)

नारायणवलिनिधाय ततः विहितं कृत्यं कुर्यात् ।

'नारायणवलिं कृत्वा ततः कर्मसमाचरेत्' इति ।

३(‡)

तन्मे नादृशमनाशोक्ताः । एषा विद्या सर्पदैवजनविधेति श्रुती प्रसिद्धाहोत् । अथापि
व्याख्ययितुं विद्यते, यावन्त्ये नैषाऽस्ति ।

"

विष्णुपुराणे विषयी विज्ञानैश्वरीयं मितान्तराधामसि ।

अथ नारायणवलि विधानं मिताक्षरायम्,

—#—

182-183. विष्णुपुराणे च—

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्यैव तिथिम् ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमम्बैवस्वतं तथा ॥४७२॥
 दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधु संयुतान् ।
 तिलमिन्त्रान् प्रदद्याद्वै संयतोदक्षिणामुखः ॥४७३॥
 विष्णुं बुद्धौ समाधाय नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ॥४७४॥
 नाम गोत्रग्रहन्तत्र पुष्पैरभ्यर्चनन्तथा ।
 धूपदीपप्रदाने च भक्ष्यभोज्यन्तथापरम् ॥४७५॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान्वै पञ्च सप्तनवापि वा १(*) ।
 विद्यातपः समृद्धान्वै कुलोत्पन्नान् समाहितः ॥४७६॥
 अपरेऽनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥४७७॥
 उदङ्मुखान् यथा ज्येष्ठान् पितृस्नेहमनुस्मरन् ।
 मनोनिवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्त्रितः ॥४७८॥
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं दैवपूर्वम् तदाचरेत् ।
 मृष्टान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं वृष्ट्वा यथाविधि ॥४७९॥
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ।
 पञ्च विप्रान् प्रदद्याच्च दैवरूपमनुस्मरन् २(†) ॥४८०॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद् ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुचाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ३(‡) ॥४८१॥
 मृतं सङ्कीर्त्तय मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नामं गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्व्वं च क्षिपेत् ॥४८२॥

- १(*) निमन्त्रययोग्यशस्त्रोक्तब्राह्मणा यथा क्षत्रादौ,—(दानखण्डे) । 'गर्भादानादिकार्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश' इत्यगस्त्यैकीकृतम् ।
 २(†) विप्राः श्रोत्रियाः पञ्चकपावनाः शास्त्रविदः आचारान्वितास्तान् भोजयेत् ।
 ३(‡) यमादीनां नामोल्लेखः प्राकृतः । तन्नामगोत्रादिकं बुद्धौ विचिन्त्वा समुल्लिख्य वा क्षिपेत् । हस्तमं—विद्यावयो-ज्ञानादिपूतचरितं विप्रं श्रेष्ठम् जानीयात् । तथाहि कस्तौ 'ददाति विप्राय बहुयुतं यं वेदान्तविज्ञानं तपस्विने च' इति ।

- विप्रानाचम्य विधिवद् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्पयेत् ॥४८३॥
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् ।
 ततस्तिलोदकैर्विप्रा हस्तैर्द्वर्भसमन्वितैः ॥४८४॥
 क्षिपेयुर्गौत्रपूर्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ।
 हविर्गन्धतिलान् भक्तस्तस्मै दद्युः समाहिताः ॥४८५॥
 मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ।
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो ददात्यात्मघातिने ॥४८६॥
 समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणेति ॥४८७॥
184. सर्षदंशनिमित्तं सौवर्णनागदानं परकृतिरूपार्थवादेन अविष्यपुराणे
 185. सुमन्तुनाऽभि हितम् ।
 सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात् १(*) इति
 तस्मान्मनुजैरपि सर्षदतस्यौर्द्धदेहिक् योग्यता सिद्धयर्थं सुवर्णं सर्षदानं
 कृत्वा संस्कारः कार्य्य इत्याशयः ।
186. अत्र नारायणवल्लौ होमोऽप्युक्तः । यथाऽपराकं,—
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ।
187. चरुहोमन्ततः कुर्यात् प्रतृथचं पुरुषसूक्तः २(†) ॥४८८॥ इति ।
188. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टे तु, पुरापमृत्यूनामप्यथ विधिः कार्य्य—
 इत्युक्तम् ३(‡) । तद् यथा,—अथ नारायणवल्लिरर्वाक् सम्पत्-
 सरादूर्ध्वं (शुद्धे) काले शुक्लैकादश्यां स्नात्वा इत्यादि—विस्मयेदेयं

१(*)

‘पामृष्टमात्रवान्’ इति भिन्नः पाठः ।

”

प्रागुक्तं एव आसीदतः कावापि माजवैराक्कीहाराय तत् कुर्यात् ।

२(†)

पुरुषसूक्तं यथ,—‘सहस्रशीर्षा’ इत्यादि—‘यत्र पूर्वे साध्याः सन्नि दिवाः’ इत्यन्तं
 योच्यते—हंखाकं योच्यम् । इतमस्य—महर्षिशीलस्य—उच्यते, कावच-महीपरादीनां
 भाष्येषु वर्तते ।

”

शुक्ल यजुः अः ११० मन्वाः १—१६ ।

३(‡)

अथभागुकोवखिरयम्, परमिदानौ स विषेव यन्माकरोत्तस्यति ।

”

अखिन् विषये ग्रन्थादर्थे ‘तदयथेत्यादि—उक्तमित्यन्तं’ सम्प्रसंगोनास्ति । अथविन्
 विद्यते, पुस्तकाकारे ।—अतएव-नारायण इत्याद्यकारादेव । पारबौद्धिकस्य तत्रबौद्ध-
 मिति ।

नारायण वलिः कल्प्य इत्युक्तयोक्तं प्राक् ।' एवमन्या (मन्या) मपि स्वाभिमतदेवतां यमद्वितीयायामभ्यर्च्य विधिमिमंकुर्यात् १(*) । सोऽप्येन मपापं करोति । नतु पुण्यकृतोऽपि वलिमेनमकृत्वा पारलौकिकं कुर्यात् । कृतं चेन्नोपतिष्ठतेऽन्तरिक्षे विनश्यति । तस्माद् यथासम्भवमपि कुर्यादिति ।

189 अतएव स्मृत्यर्थसारे, होम-तर्पण-वल्यो नोक्ताः ।

अथैषां वाक्यानामेकवाक्यतया सन्दर्भ्य प्रयोगः प्रोच्यते, - पूर्वोक्त पापण्ड्यादीनामिच्छापूर्वमात्मघातिकानाञ्च नारायणवलिं कुर्यात् । तद् यथा, कस्यांचिच्छृङ्खलैकादृश्यां नदीमन्यद्वा तीर्थं गत्वा स्नानादिकं विधाय शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य सम्प्रोक्ष्य पूजासामग्रीं सम्पाद्य कृताचमनः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वानुक्तगोत्रस्यानुकशर्मणः प्रेतस्यात्महत्यादिना पापण्डित्वादिना वा जनितपापोपशमनद्वारा और्द्धदेहिक क्रियायां सम्प्रदानत्व-योग्यता सिद्धयर्थं तारायणवलि-कर्म करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य कलशपञ्चकं श्रीहिणां वा यवानां शरावोपरि उदक्संस्थं स्थापयित्वोदकेनापूर्य्य 'आपोहिष्ठे'ति मन्त्रत्रयेणाभि मन्त्र्य सर्ववैषधी-तिल-गन्धादि-प्रतिकलशं प्रक्षिप्य वस्त्रैर्वैष्टयित्वा, पुष्पाणि पञ्च-रत्नानि च प्रक्षिप्य तदुपरि ताम्रादिनिर्मित पूर्णपात्रेषु ब्रह्म-विष्णु शिव-यम-प्रेतानां पञ्चमूर्तीरग्न्युत्तरेण प्रतिष्ठापूर्वकं स्थापयेत् ।

मूर्तिं प्रकृतिः सुवर्णं रजतं वा कर्षादिपरिमितं ग्राह्यम् ।

तत्रावाहनादि षोडशोपचारान् कुर्यात्, पञ्चानामपि । तत्र विष्णोः पुरुषसूक्तेन पूजा । ब्रह्मणो 'हिरण्यगर्भ' इत्यादि तल्लिङ्गेन मन्त्रेण २(†) । रुद्रस्य तु 'कद्रूद्राये'त्यादिना ३(‡) ।

१(*) यमद्वितीयातु-महाभारतोक्ता भ्रातृ-द्वितीयेति । कार्तिकं शुक्लपक्षे ।

यथा, 'कार्तिके शुक्लपक्षे द्वितीयायां शुधित्तिर' इत्यादि ।

२(†) शुक्ल यजुः ऋ. १३, मः ४ । ऋ. २५, सः १० ।

३(‡) ऋग्-रुद्रसूक्ते—'उकद्रुद्राय प्रचेतसे' नीलकुण्डमाय व्यत्यसे । वीरम शक्तमंजुदे ।

पुरुषसूक्तं प्राङ्निवपितम् ।

यथा, 'आपोहिष्ठेति' द्वयोर्मन्त्रा । शुक्ल यजुः ऋ. ११, मः ५० ।

षोडशोपचाराः—मन्त्रशास्त्रे, आसनादि—चन्दन-शेषा ।

प्रयोजयेदध्वनायासुपचारास्तु षोडश इति ।

यमस्यतु—‘यमाय सोम’मित्यादिना १(*) । प्रेतस्यतु अमुक—
गोत्रायासु कशर्मणे प्रेताय जम इति नाम मन्त्रेण । एवं पथ्यदेवताः,
पदार्थानु समयेन काण्डानुसमयेन वा । ता यथा विधि सम्पूज्य
विष्णुवे महाफलं समर्प्य २(†) । पूजां सम्पूर्णतां वाचयित्वा
विष्णुं स्तुवीत ।

‘जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ! ॥४६०॥

अनादि निधनो देवः शङ्ख-चक्रगदाधरः ।

अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमुक्ति प्रदोभवेति ॥४६१॥

190-191 विष्णुधर्मोत्तरेऽत्र तर्पणमप्युक्तम् । दालभ्यं प्रति विष्णुः—

पूर्वजान्तर्पयेद्भक्त्या मन्त्रैः पौराण वैदिकैः ।

तर्पणं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्विष्णोश्च कारयेदिति ॥४६२॥

पौराणोमन्त्रः प्रागुक्तो ‘जितन्त’ इत्यादिः ।

विष्णुमन्त्रा-विष्णु सूक्तम् ३(‡) । ततः स्वगृहोक्त मार्गेणाग्नि-
प्रतिष्ठाप्या न्वाधानं कुर्यात् । तत्र विशेषः—अस्मिन्नन्वाहितेऽग्ना-
वित्यादि—चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा नारायणं पुरुषसूक्तेन प्रत्यूर्चं
षोडशवारं चरुद्रव्येण यक्ष्ये ।

शेषेणाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि ४(+) प्रकृतमुक्त्वाऽन्वाधानसमिधौ हुत्वा

१(*) यमसूक्तं—ऋग्वेदे १०।१४।१२ । अचाव्यानि यमसूक्तानि सन्ति । तानि च सूक्तानि
भगवतो रामचन्द्रस्य भूपेन्द्रस्य स्वर्गमनकाक्षे मङ्गर्षिणा वसिष्ठेन पठितानि ।

२(†) ०० प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिन्नुष्टे जगत्पुष्टं प्रीषितं प्रीषितं जगत् ।
इत्यनेन तस्मिन् परमेशे क्रियाफलं सर्वं समर्पयेत् ।...अत्र ‘तत् कुक्ष्य मदर्पय मिति’
गोतावान् ।

३(‡) शक्त यजुः ऋः ११, मः १—१६ ।

४(+) ऋग्वेदे—(५।६।२४) ओं परोमावयातन्वा—इत्यारभ्य—‘स्तुतिभिः सदानः’ इत्यनेन सप्त-
सूक्तानि । पुनः (५।६।२५) तत्रैव ओं नृ मतो दधते’ इत्यारभ्य—वषट्ते विष्णुवाच आकृत, इत्यनेन
सप्त । पुनस्तत्रैव—(२।१।२४) ओं विष्णोर्धु कर्मे—इत्यारभ्य ‘परमं पदमव भाति सूरि’
इत्यनेन षट् । पुनरपि तत्रैव (२।१।२५) ओं प्रवः प्रात्ममन्त्र इत्यारभ्य । ‘कुमारः प्रत्य-
व्याह्वयम्’ इत्यनेन षट् । पुनरपि (२।१।२६) ओं भवा निवीन इत्यारभ्य ‘यजमान माभ-
जत्, इत्यनेन षट् । पुनरपि (५।१।२२) ओं सदा कर्मेवा इत्यारभ्य ‘महिना संवसूत’
इत्यनेन षट् ।

स्वगृहोक्तरीत्या निर्वापादिविधिना चरुं श्रपयित्वाज्यभागान्तं कृत्वा चरुणा पुरुषसूक्तेन प्रतृयचं षोडशाहुतीर्जुहुयात् । नारायणायेदं नममेतित्यागोऽत्र ज्ञेयः ।

ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्यार्चितदेवसमीपेऽमुकगोत्रायामुक-
देवशर्मणे प्रेताय विष्णुरुपिणेऽयं पिण्ड इति - मधु घृत प्लुतानुतिल-
मिश्रान् दशपिण्डान् दक्षिणामेषु दर्भेषु अवनेजन पूर्व्वकं दक्षिण मुखः
प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा ततः प्रत्यवनेजनं दत्त्वा च ।

पिण्डान् गन्धादिभिरभ्यर्च्य १(*) यत्ते यममिति, अपेतोयन्त्विति
च सूक्ताभ्यां पिण्डाननुमन्त्र्य पितृसूक्तेन २(†) कुश-तिल-तुलसी-
मिश्रितं शङ्खोदकेन पिण्डानभिषिञ्च्य गन्धाद्यैः पुनरभ्यर्च्य
प्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेन्नपत्न्यैदद्यात् ।

ततः पुरुष सूक्तेन प्रेतनामगोत्रे उच्चार्यामुकं नारायणरूपं तर्पयामीति
प्रत्यूचं पुरुष सूक्तेन ३(‡) तिलोदकैः षोडशवारं तर्पयेत् । ततः पुरुषाहार
परिमितमन्नं विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सकिङ्कराय यमाय च वलिन्दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ॥४६३॥

वलिङ्गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभाङ्गतिम् ४(S) ॥

इति मन्त्रमुत्त्वा विष्णवादिदेवेभ्य इमं वलिं समर्पयामीति वलिन्दत्वा
प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं समर्प्य पात्रात्तरे शर्करामधुगुडं सर्पिणिनिवेदयेत् ।
एवं दिवाकर्म निर्व्वर्त्य तस्यां रात्रौ अयुग्मान् पञ्च सप्त नव वा
ब्राह्मणानामन्त्र्य मन्त्रपूजित-देवसन्निधौ गीतनृत्यस्तोत्रपाठादिना
कृतोपवासो जागरणं कुर्यात् ।

१(*) अत्र संस्कृत विद्यामन्दिराय ग्रन्थेन सार्द्धमस्य पाठभेदीदृश्यते स च वक्ष्यधर्तते ।

२(†) 'अपेतोयन्तुपण्योसुवः' श्रुतं यजुः श्रुतं ३५ । मः १ ।

„ 'यत्ते यम मिति' सूक्तं, ऋग्, १०।४८।२ ।

३(‡) अत्र पुरुषसूक्तं पूर्व्वसूक्तम् आचार्यं माजुष्यम् ।

४(S) 'श्रुतं यजुः श्रुतं ३१, मः १—१६ । सूक्तं प्रापुक्तम् ।

५(॥) दुर्मरणजनित प्रेतस्य, शुभाङ्गति—प्रेतस्य परिहारपूर्व्वकं स्वर्गप्राप्तिं कारयन्ति । आत्म
चातिप्रश्नतिदुर्मरण-सुखानां चान्द्रायण-वर्गं, नारायण-त्रय्यादनुष्ठानात् पश्चाद विहित-
काव्यानुष्ठानेन स्वर्गतिर्भवत्येव ।

ततः श्वो भूते मध्याह्ने विष्णवादीन् पुनरभ्यर्च्य देशादिकं स्मृत्वा प्राचीणावीती । अत्र नारायणवलौ विहितं आर्द्रपञ्चकमेकोद्दिष्ट-विधिना करिष्ये इति सङ्कल्प्यैकोद्दिष्टविधिना स्वसूत्रोक्तेन ब्राह्मणपाद-प्रक्षालनादि कृत्वा यथाज्येष्ठमुदङ्मुखानुपवेश्यासनादि कं प्रदाय,.... तृतीयप्रश्नान्तं आर्द्रं कृत्वोच्छिष्टसमीपे पिण्डपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवने-जनान्तं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय च ।

विष्णो ! अयन्ते पिण्ड इत्यादिप्रयोगेण भुक्तशेषेण दक्षिणसंस्थं पश्चिमसंस्थं वा चतुरः पिण्डान् दत्वा प्रेतस्य नाम-गोत्रे उच्चार्य विष्णुरूपं प्रेतं स्मृत्वा विष्णुरूपाय प्रेताय पञ्चमं पिण्डन्दत्वा प्रत्यवनेजनादि पिण्डपूजान्तं कृत्वा विप्रानाचामय्य दक्षिणाभिस्तो-षयित्वा तन्मध्येचैकं गुणवन्तं ब्राह्मणं १(*) प्रेतस्थाने भोजितं प्रेतनुद्धया संस्मरन् वस्त्राभरण-गो-हिरण्यै रतिशयेन सन्तोष्या-क्षय्योदकस्थाने तिलदर्भतुलसीयुत शङ्खोदकधारान्दद्यात् २(†) । ततस्तैः पवित्रपाणिभिर्ब्राह्मणैः कृत्वाऽमुकगोत्रायाऽमुकशर्मणे प्रेताय विष्णुरूपायेदं तिलोदकमुपतिष्ठताम् इति वाचयित्वा सकुशतिल-मुदकाञ्जलिं दापयेत् ॥

ततो विसर्जनादिआर्द्रशेषं समाप्य ततोऽग्नेन कर्मणा श्रीभगवान् विष्णुरिमं प्रेतं शुद्धमपापमगर्हितं करोतु । इति वाचयित्वा स्वयं स्नात्वा गुडशर्करापायसादि स्वजनैः सह भुञ्जीत । अत्र त्र्यहमाशौचं कार्यमित्यपरार्कः ३(‡) ।

- १(०) 'ये तत्र पात्राणाः संमर्जिनः ; युक्ता आयुक्ताः, अलूचा धर्मकासाः स्युः' । इति स्मृतिः ।
 ,, 'ददाति विप्राय षष्ठ्युताय वेदान्त-विज्ञानतपस्विने च' इति स्मृतिः ।
 'विप्रा-विज्ञानसाक्षिकाभिजात्य श्रीचाचारयुक्ताय विप्राय दद्यात्' इति स्मृतिः ।
 'विशान् दाता यज्ञा ब्राह्मणः पातमाहुः' । 'साख्ययोग विचारेण सविप्रौ—
 धीर उच्यते' । अथवा गीतोक्त-विप्र-लक्षणांविताय शमादियुक्तायेति ।
 ,, याज्ञवल्क्यः स्मृति व्याख्याने विज्ञानेयरीयादाविति । तत्रादौ नैतदुक्तम् ।
 २(१) श्रीशङ्ख' शङ्खपुष्पाणां सङ्खलानाञ्च सङ्खलम् ।
 विष्णुणा विष्टतो नित्यं मम शान्तिप्रदो भव ॥ इति
 ३(‡) याज्ञ-लक्ष्यं स्मृति व्याख्यातम् ।

यथा—

विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यान्दिनत्रयम् ।
आशौचं पिण्डदः कुर्यान्नतु तद्वन्धुः गोत्रजा इति ॥४६४॥

192. एतन्नोक्तं मिताक्षरादौ ॥

तेन यथासम्भवं व्यवस्था, शुभमरणस्यापीमं विधिं
यथासम्भवं कृत्वा पारलौकिकं कुर्यादिति १(*) ॥४६५॥
इति श्रीविधानपारिजाते आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तनारायणबलि-
प्रयोग विधानम् ॥

—*—

अथ सहगमन विधानम् ।

—*—

193. हेमाद्रौ, यथा:—

अथान्वारोहणं स्त्रीणां आत्मनोभर्तुरेव च ।
सर्वपापक्षयकरं नरकोत्तारणाय च ॥४६६॥
अनेकस्वर्गफलदं मुक्तिदञ्च तथैव च ।
जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनपुत्राभिः वृद्धिदम् ॥४६७॥

194. अत्र हारीतोऽपि,—

मृते भर्तुरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।
अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु यत्फलम् ॥४६८॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धं कोटी च यावन्त्यंगरूहाणि वै ।
तावन्त्यद्वसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥४६९॥
मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।
कुलत्रयं पुणात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥५००॥
स्थिते तिष्ठति या नारी म्रियते च मृते प्रिये ।
सुस्थितं दुःस्थितं वापि भर्तारं सा पुणाति वै ॥५०१॥

१(*)

‘उत्तारणाय च, ‘अनेकस्वर्गफलदं मुक्तिदञ्च तथैव च ।

जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनपुत्राभिः वृद्धये’ यथान्तरे, इत्यधिकः पाठोऽस्ति । पश्चात्कथनेनाव
पुनः कथनं दृष्टेति मन्ये ।

195. महाभारतेऽपि—

व्यालप्रही यथाव्यालं बलादुद्धरेत विलात् ।
तद्वत्पतिं पापकृतं निरयादुद्धरेत सा—॥५०२॥
इत्यादि फलवाक्यमुक्तम् ।

196. अत्र कर्त्तव्यञ्जुक्तम् , दिवोदासीय निबन्धे—

तैलाभ्यङ्ग परा भूत्वा धृ (धृ) तमाल्यानुलेपना ।
अश्वघृष्टे समारुढा.....॥५०३॥
आनमन्ती रविं विप्रान् देवमूर्त्तीं गुरुनपि ।
हसन्ती ददती वित्तं सर्वसाधारणं सती ॥५०४॥
ततः पितृवनं गत्वा स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ।
सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तां च्छूर्पान्दद्यात् प्रयत्नतः ॥५०५॥
लक्ष्मीनारायणं देवं सत्त्वदं प्रार्थयित्वा वै ।
लक्ष्मीनारायणोदेव बलसत्त्वगुणाश्रयः ॥५०६॥
गाढं सत्त्वञ्च मे देयाद्वायनैः परितोऽपिच (सः) १(*) ।
सोपस्कराणि शूर्पाणि वापणैः संयुतानि वै ॥५०७॥
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ।
अग्नेः समीपमागत्य पञ्चरत्नानि पल्लवैः ॥५०८॥
नीलाञ्जनं तथा वध्वा मुखे मुक्ताफलं न्यसेत् ।

- १(०) श्रुतिरच—‘इमानारौरविधवा’—इत्यादि ।
‘कुहलिद्दोषा कुहव क्षोरश्चिना,—विधवेव देवम’ । इत्यादि च । ऋक्सुह ७, ८, १८, २ ।
चः १ । सं ११ । ‘अपि वा धव इति मनुष्याणाम् । तदुपिथोगादिधवा । देवरोदीत्यतिर्कष्या’ ।
” विष्णुसूत्रच—‘सते भर्त्तरि व्रक्षचर्ये तदन्वारोहनंवा’ इति ।
” व्याख्यातैर्ति पाठोऽप्यस्ति । ‘तद्वत्कर्त्तरमादाय तेनैव सच्च मोदते’ इत्यं पाठान्तरमप्यस्ति ।
” ‘यानि रोमाणि मानवे’ इति भिन्नः पाठः । सचमरणचेति,—सतपतिसहितं ज्ञानशिता-
रोहणपूर्वकवैधमरणमिति । अतौच—शरीरार्त्तं अतानाया पुण्ये पापफले समा’ इति
अतः सचचतौ एकदेहत्वाद्भेदः । ‘विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।
एकत्वमागतं मनुः पिण्डमोत्रेच मृतकै’ ॥
‘तत्र सा भर्तु’ परमां लुप्तमानापसुरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्त्तं, यावदिन्द्रायतुर्हृत् ।’
पिण्डमादत्तत्वाद् अश्वघृष्टरमातुर्हृत् । जीना न स्याद् जीना भर्तुं गच्छन्तीया ऽप्यथा भवेत् ॥.
” ‘नो विवाह विधिः प्रोक्तो विधवा वेदनोपुनः’ इति मानवे धर्मशास्त्रे च ।

ततोऽग्नि-प्रार्थनां कुर्यान्मन्त्रेणा नेन निश्चितम् ।
 स्वाहा संश्लेषनिर्व्विघ्न सर्व्वगोत्रहुताशनम् ॥५०६॥
 सत्व(स्वर्ग) मार्गं प्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ।
 ततोऽग्नौ जुहुयादाज्यं स्रुवेण अद्वयान्विता ॥५१०॥
 ततोऽधिपतिमग्निञ्च विष्णुं सत्वपतिं हुनेत् ।
 कालं धर्माधिपञ्चैव पृथिवीं लोकधारिणीम् ॥५११॥
 अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यो वायुं बलपतिन्तथा ।
 सर्वाधिपतिमाकाशं धर्माधिष्ठातृ-कालकम् ॥५१२॥
 अद्भ्यश्च सर्व्वसाक्षिभ्यो ब्रह्माणं वेदनायकम् ।
 रुद्रं इमशानाधिपतिं विष्णुं सर्व्वपतिन्तथा ॥५१३॥
 एकादशाहुतीर्हुत्वा कुर्यादग्नेः प्रदक्षिणम् ।
 शिलामारुह्य पुष्पाणि गृहीत्वाम्निं पुनर्नमेत् ॥५१४॥
 त्वमग्ने सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमेव देवजानीषे नाविदुर्यानि मानुषाः ॥५१५॥
 अनुगच्छामि भर्तारं दैधव्यभय-पीडिता ।
 सत्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥५१६॥
 मन्त्रमुच्चार्य्य शनकैः प्रविशेच्च हुताशनम् ।
 तां प्रेतस्योत्तरे सुप्तां विभृयाद्देवरःकरे ॥५१७॥
 अथोदीर्क्केति मन्त्राभ्यां दुर्व्वलान्तां समुन्नयेत् १(*) ।
 सत्वाधिकातु सुहृदः समाश्वास्यानलं विशेत् ॥५१८॥
 लक्ष्मीनारायणं देवं स्मरन्ती प्राणवल्लभमिति ॥५१९॥
 इदं सहगमनं गर्भिणीनां, बालापत्यानां, रजस्वलानाम्, सूतिकानाञ्च
 निषिद्धम् ।

197. तदुक्तं अत्रिणा,—

बालापत्याश्च गर्भिण्यः सूतिकाश्च रजस्वलाः ।

गर्भिणी गर्भवधजं पापं वज्रं समाप्नुयादिति २(†) ॥५२०॥

१(*)

श्रुति :—‘उदकमीद’ । श्रुतं यजुः ११, २२, अः मः ।

उदग्ने तिष्ठ’

” ” १२, १२, ” ” ११—इति वा संभवतः ।

२(†)

अत्र ‘पापं वज्रं’ ‘पापं वधजं (घ)’ माप्नुयात्’ इति पाठान्तरद्वयमस्ति । इयं पाटे
 अर्थबोधोपभवेत् ।

रजस्वलायां यदा भर्ता मृतः सा देशकालवशात्तदैवानुगन्तु मिच्छति,
198. न पञ्चमादि दिनं प्रतीक्षते । तदा विधिर्भुक्तः नारायणभट्टीये,
लोगाक्षिणा,—

यदा स्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान् समुत्सृजेत् ।

द्रोणमेकं तण्डूलानां अवहन्याद्विशुद्धये ॥५२१॥

मुसलाघाततस्त्वस्तुक स्रवते योनि मण्डलात् ।

विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तदस्तुक्ष्णम् १(*) ॥५२२॥

दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृतिकया पृथक् २(†) ।

त्रिंशद् विंशतिदश पञ्चदत्त्वा त्वहः क्रमात् ॥५२३॥

विप्राणां वचनाच्छुद्धा समारोहेद्भूताशनम् ।

नारोणां सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहतेति ॥५२४॥

अत्र ब्राह्मण्या एकचित्तारोहणमेव न पृथक्चित्तारोहणम् ।

क्षत्रियादिस्त्रियाः पृथक् सहवा चित्तारोहणम् । असवर्णायाः स्त्रियाः

199-200-201. पृथक्चित्तिरेवेति निर्णीतं हेमाद्रि-मदनपारिजातमिताक्षरादिग्रन्थेषु ।

202. चित्तिभ्रंशे प्रायश्चित्तमुक्तं, आपस्तम्बेन,—

चित्तिभ्रष्टातु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत् ।

प्राजापत्येन शुद्ध्येत तस्माद्दे पापकर्मणः ॥५२५॥

भर्तुगमन समये चित्ति भ्रष्टेत्यर्थः ।

मोहाद्विचलिता नारी चित्तिभ्रष्टा कथञ्चन ।

प्राजापत्यं चरेत् सापि व्यवहार्या भवेदत इति २(‡) ॥५२६॥

अथैषां वचनानां मेकवाक्यतया प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

१(०)

रजस्वला, पुष्पिता, स्त्रीधर्मिणीति । 'भर्तुः पिण्डप्रदानेन भवेन्नारी रजस्वला । वस्त्र-
त्यक्ता पुनः क्षाला पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' । एतत्तु अपराधिकारिणी, अभावे दाहेनान्वयम् ।
इति स्मृतिः । अन्यच्च — 'शुद्धाभर्तुं शतुर्षोडश देवे पेशे च पञ्चमे' इति । सङ्गमरण विषये
आर्षो विधिरन्यः ज्ञेयः ।

२(†)

गङ्गा-यमुना-जलसी-विल-चतुषयस्था मृत्तिकाः पञ्च विधेयाः ।

३(‡)

पापस्य ३ शक्ती, तथैरेका नरकोत्पादिकाऽपरा व्यवहार विरोधिका च । नरकोत्-
पादिका प्रायश्चित्तेन नश्यति । अपरास्तु भङ्गातुल्येन, शिष्टवाक्येन शिष्टाचारैश्च पुन
नाशंयाति ।

सहगमने कृताध्यवसा या नारी सौभाग्यद्रव्य ममुञ्चती मुमुषुर्भर्तार-
मुपलक्ष्योपवासत्रता सत्त्वदातारं लक्ष्मीनारायणं स्मरन्ती तिष्ठेत् ।
ततोभर्तारि मृते सति श्मशान भूमिमेत्य स्नात्वा देशकालादि संकीर्त्या-
त्मनोभर्तुश्चैतत् जन्मजन्मान्तर परम्परार्जित सर्वपापक्षयद्वारा
लक्ष्मीनारायण प्रीत्यर्थं धर्मशास्त्रपुराणोक्तानेकफल-प्राप्त्यर्थं चान्वा-
रोहणं करिष्ये ।

तदङ्गतया विहित-हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनादि सौभाग्यद्रव्ययुतवंशपात्रदानञ्च
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य सोपस्कराणि शूर्पाणि दद्यात् ।

तत्र मन्त्रौ,—

लक्ष्मीनारायणोदेवो बलसत्त्वगुणाश्रयः ।

गाढं सत्त्वञ्च मे दद्याद्वापणैः परितोषितः ॥५२७॥

सोपस्कराणि शूर्पाणि वापणैः संयुक्तानि च ।

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ॥५२८॥

अनेन सोपस्कारशूर्पदानेन लक्ष्मीनारायणौ प्रीयेतामिति वदेत् ।
ततोऽग्निममीपमागत्य पञ्चरत्नानि नीलाञ्जनञ्चाञ्चलदेशे बद्ध्वा
मुखे ३(३) मुक्ताफलं निक्षिप्यार्गिनं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

स्वाहासंश्लेषनिर्विघ्ना(णः) सर्वगोत्रहुताशन ।

सत्त्वमार्गप्रदानेन नय मांपत्युरन्तिकम् ॥५२९॥

इत्यग्निं सम्प्रार्थ्याज्येनाग्नौ जुहुयात् । ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये स्वाहा

(१) विष्णवे सत्त्वाधिपतये स्वाहा (२) कालाय धर्माधिपतये स्वाहा

(३) पृथिव्यै लोकाधिष्ठायै स्वाहा (४) अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यः

१ (०) पञ्चरत्नानि—'कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम्' इति ।

मतानुरेते—'मणि-मुक्ता प्रवालश्च रजतं काञ्चननथा ।

पञ्चरत्नं मिदं प्रोक्तव्यमितिः पूर्वदर्शितम्' ॥

नीलाञ्जनं—नीलवर्णं मञ्जनमिति । अञ्जलं व्यवहृतं वस्त्रायभागः ।

नीलरूपं अञ्जनं नीलाञ्जनं सौम्य दर्शकम् । तथाच 'अञ्जनं कञ्जलीचाक्री सौकोरेण
रसाञ्जने' इति कोषः ।

१. 'मुक्ताय विदुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम्' इति कोषकृत् । एतस्यवचं भोजराग्रीये
युक्तिकस्यतरावति ।

स्वाहा (५) वायवे वलाधिपतये स्वाहा (६) आकाशाय सर्वधि-
पतये स्वाहा (७) कालाय धर्माधिष्ठात्रे स्वाहा (८) अदभ्यः
सर्वसाक्षिणीभ्यः स्वाहा (९) ब्रह्मणे वेदाधिपतये स्वाहा (१०) रुद्राय-
श्मशानाधिपतये स्वाहा (११) सत्त्वाधिपतये विष्णवे स्वाहेति केचिज्-
जुह्वति । एवमाज्याहुतीर्हुत्वामिं ब्रह्मक्षिणीं कुर्यात् ।

सर्वस्तां शिलां सोपस्क रामारुह्य फलपुष्पाञ्जलिं गृहीत्वामिं प्रार्थयेत् ।

ॐ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरशि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥५३०॥

अनुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभय पीडिता ।

सत्स्वार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकमिति ॥५३१॥

एवमग्निं सम्प्रांथ्य प्रेतस्योत्तरतः स्थितां देवरः शिष्योऽन्योवा नमस्कृत्य-
करे धृत्वा 'उदीष्वेति' द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां सत्त्वरहितामुत्थापयेत् १(३) ।

सत्त्वाधिकातु स्वयमेव सुहृदः समाश्वास्य —

भर्तारं विष्णुरुषं स्मरन्ती, पत्युः सामित्वे पात्रविन्यासोत्तरकालं
पतिवामाङ्गभागे चितिं प्रविशेत् ॥

203. अन्यच्च, संग्रहे —

धामाङ्गे विधिवत्काष्ठ-निचये दर्भमन्त्रिते ।

उत्तानशायिनी भुत्वा संस्मरेत् अनार्हणम् २(†) ॥५३२॥

तदङ्गपञ्चके पुत्रो देवरोचोय गोत्रजः ।

जुह्वयात् सर्पिरादाय गायत्र्याहुतिपञ्चकम् ॥५३३॥

नाभौ वक्त्रे ललाटे च हृदये कर्णयोर्दृष्ट्योः ।

अग्निं प्रजापतिं रुद्रं सूर्यश्च यममेव च ॥५३४॥

यज्ञेष्वेकनिम्बान् पुत्रो नाध्वाविषु यथाःक्रमम् ।

ददृशे च ततोवह्निं तृणैरादीपयेत् सुधी रिति ॥५३५॥

ततः पुत्रादिर्यथाविध्यभिदानादिकं कुर्यात् ३(‡) ॥५३६॥

१(०) सन्तो—मेचोऽयं प्रार्थनायां स्थापितो योध्यः ।

२(†) 'उदीष्वगाव्यंमिवीयवीकम्'—अग्नेवेद—(१०।१।८।८) । 'इमानारौरविषवा'—
अग्नेवेद—(१०।१।८।८।९) । 'यन्ते नारायण कृतिः' इति ऋतेर्जगार्हणकति 'यन्तो
नारायणाय' इति अरण्यं जुहोत ।

३(‡) यद्य यथा विधि,—विधाने सन्न नाचिव्य तत् चत्तेरुदिसन्ध्यातुवारिष्य चधिप्रदानं
विधिव्यापिति ।

204. सहगमने दशपिण्डे विशेषमाह, रेणुः—

एवं आद्वयं कुर्यात् कार्यैक्यादेक पाकतः ।
एकोद्दिष्टं पार्वणश्च शेषं प्रकृतिवद्भवेदिति १(*) ॥५३७॥

205. दुं दु (दु) पद्धतावपि—

अन्वारोहणेऽवयवपिण्डार्थस्तन्त्रेणपाकः कार्यः पिण्डस्तु पृथक् पृथक्
कार्यं इति २(†) ।

206. आद्वकल्पेऽपि—

अन्वारोहे कृते पत्न्याः पृथक्पिण्डां स्तिळाञ्जलीन् ।
तन्त्रेणैव तदा दद्याद्दम्पत्योरविशेषतः ॥५३८॥
पृथक्शिलेन कुर्वीत दद्यादेकशिले तथा ३(‡) ।
नव आद्वानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् ।
नव आद्वन्तु दम्पत्योरन्वारोहणे एव तु इति ॥५३९॥

लौगाक्षिवचनमुदाहृत्य व्याख्यातम् । यथा, दम्पत्योरन्वारोहणमृत-
तिथ्येकत्वे पिण्डनिर्बपणम् । आद्वश्च द्विपितृकआद्ववत् समासेन
स्यात् । नवआद्वन्तु पृथगेव न समासेन । अत्र मृताहनीतिविशेषो-
पादानां न्मृततिथिभेदस्तु क्षयाहादौ न समासः किन्तु पृथगेव ।
एवमनेकसमन्वारोहणेऽपि ज्ञेयम् ।

207. यज्ञ, स्मृत्यन्तरम्—

एकचित्या समारूढौ दम्पती निधनङ्गतौ ।
पृथक् आद्वं तयोः कुर्यादोदनश्च पृथक्पृथगिति ॥५४०॥

१(०) प्रकृतिवत् विकृतिः स्यादिति ।

२(†) तन्त्रेणेति,—तन्त्रस्तु अनेकोद्दिष्टेनैकस्य सङ्गदनुष्ठानम् । पारमेकमेकान् भाष्येपाठं
कृत्वा तस्मात् पिण्डदानं पृथक् पृथक् कार्यमिति ।

३(‡) 'उच्छ्रियाम् सतमिति' कोपः । मङ्गलमनुराध,—'सतमुच्छ्रियं सतम्' ।

'उच्छ्रः कणश्चादाने कणिषाद्यर्जनं शिलम्' इत्यमरः । शिल उच्छ्रे, ततः स. ।
पारमेककल्पते चञ्चा स्यात् । अन्यत्र ओष्ठं सभाष्यपरिचयमिति ।

209 209. तन्नवश्राद्धविषयम् । एवमेव मदनपारिजातकारादयोमेतिरे ।
हेमाद्रिस्तु, मृताहनीत्यस्य परिसंख्यां परिहाय १(॥) । मृताहनीति
यथा श्रुतानुरोधेन साम्बत्सरिकश्राद्धमात्रविषयमेतत् । तेन
सपिण्डीकरणतीर्थश्राद्धादौ पृथक्देयमिति व्याख्यातवान् ।

210. श्रुत्यर्थसारेतु—

अन्वारोहणे एकचित्त्यारोहणे वा स्त्रियाः पृथक्सपिण्डनं नास्ति ।
भर्तुः कृते स्त्रियाः कृतं भवतीति वर्णितम् ।

211. श्राद्धप्रकाशिकायामपि—२(+)

मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात् सहपिण्डनम् ।

212. पितुरेव सपिण्डत्वे तस्यामपि कृतं भवेत्-इत्यत्रिवचनमुदाहृतम् ॥५४१॥
तत्रापि श्रत्रैकेनैवेति बहवः । भत्रादित्रयेणैवेत्यन्ये ।

अत्राप्यस्मावः—

दम्पत्योः परस्परममन्त्रकं पिण्डद्वयमेलनं कत्वानन्तरं पितामहादित्रयेण
सपिण्डनं कार्यम् ।

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

स मृतापि हि तेनैक्यं गतामन्त्राहुतिव्रतैरिति यमस्मरणात् ॥

213. अत्रान्योविशेषः । श्राद्धकाशिकायां उशनसोक्तः—३(†)

अखण्डितो यदा पिण्डः पत्याचैकेन योजितः ।

आन्वष्टक्येषु कर्षुणा ४(5) तर्पणेषु (च) पृथक् पृथक् ॥५४२॥

पुनः सपिण्डनं कार्यं पितामहादिभिः सहेति ॥

तेनात्र सपिण्डीकरणद्वयमिति ज्ञायते । क्षयाहश्राद्धन्तु

समासेनेत्युक्तं मेव । तथा—

१(०) तथा च सोमासकैरवादि—'विधिरव्यक्तमप्राप्तौनियमः पाक्षिके सति । अमचाम्यच च
प्राप्तौ परिसंख्येति गोवते' ॥ परिसंख्यायाः—अनेमानमन्त्रमन्त्रसंगतसंख्यायुदाहरणम् ।

२(†) कुवचित् काशिकायां कुववा प्रकाशिकायामिदं पाठोऽस्ति ।

३(†) उशनसः श्रुतौ—

४(5) 'अवष्टकायु' इति पुस्तकान्तरे धृतः पाठः । कर्षुः—कुल्या, इष्टासोर्गर्हादिः ।

अथ विष्टक्यम्—'कर्षुसोये अग्निमयसुपसमादाय परिकीर्य तत्रैकेकजिघ्रापुतिवत्

॥ 'कुल्यात्' इति । अष्टका-मांस-मांस-पूपाङ्गकः । अमच्य श्वपाशः आहविषेऽस्ति ।

एकचित्तधरो च तिथेरैव जायते ।

एकपाकेनैकपिण्डे द्वयी गृहीत नामनी ॥५४३॥

द्वेशकालद्रव्यदेव, - कर्त्रैक्ये तान्त्रिको विधिः । इति ज्ञातातपस्मरणश्च ।

अजैतचिन्त्यते—

किमनुगमनमृतानां स्वमृताद्दे क्षयाद्वाह्राद्धं स्यादुक्त भर्तृमृत्याद् इति ।

तत्रैके आहुः—

मास पक्ष तिथि पृष्ठे यो यस्मिन्मृत्युतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तत्तथा भूतं क्षयादन्तस्य तद्विदुः ॥५४४॥

इत्यादि वचनात् स्वमृताद्दे एवेति । तदयुक्तं तस्मान्यविषयत्वात् ।

अमृतः पृष्ठतोवापि यद्भर्तृम्रियते तु या ।

तस्याः आह्राद्धं प्रदातव्यं भर्तुरेव क्षयादनि ॥५४५॥

214. इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

एकचित्त्वां समारूढा भर्तुरह्नि पतिव्रता ।

तस्याः प्रत्याब्दिकं पुत्रः प्रकुर्याद्भर्तृवासरे इति रेणुकैरुक्तम् ।

प्रत्यर्क्षं वा परोर्क्षं वा तद्भर्त्रा (र्तुः) म्रियते तु या ।

तस्याः आह्राद्धं प्रकुर्यात् भर्तुरेव क्षयादनीति ॥५४६॥

215. आह्रादकाशिकाकारलिखित शङ्खवचताचेति सर्व्वमनवद्यम् ।

अत्रायमभिसन्धिः—

सहगमनेऽनुगमने वा...पिण्डः षोडशआह्रादनि च पृथक्पाकेनैकपाके-
नवा पृथक्कार्याणि । सपिण्डीकरणन्तु पृथगेकं वा कार्य्यम् ।
तीर्थआह्रादिकन्तु हेमाद्रिमते पृथगेव । क्षयाद्वाह्रादन्तु मृततिथ्येकत्वे
एकमेव । मृततिथिभेदे तु पितृआह्राद्धं कृत्वा तस्मिन्नेवदिने मानृआह्राद्धं
कार्य्यम् । अन्वष्टकादि आह्रादे पितामह्यादिभिः सह पार्वणं
कार्य्यमिति निर्गलितार्थः ।

216. अन्यत्तु कपर्दिकारिकायाम्—

मृते भर्तरि तद्वाहात् प्राक् पत्नी म्रियते यदि ।

पत्न्या वा प्राक्प्रमीतायां दाहादूर्वाक् पतिमृवः ॥५४७॥

तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्नात्र वृ(बु)द्धित्वमुच्यते १(५) ।
 क्रीकसातान्तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत् २(५) ॥
 एकाह मृत्यो र्युगपन्नवश्राद्धादिकन्तयोः ॥५४८॥

217. प्रचेताश्च—

एक चित्यां समारुढौ त्रियेते दम्पती यदि ।
 तन्त्रेण अपणं कुर्यात् पिण्डदानं पृथक् पृथगिति ॥५४९॥
 इति ३(१) विधानपारिजाते सहगमनविधानम् ।

—*—

एवं संस्कारमनुसृत्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्याधेदानीं प्रेतक्रियाधिकारि-
 निर्णयः प्रस्तूयते ।

218. अन्न बृहस्पतिः—

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः आर्द्धदेयं प्रयत्नतः ।
 ज्ञाति भ्रातृ सुतच्छिष्यैः ऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥५४९॥
 पुत्राभावे इति शेषः ४(५) । पितृग्रहणमत्र मात्रादेरुपलक्षणम् ।

219. यथाह, सुमन्तुः—

मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः ।
 तदभावे ज्ञातयस्तु कुर्युरेवौर्द्धदेहिकमिति ॥५५०॥

१(०) 'दाहः श्चान्नं नृदित्वमुच्यते' इति शब्दान्तरं पाठः ।

२(१) 'क्रीकसम्' अत्राख्य, इति कोषकृतः ।

३(१) 'त्रीविधानपारिजाते' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

प्रमीता—प्रकटयिष्यात्माज्ञोकादित्येकोनं गता इति ।

” अथ 'पुत्राः' इत्यत्र पञ्चामिति पाठान्तरमस्ति ।

४(५) “ऋत्विक् पुत्रोऽथर्थात्ता भागिनेयोऽथविट्पतिः ।

एभिरेवभूतं यत् तद्वत् सत्यमेव” इति श्रुती ॥

” अपिच्छतातु पुद्गे सतमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निर्वर्त्तकचतुर्दशम् ।

शान्तामस्तु तावेके तन् मरं गोवस्तुचये ” ॥

220. विष्णुपुराणेऽपि—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा भ्रातावा भ्रातृसन्ततिः ।
 सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियायै नृप जायते ॥५५१॥
 तेषामभावे सर्वेषां समानोदकतयोर्भवेत् ।
 एकाहमृत्यो युगपन्नव श्राद्धादिकन्तयोः ॥५५२॥

221. प्रचेताश्च,—

एकचितां समारूढौ..... । १(*)
 मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेनवा ॥५५३॥
 कुलद्वयेऽपिचोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
 तत्संघातगतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वैक्रिया ।
 उच्छिन्नबन्धुरिक्तस्य कारयेदवनीपति रिति ॥५५४॥

222. देवज्ञान येऽपि, भविष्ये—

पुत्रोभ्रातापितावापि मातुलगुरुरेवच ।
 एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥५५५॥
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैवतु यत् कृतम् ।
 द्रव्येणवा विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत् ॥५५६॥
 पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।
 अनुकल्पोऽपुत्रस्य सगोत्रैश्चैव बान्धवैः ।
 प्रेत कार्य्यं हितैः कार्य्यं सर्वसम्पत्तिसिद्धये ॥५५७॥

अकरणे प्रत्यवायोऽपि तत्रैव,—

प्रेतानां मृतपिण्डं हि न दास्यन्तीह येनराः ।
 आत्मानश्च तथा प्रेतं नयेयुर्नरकं ध्रुवमिति ॥५५८॥

अन्यत्रापि—

दौहित्रोवा सगोत्रोवा सपिण्डश्च ततः परम् २(†) ।
 स ब्रह्मचारी च सखा शिष्योवा गुरुबान्धवाः ॥
 अन्नसम्बन्धिनोवा स्युः प्रेतकार्य्येऽधिकारिण इति ॥५५९॥

१(*)

‘एकचित्तामिति’ प्रागपि प्रोक्तम् ।

२(†)

“कृते सपिण्डीकरणे नरः सम्बन्धं धराम् धरम् ।

प्रेतैश्च परित्यज्य भोगदैर्धं प्रपद्यते” इति कृतीः ॥

223. अत्रविशेषो विष्णुपुराणे—

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।
 त्रिप्रकाराः क्रियाहोता स्तासां मेदाच्छृणुष्व भोः ॥५६०॥
 आथाहाद्वादशाश्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।
 पूर्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्ट संज्ञिताः ॥५६१॥
 प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु १(०) ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥५६२॥
 पितृ-मातृ-सपिण्डैर्वा समान-सतिष्ठैस्तथा ।
 तत् सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा २(†) ॥५६३॥
 पूर्वाः क्रियाः प्रकर्तव्याः सपिण्डैरेव चेन्नरेः ।
 दौहित्रेण नरश्रेष्ठ कार्य्यस्तत्र नयैस्तथेति ॥५६४॥

224. ब्रह्मचार्य्यब्रह्मचारिविषये, सुमन्तुः—

आढं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीत-पितृकोद्विजः ।
 प्रतस्योवाऽप्रतस्योवा एक एव भवेद्यदीति ॥५६५॥

225. अन्नतस्थोऽनुपनीतः । बृद्धमनुरपि—

कुर्यादनुपनीतोऽपि आढमेकोऽपि यः सुतः ।
 पितृ यज्ञाहुति पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥५६६॥
 कृतबुद्धस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोद्यारं नकारयेत् ॥५६७॥

226. अकृतबुद्धस्तु विशेषमाह, कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्याच ह्यभिदानं समन्त्रकम् ।
 कर्त्तव्यमितरत् सर्वं कारयेदन्यमेवहीति ॥५६८॥

१(०)

“पिच्छं दत्त्वा वरेण्यम्” इति श्रुतिः । अत्रापि कोऽपि पिच्छदानाधिकारीऽन्यपुत्रेऽप्येव-
 शेषप्राप्तिकात् क्रियासु । तथा च मनुः ‘ज्योतेर्नैवतु पुत्रेण पुत्री भवति मानवः’ इति ।

२(†)

पितृराक्षयः पुत्राक्षा जायते, तथा हि मुनिः ‘आत्मा वि प्रवर्तमाना वि’ इति ।

”

‘पुत्रस्य’ ‘पुत्राक्षान्’ पवनान्’ इति मर्कटिन्ध्याकः ।

पुत्रे वायं श्रीबोमयः’ इत्यादि ।

“अनुपनीत इतिर्नामिदं यद्वैदिकधर्मः” इति आम्बे ।

227. असंस्कृतोऽवृत्तचूडः । सुमन्तुश्च—

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेटृकं विधिम् ।

येद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिकृतसरः ॥५६१॥

अयमर्थः, वर्षत्रयानन्तरं चूडाभारेऽपि पित्रोः सर्वमेवोर्द्धं देहिकं मन्त्रवत् कुर्यात् । वर्षत्रयादूर्वावकृतचूडोऽपि शक्तश्चेत् सर्वं मन्त्रवत् कुर्यात् । सोऽशक्तश्चेत्ताम्रिदानंमात्रं समन्त्रं कृत्वाऽन्येन सर्वं कारयेदिति ।

228. प्रनुरपि,—

नष्टान्यदुच्यते कर्म किञ्चिदामौखिवन्धनात् ।

न चाभिव्याहरेद्ब्रह्म स्वधानिनयाहते इति ॥५७०॥

अत्र स्वधानिनयं आह्वम् । ब्रह्म-वेदः तत्रापि स्वधाशब्दमेवोचरेत् नान्यं मन्त्रम् ।

कृतचूडोपनीतः पित्रोः आह्वं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं नम्रव..... ॥५७१॥

इति विशेषोक्तेः । अपुत्रायाः स्त्रियाः सपत्नीपुत्रः पतिर्जा कुर्यात् ।

229. यथाह-कात्यायनः,—

विध्वंवा दौरसाः पुत्रा जनन्या और्द्धदेहिकम् ।

तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथैव च १(*) ॥

इव आयेश्च लुषाचैव तदभावे च सोदरः । इति ॥५७२॥

तदभावे च सीदर इति विशेषोक्ते र्माय्याऽपुत्र समवाय्ये भार्याया- एवाधिकार इति सिद्धम् ।

230. स्त्र्यपि समन्त्रकर्मोर्द्धदेहिकं कुर्यादित्युक्तं लोभाक्षिणा ।

यज्ञेषु मन्त्रवत्पत्नी कर्मकुर्याद यथाविधि ।

तयोर्द्धदेहिके साहि मन्त्राद्वा धम्मसंस्कृता इति ॥५७३॥

इदं पुत्राभाव विषयम् ।

अपुत्रायाः पतिर्ह्यात् सपुत्राया नतु कश्चित् ।

एवं पत्न्यपि विज्ञेया पत्युर्वै आह्व कर्मणीति ॥५७४॥

231. इति रेणुक्तेः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः प्रीणय (लय)न्ती प्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेतवै ॥५७५॥

232. इति प्रनूक्तेश्च ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डंभ्रातृमथोदकम् ।
क्रियालोपोनकर्तव्यः प्रेतस्य गतिक्राब्धिभिः ॥५७६॥
उच्छिन्नं बान्धवं प्रेतं पिता भ्राता तथाभ्रजः ।
जननी वापि संस्क्रुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥५७७॥

233. इति बोधायनोक्तेश्च ।

यद्वद्,—

नच माता नच पिता कुर्यात् पुत्रस्य पैतृकम् ।
नामभ्रजश्च तथाभ्राता त्वनुजश्चैवमेवहि १(०) ॥५७८॥
इति निषेध कथनम् । ननु मृतस्य पुत्राद्यधिकारि-सद्भावे स्वयं-
लोहेन कुर्यादित्येवं परम् ।
नपुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाभ्रजः ।
यदि लोहेन कुर्वीत न प्रेताद्योपयुज्यते ॥५७९॥

234. इति व्यासोक्तेः ।

पित्रा भ्रातृं न कर्तव्यं पुत्राणाञ्च कथञ्चन ।
भ्रात्राचैव न कर्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीयसा ॥५८०॥
यदि लोहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना २(†) ।
गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥५८१॥

235. इति बौधायनोक्तेश्च ।

अन्यत्रापि,—

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
पुत्राभावेतु पत्नी स्यात् पत्न्यभावेतु सोदरः ॥५८२॥

१(०) 'अनुजाचैवमेवहि' इति पाठान्तरम् ।

२(†) अतीवागम्यम्—'यदि लोहाचरेत् याच' सपिण्डीकरणं विना' । इत्यसंस्कृतसूत्रादि-
विशेषः । 'पतिपुत्रविहीनानां स्त्रीणां नास्ति सपिण्डता' इति भारविविषये ।

सगोत्रोवा सपिण्डोवा प्रेतश्राद्धं समाचरेत् ।

अन्यः प्रेतक्रिया कर्त्ता पुनः संस्कारं मर्हति ॥५८३॥

अब्दं न प्रविशेदग्रामं मरण्यं वा व्रतञ्चरेत् ।

इति राजद्रव्यलोभेन प्रवृत्तस्य वेदितव्यम् ॥

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदेपदे यज्ञफलमानु पूज्यमिह भन्ति ते ॥५८४॥

नतेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभं कर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥५८५॥

236. इति ब्रह्मपुराणे, दुष्यार्थं प्रः(वृत्)त्तस्य सद्यः शौचविधानात् सन्वाभावे
(वं) धर्मपुत्रः कार्यः ।

तथाहि,—

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः १(*) ।

पिण्डोदकक्रिया हेतोर्नामसंस्कारनायक ॥५८६॥

इति यमोक्तेः २(†) ।

237. नारायण भट्टयामपि—

अदत्तं कन्या यौ पितरौ दत्तः अन्याभावे दत्तानामपि पितैव ।

दौहित्रमातामहो परस्परं सर्वाभावे यः कश्चित्, मातामहश्च

दौहित्रो जामातुश्च श्वशुरो मिथः । श्वश्रुदेः स्नुषाभ्रातरौ च मिथो दत्तः ।

गुरुशिष्यौ परस्परम् । सर्वाभावे यः कश्चित् कुर्यात्तस्य

सर्वसम्पत्-प्राप्तिरिति । सन्निहितत्वेऽपि पुत्रादीनां पातित्वादिदोषे,

नाधिकारः ३(‡) ।

पतितेनाग्निसंस्कारः न क्रियां न च तर्पणम् ।

238. कुर्यादुन्मत्त एवापि नान्यथेत्यब्रवीद्व्यमः ॥५८७॥

१(*) दत्तकपत्ये,—‘अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रपत्तिनिधिः सदा’ इति ।

अयं दत्तकतनयः पूर्वेषां नामसंस्कारनायक, पिण्डोदकप्रधानाय, देतामहचक्रपरचणाय, पुत्रोत्पादनद्वारा वंशविच्छेदाय च विधेय इति । ‘पुत्रेणार्थोक्तोक्तोक्तः ।

२(†) भट्टीयेपि, इत्यपि पाठान्तरमस्ति । अन्यद दत्तक सर्वस्य-दत्तकचन्द्रिका—तत् कौमुद्यादिष्वस्ति । अथ सर्वभावे—अपत्याद्यभावेऽपि ।

३(‡) अस्तिवचनान्तं प्राप्यदि कुर्यादधिकारि-पुत्रः समागतः स्यात् तदा दायाधिकारि-विधाय च कर्त्तव्यमिति ।

इति स्मृतेः । ब्रह्मचारीतु मातापितृ गुरुपाध्यायानामेव क्रियां
कुर्यान्नान्येषाम् ।

239. यथाह, सुमन्तुः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्यु रुदकं आदमेवच ।

यदिमाता यदिपिता गुरुश्चेत् कुर्युरेवहि ॥५८८॥ इति

240. अत्र सम्बन्धः—

ब्रह्मचार्यसि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् १(५) ।

तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

अग्निकार्यञ्च कर्त्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥५८९॥

241. कर्त्तृन्तर सद्भावेतु, मनुः—

आदिष्टो नोदकं कुर्याद्व्रतानामासमापनात् ।

समाप्ते तदुदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ५९०॥ इति

242. षड्शीतौ—

स्वीयाचारादपि भ्रष्टाः पतिता येच दूषिताः ।

न कुर्युरुदकन्ते वै तेभ्योऽप्यन्येन चैवहि ॥५९१॥

243. मदनरत्ने, हारीतः—

पतितात्मापविष्टानां चरन्तीनाञ्च कामसः ।

दत्तानाञ्चैव कन्यानां न कार्य्या सलिलक्रिया ॥५९२॥ इति

इदन्तु कर्त्तृन्तर सद्भावे वेदितव्यम् । तदभावे कुर्यादिव ब्रह्मचारी

पित्रादेरन्यश्चेत् प्रेतक्रियां करोति (तदा) तदा पुनरुपनेतव्यः ।

आचार्य्य गुरुपाध्यायो निहृत्यापि प्रती.....

शक्यन्तं नचाभियात्रच तैः सहसम्बिभेत् ॥५९३॥

244. यदि मोहात् स कुरुते पुनः संस्कार मर्हतीति स्मृतेः ।

एवं जीवत् पितृ कोऽपि तिलोदकादि कृत्यं न कुर्यात् ।

ज्ञातिभिः सह ज्ञातीनां प्रेतानाञ्च तिलोकम् ॥५९४॥

न जीवत् पितृकः कुर्यादित्याह हरिणी सुतः । इति

पितरि त्रियमाणेतु मातायदि विपश्यते २(०) ॥५९५॥

१(०)

तत्र तु ब्रह्मचारिणामधिकारः । न तु सर्वकर्म्मफलसद्भासिणाम् ।

२(०)

अथ 'त्रियमाणे' इति पाठान्तरम् ।

॥

यतीनामन्यद् यतिष्वै सभुचये, सद्भाससद्भासपनिषद् वेदान्तकल्पतख्यति ।
एवमदादिदोषिदादप्रकारेऽपि ।

- पुत्रस्तदा कर्म कुर्याद्वाहादिकं न संशयः । इति
 245. निर्हरणाद्यंशमत्र यस्य कार्ये मित्याह, मनुः—
 त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः ।
 यतेः किञ्चिन्नकर्तव्यं नचान्येषां करोति सः ॥५६६॥
 मातापित्र्योरुपरमे सद्यः शौचं यते भवेत् ।
 ज्ञात्वा भिक्षादनं कुर्यादात्मानं परिचिन्तयेत् इति ॥५६७॥
246. पतिमरणे, शातातपः—
 एकोद्विष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाः ।
 न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥
 अह्न्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति ॥५६८॥
247. कौर्म्ये विशेषः—
 कुटीचकं सम्प्रदहेत् पूरयेच्च बहूदकम् ।
 हंसं जले विनिक्षिप्य परहंसं विकीरेत्तु ॥५६९॥
 कुटीचके यथोक्तं स्यात् पार्वणन्तु बहूदके ।
 हंसे नारायणवलिं विकीरेत् न किञ्चनेति १(*) ॥६००॥
248. वृद्धमनुरपि—
 यतीनां मरणे जाते ना शौचं नोदकक्रिया ।
 नैकोद्विष्टं षोडशानि भापिण्ड्यं न च विधत्ते ॥६०१॥
 नारायणवलन्तत्र कुर्याद्वै द्वादशाहनि ।
 तेभ्यश्च विष्णुबुद्ध्या तु यतीन् सम्पूजयेद् द्विज इति ॥६०२॥
249. वायुपुराणे,—
 सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्यान्मृताहनि ।
 महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन त्विति २(†) ॥६०३॥

—*—

- १(*) 'विकीरेत्' इति पाठान्तरम् । अत्र कुटीचकस्य दाहानन्तरं तद् योग्यं कार्यं विधेयमिति ।
 कुटीचक-वहूदक-हंस-परमहंस इति शास्त्रे चत्वारिणां भेद उक्तः ।
 २(†) 'महालये येनैकादशम्' इत्यत्र पाठान्तरमस्ति । अथयुक्तावपि यदवशावासाभ्यामत्रः
 श्राद्धयोग्यकालः । पिनादीनां महान्पालयः कालः तर्पण-दान-श्राद्धादियोग्योयम्
 इति । तथाहि 'यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये' इति श्रुतिः ।

अथ कर्त्रादि विपर्यये प्रायश्चित्तम् ।

—*—

250. गृह्यपरिशिष्टे,—

असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदिवा पुमान् ।
प्रथमेऽनि योदद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥६०४॥

तथा,—

अन्यगोत्रोऽसम्बद्धः प्रेतस्याग्निं ददाति यः ।
पिण्डञ्चोदकदानञ्च स दशाहं समापयेत् ॥६०५॥
दशाहपर्यन्तमेवार्थं नियमः अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थित पुत्रागमनेऽपि
प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव दशपिण्डा दातव्याः न तु पुत्रेणेति
मन्तव्यम् ।

251. अत्र विशेषमाह, मार्कण्डेयः—

अस्थिसञ्चयनादवर्गागतो यदि पुत्रकः ।
ततस्तत् कर्म कुर्वीत दाहिको विसृजेत् पुनः १(*) ॥६०६॥
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मागतो यदि पुत्रकः ।
प्रथमेऽनि योदद्यात् स दशाहं समापयेदिति ॥६०७॥

252. वशिष्ठोऽपि—

दाह कर्म नव श्राद्धं तोयदानन्तथैव च ।
नान्य प्रच्छादनं कर्म पिण्डदानं दशाहिकम् ॥६०८॥
पूर्वकर्मोति विख्यातं कर्त्तव्यं स्तत्र बोध्यते ।
यदि कर्त्रन्तरं यायात् कृत्स्नं लुप्येत् सवह्निकम् इति ॥६०९॥

अन्यत्रापि—

कालेन व्यवधीयेत कर्त्तावा व्यवधीयते ।
कालकर्तृव्यवहितं तत्तत् कार्यं पुनर्नबमिति ॥६१०॥

253. अत्राग्निदातृ-विपत्तौ, प्राह-भारद्वाजः—

अधिकारिषु पुत्रेषु बहुष्वेकस्य चेद्भवेत् ।

विपत्तिरपरः कुट्यादिवं ज्येष्ठक्रमेण तु ॥६११॥

254. कर्मप्रदीपेऽपि—

दाहादिकर्मणि यदा परिवर्त्तमाने,

मध्ये भवेद्यदि निवृत्तिरथान्तरायात् १(३) ।

दाहं विना सकलकर्म तिलोदकादि ;

सम्बत्सरेऽपि विगमे करणीयमेव इति ॥६१२॥

तथा,—

शालिभिः शक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेवस्याद्दशाहिकम् ॥६१३॥

तथा,—

आद्यपिण्डान्यदेशेषु प्रेते पिण्डो भवेद् यदि ।

पूर्व्वदत्तान् पुनः पिण्डान् दद्यादित्याह गौतमः ॥६१४॥

255. व्यासः—

स्थानभ्रंशोनकर्त्तव्यः पिण्डस्यापि तिलाम्बुनः ।

एकदेशे प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानतिलोदकम् ॥६१५॥

तथा,—

दशाहमध्ये पाषाणं प्रमादाद्यदि नश्यति ।

पाषाणमन्यन्निक्षिप्य पुनरावर्त्तयेज्जलम् ॥६१६॥

तथा,—

प्रमादाद् द्वासोदातुं यदि कर्मणि विस्मृतिः ।

कृच्छ्रत्रयं तदा कृत्वा वासः खण्डं समाहरेत् ॥६१७॥

आचार्यपात्रयोरेव प्रायश्चित्ति विपर्य्यये ।

श्वचाण्डालादिभिः पिण्डः संस्पृष्टो यदि कुत्रचिन् ॥

कृच्छ्रत्रयं ततः कृत्वा दद्यात् पिण्डं पुनस्तथा ॥६१८॥

256. संग्रहे,—

विडाल मूपकस्पर्शे पिण्डे च द्विदलीकृते ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत पिण्डदानं पुनश्चरेत् इति ॥६१६॥

अतिदेशोऽयम् ।

257. नारायणभट्टीयेऽपि,—

उत्तरीयशिलापात्रे द्रव्यकर्तुं विपर्यये ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत पुनस्तत्त्वं समाचरेदिति ॥६२०॥

258. देशोपप्लवे, गभस्तिः—

गृहीत्वा प्रेतपापाणं गच्छेद्देशविपर्यये ।

अपक्वस्यापि वा कुर्यान्नित्वेतदवशेषयेत् १(*) ॥६२१॥

तथा,—

प्रेतक्रियाप्रमादेन चेद्दशाहोर्द्धतोभवेत् ।

दाहाद्युदकदानञ्च पुनःकार्यं यथाविधि ॥६२२॥

259. एतदस्थिसञ्चयनात्प्राग् विषयम्—

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विहितं कर्म यस्य तत् ।

आशौचादूर्द्धभावाच्चेत् पुनस्तत् सर्वमाचरेदिति-कात्यायनपरि-
शिष्टोक्तेः ।

260. पुनर्दाहे विशेषमाहापस्तम्बः—

यत्र दाहविधौ वृत्ते पुनर्हहनचोदनम् ।

‘अस्मात्त्वमभिजातोऽसि’त्वदित्येकाहुतिस्तदेति ॥६२३॥

261. नष्टशिलाप्राप्तौ, ऋष्यशृङ्गः—

नष्टा शिला स्यात् पुनरेव दृष्टा, दत्ताञ्चलिश्चैव विधिक्रमेण ।

यमेद्वैत्यश्मद्वयं प्रपूज्य, तत्रैव सर्वं विधिवद्विधेयम् ॥६२४॥

262. मन्त्रस्तु,—

यमे इव यन्माने यदेतं पराभव मानुषा देवयन्तः ।

आसीदत स्वमुलोकं स्वासस्तेः भवति निन्दनेनेति २(†) ॥६२५॥

अथ नवश्राद्धानि ।

—*—

263. तत्र सम्बर्त्तः—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमेऽहि तथा ।

नवमेकादशे चैव षडनव तरेदिति ॥६२६॥

तथा,—

दैवाद्वयदि नवश्राद्धमतीतं प्रथमेऽहि चेत् ।

तदुत्तरेण कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति ॥६२७॥

दहनाभावेऽपि नवश्राद्धं यथा कालं कार्यमित्याहुः—

264. त्रिकाण्डशेषः ।

पञ्चमे सप्तमेवापि दाहकर्मणि सत्यपि ।

नवश्राद्धानि सर्वाणि कर्त्तव्यानि दिने दिने ॥६२८॥

265. आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि,—

नव श्राद्धेषु दृत्तेषु पुनर्दहनकर्मणि ।

ऊर्द्धं दशाहादुत्कृष्य पुनर्दहनमाचरेत् १(*) ॥६२९॥

उक्तकालेऽशक्तिश्चेत्तदा नवमे कार्यमि त्युक्तम्,

266. स्मृत्यर्थसारे ।

एकस्मिन् नवमेऽहि नवश्राद्धमेकादशेऽहि वा कार्यमिति । एकादशाद्दे-
करणं यजुर्वेदिनाम् ।

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायन शाखिनः ।

आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयिनः ॥६३०॥

267. इति शिवस्वात्मकृतेः—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे नवसप्तमे ।

आमश्राद्धानि तत्रस्य मार्कण्डेयोऽब्रवीदिति ॥६३१॥

268. बृहद्वशिष्ठः—

नवश्राद्धानि सर्वाणि प्रेतनृत्तिकराणि तु ।

एकोद्दिष्टानि सर्वाणि प्रेतत्वस्य विमुक्तये ॥६३२॥

अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।
नवभ्राद्धममन्त्रञ्च स्वधाकारं विना भवेत् ॥६३३॥
पिण्डनिर्व्वपणार्थन्तु चरुभ्रपणमत्र तु ।
अन्नं न विकिरेद्भूमौ गृहीयादा (द्वा)शिषोनतु ॥६३४॥
पात्रालम्भो न चाक्षय्यमासनादिप्रयोगतः ।
नामगोत्रेण सस्वन्ध-रहितं प्रेतशब्दवदिति ॥६३५॥

269. ब्राह्मणलभे भोजनं देयमित्युक्तं रेणुना—

भुञ्जते ये नवभ्राद्धे दीनार्त्ता द्रविणेच्छवः ।
तेभ्यो भोजनपात्राणि पाकभाण्डानि चैव हि ॥६३६॥
दद्यात्तच्छेषमन्नञ्च हिरण्याद्यपि दक्षिणम् १(*) ।
प्रति भ्राद्धं नियुज्यते ब्राह्मणाश्चैवमेव हि ॥६३७॥
सर्वाणि सहवैकस्मिन् दिने स्युरिति बह्वृचाः । इति ।

270 विप्राभावे उक्तं प्रभासखण्डे—

अलभे ब्राह्मणस्यैव कौशः काय्यो वटुः प्रिये ! ।
प्रकल्प्य ब्राह्मणत्वेन सर्वं भ्राद्धं समापयेत् ॥६३८॥

कुशवटु लंघुमनुष्य-प्रतिकृतिरिति देवयाज्ञिकः—

271. देवलञ्च—

निधाय वा' दर्भवट्पूना-सनेषु समाहितः २(†) ।
प्रैषानु प्रैष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥६३९॥

अस्यार्थः—

स्वागतं भ्राद्धं करिष्ये, भ्राद्धेक्षणः क्रियताम् । इदन्ते पाण्डित्यादयः
प्रैषाः । एषामुत्तराणि सुस्वागतमित्यादीन्यनुप्रैषाः । तदुभयमुक्तं
विधानं भ्राद्धेतिकर्तव्यताकाण्डस्वरूपमेव कुर्यादिति ।

१(०)

'हिरण्याद्यपि दक्षिणम्' इत्येवं पाठान्तरमस्ति ।

-पद्मचो-ऋग्वेदीयाः तच्छास्त्रिन इति ।

२(†)

'दर्भवटुः कुशनिर्मितः ब्राह्मणः । सच सार्धं षड्भिः, कुशैर्भवेत्—तथाहि कृती,—
पञ्चाशभिः, कुशैर्भस्त्रा तद्वर्त्ततु विष्टरम् । तद्वर्त्तनीपयमनं तद्वर्त्तनविजः कृतः' इति
हज्जायुषः ।

तत्र सङ्कल्पितान्नस्य प्रतिपत्तिमाह ।

—*—

स एव,—

पात्राभावेऽपरं कृत्वा पितृयज्ञ विधिं नमः १(*) ।

निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥६४०॥

पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यादथाप्सुवा ।

नतु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः इति ॥६४१॥

272. पक्षाक्षाभावे, विष्णुपुराणम्,—

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशंस्यशक्तिः २(†) ।

प्रदद्यात् द्विजाम्रेभ्यः स्वल्पपाल्पमपि दक्षिणाम् ॥६४२॥

आमेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणोऽन्यसनान्वितः ।

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिः श्रद्धयान्वितः ॥६४३॥

तेनाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ।

273. प्रचेताः,—

आमश्राद्धं यदा कुर्यादग्नौ करणपिण्डकम् ।

विकिरंवापि कुर्व्वीत तेनैव श्राद्धिकन्तदेति ॥६४४॥

तेनैव,—आमेनैव विकिरेणोति । ग्रन्थान्तरे,—

आमश्राद्धे च वृद्धौ च प्रेत श्राद्धे तथैव च ।

274. विकिरं नैव कुर्व्वीत मुनिः लाट्यायनोऽब्रवीदिति ॥६४५॥

275. विशेष माहात्र मरीचिः—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा उष्णा विसर्ज्जने ३(‡) ।

अन्यकर्मण्यनुष्ठाः स्युरामश्राद्धविधिं स्मरन् इति ॥६४६॥

१(०) 'नरः, इति भिन्नः पाठः ।

२(†) शान्त्वम्—यव मोक्षमादीन्यपि ।

३(‡) 'उपिवाह्ये' इति पृष्ठे, 'उपवाह्य' इति विप्रोक्तिः । 'उपिवाह्य' इति प्राग्वत् । ततोहि 'उपवाह्य' इति पठेत् । 'विश्वेदेवासमागत' ३१ अः ५२ मः । इति शुक्लयजुः ७, अः २४ मः ।

'उपवाह्य' निधीमश्राद्धम् । शुक्लयजुः—१८ अः, १० मः ।

'आयजु नः पितरः सोम्यासः' ,, ,, १८ अः, १८ मः ।

276. अर्थस्तु,—

आवाहन मन्त्रे हविषे अत्तव (आत्तव) इत्यत्र स्वीकर्तव्य इत्यूहः १(*)
स्वधाकारे 'नमोवः' 'उतरः' इष इत्यादिमन्त्रे इष इति पदस्थाने
आमायेत्यूहः कार्य्यः । अन्यकर्मणि नोहः कार्य्य इति ।

तथा,—

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे कर्त्तव्यं सर्व्वदा बुधैः ।
पाकश्राद्धं यथा काल मिति शास्त्रव्यवस्थितिः २(†) ॥६४७॥

277. आमस्यासंभवेऽहेमश्राद्धं कर्त्तव्यमित्युक्तं मरीचिना,—

आमान्नस्याप्यलाभेऽपि श्राद्धं कुर्याच्च बुद्धिमान् ।
धान्याच्चतुर्गुणैव हिरण्येन सरोचिषेति ॥६४८॥
आमं ददतु कौन्तेय ! दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।
सिद्धान्तेऽपि विधिर्यं स्मादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिरिति ॥६४९॥

एतदति समर्थस्य ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हिरण्यन्तु चतुर्गुणम् ।
प्रयच्छन् श्राद्धकालेषु त्वशक्तः सममेवेति—

संग्रहविशेषोक्तः ।

आमश्राद्धे बज्ज्यानाह, देवलः—

तृप्तप्रश्नोऽवगाहश्चा क्षय्यप्रैषो यथा सुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतद् आपोशानश्च पञ्चमम् ॥ इति ॥६५०॥

अवगाहः,—अङ्गुष्ठावगाहः । अन्यत्स्पष्टम् ।

एतद्धेमश्राद्धेऽपि न्यायसाम्येनापरपदस्यापलक्षणत्वात् ।

१(०)

अथवा अतीव 'आमंयद्रस्यपक्वां पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।

अलुप्तं नित्यश्राद्धं सुषष्टम् । नैमित्तिकं,—निमित्तं तत्र ग्रहणादिनामुपस्थितानि श्राव्यानि
नैमित्तिकानि इति ।

२(†)

'यथाकारं' इति श्राद्धोक्त-पूर्वाह्न-मध्याह्नपराह्णदि ।

278. व्यासः,—

हिरण्यसामश्राद्धीयं लब्धं यत्क्षत्त्रियादितः १(*) ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद् भुञ्जीयाद्ब्राह्मणस्त्वय मिति ॥६५१॥

279. षट्त्रिंशन्मते,—

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकम्प्रतिगृह्यते ।

तत् सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिके न चेति ।

अत्र कश्चित्, ब्राह्मणादेरपि लब्धं विहिते कर्मणि नविनियोज्यम् ।

देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्यागायोगादित्याह ।

तदसद्—वाचनिकत्वादस्यार्थस्य संज्ञादादित्यग्रहं गृह्णातीति सोमयागे
तथा दर्शनात् ।

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥६५२॥

इति पञ्चरात्रे विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगकथनात् ।

प्रतिग्रहमात्रेण जीवतो द्रव्यस्य साध्यसर्वकर्मविलोपप्रसङ्गाच्चेत्यलं
पल्लवितेन ॥

280. आमश्राद्धे पिण्डे द्रव्यान्तरशुक्तं, षट्त्रिंशन्मते,—

आमश्राद्धं यदाकुर्यात् पिण्डदानं कथम्भवेत् ।

गृहपाकात् समुद्धृत्यसक्तुभिः पायसेन वा ॥६५३॥

पिण्डान्दद्याद् यथा कालं तिलैः सह विमत्सरः । इति ।

यत्तु,—

पक्वेन कुरुते पिण्डमामान्नं यः प्रयच्छति ।

तावुभौ मनुजव्याघ्र ! नरकाहौ न संशयः २(*) ॥६५४॥ इति

तद्दर्शादिश्राद्धपरमिति ॥

—*—

१(*)

'साम' इत्यत्र नाम इति भिन्नः पाठः ।

२(+)

विहितं कर्म विधीयते पतनमित्याह महर्षिः—

'विहितस्याननुष्ठानाग्निन्दितस्य च सेवनात् । अग्निवद्वाग्नेतियाणां नरः पतनमिच्छति' ॥

अथारद्धप्रेतक्रियस्य सूतकादिप्राप्तौ निर्णीयते ।

—*—

281. देवजानीये, गालवः—

आरद्धे प्रेतपिण्डेतु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवा शौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद् यथाविधि ॥६५५॥

282. शातातपः,—

अन्तर्दशाहे जननात् पश्चात् स्यान्मरणं यदि ।

प्रेत मुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथाविधीति—

283. हेमाद्रौ—

अत्र पिण्डपदं नव आद्धमात्राभिप्रायम् । तेन सूतकादावैका-
दशादिकश्चाहे वृषोत् सर्गाद्यपि भवति ।

शावेतु सूतकं चेत् स्यान्निशाशेषे तथैव च ।

इति गौतमोक्तेः । एकादशाह आद्धस्य नवआद्धत्वात् ।

नवआद्धमशुद्धेऽपि कुड्यदिकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेवसः ॥६५६॥ इति—

284. काष्ठाजिन्युक्तेष्व—

नहन्यात् सूतकं कर्म द्वादशैकादशादिकम् ।

शुद्धोवा यदिव्याऽशुद्धः कुड्यदिवाविचारयन्निति—

285. वृद्धचशिष्टोक्तेष्व—

तस्मादन्तर्दशाहं सूतके मृतकेवा प्राप्तेऽपि एकादशान्तं कार्यमिति
निष्कर्षः । वृषोत्सर्गः सूतकान्ते भवतीतिकेचित् । यत्तु, आशौचं
प्रकृत्य,—

दानं प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत इति ।

दानादिनिषेधवचनम्, तत्तु विहितद्रव्यातिरिक्तपरं वेदितव्यम् ।

अन्यथा सञ्चयं प्रकृत्य, चतुर्थेऽनि विप्रेभ्योदेयमभं हि बान्धवैः ।

286. गावः सुवर्णं वृत्तश्च प्रेतमुद्दिश्य भक्तिः, इति—
भविष्य पुराणवचनमनुपपन्नं स्यात् ।
सपिण्डीकरणन्तु कालान्तरसत्त्वादाशौचापगम एव कार्यम् ॥

—*—

अथानेकमरण सन्निपाते निर्णयः ।

—*—

287. माघशीये, कार्णार्जिनिः—

पित्रोः आद्धेसमं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।
पितृ-पूर्वं ततः कुर्यादन्यत्रासति योगत इति ॥६५७॥
अत्र पितुः पश्चान्मरणेऽपि पूर्वं पितृश्राद्धं ततोमातृश्राद्धं कार्यम् ,
पितुर्मुख्यत्वात् । एवं भ्रात्रादीनामपि ज्येष्ठादिक्रमेण श्राद्धं कार्यम् ।

288. ऋष्यशृङ्गः—

भवेदयदि सपिण्डानां युगपन्मरणन्तदा ।
सम्बन्धासक्तिमालोच्य तत् क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥६५८॥
एककाले गतासूनां बहुनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥६५९॥

यत्तु —

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥६६०॥ इति
यद्वा पूर्वकस्य मुख्यस्य तृतीयस्य तदपेक्षया जघन्यस्येति व्याख्येयम् ।
एवमेव पित्रादेर्दाहं कुर्यादिति, यदि दशाहमध्ये मृतः तदा तत्पुत्रो-
ऽन्योवा, पित्रौर्द्धदेहिकानन्तरं पितामहकृत्यं पुनः संस्कारपूर्वकं सर्व-
मावर्तयेत् । अतीतेषु—दशाहेनैवमिति । यथाशक्त्या पित्रनुज्ञातेन
पौत्रेण पितामहकृत्ये प्रारब्धे सति यदि पितापि तद्दशाहमध्ये म्रियेत
तदा पित्राशौचं बहन्नेव स्वकाले पितामहश्राद्धं कुर्यात् । उपक्रान्त-

289. त्वादिति मदनपारिजातादौ निर्णीतम् । कर्तुंस्तात्कालिकीशुद्धिरिति वचनेन शुद्ध्यभिधानाच्च ।

पत्न्याः पुत्रस्य तत् पुत्र भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्नुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृपितृ-पूर्वसापिण्ड्यमाचरेत् ॥६६१॥

तत् पुत्रः पुत्र-पुत्रः, तत्तनयोभ्रातृतनयः, पित्रोर्मातापित्रोः, पत्न्यादीनां क्रमेण युगपद्वा सङ्घातमरणं यदिस्यात्तदा सम्बत्सरादवर्वाक् पितृमातृसापिण्ड्य पूर्वकं सम्बन्धविशेषा(न)तिक्रमेण पत्न्यादीनां सापिण्ड्यं कुर्यादिति ।

एतदपि परिगणितानामेव कार्यं नान्येषामित्याह सएव ।

मातां भ्राताच तत् पुत्रः पत्नीपुत्रः स्नुषा स्वसा ।

एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्येषु न पुनः पितुरिति ॥६६२॥

पितुर्मृतौ सत्यामित्यन्वयः । अत्र सापिण्ड्ये विशेषमाह,—

290. लौगाक्षिः,—

पत्नी पुत्रः स्नुषा पौत्र भ्रातृ तत पुत्रका अपि ।

पितरोवा यदेकस्मिन् त्रियेरेन्नेकवासरे ॥६६३॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षेवा सपिण्डनमिति । एकवासरेइत्युक्त-
भिन्नवासरमृतौ नायं नियमः । किन्तु, पित्रोः पूर्वसापिण्डनं विधाय
पश्चात् सम्बन्धासत्ति क्रमेणान्येषां सपिण्डनं कुर्यादिति ।
क्रमश्चेत्थम्,—आदौ पितुस्ततोमातुः ।

पित्रोः आद्वैः समं प्राप्ते नवे पथ्युषितेऽपि वा ।

पितृ-पूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्नियोगतः ॥६६४॥ इति

काष्ठाजिन्युक्तेः । ततः पत्नीत्वलक्षणसम्बन्धस्यासन्नत्वात् पत्न्याः
ततः उभयं निरूप्य पुत्रत्वलक्षण सम्बन्धभाजः पुत्रस्य ततोव्यवहित-
सम्बन्धभाजोभ्रातुः । एवं तत् पुत्रादिष्वप्यूहनीयम् ।

यत्तु, नैकः आद्वैद्वयं कुर्यात् समानेऽह्नि कुत्रचिदिति—
प्रचेतोवचनम्, तदेकदेवताआद्वैपरम् । देवताभेदे निमित्तभेदेवैकस्यानेक
आद्वैविधानात् ।

291. तदुक्तंजाबालिना—

आढं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आढं नतद्दिने ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयमिति ॥६६५॥

292. कात्यायनेनायुक्तम्—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेक वासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमादिति ॥६६६॥

यदा तु—

निमित्तानां जुगपत्सम्पातस्तदा कुतपादि आढकालानतिक्रमेण
तन्त्रतया नैमित्तिकानि कार्याणि ।
एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपणं कृत्वा आढं कुर्यात् पृथक् पृथगिति भृगूक्तेः । एवं
देवता भेदेन भिन्न आढेष्वपि ज्ञेयम् ।

यदा तु—

निमित्तानां भिन्नकालता तदा नैमित्तिकानि तत्काले कर्त्तव्यानीत्य-
लम्प्रपञ्चेन ॥

—*—

अथ दुर्मरणमृतानां प्रायश्चित्तानि ।

—*—

293. क्षातातपः ।

ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टौभयोच्छिष्टेषु सत्स्वपि ।
अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वायां निगडादिषु ॥६६७॥
त्रीन् षड्द्वादशवापञ्च दशकृच्छ्रान् विधायतु ।
गृहीत्वा विप्रवचनान्निमित्तस्यानुसारतः ॥६६८॥
शक्तौ तदैव कृच्छ्राणां प्रत्याम्नार्यं प्रदापयेत् ।
धेनुगोभूहमधान्य-धनवस्त्रादिकञ्च यत् ॥६६९॥

तदाणीं शुद्धिमासाद्य दहनादि ततश्चरेत् १(*) ।
 सर्वात्मनांशुद्धिमिच्छेत् पित्रादेः पापकर्मणः ॥६७०॥
 तं दहेद्विधिना कृत्वा तद्योग्यं सर्वमेषजम् २(†) ।
 एवमेवात्मनः शुद्धिः कर्त्ता चेत् पापयुग्ं भवेत् ३(‡) ॥६७१॥
 प्रेतस्य चात्मनः शुद्धिमनासाद्योदकादिकम् ।
 लोभादिना कृतं सर्वं अन्तरिक्षे विनश्यति ॥६७२॥

294. गृह्यकारिकायाम्—

प्रमादादपि निःशङ्क स्त्वकस्माद्विधिचोदितः ।
 शृङ्गिदंष्ट्रिनखि-व्याल-विषविद्युज्जलामिभिः ॥६७३॥
 चण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्र चित् ।
 चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्र-द्वयं तस्य विशुद्ध्यै ॥६७४॥
 यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वोक्तविधिना दहेत् ।
 बुद्धिपूर्वमृतानान्तु त्रिशतकृच्छ्रं समाचरेदिति देवजानीये ॥६७५॥

295. विशेषो ब्राह्मे—

ऊर्ध्वोच्छिष्टेऽधरोच्छिष्टे उभयोच्छिष्टके तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव त्वन्तरिक्षे मृतौ तथा ॥६७६॥
 खट्वायां मरणे चैव तथानिगडबन्धने ।
 सप्तस्वेतेषु कृच्छ्रांस्तु त्रीन्षट् द्वादश वा क्रमात् ॥६७७॥
 पञ्चदशक्रमेणैव यथा संख्यं प्रकल्पयेत् ।
 पाषाणैर्लगुदैर्दण्डैर्लूताविस्फोटकादिभिः ॥६७८॥
 विषैः प्रपतनाद्यैश्च नवकृच्छ्रं विशेषनम् ।
 भित्त्यादावुपधाते च पश्वादिषु तथैवच ४(§) ॥६७९॥
 विद्युत्पातमृतानान्तु शकटेन मृतौ तथा ।
 छट्प्रेण वृषभेणापि मृतानाञ्च विशेषतः ॥६८०॥

- १(०) 'तदादीन्' तदादिषु, इति मित्रः पाठः । अथ दहनादि—दहनद्वयमित्यर्थः ।
 २(†) 'तद्वै विधिना' इति पाठान्तरम् ।
 ३(‡) 'पापयुगलवेत्' इति अथः पाठः ।
 ४(§) छट्प्रेजितेः पतवेन निषर्गं तथावा निषर्गं निषर्गं सादिति ।

म्लेच्छेन निहता ये च प्रव्रज्यानाशकच्युताः ।
 चौरादिभिर्हतानाञ्च त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥६८१॥
 जलाग्न्युद्वन्धनैश्चैव विपशस्त्राहिवृश्चिकैः ।
 बुद्धिपूर्वमृतानाञ्च (तु) त्रिंशत् कृच्छ्रैर्विशोधनम् १(*) ॥३८२॥
 प्रीहाभगन्दराभ्याञ्च तथापस्मारदूषिते ।
 ग्रहणीराजयक्ष्मभ्यां त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥३८३॥
 शवं रात्र्युषितं चेत् स्त्रीन् कृच्छ्रान् कृत्वा दहेत्तु तम् ।
 रजस्वला सूतिकयोः श्वपाकस्पर्शने मृतः ॥६८४॥
 अब्देनैव तु कृच्छ्रेण शुद्धिर्वात्स्यायनोऽवधीतः ।

296. अन्त्यजा, यथा—

रजकश्चर्मकारश्च नटो (डो) वरूड एवच २(†) ॥६८५॥
 कैवर्त्त मेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्तजाः स्मृताः ।
 एतत् पृष्ठोपरति यदि देवात् कथञ्च न ॥६८६॥
 एकत्रिंशता कृच्छ्रैस्तु शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
 कुण्ठे चार्द्धदग्धे च चित्तास्पृष्टान्त्यजादिभिः ३(‡) ।
 त्रिंशत् कृच्छ्रैर्विशुद्धिः स्यात् क्रियासशक्तौ त्रिकृच्छ्रतः ॥६८७॥
 अतिक्रान्तैकादशाहा मृता ये पापरोणिणः ॥६८८॥
 कृच्छ्रत्रयं मासवृद्ध्या तेषां शुद्धैश्च व्रतश्चरेत् ।
 निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥६८९॥ इति

297. आत्मघाते, स्मृतिरत्नावल्यां, व्यासः—

आत्मनो घातशुद्धयर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ४(०) ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥६९०॥
 अवर्वाक् सम्बत्सरात् कुर्याद्द्विहनादि यथोदितम् ।
 कृत्वा नारायणवलि मनित्यत्वात्तदायुषः ॥६९१॥ इति

१(*)

‘त्रिंशत् कृच्छ्राविशोधनम्’ इत्यपि पाठोऽस्ति ।

२(†)

अचार्द्धं एकस्मिन् च श्लोकः पठितव्यः । वडुर इत्यस्मिन् वरूड इति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

बौधायनीये, निर्णयसिन्धौ, षट्त्रिंशन्ते, स्मृतिरत्नावल्याश्च प्रपञ्चितमस्ति ।

४(०)

अथवा ‘मिश्रत्वा’ इति पाठोऽप्यस्ति । अभिशप्त विप्रदेव-शुद्ध्यामभिशपयन् इति । मतान्तरे तु ब्रह्मदण्ड इति ।

इदं चात्मवधनिमित्तं प्रायश्चित्तं मृत(ज्ञा)जातिवधनिमित्तप्रायश्चित्तेन समुचितं पुत्रादिभिः कार्यमित्युक्तं बौधायनेन । नारायण वलि व्याख्यास्याम इति शप्त-पतित-सुरापातमत्यागिनां ब्राह्मणादिहतानाञ्च २०८. द्वादशवर्षाणि, त्रीणि वा कुर्वीतेति मदनपारिजाते ।

२०९. स्मृत्यर्थसारेऽपि,—

ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिपूर्वकं संस्कारं कुर्यादित्युक्तम् । एवं स्लेच्छीकृतानामपि इदं सर्वं प्रायश्चित्तार्हणा-मेव । प्रायश्चित्तानर्हणां पतितोदकमात्रं कार्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु—तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानाद्विशेषेण तत्रापि नारायण-वलि र्गयाभ्राह्मण्य कार्यमिति युक्तम् ।

३००. पतितोदकविधिस्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे,—

पतितस्य तु कारुण्यादयस्तृप्तिर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्व्वगां दत्तवेतनाम् ॥६६२॥
अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् १(*) ॥६६३॥
तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपे(त्) ॥६६४॥
कीर्त्तये पातकिन् संज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्व्वदेत् ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्याकरोत्ततः २(†) ॥६६५॥
एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथेति ।

इदं मरणोत्तरं क्रियते चेत् तदा मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी,
३०१. मृताह्नि यदा घटमपवर्ज्जयेदेतावतायमुपचरितो भवतीति विष्णुस्मृतेः ।
अतो घटस्फोटेन वह्निष्कृतस्यापि पित्रादेरब्दान्ते नारायणवलिपूर्व्वक-
संस्कारः कार्य्य इति गम्यते । ये आत्मत्यागिनः पतिताश्च ते नाशौचो-
दकभाज इति । विष्णवादिस्मृतौ यो निषेधः सोऽपुत्रकविषयो ज्ञेयः ।
तस्य ज्ञातिभिर्जीवद्दशायामेवान्त्यकर्मपूर्व्वकं घटस्फोटस्य कृतत्वात् ।
कृतस्य पुनः करणाभावादिति ॥

दुर्मरणमृतानां क्रियायोग्यतार्थं प्रायश्चित्तवद्दानविशेषोऽप्युक्तो विश्व-

302. प्रकाशे शातातपेन,—

व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत् ।

सर्पदंष्ट्रे नागवलि देयः सार्पश्च काञ्चनः ॥६६६॥

चतुर्निष्कमितं हैमं गजन्दद्याद् गजाहते ।

राक्षा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्यमम् ॥६६७॥

चोरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् ।

वृकेन निहते दद्याद् यथाशक्त्या तु काञ्चनम् ॥६६८॥

शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता १(*) ।

निष्कमात्रं सुरर्णस्य विष्णुना समधिष्ठितम् ॥६६९॥

शौचहीने मृते दद्याद्द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् ।

संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् २(†) ॥७००॥

निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्यादश्वं हयाहते ।

शुनाहते क्षेत्रपालं स्थापयेन्नजशक्तिः ॥७०१॥

क्षेत्रपालं देवम् ३(‡) ।

शूकरेण हते दद्यात् महिषन्दक्षिणान्वितम् ।

कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्च खारिकाः ॥७०२॥

वृषं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णवस्त्रसंयुतम् ।

शृङ्गि ना निहते दद्याद्दृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥७०३॥

शकटेन हते दद्याद् रथं सोपस्करान्वितम् ।

भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् ४(०) ॥७०४॥

अग्निना निहते कार्य्यमुदपानं स्वशक्तिः ।

दारुणा निहते चैव कर्त्तव्या सद्ने संभा ॥७०५॥

१(*)

शय्यायाम्—कुली प्रच्छादनं, आसनारणावरणम्, पटीपधानं, निशारप्रावरणम्, खट्वाक्षेति द्रव्यान्वितायामिति ।

२(†)

‘उपनाययेत्’ इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्र—कुमारस्योपनयनं कारयेदिति ।

स्वच्छयामग्रमुपपतननिधने यथोक्तं प्रायश्चित्तम् ।

३(‡)

शिवरिशेपं प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः ।

४(०)

‘गिरिशिखरापतनेननिधने भृगुप्रपात इति केचनबुधाः । आश्विकास्तु—यस्मान् पतने चवस्त्राङ्गक्रियाविशेषोनास्ति । अतएव तद् भृगुपतनमिति प्रयोगीकृतम् ।

‘सदद्याद्विनिष्क्रियम्’ इति भिन्नपाठः ।

अस्त्रेण निहते दद्याद् महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
 अश्मना निहते दद्यात् सवस्त्रां गां पयस्विनीम् ॥७०६॥
 विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मिताम् ।
 उद्वन्धनेन च मृते कपिं कनकनिर्मिताम् ॥७०७॥
 मृते जलेन वरुणं हेमं दद्याद्विनिष्कलम् १(*) ।
 विसृचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥७०८॥
 घृतधेनुः प्रदातव्या कण्ठान्नकवलै मृते ।
 कासरोगेण च मृते त्वष्टृकृच्छ्रतश्चरेत् ॥७०९॥
 अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ।
 शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेदुद्रं यथोदितम् ॥७१०॥
 विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ।
 अन्तरिक्षे मृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥७११॥
 सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् अस्पृश्यस्पर्शतो मृते ।
 पतिते तु मृते कुर्यात् प्राजापत्यांश्च षोडश ॥७१२॥
 मृते चापत्यरहिते कृच्छाणां नवतिं चरेत् ।
 अनुत्तेषु निमित्तेषु धेनुं दद्यात् सदक्षिणाम् २(†) ॥७१३॥
 एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्द्धं दैहिकमिति ।
 इदं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तसमकल्पमिति केचित् । समुच्चितमित्यपरे, शक्तस्य
 समुच्चयोऽन्यस्यान्यतरदिति वयम् ३(‡) ॥
 दुर्मरण मृतानां मौर्द्धं देहिकानन्तरमपि कर्त्तव्यमुक्तम्,—

303. देवजानीये, ब्राह्मे—

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-क्रियाजलैः ।
 सुदूरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥७१४॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥७१५॥
 परदारान् हरन्तश्च, परस्वस्यापहारिणः ।
 असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥७१६॥

१(०)

'अस्पृश्यस्यर्धेन ततः' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२(†)

येषु निमित्तोक्तेषु नास्ति तेषु प्रत्यवायपरिहाराय सद्विधिः सवत्सां धेनुप्रयच्छेदिति ।

३(‡)

अत्र वयमिति—एतद् अन्यकृतोबुधप्रवरा इति ।

कृत्वा तैर्निहता स्तद्वक्षाण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥७१७॥
 क्रोधात् प्रायं (सं) विषं वह्निं शस्त्रमुद्रन्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्ष-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥७१८॥
 कुशिल्पजीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ।
 मुखे भगास्तु ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः ॥७१९॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च ये चान्ये चात्मघातकाः १(*) ॥७२०॥
 ब्रह्मराक्षस-पैशाचं जन्म संप्राप्तुवन्ति ते ।
 कुमारीगामिनः पापाः साध्वीं गच्छन्ति ये बलात् ॥७२१॥
 विप्रगोवृत्तिहन्ता च वेदं ब्रह्मस्वहारकः ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नश्चाण्डालीं योऽभिगच्छति २(†) ॥७२२॥
 सर्वे ते निर्जनेऽरण्ये जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ३(‡) ।
 तद्दोषशान्तये कर्म प्रोच्यते शास्त्रदृष्टितः ॥७२३॥
 श्रवणद्वादशीयोगे तत्पुत्रः शास्त्रकृद् यदि ।
 त्रिस्थलीषु तथा आद्वैः पिण्डदानैश्च तर्पणैः ॥७२४॥
 अपैर्होमैश्च दानैश्च देवताऽभ्यर्चनैरपि ।
 गुर्वष्टमी-समायोगे आद्वेनापि विदोपतः ॥७२५॥
 करम्भकरकाद्यैश्च पितृनुद्दिश्य दुर्गतान् ।
 तेऽपि मुक्ता भवन्तीह, ये केचिद्विगतिङ्गताः ॥७२६॥
 कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं निपानश्च शुभावहम् ।
 पिशाचत्वं गतान् सर्वान् मोचयत्येव नान्यथा ॥७२७॥

१(*)

महापातकिनश्च, अत्र श्रुतिर्गंधा, 'क्षेत्रीहिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोःतत्त्वमावसन्
 ब्रह्महृत्ति पतन्ति चैते चत्वारः पञ्चमयाचरंक्षेः' ।

स्मृतिय तत्र—'ब्रह्महत्यासुरापानंक्षेयं गुल्मेङ्गनागमः ।

महानि पातकान्याहुः संसर्गंशपि तैः सह' ॥

२(†)

'चाण्डालोऽभिगच्छति' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

नीलवृषमाह, -स्मृती—

'लोहितोयस्त्वर्चनं शङ्खवर्णः खरूक्षया ।

इतिः त्रिरसि बाहुले सतु नीलवृषः स्मृतः ॥' इति स्मृती ।

सहस्रं भोजयेद्विप्राणन्यान्वा दीनदुःखितान् ।
यतीन् सहस्रं संभोज्य कन्यान्दत्त्वा विधानतः १(७) ॥७२८॥
यात्रां कृत्वा महातीर्थे पैशाच्यान्मोचयेत् पितृण् ।

304. बृहन्मनुरपि,—

गयायां पिण्डदानेन जपहोमार्चनादिभिः २(†) ॥७२९॥
ब्रह्मतर्पणतः सम्यग् जपनादेव नित्यशः ।
देवतानाञ्च सेवाभिः कन्यादानेन चैव हि ॥७३०॥
वापीकूपतडागाद्यै रारामारोपणेन च ।
ब्रह्म राक्षसपैशाच्यान्मुच्यते दुर्गतिं गताः ॥७३१॥

305. तथा तत्रैव, पाद्मे—

व्याघ्रादिगजभूपाल-चोरवैरिवृकाहताः ।
भृग्वग्निदारु-शस्त्रास्त्र-विषोद्वन्ध-जलाहताः ।
अष्टश(शू)ल्यां मृता ये च शौच-संस्कार-वर्जिताः ॥७३२॥
श्वक्रीडकृमिवृक्षैश्च शृङ्गिभिः शकटाहताः ।
विचित्रकान्नकवल-भ्रमातीसारतोमृताः ॥७३३॥
शाकिन्यादिप्रहैर्मृता विद्युत्पातहताश्च ये ।
अस्पृश्यस्पर्श-सन्दुष्टाः पतिताऽपत्यवर्जिताः ॥७३४॥
पञ्चत्रिंशत् प्रकारैश्च प्राप्नुवन्त्यगतिं मृताः ३(०) ।
पित्राद्याः पिण्डभाजःस्युःस्त्रयो लेपमुजस्ततः ॥७३५॥
ततो नान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोथास्त्रमुखास्त्रयः ।
द्वादशैव पितृगणा स्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः ॥७३६॥
अन्यथा ते सुतादीनां सन्तानं नाशयन्त्युत (तम्) ।
दश व्याघ्रादिनिहता गर्भनिघ्नन्त्यनुक्रमात् ॥७३७॥
द्वादशास्त्रादि निहता आबर्ष प्रतिवालकम् ।

- १(७) “कूपारामप्रपाकारी तथा वृचादिरीपकः ।
कन्याप्रदः सेतु प्रदः स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम्” इति स्मृतिः । अन्यहेमाद्रादावस्ति ।
२(†) गयायां पिण्डदानविषये,—‘यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तत्रैव दत्तं ब्रह्मणा वतम्’ ।
अन्यहायुपुराणे पुस्तकमस्ति ।
३(१) ‘निरपत्या नयन्ति ताम्’ इति भिन्नः पाठः ।

विषादिनिवृत्ता भ्रन्ति दश तेषु कुमारकान् ।
 अन्ये कुर्युः सन्ततीनां निरपत्यानपत्यताम् १(*) ॥७३८॥
 तेषां सद्गतिमिच्छद्भिः कार्य्यं आर्द्रं गयादिके ।
 तीर्थयात्रा प्रकर्त्तव्या दद्याद्दानान्यनेकशः । इति ॥७३९॥

तथा,—

अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ।
 प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयन् ॥७४०॥
 इमं तिलमयं पिण्डमधुसर्पिः समन्वितम् ।
 ददाति तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम ॥७४१॥
 अयं पिण्डदानमन्त्रोऽज्ञातनाम्नः ।
 सतिलान् कृष्णकलशान् तिल-पायस-संयुतान् ।
 द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकश्च विष्णवे ॥७४२॥
 ततस्त्रीन् पिण्डान् विधितः कुर्यात्सन्ततिलवधये २(†) ।
 विष्णु-आर्द्रश्च कर्त्तव्यं दद्याद्दानश्च शक्तितः ।
 ततोऽभिषिञ्चेद्वाचाभ्यो दम्पतीं कलशोदकेः ॥७४३॥
 रुद्राध्यायगतैर्मन्त्रैरेन्द्रवारुणदैवतैः ३(‡) ।
 एष साधारणो धर्म्मो ह्यगतीनामुदाहृतः । इति ॥७४४॥

श्रीमदन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 सन्ततिप्रतिबन्धहरविधानम् ॥

—*—

अथ गरुड़ पुराणे त्रिपिण्डी विधिः ।

—*—

306. तार्क्ष्य उवाच,—

देव देव जगन्नाथ लोकानां हितकाम्यया ।
 ऊर्द्धदैहिकमाख्यातं प्रेत मोक्षस्य कारणम् ॥७४५॥
 नारायणबलिः प्रोक्तस्तथा पुत्तलको विधिः ।

- २(*) 'ततः त्रिपिण्डीविधिः' इत्यं पाठाक्षरमस्ति । त्रिपिण्डीविधिः पश्चादुच्यते ।
 २(†) त्रिपिण्डीविधिः पुराणीतः पश्चादुच्यते ।
 ३(‡) ब्रह्माध्यायस्तु—पुल्लयगुः संहितोक्तः । 'उ-नमस्तं ब्रह्मन्मयं' इत्यादि ।
 एतदङ्गं ब्रह्मन् चमकनमकादि चेति । अथ पाठरोति भद्रभास्करभाष्येऽस्ति ।

विधिहीनन्तु दग्धानां विदेशे मरणे सति ॥७४५॥

वक्तव्यं तत्त्वया ख्यातं तथा दुर्मरणे सति १(०) ।

तथापि—२(†) ।

तथापि जन्तवः केचित् दुर्गतिं समुपाश्रिताः ।

स्वकुलेषु प्रजातानां पीडां कुर्वन्ति दारुणाम् ॥७४६॥

न येषां विद्यते स्वामिन् घृणा वापि तथा दया ।

सन्ततिं प्रतिवध्नन्ति घ्नन्त्यपत्र्यानि दारुणाः ॥७४७॥

कथयस्व प्रसादेन तेषां मोक्षः कथम्भवेत् ।

किं कार्यं तत्कुलोद्गतैर्मन्त्रैर्वा पुरुषोत्तम ॥७४८॥

गयां गन्तुमशक्ता ये तथा वृषभमोक्षणे ३(‡) ।

किं कुर्युस्ते जगन्नाथ एतन्मे तत्त्वतो वद ॥७४९॥

307. श्रीभगवानुवाच,—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यत् पृष्टोऽस्मि त्वयानघ ! ॥७५०॥

प्रेतमोक्षकरं कर्म लोकानां सुखदायकम् ।

यस्य स्मरणमात्रेण प्रेतात् पीडा न जायते ॥७५१॥

करिष्यामीति सङ्कल्पात् प्रेतोमोक्षमवाप्नुयात् ।

यन्न कस्यचिदाख्यातं गोपनीयमिदं मम ॥७५२॥

रहस्यं परमं ह्येतत् सत्यं सत्यं खगेश्वर ! ।

पिण्डत्रयात्मकं कर्म तव वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥

प्रेतानां तृप्तिजनने लोकानां सुखदायकम् ॥७५३॥

308. तार्क्ष्य उवाच—

भगवन् को विधिस्तत्र किं दानं क्रोऽत्र पूज्यते ।

सर्वं विस्तरतो ब्रूहि अस्ति चेद् गरुडध्वज ! ॥७५४॥

309. श्रीभगवानुवाच—

तीर्थे गत्वा शुचिः स्नातः कृतमाध्याह्निकक्रियः ।

स्थलं प्रकल्पयेद् विद्वान् गोमयेनोपलेपयेत् ॥७५५॥

१(०)

‘वक्तव्यं तत्त्वमाख्यातम्’ इत्यपि पाठान्तरं विद्यते ।

२(†)

‘तन्मात्रोतिषव्यधिकः पाठोप्येकव दृश्यते ।

३(‡)

वृषभमोक्षणे, वृषोत्सर्गे ।

‘वृषोत्सर्गं कृते प्रेतत्वनाशः खगैर्प्राप्तिश्च स्नातः । अनेन युष्मन् पतिं वो दक्षामि’ इत्यादि श्रुत्या ।

तत्र पिण्डत्रयं कुर्यात् प्रेतान् विष्णुमयान् स्मरन् ।
 आदौ संपूजयेद्विष्णुं उपचारैस्तु षोडशैः ॥७५६॥
 आद्यो यवमयः पिण्डो द्वितीयो व्रीहि-सम्भवः ।
 तृतीयश्च तिलैः कार्य्य एवं पिण्डत्रयं खग १(३) ॥७५७॥
 यवादिपिष्टप्रभवं कृत्वा विष्णु-मयं स्मरेत् ।
 ततो निमन्त्रयेद्विप्रान् सुशीलान् दम्भवर्जितान् ॥७५८॥
 सदाचारान् पुत्रवृत्तो वेदवेदाङ्ग-पारगान् २(†) ।
 उपवेश्य द्विजांस्तत्र प्राणानायस्य यत्नतः ३(‡) ।
 श्राद्धं विधिवदातिष्ठेदेकोहिष्टविधानतः ॥७५९॥
 अज्ञात-नाम गोत्राणां सात्त्विकादित्रिभेदतः ।
 'सप्तव्याधे' तिमन्त्रेण प्रोक्षयेदुपचारकम् ४(॥) ॥७६०॥
 'मधुवाता'तृचं जप्त्वा त्रिर्जपेन्मधुमध्विति ।
 देशकालौ ततः स्मृत्वा करिष्ये इति कल्पयेत् ॥७६१॥
 पिण्डदानार्थं सङ्कल्पं कुर्यादित्यर्थः ।
 पितृ-वंशे'ति पठ्येत श्लोकत्रयं विचक्षणः ॥७६२॥
 श्लोका यथा—
 पितृ-वंशे मृता ये च मातृ-वंशे तथैव च ।
 गुरुश्चशुरवन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥७६३॥

- १(०) व्रीहि—शालिप्रभतीनां अवान्तरभेदोऽस्ति । यवगोधुम-तिल-ऐमन्त्रिकशुक्लधान्यानाम् ।
 कनोश्शालिनी वा सन्तोषवाः । धान्यानि समदशधा भिन्नानि तेषु त्रयः प्रशस्ताः
 अतस्त्रिभिर्नि- श्रिताः पिष्टास्त्रिपिष्टा इति ।
- १(†) वेदाख्यार चत्वारदशः, वेदाङ्गानि शिवादीनि षट् । एतेषां पारगः अध्येतारः । पूता-
 योग्या यश्चाद्वाद्विषु नियोग्याः स्युः । अन्यद् ऐमादौ पातत्राक्षणक्षणे चास्ति ।
- १(‡) प्राणानायस्य,—प्राणायामं कृत्वा तद् विधिना कृत्यं आरभत । प्राणायामरीतिः योग-
 दर्शने, धर्मशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे चास्ति । स च पाथोः पूरक-कुल्लकरचकपः । आयुरा-
 रोग्यवर्द्धकः ।
- ४(॥) ओं सप्तव्याध 'दशाक्षं' इत्यादि सात्त्विकम् ।
- ५
 ओं 'मधु वाता च्छतायते' इत्यादि त्रयो मन्त्रा मधुदाने पाठ्याः ।
- ६
 पितृसंज्ञिता, तत्पुत्रश्च पाठ्यस्यात् । शुक्र—यजुः सं, अः १९, २०—२८—२९ ।
- ७
 अपरे मन्त्रा गद्याचने मातृ-पौत्रशौ पितृ-पौत्रशौ कृत्ये सम्यगुक्ताः ।
- ८
 माकंछेयपुराणीते इति क्षवे अन्यद्वैतमस्ति ।

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम १(*) ॥७६४॥
 धर्म-पिण्डं प्रदास्यामि ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् २(†) ।
 अवनेज्य ततः पश्चात् पिण्डद्रव्ये जपेन्मधु ॥७६५॥
 अत्र मध्विति-मधुसूक्तम् ।

पिण्डान् दद्यात् प्रयत्नेन मधुरत्रयसंयुतान् ।
 मधुरत्रयम्, दधि-मधु-घृतमिति ।
 कुशानास्तीर्य्य सर्व्वत्र तिलान् प्रक्षेपयेद्बुधः ॥७६६॥
 प्रथमं पिण्डमादाय पितृवंशेति पूर्व्ववत् ।
 पठित्वा सम्यगेतां स्त्रीन् प्रेतमन्त्रान् विचक्षणः ॥७६७॥
 प्रेतत्वपरिहारार्थं मन्त्रमाह—

पिण्डं तिल-युतं कृत्वा दद्यात् प्रेतत्वमुक्तये ।
 'इमं यवमयं पिण्डं मधुसर्पिः समन्वितम् ॥७६८॥
 ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम' ।
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 यवपिण्डप्रदानेन तृप्तिं गच्छन्तु शाश्वतीम् ॥७६९॥
 ये केचिद्दिवि तिष्ठन्ति प्रेताः सात्त्विकरूपिणः ।
 सात्त्विकात् पिण्डदानेन तृप्तिं गच्छन्तु ते ऽक्षयाम् ॥७७०॥
 इति षड्भिररेकः पिण्डो दैयः ।
 पुनः (ततः) पितृ-वंशेति स्त्रीन् पठित्वाऽवनेज्य च ३(‡) ।

- १(*) काव्यायण श्रौतसूत्र (४।१।१५) 'न मोत्र इत्यञ्जलि' करोतीति । पिण्डोपरि षडञ्जलीन्-
 द्यात् । 'न मोत्रः पितरो रसाय' इत्यादि । शुक्ल, यजुः, अ., २। म. १२ । यजुषां
 षडञ्जलयः । कन्दीगाणां चतुरञ्जलयः स्तुः ।
 २(†) 'जाता-ज्ञाताः कुले मम' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।
 ३(‡) इमं पिण्डं षड्भिरैकं स्तुतं प्राप्तार्थेऽहं ददामि अतः प्रतत्पुत्रपुत्रपुत्रकं अक्षय्यमुपतिष्ठता
 इति ।
 „ 'जपेन्मधु' इति मधुसन्वितयं जपेदिति ।
 „ अथ मधुरत्रयं पूतद्रव्यवयं दद्यादिवयसुक्तं । मन्त्रशास्त्रे विनष्टं तु भिन्नमेवास्ति ।
 „ षडभिः मन्त्रैरेकः पिण्डो दातव्यः । षड्-मन्त्रान् पठित्वा एकं पिण्डं दद्यादिति ।

इमं ब्रीहिमयं पिण्डं मधुरत्रयसंयुतम् १(*) ।
 तन्मुक्तये प्रदास्यामि पीडां ये कृर्वन्ते मम ॥७७०॥
 ये केचिद्वायुरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 तण्डुलैः पिण्डदानेन ब्रजन्तु गतिमुत्तमाम् ॥७७१॥
 अन्तरिक्षेच ये केचिद् राजसा वायुरूपिणः ।
 राजसा पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु मुदान्विताः ॥७७२॥
 इति षड्भि द्वितीयो देयः ।

पुनश्च पितृ दंशेति त्रीण् पठित्वाऽवनेनेज्य —
 इमं तिलमयं पिण्डं सर्पिषा मधुना युतम् ।
 तेभ्यो रूपाश्च ये केचिद् वर्तन्ते पितरो मम ॥७७३॥
 पिण्याकात् पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु क्षुधाहिताः ।
 इति षड्भिः श्लोकैस्तृतीयः पिण्डो देयः ।

त्रीन् पिण्डान् विधिवद्वा पुनर्हत्वाऽवनेजनम् ॥७७४॥
 'नमो व' इतिकल्पोक्तो मन्त्रो जाप्यो नरैस्ततः २(†) ।
 सूत्राणि निक्षिपेत्तेषु प्रतिपिण्डं विचक्षणः ।
 गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपञ्चैव प्रदापयेत् ॥७७५॥
 नैवेद्यञ्च ततो दद्यात् फलैरर्च्यं प्रदापयेत् ३(०) ।
 मातुलिङ्गैश्च जम्बीरै रुक्षतीभिर्यथाक्रमम् ॥७७६॥

सात्त्विकादिक्रमेण,—

ततः पिण्डप्रदानान्ते विष्णुतर्पणमाचरेत् ॥
 वेदोक्तैर्विस्तृतैर्मन्त्रैः तथापौराणिकैः शुभैः ।
 तर्पणस्यावसानेन ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥७७७॥

१(*)

मन्त्रेणावनेजनजलदानं कृत्वा पुनः 'इमं ब्रीहिमयम्' इत्यादि पठेत् ।

२(†)

षादशान्तरैऽन्यः पाठो यथा—'इमं तिल मयं पिण्डं सर्पिषामधुना युतम् ।

॥

तेभ्यो ददामि ये पीडां मत् कुले कुरुते सदा' (४) । ये केचित्तामसाः प्रेतासूक्तौ तिष्ठन्ति
 सन्धेदा । तिलपिण्डप्रदानेन—गतिं गच्छन्तु ते भ्रुवाम् (५) । तमोरूपाय ये केचित्
 वर्तन्ते पितरो मम । पिण्याकात् पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु क्षुधाहिताः (६) ।

॥

इति षड्भिः त्रीकैः तृतीयः पिण्डो देयः । त्रीन् पिण्डान् विधिवद्वा पुनर्हत्वाऽवनेजनम् ।
 'नमो व' इति कल्पोक्तो मन्त्रो जाप्यः न रैस्ततः' इत्युक्तं पाठो दृश्यते । ..

१(०)

इत्युक्तं श्लोकोनैवेद्येति प्रादर्थ्येऽस्ति ।

भोजनञ्च ततो दद्यात् पायसं दधिसंयुतम् ।
 माषान्नं कृपरान्नञ्च मिष्टमन्नं प्रकल्पयेत् ॥७७८॥
 तान् वै त्रीन् पूजयेद् विप्रान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 सात्त्विकेभ्यो ददेद् वस्त्रं राजसेभ्यः कमण्डलुम् ॥७७९॥
 उपार्यजं..... तद्वद् दद्यात्तामसेभ्यः खगेश्वर ! १(*) ।
 ततस्तान् प्रार्थयेद्विप्रान् सुतानां शान्तिकारकान् ।
 प्रार्थितास्ते प्रयच्छेयुः शान्तिमारोग्यमैश्वरम् ॥७८०॥

मन्त्रस्तु—

दिव्यन्तरिक्षभूमिस्थाः(द्याः)सात्त्विका राजसास्तथा ।
 प्रेता वै तामसा येऽन्ये शान्तिं यच्छन्तु तर्पिताः इति ॥७८१॥
 एवं कृते खगश्रेष्ठ पीडा नश्यति तत्कुले ।
 आयुर्धनं वर्द्धते नित्यं पुत्रपौत्रान्तिकन्ततः ॥७८२॥
 न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं कृते कार्यं न सिध्यति ।
 वित्तशाठ्यं न कुर्वीत सत्यमेतन्मयोदितम् ॥७८३॥

310. **श्रीभगवानुवाच,—**

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽस्मिन्त्वया खग ।
 कल्याणन्ते सदा भूयाद् यथास्थानं ब्रजाम्यहमिति ॥७८४॥
 श्रीगरुड पुराणे श्रीविष्णुताड्यं सम्बादे त्रिपिण्डी-
 विधानं समाप्तम् ॥

—*—

अथाशौचमभिधीयते ।

तच्च द्वेधा—

अस्पृश्यलक्षणं, कर्म्मनिधिकारलक्षणञ्चेति २(†) ।
 तत्र जनननिमित्तं मानृवर्जं कर्म्मनिधिकाररूपमेव ।
 मरणनिमित्तमुभयलक्षणम् ।

311. **यदाह, सम्बर्त्तः—**

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ॥७८५॥
 माताशुद्धेयदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति ।

(*)

'उपास्य चाश्वरं दद्यात्' इति भिन्नः पाठः ।

(†)

'वैदिककर्मान्तर्गतप्रयोजकौभूतः स्नानविशेषः' ।

'विहित कर्माविरोधादष्टविशेषो वा' इति च ।

तथा

स्नानं प्रतिग्रहो ह्योमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥७८६॥

सूतके मृतके चैवास्पर्शनं मृतकेऽधिकमिति ।

312. भृगुस्मृतेः ।

उभयत्रापि विशेषतया विहितं जातकर्म पिण्डदानादिकं भवत्येव ।

313. तत्रादौ स्नावाद्याशौचमुच्यते मरीचिना—

आचतुर्थाद्भवेत् स्नावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्द्धं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥७८७॥

स्नावे मातु खिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्ज्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयमिति ॥७८८॥

यद्यप्यनेन वचनेन चतुर्थमासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति—

तथापि—

षन्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्नावो भवेद्द्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यत ॥७८९॥

इत्यादित्यपुराणात् १(*) । गर्भस्नावः यथा मासमचिरेतूत्तमे त्रय इति

314. मरीचिस्मृतेश्च चतूरात्रज्ञेयम् । स्नावेच—

अत्र सपिण्डानां स्नानमात्रम् ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सतीति यमोक्तेः । एतन्मास-
चतुष्टयपर्यन्तम् । पाते सपिण्डानां त्रिदिनस्योक्तत्वात् ।

सद्यःशौचमित्यत्र सद्यः पदं स्नानमात्रपरं ज्ञेयम् ।

गर्भस्नावे सपिण्डानां स्नानमात्रं विधीयते ॥७९०॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । पातेतु त्रिदिनं निर्गुणपरम् । गुणवतस्त्वेकाह-

315. इति मदन पारिजाते यमोक्तेः । सप्तमादिदशमोमासं यावत्
सर्वेषां दशाहम् । अत ऊर्द्धं प्रसूतिः स्याद् दशाहं सूतकम्भवेदिति

316. मरीच्युक्तेः ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैवचैति व्याघ्रोक्तेः । जनने तु—

317. पराशरः ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशानेन शूद्रो मासेन शुद्धयति १(*) ॥७६१॥

318. पुत्रजनने कर्त्तव्यमाह, सम्बन्धः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ।

माता शुध्येद् दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥७६२॥ इति

इदमपि चातुर्वर्ण्यसमम् ।

सूतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुध्यति ।

ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥७६३॥ इति—

319-20. प्राचेतसोक्तेः । यत्त्वत्र ब्राह्मे—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ॥७६४॥

गतैः शूद्रास्तु संस्पृश्याः त्रयोदशभिरेव चेति—

शूद्राया स्त्रयोदशाहावध्यस्पृश्यत्वविधायकं वचनं तदसच्छूद्रापरम् ।

यत्तु—

‘जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप’ इति वचनं तत्कर्ममधिकार-
लक्षणाशौचपरम् ।

सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते ।

संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥७६५॥

नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥७६६॥

821. इत्यङ्गिरसोक्तेः । संसर्गो मैथुनं स्पर्श इत्यन्ये ॥७६७॥

822. सूतिकायाः कर्माधिकारकालमाह, पैठीनसिः—

सूतिका पुत्रजननी विशतिरात्रोर्द्धं कर्माणि कारयेत् । मासेन
जीजमनीमिति ।

323. व्यासोऽत्र विशेषमाह,—

प्रथमे दिवसे पष्ठे दशमे चैवसर्वदा ।

त्रिवेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनीति १(०) ॥७६८॥

आयाति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठञ्च सर्वदेति—

324. हेमाद्रौ सम्वर्तः । अत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रपरः २(+) ॥७६९॥

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आर्द्धं हेनैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्—इति ॥८००॥

जन्मदिने एव जातकर्मविधानात् ।

एतज्जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह—

325. मिताक्षरायां प्रजापतिः—

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ३(+) ॥८०१॥

इति केचित् ।

इदन्तु जननाशौचविषयम् ।

मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥८०२॥

326. इति संहवाक्यादित्याहुः ।

327. स्मृत्यर्थसारे तु—

विकल्प इत्युक्त एवं सत्याचारतो व्यवस्था । यत्तत्र—

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

त्र्यहादेकोदकानां स्यादेकाहाद् गोत्रिणान्तथा ॥८०३॥

स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिरिति क्वचिल्लिखितम् ।

तत् सर्वेषु हेमाद्रथादिमहानिबन्धेष्वनुपलम्भादुपेक्ष्यमिति ।

इति जननाशौचम् ॥

—*—

१(०) 'पुत्रजन्मनात्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२(+)'आयाति—इत्यादि सम्बर्तः' इत्यन्त आदर्शान्तरेऽधिकः पाठः ।

” अवेति,—मित्रादये पाठान्तरमिति ।

” पुत्रजन्मनीत्यत्र 'कल्याणजन्मनीति' मित्रः पाठोऽस्ति ।

३(+)'कर्तुंसात् कालिकी शुद्धि'रित्यनेन विप्रसज्जनकस्य तदशौचं कालमर्थं देवान्मरीचेष्टिः
सप्तिका वटीपूजनादिहोमोऽधिकारोऽस्ति ।

अथ शावाशौचम् ।

—*—

328. अत्र हारीतः—

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति ।
दशाहमित्येतत् क्षत्रियादीनां वर्णानां स्वाशौचपरम् ।
जातो विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः १(०) ॥८०४॥

329. इति पूर्वोक्तपराशरोच्चेः । सप्तममासप्रभृति मृतजाते जातमृते वा
मातुः सपिण्डानां जनननिमित्तं पूर्णमाशौचम् ।

वर्णानां जातमृत इति हारीतवचनमुत्त्वा अन्यथा—
गर्भे यदि विपत्तिः स्यादशाहं सूतकम्भवेत् ।
द्वादशाहं पञ्चदश मासं वर्णक्रमेण हि ॥८०५॥ इति ।

330. विश्वानेकवरोक्तेः—

जीवं जातो यदि प्रेयात् सद्यः शौचं विधीयते, इति वचनं तु सन्मरण-
निमित्ताशौचपरम् ।

दशाहान्तरं नाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूयाशौचं विधीयते ॥८०६॥

331. इति ब्रह्मन्मृतः—

जातमृते यद्दशाहशौचमुक्तं तज्जालच्छेदोर्द्धं श्रेयम् ।
यावन्न च्छिद्यते नालं तावज्जाग्रोति सूतकम् ॥८०७॥
च्छिन्ने नाले ततःपश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥८०८॥

332. इति जैमिनिस्मृतः—

च्छिन्ननामेः शिशोर्मृत्यौ मृतस्य प्रसवेऽपि च ॥८०९॥
मातुश्च गोत्रिणांचैव सर्वेषां पूर्णसूतकमिति,—

१(०)

महर्षिं मनुनाम्पुत्रम्—

‘ग्रन्थे हि विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन ग्रन्थति’

इति स स बाल्युक्तमशौचम् ।

वि—९

333. षडशीत्युक्तेः—

334. नाभ्यां छिन्नायामाशौचमिति हारीतोक्तेश्च ॥८१०॥

नालच्छेदात् प्राङ्मृते तु वृहन्मनुः—

जीव(खा)जातो यदि मृतो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥८११॥ इति ।

इदं वचनं नाभिच्छेदात् प्राक्कालीनमृतिविषयम् ।

नालच्छेदस्यात्रानुक्तेः । इदञ्च प्रसवनिमित्तमाशौचम् ॥८१२॥

शावनिमित्तन्तु स्नानमात्रम् ।

335. जीवजातो यदि प्रेयात् सद्यः शौचं विधीयते ॥८१३॥ इति स्मृतेः ।

प्राङ्नामकरणान्मते सद्यः शौचमिति शङ्खोक्तेश्च ।

अत्र कश्चिदाह—

नामकरणमाशौचान्तकालोपलक्षणम् ।

336. अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुक्तेः ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ॥८१४॥

337. इति शङ्खोक्तेश्च । नाप्नोति यतकालत्वात्तत्परं शङ्खवचनमिति, तदसत् ।

चौलवभ्रामदन्तजननयोरपि स्वरूपेण निमित्तत्वोपपत्तेः । तद्—

विशिष्ट—कालानुवादे वा कालभेदप्रसङ्गात् ।

दन्तजन्मसप्तमे मासीत्युपनिषदि दन्तजननकालस्य प्रायिकत्वकथनेन,

क्वचित् सप्तममासादवर्गाद् दन्तजनने तदभावप्रसङ्गाच्च ।

तस्मात्

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥८१५॥

इति शङ्खोक्ते काले, जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सम्बत्सरे वा नाम-

धेयमिति गृह्यपरिशिष्टोक्तकाले वा, यदि नाम चिकीर्षति तद्दन्तमृतेऽपि ।

आदन्तजन्मनः सद्य इतिवत् प्राङ्नामकरणात् सपिण्डानां खद्यः

शौचमेव । नामकरणानन्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राङ्मृतस्य दाहे सत्ये-

काहाशौचं कार्यम् ।

अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानाञ्च सर्व्वेषामहोरात्रमशौचकमिति यमोक्तेः ॥८१६॥

दाहाभावे तु स्नानमात्रम् ।

338. अदन्तजाते प्रेते सद्य एव नास्याग्निः संस्कार इति विष्णुणा दाहाभावे सद्यस्त्वोक्तेः १(*) ।

339. आदन्तजनमनः सद्य इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

340. दाहे विकल्पमाह, लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यादग्निः संस्कारमेव च ।

सर्व्वेषां कृतचूडानां अन्यत्रापि क्रियाद्वयं ॥ ८१७॥ इति २(†) ।

अन्यत्र—अकृतचूडे ।

अत्र चूडाकरणं तृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्ता-
वाहुतुः ३(‡) ।

341. मनुरप्याह—४(§) ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाग्निं वापि कृते सति ॥८१८॥ इति ।

अत्रोदकं दाहस्याप्युपलक्षणम् ।

342. दन्तजननाभावे ५(०) ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गते बहिः ।

घृत्वा शैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ॥

खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते ॥८१९॥ इति—

१(०) अनादन्त इत्यादि,—ग्राममात्रमित्यन्तः पाठोवाच्यं खण्डितमग्नि एकस्मिन्नादये ।

१(†) 'अन्यत्रापि तु यददृश्यमिति' इत्यर्थं पाठोऽस्ति ।

अत्राकृतचूडेदाहोदकक्रियाद्वयं तूष्णीं विधेयम् ।

कृतचूडे तु—समन्तकमदुर्लभं इत्यम् ।

३(‡) मेधातिथिर्नामः धर्मशास्त्रव्याख्याकृतम् । हरदत्तस्य गीतमधर्कसूत्रादिटीकाकारः ।

४(§) त्रिवर्षाभूतकालस्य बालस्य क्रियाधिकारि-वन्धुभिर्रुदकक्रिया बोधिव्या । दन्तोद्भवास्तस्य-

तदेव । जाते मासकरणाख्ये संस्कारे बान्धवाः तन् कृत्यं कुर्युरिति चम्बे सन्दर्भकृतः ।

५(०) 'दन्तजननानाभावे' इति कश्चित् पाठोऽस्ति ।

शुद्धितत्त्वे १(*) अभिहितम् ।

दन्तोत्पत्त्यनन्तरं प्राक्त्रिवर्षान्तान्मृतेऽप्येकाहमशौचं कार्यम् ।

343. दन्तेजातेऽप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेण शुद्धिरिति विष्णुक्तेः । कृतचूडे तु त्र्यह-
माशौचं कार्यम् ।

निर्घृतचूडकानान्तु त्र्यहाचक्षुद्धिरिद्देश्यते ।

344. इति कश्यपोक्तेः । त्रिवर्षोर्द्विकृतचूडेवाऽकृतचूडेवा मृते प्रागुपनयनात्रय-
हमशौचं कार्यम् ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

स तथापि दाहयित्वेन वशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥८२०॥

345. हस्थक्षिरसोक्तेः ।

अत्र जातदन्तत्वमुद्देश्य गतविशेषणत्वादविवक्षितम् । दाहयित्वेत्यप्यनु-
वादः, उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः २(+). त्रिवर्षात्प्राक्चूडाभावे,

346. अभिदानाभावेत्वेकाह इति पाराशरीये माधव आह ।

प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य तु त्र्यहमाशौचमित्युक्तं प्राक् । एतत् सर्वं
प्रागुक्तं सपिण्डानामेव ज्ञेयम् । मातापित्रोस्तु दशाहोर्द्वे मृते पूर्वोक्त-
सर्वत्र त्रिरात्रमाशौचम् ।

347. बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति वशिष्ठोक्तेः ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुबन्ध्याश्च यत्र त्र्यहमिति मनुक्तेश्च । अधमशौचं
(अथवृद्धिमदशौचं) शुद्धितत्त्वादि ३(†) गौडप्रन्थे तु—
अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते ।

दन्तेजाते त्रिरात्रस्याद्यदिस्यात्तान्तु निर्गुणा विति । ८२१॥

१(०) आसंभवाचार्याणां शुद्धितत्त्वाख्यसन्दर्भे ।

२(+), 'अजातदन्ता ये बाणा येप गर्भादिनिः सृताः ।

न तेषामभिसंस्कारो न पिण्डं नौदकक्रियाः' ॥ इति गार्ग्ये ।

'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते' इति न्यायान् । तदाल्लेऽर्थासङ्गतिः ।

३(†) शुद्धितत्त्वं, शुद्धिरवाकरः, आशौचं 'क्षेपः', आशौचकौतुहो, शुद्धिचिन्तामणिः,
क्षामद्विपौरिषुद्ययः प्रथमतः सन्दर्भाच्चक्रिन् दिश्ये सन्ति ।

४, गौडः प्रथमे च यथा,—'सारस्वताः क्षान्दकुशाः यक्षभेषिजसत्कलाः ।

यश्च गौरा यमो ह्यजाता विश्वस्त्रोत्तरादिभिः' ॥

348. कूर्मपुराणोक्तं वसिष्ठवचनं शूद्रपरम् ।
अनूद्धानान्तु (अन्तर्मरणे) कन्यानान्तथा वै शूद्र जन्मनाम् ।

349. इति ष्यहानुवृत्तौ शङ्खोक्तेः ।

त्रिरान्तु भवेच्छूद्रे पन्मासेऽपि शिशौ मृते ।

350. इति मत्स्यपुराणाच्च । दन्तजाते शूद्रेतु पञ्चाहः ॥८२२॥

351. यथाहंगिराः—

शूद्रे त्रिवर्षान्मृत्युनेतु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ॥

अत ऊर्ध्वमृते शूद्रे द्वादशाहोविधीयते ।

षड्वर्षान्तमतीतोयः शूद्रः सम्म्रियते यदि ॥

मासिकन्तु भवेच्छौच मित्याङ्गिरसभाषितमिति ॥८२३॥

यस्त्वन्नूढभार्यः शूद्रस्त्विति शङ्खोक्तमाशौच मुत्तरकालेऽप्युक्तन्तत्-
सगुण शूद्रपरम् । निर्गुणत्वन्नूढभार्ये शूद्रेतिवदानीं लोके न
प्रचरति ।

अतएव स्मृत्यर्थसारे,—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति ॥८२४॥

मनुना लोकनिन्द्यस्य निषिद्धत्वात् । अनुपनीत विषये किञ्चिदुच्यते ।

नामकरणात् पूर्वै खननमेव ।

ऊनद्विवर्षं निखने नकुट्यादुदकन्ततः ।

352. इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तदूर्ध्वावद्वर्षत्रयं चौलाभावेऽन्युदकदान-
विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या ग्रान्धवै रुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नात्रिवापि कृतेसतीतिमनुक्तेश्च ॥८२५॥

कृतचण्डस्यतु त्रिवर्षान्प्रागूर्ध्वचाग्न्युदकदानं नियतम् ।

वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि तन्नियतम् ।

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तृणो संस्कारमेवचेति—

353. लौगाक्षिस्मृतेः—

प्रेतपिण्डं वहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितमिति मरीचिवचनमुदाहृत्यै तदनुप—

354. नीत विषयमिति विज्ञानेश्वरोत्तेश्च ।

अत्र पिण्डदानप्रकारमाह, पारस्करः—

प्रथमे दिवसे देयाख्यः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरोदद्या दस्थिसञ्चयनन्तथा ॥८२६॥

त्रौस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादीन्क्षालयेत्तथेति—

355. हेत्रजानीयेऽत्र विशेषः ।

शिशुरादन्तजनना द्वालः स्याद् यावदाशिखम् ।

कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारोमौञ्चिवन्धनात् १(*) ॥८२७॥

गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते ।

परश्च पायसं क्षीरं दद्याद्दाल विपत्तितः ॥८२८॥

एकादश-द्वादशाह-वृषोत्सर्गविधिं विना ।

सर्वतन्त्रं प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानं गुडेनवा ॥

तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानकानि तत्समे ॥८२९॥ इति—

356. दिघोदासनिवन्धेऽपि,—

अम्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ।

क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥८३०॥

उदकं पिण्डदानञ्च कृतचूडे विधीयते ।

लोणामुद्राहात्प्रागुदकपिण्डदानविकल्पः ।

357. लोणाश्चक्रेऽप्राप्तानामिति गोतमोक्तेरिति दिक् ।

इदं वयोऽवस्थाकृतमशौचं सर्वेषां समानमित्याहा-

358. त्रिराः—

अविशेषेण वर्णानां अर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

संस्कारात् पूर्वं मृतानामतिक्रान्ताशौचमपि नेत्याह,—

359. व्याघ्रपात्—

तुल्यं वर्णानां सर्वेषां अतिक्रान्ते तथैवच ।

उपनीतेषु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥८३१॥ इति

अस्यार्थः—

उपनयनादवर्चीने वयसि यदाशौचं विहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादि-
चतुर्वर्णानां तुल्यम् ।

यच्च,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्याद्यतिक्रान्ताशौचं तदपि सर्वेषां तुल्यम् ।

उपनीतोपरमे तु दशद्वादशस्यादिरूपेण विषमं न तुल्यम् ।

तथा तस्मिन्नेवोपनीतो परम एवातिकालजं अतिक्रान्ताशौचं भवति ।

एवकारादनुपनीतोपरमे नातिक्रान्ताशौचमस्तीति ॥

—*—

अथ जातिप्रयुक्ताशौचमुच्यते ॥

—*—

तच्चोपनयनादि संस्कारोर्द्धं प्रवर्त्तते,

360. तथाच याज्ञवल्क्यः—

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ।

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ॥८३२॥

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदूर्द्धं न्यायवर्त्तिनः, इति—

स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहोर्द्धं जात्याशौचं ज्ञेयम् ।

द्वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः इत्युक्तेः । शूद्राणाञ्चैव

सर्वेषां विवाह उपनायनमिति गर्गोत्तेश्च । शूद्रस्यविवाहाभावेऽपि

पोडशवर्षोर्द्धं मासः अनृद्धभावर्यः ।

शूद्रस्तु, पोडशाद्वर्षात्परं, मृत्युमधिगच्छेच्चेत्,

मासास्तस्यापि बान्धवाः ।

शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्यविचारणा ॥८३३॥

इत्यपरार्कं शङ्ख— स्मृतेः ।

तथा,—

महागुरुनिधने द्वादशरात्रम् ।

361. तथाचाद्वलायनः—

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्यापनेऽववर्जयेदिति १(*) ।

362. महागुरुश्च,—

पुत्राणां वेदानध्याप्य यो वृत्तिं विदधाति स पित्रादिः ।

363. बृहस्पतिः,—

सपिण्डादि-विभाग विशेषेणाशौचविशेषमाह ।

दशादेन सपिण्डास्तु शुद्धयन्ति प्रेतसूतके ॥८३४॥

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥ इति

364. तल्लक्षणमाग्नेये—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे ॥८३५॥

जन्मनामस्मृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति २(†)

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः ।

अहो (त्र्यहा)त्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥८३६॥

365. इति पराशरवचनम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

षड्दश-द्वादशाहाश्च पक्षोमासस्तथैव च ॥

दशाहाच्छुद्धिरेतेषां इति शातातपोऽप्रवीत ३(‡) ॥८३७॥

१(*) 'दानाध्यापनेऽववर्जयेत्' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

२(†) जन्मदः वैधवेदाध्यापकः मातापतिश्चैव जन्ममहर्षयः । 'श्रियायीजि-सत्यन्तात्' पितृत्वम् ।

अन्यायनिष्ठां च ब्रह्मदातेव, पिता महागुरुश्च । सामान्यतया—

'जनकशोपनेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति ।

अन्नदाता भयान्ताता पचते पितरः कुताः' । भयात्-प्रांथादिनाशभयात् । अन्नदाता,—

चिराद्भर्तृनाशुगः, भीषवत् । भीषस्तु श्रीभगवत्पंचत्यक्तान्नदानदुर्व्यधिकनपचंगतः ।

३(‡) 'पातितेषु' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

366. इत्थन्निरोचनम् ।

तथा,—

सप्तः शौचं तथैकादस्यहचतुरहस्तथा ॥

षड्दश-द्वादशाद्वा पक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यदश-पक्षास्तु सूतके ॥८३८॥

367. इति दृष्टवचनम् ।

तथा,—

ग्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।

सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावाञ्छेन्नसूतकमिति—ब्राह्मवचनम् ।

तथा,—

त्रिरात्रेण विशुद्धेयत विप्रो वेदामिसंयुतः ।

पश्चाद्दे नामिहीनस्तु दशाहाद् ब्राह्मणश्रुवः ॥८३९॥

इति बृहस्पतिवचनम् । तथा, ब्राह्मणब्रुवमाह,—

368. पराक्षरः—१(०) ।

गर्भाधानादिभिर्युक्तः तथोपाकरणेन च ।

न कर्ममृच्छावाधीते स भवेद् ब्राह्मणश्रुव इति ॥८४०॥

तथा,—

व्याधितस्य कर्दर्यस्य (पाप-)करणप्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥८४१॥

विषयासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

अद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकमभवेदिति कौशिकवचनञ्च ॥८४२॥

तानीमानि, आपदनापद्गुणवद्गुणवत् कुसूल-कुम्भीधान्य शालीन-
गृहस्थादिवृत्तिविषयाणि ज्ञेयानि ।

देशाचारभेदाद्वा व्यवस्थापनीयानि २(†) ।

तत्रापि साम्निवेदत्वादि-गुणोत्कर्षप्रयुक्ताशौचसंकोचः

स्तुत्यर्थवादोगुणान्तरविषयो वा द्रष्टव्यः ।

१(०)

ऐमाद्री-वल्लीयोद्वाहत्वे च कलिवर्जप्रकरणमादित्यपुराणोक्तं यद्यपि सम्यगस्ति ।

२(†)

देशाः—आर्यावर्त-ब्रह्मावर्त-ब्रह्मविंशति संज्ञकाः । यद्यपि 'आप्राचीकामरुपात्'
इति भट्टभास्करोक्ताः ।

वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिबोद्धवः ।

वृत्तस्वाध्याय-सापेक्षमथसंकोचनन्तथा ॥८४३॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च विघ्राणां मरणान्तिकम् ।

एतानि लोकाङ्गाणि कलिकाले विवर्जयेत् ॥८४४॥

369. इत्यादित्यपुराणात् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे क्षति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किस्त्रिषीति हारीतोत्तेः ।

शिष्टविगानाभादर्थव्यानीमानीति विद्वानेश्वरोत्तेः ।

अत्र मरणान्तमपि निन्दार्थवादरूपं न स्वार्थे तत् परम् ।

अन्यथा,—

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकीं भवेत् ॥

370. इति पराशर वचनं विवक्ष्येत ।

यद्वा,—

अन्य पूर्वा गृहे यस्य भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।

अशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति ॥८४५॥

ब्राह्मणादि वचनादेतादृशपरत्वेन व्यवस्थेत्यपरार्कः १(०) ।

तथा,—

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमान् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानान्तस्वदर्शिणः ॥८४६॥

371. इति यदेवमवचनं तदपि युगान्तरविषयम् ।

अस्थिसञ्चयनादुर्द्धमङ्गस्पर्शनमेव चेति ॥८४७॥

372. माधवीये कलिप्रकरणे तन्निषेधात् ।

तथा,—

ये च वर्णसंस्करजाता मूर्द्धावसिक्ताद्यास्तेषामाशौचविशेषः कलौ
नोपयुक्त इत्यत्र नोच्यते ।

प्रतिलोमजातानां नाशौचं किन्तु मलापकर्षार्थं स्नानमात्रमिति

373. विद्वानेश्वरः ।

374. माधवाचार्यस्तु,—१(०) ।

शौचाशौचे प्रकुर्वीरश्छद्रवद् वर्णशङ्कराः ।

375. इति ब्राह्मोक्तेः । शूद्रवदित्याह—

दत्त-क्रीत-कृत्रिमादि पुत्रेषु, अहीनवर्णगासु स्त्रीषु च सपिण्डत्वेऽपि प्रसवे मरणे च पूर्वपरपित्रोर्मन्त्रोश्च त्रिरात्रमेवाशौचं न दशाहादि ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वांसु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति त्रिरात्रानुद्धौ

376. विष्णुक्तेः ॥८४८॥

सपिण्डानान्तवेकाहः ।

परपूर्वांसु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः ॥८४९॥

377. इति माधवीये हारीतोक्तेः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं वै पितुरिति ॥८५०॥

378. मरीचिस्मृतेः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

379. परपूर्वांसु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिण्यत इति शङ्खस्मृतेश्च ॥८५१॥

परपत्नी स्वयं संगृहीता परपूर्वेत्यर्थः ।

380. इदमाशौचं सवर्णांसु, हीनवर्णांसु तु शङ्खलिखितौ—

परपूर्वांसु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया इति, ॥८५२॥

१(०)

एते वेदव्याख्यातारः पराशरस्युतेर्भाष्यज्ञतयः । आर्त्तभट्टाचार्यैरपि एतदनुमन्यते ।

॥

‘यभूवृत्रं ब्रह्मणो वक्तृदाम्ना ब्राह्मणजातयः ।

ब्रह्मणो वाहुदेशाश्च जाताः चतुर्जातयः ॥

ऊरुदेशाश्च वेद्याश्च पादतः यद्वजातयः ।

तासां शङ्करजातेन यभूवृत्रं शङ्कराः’ ॥

‘स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेयजायते वरुणशङ्करः ।

सङ्कोचरकाद्येव’ इत्यादि गीतायाम् ।

एवमेव मानवे धर्मशास्त्रे, तट्टे च ब्रह्मवेवर्गं पुराणे वास्ति ।

381. ब्राह्मणपि,—

आशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समवर्गेषु निश्चितम् ।

हीनवर्गेषु तेव्वेव नाशौचं नोदकक्रियेति ॥८५३॥

382. यद्वन्न षड्दशीतौ,—

अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते ।

तास्वेवानन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विशुद्धयतीति ॥८५४॥

तत्र पञ्चाहे मूलं मृग्यम् ।

383. यस्तु याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । इति एकाहमाह,
तदसन्निधानादौ ज्ञेयम् ।

यदा पितुरेकाह स्तदा सपिण्डानां स्नानमात्रं ज्ञेयम् ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसु तेषु च ॥

384. गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युरेकरात्रेण तत्पितेति प्रजापत्युक्तेः ।

पूर्वापरभर्तृत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्वाह,—

385. ऋषिचिः—

मातुरैक्याद्विपितृकौ भ्रातरात्रन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोरिति इति,—दत्त-कौतादि
सूतकं अनूढकन्याशौचमुक्तम् ।

386. ऊढकन्यासु तु विष्णुराह—

संस्कृतासु कन्यासु नाशौचं प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदेकरात्र-

387. श्वेति । प्रसवे-एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति त्रिहाने-श्वरापरार्कौ ।

388. आघवस्तु,—

प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः एकरात्रं बन्धुवर्गस्य ।

दत्ता नारीपितुर्गोहे प्रसूयेत त्रियेत वा ॥८५५॥

389. तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकजिभिरिति ब्रह्मपुराणोक्ते रित्याह ।

जनकोपाधिपुरस्काराल्लक्षण्या जनन्या अपि त्रिरात्रमेव ।

बन्धुवर्ग इत्यनेन भ्रात्रादयो गृह्यन्ते ।

कैचिस्तु, (मातुः) (पितुः) स्वगोहेभगिनी प्रसवे सत्येकाहम् १(०) ।

मृतौ तु त्रिरात्रमित्याहुः ।

390. युक्ता तु पक्षिणी भ्रातृ-भिन्नानामेकाहं गर्गोक्तेः ।
 इतरेषां यथाविधीति, (व) वीक्ष्यमाणस्मृतेश्च ।
 पतिगेहे प्रसवेतु पित्रादीनामा शौचं नास्त्येव, प्रत्तानामितरे कुर्युस्ताश्च
 तेषामिति कात्यायनसूत्रात् ।
 तासां पतिगेहे मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव ।
 प्रत्तापत्तासुयोषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
 भ्रातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीति माघवीये
391. कार्णाजिन्युक्तेः ।
 वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमित्युक्तेश्च ॥८५६॥

392. यस्त्वन्न बहुशीतौ,—

पितृगेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते ।
 पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्भान्येषामिति निश्चय इति ग्रामान्तर—
 विषयमिति ॥८५७॥

393. स्मृत्यर्थसारे ।

सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।

394. प्रदत्तायां त्रिरात्रेणाऽदत्तायां पक्षिणी भवेदिति पुलस्त्योक्तेश्च ॥

पित्राद्युपरमे तासामशौच माह,—

395. बृद्धमनुः—

भ्रातुस्तु पक्षिणी पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रकमिति ।
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणां मूढानान्तु कथम्भवेत् ।

396. त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यम इति बृहन्मन्वक्तेश्च ॥८५८॥

397. अत्र विशेषः प्रयोगपारिजाते—

गान्धर्वादि विवाहेषु वाग्दानाभावात् पितृपक्षपवैकाहाशौचं
 सप्तपथमन्तरं भर्तृपक्षेऽपि, यात्वन्वस्मै पित्रा दत्ता सती
 स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रयति ।

398. तस्या विशेषो ब्रह्मपुराणे—

पित्रा दत्ता तु या नारी स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता ।

यंयं श्रितवती भूयस्तस्याशौचं भवेदहः १(*) ॥८५६॥

मृतानामन्येषामितिनिश्चयः ।

कामादक्षतयोनिश्चेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता ।

तस्यान्यस्य सगोत्रा सा यन्त्वाश्रितवती स्वयम् ॥८६०॥

तथा,—

पदेतु सप्तमे यत्र बलात् काचि (द्ध) दृता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्तस्याः तच्च भूयो विशिष्यते ॥

पैतृकन्त्वप्रसूतायां ततः पौर्व्विकभर्तृकम् ॥८६१॥

अयमर्थः,—

सप्तम्यन्तं विवाहे जाते या बलात्कारेण हृतान्येन तस्याः स्वामि-
गोत्रं पाणिप्राहकगोत्रमेव भवेत् २(†) ।

तत्र विशेषमाह,—

तच्च भूयो विशिष्यत इति ।

तमेव दर्शयति,—पैतृकन्त्वप्रसूतायामित्यादिना ।

तस्या यावत् प्रसवं पितृगोत्रमेवावतिष्ठते ।

तदूर्द्धं पौर्व्विक भर्तृकं पाणिप्राहकस्यैव गोत्रंभ(म)वति मृते भर्तृगोत्रं
कदापिनेत्यर्थः ।

तथापि भ(ह)र्तुस्तत् प्रसव-मरणयोस्त्रिरात्रम् ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्धादधं त्र्यहमिति स्मृतेः ।

इदमपि सवर्णा श्रयएव नान्यथेत्युक्तं प्राक् ।

399. शाङ्खः,—

पितृवेदमनि यानारी रजः पश्येदसंस्कृता ।

प्रसवे ममणे तज्जमशौचं नोपशाम्यति ॥८६२॥

(१.०)

‘भवेदिदम्’ इति भिन्नः पाठः ।

(१†)

‘सगोत्रादक्षस्येनारी विवाहात् सप्तममेव’ इति श्रुतिः ।

‘यतः बलाददत्तं बलादभुक्तं बलादुपशान्तिविज्ञप्तं, तत् सर्वं ‘जलं भवेत्’ इति स्मृतिः ।

पिलोरिति शेषः ।

वेष्टमपदोपादानात् सपिण्डानामप्युक्तं ज्ञेयम् ।

दौहित्रभागिनेययोरसंस्कृतयोः पक्षिणी ॥

400. संस्कृतयोस्त्रिरात्रमित्याह वृद्धमनुः,—

संस्थिते पक्षिणींरात्रि दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृतेतु त्रिरात्रस्यादिति धर्मोव्यवस्थित इति ॥८६३॥

दुहितुरपत्यं दौहित्रः । पक्षीणीतु—अहर्द्वययुक्ता रात्रिः ।

‘आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यभिधानात् १(*) ।

401. त्रिंशच्छ्लोक्यां च,—

प्रेतेष्वाचार्य्य-मातामह-दुहितृ-सुत-ओत्रियर्त्विक्-स्वययाज्य,-

स्वस्त्रीयेषु त्रिरात्रं दिवसमशुचिः सोदकस्तूभयत्र ।

पक्षिण्यशौचं मृत्विगदुहितृ-सुत-सहाध्यायि-बन्धु-प्रयान्ते-

वासि-श्वश्रूसु-मित्र श्वशुर-भगिनीक-भागिनेय-प्रयाणे ;

मातामहान्चपित्रोः स्वसरिच, विरतेमातुले मातुलान्या

श्वाथोसज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथेच नष्टे ॥८६४॥ इति ।

समानं ज्योतिरादित्यो नक्षत्रंवा यस्मिन् काले सःसज्योतिरिति

विग्रहः । दिवानष्टे यावत् सूर्यं दर्शनं कालोऽशुद्धिहेतुः ।

रात्रिनष्टे यावद्वात्र्यवसानमशुद्धिः । ततोऽज्योतिर्दर्शने शुद्धिरित्यर्थः ।

अत्रश्लोके येषां त्रिरात्रं पक्षिणीचोक्तं तद्देशकालसंस्कृतासंस्कृतादिभेदेन-

व्यवस्थापनीयम् ॥

यथा,—

402. शिष्योपाध्यायबन्धुत्रयगुरुत्तनयमा,—२(†) चार्य्यभार्यासगोत्राऽ,—

नूचानओत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ , मातुलेचैकरात्रम् ।

रात्रिसत्रह्यचारिण्यथतु कथमपि स्वल्पसम्बन्धमुक्ते ।

स्नानं वासोयुतं स्यादिदमपि सकलं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ॥८६५॥ इति —

उपाध्यायोमन्त्रब्राह्मणयो रन्यतराध्यापकः । बन्धुत्रयमात्मबन्धवः,
पितृ-बन्धवः, मातृबन्धवश्च । गुरुतनयोगुरुसुतः । आचार्य्यभाष्यार्था-
गुरुपत्नी । अनूचानोऽगंप्रवक्ता, साङ्गवेहाध्ययनशीलोवा १(॥) ।
'सोऽनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोश्च यः' इत्यभिधानात् ।

संगोष्ठः,—

चतुर्दशपुरुषानन्तरमेकविंशतिपुरुषावसानः ।

अन्यत् स्पष्टम् । स्वगृहपरमृतौ,—स्वगृहे परस्यासपिण्डादेः

मरणे सप्तब्रह्मचारी एकाचार्य्योपनीतः । तस्मिंश्च मृते

एकरात्रमशौचम् । अत्र श्रोत्रियःसमानग्रामवासी ब्राह्मः ।

एकाहं सप्तब्रह्मचारिणि श्रोत्रिये स (ब्रह्म चारिणि) मानग्राम-
वासिनि इत्येवं आश्रयायनः स्मृतेः ।

अत्राचार्य्य पत्नीपुत्रावसवर्णौ ब्राह्मौ । सवर्णयोस्तु ऋद्धम् ।

आचार्य्य तत्पुत्र-स्त्री-याज्यशिष्येषु चैवमितिष्यहानुवृत्तौ
नोत्तमोक्तेः ।

आचार्य्यादाविदं त्रिरात्रम्, पितृमेधकर्त्तन्तरसप्तावे

स्वयं चेत् पितृमेधं करोति तदा दशरात्रम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।

प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेन शुध्यतीति—

मिताक्षरायां मनूक्तेः ॥८६६॥

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्त्यात् तु पितृवन् क्रियाम् ॥८६७॥

इति ब्राह्मोक्तेश्च ।

यस्तु मातृग्वस्त्रादिषु प्रचेतसा त्रिरात्रं अभिहितं

मातृग्वसामातुलयोः श्वश्रू श्वशुरयोर्गुरौ ।

मृते च त्रिज्ञेयाज्ये च- त्रिरात्रेन विशुध्यतीति ॥८६८॥

—उपाध्यायः—उपसमीपेवैधं शास्त्रमधीते यस्मात् स उपाध्यायो गुरुः ।

१(०)

'योऽनूचातुः सनी मदान्' इति स्मृतिः । 'विप्रबालोऽगंप्रवक्ता साङ्गवेद विप्रवचनः' ।

षट्त्र वेद वेत्ता च इति कोषकृतम् । 'श्रोत्रियः चक्षुःधीति' । एकां शास्त्रां सप्तवर्षा वा

॥

षड्विंशदधीतवान् । षट्कर्त्तनिरतो विप्रः सवे श्रोत्रिय उच्यते' इति ।

॥

'उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयन् दिजः ।

सकस्यं सरदस्यंवा तमात्रार्थं विदुर्मुधाः' इति स्मृतिः ।

स्वगृहे तन्मरणे वेदितव्यमिति दिवोदास निबन्धे ।

युक्तं चैतत्

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्तिग् बान्धवेषु च ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद् विषये स्थितिः ॥८६६॥

इति मनु वचनं निर्विषयं स्यात् ।

एवं श्रोत्रियस्यापि स्वगृहमृतौ त्रिरात्रमेव ।

श्रोत्रिये तूपसन्ने वै त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति माधवीये गालवोक्तेः ।

एवं बान्धवानामपि,—

बान्धवेषूपसन्नेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मृतेः ॥

403. बान्धवत्रयस्वरूपमुक्तं स्कान्दे—

आत्मपितृस्वसुः पुत्रा आत्ममातृस्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥८७०॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल पुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥८७१॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥८७२॥ इति

अथ केनापि प्रकारेण स्वरूपेनापि सम्बन्धिनि भगिन्यादौ वासो युतः—

सचैलं स्नाने शुद्धिः स्यात्, नान्यत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः—

भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यालके तत् सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यतीति ॥८७३॥

इदमुक्तं सकलाशौचं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ।

अत्र दौहित्रादौ पूर्ववद् व्यवस्था ज्ञेया ।

यदत्र भ्रातृदौहित्रादौ स्नानमात्रेण शुद्धिकथनं तद्देशान्तरादिविषयम् ।

अन्यत्र पक्षिणी एकरात्रं च विज्ञेयम् ।

404. तथा च स्मृत्यर्थसारे—

याज्यर्त्विगद्दौहित्रसहाध्यायिसहोपनीतात्मबन्धुपितृबन्धुमातृबन्धुमातुल-

शिष्योपाध्यायानूचानगुरुपुत्राचार्यपुत्रभागिनेयश्चभ्रूश्चशुर-भगिनीमाता-

महीमांतृष्वस्तुमातुलानां गुह्वाचार्यपत्नीनां च मरणे सत्येकप्रामे
पक्षिणी, ग्रामान्तरे त्वेकाहो देशान्तरे ज्ञानमात्रमिति ।

यत्तु,

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ।

405. पक्षिणी इयालकानां स्यादिति शतातपोऽब्रवीत् ॥८७४॥

इति यमस्मरणमिति केनचित् पठितम्, तन्मिताक्षरादिनिबन्धेष्वनुपल-
म्भादुपेक्ष्यम् । साकरत्वे तु स्वगृहमृतिविषयमिति वेदितव्यम् ।
असपिण्डेषु स्ववेश्मनि मृतेषु चैकरात्रमिति विष्णुस्मृतावसपिण्डोक्तेः
सपिण्डस्य च तिरात्रज्ञापनाद् ।

तथा—

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

406. ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गमे शुचितामियात् ॥८७५॥

इति वृहद्विष्णुः ।

ग्राम इत्युक्ते नगरस्य चेति चबोध्यम् । गृहे पश्चादौ मृतेऽप्येवमेवेति

407. मदनपारिजाते ।

तथा,—

408. बानप्रस्थेयत्राशौचपरमिति कुलजे

षण्डके चाष्टवः स्याद् ।

यो गोविप्रप्रगुप्त्यै मृतवति तु दिनं

युद्धविष्टे तु सद्यः ॥८७६॥

षण्डकः क्लीवः, षण्डकोवा ।

409. अत्र सर्वत्र मूलवचनानि मिताक्षरादौ ज्ञेयानि ।

ग्रन्थभूयस्त्वभीत्या अत्र नोच्यन्ते ।

सद्यः तदैव सर्वं कार्यमित्यर्थः ।

यत्तु आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकमिति मनुवचनं तत्तु
शुद्धक्षतेन कालान्तरमृते ज्ञेयम् । १(+)

410. शवस्पर्शो तु हारीतः—

शवस्पृशो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्येति ।

यत्तु, अह्नाचैकेन रात्र्याच त्रिरात्र्या, चैव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति अह्ना तूदकदायिनः ॥८७७॥

इति मनुवचनं तत्तदन्नाशनादौ ज्ञेयम् १(*) ।
 अह्ना रात्र्याचेत्यहोरात्रमुक्तम् ।
 त्रिभिस्त्रिरात्रैरिति नवरात्रमेव दशरात्रमित्यर्थः ।
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यतीति मनूक्तेः ।

411. अङ्गिराः,—

अशौचं स्पर्शसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ।
 क्रियास्तस्य नलुप्यन्ते गृहाणां च नतद्भवेत् ॥८७८॥ इति ।
 अथ निर्हाराद्यशौचम् ।
 सवर्णनिर्हारे तदन्नाशने तद्गृहवासे च दशाहमशौचम् ।
 तदन्नानशने तद्गृहवासे त्र्यहं तृभयाभावेत्वेकाहम् ।
 मृतिगृहेणनिर्हारे दाहे च स्वाशौचम् ।

412. तथा च मनुः,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरातांश्च बान्धवान् ॥८७९॥
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
 अनदन्नन्नमहैव न चेत् तस्य गृहे वसेत् ॥८८०॥ इति
 यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।
 दशाहेन द्विजः शुध्येद्दशदाहेन भूमिपः ।

413. मासाद्धेन तु वैश्यश्च शूद्रो मासेन शुध्यति ॥८८१॥

इति कूर्मपुराणम् ।

विज्ञजातीयनिर्हारे शवजातीयमशौचम् । २(+)
 अवरश्चेद्भवेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् ॥
 पूर्वोवाऽवरं तत्र तच्छवोक्तमशौचकमिति ॥८८२॥
 गोतमोक्तेः ।
 अवरश्चेद् वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ।
 वहेच्छवं तदाशौचं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेत् ॥८८३॥

१(०) 'तद-पञ्चराशनादौ' इति भिन्नः पाठः ।

२(+) 'भिन्नजातीय' इति पाठान्तरम् ।

414. इति व्याघ्रोक्तेश्च ।

दृष्टार्थे द्रव्याद्यर्थे तद्विगुणं कार्यमित्यर्थः । दाहेऽप्येवं ज्ञेयम् ।

415. यत्तु ब्राह्मे—

योऽसवर्णः तु मूल्येन नीत्वाचैव दहेन्नरः ।

अशौचं तु भवेत् तस्य प्रेतजातिसमं नृप ! ॥८८४॥

इति तदापरिज्ञेयम् ।

416. सोदक निर्हारे तु दशाह इति माधवोये ।

417. प्रेतालङ्करणे तु शङ्खः,—

कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृतं ।

अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिव्यते ॥८८४॥ इति

धर्मार्थभनाथसवर्णनिर्हरणदाहादि क्रियाकरणे च

द्विजस्यानन्तयज्ञफलं स्यात् , स्नानं प्राणायामोऽपि पर्श्वेति ।

418. तथा च पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानु पुन्याल्लभन्ति ते ॥८८५॥

न तेषामशुभं किं चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥८८६॥ इति ।

419. अपराके वृद्ध पराशरश्च,—

प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति ॥८८७॥ इति ।

420. स्नेहेनासपिण्डनिर्हारे तु त्रिरात्रमित्युक्तं

प्राग्बिष्णुः,—

मृतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति ।

द्विजं निर्हरतः शूद्रस्य तज्जात्युक्तमशौचं स्यात् ।

अवरश्चेति गोतमोक्ते इति निर्हाराशौचम् ॥८८८॥

अथामुगमनाशौचम् ।

—*—

421. देवलः,—

विहितं हि सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते ॥८८६॥

422. समोत्कृष्टवर्णयोरनुगमने कण्वः,—

अनुगम्य शवं बुद्ध्वा स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति ॥८८७॥ इति

हीनवर्णानुयानेन क्षत्रिये त्वेकाहः,

वैश्ये पक्षिणी, शूद्रे त्रिरात्रम् ।

क्षत्रियस्य तु वैश्येऽहः शूद्रे पक्षिणी ।

423. वैश्यस्य तु शूद्रेऽहरिति विज्ञानेश्वराः ।

424. माधवाचार्यास्तु विप्रस्य वैश्ये द्वयहः क्षत्रियस्य शूद्रेऽप्येवम्,

अन्यत् पूर्ववदित्याहुः ।

अत्र स्नानाग्निस्पर्शनादिसर्वत्रेत्याह त्रिंशच्छ्लोकीकारः ।

तुल्योत्कृष्टानुयानेन वसनसहितकोऽभस्यवाप्लुत्य बहि

स्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुष्येत ।

अथ दिनमशुचिर्हिहीनवर्णानुयाने

पक्षिण्येकान्तरानुव्रजन इह भवेद्वयन्तरत्वे त्रिरात्रम् ।

कृत्वा स्नात्वा मुनद्यामसुयमनशनं सर्पिराशं च कुर्व्युरिति ॥८८९॥

इदमनुगमनादिसपिण्डेनापि ब्रह्मचारिणा न कार्यमित्याह—

425. देवलः ।

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिसत्क्रियाम् ।

यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥८९२॥ इति

426. पित्रादौ प्रतिप्रसवमाह, याज्ञवल्क्यः,—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रते व्रतीति ॥

427. गर्भिणीपतिविषये वृद्धमनुः—

दहनं वहनं चैव प्रेतस्यान्यस्य गर्भवान् ।

न कुर्व्यादुभयं मातुः कुर्व्यादेव पितुः सदा ॥८६१॥

ज्येष्ठस्य वानपत्यस्य मातुलस्य तु तस्य चेति हीनस्य दाहादिकरणे—

428. मनुः—

प्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषां मृत्युकर्म च ।

अभिचारमहीनां च त्रिभिः कृच्छ्रैश्च शुध्यति ॥८६२॥ इति ११(+)

—*—

अथ रोदनाशौचम् ।

—*—

सञ्चयनात् पूर्वसवर्णं रोदने सचैल्लानं तदूर्द्धमाचमनं हीनवर्णेब्दे-

429. काहं स्नाने इति माधवीये ।

तथा च ब्राह्म, —

अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्रवैश्ययोः ।

तदा स्नातः सचैल्लस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेदिति ॥८६३॥

विज्ञानेश्वरास्तु सर्वत्रैक-रात्रमाहुः ।

430. तथा च पारस्करः,—

मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिवेदनम् ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥८६४॥ इति ।

इदं सपिण्डादिव्यतिरेकेणेत्युक्तं प्राक् ॥

अथ दासादेः २(+)

स च द्वेधा, गृहदासोभक्तदासश्चेति, तत्र स्वदास्युत् पन्नस्य गृहदासस्य सपिण्डमृतौ स्नानोत्तरं स्वामिकार्ये स्पृश्यत्वम् ।

अन्नेनोपात्तस्य भक्तदासस्य तु अहोऽर्द्धमिति ३(+)

१(०) अत्र 'अज्ञानच' इति भिन्नः पाठः ।

२(+)
देवदास्यस्य सख्या देवकार्ये सदायताः देवभक्तवत् सदैव सन्ति । देवदासः, दैतनिकदासः, राजक्रीतदासः, पूर्वपुरुषात् भूमिलब्धदासः, सख्यं एते दासाः । तदन् दास्यस्य सख्या-
ज्ञेयाः ।

३(+)
अर्द्धमिति पाठान्तरमिति ।

431. सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्वयहाच्छुचिरिति नारदोक्तेः ।
एतदनन्यसाध्यस्वामिकार्ये, स्वकार्ये तु जात्याशौचमस्त्येव ।
दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।
तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासक्तसूतकम् १(५)॥८६५॥

432. इत्याङ्गिरसोक्तेः ।

433. दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणे तु विष्णुः,—
पत्नीनां दासानामानुलोभ्येन स्वामितुल्यमशौचम् ॥८६६॥
मृते स्वामिन्यात्मीयमिति प्रतिलोमदासानामशौचम् ।
वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः—

434. इति याज्ञवल्क्यस्मृतेश्च ।

435. दासास्तु पञ्चदशोक्ता नारदेन ।
गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायदुपागतः ।
अन्नाकालमृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥८६७॥
मोक्षितो महत्स्त्वर्णाद् युद्धप्राप्तः पणेजितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥८६८॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड्वाहृतः ।
विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥८६९॥ इति
वड्वा दासी तयाहृतः । तामुद्राह्य तन्निमित्तं दासो जात इत्यर्थः ।
एतेषु गर्भभक्तदासौ विनान्ये दासाः स्पृश्याः ।
दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः ।
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतकाः ॥८७०॥ इति

436. बृहस्पत्युक्तेः—

अत्रैकत्रवास एवास्पृश्यत्वे हेतुः । तेषां तदभावात् । दासादिप्रसवः—

437. मरणसंबन्ध्य शौचं न स्वामिनः इत्याह देवलः २(†) ।
कारणाद् गच्छति प्रेष्यं तदाशौचं न तान् व्रजेदिति ॥८७१॥

कारणैकत्र वासरूपहेतोः तदशौचं प्रेष्याशौचं तान् भर्त्सन् न
गच्छतीति पूर्वोणान्वयः ॥

अथ रात्रौ जनने मरणे वा रात्रि त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वये चेत् ।

438. पूर्वदिनं ग्राह्यम् । अन्येतत्तरदिनमिति मिताक्षरायाम् ।

यत्तु प्रागर्द्धरात्रात् । प्राग्वा सूर्योदयान् पूर्वदिनमिति दिवोदास—
निबन्धे उक्तम्, तत्र दशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया ।

सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहमारभ्य तद्विघ्नस्य तु मरणमारभ्य ज्ञेयम् ।

अनग्निमत उन्क्रान्तेराशौचादि द्विजातिषु ।

दाहादग्निमतोविद्या द्विदेशस्थे मृते सति ॥६०२॥

439. इति पैठीनसीस्मृतेः ।

अथ प्रोषिताशौचमुच्यते । तत्राशौचमध्ये जननादौ

440. ज्ञाते सति १(*)तच्छेषेणैव शुद्धिरित्याह मनुः,—

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योहानिर्हृशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥६०३॥ इति ।

441. प्रोषिते कालशेषः स्यादिति याज्ञवल्क्यश्च ।

दशरात्रमिति स्वाशौचोपलक्षणं क्षत्रादेः इदं मातापितृव्यतिरिक्त—

विषयम् । तेषामशौचमध्ये श्रवणेऽपि तदादि दशाहादि कार्यम् ।

पितरो चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥६०४॥

इति केचिदाहुः २(०) ।

१(०)

‘जाते सति’ इति भिन्नः पाठः ।

२(०)

अत्र केचिदिति—‘नासीमुनिर्दृश्य मतं न भिन्नमिति’ केचन महर्षयः नतु निबन्धकत
इति । बोध्यम् । —अन्ये तु निबन्धकतः इति च ।

अन्ये तु,—

ज्ञातमरणस्याशौचनिमित्तत्वादनभिमत उत्क्रान्तेरित्यादिवचनविरोधाच्च
पुत्रस्यापि कालशेषेणैव शुद्धिः, वचनं तु दशाहोर्द्धकालपर-

442. मित्याहुः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । जनने मरणे वा प्रथमदिनादूर्द्ध

443. पुत्रादीनां शेषेणैव शुद्धिरिति षडशीतावपरार्कं चैवम् ।

एवं सति देशाचारतो व्यवस्थेयम् ।

सापत्नमातुस्तु त्रिरात्रमित्युक्तं—

444. देवलेन ।

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६०५॥

इति स्मृत्यर्थसारे तु स्त्रीपुरुषयोः परस्परं चैवं सवर्णोत्तमवर्णमातृषु

पुत्रस्य सपत्न्याः परस्परं चैवमिति दशाहातिदेशः कृतः । तत्र

पूर्ववचनं कर्त्तन्तरसद्भावविषयः दूरदेशस्य विषयो वेति ज्ञेयम् ।

इदमपि दशाहोर्द्धं विषयं दशाहे तु शेषेण शुद्धेरुक्तत्वात् ।

445. हीनवर्णसपत्नमातृषु षत्नीषु चैवमिति स्मृत्यर्थसारे

हीनवर्णमातृष्वप्येवमित्युक्तम् ।

446. कौशेय्यु—

‘पितृपत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथे’ति

ब्राह्मोक्ते नौरसपुत्रेऽप्येवमित्याहुः ।

एतत् सर्ववर्णतुल्यम् ।

तुल्ये वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ॥६०६॥

447. इति व्याघ्रोक्तेः ।

448. दशाहादूर्द्धं सपिण्डमरणे ज्ञाते षुद्धवशिष्टः,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षन्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादवर्णागूर्द्धं स्नानेन शुध्यति ॥६०७॥ इति ।

यत्तु श्रुत्वोर्द्धं दशम्याः पक्षिणीति गौतमवचनम् ।

व्यतीते त्वशौचे संवत्सरान्तस्त्वेकरात्रेणातः परं स्नानेनेति

449. विष्णुवचनञ्च तत् पणमासादि परत्वेन व्याख्येयम् ।
जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव ।
450. नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वप्यपि देवलोक्तेः ।
पितुस्तु तत्रापि स्नानमात्रमस्त्येव ।
451. निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति मनूक्तेः ।
माधवीये तु त्रिपक्षमध्ये श्रवणे एव त्रिरात्रमित्युक्तम् ।
आत्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् पणमासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्पादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यति ॥६०८॥
452. इति देवलस्मरणात्, तदापद्विपयत्वेन व्यवस्थेयम् ।
आपदि त्वसङ्कोच इत्युक्तेः ।
इदं सर्वमेकदेशे ज्ञेयं । देशान्तरे तु स्नानमात्रमुक्तम् ।
453. पराशरेण,—
देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे पतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥६०९॥ इति ।
454. देशान्तरलक्षणमाह बृहस्पतिः,—
महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः १(॥) ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशान्तरं वदन्त्येके पष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद् वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥६१०॥ इति ।

एतत् सर्वं मातापितृभिन्नविषयम् ।

तयोस्तु पितरौ चेदिति पूर्वोक्तवाक्यात् स(त)दा पूर्णं दशाहादि ज्ञेयम् ।
स्मृत्यर्थसारेऽपि मातापितृमरणादूरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो—
दशाहादिकं पूर्णमशौचं कुर्यादित्युक्तमिति ।

१(०)

‘गिरिर्वा व्यवधानतः’ इति भन्नः पाठः । देशभावाविषये प्राज्ञतयन्ये सरस्वतीकण्ठा-
भरणेषांति । ‘देशदेशे नरेन्द्राणां जनानाञ्चक्षके स्तुते ।

भद्राविभियतेष्वस्मात् तद्देशं प्रकीर्तितम्’ ।

यथा, ‘वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधानतः ।

महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते’ इति ।

—प्रोषिताद्यतिक्रान्ताशौचम् ।

अथाशौचसंपाते निर्णयः ।

तच्च शावे शावं सूतके सूतकं शावे सूतकं सूतके शावं चेति चतुर्धा भवति । तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्व्वेण समं न्यूनमधिकं चेति द्वादशभेदाः सम्पद्यन्ते । यदेकदिने समं न्यूनमधिकं वा अशौचद्वयं प्राप्नोति तत्र शुद्धिः । यदा तु द्वितीयादिदिनेषु नरं सजातीयं विजातीयं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा षट्सु पक्षेषु पूर्व्वशेषेण शुद्धिः ।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति

455. याज्ञवल्क्योक्तेः ।

जनने जननं च स्यान्मरणे मरणं तथा ।

पूर्व्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥६११॥

456. इति यमोक्तेश्च ।

अत्र केचित्,—

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मजी ।

तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम् ॥६१२॥

तथा,—

दशाहाभ्यन्तरे स्यातां पुनर्मरणजन्मनी ॥११३॥

तावत् स्याद् शुचिरिति प्रागवत् ।

इति पूर्व्ववदिति मनुपराशराद्यैर्दशाह-ग्रहणात् पूर्णाशौच एव पूर्व्वशेषेण शुद्धिः ।

त्रयहाद्यशौचसंपाते तूत्तरेणैव शुद्धिरित्याहुः ।

गौडीया अप्येवं वदन्ति ।

तत्र याज्ञवल्क्यादिवचनवशेन दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षण-त्वात् १(*) ।

समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमाने द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥६१५॥

457. इति माधवाये शङ्खस्मृतेः ।

अपरार्कमिताक्षरादिग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् ।

यदा तु सूतके शावं समं न्यूनमधिकं वा पतति तदा न

पूर्व्वशेषाच्छुद्धिः ।

458. तदाहाङ्गिराः,—

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥६१६॥ इति ।

459. षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥६१७॥ इति ।

460. चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥६१८॥ इति ।

इदमपि समदिनाशौचपरं समानाशौचसंपात इति—

पूर्वोक्तस्मृतेः ।

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यति ॥६१९॥

461. इति देवलस्मृतेश्च ।

स्व (श्वो) भावे बहुसूतिस्तु न्यूनस्य च विशोधिनी ।

462. इति षड्दशोतिसूक्तैश्च ।

तेन अहाद्यल्पशावाशौचमध्ये पतितं सजातीयं वा दशाहाशौचं न

पूर्व्वशेषेण शुध्यतीति भावः ।

अत्रावृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद् यदि ।

अशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य त्रिशुध्यति ॥६२०॥

463. इति माधवीये यमवचनम् ।

आद्यानां योगपथे तु होया शुद्धिर्गरीयसी ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥६२१॥

404. इति कौर्मादिवचनञ्च ।

तत्तु शावाशौचस्यास्पृश्यत्वमप्यस्तीत्यभिप्रायगुरुत्वे ज्ञेयम् ।
यद्वाऽसम्पूर्णसमानजातीयसमानदिनव्यापकाशौचविषयं मन्तव्यम् ।
सम्पूर्णाशौचसङ्करे पूर्वोक्तवचनैर्व्यवस्थापितत्वात्,
एतद्वचनस्य तद्विरुद्धार्थकत्वाच्चेति केचिदाहुः ।
वयन्तु, आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते चाद्यात् सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयाच्च सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः ॥६२२॥
एवमेव विचार्य्य स्यान्मृतके मृतकान्तर इति हेमाद्रौ ब्राह्मवचनात् ।
स्याच्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वेणाप्यनुशिष्यत इति देवलवाक्येन समा-
नार्थत्वाच्च । यत्र ज्ञातिमरणनिमित्ताशौचे वर्तमाने यदि कस्यचित्
पुनरस्पृश्यत्ववधवृद्धिमदशौचान्तरापातस्तदाद्यभागद्वयात् प्राक् पूर्वणैवा-
शौचेनास्पृश्यत्वलक्षणशौचनिवृत्तिः । यदित्वमे तदापतेत्—
तदा, परतः परतोऽशुद्धिरधवृद्धौ विधीयते ।
स्याच्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वणैवानुशिष्यते ॥६२३॥
इति देवलोक्तयाऽधवृद्धिमदस्पृश्यत्वलक्षणमशौचं परतः स्वकालेनैव
निवर्तते इति ।
अ(स)धवृद्धिमदशौचमूर्द्धं चेत्तेन शुध्यति ।
अथ चेत्पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥६२४॥

405. इति कौर्मवचनमप्येतदर्थकमित्येतद्विषयमिदमिति ब्रूमः ।

परः परत इत्यस्यायमर्थः । अधवृद्धौ दीर्घाशौचे विद्यमाने परतोऽशुद्धिः
परमाशौचं स्यात् । यदि च पूर्वाशौचमुत्तराशौचस्य पञ्चमदिनात्-
परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वेणैव शुद्धिः, पूर्वस्योत्तराशौचाधिकाधिक्यापित्वे
तु पूर्वशेषाच्छुद्धिरिति प्रकृतमनुश्रियते । क्वचित् पूर्वशेषेण
शुद्धेरपवादमाह गोतमः ।

रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तित्तिभिरिति प्रभातशब्दोऽन्त्ययामपरः ।
रात्रिशेषे दृग्यहाच्छुद्धिर्यामिशेषे शुचिस्त्रयहादिति—शातातपोक्तेः ।
इदं शावान्ते सूतकपाते सूतकान्ते शावपाते वा तुल्यं वेदितव्यमिति
विज्ञानेश्वराचार्याः ।

अत्रैके रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः । अहः शेषे सन्नि द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः स्मृतेति शङ्खलिखितोक्तेः प्राहुः ।

अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशौचमानवमदिवसादत उर्द्ध्वं द्विरात्रेणाऽव्युष्टायां त्रिरात्रेणेति बौधायनोक्तेश्च ।

नवमदशमशब्दौ चोपान्त्यदिनपरो तेन क्षत्रियादावपि तथैवेत्याहुः । पाराशरमाधवीयेऽप्येवम् ।

मिताक्षराकारास्तु रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे पुनराशौचसंपाते दिन-द्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामेऽन्यसंपाते तु दिनत्रयमधिकमित्याहुः ।

एवं सत्यत्र गुणवन्निर्गुणपरत्वेनापादनापत्परत्वेन देशान्तरयुगान्तर-परत्वेन वा व्यवस्था कार्या ।

एतदिव सवर्द्धनं समानदिनाशौचसंपात एवेति मिताक्षरायाम् ।

षडशौतो तु दशाहमध्ये त्रयहाशौचसंपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धिरुक्ता ।

रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् ।

ऊर्द्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्वयामशेषं दिनत्रयम् ॥६२५॥

466. इति, अनधिकं समं न्यूनं चेत्पर्थः ।

पूर्वाशौचान्तवर्द्धितत्रिदिनमध्येऽप्यधिकाशौचान्तरसंपाते तु वर्द्धित-स्याल्पत्वात् स्वकालेनैव शुद्धिरित्यादिः स्वबुद्ध्या विवेचनीयम् ।

467. अपवादान्तरमाह. शङ्खः,—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥६२६॥ इति ।

अपमर्थः ।

मातुरशौचमध्येपतितस्य पितुरशौचस्य न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

किन्तु पितुरुपरतिदिनमारभ्य दशरात्रं कार्यम् ।

पितुरशौचमध्यपतितस्य मातुरशौचस्यापि न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

किन्तु, पित्रशौचानन्तरं पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति ।

इयञ्च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तम्,

नैमित्तिकावृत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति प्राञ्च आहुः ।

इयं च पक्षिणी दशमदिनात् पूर्वं मातृमरणविषया ह्येया ।

दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे द्वयद्वयद्वयसमुचितपक्षिणी
काय्येति कश्चिदाह ।

अत्र गुरुणी लघोरन्तर्भावस्योक्तत्वात् ,

गुरुणा लघु शुद्धयेतेति वचनाच्च ।

एवं मातुरन्वारोहणेन पक्षिणी कार्य्या ।

यदा नारी विशेदभिं प्रियस्य हितकाङ्क्षया (वाञ्छया) ।

तदाशौचंविधातव्यंभर्तृ शौचं क्रमेण हि ॥६२७॥

468. इति पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः ।

मृतं पतिमनुब्रज्य पत्नीचेदनलङ्घता ।

न तत्र पक्षिणी कार्य्या धैतृकादेव शुध्यतीति षडशीत्युक्तेश्च ।

सपिण्डाशौचेन मातापित्रोराशौचापगमौ मातृस्येचेति ध्वनितम् ।

एवं भर्तुरपि पूर्वं गृहौताशौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे तु क्रियमाणे,

यदि मातुः सपिण्डस्य वा मरणं स्यात्तदा नायं निर्णयः ।

अतिक्रान्तकालात् पूर्वाशौचादुत्तरनिमित्तस्य बलवत्त्वात् ।

तथा द्वादशादिबर्षोत्तरकालं संस्काराशौचे प्रत्यक्षमरणं चेत्तदाप्येवं

469. ज्ञेयम् । पूर्वशेषेणाशुद्धेरपवादान्तरमुक्तं षडशीत्याम् ।

पूर्वाशौचेतु याशुद्धिः सूतके मृतके च सा ।

सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥६२८॥

470. इति निर्णयामृतसंग्रहे ।

इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विनेनि ।

अथा शौचसंपातेऽपि न शावजनननिमित्तकार्य्यप्रतिबन्धः ।

अन्तर्दशाहे जननात् पश्चात् स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथा विधि ॥६२९॥

471. इति शातातपोक्तेः ।

तथा,

प्रारब्धे प्रेतपिण्डेतु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान् दद्याद् यथा विधि ॥६३०॥

472. इति गालवोक्तेश्च ।

तथा मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहं कुट्यदिव ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपोत्यादिना पूर्वमेवोक्तमिति ।

इति श्रीविधानपारिजाते अशौच संपात निर्णयः ॥

—*—

अथाशौचापवादः ।

—*—

स च पञ्चधा कर्तृकर्मद्रव्यमृत्युदोषविधानमेदात् ।

तत्राधो (यं) ब्रह्मचारियत्यादिषु ज्ञेयः ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च नृश्रान्मते १(*) ॥६३१॥

473. इति कौर्मोक्तेः ।

अत्र चतुर्थपादे शावे वापि तथैव चेति देवलस्मृतिपाठः ।

पादत्रयं समानं अशौचमित्यत्रकर्मोपलक्षणम् ।

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।

यदि कुट्याचरेत् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥६३२॥

474. इति देवलोक्तेः ।

इदमपि पित्राद्यतिरिक्त विषयम् ।

आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं व्रतेन न वियुज्यते ॥६३३॥

475. इति मनुस्मृतेः ।

निर्हरणमन्त्रकर्मणोऽप्युपलक्षकम् ।

यथा, व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुट्यात् प्रेत-क्रियां नृप २(†) ।

तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥६३४॥

१(०)

पतिते च व्रथावृत्ते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अथ व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुट्यात् प्रेत-क्रियां नृप २(†) ।

अनेन न व्रतस्थोपः गुरुणा धर्मज्ञानानुष्ठानादिति ।

476. इति भविष्योक्तेः ।

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौद्धदैहिकम् ।

कुर्वन् मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतान् ॥६३५॥

477. इति कालादशौचम् ।

तथाप्यन्तकर्मकर्तृत्वं निमित्तत्वं निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव ।

सगोत्रमेव (निर्हृत्य) योहन्ति दद्याद् व्रती नरः ।

सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुध्येद् भूतसमेऽहनि ॥६३६॥

478. इति दिवोदासनिवन्धोक्तवचनात् ।

अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरो-

479. श्चेति गोतमस्मृतौ ।

व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशौचस्यापि ।

सन्ध्यादि कर्मलोपस्तु नास्ति ।

नत्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकर्मकृत् ।

480. इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ।

स व्रतश्चापि कुर्वीत त्वग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते १(०) ॥६३७॥

अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ।

481. इति चन्द्रिकायां संवत्तोक्तेश्च ।

अत्र कर्मानधिकाररूपाशौचं निषेध इति ज्ञेयम् ।

482. अपरार्कं माधवादि पुस्तके एकाहमशौचं माहुः ।

१(०)

‘व्रतव्रतौ’ इति प्रागप्युक्तं व्रतलोपोनास्ति इति ।

ब्रह्मचारी—विविधः । उपकुर्वाणः, आतुरः, नैष्ठिकः ।

उपवसनात् परं स्नातककालं यावच्चैवकः । अन्यत् त्रुती चास्ति ।

आचार्यं चाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।
 मातरं वा स्वयं दग्धा व्रतस्थस्तत्रभोजनम् ॥६३८॥
 कृत्वा पतति नैतस्मात् प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् ।
 अन्यत्रभोजनं कुर्यान्नचैतैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥६३९॥

483. इति ब्राह्मोक्तेः ।

प्रथमेऽहि सन्ध्यादिकर्मलोपः ।

484. इति तदन्नभोजने प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च
 दिवोदासादयस्तु पूर्वोक्त ब्राह्मोक्तेः ।

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिण्डनिर्वपनं पितुः ।
 तावत् कालमशौचं स्यात् पुनः स्नात्वा विशुध्यति ॥६४०॥

485. इति प्रजापति वचनात् ।

द्वितीयदिनादौ पिण्डदानकाल एवास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदित्याहुः
 कर्तन्तर सद्भावे नान्त्यकर्मकरणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्या-
 शौचाभाव एव च ।

सोऽपि ब्रह्मचर्यकालावच्छिन्न एव ।
 समावर्त्तनोत्तरं तु पूर्वमित्राणां सपिण्डानां त्र्यहमशौचं कार्यम् ।
 आदिष्टी नोदकं कुर्याद्व्रतस्य समापनात् ।
 समाप्य तूदकं दद्यात् त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६४१॥

486. इति मनूक्तेः ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु विकल्प उक्तः ।

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
 अशौचं कर्मणो न स्यात् यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥६४२॥ इति ।-

अथ कर्ममतः अशौचाभाव उच्यते ।

—*—

487 तथा च त्रिंशच्छोक्याम् ।

तत्तत् कार्येषु सत्रिंशत्तृप्तृपवद्दीक्षितत्विक् स्वदेशभ्रंशापत्स्वप्यनेक-
श्रुतिपठनभिपक्कारुशिरपातुराणां संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्ध-
युद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थयात्रा जयपरिणयनयुत्सवेज्वेतदर्थेनाशौचमिति
शेषः १(*) ।

सत्रीत्यत्र सत्रवान् । अन्यस्य दीक्षितपदसिद्धेः । व्रती अनन्त-
व्रतादिनियमवान् । व्रतिनां व्रत इति विष्णुस्मृतेः । नृपो राजा,
नृपवान्मन्त्र्यादिः । एषामशौचं कार्यम् । आतुरस्य व्याधिनाशार्थं
दानादौ तु पुरुषादीनां प्रारम्भ भक्तादीनां श्राद्धं सङ्कल्पो वा
ज्ञेयः २(†) । प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६४३॥

इति स्मृतेः ।

यजनं तद्भागोत्सर्गः लक्षकोटि होमादिच ।

तथा च लघुविष्णुः—

व्रतयज्ञ विवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जये(पे) ।

आरब्धे सूतकं नास्ति त्वनारब्धेषु सूतकम् ॥ इति ॥६४४॥

तथा,—

अशौचे सत्याकस्मिकतीर्थप्राप्तौ नाशौचम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

नतत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥६४६॥

488, इति पैठीनसिस्मृतेः ।

अत्र विशेषस्तृतीयस्तवके तीर्थयात्राप्रकरण-उक्तः ।

१(*)

सत्रवाण्—यागकर्ता.

'सर्व' स्तव्यायलोक्याय सङ्क्षममभासत'

इति भागवते । व्रतं—ब्रह्मचर्योपनयनानन्तरतादि ।

२(†)

अथ, एषु चण्डेषु जल्येषु अशौचं नस्या तदासक्त लोकेषु च ।

तथा आद्धे प्रारब्धे सति नाशौचम् ।

प्रारम्भश्च पाकपरिक्रिया, पाकस्य सम्पूर्णं निष्पत्तिरिति निबन्ध कृतः ।

पाकपरिष्किया, प्रोक्षणान्तक्रियेति ।

489. आद्धप्रदीपकारः—

पाकस्य परिक्रियाऽन्नदानरूपेति केचिदाहुः ।

तत्र यथाचारं व्यवस्था । जपःपुरश्चरणादिः ।

अविच्छेदेन सङ्कल्पितभारतश्रवणादिश्च ।

490. तथा हि ब्राह्मे,—

गृहीत नियमस्यापि नस्यादन्यस्य कस्यचित् ॥६४७॥ इति

तत्रादिपदाद् देवार्चनादिसंगृहीतम् ।

तथाच मदनपारिजाते,—

491. यमः—

शिवविष्णवर्चनंदीक्षा यस्यवा नपरिग्रहः १(*) ।

श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् इति ॥६४८॥

कालनियमाभावे त्याज्यमेव गत्यन्तर सद्भावात् ।

उत्सवोरथयानादिः । अयश्चाशौचाभावोऽनन्यगतित्वेभ्यो च ज्ञेयः ।

492. अन्नमूलं याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजादीक्षितानाञ्च यज्ञि(शी)पं कर्मकुर्वताम् ।

सत्रिभ्रतिब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदान्तथा ॥६४९॥

दानेविवाहेयज्ञेच संप्रामे देशविप्लवे ॥

आपद्यपिच कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥६५०॥

493. प्रचेताश्च—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दास्यो(दासी)दासास्तथैवच ।

राजानोराजभृत्याश्च सद्यशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥६५१॥

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।

दे(ने)हेपितृषुतिष्ठत् सुनाशौचं विद्यते क्वचित् ॥६५२॥

प्रायश्चित्तं प्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदान्तथेति ।

ब्रह्मविदः—सन्नथासिनः । दातृणाञ्चपूर्वसङ्कल्पितदेये नाशौचम् ।

खल-क्षेत्र-स्थितं धान्यं वापीकूपे स्थितं जलम् ।
पूर्वसंव लिपितं वित्तं सूतके नैव दृष्यतीति ॥६५३॥

क्रतु स्मृतेः—

अन्नं चेत् परहस्ते नदेयम् ।

विवाहोत्सव यज्ञादि ष्वन्तरामृतसूतके ।

शेयमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च नस्पृशेत् ॥६५४॥

494. इति यमस्मृतेः । तथा प्रतिष्ठादावपि नाशौचम् ।

तदेव, प्रतिष्ठोत्सवविवाहादिषुच देशविप्लवे १(*) ।

495. आपद्यपि कष्टायां नाशौचमिति विष्णुक्तेः ॥६५५॥

क्वचिच्च,—

अङ्कुरार्पणतः पश्चादपि चौलादौ नाशौचमित्युक्तम् २(†) ।

तथाहि,—

चौलोपनयनेचैव देवानामुत्सवेऽपि च ।

अङ्कुरार्पणतः पश्चात् अशौचेऽपि न दोषभागिति ॥६५६॥

इति स्मृत्यन्तराद्नान्दीमुखानन्तरं ना शौचमिति पूर्वमुक्तम् ॥

तत्र देशतोव्यवस्था ।

अन्यत्र विशेषः,—

एकं विंशत्यह्यङ्गे विवाहे दशवासरात् ।

चूडोपनयने त्रीणि श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६५७॥ इति ।

दीक्षितस्यावभृतात् पूर्वनाशौचम् । तदादौत्वशौचमस्त्येव,

प्रागवभृतात्करोति स्नातायामवभृत इति पत्न्यां रजसि विशेषोक्तेः ।

उभयात्राशुचित्वस्य तुल्यत्वात्, तैनचवैतानोपासनाः कार्य्या

इति स्मृत्या वैतानेत्वं ३(‡) वभृतादिनभवतीति गम्यते ।

१(*)

‘देशविधमे’ इति पाठान्तरम् ।

२(†)

अथ पाठः इयोरदर्थं पुनस्तयोः सन्निग्धः ।

३(‡)

अथतु ‘वैतानत्वे च(ल वभृतादि’ एवं पाठोऽप्यस्ति ।

४ (०)

उत्सवाः—देवयज्ञोत्सवः, दोलोत्सवः, राशौत्सवः, सारस्वतोत्सवः, नवरात्रोत्सवादयः ।

”

चौलोहि—चूडा कायं कर्णबंधः ।

”

देशतः—गौडादि देश भेदेव्यवस्थायात् ।

”

अवभृतात्,—अवभृताजानात् प्रागिति ।

अतएवोक्तं माधवीये, ब्राह्मे,—

तद्वागृहीत दीक्षस्य त्रैविशस्य महामखे ।

स्नानंत्वभृथं स्नानावत्तस्य न सूतकमिति ॥६५७॥

वैतानोपासनाः कार्य्या इत्यनेनैव सिद्धे ऋत्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितपद ग्रहणं यजमाने स्वयं कर्त्तव्यार्थे स्नानप्राप्त्यर्थे चेति

496. विज्ञानेश्वरा आहुः । ऋत्विजां नु मधुपर्के चिरं नाशौचम् ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद् शौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥६५८॥

497. इति ब्राह्मोक्तेः ।

एवं स्मार्त्तेऽपि तुल्यम् । कोटिहोमादौ मधुपर्कान्तरं न दोष इति ज्ञेयम् ।

यत्तु , प्रारम्भोवरणं यज्ञ इति तत्रापि मधुपर्कान्तरं वरणं ज्ञेयम् ।

तथा निमित्तज्ञानाभावेऽपि नाशौचम् ।

अपि दातृमहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥६५९॥

498. इति ब्राह्मोक्तेः ।

एतेन तदानीं कृतेन श्राद्धादिना एव क्रियासिद्धं नाशौचानन्तरे पुनस्त-
क्रियेति सिद्धम् ।

499. अपवादान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् । इति वितानेऽग्नीनां

विस्तारः, तत्रभवाः वैतानां अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाद्याः श्रौतक्रियाः

तथा प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनोगृह्याग्निस्तत्रभवाः उपासनाः ।

सायं प्रातर्होमस्थालीपाकाद्याः स्मार्त्तक्रियाः । तदुभयक्रिया प्रत्यहं

कार्य्या । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह श्रुतिचोदनादिति । 'यावज्जीव-

मग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिरग्निहोत्रादिचोदना स्पष्टैव प्रतीयते ।

इदमपि तत्र त्यागमात्रपरम् ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागोराजावेन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥६६०॥

500. इति व्याघ्रपादोक्तेः ।

त्यागप्रतिरिक्ते तु श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मण्यन्यस्यैव कर्त्तृत्वम् ।

सूतके मृतके चैवह्यज्ञक्तौ आद्रभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्नतु हापयेत् ॥६६१॥

501. इति वृहस्पत्युक्तेः ।

नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जशालाभौ चैके, अन्ये एतानि कुर्युरिति
मिताक्षारायां पैठिनसिस्मृतेश्च प्रकरणग्रहणं पूजार्थम् । तेन स्मार्त्तमपि
कर्मोपासनादि कार्यमेवेति आद्रलतायाम् । दाक्षिणात्यास्तु
विकल्पमाहुः । अपरार्कादिनिबन्ध कारास्तु श्रौतं सर्व्वमपि स्वथं
कर्त्तव्यम्, स्मार्त्तन्तु त्यागातिरिक्तमनेन कार्य्यम् ।
त्यागमात्रन्तु स्वकार्य्यं क्त्वात्वोपस्पर्शनात् स्वयम् ।
जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ॥६६२॥

502. इति हारीतस्मृतेः ।

शालाभौ केवलो होमः कार्य्यं एवान्यगोत्रजैरिति जावाल्लिमृतेश्चेत्याह ।

503. याज्ञिका अप्येवमाहुः,—

सूतकेतु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म न सन्त्यजेत् ।

पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥६६३॥

504. इति कात्यायनोक्तेश्च ।

पिण्डं पितृयज्ञे, चरुं स्मार्त्तस्थाल्या पाकं श्रवणकर्मदिक् चैति
विज्ञानेश्वरः । त्यागे मरीचिना दोष उक्तः ।

दर्शं च पौर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् ।

सूतकेऽपि त्यजन् मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥६६४॥ इति ।

वैश्वदेवस्यत्वग्निसाध्यत्वेऽपि निवृत्तिः ।

विप्रोदशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः ॥६६५॥

कात्यायनसूत्रेऽपि, नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानिकवर्जं शालाभौ चैक इति ।

505. इति संवर्त्तोक्तेः ॥६६६॥

नित्यानि वैश्वदेवादीनि, शालाभिरौपासनाभिस्तत्साध्या क्रिया
विकल्पेनेति सूत्रार्थः ।

यदा करणपक्षस्तदान्येन कारयेत् न स्वयं कुर्यादिति कर्काचार्योऽपि विकल्पं मन्यते । एतेन निवृत्तिपक्षेण दशाहानन्तरं पुनराधानं शास्त्राभ्यनुज्ञानादिति गम्यते ।

यत्तु, होमद्वयापत्तौ तु पुनराधानमिष्यत इत्यादि स्मृतिवचनं तदशौचान्यकालपरम् ।

अधिकारी यदा विप्रो नित्यहोमं नचाचरेत् ।

द्विरात्र्याहुयमानोऽग्निं लौकिकत्वं प्रपद्यते ॥६६७॥

506. इति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

507. होमकर्मन्तराभावे त्वाश्वलायनं विशेषमाह,—

स्मार्त्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।

समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥६६८॥ इति ।

दैवदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि नित्यत्वमेव १(*) ।

होमं तत्र तु कुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा ।

पञ्चयज्ञं विधानं तु न कुर्यान्मृत्यु जन्मणोः ॥६६९॥

508. इति संवत्तोक्तेश्च ।

अत्र होमः अग्निहोत्रादिरिति ज्ञेयम् ।

अग्निहोत्रादि होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञं न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥६७०॥

509. इति गोभिलोक्तेश्च ।

510. हरदत्तस्तु,—

अशौचेऽपि वह्नचैर्वैश्वदेवः कार्य्य एव । तस्य द्वावनध्यायौ ।

यद्यात्माशुचिर्यदिशरीरं वा इति ब्रह्म यज्ञस्यैव विशिष्य तत्सूत्रे

निषेधाद् अशौचे इत्याह ।

१(*)

वैश्वदेव बलिकर्म पारस्कर गृह्यसूत्रे हरिहरभाष्येऽस्ति । तत्र पाकं विधाय समुज्ज्वलाभिन्नार्थं पञ्चादङ्गैः प्राङ्मुखं उपविश्य ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे नम इत्यादि । पञ्चमहायज्ञस्तु,—तैत्तिरीय पारण्यकेऽस्ति । (१) यदधी कुप्नोति । (२) यं पितृभ्यः स्वधा । (३) यत् भूतेभ्यो बलिम् । (४) यत् ब्राह्मणेभ्यः । (५) यत् स्वाध्यायम् । पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्निष्ठन्ते, इत्यादि ।

511. सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापराकं कात्यायनः ।

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।
होमः श्रौतस्तु कर्त्तव्यः शुक्लाग्नेन फलेन वा ॥६७१॥
अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतमिति ।
अत्राकृतं,—प्रीहियवादि, कृताकृतं तण्डुलादीत्यपराकः ।

यत्तु,—

सूतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
न त्यजेद् ब्राह्मणः क्वापि त्यजनाद्देध्यांगतिः ॥६७२॥

512. इति यमवचनम् ।

तं किञ्चित् सन्ध्यापरम् १(*) ।
आहिता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति शुद्धिप्रदीपे ज्यवनोक्तेः ।
पैत्रीनसिस्त्वर्च्ये मन्त्रोच्चारणमाह ।
सूतके सावित्र्या जलं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन् नमस्कुर्यादिति ।

513. भारद्वाजोऽपि,—

सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामः मन्त्रकम् ।
तथामार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्यं मार्जयेत् ॥६७३॥
गायत्रीं सम्यग् उच्चार्य उर्ध्वाधार्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥६७४॥ इति ।
ग्रहणं ज्ञानभ्राद्धादावप्यशौचापवादमाह व्यासः,—
स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके—

514. इति ब्राह्मेऽपि ।

आधौर्वा जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
राहुरूपशै तयोः ज्ञात्वा दानादौ कल्पते नरः ॥६७५॥ इति ।
यत्पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत इति सूतकं प्रकृत्य

515. मनुवचनं तत् स्वस्य दानादिपरम् इति ।

१(०)

‘स्यन्तमर्वावाल्मादित्यं तुपास्य ब्राह्मणः सकलभद्रमकुर्वे भुङ्क्तेति विधूत पाप्मा’ इति
श्रुतिः । सखी सख्यातुपासी इति स्मृतिः । सन्ध्यादीनोऽयुचिर्निश्चयमसंख्यं कथं
इत्यपि ।

श्रीविधान पारिजाते कर्ममत अशौचापवादः ।

—*—

516. अथ द्रव्यतः अशौचापवादः ।

517. तत्र मरीचिः,—

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाक काष्ठनृणेऽवृथो दधिसर्पिः पयःसु च ॥६७६॥

तिलौषधाजिनेचैव पक्कापक्के स्वयंप्रहः ।

परान्नेषु च सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥६७७॥ इति ।

स्वयंप्रह इति स्वयमेव द्रव्यस्वाम्यनुज्ञाया प्राह्यमित्थत्र तद्धस्तादित्यर्थः ।

क्रये तु तद्धस्तादपि ग्रहणे न दोषः । पक्वं लड्डुकादि, अपक्वं तण्डुलादि, एतदन्नसन्नप्रवृत्तविषयम् ।

अन्नसन्नप्रवृत्तानामामान्नमदिगर्हितम् १(*) ।

मुक्ता पक्वान्नेतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥६७८॥

518. इत्यङ्गिरःस्मृतेः ।

519. पक्वमन्नमोदनादिकं न तु लड्डुकादिभक्ष्यम् ।

षड्दशोतावपि,—

संसर्गाद् यस्य चाशौचं यस्मात्तिक्रान्तकालतः ।

तृतीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥६७९॥

520. इति द्रव्यतः अशौचापवादः ।

—*—

अथ मृतदोषतः अशौचापवादः ।

—*—

521. हेमद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

व्यापादयेद्य आत्मानं स्वयममुद्यकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्थ्योदकक्रिया ॥ ८०॥

१(०)

अवाग्रसवम्—सदाग्रदानगाला, ननुयागः । अन्यत्र धूर्तः,

'कन्तुपकं पयःपक्वं पक्वं केवलं' इति ।

तदन्नं फलवद् प्राह्यं यथाशुद्धं विना, इति ।

522. शवस्य नेतृविषयतावधित्वाशौच मस्त्येव १(*) ।

हतानां नृप गोविप्रैरन्वक्षं चालप(त्म)घातिनाम् ।

523. इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

524. भविष्येऽपि—

स्वेच्छया मरणं विप्राः शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

अन्त्यान्त्यजविषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥६८१॥

पापण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ।

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नानसंस्कारौ न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥६८२॥ इति ।

525. ब्राह्मैऽपि,—

शृङ्गिदंष्ट्रिखिग्याल विषवह्नि क्रियाजलैः ।

स दूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतश्च यः ॥६८३॥

अत्र व्यालो दुष्टगजः पूर्वसरोसृप इत्युक्तेः ।

नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्राप्यथविश्रुता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥६८४॥

परदारान् हरन्तश्च द्वेषात्तु यतिर्हिताः ।

असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ॥६८५॥

कृत्वा तेनिहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः ।

शस्त्राग्निगरदाश्चैव पापण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥६८६॥

क्रोधःत् प्रायन् विषं वह्निशस्त्राद्युद्वन्धनं जलम् २(†) ।

गिरिवृक्षत्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।

कुशिलपजोविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ॥६८७॥

मुखे भगास्तु ये केचित् स्त्रीवप्राया नपुंसकाः ।

ब्रह्मदण्डहता ये न येचापि ब्राह्मणैर्हिताः ॥६८८॥

महापातकिनो ये च ते सर्वे पतिताः स्मृताः ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ॥६८९॥

एतानि पतितानां तु यः करोति विमूढधीः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥६६०॥ इति ।
एतन् सर्वं कृच्छ्रद्वयमबुद्धिपूर्वकृतिविषयम् ।

526. बुद्धिपूर्वकृतौ तु, माधवीये वशिष्टः—

य आत्मत्यागिनां क्लृप्तात् प्रेतक्रियां द्विजः स्वयम् १(*) ।
स तदा कृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥६६१॥ इति ।

एतदनाहिताग्निप्रेतविषयम् । आहिताग्नेस्तु,

527. कृच्छ्रन्दोगपरिशिष्टे. कात्यायनोविशेषमाह—

महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमान् यदि ।
पुत्रादिः पालयेदग्नीन् मृतस्य दोष संक्षयात् ॥६६२॥
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन् वा म्रियते यदि ।
गृहं वानिर्वपेच्छ्रोतं विहितं स परिच्छदम् ।
पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेद् वा वारिणिक्षिपेत् ॥६६३॥ इति ।

528. माधवीये पराशरोऽपि,—

आहिताग्निमृतोविप्रश्चण्डालेनात्मघातकः ।
दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लौकिकोऽप्यौ अमन्त्रकम् २(†) ॥६६४॥
प्राजापत्यं चरेत् पश्चाद्विप्राणामनुशासनात् ३(‡) ।
दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥६६५॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेवं पुनर्दहे, दिति ।

529. ईमाद्रौतु—

दाहयित्वा शवं तेषां शूद्रैरविधिपूर्वकम् ॥६६६॥
प्राजापत्यानीत्यादि-पूर्ववदित्युक्तम् । तदेतच्चण्डालम्लेच्छादिहृतविषयम्,
अस्यास्पृश्यत्वात् । इह सर्वं कर्पादिना मरणेऽपि ज्ञेयम् ।

प्रमाद मरणेत्वशौचादिकं भवत्येव ।

अथ कश्चित् प्रमादेन श्रियेताग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया, इत्यङ्गिरः स्मृतेः ॥६६७॥

इदन्तु पूर्वं बहुप्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

अत्र पतितादीनां यो दाहादिनिषेधः स मरणान्तरक्रियमाणविषयः ।

वत्सरान्तादौ तु कार्यं एव ।

गोब्राह्मणहतानान्तु पतितानान्तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौद्धर्देहिकमिति षड्विंश-
मतोक्तेः १(*) ।

नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यत्रवीद्वयमः ॥६६८॥

530. इति मिताक्षरायां छागलेयोक्तेश्च । नारायणवलिरपि स्नातमघातादि-

531. प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यमित्युक्तम्, हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि २(†) ॥६६९॥

पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद् वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डोकरणन्तथा इति ॥१०००॥

532. वृद्धशतातपीयेतु प्रायश्चित्ताधिक्यमुक्तम् ।

तथाहि—

पतीते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यांस्तु षोडश ।

मृते वा यत्परहिते कृच्छ्राणां नवति चरेदिति ॥१००१॥

इदन्तु प्रायश्चित्तार्हपित्रादि विषयेद्रष्टव्यमिति ।

इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

जातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहताश्च ये ॥१००२॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।

यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥

तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥१००३॥

१(०) 'दय्यापि नरये' इति भिन्नः पाठः ।

” 'वत्सरान्तरादौ, इति पाठमदोऽस्ति ।

१(†) 'षड्विंशन्मतोक्तेः' इत्यं पाठान्तरमस्ति । अत्र षड्विंशन्मतेऽतिशयः प्रसिद्धः ।

१(‡) अथ तु 'नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरैः' इति पुनस्तुतिर्भवति ।

533. इति हेमाद्रौष्टदशातातगोक्तेः ।
तत्रैवाह वौधायनोऽपि ।

अथ नारायणत्रलिं व्याख्यास्यामः ।

—*—

अभिज्ञप्तं (स्त्वं) पतित-सुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि-
त्रीणि वा कुर्वीतेति ।

534. मदनरत्ने ब्राह्मेऽपि,—

प्रमादाद् वै हतस्य कृच्छ्रं द्वयं तस्य विशुद्धये ।
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ॥
बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत् कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥१००४॥ इति ।

535. स्मृतिरत्नावल्यां तु,—

द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा संवत्सरात् प्रागपि सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्य-

536. मित्युक्तं भृगुणा ।

आत्मनोघातश्च शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तस्य कृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥१००५॥
अर्वाक् संवत्सरात् कुर्याद् दहनानि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायण बलिमनित्यत्वात् तदायुषः ॥१००६॥ इति ।
एतानि प्रायश्चित्तानि शक्ति कालाद्यवेक्षया प्रयोज्याणि ।
इदं चात्मस्वातिनिमित्तं प्रायश्चित्तं मृतजा(ज्ञा)तिवध प्रायश्चित्तेन
समुच्चितं कार्यम् १(*) ।

अन्तरा वौधायनेनोक्तं द्वादशवर्षाणि त्रीणिवेति ।
एवं श्लेच्छीकृतानामपि होयम् ।
न्यायसाभ्यात् पतितादीनां गयाश्राद्धं कार्यम् ।
ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती यश्च पातकी २(†) ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥१००७॥

१(*) 'यज् जातिवध' इति पाठान्तरम् ।

२(†) यद्वा मापगतयेत् पिण्डं तत्रयेद् ब्रह्मशाश्वतम् ।

इति वायुपुराणे । अथ पातयेत् गयायान्द्यादिति । अथ कथं ब्रह्मलोको प्राप्तिश्च ।

537. इत्थग्निपुराणात् ।

538. तदपि संबत्सरे कार्यमित्युक्तं ब्राह्मे ।

क्रियते पतितानां तु गते संबत्सरे क्वचित् ।

देशः धर्मः प्रमाणत्वान्निर्दपेत स्ववन्धुभिः ।

मार्त्तण्डपादमूले वा ब्राह्मं हरिहरं स्मरन्निति ॥१००८॥

मार्त्तण्डपादः सूर्यपादः । दक्षिणादित्यचरणे वेति ।

अत्र केचित् । पतितादिषु नारायणवलौ कृतेऽप्यन्यकर्मसपिण्डन-
वर्जं कार्यम् ।

अन्येतु,—

गी-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

व्युत् क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्यं सपिण्डनम् ॥१००९॥

इति वचनादित्याहुः ।

539. ते हेमाद्रिस्थसपिण्डीकरणं तथेति पूर्वोक्तवचनविरोधादुपेक्ष्याः ।

गो-ब्राह्मणेति वचनं तु निरपत्यविषयं वृद्धिभ्राद्विषयं चेति सर्व-
समञ्जसमिति मृतिदोषप्रयुक्ताशौचापवादः ॥

—*—

अथविधानादाशौचापवादः ।

स च पतितयुद्धमृत्तादिषु ।

—*—

540. तथा च दत्तात्रेयः,—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं सर्वान्येषां सुतादिभिः ॥

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रतत्त्वं नैव जायते ॥१०१०॥

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेत सत्क्रियाम् ॥

न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥१०११॥ इति ।

त्रिदण्ड पदमेकदण्डस्याप्युपलक्षणम् ।

541. युद्धहते मनुः,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नार्थे योपितां गोप्रहे तथा ।

आहवे च हतानां चेदेकरात्रमशौचकम् ॥१०१२॥

उद्यतैराहवे शस्त्र : क्षत्रधर्महतस्य तु ।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥१०१३॥

542. इति एकरात्रं युद्धक्ष(ह)तस्य ।

कालान्तरमृतिविषये वृद्धमनुः—

वृद्धःशौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिपक् क्रियः ।

आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥१०१४॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽस्थिसञ्चयः ।

तृतीयेतूदकं दत्त्वा चतुर्थे आढ्यमाचरेत् १(*) ॥१०१५॥

543. इत्यपराकं ब्रह्मगर्भः ।

यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।

अग्न्युदकमहायात्रां कुर्व्यन्नाम नदुष्यति ॥१०१६॥

544. इति माधवीयेऽप्यादित्य पुराणे ।

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु महानपि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीपं कुर्यादनशनं तु वा ॥१०१७॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ॥१०१८॥

प्रयागेवटशाखाप्राद् देहत्यागं समाचरेत् २(†) ।

स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ॥१०१९॥

उत्तमं प्राप्नुयाल्लोकं नात्मघाती भवेत् क्वचित् ।

एतेषामधिकारोऽस्ति पर्वेषां सर्वेजन्तुषु ॥१०२०॥

नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वशः १(॥) ।
 द्विदशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद् भवेत् ॥१०२१॥
 अशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्रानल हते तथा ।
 धाराणस्यां मृयेद् यस्तु प्रत्याख्यात भिषक्क्रियः ॥१०२२॥
 काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ।
 अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ॥
 प्रणवं तारकं ध्रुते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् २(†) ॥१०२३॥

545. इति, हेमाद्रावप्येवम् ।

अत्र कालमाप्त इत्युक्तेरप्राप्तमरणकालाये प्रयाता म्रियन्ते याश्च स्त्रियो-
 ऽन्वारोहणं कुर्वन्ति तेषां सम्पूर्णमेवाशौचमिति ध्वन्यते ।
 एतच्च प्राप्तकाले वृद्धादीनां मरणं युगान्तरविषयम् ।
 भृग्वभिपतनैश्चैव वृद्धादिमरणन्तथा ॥१०२४॥

546. इति माघवीथे कलिवज्र्येषूक्तेः ।

‘ये वै तनुं विसृजन्ति धीराः’ ।

547. इति श्रुतेः ।

न लोकवचनात्तात ! न वेद वचनादपि ।
 मतिरुत् क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥१०२५॥

548. इति, मातृस्योक्तेश्च । काश्यामत्येवं तत्रैव ।

अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ३(‡) ।
 प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसन्दिग्धं वरानने ॥१०२६॥
 इति गौरीं प्रति शिवेनोक्तत्वात् । हेमाद्रावपि,—

549. प्राह, विवस्वान्,—

धनार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।
 ब्रह्मणास्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणमिति ॥१०२७॥

- १(०) ‘सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा’ इति भिन्नः पाठः
 २(†) ‘कस्यचित् कचित्’ ” ”
 ३(‡) अविमुक्तं, धाराणसी चेवे काश्यामिति । अन्यत् काशीं हस्तित्विके । काशीखण्डपुराणे ।
 ” जायासीषण्षडिव ‘वरणायां नाय्याश्च’ मध्येति प्रतिष्ठितः इति । एतद्वैपिकयाच—
 ‘उत्तरं वरणायां नाय्याश्चेति’ ।
 ” जीषण्डाद्यप्रयोगः हेमाद्रादावपि ।

एवमन्येऽपि तत्र, तत्रोक्तामरणविधयो द्वेधाः ।

तथा कृतजीवच्छादमरणे सपिण्डानामशौचं कृताकृतमित्युक्तम् ।

550. हेमाद्रौ लिङ्गपुराणे,—

मृते कुर्यान्नवा कुर्याज्जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।

कालं गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि ददेत वा ।

पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषी भवेन्न च ॥१०२८॥

जीवच्छादने कृते चापि पुनः सर्व्वं समाचरेत् । इति ।

551. तस्मिन् जीवति विशेषः पुनस्तत्रैवोक्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं यत् कुर्याद्वा सन्त्यजेत वा ।

बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥१०२९॥

सूतकश्च न सन्देहः स्नानमात्रेण शुद्ध्यतीति ।

एतद्योगिविषयम् । योगमार्गगतोऽपि वेति, तत्रैवोक्तेः । जीवच्छाद-

विधिस्तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः १(*) । तथाहिताम्रौ प्रोषितमृते सति

तदस्थिदाहान् पूर्वं पुत्रादीनामशौचं सन्ध्यादिकर्म नास्ति ।

अनग्निमत उत् क्रान्तरशौचादि द्विजादिषु ।

दाहादग्निमतो विद्याद् विदेशस्थे मृते सति ॥१०३०॥

552. इति स्मृतेः ।

अशौचाभावादेवाग्निहोत्रहोमादिकमपि तदग्नौ पुत्रादिभिः कार्य्यम् ।

तत्र प्रकारस्तु पूर्व्वमेव संस्कारप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्र तदेहस्यसाक्षात् सम्भवे तस्यैव दाहः ।

आहिताम्रौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।

निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरेव दहते ॥१०३१॥

553. इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः ।

तदसम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।

दाहयेद्वर्हिषाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्व्ववत् ॥१०३२॥

अस्थनामलाभे पर्णानि शकलान्युक्त्या वृता ।
दाहयेदस्थिसंख्यानि न तत्प्रभृतिसूतकम् ॥१०३३॥

554. इति हेमाद्रौ । षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—

कुर्व्याद्दर्भमयं प्रेतं कुशैस्त्रिंशत्पट्टिभिः ।
पालाशीभिः समिद्धिर्वा संख्या सैव प्रकीर्त्तिता ॥१०३४॥
अत्रत्यः सर्वो विशेषः प्रागेवाभिहितः ।
अत्र प्रोषितमृत आहिताग्निश्चेत् तस्य सम्पूर्णाशौचं कार्यम् ।

555. दाहादग्निमत इति स्मृतेः ।

556. अनाहिताग्ने स्तु त्रिरात्रम् ।

एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ब्रह्मपुराणात् ।
इदं च त्रिरात्रं न दशाहमध्ये संस्कारे ।
तत्र प्रोषिते कालशेषः स्यादित्युक्तेः । किन्तु दशाहादूर्द्धं दाहे तत्रापि
पत्नीपुत्रयोः पूर्वमकृताशौचस्य दशरात्रमेव, पूर्वकृताशौचत्वे तु पुनः
संस्कारे त्रिरात्रमेव । दम्पत्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थसारे पुत्राशौचाति-
देशात् । अन्यसपिण्डानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रम् १(*) ।

557. तदाहाङ्गिराः,—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाशौचे चेत् कथञ्चन ।
कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ॥१०३५॥

558. इति कालात्ययेऽपीत्युक्ते मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी
भवेदित्यादेरपवादो ज्ञेयः ।

स्मृत्यर्थसारे तु पूर्व गृहीताशौचानां स्नानमात्रमेवेत्युक्तम् । अत्र
देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया । द्वादशवर्षादिप्रतीक्ष्योत्तरकालं दाहे तु
पुत्रादीनां सव्वषां त्रिरात्रमिति कल्पतरु-दिवोदासादिनिबन्धकृतआहुः ।

559. पुनः संस्कारे हेमाद्रौ गार्ग्यः, कालविशेषमाह ।

प्रत्यक्ष शवसंस्कारे दिने नैव विशोध्यते ।

अशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यन्तु सम्भवे ॥१०३६॥

अशौच-विनिवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः ।

संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद् यदि ॥१०३७॥

प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ।

कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयित्वा दिनक्षयम् ॥ १०३८॥

560. वाराहे,—

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिचे तथा ॥१०३९॥

करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा ।

त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥१०४०॥

561. जन्मदशमैकोनविंशानि जन्मताराः । आरतेऽपि,

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिश्च विवर्जयेत् ॥१०४१॥

562. काश्यपः,

भरण्यार्द्रमघाश्लेषा मूलं द्विचरणानि च ।

प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यत्रयं च यम् १(*) ॥१०४२॥

563. ज्योतिर्नारदः २(†) ।

चतुर्दशीतिथिं नन्दां भद्रां शुक्रारवासरौ ।

सितेज्ययोरस्तमयं द्वयद्वितं विषमाङ्कितम् ३(‡) ॥१०४३॥

शुक्लपक्षं च सन्तज्य पुनर्दहनमुत्तमम् ।

वसूत्तरार्द्धतः पञ्च नक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥१०४४॥

पौष्ण ब्रह्मर्क्षयोश्चैव दहनात् कुलनाशनम् ॥

१(*)

‘धनिष्ठा’पञ्चकक्षयत्’ इति पाठान्तरम् ।

धनिष्ठादिपञ्च न क्षताणां प्राङ्निषेधात् ।

२(†)

ज्योतिषे नारदभिः प्राङ् ।

३(‡)

द्विपादपञ्च’ विपादपञ्चस्य व्यजिदिति ।

564. अस्यापवादमाह वैजवापः,—

प्रेतस्य साक्षादधस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।
 नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयं न किञ्चन ॥१०४५॥
 युगमन्वादि संक्रान्तिदर्शेऽप्रेतक्रिया यदि ।
 दैवादापत्तिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥१०४६॥
 गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये पौषमासे मलिम्लुचे ।
 नातीतः पितृमेधः स्याद्गृथां गोदावरीं विना ॥१०४७॥ इति ।

565. दानमपि तत्रैवोक्तम् ।

भद्रायां भूमिदानं स्यात् त्रिपादक्षे हिरण्यदः ।
 त्रारेषु तत्तद्वर्णं तु वासो दद्याद् विचक्षणः ॥१०४८॥
 धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि हापयेत् ।
 एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ॥
 नव षट्त्रिपलं वापि दद्याद् विप्राय शक्तिः ॥१०४९॥

566. इत्थलं प्रपञ्चेन । किञ्च, हेमाद्रौ वृद्ध मनुः,—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृते यस्योर्द्धदेहिके ।
 प्रायश्चित्तमिदं स्मार्त्तं कृत्वाग्नीन् आदधीत च ॥१०५०॥
 जीवन् यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
 उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्म्मणि कारयेत् ॥१०५१॥
 द्वादशाहं ब्रह्मचर्यं त्रिरात्रमथवास्य तु ।
 स्नात्वोद्बहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥१०५२॥ इति ।
 तथा, दुर्मरणमृतस्य क्रियायोग्यतासिद्धर्थं नारायणवलौ कृते त्रिरात्रम-
 शौचं कर्त्ता कार्यमित्युक्तमपराके नारदेन ।
 तदैव शुध्यति प्रेतो नारायणवलौ कृते ॥१०५३॥
 यो ददाति क्रियां पिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
 तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं ज्यहमेव न संशयः ॥१०५४॥
 विष्णुआद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
 अशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्धु गोत्रजाः ॥१०५५॥ इति ।

तथा, सर्पसंस्कारे कृते सति त्रिरात्रमशौचं कार्यमित्युक्तम्

567. शौनकेन । अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिसुत्तममित्यभिधायोक्तम् ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौचमिष्यत इति ।

तद्विधिं तु प्रथमस्तवकेऽभिहितः । कचित्तु जीवतोऽप्यन्त्य कर्माशौचं च कार्यमित्युक्तम् । यथा, प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य घटस्य स्फोटे कृते सति तत्रैकाहमशौचम् ।

दासीघटमथापूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत्पदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह १(*) ॥१०५६॥

568. इति मनुस्मृतेः ।

तद्विधिस्तु चतुर्थस्तवकेऽभिहितः ।

569. अथेदानीं कृतघटस्फोटस्यापि प्रायश्चित्तार्हस्य संग्रहविधिरुच्यते । गौतमः प्राह, यस्तु, प्रायश्चित्तेन शुद्धः तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यहृदात् पूरयित्वा श्रवन्तीभ्यो वा तत एनमुपस्पर्शयेयुरथास्मै तत् पात्रं दद्यात् । स प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं विश्वमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कुष्माण्डीभिश्चाज्यं जुहुयाद्विरण्यं दध्याद्वा वाद्वर्या यः, यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स्मृतम् ।

शुध्येदेतदेव शान्त्यु दकंसर्वेषूपपातकेष्विति, यथा जीवच्छाद्धे कृते त्रिरात्रमित्याह । पावमान्यस्तरत् समन्त्यश्च उक्ताः । ताश्च ऋग्वेद २(†) प्रसिद्धाः, कुष्माण्डयो यजुर्वेदस्थाः । एवं यत्र यत्र विशिष्य त्रिरात्राद्य-शौचमुक्तं, तत्र तत्र कार्यमित्यलं प्रपञ्चेन ॥ इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मज-श्रीमदनरत्न भट्टेन विरचिते विधानपारिजाते अशौच विधानानि समाप्तानि ।

१(०) अत्र 'यथा पूर्वम्' चपेनवत्सदा 'उपासीत'—एतानि पाठान्तराणि सन्ति ।

” अहोरात्र अशौचं बान्धवैः पालयेदित्यर्थः ।

१(†) ऋग्वेदे एतानि सूक्ताणि उक्ताणि, यजुर्वेदे च कुष्माण्डी सूक्ताणि कथितानि ।

सूक्त संज्ञाः १०।१४ ।

अथ रजस्वलाशौचमुच्यते ।

—#—

570. तत्र मनुः—

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति

571. शुद्धेति शेषः ।

—इयं शुद्धिः स्पर्शे चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यवहारिकीति—

572. शुद्धमनूक्तेः ।

शुद्धा हि स्त्री चतुर्थेऽहनि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति १(*) ॥१०५७॥

573. इति स्मृत्यन्तरेणोक्तेश्च ।

यदा रजोदर्शनादारभ्य सप्तदशदिनाभ्यन्तरे पुनारजोदर्शनं
तदात्वशुद्धि २(†) नास्त्येव ।

574. तदूर्द्ध्वत्रिः,—

रजस्वला यदा क्लृप्ता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादश दिनादवर्गशुचित्वं न विद्यते ॥१०५८॥

एकोनविंशतेरवर्गिकाहं स्यात्ततो द्वयहम् ।

विंशप्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥१०५९॥

यत्तु, चतुर्दशदिनादवर्गशुचित्वेन विद्यते इति स्मृत्यन्तरं तदत्रि-
वचनैकवाक्यतया क्लृप्तानादुत्तरकालपरमित्यन्योन्यविरोधः । अयं
चाशौचप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तरकालमेव रजोदर्शनं भवति
तद्विषयः । यस्याः पुनरारुढयौवनायाः प्रागेवाष्टादशदिनात् प्राचुर्येण
रजोदर्शनं तस्यास्त्रिरात्रमशौचं भवत्येव । त्रिरात्रं क्लृप्तादिरहितया
स्थातव्यम् । रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति । सा च नाश्वनेना-
भ्यञ्जती नाप्सु स्नायान्न दिवा स्वप्यान्न प्रहान्निरीक्षेन्नाग्निं स्पृशेन्न
रज्जुं स्पृशेन्न च दन्तान् धावेन्न हस्तेकिञ्चिदाचरेदखर्गेण पात्रेणन-

१(०)

‘ग्रहाभर्तृश्चतुर्थेऽहनि दैवे पैत्रे च पञ्चमे’ इति कृत्वा नरेणास्ति ।

२(†)

‘तदाशु शुद्धिनाशौच’ इति भिन्नः पाठः L

”

‘तदाह’ इति च ” ”

575. पिवेदञ्जलिमात्रेण, पात्रेण लोहितायसेन वेति वसिष्ठेन नियमपूर्वं
त्रिरात्रमाह्वानात् ।

अत्र खर्वं मृन्मयपात्रम्, लोहितायसं ताम्रम् १(*) ।

हस्तेऽश्रीयान्मृन्मये वा हविर्भुक्क्षिति शायिनी ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१०६०॥

576. इत्यङ्गिरसः स्मृतेश्च ।

577. तस्यां नैमित्तिकस्नान प्रकारमाह पराशरः,—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥१०६१॥

सिक्तगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्याद् नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥१०६२॥ इति ।

निमित्तं ग्रहणादि ।

न सूतकादि दोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

प्रस्ते स्नायादुदवापी तीर्थादुद्धृत्य वारिणा ॥१०६३॥

578. इति सूर्योदयनिबन्धोक्तेः ।

579. व्रतमाह, स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः,—

उदकयोर्द्वेऽसगोत्रे वा सवर्णे चैक भर्तृके २(†) ।

तयोः स्नानं मिथः स्पर्शो पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥१०६४॥

सवर्णोऽयोनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।

मिथः स्पर्शेऽतु दम्पत्याः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥१०६५॥

मत्यैकरात्रं नाश्रीयत् पञ्चगव्यं पिवेत् ततः ।

उदकयोर्योऽन्योन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥१०६६॥

स्पर्शो दम्पत्याः स्नात्वाऽतु तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् ॥

तस्मिन् (अत्र) स्पर्शदिने ।

मत्यातु नाद्यादाशुद्धेर्भुक्ते चेत् प्रतिवासरम् ।
 उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनं संख्यया ॥१०६७॥
 उपवासेत्त्वशक्ताचेत् तत् समं दानसमाचरेत् ।
 संभाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मणि च रजस्वले १(०) ॥१०६८॥
 आह्नानकालान्नाभ्रीत शुभेमत्या मिथः कश्चित् ।
 स्नात्वोपवासं कुर्याच्च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०६९॥
 एवमभ्यासतश्चाव्दप्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मत्या रजस्वलान्योन्यं वृषलीं ब्राह्मणी स्पृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकं तु गृही पादेन शुध्यति ॥१०७०॥

580. इति काश्यपः ।

रजस्वला सूतिका वा चण्डालं यदि संस्पृशेत् ।
 आह्नानकालान्नाभ्रीयादति कृच्छ्रं समाचरेत् ॥१०७१॥
 चण्डालं सार्त्तवा नारी संस्पृशेद् योजनान्तरे ।
 वाग्यता बहिरासोना स्नानकालादुपोषयेत् ॥१०७२॥
 प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ।
 विप्रान् द्वादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥१०७३॥
 पुष्पिणी संस्पृशेन्मोहादशुद्धं वा नरं स्त्रियम् २(+) ।
 स्नानादवाङ् न भुञ्जीत मुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥१०७४॥
 स्पृष्टोदकं पञ्चनखान् द्विशफैकशफान् स्पृशन् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादाह्नान वासरात् ॥१०७५॥

581. पराशरः,—

रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बुकरासमैः ।
 पञ्चरात्रं निराहारं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०७६॥
 ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दशाऽन्यत्रा व्रती भवेत् ॥१०७७॥ इति ।

१(०) 'ब्राह्मण्योच एवखले' इति भिन्नः पाठः ।

२(+)'प्रस्त्रिता' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

582. उदनाः,

ज्वराभि भूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
 कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥१०७८॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्यातुरां स्त्रियम् ।
 सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥१०७९॥
 दश द्वादशकत्वो वा आचामेत् तु पुनः पुनः ।
 अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत् तु सा ॥
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहे न विशुध्यति ॥१०८०॥ इति ।

इदमातुरमात्रपरम् ।

आतुरस्नान उपपन्ने दशकृत्वोद्यनातुरः ।
 स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ॥१०८१॥

583. इति पाराशरोक्तेः ।

अन्योऽत्र विशेषः प्रथमस्तवकादौ तत्र तत्र द्रष्टव्यः ।

इति रजस्वला शौचम् ॥

अथदाहाङ्गकृत्यम् ।

—*—

एवं संस्कारप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वा तदुत्तरकर्तव्यमुच्यते ।
 एवं शवं संस्कृत्य १(*) कर्ता स्वशिरसि स्कन्धे वा जलपूर्णं सच्छिद्रं
 कुम्भमादाय चित्तेः प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रेतपादसमीपे कुम्भं पातयित्वा
 एकस्मिन् कपाले जलमादाय सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा तेन जलेन चित्तिं

584. प्रोक्ष्याभ्युपेयादित्युक्तं स्मृतिदर्पणे ।

विवाहे च श्मशाने च यदा प्रेतक्रिया भवेत् ।
 स्कन्धे शिरसि वा कुम्भं कुड्यादिति विनिर्णयः ॥१०८२॥
 ततश्चैवोर्द्धं कुम्भस्य धारया परिवर्त्तयन् ।
 सव्येन तु त्रिरेव स्यात्तं भिन्द्यादश्मना सकृत् ॥१०८३॥

अथः शिरोगतं कुम्भमन्त्रगमेदाय पातयेत् ।
कपालोदकमादाय चित्यादीनि प्रतर्पयेत् ॥
मुक्तकेशाः कनिष्ठाध्यागच्छेयु बृद्धपूर्वकाः ॥१०८४॥ इति ।

585. रेणुरपि ।

उदधारामविच्छिन्नां सिञ्चन् न्यायात् प्रदक्षिणम् ।
स्कन्धावसक्तकुम्भेन पादतः परितश्चित्तिम् ॥१०८५॥
तं भिन्द्यादश्मनान्यैर्वा तिष्ठन्नेवोत्सृजेत्ततः ।
चेत् पुरः पतितः श्रेयान् पापीयान् पश्चिमे भवेत् ॥१०८६॥ इति ।

इदं सर्वमुत्तरीयधारणादि-पूर्वं कुर्यादित्युक्तं स्मृति—

586. संग्रहे १(+) ।

मुण्डयित्वा शिरः पुत्रः कुर्यात् प्रेतक्रियां यमी ।
प्राजापत्यं त्रिकृच्छ्रं वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥१०८७॥
प्रेतमाच्छाद्य वस्त्रेण नूतनेन यथाविधि ।
उत्तरीयं तृतीयेन भागेन परिकल्पयेत् ॥१०८८॥

587. इति आपस्तम्ब कारिकायाम् ।

कण्ठसूत्रं कर्णपत्रे त्यक्तत्रात्र पतिसन्निधौ ।
पश्चात् संग्राहयेत् कर्परात्रौ वा दशमेऽहनि २(+) ॥१०८९॥
मृते भर्त्तरि या नारी उदक्या यदि विद्यते ।
आद्धशेषं प्रकुर्वीत स्नात्वा सूत्रं विमुञ्चति ॥१०९०॥ इत्यादि ।
इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमदनरत्नभट्टेन विरचिते
विधानपारिजातेऽग्निसंस्कारविधानम् ॥

—*—

१(+) 'उत्तरीय धारणादेः' इति भिन्नः पाठः ।

२(+) 'करीयाग्निः पुमान् कर्षः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्' इति रभसः । अथवा कर्षुरिति
कुल्यादिजले संग्राहनम् ।

अथोदकदानविधानम् ।

—*—

588. तत्र वज्रवापः,—

प्रेतमरण्यं नीत्वा यथोक्तमग्निं गमयित्वा अनवेक्षमाणा आयान्त्येक-
वाससो रोतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च १(०)
जपन्तोऽद्वरद्वनीयमानोऽपि गामश्च पुरुषं पशुम् २(†) वैवस्वतो
न नृप्येत सुरया इव दुर्मतिरित्युदकान्तं गत्वा सकृद्द्रमज्ञा अप्सु
सव्यस्य पाणेः कनिष्ठिकयावल्लिखन्ति, कनिष्ठया यमिति
तस्मिन्नेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधेति सव्याङ्गमुष्टिना
कङ्कनरूपेण लिखन्तश्चलिखन्तः पापमिति ।

अस्यार्थः । अनवेक्षमाणाः श्मशानमिति शेषः । रोतीभूताः पंक्ती-
भूताः अरोतीभूता इति पाठे उद्विग्ना इत्यर्थः । कनिष्ठः पूर्वा येषामिति
बहुव्रीहिणा कनिष्ठानमे कृत्वेत्यर्थः । दुर्मतिर्मद्यपः, कनिष्ठं पापमिति
मन्त्रेण स्थले रेखायामुदकं दद्युः । सव्याङ्गमवल्लिखन्ति कङ्कनस्वरूपेण
प्रसारिताङ्गुलिना कण्डूयन्ति । तत्र मन्त्रोऽवल्लिखन्तः पापमिति-
ङ्गाव्ये पारस्करोऽपि । संयुक्तं मैथुनं बोदकं याचेरज्जुदकं करिष्याम्यह
मति कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् सर्व-
ज्ञातयोभ्यवयन्त्यासप्तमात् पुरुषादशमाद्वा, समानग्रामवासे यावत्
सम्बन्धमप्यनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयाऽ-
पनोद्य, अपनः शोशुचदधमिति दक्षिणमुखा निमज्जन्ति । प्रेतायोद-
कमि ओतिं । सकृत् प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्ते उदकमिति ।
संयुक्तं विषया उत्तरदानाभिज्ञमिति यावत् । मैथुनं श्यालकं कुरुध्व-
मित्यादि याचितस्योत्तरं यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरिति । यावत्
स्वर्गं शजत्वं नाम च ज्ञायते तावत् प्रेतीभूते निमज्जन्ति । आसप्तमा-
दित्यादिकं तु संबन्धज्ञानोपयोगितयोक्तम् । सव्यानामिकया

१(०)

यमसूक्तं ऋग्वेदे दशममण्डलेऽस्ति ।

मगधतोषामचन्द्राय श्मशानमयमकाले यमगाथाः पठिताः यमसूक्तमपि ।

पञ्च'सुरापदपदुर्गदः' इति भिन्नः पाठः ।

१(†)

पञ्चमिह पारस्करगृह्यसूत्रभाष्येऽस्ति ।

वामहस्तानामिकयाऽपनोद्योदकमित्यनुपज्यते ।

अपन इति स्नानमन्त्रः स्त्रीं विना पठणीयः ।

अमन्त्रा हि स्त्रियो मता इति बोधाय—

589. नौक्तेः शङ्खलिखितस्मृतिश्च ॥

—*—

अथोदक क्रिया ।

—*—

प्रेतस्य बान्धवोऽपसव्ये वासोयज्ञोपवीते कृत्वाऽसावैतत् इति ।

नोद्धर्षये त्र्यङ्गमिति शेषः १(+). प्राग्दक्षिणमुखाः आग्नेयाभिमुखाः ।

राजन्यवैश्या २(०) अप्यपसव्ये वासोयज्ञोपवीते कृत्वेत्यनेन

590. क्षत्रियवैश्ययोरुत्तरीयाधिक्यं दर्शयति, ब्राह्मणानां त्वेकवस्त्रत्वं पारस्करेणोक्तत्वात् ३(+). ।

591. आश्वलायनगृह्यमपि सव्यावृत्तयो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवद्ववति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्य एकाञ्जलिमुत्सृज्योत्तीर्ण्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेव निपीड्योदकदेशान् विसृज्यासते ।

प्राङ्निक्षत्रदर्शनादादित्ये दृश्यमाने प्रवेश्यापूर्वाङ्गणानामनुमत्या वेति

592. स्मृतिमञ्जर्युक्तं बलित्रयमुक्तम् ।

तद्वयथा,—

प्रेतं च मनसा ध्यात्वा दद्यात्तानुदकाञ्जलीन् ।

शवाय प्रत्यहं दद्याद्दशाहाद्विरमेततः ॥१०६१॥

तत्र मुक्तशिखाः सर्वे यावत् सम्बन्धसंस्मृतिः ।

क्लात्वा सचैलमावध्य शिखामाचम्य वाग्यताः ॥१०६२॥

स्थले तस्योदकं दद्युर्निगोत्रेण वाश्मनि ।

सव्योत्तराभ्यामासीनाः सिन्धेयुः पितृदिङ्मुखाः ॥१०६३॥

सकृद् दूर्वातिलैर्युक्तं सर्वेतेऽप्यार्द्रवाससः ।

पाषाणे तत्र चाधाय तत्र दधुः समाहिताः ॥१०६४॥

१(+). "उद्धर्षयेदङ्गमिति" भिन्नः पाठः ।

२(०) चवराज्याः चविद्याः, वैश्यावनिजः विश इति ।

क्षत्रजायुक्तमालनियमेन ।

३(+). पारस्कररट्टसूत्रे तद्वयथे टीकायाश्चास्ति ।

ब्राह्मणस्य शिला श्वेता क्षत्रियस्य तु लोहिता ।
 विट्शूद्रयोः पीतकृष्णा प्रशस्ता च शिला मता ॥१०६५॥
 दशाहादित्यशौचादिलक्षणम् ।
 तेन क्षत्रियादेर्यावदशौचं जलाञ्जलिदानं स्यात् ।

593. तथा हि ब्राह्मे,—

कर्त्तव्यं तैः सचैलं तु स्नानं सव्वमलापहम् ।
 ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ॥१०६६॥
 एकेनैकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ।
 राज्ञे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च १(†) ॥
 त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥१०६७॥
 इति विशेषश्रवणात् एकत्रिसंख्ययोर्यथेच्छं वा व्यवस्था द्रष्टव्या ।

594. याज्ञवल्क्योऽपि,—

सप्तमाद् दशमाद् वापि ज्ञातयोऽभ्युपपत्तयः ।
 आपो नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥१०६८ इति ।
 अत्र सप्तमाद् दशमाद् वाऽथ इति कचित् पाठः । तत्र सप्तमात् पुरुषाद्
 दशमाद् वाऽथ इति व्याचक्षते २(+) ।

अन्ये त्वेवमाहुः—

सप्तमाद्विसादधः प्रथमतृतीयसप्तमदिनेषु मिलिता ज्ञातयो येऽभ्यु-
 पयन्तीति । ज्ञातयः सपिण्डाः समानगोत्राश्च सप्त दश वा दिनानि-

595. स्नात्वा प्रेताय तिलाञ्जलिं दातुं चापोऽभ्युपेयुरिति हेमाद्रिः ।

596. प्रथम तृतीयसप्तमनवमेषूदकक्रियेति गौतमस्मृत्येते वापोऽभ्युपेयुरिति ।

कैचित्तु,— अत्र यथा सम्भवविकल्पव्यवस्था ।

597. इदं कामोदकमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

कामोदकं सखिप्रोक्तं स्वस्तीयश्चतुर्विजः ।

सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ॥१०६९॥ इति ।

१(†) 'शुद्धेद्विद्विदशोऽन्येन द्वादशाङ्गेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाङ्गेन शूद्रोऽष्टाङ्गेन श्रद्धेति' इति मनुः । एतत् संख्यानुसारेणात्राज्यव्यवस्थाः ।

१(+) 'सपिण्डता पुरुषेष्वनेन विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु निवर्त्ततावत्तु शास्त्रम् ।

अथ नामकान्तरेण तत्परं गोचरमिति' ॥

इति विधानं चित्तामणि-मिताक्षरायाह चतुर्थः ।

598. बौधायनोऽत्र विशेषमाह,—

पिण्डेष्वसप्तमाहानं त्रिवर्षेषु विधीयते ।

आद्यं तु जननाच्चापि नाद्यान्तं तस्य कारयेत् ॥११००॥

अत्रत्यासु च फन्यासु प्रोक्तास्वेकाहं कुर्वते इति ।

599. प्रचेतास्तु,—

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रसिञ्चेत् प्रेतकारणात् ।

तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥११०२॥

इत्यन्तर्जलिवृद्धिरुच्यते १(ॐ) ।

600. कुशविषये विष्णुपुराणे च,—

सपिण्डीकरणं यावद्वज्रमुदरैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणाद्धर्षं द्विगुणैर्विधिवद् भवेत् ॥११०३॥ इति ।

द्विगुणैर्भुग्नैः कुशरित्यर्थः ।

601. बृहस्पतिः,—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि सप्तमे नवमेऽपि ताः ।

तेन ब्रात्या विधर्मिण्यः कुर्वन्त्येव यथाविधि ॥

गर्भभर्तृद्रुहश्चैव स्युर्याश्चैव योषितः ॥११०४॥

इति सम्प्रदान(य)विशेषेऽपि प्रतिषेधमाह ।

पापण्ड्योनाश्वितास्तेन भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः २(†) ।

सुरापा आत्मवातिन्योनाशौचोदकभाजनम् ॥११०५॥

तथा,—

चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैश्यादापि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥११०६॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतभ्यो यन् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥११०७॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यं न कर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् करधारणम् ॥११०८॥ इति ।

१(ॐ) अत्र पाठान्तरं—‘इत्यनेनाञ्जलिद्वि रूच्यते’ ।

२(†) अत्र कामगाः—स्त्रेष्वाचारिण्यः सुरापाः मद्यपानरताः ।

उदकभादिना स्वधकारिण्य-आत्मघातिन्यथ ।

प्रमादादिना करणे प्रागश्चित्तमुक्तम्, तेनैव १(०) ।

कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथम् ।

रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तदा कृच्छ्रेण शुध्यति ॥११०६॥ इति ।

इदं सर्वमकृतनिष्कृतिविषयं महापालकमुक्तम् ।

दवात् स्यादभिमान् यदि, पुत्रादिः पालयेदमीनित्युक्ते आदोषसंक्षयात् ।

प्रागश्चित्तं न कुर्याद् यः कुर्वन् वा म्रियते यदि ।

गृहं निर्वापयेच्छ्रोतमखस्यास्य परिच्छदम् ॥१११०॥

तथा,—

प्रक्षिपेदप्सु वैतानमाषसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि च दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते २(†) ॥११११॥

इत्यादिविशेषमृतेः ॥

—*—

602. अथ शोकापनोदः । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

—*—

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥१११२॥

मानुष्ये कदलीस्तम्भेनिसारे सारमार्गणम् ।

यः करोति ससंमूढोजल बुद् बुद सन्निभे ॥१११३॥

मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः साह्यं गमिष्यति ३(‡) ॥१११४॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥१११५॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥१११६॥

१(०) इत्यतिना इति ।

२(†) प्रागप्युक्तं साधिविषये दाह प्रकरणे ।

३(‡) 'सर्वं गमिष्यति' इति पाठान्तरम् ।

”

अनित्यानि शरीराणि, अनित्यावाचन्याः सन्त्ये, वातादिविषयमिदं वसुधाधिपत्यम्,
इत्यादीनि संसारस्यानित्यत्वसूचकानि वाक्यानि सन्ति प्राज्ञेभ्यः ।

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवता नि च ।
 केनप्रख्यः ऋथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥१११७॥
 श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ॥१११८॥
 इति संश्रुत्य गच्छेद्युर्गृहं बालपुरः सराः १(॥) ।
 एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ॥१११९॥
 न त.....सभिस्थितिर्यस्य भवेदुत ।
 गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवे ॥११२०॥
 शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ।
 चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः २(+) ॥११२१॥
 सर्वलोकप्रधानश्च मनवश्च चतुर्दश ।
 बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ॥११२२॥
 विनष्टानीह कालेन मनुष्यस्यच का कथा ।
 राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ॥११२३॥
 देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ।
 ये सर्वथा जनत्राण सृष्टिं संहति कारिणः ॥११२४॥
 तेऽपि कालेन लीयन्ते कालोहि बलवत्तरः ।
 अस्मिञ्च सर्वं कालेन परलोकाय नीयते ॥११२५॥
 कर्मपथ्यौदनं जन्तुस्तत्रका परिदेवना ।
 जातस्य हि ध्रुवोमृत्यु ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥११२६॥
 अर्थे दुष्परिहारेऽस्मिन्नास्ति शोके सहायिता ।
 शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ॥११२७॥
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ।
 सुकृतं दुष्कृतं यस्य सहाये तस्य गच्छतः ॥११२८॥

१(०)

संख्य इति भिन्नः पाठः । शास्त्रवाक्यं सुङ्गुहः अरण्योपरिगमाश्रयेक्षितयेव ।

२(+)

सुरेश्वराः, चतुर्दश संख्यकाश्चन्द्राः । 'ऋष्याश्चन्द्राश्चतुर्दशाः' इति । मनवश्च—
 स्त्रायश्चपादयः ।

एवं विदित्वा च,—१(*) ।

वान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा तथा ।
 वान्धवैर्नाम शोचद्भिः ख्यातिं प्रेतो न विन्दति ॥११२६॥
 आक्रन्दन्तोऽश्रु पाताश्च मृतस्यानुपकारकाः ।
 एवं विदित्वा मतिमान् कश्मलं परिवर्जयेत् ॥११३०॥
 नाक्रन्दितं भवेच्छ्राद्धं तदा शोके कदाचन ।
 क्रियाभिः कुरुते साधुं नास्ति शोके सहायता २(†) ॥११३१॥
 तस्मात् सपिण्डैः साकुल्यैः सुहृत्सवन्धिवान्धवैः ।
 मृतस्य सलिलं देयमुपकाराय तस्य तत् ॥११३२॥ इति ।

603. रामायणेऽपि,—

रामायणेऽपि शोचमानाश्च सखेहा वान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति गतस्वर्गमश्रुपातेन राघव ॥११३३॥
 श्रूयते हि रघुव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।
 भूरिदूभ्रो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥११३४॥
 स पुनर्वन्धुवर्गस्य शोकवाष्पेण राघव ।
 नष्टो वै क्षत्रिये धर्मे पुनः स्वर्गान्निराकृतः ॥११३५॥ इत्यादि ।

604. श्रीमद्भगवद्गीतायामपि,—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तनि धनान्येव तत्र का पत्तिवेदना ॥११३६॥
 देहिनोऽस्मिन् यथादेहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुह्यति ॥११३७॥ इति ।

अन्यत्रापि,—

यथा काष्ठस्य काष्ठे न समेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूत समागम इति ॥११३८॥
 इति श्रीविधान पारिजाते शोकापनोदः ॥

—*—

१(०)

ए' शास्त्रवाक्ये शालाशर्माजनकं कृत्यमनुष्ठेयम् ।

२(†)

साम्ना इति पाठान्तरम् ।

साम्नामिति पाठे स्वर्गाय, स्वर्गायैवहायलं कुर्यादिति च ।

अथ गृहप्रवेशन विधानम् ।

—*—

605. तत्र याज्ञवल्क्यः,—

इति सञ्चिन्त्यगच्छैयुर्गृहं लघुपुरः सराः १(*) ।

विदश्य निम्नपत्राणि दशनैर्द्वारि वेश्मनः ॥११३६॥

आचम्याग्निं च सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समाल्म्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥११४०॥

606. प्रवेशनादि कङ्कृतसंस्पर्शनामपि । प्रचेताः,—ऊत्तीर्य प्रेत-
संस्पृष्टान्युत्सृज्य वासांसि परिधायेतराणि । गृहद्वारे तस्मै प्रेताय
पिण्डं दत्वा पश्चाद् दूर्वाप्रवालान् गोमयमग्निं वृषभं चाल्म्य
प्रविशन्ति । घृतगौरसर्षपैर्मूद्धान मङ्गानि चालभेरन् । शस्त्रपाणयो
यथोक्तकालंनियतावश्यकान्युभय कालं कुर्युर्भूमौ मात्स्यं पिण्डं
पाणीयं प्रेताय वा दस्युरिति ।

उभयकालमिति पूर्वाह्णे पिण्डदानं रात्रावाकाशे पयस उदकस्य च
दानमित्यर्थः ।

607. हारीतोऽपि,—

अथ कणीयांसो ज्येष्ठ प्रथमाः प्रत्यायन्ति । न प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं
प्रविशेयुरानक्षत्र दर्शनाद्वाहणानुमत्या वा । काष्णायस पाणयोऽथः
शायिन उपवेशिन एकं पिण्डमुदकाञ्जलिं च निरस्येयुस्त्रिषु पर्ण-
पुटेषु अश्नीरन्निति ।

अत्र काष्णायसं खड्गादि, पिण्डोदकादि प्रतिदिनं भवति ।
शमीमालम्भते शमी पापं शमयत्वित्यश्मानमालम्भतेऽश्मवत्स्थिरो
भूयासमित्यग्निमालम्भतेऽग्निर्णः शर्म यच्छत्वित्यन्तरा गामजं
च स्पृशति । क्रीत्वा लब्ध्वा वान्यगृहादेकान्नमलवणमेकां रात्रिं
भुञ्जीरस्त्रिरात्रं च कर्मोपरमणमिति ।

- अन्तराशब्दो मध्यवचनः । मध्यञ्च गृहप्रवेशापेक्षया । एकान्नमेक-
भक्तम् । एकं च तदन्नं चेति कर्मधारयमाश्रित्यै कान्नं ब्रीहिर्मयं
608. वेति हरिहरो व्याचख्यौ १(*) । एकां रात्रेम्, अहीरात्रं
प्राप्येतिशेषः । तेन गृहं प्राप्य यद्युपवासः कर्त्तुं न शक्यते
तदा क्रीत्वाऽन्यगृहाल्लब्ध्वा वाऽलवणमेकवारं दिवा सहभुञ्जीरन् ।
609. प्राप्यगृहानिति कल्पतरौ पाठः । अन्येत्वेकां रात्रिमिति तदोपोष्येति
शेषः । नैतस्यां रात्रावन्नं पचयुरिति भुक्तिसाधनपाकनिषेधादर्थाद्भो-
610. जनस्यापि निषेध इत्याहुः । एतच्चाश्वलायनसूत्रे स्फुटं प्रतीयते ।
611. त्रिरात्रं कर्मोपरमणमिति अङ्गसंवाहनतैलाभ्यङ्गादि भोगहेतुतया
कर्मत्याग इत्यपरे पारस्करसूत्रेऽपि २(†) । प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं
न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्वात्रौ चेदादित्यस्येति ब्राह्मणानुमत्या वेति
612. हारीतः ।

अयमर्थः । यदि नक्षत्रादित्योदयप्रतीक्षणेऽशक्तिर्भवति तदा ब्राह्मणा-
613. नुमतिं गृहीत्वा पूर्वमेव गृहं प्रवेष्टव्यमिति वसिष्ठः ।

अथ प्र(स्र)स्तरे त्रयहमनन्तरमासीरन् । क्रीत्वोत्पन्नेन वा
वर्त्तेरन्निति । अत्र प्रस्तरे-तृणमयशयनीये ३(‡) ।

614. पारस्करश्च,—उत्तीर्णाब्लुचौ देशे शालवत्युपविष्टांस्तत्रैनानपवदेयुरन-
पेक्षमाणा ग्राममायान्ति, रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वा निवेशनद्वारे, पितृमर्ह-
पत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयगौरैःसर्षपांस्तैलमालभ्याश्मानमा-
क्रम्य प्रविशन्ति, त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्च कर्म
कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् । क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवान्नमशनीयुरमांसम् प्रेताय
पिण्डं दत्त्वाऽवनेजनदानप्रत्यवने जनेषु नामग्राहमिति ।

१(०)

पारस्करे गृह्य सूत्र भाष्ये ।

”

चण्डोग्य—धर्मशास्त्र निबन्ध कृतः ।

२(†)

आश्वलायन सूत्रं पारस्कर सूत्रं, तदभाष्ये उच्यते ।

”

आदित्यस्याहर्निश, ब्राह्मणानां मनु मत्यादिति गृह्यं प्रविशेत् ।

३(‡)

छद्मशास्त्रनिबन्ध ।

615. आश्वलायनोऽपि, ज्येष्ठपुरः सराः कनिष्ठजघन्या निःसृत्य कनिष्ठपुरः सराः ज्येष्ठजघन्याः प्रविशेयुः । प्राप्यसद्योऽग्निमश्मानं गोमयमक्षतान् तिलमप उपस्पृशन्ति । नैतस्यां रात्रावन्नं पचैयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणा-
शिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुस्थितिः १(॥*) ।
सदोगृहम् । एतस्यां रात्रावन्नापचनमुपवासपरम् । उपवासाशक्तौ क्रीतलब्धान्नभोजनं, महागुरवो मातापितरावाचार्यश्चेति ।

616. लवणाविशेषो ब्रह्माण्डे,—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ॥११४१॥

तथा समुत्पन्ननियमः ।

सोमो मांसं यच्चातुपस्कृतम्, अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते—

617. इति मनुः ।

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते ज्यहम् ।
मांसं स्याच्चातुपस्कृतम् २(†) ॥११४२॥
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ इति ।
स्त्रियः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ।

618. इति बृहस्पतिः ।

अधः शय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।
अक्षारलवणाः स्युः क्रीतलब्धानास्तथा ॥११४३॥
अधःशय्यासना इत्यनेन खट्वापीठादिनिवृत्तिः । दीनाः हर्षशून्याः ।
मलिनाः मलपक्वविमुखाः । भोगवर्जिताः सक्चन्दन ताम्बूलगीत-
नृत्यादिशून्याः ।

619. ब्राह्मे.—

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयित्वा स्वगोत्रजान् ।
तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्व बान्धवाः ॥११४४॥

- १(०) महा गुरुत्विति भिन्नः पाठः ।
२(†) 'अनुपाकृत मांसानि' इति मनुराज ।
३) ईवाद्युद्देशे जानीतानि मांसानौति ।

620. दशाहाशक्तौ मनुः,—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥११४५॥ इति ।

621. गृह्यकारिकायां,—

तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितम् ।

कुर्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकम् १(*) ॥११४६॥

भोज्याद्भोजन कालेषु भक्तमुष्टि च निर्वपेत् ।

नामगोत्रेण संमन्त्र्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत् ॥११४७॥ इति ।

इदं पिण्डनिर्वपनं प्रेतोद्देशेन भोजनकाले ।

622. तत् प्रक्रम्याह शौनकोऽपि,—

तस्मिन्नऽनि शिष्यादावाकाशे मृन्मये जलम् ।

प्राचीनावीतिना स्थाप्यं प्रेतात्र स्नाहिमन्त्रतः ॥११४८॥

पात्रान्तरे तथा क्षीरं प्रेतेदं पिब मन्त्रतः २(†) ।

न पचेयुर्गृहे तस्मिन्नन्नं वै नापि किञ्चन ॥११४९॥

अयाचिता हूतेनान्य गृह पक्वेन गोत्रजाः ।

क्रीतान्ने नापि वर्त्तेरं स्त्रिरात्रं साग्निका अपि ॥११५०॥

लवणक्षारमाषान्ना पूषमांसानि पायसम् ।

वर्जये दाहृतान्नेषु बालवृद्धातुरैर्विना ॥११५१॥

उपवासो गुरौ प्रेते षट्पत्याः पुत्रस्य वा भवेत् ।

महा गुरुमृतौ तद्वदक्षारालवणाशनाः ॥११५२॥

द्वयधिकं दशरात्रं स्युर्दानाध्ययन वर्जिताः ।

623. लब्धक्रीताशनास्तस्मिन्नहनीत्युशनोवचः ।

दशरात्रमधः शय्यासनास्ते ब्रह्मचारिणः ॥११५३॥

परस्परम संस्पर्शा दिवैत्र लघुभोजनाः ।

भवेयुर्मलिना दीनाः सर्वभोगविषर्जिताः ॥११५४॥

{(*)}

अत्र मार्त्तिकं—मृत्तिकयानिर्मितं जलं धातवम् ।

•(†)

जम्बूय चौरदत्ता इदं पिबेति वदेत् ।

॥

न न जलं दत्त्वा अयं खादि, इत्यादिवाकिकदेहाय वदेत् ।

अतैजसेषु पात्रेषु पाणौ वा मृन्मयेषु वा ।
पर्णपात्रेषु कुर्वाणा वान्धवाः स्वर्गमाप्नुयुः ॥
नालपायुषः कुले तेषां भवेयुश्च कथञ्चन ॥११५५॥ इति ।

624. रेणुरपि.—

दानं प्रतिग्रहः पञ्चयज्ञाः स्वाध्याय तर्पणम् ।
नित्यं नैमित्तिकं आढं देवतापूजनं तथा ॥११५६॥
परान्नमुपवासं च*ताम्बुलं कांस्यभोजनम् ।
भूषणं लेपनं भारं मृत्पिण्डं दन्तधावनम् ॥११५७॥
वज्र्यानीमानि कर्माणि मृताशौचे विशेषतः १(७) ॥११५८॥ इति ।
इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
गृहप्रवेशनविधानम् ॥

—*—

अथ पिण्डोदकदानम् ।

—*—

625. याज्ञवल्क्यः,—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् २(†) ।
जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ॥११५९॥

626. इति पिण्डयज्ञावृ(कृ)ता ।

पिण्डं पितृयज्ञस्येति कर्तव्यतया देयमित्यर्थः । दिनत्रयमिति
त्रयदाशौचम् । यज्ञे एकाहमित्येकाहाशौचम् । यज्ञे प्रेतमुद्दिष्टान्नं
जलं क्षीरं च पृथक् पृथगपक्वे मृन्मयपात्रे स्थापयेत् ३(‡) ।

627. गारुडे,

अपक्वे मृन्मये पात्रे क्षीरं दद्याद्दिनत्रये ।
काष्ठत्रये गुणैर्वद्धे प्रतिरात्रं चतुष्पथे ॥११६०॥

१(°)

विशेषः मृताशौचे, ननु जाता शौचे ।

२(†)

‘पिण्डं पितृयज्ञः, इति । पिण्डः यस्मिन् पितृयज्ञः पिण्डं पितृयज्ञ इति ।

३(‡)

आमं—अपक्वं मृन्मयपात्रं, तस्मिन् जलं तिलाक्तं क्षीरं नीरश्च देयम् ।

प्रथमेऽहि द्वितीये च तृतीये च तथा खग ।
 आकाशस्थः पिवेद्गन्धं प्रेतो वायुवपुर्धरः ॥११६१॥ इति ।
 अत्रापि दिनत्रयमिति ष्यहाशौचं यज्ञे ।

628. मातृस्ये,

प्रेतस्य पिण्डदानन्तु द्वादशाहे समापयेत् ।
 माथेयं तस्य तत् प्रोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥११६२॥
 तस्मात् प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
 गृहादिकं कलत्रञ्च द्वादशाहं स पश्यति ॥११६३॥
 तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
 सर्व्वतापोपशान्त्यर्थमखदोष विनाशनम् ॥११६४॥
 अतो दशरात्रं दशाहाशौचं यज्ञे मृन्मयगतान्न क्षीरोदकनिधानं कार्य्य-
 मिति भावः । अत्र द्वादशाहं पिण्डदानं कथनमेकादशाहं द्वादशाह-
 आद्धाङ्गभूतपिण्डाभ्यां सहेत्येके व्याचक्षते ।
 द्वादशाहा शौचंयज्ञ इत्यन्ये । जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च

629. मृन्मये इति प्रचेतोवचनम् । तदेकाहाशौचं विषयमशक्ति विषयं वेति

630. होयम् । अत्र पिण्डदानविधिरुक्तो ब्राह्मे,
 प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।
 यत्नेनाहःसु चान्येषु तस्मै दद्यात् स एव हि ॥११६५॥
 पथि, मृन्मयं भाण्डमादाय नवस्नातः सुसंयतः ।
 लकुटं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥११६६॥
 लकुटप्रहणं कर्त्तुः पुरुषान्तरस्याभावे । तत्सद्भावे तु नैव धार्य्यम् ।

631. तथा च गोविन्दराज लिखितवृद्ध प्रचेताः,—

तोयार्थं तु ततो गच्छेद् गृहीत्वा पुरुषं नरः ।
 गृहीतलकुटं यत्नात् सर्व्वदुष्टनिवारणम् ॥११६७॥
 ततश्चोत्तर पूर्व्वस्यामग्निं ज्वालयेत्—१(*) ।
 तण्डुलप्रभृतींस्तत्र प्रक्षाल्य वै पचेत् स्वयम् ।
 सुपवित्रैस्तिर्लैर्मिश्रान् केशकीटं विवर्जितान् ॥११६८॥

तीर्थोपान्ते ततः क्षिप्त्वा विशुद्धां गौरमृत्तिकां ।
 तत्पृष्ठे संस्तरेद्भान् याम्याम्रांस्तीर्थसम्भवान् ॥११६६॥
 ततोऽवने जनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी ।
 तिल सर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तं मिदमेव हि १(*) ॥११७०॥
 दद्यान् प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ।
 ततः प्रत्यवनेज्याथ पिण्डं पूजां समाचरेत् ॥११७१॥
 अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।
 ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥११७२॥
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद् वाष्पमयी शिखा ।
 तावत्तत् सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वतोऽपक्षिपेत्ततः ॥११७३॥
 दिवसे दिवसे पिण्डो देय एव क्रमेण तु ।
 सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥११७४॥
 ग्रहशौचे प्रदातव्यः प्रथमेऽह्ने एक एव हि ।
 द्वितीयेऽह्नि च चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥११७५॥
 एवं दशाञ्जलीन् पक्ष उदपात्रं तथैव च ।
 शताञ्जलीं त्रिंशदाद्ये चत्वारिंशत्तु मध्यमः २(†) ॥
 त्रिंशच्चान्त्येऽञ्जलीन् दद्यादेवमञ्जलयः शतम् ॥११७६॥ इति

632. शातातपस्तु प्रकारान्तरमूचे,—

यथा शौचस्य ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्याद्दशैवतु ।
 प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ॥११७७॥
 द्वितीये चतुरो दद्यादस्थि सञ्चयनं तथा ।
 त्रींस्तु दद्यात्तु तीयेऽह्नि वस्त्राणि क्षालयेत्तथा ॥११७८॥ इति ।

633. रेणुकारिकापि,—३(‡) ।

यत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽह्नेयस्थि सञ्चयः ।
 नव आर्द्रं वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽह्नि समाचरेत् ॥११७९॥
 त्रयश्चत्वार एव स्युस्त्रयः पिण्डाः क्रमेण हि ॥११८०॥ इति ।

१(*) पिवादीनां नाम गोत्रेण चचार्यावनेजनादिकं दद्यादिति ।

२(†) यथाशौचं द्वासेहृद्दीव पिण्डदानसंख्या नियमोक्तः ।

३(‡) अत्र रेणुः सन्दर्भं प्रणेता धर्मशास्त्रे । तदीयकारिका ।

684. अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः,—

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदृश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहं पद्मवक्षत्रदैश्ययोः ॥११८१॥

सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥११८२॥ इति ।

635. उशानास्तु,—

अशौचेऽपि च कर्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि ।

अतीतविषये सद्यस्त्रयहोर्द्धं वा तदिष्यते ॥११८३॥ इत्याह ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया १(*) । एकाहाशौचे तु दशाहं कृत्यं तस्मिन्नेवाहनि भवति ; द्वितीयेऽह्नि चैकादशं कृत्यमिति दु ण्डु पद्धति-कारः ।

636. शाङ्गस्तु,—

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आह पण्डोदकादिषु ॥११८४॥ इति ।

तेनात्र यथादेशाचारं व्यवस्था । पञ्चाशदञ्जलि पक्षेऽपि एवं जानीयात् ।

637. ब्राह्मे,—

एकस्तोयाञ्जलिस्त्रयो पात्रमेकं च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रींश्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥११८५॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे सप्तमे सप्त चैव हि ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥११८६॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।

तिलपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥११८७॥ इति ।

क्षत्रियादेश्च पण्डाहि दशमे दशमे दश ।

१(०)

‘यच्चिन् देशे यः आचारः पारमस्यं क्रमागतः । वर्णानां साम्प्रदायानां सदाचारः सच्यते’ महर्षिमतुः ।

अथ पारमस्यं क्रमागः,—आचार्यं परमपरागतः सः शिष्टाचारः ।

”

‘आचारः प्रभवीधर्मः’ । ‘आचारहीना न पुण निवेदाः’ ।

अपरावार व्यवस्था याज्ञवल्क्यतो वाच्यमस्तीति ।

यः पिण्डादिदाने विशेषस्तत्र,—

जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां केचिदेव हि ॥११८८॥
देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्ति हि ।
देयस्तु दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ॥११८९॥ इति ।

638. पैठीनसिरपि ।

अशौचान्त्येऽहि वर्णानां दशमं पिण्डमुत्सृजेत् ।
आद्धान्ते पिण्डदानान्ते शुद्धयर्थं स्नानमाचरेत् ॥११९०॥ इति ।

यत्तु,—

ब्राह्मणे दशपिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।
वश्ये पञ्चदश प्रोक्तास्त्रिंशच्छूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥११९१॥

639. इति हेमाद्रौप्रचेतोवचनम् ।

तत्तु प्रेतस्यात्यन्ततृप्ति कामनया न तु नियमेनेति तत्रैवोक्तम् । एतेन
दशमपिण्डोत् कर्षपक्षेऽवयव पिण्डोपदेशमादौ, कथमेकादशाहे
आद्धमिति कस्यचिदुक्तं परास्तम् । क्षत्रियादिभिरपि सहैकोद्दि-
मेकादशेऽहन्येव कुर्यान्न तु सूतकान्त इत्युक्तं—

640. बृद्धवसिष्ठेन,—

एकादशेऽहि थच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक् ॥११९२॥

641. लौगाक्षिरपि,—(१*) ।

आद्यआद्धमशुद्धेऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।
कर्तुंस्तात् कालिकी शुद्धिः पुनरेव स एव सः ॥११९३॥ इति ।
रुद्राण आद्धं तु क्षत्रियादिः सूतकान्ते कुर्यादित्युक्तम् ।

१(०)

लौगाक्षिस्तु,—सौमंसा धर्मशास्त्रयोर्निबन्धकारः । धर्मसंहितासु बृद्धवसिष्ठो वसिष्ठश्च ।
'शातावपी वसिष्ठश्च धर्मशास्त्र प्रयोजकाः' इति स्मृतौ । अपरे वसिष्ठाः ज्योतिः शास्त्र-
रामायण-धनुर्वेद-यजुर्वेद-साहजम् ।
अथ 'शुद्धोऽपि' इति पराशरम् ।

॥

642. मातृस्य,—

एकादशेऽहनि तथा विप्रा नैकादशैव तु ।

क्षत्रियादिः सूतकान्ते भोजयेदपरान् द्विजान् ॥११६४॥ इति ।

643. इदं रुद्रगणश्राद्धपरमिति व्याख्यातं भद्रनपारिजाते ।

644. पिण्डप्रमाणं पिण्डदानफलं चोक्तं नारदीये,

एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थं तु विधीयते ।

नारिकेल प्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा १(*) ॥११६५॥

तीर्थदर्शे च संप्राप्ताः कुक्कुटाण्ड प्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥११६६॥

प्रथमेऽहनि पिण्डेन मुखमस्य प्रजायते ।

चक्षुः श्रोत्रं नासिका च द्वितीयेऽहनि जायते ॥११६७॥

भुजौ वक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।

ऊरु च पञ्चमे ज्ञेयो षष्ठे मर्मसमुद्भवः ॥११६८॥

सप्तमे त्वक् शिरोऽस्थीनि दन्तलोमानि चाष्टमे ।

नवमे वीर्यसम्पत्तिर्दशमे क्षुत्पिपासिके ॥११६९॥

645. इति बालपिण्डदानं कुशवर्जमुक्तं मरीचिना ।

प्रेतपिण्डं वहिर्दद्यात्स्मन्त्रदर्भं विवर्जितम् ।

प्राग् उदीच्यां चरु कृत्वा सुस्नातः सुसमाहितः ॥१२००॥

अकृतचूडा बाला ये बाला गर्भाद्विनिः सृताः ।

ये मृताश्चाप्यसंस्कारास्तेभ्यो भूमौ प्रदीयते ॥१२०१॥ इति ।

१(०) चादौ पिण्डस्य परिमाणं विल्ल कपित्थादिमानं मुक्ता पथा—

इ देन पिण्डेन प्रेतादिः यदङ्गं जायते तदुच्यते ।

१(†) अस्मिन् भद्र इत्यादिषु विधानेषु निगदितं 'शिरसाद्ये न पिण्डे न प्रेतस्य क्रियते सदा'

इत्यादि प्राज्ञायाः सर्वज्ञे ।

तथा,—

शालिना सक्तुना वापि गुडमूल फलादिभिः ।

प्रथमेऽहनि यद्रुद्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥१२०२॥

646. गृह्यकारिकापि,—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समीपयेत् ॥१२०३॥

प्रथमेऽहति यो देश आचार्यः पात्रमेव च ।

उत्तरीयं शिला चैव तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥१२०४॥ इति ।

विपर्यये प्रायश्चित्तमपि । तत्रैवोक्तम्,—

उत्तरीयशिलाद्यत्र कर्तृद्रव्यविपर्यये ।

पूर्वदत्तं जलं दद्यात् पिण्डदानं तथैव च ॥१२०५॥ इति ।

तथा,—

एकादशाहिकं श्राद्धं पुत्रो वान्यः समाचरेत् ।

647. अन्यथा कुर्वतां दोष इति शातातपोऽब्रवीत् ॥१२०६॥ इति ।

648. प्रेतपिण्डदानं कालस्तु वाराहे,—

स्थण्डिले प्रेतभागं तु दद्यात् पूर्वाह् (ह) एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसंकल्पं नामगोत्रेण सुन्दरि ॥१२०७॥

पश्चादश्नन्ति गोत्राणि स्वकुल्यास्त्वेकभोजनाः ।

न दद्यादन्यगोत्राय भुञ्जते यत एकतः ॥१२०८॥ इति ।

649. पिण्डदेश उक्तः ब्राह्मे,—

ग्रामाद्वहिश्च कर्तव्यं पिण्डदानं दशाहनि ।

जलाशयसमीपे तु न गृहेषु कदाचन ॥१२०९॥ इति ।

650. नद्यादि प्रशस्तदिग्भागे तु गृह्यपरिशिष्टम्,—१(०)

द्वारस्थ (स्य) दक्षिणोद्देशे पिण्डस्थानं विधीयते ।

ग्रामाद्वहिः प्रद्याद्वा पिण्डदानं च पाक्षिकम् ॥१२१०॥ इति ।

651. पिण्डदानाकरणे दोषमाह भृगुः,—

मृतपिण्डास्तु प्रेतानां न दास्यन्ती ह येनराः ।

आत्मानं च तथा प्रेत नरकं ध्रुवमेष्यति ॥१२११॥

ङिन्नो वा दग्धदेहो वा श्वादिभिर्भक्षिताश्च ये ।

अङ्गस्युत् पादयेत्तेषां पिण्डदाने दशाहि के ॥१२१२॥ इति ।

652. अन्योऽपि विशेषो भविष्ये,—

प्राग् उदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ।

पितृशब्दं स्वधा चेह न प्रयुज्येत कर्हिचित् ॥

अनुशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥१२१३॥

अत्रानुशब्दम् । ये च त्वामन्विति शब्दम् ।

उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ।

उद प्रतेकं पुष्पं च धूपं दत्त्वा तथैव च ।

अशुद्धिस्त्रिषु वर्णेषु पिण्डं दद्यान्नसंशयः ॥ १२१४॥ इति ।

653. अन्योऽत्र विशेषो हेमाद्रौ पादो,—

आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचनम् १(*) ।

पितृशब्दः स्वसम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥१२१५॥

प्रदक्षिणं विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।

पात्रासनावगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ॥१२१६॥

तदा प्रश्नश्च विकरः शेषः प्रश्नस्तथैव च ।

अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥१२१७॥

सपिण्डी करणं यावद्वज्रं दधः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणा दूर्द्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥१२१८॥ इति ।

उत्तानं स्थायेत्पात्रमेकोहिष्टे सदा धुधः ।

विकिरंश्चाग्नौ करणमेकोहिष्टे विवर्जयेत् ॥१२१९॥

654. इति शान्तातपः ॥

655. अथ नवश्राद्धानि अङ्गिराः,—

—०—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे सप्तमे तथा ।

नवमेकादशे चैव नवश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥१२२०॥ इति ।

656. शिवस्वाम्यत्र विशेषमाह,—

नवश्राद्धानि पञ्चाहु राश्वलायन शाखिनः ।

आपस्तम्बाः षडित्याहु विभाषा तैत्तिरीयिणः ॥१२२१॥

पञ्च एकादशाहिक श्राद्धव्यतिरेकेणैः ।

657. अत्रिः,—

अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतस्त्वान्न विमुच्यते ।

तस्माद्यत् तत्प्रदातव्यं नवश्राद्धं सुतेन वै ॥१२२२॥ इति ।

658. भविष्यपुराणे वर्णतोऽपि व्यवस्थोक्ता ।

नवसप्तविंशं राज्ञां नवश्राद्धान्यनु क्रमात् ।

आद्यन्तयोर्दण्योस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥१२२३॥

इति विंशं नव, राज्ञां सप्तेति क्रमः ।

659. मरीचिः,—

प्रेतश्राद्धे तु यत् मात्रमर्घ्यार्थं हि प्रकल्पितम् ।

तस्यै वोक्तानता प्रोक्ता शेषेषु न्युज्जता मता ॥१२२४॥ इति ।

अशौच हासे सुतेन नवश्राद्धे विशेषमाह,—

660. गृह्यकारिकाकारः ।

यश्च त्रिरात्र माशौचं द्वितीयेहवस्थि सञ्चयम् ।

नवश्राद्धे वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽहि समाचरेत् ॥१२२५॥

अशौचं तु यदा सद्यो भवेदत्र कदाचन ।

यथा कालं नवश्राद्धमिति सत्यव्रतोऽब्रवीत् ॥१२२६॥

वृषोत्सर्गादि यत्तत्र कुर्व्यादि कादशेऽहनि ।

संप्राप्ते विद्युता चैव राजगोविप्रघातने ॥

सद्यः शौचं मृतस्याहुस्त्रयहं चान्ये महर्षयः ॥१२२७॥ इति ।

राजगोविषाणं घातने, घातनाद्रक्षणाथं मृतहयेत्यर्थः;

661. भारतेऽपि,—

हातन्योऽनुदिनं पिण्डः शरीरावयवार्थतः ।
 अशौचं संख्यया केचित् सर्वेषां वा दशैवतु ॥१२२८॥
 पुत्रो वापि भ्राता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
 एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥१२२९॥
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
 द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥१२३०॥
 पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधा ।
 अनुकल्पः स्वपुत्रस्य सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥१२३१॥
 तिलैः सर्पिर्मधु क्षीरैः फलमूल गुडैरपि ।
 अर्घ्यैरूर्णामयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥१२३२॥
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा ।
 तावत्तत् सप्मुखस्तिष्ठेत् सर्वतोऽपक्षिपेत्ततः ॥१२३३॥
 पाषाणपुरतः पिण्डपूरकं तु दिने दिने ।
 दद्यादेकैकमश्मानं पिण्डवत् पूजयेत् सदा ॥१२३४॥
 तोयपूर्णां जलीन् दद्यात् पाषाणेऽपि तथा दश ।
 आद्धान्ते पिण्डदानान्ते शुद्धयर्थं स्नानमाचरेत् ॥१२३५॥ इति ।

662. आपस्तम्बः,—

न चात्र श्येन का कादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
 तद्गुपा पितरस्तस्य प्रचरन्ति द्विवैश्रुतिः ॥१२३६॥ इति ।

663. भृगुः,—

कृतसूक्तस्तु कुर्यात् सोदकं पिण्डमेव च ।
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कावयेत् ॥१२३७॥
 यस्य न ज्ञायते गोत्रं नाम्ना पिण्डं च निर्वपेत् ।
 भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्याद् भर्तुर्भार्य्या त्वपुत्रिणः ॥१२३८॥
 पिण्डपूर्वं मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
 तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं विधिः ॥१२३९॥ इति ।

664. नवभ्राह्मणसिकयोर्विद्वे कण्ठः,—

नवभ्राह्मणं मासिकं च यद्यर्द्धं विहितं भवेत् ।

ततो दत्तश्च स्वातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥१२४०॥

665. दशाहान्तर्दशमासौ निर्णयो भविष्य-पुराणे ।

प्रवृत्ताशौच तन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य श्रोतृकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥१२४१॥

666. ऋष्यशृङ्गः,—

अशौचमन्तराशौचं यदि स्यात् सर्ववर्णिनाम् ।

667. समाप्तिं प्रेतपिण्डानां कुर्यादित्याह गौतमः ॥१२४२॥

668. मातापित्रोस्तु विषये विशेषमाह श्लोक गौतमः ।

अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डांस्तिलाखलीन् ॥१२४३॥ इति ।

669. यस्तु गालवः,—

पित्रोराशौचमध्येऽपि यदि दर्शः समापयेत् । १(ॐ)

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहान् परम् ॥१२४४॥ इति ।

तदनौरसपुत्रो यदा करोति तद्विषयम्, आपदादिविषयं वेति प्रयोग-
पारिजाते, पाराशरमाधवीये, निर्णया मृते तु त्र्यहानन्तरदर्शपाते
पातापितृतन्त्रस्यौरसपुत्रेणापि कृतविषयं वेति प्रयोगपारिजाते प्रमाणस्य
समाप्तिर्न तु त्र्यहमध्ये दर्शपाते तद्विषयमेव गौतमवचनमिति
व्याख्यातम् । अन्येषां तु प्रेतानां यदा कदाचिद् दशाहमध्ये दर्शपाते
दशाहतन्त्रस्य समाप्तिरिति । एवं सत्यत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया २(†) ।

670. हेतुमाह पैठोनसिः,—

आद्ये दैवे च कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विवेन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्नुते ॥१२४५॥ इति ।

१(ॐ) अत्र 'समापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

२(†) देशाचार विषये, श्रुती, मौनसाहीलापाधिकरणे, गौडकण्ठमण्डिकाणि ।

अन्यो विशेषः स्मृतिदाये । दशाहं प्रेसपिण्डं दत्त्वा अज्ञानमुक्तौ
असपिण्डस्य ग्रहोपवासः सपिण्डस्यैकाहोपवासः । इदं प्रायश्चित्त-
मकामतः कृतौ मत्या च द्विगुणं भवति १(*) ।

671. मत्या च द्विगुणं द्वयोरिति मिताक्षरायाम् ।

तथा प्रेतकर्म कुर्वतां सश्वयनादर्वाक् स्त्रीसङ्गमे सति चान्द्रायणं
प्रायश्चित्तम् । उर्ध्वं तु प्राजापत्यत्रयम् । अन्येषां प्रेताशौचिनां
सश्वयनात् पूर्वं स्त्रीसङ्गे त्रिरात्रं पश्चाद्बहुपवास इत्यादि
ग्रन्थान्तरादवसेयम् । तथा पित्रादेर्दशाहं कुर्वन् यदि दशाहमध्ये
मृतः सोऽपि तदा तत्पुत्रो वान्यो वा तस्योर्ध्वदेहिकानन्तरं
पितामहकृत्यं पुनः संस्कारं कृत्वा सर्वमावर्त्तयेत् । अतीते दशाहे

672. तु नैवमिति नारायण भट्टाः ।

तथा अशक्त्या पित्रनुज्ञातेन पौत्रेण पितामहकृत्ये उपक्रान्ते सति
पितापि तद्दशाहमध्ये त्रियेत तदा पित्राशौचं बहुनेव श्वकाले
पितामहश्राद्धं पौत्रः कुर्यात् प्रक्रान्तत्वादिति मदनपारिजाते निर्णीतम् ।

उक्तं च,—

पिण्डं पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं विधिः ॥१२४६॥ इति ।

इत्यनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते दशाहपिण्डोदकदानविधानम् ॥

—*—

673. अथास्थिसञ्चयनविधानम् । देवजानीये रेणुः,—

—*—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि सप्तमे नवमेऽपि वा ।

अस्थिसञ्चयनं कृत्यं दिवा तद्गोत्रजैः सह ॥१२४७॥

इति वैतानिकस्यास्थिसञ्चयनं कार्यं नान्यस्य उपदेशातिदेशयोर-

674. भावादिति कर्काचार्याः ।

675. अत्र निषिद्धकालः स्मृति संग्रहे,—

एकादश्यां त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामथापि वा ।

फलगुनीद्वयमाषाढद्वयं प्रौष्ठपदीद्वयम् ॥१२४८॥

पङ्कथ्यस्त्वन्यत्र कालेऽवस्थिसञ्चयनं भवेत् ।
अङ्गारके मन्दवारे शुक्रवारेऽर्के बृहस्पतौ ॥
त्रिजन्मपुण्यहस्तासु नराणामस्थिसञ्चयः ॥१२४६॥ इति ।

तथा,—

त्रिपादार्धे तथा भद्राकुजार्काकसुते दिने ।
अस्थिसञ्चयनं कर्तुः कुलश्रयकरं भवेत् ॥१२५०॥ इति ।
अयं कालनिषेधो निरग्निपरः साम्रणस्थिसञ्चयनस्य नियतकालत्वात् ।

676. यथाह वैजवापः,—

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते साप्तेः सञ्चयनं स्मृतम् ।
प्रथमेऽहि द्वितीयादौ निरग्नेरस्थिसञ्चयः ॥१२५१॥ इति ।

तथा वर्णपरत्वेनापि स एवाह,—

चतुर्थे ब्राह्मणानां च पञ्चमेऽहनि भूभृताम् ।
नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां च त्रयोदशे ॥१२५२॥ इति ।

677. गौतमोऽपि,—

ब्राह्मणस्य चतुर्थे पञ्चमे क्षत्रियस्य नवमे वैश्यस्य त्रयोदशे शूद्रस्य,
त्र्यहाशौचे द्वितीयेऽहि, सर्वेषां सद्यःशौचे तु दाहानन्तरमेवास्थि-
सञ्चय इति ।

678. पालाशे चास्थिदाहे च सद्यः सञ्चयनं भवेदिति शौनकः । कात्यायन-
सूत्रे ब्राह्मणभोजनमुक्तम् ।

सञ्चयनं चतुर्थ्यां मन्दे युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा पलाशवृन्तेना-
स्थीनि परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति...कर्मं
चेत्याह ।

679. तदपि खञ्चयनश्राद्धं निरग्नेर्नवश्राद्धानन्तरं कार्यमित्याह
अग्न्यभृङ्गः १(*) ।

यथोक्तकाले पूर्वार्हे नवश्राद्धं विधाय च ।
कुर्यात् सञ्चयनश्राद्धमित्याह हरिणीसुत इति ॥

680. प्रयोगस्तु स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः १(*) ।

अत्र भोक्तॄणां प्रत्यवायो दातॄणामभ्युदयः ।

681. भोगप्रायश्चित्तमाह मनुः,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराक्षी मासिके मतः २(†) ।

पक्षत्रये त्रिकृच्छं स्यात् षण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥१२५३॥

आब्दिकं पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।

अत ऊर्ध्वं न दोषः स्यादेकाहं केचिदूचिरे ॥१२५४॥ इति ।

682. हारीतस्तु,—

अज्ञमेकादशे भुक्त्वा भुक्त्वा सञ्चयने तथा ।

उपोष्यं विधिवत् तत्र कुरुमाण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥१२५५॥

इदं त्वापद्विषयम् । तदभावे चान्द्रायणमेव सत्त्वनश्राद्धस्य
नवश्राद्धत्वात् । अत्र श्मशानदेवतां पूजोक्ता ।

683. संग्रहे,—

ज्ञानं तु पूर्ववत् कृत्वा घृतक्षीरादिसंयुतम् ।

अन्नपात्रं कुशानां च माल्यंदीप धूपा दिकम् ॥१२५६॥

शवमादाय गच्छेयुरनीक्षित्वा तु पृष्ठतः ।

इमशानं धान्यबाः सर्वे प्राचीनावीतिनोऽपि च ॥

ज्ञानैः सुधूपवस्त्रैस्तेर्यथाशक्ति समाहृतैः ।

मृन्मयेषु तु भाण्डेषु हृद्येषु च नवेष्वपि ।

सुपक्कैर्भोज्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।

फलमूलैः स्वदेशोत्थैः पूज्या ऋष्यादिदेवताः ॥१२५७॥

कैश्चिदर्थं प्रदातव्यं कैश्चित् पुष्पं सुशोभनम् ।

धूपदीपं तथान्नं च कैश्चिद्भूदेयं त्वरान्वितैः ॥२५८॥

तवः पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्ततः ।

फैश्विहेयानि सर्वाणि पानीयानि कृतानि च ॥१२५६॥

निवेदयन्निर्वक्तव्यं तैः सवरनहङ्कृतैः ।

नमः क्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्य इति सर्व्वदा ॥१२६०॥

1(•)

विद्वानां व्याख्यामात्रं हतं परममूल्यं तज्ज्ञाप्य च मा संश्लेय कोश-प्रकाशेयत्तपुराणादिपुनर्नतः ।

 $\mathbf{e}(t)$

'पराकी मासिषि ततः' इति पाठान्तरं मसि ।

यस्मिन् इमशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।
 तेऽस्मत् सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥१२६१॥
 प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्त्वतिशाइवतान् ।
 अस्माकमायुरारोयं सुखं दद्यादथाक्षयम् ॥१२६२॥
 इति प्रार्थ्यं कुशोपरी पिण्डत्रयं दक्षिणासंस्थं दद्यात् । तद् यथा एकं
 इमशानवासिभ्यः मध्ये प्रेताय द्वितीयं प्रेतशवेभ्यस्तृतीयं दद्यात् ।

684. उत्तं हि,—१(*)

एवमुक्त्वा बलिं दत्त्वा दद्यात् पिण्डत्रयं ततः ।
 एकं इमशानवासिभ्यः प्रेतायैव तु मध्यमम् ॥१२६३॥
 तृतीयं तच्छवेभ्यश्च दक्षिणासंस्थमादरात् ।
 क्षीराज्येन बलीन् सिक्तुा विस्तृजेद्देवतास्ततः ॥१२६४॥
 अथास्थिसञ्चयः कार्यः स्वशाखोक्तविधानतः ॥ इति ।

685. अञ्जेति कर्त्तव्यतामाह रेणुः,—

आह्वं कृत्वा निषिच्यैतमद्भिरङ्गारचयं ततः ।
 यक्षीयबुक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः (भवन्) ॥१२६५॥
 अथ सव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कर्त्ताथ गोत्रजः ।
 प्रेतस्थास्थीनि गृहीयात् प्रधानाङ्गेन तानि च ॥१२६६॥
 अस्थीनि परिवृत्यापि शाखया बाहुमात्रया ।
 पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवृत्याग्निहोत्रिणः ॥१२६७॥
 गृहीत्वोपकनिष्ठेनाङ्गुष्ठेन पितृदिङ्मुखः ।
 निक्षिपन् मृन्मये भाण्डे नूतने क्षालिते शुभे ॥१२६८॥
 प्रास्येत् पर्णपुटेऽस्थीनि विशेषस्त्वग्निहोत्रिणः ।
 शिरसा वक्षसा पाणिभ्यां पादवाभ्यां च पादतः ॥१२६९॥

686. अग्रदक्षिणमस्थीनि गृह्णातीत्याह गोमिलः ।

स्नापयेत् पञ्चगव्येन तानि गोपयसाथवा २(†) ।
 अ'त्तवास्थीनि तेनाप्यथ कर्पूराद्यैर्विलेपयेत् ॥१२७०॥

आहिताग्नेर्निवापः स्याच्छुचौदेशे जलान्तिकम् ।

अञ्जनादिविले यातमस्थिपर्णपुटे भवेत् ॥१२७१॥

अरणि मात्रिकां कर्षूँ खात्वा यद्यग्निदिङ्मुखान् ।

दर्भानास्तीर्थ्य हारिद्रं वस्त्रखण्डं प्रसार्य च ॥१२७२॥

तस्मिन् वाचेति मन्त्रेण निर्वपेदस्थिसंग्रहम् ।

आरामे वृक्षगूले वा शुचौस्थाने निधापयेत् ॥१२७३॥

पूरयित्वाऽष्टं पञ्चपिण्डशैवाल संयुतम् ।

687. दक्षोपरि समं शेषं कुर्यादित्याह गोभिलः ॥१२७४॥

इति वाचेति मन्त्रः ।

688. क्रात्यायन सूत्रे उक्तम्—

वाचा मनसानात्तेन ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षतायामपां रसेन
निर्वपाम्यसाविति ।

689. अन्यत्र तु,—

पिण्डत्रयं पूजयित्वा रुद्रप्रेतयमात्मकम् ।

पिण्डोदकं च निक्षिप्य ततः प्राच्छेज्जलाशयम् १(*) ॥१२७५॥

690. गालवोऽपि—

त्रयः पूज्यास्तु पाषाणा मध्ये प्रेतस्य निर्दिशेत् ।

उत्तरे रुद्रमुद्दिश्य दक्षिणे यममुद्दिशेत् ॥

ततश्चितागतं भस्म बलिं तोये विनिक्षिपेत् २(†) ॥१२७६॥

चिताभूमिं गोमयेनोपलिप्य तत्र पक्षपिण्डं निधाय तस्मिन्नुदकुम्भे
भक्ष्यभोज्यसहितं निधाय क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेण
चतुर्दिक्षु बलिं दत्त्वा पुष्पादिभिः पूजां कृत्वा तद्दक्षिणभागे शमीशाखां
निखनेदिति ।

केचित्सु, भस्मना, पुरुषाकृतिं कृत्वा इमशानदेवताभ्यो बलिदानमिच्छन्ति ।

691. यथाह षौधायनः,—

एवं सुसंस्कृतं कुर्युः पञ्चभिर्लिभिरेव वा ।
समृद्ध भस्म तेनापि कुर्युर्देहाकृतिं ततः ॥
गन्धादिभिश्च संस्कृत्य निक्षिपेदन्नमम्बु च ॥१२७॥ इति १(*) ।

692. इष्यचण्डालादिभिरस्थ्यादिस्पर्शं प्रापश्चित्तमाह प्रचेताः

श्वचण्डालसृगालाद्यैः स्पृष्टमज्जास्थिभस्मसु ।
पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य ततः कृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥१२७८॥ इति ।

693. अन्न दानविशेषमाह बृहस्पतिः—

सञ्चयाहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।
गावः सुवर्णं धान्यं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः ॥
यदिष्टं जीवतश्चासीत्तच्च दद्यात् प्रयत्नतः ॥१२७९॥ इति ।

694. सञ्चयनादूर्ध्वमशौचिनाभङ्गस्पर्श उक्तो देवलेन ।

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।
अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥१२८०॥ इति ।
तदेतद् युगान्तरपरम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव चेति
स्मृत्यर्थसारे कलौ तन्निषेधात् ।

695. अन्यो विशेषो विष्णुपुराणे,

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संभोगो न तु योषिताम् २(†) ॥१२८१॥ इति ।

696. सञ्चयनानन्तरं पाथेयश्राद्धसुक्तं रेणुना,—

कृते सञ्चयने प्रेतः प्रेतलोकं हि गच्छति ।
मनुष्यलोकात् पाथेयमामेन प्रथमाहवत् ॥१२८२॥ इति ।
स्मृत्यर्थसारेऽपि सञ्चयने कृते मनुष्यलोकात् प्रेतलोकं गच्छत आमेन
पाथेय श्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यमिति ।

—*—

अथ प्रसङ्गादगङ्गादावस्थितिद्वेषविधिः ।

—*—

697. बृहस्पतिः,—

अस्तंगते गुरौ शुक्ले तथा मासे मलिम्लुचे ।

गङ्गायामस्थितिद्वेषं न कुर्यादिति गौतमः ॥१२८३॥

तथा,—

अस्थिक्षेपं गया आर्द्ध आर्द्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि च सपिण्डने ॥१२८४॥ इत्यादि ।

698. तदेतद्दशाहादूर्ध्वकालविषयम् ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥१२८५॥

699. इति स्कान्दोक्तेः ।

कावेरी तुङ्गभद्रा च कृष्णवेणी च गौतमी ।

भागीरथी च विख्याताः पञ्चनद्यः प्रकीर्तिताः ॥१२८६॥

अथास्थि मज्जते यस्य तस्य मोक्षो न संशयः ॥१२८७॥ इति ।

अन्यतः सर्वोऽपि निर्णयविशेषोऽस्थिक्षेपप्रयोगश्च तृतीयस्तवके तीर्थयात्राविधाने द्रष्टव्यः । इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते सञ्चयनविधानम् २(†) ॥

—*—

अथ दशाहमध्ये संक्रमणप्राप्तौ निर्णयः ।

—*—

700. हेमाद्रौ दक्षः,—

दर्शः संक्रमणं वापि दशाहान्तः समापयेत् ।

तत एवोत्तरं तन्त्रं समाप्यमिति निश्चयः ॥१२८८॥

701. ब्राह्मेऽपि,—

दर्शसंक्रमणं वापि त्र्यहार्द्धं पतेद् यदि ।
तत्र स्यादुत्तरं तन्त्रं स्नानमात्रं दिने दिने ॥१२८६॥ इति ।

702. व्यतीपातेऽप्येवमेवोक्तं स्मृतिदाये ।

दशाहमध्ये दर्शश्चेद् व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
मातापित्रोर्विनान्येषां दशाहान्तं समापयेत् ॥१२८७॥

703. अमावस्यायां मृतस्य विशेषस्तत्रैव ।

अमायां मरणं यस्य तस्य पिण्डोदकक्रिया ।
आदशाहं प्रतिदिनं कारयेत् स्मृतिशासनात् ॥१२८८॥
यदि चतुर्दशीक्षणे कश्चिन्मृतस्तदुत्तरममावास्या चेत्तदा तत्रैव दशाहं

704. समापयेदित्युक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

चतुर्दशीक्षणमृतिस्ततः प्राप्नोत्यमातिथिम् ॥
पिण्डोदकं दशाहान्तं तस्मिन्नेव निवापयेत् ॥१२८९॥ इति ।

705. इदमौरसपुत्रादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

दशाहमध्ये यदि दर्शपातो-द्युर्दशाहं तिलवारिपिण्डान् ।
पुत्रीसुतोदत्तक औरसश्च अन्ये सुतास्तत्र समापयेयुः ॥१२९०॥

706. इति कपर्दिनो विशेषोक्तेरिति दिक् ॥

अथ दशाहविधानम् ।

—*—

उपभुक्तवाससां त्यागः प्रक्षालनार्थम्, उपभुक्तमृन्मयभाण्डत्यागः, यदि
गृहे मृतस्तदा गृहस्थसर्वभृद्भाण्डत्यागः मृद्गोमयाभ्यां मृतिगृहोदर-
वीथीप्राङ्गणलेपनं पूर्ववत्, स्नानादि पिण्डदानतिलतोयाञ्जलितिलपात्र-
दानादि कर्म समाप्य कर्त्ता प्रेतकनिष्ठैः सह केशश्मश्रुनखं वापयित्वा
तिलामलककल्केन गौरसर्षपपिष्टेन वा शिरः प्रक्षाल्य वासोयुग्मं
परिधाय गृहमागत्य गो-सुवर्णदधिदूर्वागौरमृत्तिकादि मङ्गलद्रव्यं स्पृष्ट्वा

सदाचारात् पञ्चगव्यं प्राश्य स्वस्ति ब्राह्मणान् वाचयित्वा नूतनभाण्ड-
कृतपाकं भुञ्जीत । १(०)

707. तथा हि रेणुः,—

उपभुक्तानि भाण्डानि त्यक्त्वा संमार्जयेद् गृहम् ।
पिण्डदानादि निर्वर्त्य तिलपात्रं प्रदाय च ॥१२६४॥
कनिष्ठैः सह वाप्येत केशस्मश्रुनस्वादिकम् ।
तिलामलककलकेन शिरः प्रक्षालनं चरेत् ॥१२६५॥
अन्यद्वासः परीधाय स्पृशेन्मङ्गलवस्तुकम् ।
पञ्चगव्यं ततः प्राश्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ॥
पत्तवा नूतन भाण्डेषु भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ॥१२६६॥ इति ।

708. वपनविषये देवलोऽपि,—

वापनीयाश्चते सर्व्वे कनिष्ठा दशमेऽहनि ।
ज्ञातयः समयादवर्वाक् कर्तृभिः सह सर्व्वथा ॥ १२६७॥ इति ।

709. अन्यत्रापि,—

मातामहपितृव्यानां मातुलाप्रजयामृतं ।
स्वसुः श्वशुरयोश्चैव विपन्नानां पितृस्वसुः ॥
मातृस्वसुर्गुरोश्चैव गर्भवानपि वापयेत् ॥१२६८॥ इति ।
इदमजीवत् पितृकविषयम्, वपनं कनीयसां चैव न कार्य्यं जीवतः
पितुरिति विशेषोक्तेः ।

710. अकरणे प्रत्यवायः स्मृतिसमुच्चये,

यस्य केशाः शिरोजाता दशमेऽह्न्यवापिताः ।
भ्रूणहत्यासमं पापं केशमश्रुनखेषु च ॥१२६९॥

711. लीयत इत्यनुषङ्गः ।

अन्यत्रापि,—

वपनं यो न कुरुते सूतके दशमेऽहनि ।

मृतौ वा पितरस्तस्य मज्जन्ति नरके सद् ॥१३००॥ इति ।

712. अत्राश्वलायनानां विशेष उक्तः स्मृत्यन्तरे,

पष्ठं चैव नवभ्रातृ पथि पिण्डास्थिरोमकम् ।

दशाहे वपनं चैव वर्जयेदाश्वलायनः ॥१३०१॥ इति ।

713. अत्र काकवलिरुक्तः पद्धतिकारैः ।

714. तथाहि रामायणं उत्तरकाण्डे,—

सूतकान्ते बलिं तुष्टा भुञ्जते यस्य वायसाः ।

सर्वे प्रेतत्वनिमुक्ताः शाश्वतीं गतिमाप्नुयुः ॥१३०२॥

यमेन निर्मिताः पूर्वं नृणां कर्मविमोचने ।

विचरन्तीदृशा लोके साक्षात्ते यमकिङ्कराः १(*) ॥१३०३॥ इति ।

715. बलिदानमन्त्रास्तु,—

यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि नमोऽस्तु ते ।

अप्रपिण्डो मया दत्तो वायस प्रतिगृह्यताम् ॥१३०४॥

ऐन्द्रवारुण वायव्याः सौम्या नैर्ऋतिकास्तथा ।

काकाः पञ्चदिशास्थास्तु बाह्यकर्मणि पूजिताः ॥१३०५॥

दक्षिणाभिमुखाः काका नभःस्थाश्च शुभावहाः ।

ऐशान्यां क्रौञ्चरूपेण विद्यन्ते पितृमुक्तये ।

ते काकाः प्रतिगृह्णन्तु भूम्यां पिडं मयार्पितम् २(†) ॥१३०६॥ इति ।

१(*)

अपरं मन्त्री यथा,—

‘काक त्वं यमदूतोऽसि गृह्याय बलिमुत्तमम् ।

यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यासितुं मर्हसि’ ॥

‘काकाय काक पुरुषाय वायसाय महात्मने ।

तुभ्ये’ बलिं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्मो राजनि’ ॥ इति

२(†)

नामा-दिग्दृश्य-त्रायसेभ्यः एवबलिर्नमः ।

‘वायसेभ्यो बलिन्दद्यान्मन्त्रं पाठन्तु कारयेत्’ इति च ।

716. अन्यत्र विशेषः, पैठीनसिनोक्तः,—

कर्त्ता च प्रार्थिताः सन्तो ज्ञाति सस्त्रन्धि बान्धवाः ।
 दहुरभ्यागताः पूर्वं त्रींस्त्रीन् कामोदकाञ्जलीन् ॥१३०७॥
 पूर्ववन्नाम गोत्राभ्यां नियमेनेह चाश्मनः ।
 प्रविशेयुः सुवासिन्योऽभ्यङ्गस्नाताः सितांशुकाः ॥१३०८॥
 वालपूर्वाः पूर्णघटाः स्वगृहान् सुविभूषिताः ।
 शन्नोर्मित्रश्चतुर्णान्तु कुर्याच्छान्त्युदकं गृहे ॥१३०९॥
 जयोऽप्रतिरथस्यात्र निर्दिष्टोऽशुभमुक्तये ।
 दानं स्वस्थयनं शान्तिः ब्राह्मणानां च पूजनम् ॥१३१०॥
 उत्तीर्णं दुःखास्तु ततः कुर्युस्ते शाव वर्जिताः ।
 तत्कालानीततोयैस्तु पाकं कुर्युरतन्द्रिताः ॥१३११॥ इति ।

717. पत्नीविषये गार्ग्यः १(*) ।

लवणं मधुमांसं च क्षीरद्रव्यं च वर्जयेत् ।
 संवत्सरं प्रेतपत्नी शयीताथस्तु तत्परम् ॥
 दशमे वपनं कुर्यादिति व्यासेन भाषितम् ॥१३१२॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पञ्चमस्तबके

दशाहविधानम् ॥

—*—

अथैकादशाह विधानम् ।

—*—

तत्र स्नात्वा कृतप्रातः सन्ध्यावन्दनः कर्त्ता सस्त्रीकं ब्राह्मणं समभ्यर्च्य
 यथाशक्ति सुवर्णरचितविष्णु प्रतिमायुक्तं तूलीप्रच्छादनास्तरण पटोप-
 धानसमेतां शय्यां प्रेतस्वर्गं कामनया दद्यादित्युक्तम् मात्स्ये । २(+)

718. अन्यत्रापि,—

शय्या प्रेताय दातव्या वस्त्रतूलसमन्विता ।
 निष्कमात्रं सुवर्णस्य विष्णुनासमधिकृतमिति ॥१३१३॥

‘शस्त्रीमित्रः संबन्धः’ इति चत्वारः शान्तिमन्त्राः । शुक्र, यजुः, १६ ऋ, ५ मः ।

दानमन्त्रस्तु,—

शुभ्रवस्त्रावृता शुद्धा मृदुतन्तुपरिच्छदा ।

शय्या सुखप्रदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥१३१४॥ इति ।

ततः षष्ठं नवश्राद्धं कुर्यात् ।

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमैकादशे चैव नव श्राद्धं समाचरेत् ॥१३१५॥

719. इति स्मृतेः ।

720. विश्वादर्शे तद्विधिरुक्तः १(†)। एकोद्दिष्टं तु पुत्रानुजगुरुसुहृदां
मातुलेयस्वसृणां च वा ।

अब्दानामादिवर्जं हविरिह तु करे तस्य नामार्थवत्स्यात् ।

एतच्चैकादशाहावधिषु खलु नवश्राद्ध संज्ञेषु मध्ये ।

पञ्चस्वाद्येषु तु स्मृतमसमदिने षष्ठमेतत् समन्त्रमिति ॥१३१६॥

अन्यत्र च श्राद्धानि चामन्त्रकर्मकाणि यानि दशाहमध्ये विहितानि ।

अन्यानि सर्वाणि समन्त्रकानीत्युक्तं विधिज्ञैर्विवेक श्रेषामिति ।

ततः स्वस्तिवाचनं कृत्वा वृषोत्सर्गं कुर्यात् ।

721. यथाह रेणुः,—

दद्यादादौ नवश्राद्धं कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

यथोक्तदृषमुत्सृज्य स्यादाद्यस्य क्रिया ततः ॥१३१७॥ इति ।

722. अत्राह शङ्खः—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतदेहात्तु स्वर्गलोकं स गच्छति २(*) ॥१३१८॥

एकादशेऽहि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥१३१९॥ इति ।

१(०)

तद्विधिः—षष्ठं श्राद्धं विधानं पश्यतिः । अन्यच्च त्विति ।

२(†)

अन्यत्र नरेच,—

अशौचान्नाद्वितीयेऽहि यस्मिन्नात्तु मुच्यते वृषः ।

पिशाचत्वं भुवनस्य दत्तं श्राद्धशतैरपि ॥

सांख्यानस्य गृह्य सूत्रे च वृषोत्सर्गमन्त्रः ।

मत्स्यपुराणे च, वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्योद्दिष्टा च कपिलाशुभा ।

'एष्टव्या वृषः पुत्रा यद्ये कोऽपि गवां व्रजेत् ।

गौरीं वाप्युष्टुमैव भाव्या नीलं वा वृषमुत्तु खड्गे' इति तत्रैव दृश्यते । अन्यच्च वृषोत्सर्ग-
तत्त्वं विद्यते ।

एकादशेऽह्नि षण्मासे त्रिपक्षे वा तथैव च ।
 वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत परस्तादुक्तकालिकम् ॥१३२०॥ इति ।
 शुक्रमौह्यादिदोषेऽपि कुर्व्यादिकादशेऽह्नि ।
 प्रेतकार्ये वृषोत्सर्गे मौह्यदोषो न विद्यते ॥१३२१॥
 एकादशाहादन्यत्र प्राप्तकाले यदा तदा ।
 वृषोत्सर्गे शुक्रगुर्वोर्मौह्यवाल्यादि दोषदम् ॥१३२२॥
 पतिपुत्रवती नारी त्रियते चोभयाप्रतः १(*) ।
 वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावद्धि जीवति ॥१३२३॥ इति ।
 पुत्रहीना तु यानारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।
 वृषोत्सर्गो नैव कार्य्य एका गौस्तत्र दीयते ॥१३२४॥ इति ।
 यावन्ति रोमकूपानि वृषभाङ्गे भवन्ति वै ।
 गवां चैव तु रोमाणि यावत्तिष्ठन्ति वै मुने ॥१३२५॥
 तावन् कोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
 उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पित्रेच्चापो जलाशये ॥१३२६॥
 जलाशयः समफलः पितृस्तस्योपतिष्ठति ।
 शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र यौवनं दर्पितः ॥१३२७॥
 पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ इत्यादि ।
 वृषस्तु, जीवन्त्सायाः पथस्त्रिन्याः पुत्रस्त्रिहायणो द्विहायन एकहायनो-
 धा नीलो, वधुः, कपिलः, पिङ्गलः, पिङ्गल-कृष्णलोहितः, श्वेतो वा,
 एकवर्णोऽनेकवर्णो वा, अव्यङ्गाङ्गो जीवन्मानृकः । यथा सम्भवे
 वा, यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेत् स उत्सृष्टव्यः ।
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
 श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स नीलोवृषभ उच्यते ॥१३२८॥
 चरणास्तु मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
 छाक्षया समवर्णश्च स नीलोवृषभ उच्यते ॥१३२८॥
 चैत्र्यां कार्तिक्यां वैशाख्यां वा पूर्णमास्याम्, आश्वयुज्या रेवत्यां वा
 अष्टकासु चन्द्रसूर्यग्रहे विपुवति तुलामेषयोर्गयादिपुण्यक्षेत्रेषु च
 क्रियमाणे काम्यवृषोत्सर्गे मानृकास्थापनं भवत्येव ।

एकादशे वृषोत्सर्गे न मातृस्थापनं भवेत् ।

तदन्यत्र वृषोत्सर्गे मातृणां पूजनं भवेत् ॥१३३०॥

नन्दा सुमनसा चैव सुभद्रा च तृतीयका ।

सुशीला सुरभिश्चेति संपूज्याः पञ्चमातरः १(*) ॥१३३१॥ इति ।

क्षत्रियादीनां स्वस्वाशौचानन्तरदिने वृषोत्सर्गः शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्
इति शुद्धे रपेक्षितत्वात् २(†) । यत् पुनरेकादशेऽङ्घ्रि संप्राप्ते यस्यनोत्-
सृज्यते वृष इत्यादि वचनं तत्तु ।

अहण्येकादशे नाम अस्थितेश्च शरीरतः । तच्च,—

आगन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥१३३२॥

तस्मात् क्षत्रियादीनां त्रयोदशपोद्गशैक त्रिशत्तमेवहःसु वृषोत्सर्गे
भवतीति निष्कर्षः ।

साम्निरपि प्रेतवृषोत्सर्गहोमो लौकिकाम्नावेव भवति ।

कालान्तरे क्रियमाणकाम्यवृषोत्सर्गहोमस्तु साम्नेः साम्नावेव भवति ।

निरग्नीनां सर्वोऽपि लौकिकाम्नावेव भवति, इति विवेकः ॥

—*—

अथ वृषोत्सर्ग प्रयोगः ।

—*—

अथोत्सर्गः, शूलगववन् कार्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां
वाश्चयुज्यां दशाहे गते सम्बत्सरे अतीते वेति । गोर्जावत् पुत्रायाः
पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्ययूथस्या कुष्ठिनमपृपत मेकहायनं
द्विहायनं त्रिहायनं वा, नीलं वध्रूं पिङ्गलं लोहितं वा
सुलक्षणमप्येके । काममलोहित मष्टाभिः सहवत्सतरीभिश्चतसृभिर्वा,
त्रोहियवमयीभिरद्भिरापोहिष्ठीयाभि ऋ गिर्बामदेव्याभिश्च ।
गाश्चाभिपिच्यालङ्कृत्य च ३(‡) । गोष्ठे चतुष्पथेवाग्निमुपसमादाय ।

-
- १(०) अन्यवोक्तम्, अथ वृषोत्सर्गं व्याख्यास्यामः । 'कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यामाश-
युज्यां दशाहे गते सम्बत्सरे अत ते वेति' ।
- १(†) इत्थं पाठोऽस्ति । अथ पौद्गलं मातृका पूजं, तां गौरी पद्मासुभी कथा १ व्याख्यः ।
'शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्' इति ।
- १(‡) अथ 'ताय, ताच, प्राच' इति पाठान्तराणि सन्ति । प्राचम्, प्रथमं पूजदिकं संख्येति ।

रौद्रं स्थालीपाकं सर्वहूतं हुत्वा, सौम्यं पायसं पौष्णं यावकञ्च, पूर्णपात्रोदकेन निर्णीतेन कुशेनवां मार्जयित्वा, वृष मग्नित्रिःप्रदक्षिणं पर्यानीयं, कदुद्राय, इमारुद्राय, याते पितरिमारुद्राय स्थिरधन्वन-
इति सूक्तैः १(*) । चतस्रोदिश उपस्थाय, प्राञ्चं प्रागुदञ्चं वा, वत्सतरीसमेतमूतसृजेत्, एनं युवानं पतिं वोददानि तेनक्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः, शाप्तजनुषा सुभगा राय स्पोषेण समिधा (वा) मदेमेति, शान्ता पृथिवी । शिव मन्तरिक्षं द्यौर्नौ देव्यभयं कृणोतु शिवादिशः प्रदिश उद्दिशेने, आपोविद्युतः परिपान्तु सर्वतः इत्यष्टभि ईषभं मासमाना मिति च सूक्तेन, स यत् पिवति खादति लाङ्गलं चोदयच्छते तेन देवान् ऋषीन् पितॄन् प्रीणाति सप्त सप्तचोभयतः परावरानुद्धरति, यः प्रेतार्थमृतसृष्ट स्तं महतो नरका-
दुत्तारयति । तस्मा देकादशेऽहिं प्रेताय वृषमुत्सृजेत् । आद्य-
मासिकञ्च दद्यात् ॥ इत्याश्वलायनमतानुसारी—

वृषोत्सर्गप्रयोगः २(+) ॥

—*—

723. अथ वौधायनोक्त उच्यते ।

—*—

सम्बत्सरे सम्बत्सरे कार्तिक्यां पौर्णमास्या माश्विन्यां वैशाख्याम्बा, गवां मध्ये क्रियेतैकवर्णो द्विवर्णोवा, योवा यूथञ्छादयति लोहितवर्णायाः जीववत्सायाः पुत्रोयूथेषु मुख्यतमो योभवति, तमलङ्करोति गन्ध-
माल्याक्षतादिभिर्वस्त्रैश्च शिवस्येष्टः पिशंगरुप इति द्वाभ्यां, यूथ मुख्याश्चतस्रोवत् सतरीश्च समीपे, देवयजन उल्लेखनाद्यग्निं प्रतिष्ठान्तं कृत्वा, प्राणानायम्य तत्र वृषोत्सर्गं होमं करिष्ये । तत्र वृषोदेवता, चरुहविः, आघारवत्तन्त्रं इत्यादि सङ्कल्प्याग्निमुखान्ते पक्कं जुहोति । 'पूषागा अन्वेतुनः', 'शुक्रन्तेऽन्यत्' इति द्वाभ्यां आज्या हुतीरूप-

जुहोति १(*) । इह धृतिः स्वाहेति चतसृभिरूप सृजन्धरुण-
न्मात्रे (वत्सं धारय) धरुणो धयन् राय स्पोष अस्मासु-
दीधरत्स्वाहेत्येतया ऋचा । अगावा अप्नन्नुत भद्र मक्रन्निति एते
नाष्टत्युचा सूक्तेन प्र त्यचेन नतासन्तिर्बेनता अर्वागिति द्वौ प्रतीकौ,
नमस्ते रुद्र इति २(†) । पञ्चदशभिरष्टाभिः स्त्रिभिरार्द्धैश्च ।
ततः स्विष्टकृदादि वरदानान्तं कृत्वा बिल्वपर्णेषु योरुद्रः अग्राविति
हुतशेषं निधाय, अतिरुद्रं जपित्वा गोमिथुनं लाजामन्त्रेण त्रिःप्रदक्षिण-
मग्निं पर्याणीयाङ्कयित्वा ऋचां प्राचीमिति ३(‡) तिलोदकं नियाय, तं-
वत्सतरीश्च पाययित्वा तत्सृजति । एनं युवानमिति द्वाभ्यां गच्छन्त-
मनुमन्त्रयते । त्वां गावोवृणुत राज्यायेति, गवां मध्येतिष्ठन्तम-
नुमन्त्रयते, मयोभूवर्वात इत्यनेनानुवाकेन ।

अथ तासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा आशिपो
वाचयित्वा अश्वमेधफलमाप्नोतीत्याह भगवानुवौधायन इति ॥

—*—

अथ कात्यायनोक्त उच्यते ।

—*—

724. अथ वृषोत्सर्गो गो यज्ञेन व्याख्यातः ।

कार्तिक्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां रेवत्यां चाश्वयुजस्य मन्वे गवां सुसमिद्ध-
मग्निं कृत्वाज्यं संस्कृत्येह रति रिति पङ्जुहोति ४(+) । प्रतिमन्त्रं
पूपागा अन्वेतुनः पूपारक्षत्वर्वतः पूपावाजमुसनोतु नः स्वाहेति
पौष्णस्य जुहोति । रुद्रान् जपित्वैक वर्णोवा योवा यूथं च्छादयति
यं वा यूथं च्छादयेद् । रोहितोवा स्यात्सर्वार्द्धै रूपेतो जीववत्सायावा
पयस्विन्याः पुत्रो यूथे चलितः रूपस्वित तमः स्यात्तमङ्कृत्य यूपे

१(*) शुक्ल यजुः ८ अः । ५१ मः । 'उपसृजन्'—अङ्कः, १।१४।८।१२५, ७, १८८,
१०।२।१२।२, १० ।

२(†) " " " " " " ।

३(‡) शुक्ल यजुः २८ अः । १—१५ मः । एपते, साम, उः ६।२।३ । एनमिति,—साम, पुः,
१।३।१० । आद्यर्धेषणे, १।८३।३० ।

४(+) " " १७ अः । ६६ मः । "क्षेत्रात्" इत्यत्र 'क्षे' इत्थं भिन्नः पाठः ।

मुख्याश्चतस्रोवत्सतर्ह्यः । ताश्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं चो ददानि तेन
क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः साप्त जनुषा सुभगा राय स्पोधेण समिषा
मदेमेत्येतयैव यंवीतसृजेत् । तमभ्यर्ध्याभि मन्त्रयते ।
मयो भूरित्यनुवाकशेषेण १(*) सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा
ब्राह्मणान्भोजयेत् । पशुमप्येके कृर्वन्ति । तस्य शूलगवकल्पो
व्याख्यात इति । एवं स्वस्व सूत्रानुसारेणान्येऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः २(†) ॥

725. वृषोत्सर्गे लाज होमः कार्थ्य इत्युक्तं देवजानीये,
लाज होमादिभिर्मन्त्रैर्होमं कुर्याद्विचक्षण इति पुराणान्तरा दिति ।

726. अङ्गन विषये रेणु :—

ततोऽस्य दक्षिणे भागे त्रिशूलाकृति मालिखेत् ।
वामभागे तथा चक्रं प्रतदो नायसेनत्विति ॥१३३३॥

727. गोवृषयोः प्रार्थनोक्ता पुराणे—

धर्मस्तं वृषरूपेण गवा मानन्द कारकः ।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥१३३४॥
तीक्ष्णशृङ्गाय विद्महे वेद पादाय धीमहि तन्नोवृषः प्रचोदयात् ।
इयं (एवं) वृषभ गायत्री पूजायां विनियुज्यते ।
वृषोऽसि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥१३३५॥
वृणोमि तमहं भक्त्या समां रक्षतु सर्वतः ।
गावो ममाप्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्टतः ३(‡) ॥१३३६॥

१(*) 'तमभ्यर्ध्याभिमन्त्रयेत्' इत्यन्यः पाठः । मयोभूरितिमावाहि स्वाहा इति पञ्चमन्त्राः ।

अन्यत् सर्व्वं वङ्गवचानां वृषोत्सर्गसन्दर्भे विद्यते ।

यजुषां वृषोत्सर्गे पद्यतौ च ।

२(†) चतुर्वाक्य—प्रायुक्तः ।

३(‡) खं सूत्रम्, यथा—गोभिल गृह्य सूत्रं च्छन्दोगाणाम् ।

पारस्करगृह्यसूत्रं—यजुषाम् ॥

वाचस्पत्यायन गृह्यसूत्रं कात्यायनश्च ऋग्वेदिनाम् । तथैव ख ख ब्राह्मणाः ५-१२ धनिः ।

'धर्मेण विद्यताः प्रजाः' इति मित्रः पाठः ।

गावोमे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमान-महोदधौ ॥१३३७॥
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ।
 या लक्ष्मीः सर्व्वं देवानां याच देवेष्ववस्थिता ॥१३३८॥
 धेनुरुपेण सा देवी मम पाषं व्यपोह्यतु ।
 अयं हि वोमया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः ॥१३३९॥
 तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ।
 धारणाद्धर्ममित्याहु धर्मिणा विधृताः प्रजाः १(*) ॥१३४०॥
 चरत्वं कर्मभूमौ हि वृषः वत्सतरी युतः ।
 धर्मं पुत्रान् यशः कामान् मद्यदेह्यनु सम्पदः ॥१३४१॥
 एकोत्तर शतञ्चैव कुलानां तारस्व मे ।
 प्रप्तास्तु रुद्ररूपाय पत्न्यस्ते च वृषोत्तमः २(†) ॥१३४२॥
 पितृणां तारणार्थाय पर्य्यटस्व महीमिमाम् ।
 शृङ्गाप्रक्षेपणैः सर्व्वं तस्य पापं बिनाशय ॥१३४३॥
 तस्य प्रेतस्य इति ।
 पितरस्तृप्ति मायान्तु पुच्छाम्रजलशीकरैः ।
 यस्त्वां हिंस्यात्तु पापात्मा नरकं यातु चाक्षयम् ॥१३४४॥
 यस्त्वां रक्षति धर्मिष्ठः स्वर्गं यातु निरामयम् ।
 वृषोऽहि भगवानीशो वत्सिका मुक्तिरूपिणी ॥१३४५॥
 इमाश्च मुखपाः पत्नीत्वे गृहाण त्वं हि गोपते !
 कल्पिताः क्रीडनार्थाय मयोत्सृष्टः सुखं व्रजेति ॥१३४६॥
 एते मन्त्रा वृषोत्सर्गकाले पठनीयाः ।
 उत्सर्गात् पूर्वं यवतिलयुतं कुश जलं कस्मिंश्चित्तान्नपात्रे कृत्वा
 728. वत्सतरी पुच्छमिलिते वृषपुच्छे तर्पणं कुर्यादित्युक्तं वाराहे ।
 गवां लाङ्गुल मुद्गृत्य ब्राह्मणो हस्त आददेत् ।
 पात्रे औदुम्बरे कृत्वा तत्र दद्यात्तिलोदकम् ३(‡) ॥१३४७॥

१(*) प्रागपिगोदान प्रसङ्गे एते सप्तमन्त्रा उक्ताः ।

२(†) पुत्रास्तु रुद्ररूपाः ये पत्नीः सप्त वृषोत्तमः इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) प्रागपिगोदान प्रसङ्गे एते सप्त मन्त्राः । यत्र श्री दुम्बरगन्धर्व, तावपावलिबन्धः ।

तर्पणमन्त्रो यथा—

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये ।
 मातृपक्षश्च ये केचिद् येचान्ये पितृपक्षजाः ॥१३४८॥
 गुरु श्वशुर बन्धूनां ये कुलेषु समुद्रवाः ।
 ये प्रेतभावमापन्ना येचान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥१३४९॥
 वृषपुच्छोदकेनैते लभन्तां तृप्तिमुत्तमामिति ॥१३५०॥

729. ब्रह्माण्डेऽपि—

अपसव्यन्ततः कृत्वा गवां पुच्छेषु तर्पयेत् ।
 ब्रह्माद्या देवताः सर्वा ऋषयो मुनयस्तथा ॥१३५१॥
 असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिकास्तथा ।
 दिक्पाला लोकपालाश्च ग्रहदेवाधि देवताः ॥१३५२॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः १(*) ।
 विश्वे देवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ॥१३५३॥
 क्षेत्रपीठोपपीठानि नदा नद्यश्च सागराः २(†) ।
 पातालस्था नागपत्न्यः नागाश्चैव सपर्वताः ॥१३५४॥
 पिशाचा गुह्यकाश्चैव (प्रेताः) गन्धर्वगणराक्षसाः ।
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च येच पातालवासिनः ॥१३५५॥
 शिवा शिव स्तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ।
 तपोधनाश्च भगवान् अव्यक्तः परमेश्वरः ॥१३५६॥
 क्षेत्रोपधिलतावृक्षा वानस्पत्याश्च देवताः ।
 कपिलः शेषनागश्च तक्षकोऽनन्तएव च ॥१३५७॥
 अन्ये जलचरा जीवा असंख्यातास्त्वनेकशः ।
 चतुर्हश्यमाश्चैव ये चान्ये यमकिङ्कराः ॥१३५८॥

१(*)

‘इषोत्सर्गेष ते सर्वे लभन्तां तृप्तिमुत्तमाम्’ इति भिन्नः पाठः । अथैव मत्स्य पुराणे,
 देवोपुराणे, ब्रह्म पुराणे, इषोत्सर्गतन्त्रे चास्ति । पुत्रालुचद्रूपा ये (प्रेत) पद्मलव
 इषोत्तमः’ इत्यं अधिकसंज्ञ पाठान्तरमस्ति ।

२(†)

नीलवृषलक्षणं यथा,—‘चरणानि मुखं पुच्छं यस्य त्रीणि गोपतेः ।
 लाचारस्य सर्वेषां तं नीलमिति निर्दिशेत्’ इति मातृस्य ।
 ‘येष पीठादि पीठानि’ इति पाठान्तरमस्ति ।

सर्वेपि यक्षराजानः पक्षिणः पशवस्तथा ।
 स्वेदजोद्भिजा जीवा अण्डजाश्च जरायुजाः १(*) ॥१३५६॥
 अन्येऽपि वनजीवाश्च(ये)दिवानिशं विहारिणः ।
 अजागोमहिपीरूपा ये चान्ये पशवस्तथा ॥१३६०॥
 शान्तिदाः शुभदास्तेस्युनीलपुच्छेषु तर्पिताः ।
 आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं ये चान्ये गोत्रिणस्तथा ॥१३६१॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः ।
 सर्प(त्र)व्याघ्रहता ये च शृङ्गि-द्रष्टृघनिलादिभिः ॥१३६२॥
 अपुत्रा अक्रिया येच अदारा धर्म वर्जिताः ।
 आमगर्भा मृता येच शस्त्रघातै मृताश्च ये ॥१३६३॥
 संस्काररहिता येच रौरवादिषु गामिनः ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं इत्यादि तिलोदकमित्यन्तास्तर्पणमन्त्राः ।
 एवन्तर्पणं कृत्वा पुत्रकामश्चेदयजमानस्तर्हि सत्नीकयजमानमुपवेश्य-
 सप्तधान्यहिरण्यादि पूतवंशपात्रेषु तान्येकीकृत्य तदुपरि रुद्रकलशोदक-
 दानेन, वारुणैर्मन्त्रैरापोहिष्ठेत्यादिभिश्च वैदिकैराचार्य्यैऽभिषिच्य
 पौराणिकैरभिषिच्येत् ।

पौराणिकाः ते मन्त्रा यथा,—२(†)

सुवास्त्वामभिषिच्यन्तु ब्रह्मविष्णु महेश्वराः ।
 वासुदेवोजगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणोविभुः (प्रभुः) ॥ १३६४॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमोवैनिर्ऋतिस्तथा ॥१३६५॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथाविभुः (शिवः) ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥१३६६॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मी धृतिर्मेधा बुद्धिश्चक्षाक्षमामतिः ।
 पुष्टिर्लजा वपुः शान्तिः तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ३(‡) ॥१३६७॥

- १(०) जीवा—चलारोगुणादयः । 'जरायुजाण्यजोद्भिज्जन्तु दजाः । ते मानवः-पक्षि-मशक-
 तरु गुणादयः । सौख्यदर्शनेऽन्यदस्ति । चानिलादिभिः-प्रबलवाद्याघात निर्घातादिभिः ।
 २(†) एते मन्त्रा वसिष्ठसंहिताया इति द्वौचायन्येऽस्ति ।
 ३(‡) 'बुद्धिर्लजा' इति भिन्नः पाठः ।

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये १(*) ।
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमोबुधजीव सितार्कजाः ॥१३६८॥
 प्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्ष राक्षसपन्नगाः ।
 ऋषयोमुनयोगावोदेव मातर एव च ।
 देवपत्न्योद्भुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसाक्षणाः ॥१३६९॥
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानोवाहनानि च ।
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥१३७०॥
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 एते त्वामभिसिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये २(†) ॥१३७१॥

अन्येच मन्त्राः—

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ३(†) ।
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।
 भगन्ते वरुणोराजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ॥१३७२॥
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयोविदुः ।
 यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।
 ललाट कर्णरक्षणैरापः शुद्धन्तु सर्वदेति ॥१३७३॥
 ललाटे कर्णयोरक्षणेक्षन्तु बालधि कर्णयोरक्षणेन यस्तद्रक्षतु सर्वदेति ।
 एवमभिषिक्तोयजमानः, स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तराणि धृत्वा,
 वृषभस्य दक्षिण खुर समीपे श्राद्धं कृत्वा पायसादिद्रव्येण सर्वपितृभ्यः
 पिण्डान्दत्त्वा वृक्ष्यमाणश्लोकैरपि, पिण्डान्दद्यात् ।

- १(०) 'सर्वं' इत्यत्र धर्म' इति कचिद् अन्य' भिन्नः पाठः । मन्त्रशास्त्रे च एते शान्ति पाठमन्त्राः ।
 शुक्ल, यजुः—४।१६ ।
 " " १६।१४ ।
 २(†) 'पावनं कृतम्' इति भिन्नः पाठः । शुक्ल यजुः १५.; मः २।३ ।
 " पावमानो सूक्तानि प्रागुक्तानि । एतानि सूक्तानि बहुचानां उच्योत्सर्गपद्धति सन्दर्भे सन्ति ।
 १(‡) भगं षड्युगाः, ऐश्वर्यं समग्रं धर्मं यश्चः श्रियः ।
 शान वैराग्ययोश्चैव षष्ठा मग इतीरणा' । इति कृतौ ।
 अवापरच,—उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूतानामगति' गतिम् ।
 वेति विद्या मविद्याश्च सवाचो भगवानिति' इति श्रुतौ ।
 सायणभाष्ये च ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।

गुरु श्वशुर वन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥१३७४॥

वृक्षयोनिं गता येच पशुयोनिङ्गताश्च ये ।

पङ्कत्वैश्च गता येवै येच मूकत्वमागताः ॥१३७५॥

ते यथा,—

येमे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

क्रियालोपगता येच तिर्भग् योनिगताश्च ये १(*) ॥१३७६॥

पङ्कत्वैश्च गता ये वै येच मूकत्वमागताः ।

खुरदत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥१३७७॥

आब्रह्मणो ये पितृवंशजाताः,

मातुस्तथावंशभवा मदीयाः ।

कुलद्वये ये ममदासभूताः ;

भृत्यास्तथैवाश्रित सेवकाश्च ॥१३७८॥

मित्राणि सख्यः पशवश्च कीटाः,

दृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

जन्मान्तरे ये मम दासभूताः,

तेभ्यः स्वधा (सदा) पिण्डमहन्वदानि २(†) ॥१३८६॥

अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८०॥

वन्धुवर्गं कुले येच गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८१॥

मातामहकुले येच गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८२॥

१(०)

अथ पाठ-व्यतिक्रमोऽस्ति । षोडश पिण्डदान सन्दर्भे मन्त्रोऽयं अथसाधेऽस्ति ।

गयाग्राह सन्दर्भे मातृषोडशौ, पितृषोडशौ प्रकरणेच एतेमन्त्राः वर्तन्ते ।

‘क्रियालोपगता येच आत्यन्थाः पङ्कत्वैश्च ।

विदुषाचामगमांच ज्ञाताज्ञाता कुले मम’ ॥

इति च पाठान्तरमस्ति ।

२(†)

एव सन्त्यच परिशिष्टे विद्यते । अथ पाठान्तरमस्ति । ‘अथतु कुल’ इत्यारभ्य षोडशो पिण्डदान मन्त्रः ।

अजातदन्ता येकेचिद् येच गर्भप्रपीडिताः ।
 तेपामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८३॥
 अग्निदग्धाश्च ये केश्चिन्नाग्निदग्धा स्तथापरे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८४॥
 दावदाहे मृता येच सिंहव्याघ्र हताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डन्ददाम्यहम् ॥१३८५॥
 उद्धन्धन मृता येच विपशस्त्र हताश्च ये ।
 आत्मोप (आत्माप) घातिनो येच तेभ्यः पिण्डन्ददाम्यहम् ॥१३८६॥
 अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृष्णया हताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८७॥
 रौरवेचान्धतामिस्त्रे कालसूत्रेच येस्थिताः १(०) ।
 तेपामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८८॥
 अनेक यातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेपामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८९॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासुच ये स्थिताः ।
 तेपामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९०॥
 पशुयोनि गता येच पक्षिकीट सरीसृपाः २(†) ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थाः तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९१॥
 जात्यान्तर सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९२॥
 दिव्यन्तरीक्षभूमिस्थाः (ष्ठा) बान्धवाः पितरस्तथा ३(‡) ।
 मृता असंस्कृता येच तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९३॥

-
- १(०) 'असिपत्न वने घोरं कुम्भो पाके चये गताः' इति भिन्नः पाठः ।
 २(†) 'चन्द्रे दुर्धरगैर्धेव' इत्यपि पाठान्तरम् ।
 ३(‡) 'दिव्यन्तरिक्ष भूमिस्थाः पितरो बान्धवादयः' , , , ,
 ,, 'अथ' पञ्चदश मन्त्रस्थः पाठः । 'आदर्श पुनःकालरे पीडयपिण्डदान मन्त्राणां नामो-
 विधाःपाठभेदाः सन्ति ।
 जन्तान्तर विषये शास्त्रप्रमाणसंसंख्यमस्ति तथाहि,—'वद्भूति मे व्यतीतानि जन्मानि
 तव चार्जुन' । ति । अन्यत् कठोपनिषदि ।
 'जन्म जन्मपदभ्यस्त्रं हानमभ्ययनन्तपः' । 'शरीरद्वैः कर्मदोषैः याति स्थावरतां नरः ।
 काधिकैः पचि स्रगतां मानसैरन्तः जातिताम्' इति मनुः ।

ये केचित् प्रेत रूपेण वर्तन्ते पितरोमम ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१३६७॥

येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां (तु) ॥१३६८॥

एवं पिण्डदानं समाप्य आद्वशेषं समापयेत् ।

तर्पणाभिषेक-पिण्डदानानि काम्यवृषोत् सर्गे एव भवन्ति, शिष्ट-
समाचारात् । प्रेतवृषोत् सर्गे तु तर्पणं कृताकृतमिति केचित् ।

एवं वृषोत्सर्गं कृत्वा ऐशान्यां दिशि वृषं चालयेदित्युक्तं, वैष्णवे ।

वृषं वत्सतरी युक्तं ऐशान्यां चालयेद्विशि ।

लोहकारं प्रयत्नेन तोपयेद् वस्त्र गन्धतः ॥१३६९॥ इति ।

730. ब्राह्मेऽपि,—

अनेन विधिना यस्तु लक्षण्यं वृषमुत्सृजेत् १(*) ।

सोऽनन्तफलमाप्नोति पितॄणां मुक्तिं कृत्वा ॥१४००॥ इति ।

731. वृषलक्षणं, मात्स्ये,—

उन्नतकन्धककुद ऋजु लाङ्गुलभूषणः ।

महाकटितटस्कन्धो वैदूर्यमणि लोचनः ॥१४०१॥

प्रबालगर्भशृङ्गाग्रः सुदीर्घऋजुवालधिः ।

नवाष्टदशसंख्येस्तु तीक्ष्णस्त्रैर्दशनैः शुभैः ॥१४०२॥

मल्लिकाक्षश्च भोक्तव्य स्तथा वर्णस्तु ताम्रकः ।

श्वेतोदरः कृष्टपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥१४०३॥

पक्षप्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभि मुखे सदा ।

सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थ साधकः ॥१४०४॥ इति ।

१(*)

‘वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो दीयाव कपिलाशुभा’ इति श्रुतिरस्ति ।

‘अथोवाचानाद् द्वितीयोऽङ्गि यस्य गोत्सृज्यते उपः ।

पिशाचत्वं ध्रुवन्तस्य दत्तेः श्राद्ध शतैरपि’ ॥ इति स्मृतिः ।

‘एनं युवानं पतिं वोद्ददामि’ इत्यादि श्रुतिश्च उपदानेऽस्ति । एवमेव सांख्यायन श्रद्धा
सूत्रे विद्यते ।

वर्ज्योऽपि वृष उच्यते,—

कृष्णतालवोष्ठदशनोरुक्षश्चक्षुःशफश्च यः ।

अव्यक्तदन्तो ह्रस्वश्च व्याप्तभस्मनिभश्च यः ॥१४०५॥

ध्वांक्षगृध्र सर्वाणश्च तथा मूषक सन्निभः ।

चण्डाक्षश्चैव काणश्च केकरोर्गौर्न दीयते ॥१४०६॥

एतल्लक्षणा घेनुरपि न देयेति १(*) ।

ततो वै कपिलाघेनुं सालङ्कारां विधानतः ।

प्रेतस्वर्गस्य कामेन ब्राह्मणाय समुत्सृजेत् ॥१४०७॥ इति

732. ब्रह्मपुराणात् ।

वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत देयाच्च कपिला शुभेति मत्स्यपुराणाच्च ।

अन्यच्च—

शतमर्द्धं तदर्द्धं वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

प्रेतमुक्ति-वृषोत्सर्गे भोजयेद् ब्राह्मणाष्टकम् । २(†)

लोमत्वग्दाहजनित-दोषनिर्हरणाय तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेदष्टावेकोद्दिष्टविधानत इति ॥१४०८॥

इदमेव वसु आद्धमित्युच्यते । इदं वसु मात्रोद्देशपक्षे सव्येन भवति ।

उभयत्रापि पिण्डदानं कृताकृतमिति पद्धतिकाराः प्राहुः ।

733. तत्र वसुनामानि, भारते—

ध्रुवोधरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥१४०९॥ इति ।

१(०)

एतल्लक्षणा, उक्त निषिद्धलक्षणाविति श्रेया ।

२(†)

‘गर्भाधानादि चार्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दय’ इति स्मृतौ ।

‘विप्राणां भोजनेर्होमेः प्रोचणीये रक्षनिश्चय’ इति मार्कण्डेय पुराणम् । ‘यावतीषां

देवताः सर्वा एतां वेदविदि ब्राह्मणेष्वसन्ति’ इति श्रुतिः । अन्यद्विद्वानलं चतुर्थं लक्षणे

गोदानं प्रसङ्गे प्रोक्तम् । भवानरे, वेदिराज वसु प्रथमतो महाभारतोक्ताः ।

734. कालिकापुराणे,—

अरण्ये चत्तरेवापि गोष्ठेवा मोचयेद् वृषम् ।

न गृहे मोचयेत् विद्वान् कामयेत् पुष्कलं फलम् ॥१४१०॥ इति

वृषमुत्सृष्टुं यदि न शङ्क्यात्तदाह, रेणुः—

न शक्यते वृषोत्सर्गं कर्तुं होमन्तु कारयेत् ।

न करोति यदा होमं तत्रान्नं प्राप शोणितमिति १(*) ॥१४११॥

735. पा[श्च]ण्ड्येऽपि,—

वृषोत्सर्जनं वेलायां वृषाभावे कथं भवेत् ।

हिरण्येनाथवा दर्भैः कृत्वा तंवृषमुत्सृजेत् ॥१४१२॥

अस्योपलक्षणत्वाद् मृन्मयादिरप्युत् स्रष्टव्यः ।

अन्यत्र विशेष उक्तः ।

असमर्थः समर्थोवा वृषाभावे कथं भवेत् (चरेत्) ।

गोष्ठाद् वृषं गृहं नीत्वा मुद्रा(द्रा)न्तं भोजयेत्ततः ॥१४१३॥

इति श्रीमदनन्त भट्ट विरचिते विधानपारिजाते

वृषोत्सर्गं विधानं समाप्तम् ।

—*—

अथ षोडशश्राद्धानि ।

—*—

आद्यं (श्राद्धं) एकोद्दिष्टं मूत्रमासिकं त्रैपाक्षिकं द्वितीयं (तृतीयं) चतुर्थं पञ्चमं षान्मासिकं मूत्रषान्मासिकं सप्तममष्टमं नवमं दशममेकादशं द्वादशमूनाब्दिकञ्चेति ।

736. तथाच जातूकर्णः—

द्वादशप्रति मास्यानि आद्यषान्मासिके तथा ।

त्रैपाक्षिकाब्दिकेचेति श्राद्धान्येतानि षोडशेति ॥१४१४॥

अत्राद्यषान्मासिकाब्दिकं शब्दाः सम्प्रदायानुसारेण व्याख्येयाः ।

737. एषां कालमाहतु, वृद्धयाज्ञवल्क्यशातातपौ,—

मृतेऽह्नितु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥१४१५॥

एवमाद्यमेकादशेऽनि, आद्यमिहैकोद्दिष्टमित्यर्थः ।

एतच्च क्षत्रियादेरशौचमध्य एकादशेऽह्नयेव कुर्व्यादित्युक्तं—

738. वृद्धवसिष्ठेन,—

एकादशेऽहि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक् ॥१४१६॥ इति ।

739. लौगाक्षिरपि,—

आद्यशाद्धमशुद्धोऽपि कुर्व्यादेकादशेऽनि ।

कर्तुः तात्कालिकी शुद्धि रशुद्धः पुनरेव स इति ॥१४१७॥

एकादशाहे श्राद्ध विध्नेसति कालमाह, हेमाद्रौ,

740. वौघायनः—

एकोद्दिष्टं (च) एवं स्याद् द्वादशेऽह्नि वा पुनः ।

अत ऊर्द्धमयुग्मेषु कुर्वीताहः स्व (सु) शक्तिः १(*) ॥१४१८॥

अर्द्धमासेऽथ वामासि पाकेनैव समाचरेत् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥१४१९॥ इति ।

741. यत्तु मातृस्ये,—

एकादशेऽनि तथा विप्रानेकादशैवतु ।

क्षत्रियादिः सूतकान्ते भोजयेदर्चयेद्द्विजान् ॥१४२०॥

इत्यादिवचनं तद्गुणश्राद्धपरमिति मदनपारिजातादौ व्याख्यातम् ।

742. स्मृत्यर्थसारेऽपि—

सूतकान्ते प्रेतरूप रुद्रोद्देशेनैकादश ब्राह्मणभोजनं कार्यमिति ।

रुद्रगणश्राद्धं षोडशश्राद्धेभ्यः पूर्वमभावि ।

आदौ रुद्रगण श्राद्धं षोडशस्युरनन्तरम् ॥१४२१॥ इति स्मृतेः ।

743. रुद्रनामानि, भारते,—

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषापकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी भैरवस्तथा ।
मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाल्येकादश स्मृताः ॥१४२२॥ इति ।

आद्यमासिकं द्विरावृत्त्या कार्यमित्याह,—

744. गोभिलः—

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यं मनलेऽथवा ।
पुनश्च भोजयेद् विप्रं द्विरावृत्तिर्यतोभवेदिति ॥१४२३॥

745. अतएव नारायण भट्टोऽप्याह,—

मासिकानि दशैकश्च आद्ये द्वेऽत्यर्द्धं (द्वयर्धं) मासिकम् ।
ऊनाद्धं मूनघन्मासं प्रेतश्राद्धानि षोडश इति १(+) ॥१४२४॥
अत्यर्द्धमासिकं तु त्रैपाक्षिकमित्यर्थः ।

इदं सद्यः शौचेऽप्येकादशाहे कार्यमित्याह, शङ्खः,—

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिष्विति ॥१४२५॥

746. रुद्र (दुं दुं) पद्धतिकारस्तु—२(+)

सद्यःशौचे.....द्वादशमासिकानामाद्यश्राद्धं कृत्वा द्वितीयेऽन्त्यैकादशाह-
कृत्यमित्याह । प्रमाणन्तु नोक्तवान् । तेन यथाचारं व्यवस्थेयम् ।
त्रिरात्राशौचे तच्चतुर्थदिने एकादशाहकृत्यमिति नारायण भट्टीये ।

747. अत्र रेणुरपि,—

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेनास्थि सञ्चयः ।
नवश्राद्धं वृषोत्सर्गमाद्यं तुष्ट्यै समाचरेदिति ॥१४२६॥

१(*) 'षत्यर्द्धं मासि १' इत्यं पाठः षति ।

२(+) 'श्राद्धान्मासिकादीनि कुर्यादित्याह गीतमः' इत्यं पाठस्तु विद्यते ।

अन्येषां द्वादशमासिकानां कालाः द्वादशमासिकेषु द्वादशमृताहानि ।
 मृतेऽनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सर, मिति पूर्वोक्तं स्मृतेः ।
 ऊनमासिक कालस्तु द्वादशाहं ऊनमासोवा ।
 मरण द्वादशाहे स्यान्मास्यूनं वोनमासिकमिति—

748. गोभिलोक्तेः ।

ऊनषान्मासिककाल ऊनपष्ठमासः ।
 ऊनाव्दिककाल ऊनद्वादशमासः ।
 त्रैपाक्षिक स्तृतीयः पक्षः ।

तद् यथा—

ऊनषाण्मासिकं पष्ठे मास्यूनेप्यूनमासिकम् ।
 त्रैपाक्षिकं त्रिपक्षे स्याद्नाब्दं द्वादशे तथेति ॥१४२७॥

749. हेमाद्रौ गालवोक्तेः । १(*)

अत्र विशेषमाह काष्णार्जिनिः—

आद्धात्पूनाब्दिकादूने न कुर्यादित्याह गौतमः ।
 कुर्यात्त्रैपाक्षिकं आद्धं त्रिपक्षे विपमेऽनि ॥१४२८॥ इति ।
 दुण्डु—नाम्ना धर्मशास्त्र निवन्धकारः ।

750. ऊनश्राद्धेऽन्यविशेष माह, गार्ग्यः—

नेक्षणं भार्गवदिने चतुर्हस्यां त्रिपुस्करे २(†) ।
 ऊनश्राद्धं नकुर्वीत गृही पुत्र धन क्षयाद् ॥१४२९॥ इति ।

१(१)

चतुर्वर्गचिन्तामणौ धर्मशास्त्रनिबन्धे । महर्षिगालव आदित्यः ।

२(१)

विपुष्टर योगमाह, ज्योतिषे—

‘वाराः क्रूराक्षिभिर्द्रा नचत्तंभद्र-पादुकम्’ ।

पुनर्वसुतराषाढा कृत्तिकोत्तर फल्गुणी ।

पूर्वभाद्रविशाखा च रवि भौमशनेश्वराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरिव च ।

एतेषामेव योगेऽनु भवतीति विपुष्टराः’ ॥

751. मरोचिरपि,—

त्रिपुष्करेषु नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
चतुर्द्दश्यां तु नो तानि कृत्तिका सु त्रिपुष्करे ॥१४३०॥ इति
भद्रायां (तु) न कार्यमिद्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—
भद्रायान्तु न कर्त्तव्यं न्यून आर्द्धं त्रिपुष्कर इति ।
यदि तत्र साम्बत्सरेऽधिमासस्तदा आर्द्धद्वयं स्यात् ।
आर्द्धीयेहनि सम्प्राप्तेत्वधिमासो भवेद् यदि ।
आर्द्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन् फलं लभेदिति—

752. वृद्ध वसिष्ठोक्तेः ।

अब्दमम्बुषटं दद्यादन्नं बारि समन्वितम् ।
सम्बत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासन्तु मासिकमिति कौथुमोक्तेश्च ।
इमानि आर्द्धानि लौकिकामि-सम्पाद्यानि ।
सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतआर्द्धानि यानिवै ।
तानिस्यु लौकिके बह्ना वित्याहा(प्रा)भ्वलायनः ॥१४३१॥

753. इति स्मृतेः । आहिताग्नेरत्रविशेषमाह, कात्यायनः—

आर्द्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
न्यूनानि न प्रकुर्वीत प्रमी (ता) तेऽहनि सर्वदा ॥१४३२॥
ध्रुवानि त्रिपक्षादूर्द्धानि आर्द्धानि । प्रमीते, मृततिथौ १(*) ।
ऊर्द्धं त्रिपक्षाद्यर्द्धाद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अथस्तु कारयेद्दाहा दाहिताग्नेर्द्वि जन्मनः ॥१४३३॥ इति—

754. जातु कर्णोक्तेः ।

इमानि आर्द्धानि स्वस्वकालेन कृतानि चेत्तत्राह—

755. ऋष्यशृङ्गः—

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं सदेति ॥१४३४॥

756. कण्वोऽत्र विशेषमाह,—

नवभ्रातृ मासिकञ्च यद् यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तर स्वातन्त्र्या दनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥१४३३५॥ इति

757. पैठीनसिः—

सपिण्डीकरणा दन्वाग् यानि भ्रातृानि षोडश ।

एकोद्दिष्ट विधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानितु ॥१४३६॥

सपिण्डी करणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यवदं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात् स तान्यपीति ॥१४३७॥

पुत्र बहुत्वे विभक्तत्वेऽपि ज्येष्ठे नैवेमानि कार्याणीत्याह—

758. प्रचेताः ।

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विविधाः क्रियाः ।

कुर्युर्नै कैकशः भ्रातृ माव्दिकन्तु पृथक् पृथगिति ॥१४३८॥

अत्राव्दिकं पृथक् पृथगिति,—विभक्त विषयम् १(*) ।

अविभक्तेषु ज्येष्ठेनैवतुकार्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥१४३९॥

759. मरीचिरपि,—

सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतभ्रातृानि षोडश ।

पृथग् नैव सुताः कुर्युः पृथग् द्रव्येष्वपि क्वचित् ॥१४४०॥

सर्वस्यानु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैवतु यत्कृतम् ।

द्रव्येणचा (वा) विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेदिति ॥१४४१॥

760. प्रचेताः,—

अवर्वाक् सम्बत्सरात् सर्वे कुर्युः भ्रातृ समेत्यवै ।

सम्बत्सरे व्यतीतेतु कुर्युः भ्रातृ पृथक् पृथगिति ॥१४४२॥

761. षोडश भ्रातृाकरणे दोष उक्तः परिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्याणि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चेति प्रेत भ्रातृानि षोडश ॥१४४३॥

यस्यैतानि नदीयन्ते प्रेत आद्धानि षोडश ।
 प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः आद्दशतैरपीति ॥१४४५॥
 एतेषां षोडश आद्धानां स्व स्व कालेऽनुष्ठानम्, पूर्णे सम्भृतसरे—
 सपिण्डीकरणपक्षे देदितव्यम् । यदि त्रिपक्षे १(*) सपिण्डीकरणं क्रियते
 तदा सपिण्डीकरणं दिनात् प्रागपकृष्य षोडशसु दिनेषु कर्तव्याणि ।
 सपिण्डीकरणात् पूर्वं षोडश आद्दमाचरेत् ।
 ततः सपिण्डनं कुर्यात् त्रिपक्षे वा ममग्निः ॥१४४५॥
इति रेणुक्तेः ।

मुख्य आद्दं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।
 द्वादशाहेषु या भोज्या (भाज्या) एकाहे द्वादशेऽपिवेति—

762. **हारीतोक्तेश्च २(†) ।**

ऋतुं प्रतीति द्वे इत्यर्थः ३(‡) ।
 अथ यदि वृद्धि सम्भावनया सम्भृतसरात् पूर्वमेव करोति तदाप्येव—
 मेव कुर्यात् ।
 प्रेत आद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा ।
 अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दी मुखं द्विजः ॥१४४६॥ इति—

763. **शाङ्ग्यायनोक्तेः ।**

—*—

अथ यद्यग्निं मान्पुत्रः पिण्ड पितृयज्ञ-पार्वण आद्दार्थं द्वादशाहे
 सपिण्डनं चिकीर्षति । तथा सर्वाण्येकादशाहे तानि कुर्यात् ।
 द्वादशाहे यदा कुर्यात् पितुः पुत्र सपिण्डनम् ।
 एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेत आद्धानि षोडशेति द्वादशाहे षोडश आद्धानि
 कृत्वा त्रयोदशाहे सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
 आनन्त्यात् कुल धर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ।

१(*) अत 'त्रिपच' इति पाठः अस्ति ।

२(†) एक पुत्र स्थाने प्रवलवाधक सम्भावेन च 'आनन्त्यात् कुल धर्माणां पुंसांचैवायुषः क्षयात्'
 इति शक्तिशुक्लं पूर्वमुक्तम् ।

३(‡) द्वौ द्वौ मासावेकं रतुः इति ।

वि—१६

इत्येक दिन कृत्ये एषा द्वादशा हस्तुति रित्याह १(*) ।

अत्र यथा कुलाचारं व्यवस्था ज्ञेया ।

एतच्छ्राद्धं पोडशकं सपिण्डी करणानन्तरमपि कर्त्तव्याणीत्युक्तं—

764 देवलेन ।

पक्ष-सम्बत्सरादवर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

पोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥१४४७॥ इति ।

765. पैठीनसिरपि,—

सपिण्डीकरणादवर्वाग् यानि श्राद्धानि पोडश ।

एकोद्दिष्ट विधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानितु ॥१४४८॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥१४४९॥ इति ।

766. अङ्गिराश्च,—

यस्य सम्बत्सरादवर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भश्च देयन्तस्यापि वत्सर मिति ॥१४५०॥

वत्सर मिति श्रवणात् पूर्वभा विनामपकर्षेऽप्युत्तरभाविनां नापकर्षः ।

किन्तु स्वस्व कालेऽनुष्ठान मिति गम्यते । वृद्धिनिमित्तक-सपिण्डी-

करणापकर्षे उत्तर भावि न्यपि प्रतिवृद्धेः पूर्वमपकृत्य कर्त्तव्याणी-

767. त्याह, शाङ्खायनिः ।

सपिण्डीकरणादवर्वा गपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते वृद्धयन्तर निषेधना दिति ॥१४५१॥

वृद्धि श्राद्धानन्तरं तन्निषेधा दित्यर्थः ।

१(*)

महर्षिः शाङ्खायनः इत्यत्रासीत् । सर्वमेतत् शुद्धित्वे चास्ति ।

”

‘देशानुष्ठितं कुलधर्मागमम्’ इति शास्त्रात् । अन्यच्च ‘आचार प्रभवो धर्मः धर्म-
स्वप्रभुः रक्षतः’ । ‘आचारहीना न पुण्यनि वेदाः’ ।

‘यद् यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः’ ।

‘तैता मङ्गाः शिष्टाचारा याज्ञा विप्रैः सदा, भुवि’ । इत्यादयः सूतयः प्रभाषन् ।

अतः शिष्टाचारः, देशाचारः, कुलाचारः, प्रामाणिकः ।

अथ, ‘पूर्वैराचरितं च दत्तं’ इति सूत्रैः ।

768. कात्यायनोऽपि—

निवर्त्य वृद्धिं तन्त्रन्तु मासिकानि नतन्त्रयेत् ।
अयात यामं मरणं न भवेत् पुनरस्यत्विति ॥१४५२॥
यदि कुर्यात्तदा पुनर्मरणं भवेदित्यर्थः ।
वृद्धिमन्तरेणापकर्षे दोषमाह,—

769. अङ्गिराः,—

अन्तरेण च योवृद्धिं मासिकान्यपकर्षति ।
स आद्वी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जतीति ॥१४५३॥

अत्र विशेषमाह, जातूकर्ण्यः—

पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्व्वणमादरात् ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥१४५४॥ इति ।

770. कात्यायनोऽपि,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं नदद्यात् प्रति मासिकम् ।
एकोद्दिष्ट विधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥१४५५॥ इति ।
एकोद्दिष्ट विधानेन दद्यादिति सम्बन्धः । यदि प्रत्याव्दिकमेकोद्दिष्ट-
विधिना करोति तदेमान्यप्येकोद्दिष्ट विधिना कुर्यात् ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात् स तान्यपीति । पैठीनसिवचना—

771. दिति केचिदाहुः । अत्र यथाचारं व्यवस्था ।

772. एकोद्दिष्टविधिः, वाराहे,—

श्वः करिष्ये इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रेण क्रिया १(*) ।
गतोसि दिनं लोकत्वं कृतान्तं विदितान्यथ ॥१४५६॥
मनसा वानुभूतेन विप्रेक्ष्याहं निमन्त्रये ।
पूजयिष्यामि भोरोनेत्येवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥१४५७॥
अस्तं गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा उपायं विधिवन्नमं स्फुट्य द्विजोत्तम् ॥१४५८॥

पादौ प्रक्षाल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।

प्रभातायान्तु सर्व्वर्ग्यामुदितेतु दिवाकरे ॥१४५६॥

कारयित्वा श्मश्रुकर्म नखानां च्छेदनं ततः १(*) ।

स्नापनाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधि पूर्व्वकम् ॥ १४६०॥ इति ।

773. निमन्त्रण विषये वर्णतो विशेष माह, प्रचेताः—

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्योद्वौ शूद्रः प्रणति पूर्व्वक मिति ॥१४६१॥

एवं पूर्व्वेषुस्तदहर्वा निमन्त्र्य श्मश्रुकर्म कारयित्वा, स्नानाभ्यञ्जन-
संस्कृतान् मध्याह्ने आहूय प्राचीनावीती भूत्वा मुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणः
प्रेतस्य प्रेतत्वं निवृत्त्यर्थं मरणदिनादारभ्यैकादशेऽनि महैकोदिष्ट संज्ञ-
माद्यमासिकमेकोदिष्ट विधानेन करिष्य इति सङ्कल्प्य, स्वसूत्रोक्त-
विधिना तत् कुर्यात् ।

ततः षोडशश्राद्धान्या चरेत् । तत्रैवं सङ्कल्पः कार्य्यः ।

देश-काल-वैपरीत्यशङ्कायाः (या) स्वशरीस्यानित्यत्वेन हेतुना द्वादशाहेर(†)
सपिण्डी करणं कर्तुं काम आद्यमासिकं ऊनमासिकं, त्रैपाक्षिकं, द्वितीयं,
तृतीयं चतुर्थं पञ्चममूनपाणमासिकं, षष्ठं सप्तममष्टमं नवमं दशममेका-
दशकं, ऊनाब्धिकमाब्दिष्वैकोदिष्टविधिना करिष्य इति सङ्कल्प्य यथा-
वदाचरेदिति ३(‡) ।

774. अत्र विशेष धर्मा उच्यन्ते, तत्र भरद्वाजः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपिच षोडश ।

समारभ्य विधानेन यच्चान्नेन (पक्वान्नेन) समाचरेत् ॥१४६२॥

यद्वामेन हिरण्येन शूद्रस्त्वामेन कारयेदिति ।

अन्नमेकमेव सर्व्वश्राद्धेषु कालकर्तृत्वे तत्रैक्यादिति बहवः ।

१(•) 'नक्षच्छेद' ततः परम् इत्यपि पाठान्तरम् ।

२(†) द्वादशाहेति,—'यानन्तात् कुलधर्माणां पुंसां देवायुसः चयात् ।
षष्ठिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्तते' ॥ इति । प्रागप्युक्तम् ।
विप्राणां पिण्डमन्त्रयपचे क्षेपनप्राहुः ।

३(‡) यथावदिति—विधायपद्धत्यनुसारेण । स्वसूत्रानुसारेण ।

775. नारायणभट्टास्तु,—

काल देशयोरैक्येऽपि प्रतिप्रधानत्वादोदनञ्च पृथक् पृथक् इति स्मृतेः
पृथगित्याहुः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनं मैकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनामौकरणं सहितन्त्वपसव्यवत् ॥१४६३॥

776. एक पवित्र लक्षणञ्च च तुर्विंशतिमते,—

द्वे द्वे शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेदिति ॥१४६४॥

एक पात्रात्मकमेकोद्दिष्टेऽर्घ्यपवित्रमितितुण्टुपद्धतौ, कात्यायनस्यगृह्य-

777. सूत्रेऽपि,—

अथैकोद्दिष्टमेकपात्रमेकपवित्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डोनावाहनं नामौकरणं
न चात्र विश्वेदेवाः, स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः, सुस्वदितमितीत्युत्तरे ब्रूयुः ।
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरक्षताः स्म इति

778. देवजानोये ।

तिलोसि प्रेतदैवत्यः प्रेतलोकान् हिनोन्तकम् ।

गन्त्रमुत्तवा तिलानेवं प्रक्षिपेदर्घ्यपात्रके ॥१४६५॥

779. इति गारुडः ।

केचित्,

षोडशश्राद्धेषु ब्राह्मणपाणिषु प्रेताय स्वाहेत्यमौकरणमपीच्छन्ति ।

तथाचाइवलायन परिशिष्टे—

अथैकोद्दिष्टविधिं रेकमुद्दिश्यैकोब्राह्मण एकमर्घ्यपात्रं पाणावेकाहुति,
स्तदहर्निमन्त्रणं, न धूपदीपौ, न स्वधापितृशब्दौ, नाभि-
श्रवणमित्यादि ॥

780. अथ यथाचारं व्यवस्था । ब्राह्मणविषये,

781. भत्स्यपुराणम्—

पुत्रादिसूतकान्तेवै भोजयेदयुयो द्विजानिति ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छाद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ॥

तदप्येकं प्रकर्त्तव्यं अयुमानाशयेद् द्विजानिति १(*) ॥१४६६॥

782. शातातपश्च,—

एकोन्नाहण इति परिशिष्टोक्तिरशक्तविषयेति नारायणभट्टीये ।
 प्रेत आद्धेतु यत्पात्रमर्घ्यार्थं परिकल्पितम् ।
 तस्यैवोत्तानता प्रोक्ता शेषेषु न्युवजता मतेति ॥१४६७॥
 प्रेतआद्धेऽर्घ्यपात्रस्योत्तानता प्रोक्ता १(*) ।

783. सुमन्तुश्च —

आशिषोद्विगुणा दर्भा जपा (या)शीः स्वस्तिवाचनम् ।
 पितृशब्दः स्वसम्बन्धः स्वधाशब्दस्तथैवच २(†) ॥१४६८॥
 पात्रालम्भोऽवगाहश्च उलमुकोल्लेखनन्तथा ।
 अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतआद्धे विवर्जयेदिति ॥१४६९॥
 यत्तु, स्वधि (दि) तमिति तृप्तिप्रश्नः, अभिरम्यतामिति विसर्गः ।
 विकिरस्तु नलुप्यत इत्याद्येकोहिष्ट धर्म कथनम् ।
 तत्तु सपिण्डी करणानन्तर भाव्येकोहिष्ट विषयम् ।
 प्रेतआद्धे विवर्जयेदिति विशेषोक्तेरिति मन्तव्यम् ।
 अत्र आद्धे देयान्युक्तानि—

784. पाद्मे,—

वासः पात्रं चोपवीतं च्छत्रं पादकमेवच ।
 पवित्रं कर्णभूषांच प्रदद्यात् प्रेतकर्मणीति ॥१४७०॥

785. हेमाद्रौ बृहस्पतिरपि,—

शय्यालङ्कार वस्त्राद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
 गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आद्धभोक्त्रे तदर्पयेदिति ॥१४७१॥

—*—

१(*)

शातातपेनेर्षिणा उत्तानईस्यता कथिता, इत्यर्थः ।

२(†)

अत्र पाठान्तरमित्यम्, 'स्वधाशब्दः स्वसम्बन्धः स्वधा शब्दस्तथैवच' इति ।

786. अथ ब्राह्मणाभावे महैकोद्दिष्टेऽपि विशेषः ।

—*—

रेणु—कारिकायाम्,—

एकीदिष्टे तु विप्राणामभावे तत् कथम्भवेत् ।

नूतनेष्वेव भाण्डेषु पचेदन्नादिकं बुधः ॥१४७२॥

कुण्डं कृत्वा तु विधिवत् प्राणानायस्य यत्नतः ।

गोत्रस्य शर्मणस्तस्य प्रेतस्यादि (पि) विमुक्तये ॥१४७३॥

आद्यमध्येह बहौतु करिष्य इति निर्दिशेत् १(*) ।

ततोदर्भान् समादाय कुण्डमध्ये निमृज्यवै ॥१४७४॥

गोमयेनोपलिप्याथ कुर्याल्लेखणमत्र तु ।

अपो (पै) त्र्युदपत् पांशुं कुर्यादभ्युक्षणन्ततः ॥१४७५॥

पात्रेण सकुशं वह्नि मानीय च तदन्तिके ।

पहैकोद्दिष्टश्चाद्धेतु क्रियतां भवता क्षणः ॥१४७६॥

यावच्च दैवतञ्चापि तत् समीपे विनिक्षिपेत् ।

विष्टरं कुण्ड मध्येतु निधायग्निं विनिक्षेत् ॥१४७७॥

आसनादि ततः सर्वं पूर्ववत् कारये दिह ।

अर्घ्यमग्निकरे दत्त्वा तत्समीपे निवेदयेत् ॥१४७८॥

इतराणि च तन्द्राणि यथा योग्यं निवेदयेत् ।

कुण्डस्योत्तरतः पात्रं क्षालितं मण्डले क्षिपेत् ॥१४७९॥

कुण्डं तोत्त्वाथ पिण्डार्थं शेषयित्वा विधानतः ।

पातयेच्च तदन्नादि शृङ्गवेर गुडादिकम् ॥१४८०॥

घृतञ्च विधिवत्पात्रं सकुण्डञ्च परिस्तरेत् ।

परिधि र्याततस्तत्र परित्यागञ्च पूर्ववत् ॥१४८१॥

सर्वमन्नं समादाय मन्त्रैः प्राणादि पञ्चकैः ।

पात्रे शदाहूतीहूत्वा शेषं कर्म समापयेत् ॥१४८२॥

पात्रेकृत्वा अश्वमन्त्रोऽत्र वैदिकः केचिदुचिरे ।

१(०)

अवादी, मध्ये 'अघ्नौकरणं महद्दुःखं' इति । यदा बहौ इवनं कार्यमिति केचन ।

११

प्राक्शोचिव ब्राह्मणेन आहं सम्पन्नमभूत् । सम्पत्तिं कुण्डस्य ब्राह्मणेन सम्पाद्यते ।

प्रतिवचनार्थं पुनोहितम् ।

केचिदेवं वदन्त्यत्र प्रेतमुद्दिश्य निर्हृतम् ॥१४८३॥
 गोवृषं भोजयित्वाऽन्नं ततः स्नानादिकञ्चरेत् १(*) ।
 ततस्तेनोपभुक्तानि वस्त्रालङ्कारणानि च ।
 सदक्षिणानि विप्राय दद्यात् प्रेतस्य (य) चादरादिति ॥१४८४॥
 अथ प्रेतश्चाद् सपिण्डीकरणादि-आद्धभोक्तृणां प्रायश्चित्तमुच्यते ।

787. तच्च प्रयोगपारिजाते, मनुः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराके मासिके मतः ।
 पञ्चत्रयेऽति कृच्छ्रं स्यात् षण्मासे कृच्छ्रएव तु ॥१४८५॥
 आब्दिके पादकृच्छ्रं स्या देकाहः पुनराब्दिके ।
 अत उर्द्ध्वनदोषः स्या देकाहं केचिदुचिर इति ॥१४८६॥

788. अत्र विशेषमाह, यमः—

मृतस्याहनि संप्राप्ते यावद्वद चतुष्टयम् ।
 वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनमिति ॥१४८७॥

789. पार्वणश्राद्धे विशेषमाह भरद्वाजः—

भुंक्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् पडाचरेत् ।
 उपवासस्त्रिमासादि-वत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥१४८८॥
 प्राणायामत्रयंवृद्धौ अहोरात्रं सपिण्डने ।
 असरूपे स्मृतं नक्त व्रतंपारणकन्तथा ॥१४८९॥

790. असरूपे वर्णेशादिभिरसमाणे—

तथा,

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतत् त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
 साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥१४९०॥ इति ।
 चान्द्रायणं नवश्राद्धं इत्यनापद्विषयम् ।
 आपदितु, लिखितः—

791. अत्र यद्विशन्मतेऽपि—

प्राजापत्यं नवश्राद्धं पादो नश्चाद्यमासिके ।
 त्रैपाक्षिके भवेद्वद् पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥१४९१॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाब्दिके १(*) ।

त्रिरात्रं चान्यमासे तु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतमिति ॥१४६२॥

792. क्षत्रियादिश्राद्धेत्वापदि भोजने विशेषस्तत्रैव,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।

त्रैपाक्षिके सान्तपणं कृच्छ्रं (१) मासद्वये स्मृतः ॥१४६३॥

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदीरितम् ।

वैश्यस्याद्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥१४६४॥

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणं द्वयम् ।

सार्द्धचान्द्रायणं मासे त्रिपक्षेत्वेतदेवं स्मृतम् ॥१४६५॥

मासद्वये पराकं स्याद्दूर्ध्वसान्तपणं स्मृतमिति ।

एवमापदनापत्कालादि भेदेन प्रायश्चित्ते गुरुलघुत्वं यीज्यम् ।

793. अत्र हारीतस्तु,—

त्रिधा श्राद्धानि क्रोडीकृत्य प्रायश्चित्तमुक्तवान् ।

तथाहि,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तुमिश्रके (त्रिकृच्छ्रके) ।

ऐकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयत इति ॥१४६६॥

794. नवादित्रयस्वरूपमुक्तं, परिशिष्टे,—

नवश्राद्धं दशद्धानि मिश्रश्राद्धञ्च षडृतून् २(†) ।

अतः परं पुराणञ्च त्रिविधं श्राद्धमुच्यत इति ॥१४६७॥

अत्र षडृतून्,—सम्बत्सरपर्यन्तं श्राद्धमित्यर्थः ।

प्रेतश्राद्धे वैश्वदेवस्त्वंते भिन्नपाकेन कार्य्य इत्युक्तं माधवीये,—

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टन्तथैवच ।

अप्रतोवैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनीति ॥१४६८॥

वचनादिति । शेषभोजननिषेधमाहाङ्गिराः,—

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च नतद्रमुञ्जीत कर्हिचित् इति ॥१४६९॥

१(*)

अथ पूर्व्वश्लोके एवं पाठान्तरं स्यात्, 'त्रैपाक्षिके तदहं स्यात् पादीर्वाक्षिके तथा' इति ।

२(†)

ही हीमासावैक ऋतुः, षमभिः ऋतभिः सम्बत्सर एक इति । एतत्कालं व्याप्य काले प्रायश्चित्तम् ।

795. प्रायश्चित्तमपि स एवाह—

द्वाभ्यां तदाच(तु)आद्धाभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनामिति ।

एषु आद्धेषु सूतकादिप्राप्तौ, कालादर्शं ऋष्यशृङ्ग आह,—

दैवे पितृणां आद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

अशौचे तु विनिष्क्रान्ते तेभ्यः आद्धं प्रदीयत इति ॥१५००॥

796. अशौचान्तेऽप्यसम्भवे व्यासः—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरामृत सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत् कार्यं दर्शं चापि विचक्षणा इति ॥१५०१॥

तदहश्चेत् प्रलुप्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति, वचनन्तु दर्शेऽप्यसम्भव—
परमिति हेमाद्रिः ।

अमावास्यादौ विस्मरणेऽप्येवं न्यायसाम्यात् ।

पत्नीरजस्वलात्वेतु नैवम् ।

आब्धिकानि विधेयानि आमावस्यन्तथाब्धिकम् ।

अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्यारजस्वलेति ॥१५०२॥

797. व्यासस्मृतेः ।

यत्तु—

आद्धे तु समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनीति ॥१५०३॥

यत्पराशरवचनन्तत् स्त्रीकर्तृकआद्धविषयमिति माधवेनापि
व्याख्यातम् ।

798. हेमाद्रिस्तु,—

स्त्रियां रजस्वलायां सहाधि(ये)कारादेकभार्येण पञ्चमेऽहनि आद्धं
कार्यम् । भार्यान्तरसत्वे तु तद्दिन एवेत्याह । निर्णय दीपिकाया-

799. मप्येवमभिहितम् । अत्र यथादेशाचारं व्यवस्था ॥१५०४॥

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टेन विरचिते

विधानपारिजाते षोडशआद्धविधानम् ॥

अथ सपिण्डीकरण-विधानम् ।

—*—

800. तत्राष्टौ कालानाह, कालादर्शकारः—

एकादशे द्वादशेऽहि त्रिपक्षे वा त्रिमसि वा ।

पष्ठे चैकादशे वाब्दे सम्पूर्णे वा शुभागमे ॥१५०५॥ इति ।

801. कात्यायनसूत्रेऽपि,—

ततः सम्बत्सरे पूर्णे द्वादशाहे(ब्दे)वा वृद्धिप्राप्तौ वा षण्मासत्रिपक्षयो-
रप्येक इति । एवं काल-नानात्वे व्यवस्थामाह,—

802. जाबालिः—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे(र्व)दर्शेऽग्नि मान्सुतः ।

परतोदशरात्रस्य पूर्णेऽब्देन तथापरः ॥१५०६॥

नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

गापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते इति ॥१५०७॥

अस्यार्थः—

अग्निमान् सुतो दशरात्रस्य परत एकादशाहादौ दर्शे सति
पूर्वसपिण्डीकरणं कुर्यात्तदुत्तरं पिण्डपितृयज्ञं समाचरेदिति ।

803. हारीतोऽपि,—

या तु पूर्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादिब सुतोऽग्निमान् इति ॥१५०८॥

मृताहाद्वितीयदिनमारभ्य दशमीत्यवधेयम् ।

804. पुत्रस्य साम्रित्वे शङ्खः—

भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।

अधिकारी भवेत् पुत्रो महापातकिनोपिवेति १(*) ॥१५०९॥

पितुरनम्रित्वेऽपि पुत्रस्याधिकारं यतोवदति । द्वादशाहेतु,—

805. भविष्यपुराणे—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः इति ॥१५१०॥

806. मुख्यकालासंभवे, प्रयोगपारिजाते अङ्गिराः—

द्वादशाहादिषु कालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेऽन्तरभाविष्विति ॥१५११॥

साम्निकस्य कर्तुर्दशे सपिण्डने हेतु रक्तः ।

807. कात्यायनसूत्रेच—

पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदिति ।

अत्र पिण्डकरणे—पिण्डपितृयज्ञादौ १(*) ।

808. गालवोऽपि—

सपिण्डीकरणान् प्रेतैः पितृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥१५१२॥ इति ।

809. अत्र कालमाह, वृहस्पतिः—

एकादशेऽह्निकुर्वाणः पूर्वार्हे सर्वमाचरेत् ।

अपराहे तु सापिण्ड्यं कुर्यादित्याह शाण्डिलः (ल्य) इति ॥१५१३॥

सर्वं वृषोत्सर्गादि निरग्निः साम्नेः २(†) प्रेतस्य सापिण्ड्यं यदा कुर्यात् तदा तृतीयः पक्षः काल इत्याह ।

810. लघुहारीतः—

अनग्निको यदा कर्त्ता भवेत् कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतश्चेदग्निमांस्तस्य त्रिपक्षे वै सपिण्डनमिति ॥१५१४॥

811. ह्योरप्यनग्नित्वेतु, भविष्ये—

सपिण्डीकरणं कुर्याद् यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनग्निकस्य प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ! ॥१५१५॥ इति ।

१(*)

पिण्डीद्वयः यगि न् पितृयज्ञेऽन्त्ये स पिण्डपितृ यज्ञः ।

२(†)

वैध गृहीताग्निः साम्निः, निरग्निः गृहीताग्निः । अन्यदग्निहीन सन्दर्भेऽस्ति । अथ

,,

द्वयोः यजमानकर्त्तुं प्रेतयोः ।

812. कालादर्शोऽपि—

एकादशे द्वादशेहीत्यष्टौ काला प्रागुक्ताः । एवमेव व्यवस्थापितम् ।

तदयथा,—

साम्नौ कर्त्तव्यभावाद् यः प्रेते साम्नौ तृतीयकः ।

अनगनेस्तु द्वितीयाद्याः सप्तकाला मुनीरिताः १(*) ॥१५१६॥ इति ।

813. उक्तकालासम्भवे निर्णयामृते, ऋष्यशृङ्गः—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालेन यत् कृतम् ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रमे वा समाचरेदिति ॥१५१७॥

814. हेमाद्रौ नारदसंहितायामपि,—

सपिण्डीकरणं कार्यं वत्सरेवार्द्धवत्सरे ।

त्रिमासे वा त्रिपक्षे वा मासि वा द्वादशेऽह्निवेति ॥१५१८॥

अत्र सम्बत्सरेऽतोते सतीति ज्ञेयम् ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात् परतः स्थितम् ।

815. इति भविष्य पुराणोक्तेः ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्थितमिति पारिजाते नार (गर)
दखण्डोक्तेः ।

ततः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ॥१५१९॥

816. इत्युशनसोक्तेः ।

पूर्णे सम्बत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः ।

तेनैव चसपिण्डत्वं तेनैवाव्दिकमिष्यते ॥१५२०॥

817. इति हेमाद्रौ, यमवचनाच्च । अत्र षोडशत्वञ्च सपिण्डनस्य षोडश-
श्राद्धान्तर्भावपक्षे वेदितव्यम् २(†) ।

818. स्मृत्यर्थसारेतु—

वर्षान्त्यदिने सम्बत्सरमोक्षश्राद्धं सपिण्डनं च कृत्वा ३(‡) ।

परेशुर्मृताहे वार्षिकं श्राद्धं कार्यमित्युक्तम् ।

गौडादयोऽप्येवमेवाहुः । अत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

१(•) प्रागष्टौ काला वचनोक्ताः पुनर्वचनोक्ताः सप्तकालाश्चेत्याः ।

२(†) षोडश श्राद्धकालाः तद्विभागाः प्रागुक्ताः । चादौ षोडश श्राद्धानि पश्चात् सपिण्डी-
करणम् ।

३(‡) वर्षान्त्यदिने—वर्षस्य शेषेऽस्त्यदिनौ श्राद्धं कार्यम् ।

819. विष्णुरपि,—

मासिकार्थं द्वादश आह्नं कृत्वा त्रयोदशेऽहि सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहि सम्बत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमसोभ-
वेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेदिति ।

अस्यार्थः :—

अशौचानन्तरं द्वादशस्वहःसु मासिकानि तेष्वेवाद्य पष्ठ द्वादश दिनेषु न
मासिको न पाण्मासिको नाब्दिकानि कृत्वा, त्रयोदशेऽहि सपिण्डनं
कुर्यात् । तद्वत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमस स्तदा तत् मासिकार्थं एकं
दिनं वर्द्धयेत् १(*) ।

सपिण्डनन्तु चतुर्दशेऽहि कुर्यात् । शूद्रस्तु द्वादशेऽहीति, तथाहि—
मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितमिति स्मृत्यन्तराच्च ।

820. तदेतदमावास्या आह्नकारि-सच्छूद्रविषयमित्यपराकं ।

821. कल्पतरौ च प्रतिपादितं वचनवलादशौचमध्येऽपि शूद्रमात्रस्तु
सूतकान्ते कुर्यात् । मन्त्रेषामेव वर्णानां सूतकान्ते सपिण्डन, मिति

822. कात्यायनोक्तेः ।

सम्बत्सर-सपिण्डने यदि तत्र मलमास स्तत्र न कार्यमित्याह—

823. ज्योतिः पराशरः ।

गर्भेर्वाहुंसिके प्रेते भृत्येचैवानुमासिके ।

आद्याब्दिके नव (च) आह्ने नाधिमसोविधीयते इति ॥१४२१॥

प्रेते सपिण्डने अनुमासिके सपिण्डनान्तर २(†) मासिके ३(‡) ।

सपिण्डी करणादूर्द्ध यन् किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

१४ वा यदिवा पूर्तं न कुर्याच्च मलम्लुचे ॥१५२२॥

824. इति यमोक्तेः । वर्णपरत्वेन कालमाह, वृद्धमनु :—

825. द्वादशेऽनि विप्राणां अशौचान्तेतु भूभुजाम् ।

वैश्यानान्तु त्रिपक्षादावथवा स्यात् सपिण्डनमिति ॥

१(•) अधिमस-चयमाससंवात्-दिनं वा नमलम्लुचा (मलमास) दशमासास्तेषां च न
मलमास तत्त्वेऽस्ति ।

२(†) 'सपिण्डनोत्तर मासिके' इति पाठान्तरमस्ति ।

३(‡) अन्यद् भट्टाचार्याणां गृहितत्वे गृहिकसुधा, रमाकरीवेचास्ति ।

तथा,—

अब्दादवर्वाकच सापिण्ड्यं यदि वृद्धिं समापयेत् ।

त्रिपक्षादौ प्रकुर्वीत, वृद्ध्युत्तर निषेधनात् ॥१५२३॥ इति ।

826. गर्गः,—ततः सग्वत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे ।

यदहर्वावृद्धिरापद्येतेति कात्यायन सूत्रम् १(*) ।

वृद्धौ ज्येष्ठः कनिष्ठो वान्यः सपिण्डो वा कुर्यात्—

827. इत्युक्तं लघुहारी तेन ।

भ्राता वा भ्रातृ पुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एववा ।

सह पिण्ड क्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः इति ॥१५२४॥

तथा,—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायां तीर्थं लाभतः २(†) ।

सपिण्डतां द्वादशा हे कनिष्ठोऽपि समाचरेदिति ॥१५२५॥

828. श्राद्धतत्त्वे । आधानेऽप्यपकर्षमाह, हेमाद्राकुशनाः—

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके स्मृतिवासरे ।

आधाना वेष्टुप संप्राप्तावैतत् प्रागपि वत्सरादिति ३(‡) ॥१५२६॥

आदिशब्दः—तीर्थला (लो) भावार्थः ।

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायान्तार्थलोभतः ।

सपिण्डता द्वादशाहे मार्गे सार्धन्तु निर्गतः ॥१५२७॥

829. इति श्राद्ध काशिकायाम्, पुराण समुच्चय वचनात् ।

त्रिपक्षादौ सपिण्डने सर्वत्र मृताह एव कालः ॥१५२८॥

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासत्तुवत्सरम् ।

सपिण्डीकरणं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥१५२९॥

830. इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विधिस्तु,—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु त्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥१५३०॥

१(*) यस्मिन् दिने ऋषि श्राद्धं स्नात्तु पूर्वं दिनेऽपकर्षाख्यसमिप्यनं स्नादिति ।

२(†) तीर्थं लोभतः इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) आद्यावाप्युप संक्रान्ते इति भिन्नः पाठः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१५३१॥ इति ।

अत्र विश्वेदेवाः कामकालसंज्ञकाः । नवान्नलम्भने देवौ कालकामौ

831. प्रकीर्त्तितावित्यादित्यपुराणोक्तेः । नवान्नलम्भने सपिण्डीकरणमिति

832. हेमाद्रिः ।

नाम्नाभत्सु ब्राह्मणेषु पितृसूक्तजपः ।

आमश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे न जपेत् पितृसूक्तम् ॥१५३२॥

833. इति त्रिस्थलीसेतौ सुमन्तूक्तेः ।

इदं श्राद्धं पार्व्वणैकोद्दिष्टात्मकं द्विरूपं नृसिंहवत् । तयोः प्रयोगक्रम—

834. उक्तः शातातपेन,—

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तपिण्डीकरणश्राद्धे दैवपूर्वं नियोजयेत् ॥

पितृनथाशयेत्तत्र ततः प्रेतं च निर्दिशेत् ॥१५३३॥ इति ।

835. दुण्डु पद्धतौ तु, विश्वेदेवतण्त्रानन्तरंप्रेततण्त्रं, ततः पार्व्वणस्येत्युक्तम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि । अथ सपिण्डीकरणमित्युपक्रम्य द्वौ

दैवे पूर्व्ववदथ प्रथमं प्रेतमनन्तरं पितृनिति यथासम्प्रदायं व्यवस्था-

836. ज्ञेया । अर्घ्यसंयोजनेऽत्रविशेष उक्तो गोविन्दार्णवे ।

दद्यात् प्रैतार्घ्यपात्रस्थं चतुर्भागं जलं द्विजे ।

त्रीन् भागांस्त्रिषु पात्रेषु ये समाना इति क्षिपेत् १(*) ॥१५३४॥ इति ।

स्मृत्यर्थं सारे । कल्पतरौतु अर्घ्यपात्रसंयोजनानन्तरम् सद्धृतमर्घ्य-

पात्रस्थं जलं प्रेतस्यानीय ब्राह्मणाय च दद्यादित्युक्तम् । व्यवस्थात्रापि

पूर्व्ववत् ।

१(*)

ये समानाः स नमसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः स्वधा ननी यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥४३॥

ये समानाः समनसो जीवाजीविषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः ॥४६॥

युक्तं यजुः, अ १८, मः ४५, ४६ ।

कात्यायन, श्रौ, सूः १८।१।२१—२४ ।

837. याज्ञवल्क्यः—१(*) ।

दत्तार्घ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यथः ॥१५३६॥ इति ।

कुशवत्यां भूमावधोमुखं न्युञ्जं कुर्यात् तस्योपरि च कुशानिति

838. वशिष्ठः ।

839. आश्वलायनश्च,—

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् ।

आवृतास्तस्य तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥१५३७॥

उद्धृतं यदि तत्पात्रं विवृतं यदि वा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥१५३८॥

इति प्रेतपात्रमुत्तानं द्विजवामभागे निदध्यादित्युक्तमेव ।

प्रचेताः—

पादप्रभृतिमूद्ध्वान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरः प्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ॥१५३९॥

840. बिलेपने तु शातातपः,—

पवित्रे तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं निराशाः पितरो गताः ॥१५४०॥

सर्वतो दर्भपाणिभ्यां देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

गन्धलेपं पादशौचं न कुर्याद्दर्भपाणिना ॥१५४१॥ इति ।

841. याज्ञवल्क्यः,—

दत्तबोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् । इति ।

842. विष्णुः,—

चन्दनं कुङ्कुमं पूरागुरुपत्रकान्यनुलेपनानीति ।

843. ब्रह्माण्डे,—२(†) ।

आद्वे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकाः ॥१५४२॥

१(*) चण्ड्यं याज्ञवल्क्येन याज्ञ तस्मै चास्ति । अथ पारिभाषिकानि अनुलेपनानि ।

२(†) याज्ञ प्रशस्तानि पुष्पाणि, चन्दनादीनिचोक्तानि ।

तुलसी शतपत्राणि भृङ्गराजस्तथैव च ।

अगुरु चन्दनं चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥१५४३॥

844. शातातपः,—

धूपं दीपं ततोदद्याद्वाससी चोपवीतकम् ।

सुवर्णं रजतं चापि तथा नेपाल कम्बलम् ॥

पादुकोपानहौ छत्रं प्रेतआद्धे प्रदापयेत् ॥१५४४॥ इति ।

845. ब्राह्मेऽपि,—

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वीतवेदास्तपांसि च १(*) ।

तस्माद्वस्त्राणि देयांनि श्राद्धकाले विशेषतः ॥१५४५॥ इति ।

तत्रैव,—

मण्डलानि च कार्याणि नीवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गोमयेन मृदावापि प्रणीतेनापि भस्मना ॥१५४६॥

846. इति देवे चतुरङ्गं पित्रेथ वत्तुलमण्डलमिति गृह्य परिशिष्टे ।

भाजनानि ततो दध्यान्मण्डलेषु विशेषतः ।

पालाशमधुखण्डावा खर पाटलचूतजम् ॥१५४७॥

847. जम्बूकुटजरम्भाजं पवित्रं दश पर्णकम् ॥ इति आचारतिलके ।

अग्नौ करणे विशेषः ।

तत्रैकोद्दिष्टेऽग्नौ करणं पाक्षिकमिति निरूपितं प्राक् ।

पार्वणश्राद्धे तु साम्नेः ।

साम्नौ ब्राह्मणहस्ते वा होमो भवति ।

सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥१५४८॥

848. तानि सर्वाणि कार्याणि लौकिकेऽग्नौ यथाविधीत्याश्वलायनेन

नियमोक्तः ।

आश्वलायन परिशिष्टेऽपि सापिण्ड्यं प्रक्रम्य भोजनार्थादन्नमुद्धृत्य २(†)

घृतेनाढत्वनुज्ञाप्याग्नौ कुर्यात्, ३(‡) पाणिषु वा जुहुयादित्येके ।

पाणिहोमे देवतायै स्वाहेति प्रेताय हुत्वा, पितृणां मन्त्राभ्यां जुहति ।

१(*)

‘नास्तीधीत वेदाः’ इति भिन्नः पाठः । ‘अधीत वेदाः कृतवेदपाठाः । वि-गताः वेदाः येषां ते वीत वेदाः । गीताः वेदा येः तेषां इति वाच्यं ।

२(†)

भोजनाद्यं रक्षितान्नपात्रादित्यर्थः ।

३(‡)

घृतेनाभ्यक्षा—घृतेनान्नं समालोच्य मधुनाचित्यर्थः ।

८४९. सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददातीति हेमाद्रावपि ।
 नौपासनानौ जुहुयात् प्रेते विप्रकरस्थले ।
 हुत्वा सापिण्ड्यं समये लौकिकेऽनौ हुतं त्यजेत् ॥१५४६॥
प्रेतश्राद्धेषु तदग्नौ क्षिपेदित्यर्थः ।
 हस्ते हुतं यदग्नीयाद् ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्वलः ।
 नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥१५५०॥
८५०. इति स्मृत्यर्थसारेऽपि ।
८५१. **श्राद्ध काशिकायामपि,—**
 प्रेतविप्रकरे होमः साग्नेरपि भवेदिह ।
८५२. नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 तदन्नं निक्षिपेदग्नौ भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१५५१॥ इति ।
८५३. **आपस्तम्बः,—**
 कर्त्ता यथाहिताग्निश्चेत् सर्वधात्री भवेत्तदा १(*) ।
 अनले लौकिके श्राद्धं मन्यस्त्वौपासनानले ॥१५५२॥
८५४. मिताक्षरायां विद्वानेश्वरस्तु, आन्वष्टकोपरिवृते पिण्डः पितृयज्ञ-
 वदित्यतिदिशति एकोद्दिष्टे (एकादशे) नाम्नौ करणमिति निषेधात्
 कालात्ययातिरिक्तं विषयमेतद्वाक्यं च २(†) पूर्वपूर्वर्मासिमास्यथ
 पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।
 चतुर्ष्वेष्टेषु साध्मीनामग्नौ होमो विधीयते ।
८५५. पितृयज्ञाहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति ॥१५५३॥
 गृह्यपरिशिष्टमुदाहृत्य एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमिति व्याख्यातवान् ।
८५६. **स्मृतिचन्द्रिकायामपि,—**
 एकोद्दिष्टे नवश्राद्धे ष्वग्नौ होमी न विद्यते ।
 नावाहनं नवा धूपो न पुष्पं न च दीपकम् ॥१५५४॥
 न चाग्निं श्रवणं कुर्यान्न देवा न च वै स्वधा ।
 प्रणवं सुप्रमाणं च पितृशब्दं तथैव च ॥१५५५॥
 वर्ज्यान्येकादशश्राद्धं सपिण्डीकरणं विना ॥१५५६॥ इति ।

१(°) चाहिताग्निः—लव्यवैधाग्निः । सर्वधात्री,—अनुष्ठितं सर्वधात्रे संस्कारः ।

कृताश्राधानौवा ।

२(†) अथ यन्नान्तरे पाठव्यतिक्रमोऽस्ति ।

857. एवं पाणिहोमादिकं कृत्वा पात्रं भिन्द्यादित्युक्तं कपर्दिकारिकायाम् ।
दर्भैस्तिलैर्वैदिकं भस्मना च ब्राह्मणं पात्रमधस्तृणीयादिति ।

858. आचारतिलकेऽपि,—

अग्निना भस्मना चैव तिलैर्वाचोदकेन वा ।
द्वारेण वाथ मार्गेण पंक्तिर्भिद्यते षड्विधा ॥१५५७॥ इति ।
प्रेतश्राद्धे पाणिहुतमग्नौ प्रास्येन्नतु तत्पित्रादि पार्व्वण श्राद्धे ।
यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।
एकीकृत्यैव भोक्तव्यं पृथग् भावो न विद्यते ॥१५५८॥

859. इति गृह्यकारोक्तेः ।

860. वायवीये,—

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन च विना कुशम् ।
नाप्यायसेन पात्रेण श्राद्धे तु परिवेषयेत् १(*) ॥१५५९॥ इति ।

861. अत्रैकपाकमाह रेणुः—

एवं श्राद्धद्वयं कुर्यात् काट्यैक्यादेकपाकतः ।
एकोद्दिष्टं पार्व्वणं च शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥१५६०॥ इति ।

862. पात्रालम्बने यस्मिन्—

कर प्रक्षालना दूर्ध्वं पाणिभ्यां पादधारणम् ।
अन्नत्यागादक्षिणं तु मुक्त्वा वासं विवर्जयेत् ॥१५६१॥

वलिषिषयेऽपि,—

पितृणामन्नमादाय वलिं यस्तु ग्रयच्छति ।
स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्व्वस्तेयकृद्भवेत् ॥१५६२॥ इति ।
योगी श्वरं सव्याहृतिकां गायत्रौ मधुवाता इति ऋक् त्रयं जप्त्वा २(†)
यथासुखं वाचयित्वाभुञ्जीरंस्तेपि वाग्यताः ।

863. पितृसूक्तजपनिषेधात्तदन्य सूक्तजपः कार्य्यः ।

पूर्व्ववद् गायत्र्यादि, पुणन्तु मेत्यन्तं जपेदिति दुन्दुपद्वत्युक्तेः ।

१(*)

‘चाय सेनतु पात्रेण यदन्नमुपदीयते’ । इत्यादि अतिवचसा लोहपात्रे पाक-परिवेशन-
भोजनानि सर्व्वेषा निषिद्धानि । जलपाने तास्यपात्रं पूजनादौ च प्रयत्नं स्वास्त्यकरश्चेति ।

२(†)

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रुवन् । भूरादिव्याहृतिपूर्वां गायत्रीम् । मधु-
वातेति ऋक् वयं च जपेत् ।

864. मनुः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्गुणागुणविधिं क्वचित् ॥१५६३॥

865. इति योगीसेव्यः ।

अन्नभादाय तृणस्थं श्रेष्ठं चैवानुमान्य च ।
तदन्नं विकिरेद् भूमौ दद्यादापः सकृन् सकृन् ॥१५६४॥ इति ।
प्रेते विकिरस्तु पाक्षिकः । प्रेते स्वधितमिति
तदा प्रश्नः १(*) ।

आद्याय वर्णे(र्गं) विप्रस्य वक्तव्यं स्वहितं भवेत् । इति भारतोक्तेः ।
यथा, सर्वमन्नं समादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निध्यौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत् ॥१५६५॥

अत्राग्नौ करणशेषं मिश्रयितव्यम् ।

अग्नौ करणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेत् । इति स्मृतेः ।

866. अत्रोल्मुकनिधानमुक्तं वृद्ध याज्ञवल्क्येण,

ये रूपाणीति मन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके २(†) ।
मण्डलेष्वग्निदाहं ये न कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ॥१५६६॥
निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं आह्वय्यते ॥ इति ।
यदित्रा अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो ददत्यसुररक्षसामिहैषां ते तद्विधि-

867. मश्नन्ति इति काण्वश्रुतेश्च ।

व्यासमात्रंसमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्तोयस्पर्शनाद् वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥१५६७॥

868. वायुपुराणे,—

सकृदेवास्तरेद् दर्भान् पिण्डार्थं दक्षिणाम्रकान् ।
चतुरो निर्वपेत् पिण्डान् पृथक् तेषु समापयेत् ॥
ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते ॥१५६८॥ इति ।

१(*) सुधितं इति यजमान प्रश्ने, उक्तं सुसुधितमिति रिप्रा ब्रुयुः । कुवचित् 'सुधितमिति' पाठोऽस्ति ।

२(†) गुरुः यजुः ऋः २, मः १० ।

869. शातातपः,—

निरूप्य चतुरः पिण्डान् आद्धदः प्रतिनामतः ।
 ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विभजेत्त्रिधा १(*) ॥
 एष एव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्र—चतुष्टये ॥१५६६॥ इति ।
 पिण्डशब्दप्रयोगाय सपिण्डीकरणादधः ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं अन्नशब्दो विधीयते ॥१५७०॥

हेमाद्रावपि,—

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
 पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥१५७१॥ इति ।
 तथा—

सौवर्णे राजतैर्वापि पिण्डं भित्वा त्रिधा कुशः ।
 पितृपिण्डेषु संयुज्य दद्यात् प्रेतावनेजनम् ॥१५७२॥

अत्र श्लोकोऽपि वाच्यः, स यथा,—

एष वोऽनुगतः प्रेतः पितृसामान्यमाप्तवान् ।
 शिवं भवतु शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥१५७३॥ इति ।
 अत्र केचित् पद्धतिकारा मोक्ष धेनुं दद्यादित्याहुः ।

तन्मन्त्रास्तु,—२(†) ।

मानसं वाचिकं चैव कर्मणा चापि यत्कृतम् ।
 तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं मोक्ष धेनुं ददाम्यहम् ॥१५७४॥
 मोक्षं देहि जगन्नाथ मोक्षं देहि जनार्दन ।
 मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षधेनुप्रदानतः ॥ १५७५॥ इति ।
 अत्र प्रेतपूर्व्वकं पिण्डदानं माश्वलायनादिविषयम् । चत्वार्य्युदक—
 पात्राणि, चेत् प्रेतस्य त्रीणींतरेषामिति तत्सूत्रात् । वाजसनेयिनां तु
 पितामहादित्रिकं पिण्डदानं पूर्व्वकं प्रेतपिण्डदानं कार्य्यम् । चत्वारि
 पात्राणि सतिलं गन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति

870. तत्सूत्रात् ३(‡) ।

- १(*) 'ये समाना' इत्यादि द्वौ यजुर्मन्त्रौ प्रागुक्ताः । पितृपिण्डेण प्रेतपिण्डे मिश्रणे प्रेवलं
 नं स्याति ।
 २(†) तन्मन्त्राः—अथमोक्षधेनुदानमन्त्राच्चाद्याः ।
 ३(‡) तत्सूत्राद्वाश्वलायनसूत्रोक्तादिति ।

दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु षड्चात् प्रेताय पाद्वर्तः ।

तं तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याञ्च सन्ततम् ॥१५७६॥

871. निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिः ॥ इति कठश्रूतेः ।

प्रेतकृत्यस्य दैवपूर्वकत्वायोगात् ।

आह्नद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डनम् ।

तयोस्त्रिपुरुषपूर्वमेकोद्दिष्टं ततः परमिति ॥१५७७॥

वर्गप्रदीपोक्तेऽपि विषयव्यवस्थां साधु पश्यामः १(४) ।

तथा,—

पिण्डसंयोजनाद्द्वं प्रेतत्वस्य निवृत्तिः २(†) ।

अवनेजनधर्मेषु पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥१५७८॥ इति ।

872. उत्तरीय वस्त्र मिदानीं पिण्डे निदध्यादित्युक्तं ब्राह्मे ।

सुवर्तुलांस्ततस्तांस्तु कृत्वा पिण्डान् प्रपूजयेत् ।

अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैर्वस्त्रैस्तथैव च ॥१५७९॥

प्रेताच्छादनवस्त्रं चेदुत्तरीयं धृतं यदि ।

तर्हि तद्वस्त्रखण्डं तु पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ॥१५८०॥ इति ।

याज्ञधत्त्वः,—

वाच्यतामित्यनु ज्ञातः प्रत्येकेभ्यः स्वधोच्यताम् ३(‡) ।

अथुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥१५८१॥

इत्यादि कर्मशेषं समाप्य विप्रान् विस्तृज्य पिण्डप्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

देवलः,—

ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजा गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥१५८२॥

इति सकृदाच्छिन्नोल्लुमुकानि पचनाभावात् प्रास्येदिति ।

१(०) पिण्डं मुनिश्रयात् प्रेतत्वनाशे पितृसाम्यत्वप्राप्तिः । अतो न प्रेतपदोद्देशः स्यात् ।

१(१) 'स्वधावावयिष्ये' इति यजमानोक्ते, वाच्यतामिति—पुरोहितोक्तिः । प्रत्येकेभ्यः पिवादिभ्य इति ।

१(२) 'पिण्डान् गोऽजविप्रैभ्यो दद्यादग्नौ जलैऽपिवा' इति सूक्त्युक्तं प्रतिपत्तिं कथं ।

873. दुण्डुपद्धतिकारः,—अत्रैतत् सन्दिह्यते प्रेतस्य पात्रं पिण्डं च पत्रादिषु संयुज्यादित्युक्तम् । तत्र प्रकर्षेणेतः प्रेत इति व्युत्पत्त्या प्रेतशब्देन किं चतुर्थः पुरुषोऽभिप्रेतः आहोस्विन्नवमृत इति उभयथा वचनदर्शनात् सन्देहः १(*) ।

874. तथाहि वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

वृद्धस्यैव तु यत्पात्रं तत्सिञ्चेत् प्रपितामहे ।
तत्सुते सिञ्चयेत् पात्रं तत्सुते सिञ्चयेत् पुनः ॥१५८३॥

875. वृद्ध वसिष्ठः—

नवानी(ती)तोर्घ्यपात्रं च पिण्डं च यदि संयुजेत् ।
पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ॥१५८४॥ इत्यादि ।
एवं सति तत्रैक आहुरुभयस्य प्रामाणिकत्वाद्विकल्प इति ।

वयन्तु ।

अव्यवस्था च सर्वत्र तद्विनाशनमात्मनः ।
इति वशिष्ठवचनात् साम्निकान्मिकपरत्वेन व्यवस्था ।

876. तथा च कश्यपः—

प्रपितामहस्य वृद्धस्य अर्घ्यपिण्ड क्रिया त्रिधा ।
इतरेषु प्रयुञ्जीत सपिण्डीकरणेऽभिमान् ॥१५८५॥

इत्यतोऽग्निमतः प्रथमोपक्षः (यज्ञः) ।

प्रेतपात्रोदकं पिण्डमितरेषु नियोजयेत् ।
त्रिधा कृत्वा क्रमेणैव सापिण्ड्ये तु निरम्निकः ॥१५८६॥ इति ।

877. हेमाद्रौ, प्रचेतसः स्मरणान्निरग्नेर्द्वितीय इति विवेकः ।

सापिण्ड्यानन्तरं चतुर्थो—

१(०)

दुण्डु सन्दर्भकारेण यः सन्देहः कृतः, हेमाद्रिणा च निराकृतः साग्नि निरग्निभेदेन-इति ।

॥

अथ प्रेतः सतेः परं सञ्चत्सरं यावत् स्थितः,

न पितृसायं गतः । योगाद् रुद्धः प्रावर्त्यम् ।

876. निवर्त्तत इत्याह रेणुः,—

सपिण्डीकरणाद्धं चतुर्थस्तु निवर्त्तते ।

877. आद्धे च तर्पणे चैव इति शातातपोऽब्रवीत् ॥१५८७॥ इति ।

सपिण्डीकरणोत्तरं पाथेय आद्धं कार्य्यम् ।

878. तथा च स्मृत्यर्थसारे, सपिण्डीकरणे कृते प्रेतलोकात् पितृलोकं गच्छन्ति । आमेतु पाथेयआद्धं पार्वण विधानेन कार्य्यमिति रेणु—

879. कारिकायां च,—

कृते सपिण्डीकरणे पितृलोकं हि गच्छतः ।

प्रेतलोकात्तथामेन पाथेयं पार्वणं भवेत् ॥१५८८॥ इति ।

सपिण्डीकरणे ज्येष्ठपुत्रस्यैवाधिकारः १(*) ।

880. तथाहि हेमाद्रौ वायुपुराणे,—

सपिण्डीकरणं आद्धं ज्येष्ठपुत्रः समाचरेत् ।

आद्धानि षोडशादत्त्वा न कुर्यात्तु सपिण्डनम् ॥

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥१५८९॥ इति ।

एतद्व्याख्यानमपराकै । सापिण्ड्यं ज्येष्ठ एव कुर्यात् । यदि प्रोषितः तदा प्रोषितावसिते प्रवासावसानेऽपि चिरादपि कालात् षोडशआद्धं पूर्वंकं सापिण्ड्यं कुर्यात् । यदि षोडशआद्धानि कनिष्ठभ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यादिति । तीर्थादौ कनिष्ठोऽपि कुर्यादित्युक्तम् ।

881. आद्धसारे,—

गङ्गायां च गयायां च नैमिषे पुष्करे तथा ।

कनिष्ठेनैव सापिण्ड्यं कर्त्तव्यं मङ्गलंऽपि च ॥१५९०॥ इति ।

882. मङ्गलवृद्धिः हरिभट्ट पद्धतौ,—

यदि ज्येष्ठोऽनग्निमान् स्यात् कनिष्ठस्त्वग्निमान् भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं ततः ॥१५९१॥ इति ।

883. नारायण भट्टोपि,—

ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते ।

देशान्तर गतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥१५६२॥ इति ।

श्रुत्वा तु वपनं कार्यं दशाहान्तं—तिलोदकम् ।

दत्त्वा सपिण्डीकरणे कुय्यदिकादशेऽहनि ॥१५६३॥

884. दादशाहेन कर्त्तव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् । इत्यन्यविधिपरेवाक्ये
कनिष्ठस्यापि सपिण्डीकरणेऽधिकारोदृष्ट इति ।

885. तत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः—

यवीयसा कृते आद्धे प्रेत शब्दं विहाय तु ।

ज्येष्ठेनैव प्रकर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥१५६४॥

यः सपिण्डीकृतं जन्तुं प्रेतशब्दे नियोजयेत् ।

असौ विधिघ्नो भवति पितृहा चोपजायत इति ॥१५६५॥

अत्रैव शब्दाज् ज्येष्ठस्य नियमः । ज्येष्ठेनाप्यकृतेऽपि सपिण्डने

886. कर्त्तव्यमेवेति हरदत्त व्याख्यानात् ।

तत्र प्रेतशब्दं विहायाध्यं पिण्डसंयोजनादि कर्त्तव्यम् ।

यवीयसा क्रियमान सपिण्डने तु पार्वणमात्रम् ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे पुनः पार्वणवद् भवेत् ।

अध्यसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं न च १(*) ॥१५६६॥

इति संवर्त्तस्मरणादिति ।

—*—

अथ व्युत्क्रममृतानां सापिण्ड्यनिर्णयः ।

—*—

887. ब्राह्मे,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामह पृर्वकाः ॥१५६७॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पृर्ववत् ।

मातर्यमे प्रमीतायां विद्यते च पितामही ॥

प्रपितामहो पृर्व तु कार्यन्तत्राप्ययं विधिः ॥१५६८॥ इति ।

यदा पितामह प्रपितामहौ जीवतस्तदा बृद्धप्रपितामहादि त्रिके वा
सपिण्डनं कार्यम् ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥१५६६॥

इति सुमन्तूक्तेः ।

888. यत्तु मनुनोक्तं,—

व्युत्क्रमेण प्रमीतानां नैव कार्य्यं सपिण्डतेति न मातापितृभर्ता-
व्यतिरिक्तविषयम् ।

889. अतएव स्कान्दे,—

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः ॥१६००॥ इति ।

एष विधिः सपिण्डेण निषेधरूप इति मदन पारिजाते व्याख्यातः ।

अपुत्रायाः सापत्नमातुः सपत्नीपुत्रेण सपिण्डनं कार्य्यम् ।

890. पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति गौतमोक्तेरिति दुण्डुः ।

अत्रापि पितामह्यां जीवन्त्यां प्रपितामह्यादिभिः संयोजयेत् ।

एवं च सति व्युत्क्रमसपिण्डने कृतेऽपि पार्वणान्वष्टकादेः सिद्धयर्थं
पुनरपि पितामह पितामह्यादिभिर्यथायोगं सपिण्डीकरणं कार्य्यम् ।

891. तथा च रेणुः,—

व्युत्क्रमेण प्रमीता ये तद्विना प्रेतता ध्रुवम् ।

पुनः सपिण्डनं तेषां कुर्यात् प्रेते पितामहे ॥१६०१॥

अन्वष्टकासु वृद्धौ च पितामह्यादिभिः सह ।

श्राद्धे सत्युपपन्नं स्यान्न च पित्रा सपिण्डनमिति ॥१६०२॥

एवमेव सहगमने मृतायाः स्त्रियाः पत्या सह सपिण्डनेऽपि ज्ञेयम् ।

आस्वादितो यदा पिण्डः पत्याचैकेन योजितः ।

आन्वष्टकेषु कर्षूणां तर्पणे च पृथक् पृथक् १(*) ॥१६०३॥

पुनः सपिण्डनं कार्य्यं पितामह्यादिभिः सह ॥१६०४॥

892. इत्युक्तानः—स्मृतेः ।

न चान्वष्टकादौ पतिसहितानां दानं युक्तम् । २(†)

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥१६०५॥

इति विशेषोक्तेः ।

अविद्यमानसापत्नपुत्राया स्त्रियाः सापिण्ड्यं पतिः
कुर्यात् ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डतम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥१६०६॥

893. इति कात्यायनोक्तेः ।

पुत्रपतिहीनायास्तु न सापिण्ड्यम् १(*) ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डना भावादेकोद्दिष्टेन पार्व्वणम् ॥१६०७॥

894. इति गालवोक्तेः ।

ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिण्डनं नास्ति ।

895. किन्तु सर्व्वदै कोद्दिष्टमेवेति स्मृत्यर्थसाराच्च । पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां
प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदिति सूत्रभाष्ये कर्काचार्य्योक्तेश्च । प्रयोगपारिजात

896. कारादयस्तु सापिण्ड्यस्य प्रेतत्वं निश्चित्तिफलकत्वात् सर्व्वेषामपि
सापिण्ड्यं भवतीत्याहुः ।

897. तथा च रेणुः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुत्रहीने मृते सति ॥१६०८॥ इति ।

एवमत्र देशाचारतो व्यवस्थेति केचित् ।

वयन्तु सापत्न्यनिरपत्यताविषयत्वेन व्यवस्थां ध्रूमः ।

अन्यथा,—

स्त्र्यपत्यवतोऽपुत्रस्य दौहित्रकर्तृकपार्व्वणादौ संप्रदानार्हत्वापत्तेः । २(†)

सर्व्वशापत्यशून्यस्य सापिण्ड्याभावः ।

898. प्रेतस्य त्वनपत्यस्य एकौद्दिष्टं सदा भवेदिति त्रयस्त्रिंशन्मतात् ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धेऽपिण्डमेकं तु निर्व्वपेत् ॥१६०९॥

899. इति मनुवचनाच्चोक्तं सू(यु)क्तमुत्पश्यामः । अनपत्यस्यापि पत्नीसद्भावे

900. सापिण्ड्यमेव तदाह लौगाक्षिः ।

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणां समन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥१६१०॥

901. इति सुमन्तुश्च ।

अपुत्रे संस्थिते कर्त्ता न भवेच्छ्राद्धकर्मणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥१६११॥ इति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि प्रकर्त्तव्यं वसुरुद्रैः सपिण्डनम् ॥१६१२॥

902. इति मनुक्तेश्च ।

यत्तवत्र,—

स्त्रियः स्त्रीषु नसंयोज्याः संयोज्या मृत भर्त्तरि ।

तंतु पिण्डं त्रिधा कृत्वा तत्पित्रादिषु योजयेत् ॥१६१३॥

903. इति क्रतुदक्षस्मरणम् १(*) ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके २(†) ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ॥१६१४॥

904. इति वृद्धमनुस्मरणम् ।

मातुः सपिण्डीकरणं क्रियते स्वामिना सह ।

मातृकं पैतृकं पिण्डं मेकीकृत्य विधानतः ॥१६१५॥

905. इति व्यासस्मरणं च ।

तत्तु सहगमनमृतस्त्री-विधवास्त्री-विषयं ज्ञेयम् ।

मृता वानुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूतसंश्लवम् ॥१६१६॥ ३(‡)

१(*) महर्षिं क्रतुः, महर्षिदक्षत्रयीदिति ।

२(†) इति—उवाच तत्त्व सन्दर्भे सर्वमस्ति ।

३(‡) सहस्रति विषये श्रुतिस्मृति-प्रमाणानि प्रागुक्तानि ।

906. इति ब्राह्मोक्तेः ।

तत्रापि विशेषो निगमे ।

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं सुतैः

सह्याने तु मातृणां वज्यावेतत् पितामहे ॥१६१७॥ इति ।

अन्यत्रापि,—

पितामहादिभिः सार्द्धं पितुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

मातुर्भर्त्रासहैकेन नत्वन्यः श्वशुरैः सह ॥१६१८॥ इति ।

अयमभिसन्धिः, सहगमने स्त्रियं भर्त्रा संयुज्यानन्तरं तत्पित्रादिभिः स्त्रिभिः सह संयुज्यात् । भर्तुः संपिण्डनेनैव पत्न्या अपि कृतं भवेदिति स्मृतेः । न चासंस्कृतेन पत्या सपिण्डनमयुक्तमिति वाच्यम् वाचनिकत्वादस्यार्थस्य ।

अपापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धः पापकृतापि वा । १(*) ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे संयुज्यादिति निश्चयः ॥१६१९॥

907. इति वृद्धपराशरोक्तेः ।

एकचित्यां समारूढा या नारी च पतिव्रता ।

स्वामिना सह पिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ॥१६२०॥

दम्पत्यर्थं द्विजं चैकं भोजयेच्च तथोत्तरे । २(†) ।

तयोः सपिण्डीकरणं भवेत् दम्पती पिण्डयोः ॥१६२१॥

908. इति रेणूक्तेश्च ।

देशकालद्रव्यकलैक्ये तान्त्रिको विधिः ।

भेदे पुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यत इति स्मृतिसंग्रहोक्तेश्च, अन्वारोहणे एकचित्यारोहणे च स्त्रियाः पृथक्सपिण्डीकरणं नास्तीति स्मृत्यर्थसारोक्तेश्चेत्यलमतिप्रपञ्चनेन । विधवास्त्रीमरणेऽपि पुत्रः स्वपित्रादित्रिकेन तां सपिण्डयेत् । पितरि हि इत्युक्तो दक्षेण ।

909. स्त्रियः स्त्रीपु न संयोज्या इति पूर्वोक्तवचनेन लोकाक्षिरपि,—

१(•)

‘पात्रिष्ठेन तु पापिष्ठमिति’ श्रुतिर्न चैक्यं ददति । ‘अपापिष्ठ’ इति स्थाने पापिष्ठमिति पाठान्तरमस्ति ।

२(†)

‘तथोत्तरे’ आह्वानान्तरमिति ।

पितामह्यादिभिस्त्रिभिर्मातरं तु सपिण्डयेत् ।

पितरि धीयमाने तु तेनैवोपरते सति ॥१६२२॥ इति ।

910. हारीतोऽपि,—

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्यादिभिः सहेति । तस्मिन्निति पितृपरामर्शः । सांवत्सरिकान्वष्टकश्राद्धादौ पिण्डसिद्धयर्थं तु पितामहादिभिः सह पुनः सपिण्डनं कार्यमिति प्रागेवाभिहितम् । तस्मात् सिद्धजीवत्पितृकः । पितामह्यादिभिर्मातरं सपिण्डयेन्मृत—पितृकस्तु स्वपित्रादिभिरिति । पुत्रिकापुत्रस्तु मातरं स्वमाता-मह्यादिभिः सपिण्डयेदित्युक्तं—

911. मनुना,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं च पितुः पितुः ॥१६२३॥ १(*) ।

पितुः पितामहे यद्वत् पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्य्या सपिण्डता ॥१६२४॥

इति तृतीयं चेति शब्दश्चतुर्थसमुच्चयार्थः ।

912. बौधायनोऽपि,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥१६२५॥ इति ।

913. अत्रापि च पूर्ववत् लौगाक्षिरपि,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिका पुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥१६२६॥ इति ।

एवमेवास्य गान्धर्वराक्षसपैशाचविवाहोद्गाहोऽपि द्रष्टव्यमिति

914. सृष्टिमञ्जरीकारादयः ।

915. मार्कण्डेयः,—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या चोढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृ गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥ १६२७॥ इति ।

916. विज्ञानेश्वरोऽपि,— १(*) ।

आसुरादिविवाहोत्पन्नः २(+) पुत्रिकासुतश्च स्वमातामहेनैव, ब्राह्मादि-
विवाहोदोत्पन्नस्तु पित्रा पितामह्या वा मातरं संयुज्याद् यथावंश-
माचारः । वंशसमारोपनियतश्चेदात्मनस्तुष्टिरेव चेति वचनाद् यथारुचि
कुर्यादिति । हेमाद्रिस्तु,—ब्राह्मादिविवाहेष्वपि देशभेदान्मातामहेन

917. गुर्जरेषु सपिण्डीकरणमाह । अतएव गुर्जरेषु कोकिलमतानु —
सारिणां मातृमातामहप्रमातामहैः—

इति श्राद्धप्रयोगः । सपिण्डनञ्च दृश्यत इति येन केनापि मातुः
सपिण्डो ऽन्वष्टकादिषु पितामह्यादिभिरेव मातुः श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।
अन्वष्टका(दि)स्त्विति वचनादित्युचे ।

अथ यदि दैववशादसंस्कृतौपितामहप्रपितामहौस्त स्तदापर्णशरादिना
सपिण्डीकरणान्तेन प्रायश्चित्त पूर्वकतौ संस्कृत्य पश्चान् पितुः सपिण्डनं

918. कार्यमिति दुण्डुपद्धतिकृत् ।

असंस्कृतोतुतौ संस्कार्यौ पृर्वौ पौत्र प्रपौत्रकौ ।

919. पितरं तत्र संस्कुर्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥१६२८॥ इति ।

अथ यदि तौ चेत्पतितौ तदा पौत्रादिस्तयोरभ्युदयकामः पतित-
प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलि पूर्वकं दाहादिसपिण्डीकरणान्तं
कर्मभिः संस्कृत्य ताभ्यां पितुः सपिण्डनंकार्यम् ।

920. अथवा पतितं परित्यज्याऽपतितैः सह सपिण्डनं कार्यमिति ।

अन्यथा, यस्यैतानि न हीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

प्रेतत्वं हि स्थिरन्तस्य दत्तैः श्राद्ध शतैरपि ॥१६२९॥

पापिष्ठमपिशुद्धेन श्रद्धं पापकृतापिवा ।

पितामहेनपितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥१६३०॥ इति ।

कात्यायनवचनं निर्विषयं स्यात् । अथवा पतितं परित्यक्तावर्जितैः
सह सपिण्डनं कार्यमिति केचित् ।

918. तथाहि श्लोकः गौतमस्य—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसाविति ॥१६३१॥

तथा,—

पापकर्मिणो न संसृजेरन् न स्त्रियश्चाभिचास्णीरिति १(*) वाक्यं,

919. गौतमस्य । असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वो पौत्रप्रपौत्रकैः ।

920. पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीदिति ।

जत्र यथा आर्द्धं व्यवस्था, दोषातिशय तदभावाभ्यां वा व्यवस्थेति दिक् ।

व्युत्क्रममृत-सा पिण्ड्ये विशेषान्तरमाह,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशादि कर्त्तव्यं आर्द्ध-षोडशः ॥१६३२॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रोवा चेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डणं कृत्वा कुर्यान्मासानु मासिकम् ॥१६३३॥ इति ।

अत्रायमर्थः—

पितामह प्रपितामहयोः पुत्राभावे पौत्रेण दाहाद्विसपिण्डान्तं आर्द्धं
षोडशं कार्यमिति नियमात् । पितृवार्षिकेनैव तत्सिद्धेस्तथाचारा-
भावाच्च १(*) । पित्रादित्रयाणां यौगपद्यमृतौ तु पितुः प्राधान्यादादौ
सपिण्डनं कार्यम् ।

पश्चात्तयोः कार्यम् । पितामहमृते सति तद्दशाहान्ते पितृमरणे पितुः
संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्त्तयेत् । वृत्ते दशाहे नैवम्,
एवमशक्त-पित्रानुज्ञामात्रेण पौत्रेण पितामहकृत्ये प्रक्रान्ते तन्मध्ये पितृमृतौ,
पित्रशौचं वहन्नेव पौत्रः पितामह-कर्म कुर्यात्, प्रक्रान्तत्वादिति

921. मदनपारिजात—पृथ्वीचन्द्रोदययोः । व्युत्क्रममृतौ प्रपितामहादिभिः
सपिण्डने कृते सति, पुनः पितामहे मृते तत्सपिण्डने तेन सह

१(*)

आदर्शयन्तरे,—‘पुत्रसञ्जावे पुत्रेनैव कार्यम् । केचित्तु, पुत्रान्तराभावे पितामहा
दीर्घायुं कस्याहमपि पौत्रेण कार्यमित्याहुः । तत्र, ‘कर्त्तव्यं आर्द्धं षोडशमिति’
नियमात् । पितृवार्षिकं कृतेनैव तत्सिद्धेस्तथाचाराभावाच्च’ इति भिन्न पाठश्चेत्यमिति ।

922. पुनः पितुः सपिण्डनं कार्यमिति हेमाद्रिराह ।
 अन्येनैतन्मन्यते, पूर्वकृत-सापिण्ड्येनैव प्रेतत्वनि-
 वृत्त्या संप्रदानोपयोगि पितृत्वप्राप्तेरिति ।
 अत्राचारतो व्यवस्था । यतीनां सपिण्डनं नास्ति ।
 किन्त्वेकादशाहे पार्वणं कार्यम् ।
 एकोद्दिष्टं न कुर्वीत त्रिदण्डानां कदाचन ।
 सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतेन च ॥१६३४॥
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।
923. त्रिदण्डग्रहणात् प्रैत्यं नष्टमाहाङ्गिरा मुनिः ॥१६३५॥
 सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।
 महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणे न तु ॥१६३६॥ इति ।

त्रिदण्डपदमेकदण्डस्याप्युपलक्षकम् ।

चतुर्थमाश्रमं गत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः ।
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः १(*) ॥
 सन्न्यासी ब्रह्मणः स्थानं गच्छत्येव न संशयः ॥१६३७॥

924. इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः ।

यद्वा, दण्डशब्दो यमपरो ग्राह्यः २(†) ।

वाच्यमः । (१) मनः संयमः चित्तवृत्तिरोधः । (२) कायदण्डः
 स्थिरासनोपविष्टः । (३) कर्मदण्डः ईश्वरोद्देशेकर्म वा (४) ॥१६३८॥
 बाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥

925. इति मनूक्तेः ।

यदि पूर्वाङ्गं सर्वं कृत्वा दण्डग्रहणात् पूर्वं मृतस्तदा दाहादि-

926. सपिण्डनान्तं सर्वं कार्यमिति नारायण भट्टाः ।

यतिश्राद्धे यतिमारभ्य त्रिभ्यो देयम् ।

१(*) 'बाग्दण्डश्च मनोदण्डः' इत्यादि गीताटीकादिपुच ।

२(†) नारायण वलिः हेमाद्री. त्रिश्चत्वारिंशदशमोऽध्यायः । इहो इत्यत्र 'संन्यसो' इत्यधिकः
 पाठोऽस्ति ।

यत्तु—

ब्राह्मणादिहते याति ताते सङ्गविवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ ॥१६३६॥ इति ।

वृद्धौ तीर्थे चतुर्थे च ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं तु तत् ॥१६४०॥

इत्यादि वचनं तु जीवद्वयतिपुत्रपरम् । अन्यथा, एकोद्दिष्टं न कुर्वीत त्रिदण्डानां कथञ्चन इति निषेधानुपपत्तेः । यतिश्राद्धं तत् पुत्रस्यैव । शिष्यादीनां तु समाराधना । गोत्रिणो वा शिष्या वा सम्बन्धिनश्च स्वात्मनो वृद्धिमाशंसमानाः शुक्लद्वादश्यामन्यस्मिन् वा दिवसे श्रीनारायण बुद्ध्या सन्न्यासिनो नारायणवलिं १(*) कुर्युस्नत्र सन्न्यासिनो मुख्यास्तदभावे गृहस्था दश द्वादश, शक्तौ, शतमधिकं वा निमन्त्र्य तेष्वेकं महाविष्णुबुद्ध्याऽपरांस्तु केशवादि-मूर्तिबुद्ध्या, पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः समभ्यर्च्य २(†) पायसप्रधाने नान्नेन भोजयित्वा गोपीचन्दनकटिसूत्र कोपीनाच्छादनानि दत्त्वा ब्रह्मव्यक्तं भवेत् सृष्टिं ब्रह्मैव व्यक्तिमागतम् ।

यत् किञ्चित् पूज्यते लोके तेन ब्रह्मैव पूजितम् ॥१६४२॥

देवदत्त तया कश्चिद् ब्रह्मैव व्यक्ततां गतम् ।

पुनर्ब्रह्मैव संजातो ब्रह्म-ब्रह्म तदुच्यते ॥१६४३॥

इति पठित्वा विसृजेदिति ।

वाजसनेयिनां सपिण्डीकरणे विशेषः । श्रौतस्मार्त्ताभिमतः कर्तुः पित्रादेः सपिण्डीकरणं द्वादशाहे स्यात् । स्मार्त्ताग्नेर्वृद्धिप्राप्तौ निरग्नेर्नास्त्येव सपिण्डीकरणम् । तदपि स्मार्त्ताग्नावेव कर्त्तव्यमिति

१२७. कर्काचार्याः ।

१२८. आपस्तम्बसूत्रभाष्यकृन्सुदर्शनाचार्योऽप्येवमेवाह । यथा, सामेः स्वाम्नावेव सपिण्डीकरणेऽग्नौ करणम् ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाम्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीति याज्ञवल्क्यस्मृतेरिति ।

अनग्नेरग्नयाधानीयमाह—

१(*) पुरुषसूक्तं गुल्क, यजुः षः, सूः—११।१।१ ।

२(†) धर्मसूत्राङ्गं 'गतं ब्राह्मणभोजनम्' इति धृत्वा ।

929. देवजानोये भारद्वाजः—

अशौचान्तदिने कार्य्यं कृतोद्वाहैरनग्निकैः ।

अग्न्याधाने न चाशौचं तदर्थं श्रुतिचोदनात् ॥१६४४॥ इति ।

प्रागेवैकादशाहस्य श्राद्धात् सोऽप्यग्निमान् भवेदिति रेणुकारिका ।

अत्र पदानि देवानामित्युक्तं देवजानोये १(*) ।

930. गारुडे,—

तदहि दीयते सर्वं द्वादशाहे विशेषतः ।

पदानि सर्व्ववस्तूनि वरिष्ठानि त्रयोदश २(†) ॥१६४५॥

यो ददाति मृतस्येह जीवतोऽप्यात्महेतवे ।

सुखी भूत्वा याम्यमार्णं दैनतेयं स गच्छति ॥१६४६॥

आसनोपानहौ छत्रं मुद्रिका च कमण्डलुः ।

भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदम् ॥१६४७॥

तथा,—

भाजनासनदानेन मुद्रिका भोजनेन च ।

आज्ययज्ञोपवीतेन पदं सम्पूर्णतां व्रजेत् ॥१६४८॥

महिषीरथगोदानात् सुखीभवति निश्चितम् ।

सर्व्वोपस्करयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश ॥१६४९॥

यो ददाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महेतवे ।

स गच्छति परं स्थानं महाकष्ट-विवर्जितः ॥१६५०॥

त्रयोदश पदानीत्थं प्रेतायैकादशेऽहनि ।

दातव्यानि यथाशक्त्या नेनासौ प्रीणितो भवेत् ॥१६५१॥

अन्नं चैवोदकं चैवोपानहौ च कमण्डलुः ।

छत्रं शय्या तथा यष्टिलोहदण्डस्तथाष्टमः ॥१६५२॥

अग्नीष्टकं प्रदीपश्च तिलास्ताम्बूलमेव च ।

चन्दनं पुष्पदानं च पदान्येव चतुर्दश ३(‡) ॥१६५३॥

१(●) देवजानोयोक्त पदानि पञ्चाद्व्यक्ते ।

२(†) तानि पदसंज्ञकान्युक्तमिदं द्रव्याणि ।

३(‡) तानिवाष्टविधं, चतुर्दशविधम् । त्रयोदशविधमिति नामाविधोपाद्वयानि द्रव्याणि ज्ञेयानि । अत्र 'अष्टाष्टक' इति भिन्नः पाठः ।

यो वै रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स्वमहिम्नोऽनुपारेण तत्तत् पुण्यमवाप्नुयात् ॥१६५४॥ इति ।

931. पार्वतीयानां १(*) दानविशेषोऽत्र उक्तो भविष्ये,—

तस्माच्छ्रियां समासाद्य सारदारुमर्थी दृढाम् ।

हंसतूलाप्रतिच्छन्नां शुभ गण्डोपधानिकाम् ॥१६५५॥

आच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपाधिवासिताम् १(†) ।

तस्यां संस्थाय सद्धैम हरिं लक्ष्मीं समन्वितम् ॥१६५६॥

तच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ।

ताम्बूलं कुङ्कुममदकर्पूरागुरुचन्दनम् ॥१६५७॥

दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ।

पार्श्वे स्थापयेद् भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥१६५८॥

भृङ्गारकं तथादर्शं पञ्चवर्णवितानकम् ।

यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥१६५९॥

शय्याः ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ।

दस्वैवं तस्य स(फ)कलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥१६६०॥

तथा,—

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरण भूषितम् २(‡) ।

अत्र द्विजदाम्पत्यं—सस्त्रीक विद्वद् ब्राह्मणमुपचारैः पूजयेत् ।

उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत् ॥१६६१॥

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् ।

अस्थिलालाटिकं गृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सपायसम् ॥१६६२॥

भोजयेद् द्विजदाम्पत्यं विधिरेव सनातनः ।

एष एव विधिर्द्विजैः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥

गृहीतायां तु यस्यां वै पुनः संस्कारं मर्हति ॥१६६३॥

इति श्रीनागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टविरचिते विधान पारिजाते

सपिण्डीकरण विधानम् ॥

—*—

१(०) पार्वत्य-देशः. नेपाल-मणिपुर-काश्मीरादिप्रदेश वासव्यानां देय द्रव्याणि ।

” अथ हंस इत्यथ कंस इति भिन्नः पाठः । कालुपावक इति । अथ सत, अक्षत, धृतं इति च पाठद्वयमस्ति ।

१(†) शय्यातु—पटोपधान-तुषीप्रच्छादन-पर्ण-नोशारपाटुकादिमयी स्यात् ।

932. अधोदकुम्भश्चाद्धम्, हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चयेच,—

—*—

एकादशाहात् प्रमृति घटस्तोयान्नसंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ॥१६६४॥

933. याज्ञवल्क्योऽपि,—

यस्य संवत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरे ॥१६६५॥

934. मदनरत्ने गौतमः,—

अदैवं पार्वणश्चाद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् ।

कुर्यात् प्रेत्याब्दिकाच्छ्राद्धान् संकल्प्य विधिनान्वहम् ॥१६६६॥

अत्राधर्मकं ब्रह्मचर्यादि नियमहीनम् । एतन्मासिकश्चाद्धवदेकोद्दिष्टं पार्वणं वा कार्यम् ।

935. अपरार्कस्तु,—

सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वेऽनुकृते पश्चात् पुनः कार्य्या सपिण्डता ॥१६६७॥ इति ।

936. लघुहारीतोक्तावपि—

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्बत्सरं द्विजे ॥१६६८॥ इति ।

937. याज्ञवल्कीये तस्येत्येकत्वोक्तेरेकोद्दिष्टमेवेत्याह ।

अन्येतु—१(*) ।

सम्बत्सरसपिण्डीकरणपक्षे इदमेकोद्दिष्टम् ।

द्वादशाह-सपिण्डीकरणपक्षे पार्वणमित्याहुः २(†) ॥१६६९॥

अत्र पिण्डदानं कृत्वा कृतं अहरहरन्नमस्मैब्राह्मणायोदकुम्भश्चदद्यात्

938. पिण्डमप्येके निगृह्णन्तीति हेमाद्रौ पारस्कर सूत्रोक्तेः ।

अर्घ्यमावाहनं दैवं पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्य्यचैकभुक्तं उदकुम्भं विवर्जयेदिति ॥१६७०॥

१(*) एतत् देशाचारतो मतान्तरमिति बोध्यम् ।

२(†) 'द्वादशाहः प्रशस्यते' इति मते द्वादशाहं सपिण्डने पार्वणं विधेयमिति वदन्ति ।

939. तथा वर्षपर्यन्तं दीपदानमुक्तं, देवजानीये गारुडे—

प्रत्यहं दीपकोदेयो मार्गेतु विषमे नरैः १(*) ।

यावत् सम्बरंवापि प्रेतस्य सुखलिप्सया ॥१६७१॥

प्राङ्मुखं दीपकं दद्याद्देवागारे द्विजालये ।

कुर्व्याद्वास्य (ज्य) सुखं पित्रे ह्यद्भिः संकल्प्य सुस्थिरमिति ॥१६७२॥

—*—

तथ मासिकश्राद्धानि ।

यस्य संवत्सरादवाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥१६७३॥

१४०. हृत्यप्यङ्गिराः ।

तस्यापीत्यपिशब्देन संवत्सरादव्राक् कृतसपिण्डनस्य समुच्चयः ।

941. गोभिलः—

यस्य संवत्सरादवर्वाक् विहिता तु सपिण्डता ।

विधिवक्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश ॥१६७४॥

अनुमासिकानि तु चरेत् तान्येव सापिण्ड्यतः पश्चादिति, दीपिका ।

एतानि स्वस्वकाले कार्याणि वृद्धौत्वपकृष्यते २(†) ।

सपिण्डीकरणादवर्गपकृष्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्यन्ते बृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥१६७५॥

942. निषेधवाक्यमाह कात्यायनः,—

निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।

नयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु ॥१६७६॥

943. हेमाद्रौ गालवः,—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥१६७७॥

१(*) विषममार्गे, चक्षुष्ये दीयम् ।

२(१) सर्व्वत संस्कारा दौर्द्धनिमित्तक काले उपस्थिते अपकर्षः स्यात् । सचस्रकालान्
पूर्व्वकाले कर्त्तव्यः इत्यप कर्षणादपकर्षः संशयः ।

इति द्विरनुष्ठानं चोत्तरेषामेव न पृथ्वेषाम् । तदपरे न क्षमन्ते पुनः
आद्धानि पोडशेति वचनात् काष्णार्जिनिवचनस्याहितेत्यादिवादाह

944. काष्णार्जिनिः,

अर्वागन्वाद् यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद् यथाकालमनुष्ठितिः ॥१६७८॥

इति कश्चिदेवमाह ।

तदपरे न क्षमन्ते पुनः आद्धानि पोडशेति वचनात् ।

काष्णार्जिनिवचनस्याहिताग्निना द्वादशाहादौ ।

सपिण्डीकरणार्थमपक्रुष्य कृतानामपि पोडशआद्धानां सपिण्डीकरणोत्तरं
स्व स्व काले कर्त्तव्यतार्थपरत्वेनापि नेतुं शक्यत्वाच्च ।

वृद्धाविव गयाआद्धानार्थं पोडशानामाकर्षः कर्त्तव्य इति त्रिस्थली सेतो
नारायणभट्टाः आहुः ।

अत्रत्यो विशेषः पोडशआद्ध प्रकरणे प्रपञ्चित इत्युपरम्यते ॥

अथ प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ।

945. हेमाद्रौ कथ्यः,—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाम्रितर्पणम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरु निपातने ॥१६७९॥

अम्रितर्पणं लक्ष्महोमादि तत्त्वध्यानादि ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति ॥

946. हेमाद्रावुशनसोक्तेः ।

दिवोदासीये. महानीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च ।

संवत्सरं न कुर्वीत महागुरु निपातने १(*) ॥१६८०॥

उपवासमेकादशीव्यतिरेकेण । तस्य सुतके मृतके चैवेति प्रतिप्रसवात् ।

947. माधवीये देवलः,—

प्रमीतो पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

948. पिश्र्यं सपिण्डनमन्यस्य । अतएवलौगाक्षिः,—

अन्येषां चैव कार्य्याणि महागुरु निपातने ।
कुर्यात् संवत्सरादन्वाक् आद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥
दाहादेकादशाहान्तं कार्य्यं प्रेतस्य सर्वदा ॥१६८२॥ इति ।

949. एकं सपिण्डनम् । पत्न्यादौत्वपथादमाह, श्रुत्यश्रुतः,—

पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्रोभयस्य च ।
स्तुषा श्वश्रुश्च पित्रोश्च संघात मरणं यदि ॥ १(*)
अन्वागव्दान्मातृपितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचयेत् ॥१६८३॥ इति ।

950. लौगाक्षिश्च,—

पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रोभ्राता तत् पुत्रका अपि ।
पितरौ च यदैकस्मिन् त्रियेन वासरे यदि ॥
आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम् ॥१६८४॥

951. इति, स्मृतिनिबन्धे देवलः २(†) ।

महागुरु निपाते तु प्रेत कार्य्यं यथाविधि ।
कुर्यात् संवत्सरादन्वागिकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१६८५॥

952. श्रुतः,—

माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्तुषा ।
एषां मृतौ चरेच्छ्राद्ध मन्यस्य न पुनः पितुः ॥१६८६॥ इति ।
एतदपि सपिण्डनपरे ।

953. हेमाद्रौ भविष्ये,—

तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं आद्धमपरपाक्षिकम् ।
प्रथमान्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥१६८७॥

954. अस्यापवादस्तत्रैव,—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापर पाक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद् भक्तिमान् सुतः ॥१६८८॥

955. इति भक्त्याख्यं श्राद्धमधिकार सिद्धेय कृत्वा कार्यमिति त्रिस्थलीसेतो ।

956. पतिते विशेषो ब्राह्मे,—

क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् १(*) ।

देशधर्म प्रमाणत्वाद् गयाश्राद्धं स्ववन्धुभिः ॥१६८९॥ इति ।

अन्यत्रापि—

नित्यश्राद्धं तथा दर्शश्राद्धं च पितृतर्पणम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥१६९०॥ इति ।

एतन्निरग्निपरम् ।

नित्यश्राद्धं तथा दर्शश्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।

घटदानं युगादौ च वैश्वदेवादिकं तथा ॥१६९१॥

957. साम्निकः, प्रथमेऽब्दे तु कुर्यादिव न चान्यथा इति संवर्त्तोक्तेः ।

तथा,—

सपिण्डीकरण श्राद्धं यस्य भाद्रपदे भवेत् ।

कुर्यान्महालयश्राद्धं हारीत—वचनं यथा ॥१६९२॥ इति ।

958. शङ्खोऽत्र विशेषमाह ।

जमावास्यां मृतो वस्तु प्रेतपक्षे मृतश्च यः २(†) ।

सपिण्डीकरणा दृष्टं तस्योक्तः पावणो विधिः ॥१६९३॥ इति ।

959. देवजानीथे देवलः,—

नासपिण्डीकृतं प्रेतं पितृकार्यं प्रवर्त्तत ।

ग्रहोपरागाष्टकयोः पञ्चयज्ञेऽथ पावर्णः ॥१६९४॥ इति ।

१(*) अथ पतिते, स्वकाले नागृष्टे ।

२(†) 'जमावास्या' अथ यस्य प्रेत पक्षेऽथवा पुनः' इत्यन्यत्र पाठान्तर्गते विद्यते ।

960. यतिधर्मेऽपि,—

नाभ्रन्ति पितरो देवा मृते व गृहमेधिनि ।

भिक्षुर्मिक्षां न गृह्णाति यावत्कुर्व्यात् सपिण्डताम् ॥१६६५॥

अतः संवत्सरं यावत् कर्मलोपभयादनग्निनाप्यपकृत्य सपिण्डता कर्तव्या ।

आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेश्च शरौरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥१६६६॥ इति ।

961. व्याघ्रपाद्वचनादित्युक्तम् ।

अन्यत्रापि,—

ज्ञानं चैव महादानं परान्नं च स्त्रियं तथा ।

वर्जयेत् यत्नतश्चैव महागुरुनिपातने ॥१६६७॥ इति ।

962. स्त्रीवर्जनमनृतौ भ्रातृपुत्रपेयादिति गौतमोक्तेः १(*) ।

इत्यादि प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ।

अथ चतुर्थे दिने न पाथेयश्राद्धम् । तच्च यदि द्वादशाहे सपिण्डनं क्रियते तदा त्रयोदशेऽहनि कार्यम् ।

963. तथा च प्रयोगसारे,—

चतुर्थस्यैव पाथेयं सपिण्डीकरणादनु ।

एकोद्दिष्टविधानेन पुनः श्राद्धं न सोऽर्हति ॥१६६८॥ इति ।

अन्यत्रापि, पितुस्तुरीयस्य सुतः प्रदद्याद् विमुक्तः पिण्डस्य सपिण्डनात् ।

दधिमिश्रमन्नं त्रयोदशेऽहि द्विजपुङ्गवेभ्य इति । ततो मङ्गलज्ञानं

पुण्याहवाचनमाभ्युदयिकश्राद्धं नवग्रहशान्तिश्च कुर्व्यात् ।

964. तदुक्तं श्राद्धकल्पे,—

पुण्याहं च ततः कुर्यादभ्यङ्गस्नान, पूर्वकम् ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ॥

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥१६६९॥ इति ।

इदमाभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासेऽपि कार्यम् ।

965. तथा च हेमाद्रौ लघुहारीतः,—

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा ।

तथैव कार्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहते ॥१७००॥ इति ।

पुनः श्राद्धं न सोऽर्हतीत्युक्तेरतः परं श्राद्धपिण्डेषु न तस्यान्वयः ।
पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेन्निरवर्त्तते इति
कात्यायन—सूत्रोक्तेः इति चतुर्थे दिने न पाथेयश्राद्धम् १(०) ॥

अथ क्षयाहश्राद्धम्,—

966. तत्स्वरूपमुक्तं हेमाद्रौ व्यासेन,—

मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तद् विदुः ॥१७०१॥ इति ।

967. नारदीये,—

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तान्कालिकी स्मृता २(१) । इति ।

अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम् । पितृकर्मणि चान्द्रस्यादिति स्मृतेः ।

968. ब्राह्मे,—

पुत्रहीनपितृ व्यादेरपि क्षयाहश्राद्धं कार्यमित्युक्तम् ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य चैव हि ॥१७०२॥ इति ।

अपुत्र स्यैवेति—भ्रात्राप्यन्वयः । ज्येष्ठस्येति—विशेषणं कनिष्ठ-
स्यानावश्यकत्वार्थम् । तच्चपित्रोरपि, नानास्मृतिव्वेकोहिष्ठं पार्वणं

969. वा कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत्राय माहयमः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसम्बत्सरं सुतः ।

मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोहिष्ठे मृतेऽनि ॥१७०३॥

एकोहिष्ठं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतन्तद्विजानीयाद् भवेच्चपितृघातकः ॥१७०४॥ इति ।

970. कात्यायन सूत्रेऽपि,—

अत ऊर्ध्वं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायान्नं दद्याद्-

यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति ।

१(०)

अत्र दशोरादशं यज्यथोः पाठव्यातक्रमोऽस्ति ।

२(१)

अत्र, 'आदिक् पिण्डकृत्येच मासायान्द्रमसाः क्षुताः' इति श्रुत्यास्ततिथिरिव सुख्या
पेटककृत्ये ननु तदङ्गः । पारणं तिथि निमित्तकं व्रतादीनां ज्ञेयम् । कर्मचित्,
तिथ्यन्ते पारणं मङ्गलम् । अथवा, तिथौ भान्तेच पारणम् ।

971. द्वितीयमाह, शातातपः—

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत् सदा ।

972. प्रति सम्बत्सरं आर्द्धं छागलेयोदितो विधिः ॥१७०५॥

यः सपिण्डी कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेनियोजयेत् ।

विधिप्लस्तेन भवति पितृहाचोपजायते ॥१७०६॥ इत्यादि ।

एवं सत्यौरस क्षेत्रजपुत्रयोः पार्वणं, दत्तकादीनामेकोद्विष्टमित्येकः पक्षः ।

(साम्नेः) पार्वणं, निरग्नेरेकोद्विष्टमितिद्वितीयः पक्षः १(१) ।

973. अयञ्च कर्कादिभाष्य कृतांसम्मतः ।

974. कल्पतरुकारस्तु—

साम्नेरिवौरस क्षेत्रजयोः पार्वणम् ।

निरग्न्योस्तयोरन्येषाञ्चैकोद्विष्टमित्याह ।

975. अपराकेऽप्येवम् । दत्तकादयोदशपुत्रास्तु साम्नेयीऽनग्नयोश्चैकोद्विष्ट-
मेव कुर्युः ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्यु रेकोद्विष्टं सुता दशेति ॥१७०७॥

976. जातृकर्णोक्तेः ।

यदातु, दत्तकादीनामपि पिता, दर्शे महालयेवा मृतस्तत्रपार्वणैकोद्विष्ट-
योर्विकल्पः ।

अमायाञ्च क्षयोयस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् ।

निरग्निरपिवा कुर्यान्मातापित्रोस्तु पार्वणमिति—॥१७०८॥

977. वायुपुराणोक्तेः ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे प्रेताख्येतु क्षयोयदि ।

पार्वणं तत्र कुर्वीत वज्रज्यित्वा चतुर्दशी ॥१७०९॥

इति श्लोको गौतमोक्तैश्चेति ।

अन्येतु—

सर्वेषामपि पार्वर्णैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः; ग्रीहियवादिबत् ।

सच, देशाचाराद्व्यवस्थित इत्याहुः ।

978. **अतएव पराशरः—**

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृताहनीत्युक्त्याह ।

देशधर्म समाश्रित्य वंशधर्मन्तथापरे ॥१७१०॥

सूरयः आद्धमिच्छन्ति पार्वर्णश्च क्षयाह्वयमपि, इत्याह ॥१७११॥

979. तच्च, केवलं पितृणां न सपत्नीकानामिति हेमाद्विः ।

पितरोयत्रपूज्यन्ते तत्रमाता महा अपीति प्राप्त्या मातामहाश्चापि नकार्याः १(*) ।

कर्णसमन्वितं मुक्त्वा तथाचं आद्धपोड्यम् ।

प्रत्याब्दिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युःपडितिभ्यतिः ॥१७१२॥

980. इतिच्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ।

981. कर्णसमन्वितं सपिण्डनमिति हेमाद्विः ।

तथाहि, तत्रत्य प्रेत आद्धे विष्णुराह—

अथाशौचापगमे स्वाचारान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-
माल्यादिभिः । पूजितान् भोजयेदेकैकान् मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टसन्निधा-
वेकं पिण्डं निर्व्वपेत् । मुक्तवत्सु दक्षिणया भिपूजितेषु दत्ताक्षय्यो-
हकेषु चतुरङ्गलाः पृथ्वीस्तिष्ठः कुर्यात्, कर्णूणां समीपेऽग्निमुपसमाधाय
परिस्तोय्यैकैस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा,
नमोऽग्नये कव्यवाहनाय, यमायाङ्गिरसे ते स्वधा नम इति स्थानत्रये
प्राग्वत् पिण्डनिर्व्वपणं दधिमधुघृतमांसैः कर्णूत्रयं पूरयित्वैतत्त इति
जपेदिति । यैः क्षयाहे एकोद्दिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार्वर्णमेव
भवति ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वर्णं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥१७१३॥

982. इति शङ्खोक्तेः ।

एवं सन्न्यासिनोऽपि २(†) ।

१(●)

कुतचित् कार्या इति भिन्नः पाठः । तेन निवेधा भावः ।

२(†)

विष्णुना शङ्खेन च यथोक्तान्थैव सन्न्यासि नामपि विधानं ब्रूयमेकमेव ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डमहणादिह ।

983. सपिण्डीकरणाभावात् पार्वर्णं तस्य सर्व्वदा ॥१७१४॥

इति प्राचेतसोक्तेः ।

984. वायवीये,—

सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वर्णं तु तत् ॥१७१५॥ इति ।

985. पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्ध परादारः,—

संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ।

तेषां पार्वर्णमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमाः ॥१७१६॥

तथा,—

चन्द्रक्षयानाशकसंयुगेषु,

यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ।

सपिण्डितानामपि चाब्दिकानि

भवन्ति तेषामिह पार्वर्णानि ॥१७१७॥ इति ।

तथा,—

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च १(*) ।

986. तथा च, पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः,—

अनाद्य गर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते ।

ऋते सपिण्डनात् तस्य नैव पार्वर्णमाचरेत् ॥१७१८॥ इति ।

आगर्भं ज्येष्ठे तु पार्वर्णमेकोद्दिष्टं वेति विकल्पः २(†) ।

एवं पितृव्यस्यापि पितृव्यस्याप्यपुत्रस्येति स्मृतेः ।

987. मातुस्तद्भेदमाह हेमाद्रौ कात्यायनः,—

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वर्णं वान्यदेव वा ॥१७१९॥

१(•) अवश्योः सहोदरयोर्धर्मोर्मध्ये उभयोः अन्योन्यं कर्त्तव्यमिति सूच्यते । सपिण्डनाहते सपिण्डनं विना ।

२(†) 'आगर्भं' इति, आद्यगर्भं इति च भिन्नः पाठः । विकल्पस्तु यश्चतुर्विधो भवेत् । 'यश्चैतु-
होति, त्रीहिविधां जुहोति' इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यमातृभ्रातृणामेकोद्दिष्टं सदैवतम् ॥१७२०॥

इति तत् सापत्न मातृविषयम् ।

988. यत्तु वृद्धपराशरः,—

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत् पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।

स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानादिकं क्रियाम् ॥१७२१॥

पार्व्वणान्ते च कर्त्तव्यं पुत्रवद् भ्रातृजेन तु ।

पितृस्थाने तु तत् कृत्वा शेषं पूर्व्ववदुच्चरेत् ॥१७२२॥ इति ।

पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्व्वणं भवेत् ।

एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्व्वणं मिथः ॥१७२३॥

अपुत्रस्यापि पितृव्यस्य भ्रातृश्चैवाग्रजन्मनः ।

मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्व्वणवद् भवेत् ॥१७२४॥ इति ।

श्राद्धदीपकलिकायाम् । चतुर्विंशतिमते च ।

तत्तु पितृश्राद्धवद्देशाचाराद् व्यवस्थितं ज्ञेयमिति ।

989. पृथ्वीचन्द्रोदयकारः । यस्त्वत्र पत्नीकर्त्तृकं भर्त्तृश्राद्धमेकोद्दिष्टमित्युक्तम् ।

990. लौगाक्षिणा,—

भर्त्तुः श्राद्धं तु यानारी मौग्ध्यात् पार्व्वणं माचरेत् ।

न तेन नृप्यते भर्त्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥१७२५॥ इति ।

तत्तु क्षयाद्दे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसनार्थं पार्व्वणनिषेधार्थमुदितानुदित-

991. होमनिन्दार्थवाद इति त्रिस्थलीसेतौ व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् ।

अन्यथा,—

स्वभर्त्तृप्रमृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च १(*) ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥१७२६॥

इत्यादिस्कान्दविरोधापत्तेः ।

११२. अन्येषामपुत्राणां हेमाद्रावापस्तम्भः,—

अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियोयाः पुरुषाश्च वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१७२७॥
मित्रवन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।
दद्याद् वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥१७२८॥
अतोऽन्यथा मासिकश्राद्धं भवेत् सांवत्सरं वा कार्यमित्युक्तं:

११३. प्रयोगपारिजाते तु अन्यथा पार्वणं कार्यमित्युक्तम् ।

११४. पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः,—

मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या १(३) ।
तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणं पिण्डनाहते ॥१७२९॥
पिण्डनाह सपिण्डनादित्यर्थः ।

११५. तथा च प्रचेताः,—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।
अपुत्राणां च सर्वेषाम् पत्नीनां तथैव च ॥१७३०॥
अपत्नीनां प्रक्षाल्यार्थादीनां सपिण्डनाभावे पिण्डनाभावेऽपि श्राद्धं

११६. देयमित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
मृताऽनि यथा न्याय्यं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥१७३१॥
नृणां यद्वदिति । गोविप्रचाण्डालादिहत पापण्डोदीनां सपिण्डना-
भावेऽपि यद्वत् सांवत्सरमेकोद्दिष्टं क्रियते तद्वदिति श्राद्ध-शूलपाणौ
व्याख्यातम् २(१) ।

११७. हेमाद्रावपि वृद्धवसिष्ठः,—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
श्रात्रे भगिन् पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥
पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१७३२॥

१(३) मतोः पिण्डनाहते. सपिण्डीकरणं विना पार्वणं न विधीयते. यदा पिण्डनाहते
पार्वणं न कार्यम् ।

२(१) गो विप्र-चाण्डालादिहत-पापण्डोदीनां य. 'सुः प्राङ् नारादस्यजिः, ततः गयायां
श्राद्धं यजेत ।

998. इति, भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टमाह, जातूकर्ण्यः,—

पितृव्य भ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यासुतस्य आद्धादि पितृवद् भवेत् ॥१७३३॥

999. इति तस्यावश्यकार्थं न तु पार्वणातिदेशार्थमिति हेमाद्रिरेवाह ।

अन्ये तु, मातामहस्य पार्वणमेव ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः १(*) ।

तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुर्हितसूनवः ॥१७३४॥

1000. इति पुलस्त्यस्मृतौ त्रय इत्युक्तेः ।

तत्साहचर्याज्ज्येष्ठ भ्रातादावप्येवम् ।

भ्रात्रे (तुः) भगिन्यै इत्येकोद्दिष्ट कथनं तु कनिष्ठपरमित्याहुः ।

1001. पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् ।

एवं यत्र स्मृति वचनानां विरोधस्तत्रोक्तरीत्या व्यवस्थेयमितिदिक् ॥

अथ क्षयाह द्वैधे निर्णयः ।

—*—

तत्रैकोद्दिष्टं चेन्मध्याह्ने कार्यम् ।

1002. मध्याह्नश्च पञ्चधा विभक्ते दिने तृतीयभागो प्राह्य इति साधवाचार्याः ।

आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टं च मध्यतः २(†) ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥१७३५॥ इति—

हारीतोक्तौ प्रातः शब्दसाहचर्यात् तत्रापि कुतपादि मुहूर्त्तत्रये ज्ञेयम् ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारो हिणं दुधः ।

1003. विधिज्ञो विधि मास्थाय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति गौतमोक्तेः ॥१७३६॥

अत्र रोहिणो नवम मुहूर्त्तः ।

अन्यथाः—

ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्त्तं चतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तं पञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनं न मिन्यते इत्यादि विरोधात् ॥१७३७॥

१(*) हिमाद्रौ, प्राग्गृह वसिष्ठेनोक्तम् । तथः—मातामह—प्रमातामह—एहप्रमातामहा इति ।

२(†) 'पूर्वाह्ने मातृकं या' अपराह्नेतुदेवकम् । एकोद्दिष्टं मध्याह्ने प्रातर्द्वि निमित्तकमिति श्रुत्यन्तरे । दिने पञ्चदशमुहूर्त्ताः, रात्रौ च पञ्चदशमुहूर्त्ताः सन्ति । मुहूर्त्ताधारण विषये तेषां नामानि कालमाधवे, ज्योतिषे, भट्टोजी दीक्षित-नागेश भट्टोजीवि-निर्णययोः, तिथिनिर्णयकारि कायाच विशन्ते ।

1004. यत्तु एकोद्दिष्ट मुपक्रमेत् कुतप इति दीपि कायामप्युक्तम् ।
1005. तद् युक्त्येव, माधवीये व्यासोऽपि—
 कुतप प्रथमे भागे एकोद्दिष्ट मुपक्रमेत् ।
 आवर्त्तन समीपेवा तत्रैव नियना स्वधेति ॥१७३८॥
 दिनद्वयेऽपि पद्व्याप्तौ समव्याप्तौचपूर्वा, विषमव्याप्तौसत्यां अधिकोन
 (तद्) निर्णयः । अव्याप्तौ पूर्वैव परविद्धाया निषेधात् ।
1006. निषेधोवक्ष्यते । अत्र मूलवचनानि कालमाधवीयादौ सुस्पष्टानि ।
 संग्रहवचनमुल्लिख्यते ।
 सायन्तनी यत्रचेन्मृततिथिः सेवाब्दिके मासिके ग्राह्या, साह्यपराहयो-
 र्यदि तदा यत्राधिका सा मता ।
 तुल्याचेदुभया पराहसमये पूर्वा नचेतद् द्वये,
 पूर्वैवत्रिमुहूर्त्तयाऽस्तसमयेनोचेत् परैकोचिता ।
 एकोद्दिष्टविधावपि स्युरमीहि भेदास्तु मध्याह्नाः ॥१७३९॥ इति ।
 पार्वणन्त्व पराहे वा कार्यम् । पार्वणमपराहेचेति पूर्वोक्तेः ।
 मध्याह्नव्यापिनी यास्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।
 अपराह व्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥१७४०॥
1007. इति पृथ्वीचन्द्रे वृद्धगौतमोक्तेश्च । अत्रापि पूर्वोद्देशेव परेशुरेववा,
 अपराह्नव्याप्तौ सैवतिथिर्ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतः, समव्याप्तौ
 च पूर्वैव ।

विषमव्याप्तौ यत्राधिका सा ग्राह्या ।

अपराह्नव्यापिनीस्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः ।
 महती यत्र तद्विद्वन् १(*) प्रशंसन्तिमहर्षयः ॥१७४१॥

1008. इति मरीच्युक्तेः ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।
 पूर्ववृद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥१७४२॥

1009. इत्यपरार्कं नारदोक्तेः १(*) ।

द्वयहेप्यव्यापिनीचेत्संस्थान्मृताहस्य यदा तिथिः ।

1010. पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्द्वयह इति तुमन्तुक्तेः ॥१७४३॥

1011. पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डान् इत्याङ्गिरस भाषितमिति हेमाद्रावुत्तरार्द्धपाठः ।
नद्वयहव्यापिनीचेत्संस्थान्मृताहस्य चया तिथिः ।

1012. पूर्वं वृद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्तापि या भवेदिति—मन्तुक्तेश्च ॥१७४४॥

1013. यत्तु व्यासेनोक्तम्—

अहोऽस्तमय वेलायां कलामात्रा यदा तिथिः ।

सैव प्रत्याब्धिके ज्ञेया नापरं पुत्रहानिदेति ॥१७४५॥

पूर्वह्यः सायंत्रिमुहूर्त्ताभावेतु परैव ग्राह्या २(†) ।

त्रिमुहूर्त्ता नचेद्ग्राह्या परैव कुनपेदिमा इति ॥१७४६॥

1014. कालादर्शं गोभिलोक्तेः । माधवपृथ्व्याचन्द्रयोस्तु—

दिनद्वयेऽपराहव्याप्तौ अंशतः समव्याप्तौ च क्षये पूर्वावृद्धौ परा
ग्राह्या ।

स्वस्वदेयौ परौ पूज्यावित्युक्तेः ३(‡) ।

अपराह्णव्यापिन्यनीतस्य च या तिथिः ।

1015. क्षये पृथ्वीतु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्ग्या नद्योत्तरेनिबोधायनोक्तेश्चेत्युक्तम् ।

वृद्धि क्षयावत्र पूर्वतिथेः ननु ग्राह्य तिथेर्ज्ञेयो, तस्याः क्षय पक्षेऽपराह-
्वयव्याप्तेर सम्भवान् ।

1016 एतदाह, माधवाचार्यः :—

1017. न ग्राह्यं तिथ्यो यौवृद्धि-क्षयादूर्द्ध तिथेस्तु ताविति । अथवा (यत्र)
सायाह्नव्यापित्वं मुच्यते तत्रापराह्नव्यापिनी ग्राह्या । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्या
तत्राह्नं न कारथेदिति मान्स्वदे ।

१(*) सुहृत्तावधारणविषये कालमाधवादौ सम्यगिति ।

२(†) अवापरार्कं, याज्ञवल्क्याकृति आख्यान कदिति ।

३(‡) अथ 'स्वस्वदेयौ' 'स्वधादेयो' इति च भिन्नः पाठः ।

अत्र मृताऽपदं सत तिथि पठन ।

1018. तत्र आढ निषेधान्, पूर्ववचनेषु त्रिमुहूर्तादि-ग्रहणन्तु आढापरारूपं त्रिमुहूर्तं परमिति केन चिदुक्तम् ।

1019. तद्धेमाद्रि-कालादर्शादि ग्रन्थ विरोधादुपेक्ष्यम् ।

तस्मान् पूर्वोक्तमेव साधु ।

अथ यदि देवान्मानुषाद्वा प्रति बन्धात्तद्धिने साम्बत्सरं (वार्षिकादि-)

आढं न कृतं, तदा रात्रावपि तद्दिने कार्यम् ।

मृताहं समतिक्रम्य चण्डालेष्व भिजायते इति—

1020. मरीचिना तद्दहातिक्रमे दोषोक्तेः ।

1021. न नक्तं आढं कुर्वन्ति, अत्रवा भोजन समापण मित्यापस्तम्बेन १(*)

गौणकालोक्तेश्च । ग्रहण दिने वार्षिकादि प्राप्तौ तद्दिने एवान्नेनामेन

हेम्नावा कार्यं नोत्तरदिन इत्युक्तं तृतीयस्तवके ग्रहण निर्णय

प्रकरणे । ग्रन्थ गौरव भयान्नेहोच्यते । एतच्च प्रथमाब्दिकश्चेत्

त्रयोदशे मलमासे कार्यम् । इतर था,—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्ड क्रिया सुतेः ।

1022. क्वचित् त्रयोदशेपि स्या दाढं मुत्तत्रातु वत्सरम् ॥

इति लघुहारीतोक्तेः । द्वादशेऽतीते इत्यर्थः ।

1023. माधवीय ये, हेमाद्रौ चैवम् । द्वितीयादिकन्तु शुद्धमासे एव कार्यम्,

नाधिकं नाप्युभयोः, मलमास मृत्तान्तु यदा कदाचित् स एव

मलमासः स्यात्तदा तत्रैव कार्यम्, अन्य दातु आढे मासे एव इत्ये-

तदपि प्रागुक्तम् २(†) ।

दर्शे वार्षिकश्चे तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा पिण्ड पितृयज्ञ-दर्शआढे

कर्त्तव्ये ।

दर्शे क्षया हे कर्त्तव्ये सम्प्राप्ते कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्श समाचरेत् ३(‡) ॥१७४७॥

१(*) 'नक्तं रजनी रात्रिमिति ।' 'रात्रौ आढं न कुर्वन्ति रात्रौ कीर्त्तितार्हिषा' । रात्रौ यद्वाप्युक्तं आढनिषेधः ।

२(†) 'अमावास्यादयं यत्र रविः संक्रान्ति वर्तितः ।

मलमासः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति मल्लिकार्जुन लेखणम् ।

३(‡) 'दर्शनाद्' अथाह आढं पिण्डपितृ यज्ञश्च ववनीक क्रमेण विधेयम् ।

1024. इति निर्णय दीपिकोक्तेः ।

कश्चिदादौ पिण्ड पितृयज्ञः ततः साम्बन्सरं ततोदर्शब्राह्ममिति १(*)
क्रममाह ।

प्रत्यव्दयोर्यथा कुर्यान् तथा कुर्यान् स तान्यपि । इति ।

प्रमाणमप्युक्तवान् । स तु—

यज्ञान्तं कर्मानिर्दर्थं वैश्वदेवश्च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यान् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥१७४८॥

1025. इति क्रमपर लौगाक्षि-वचन विरोधान्, 'प्रत्यव्दं यो यथा—

कुर्यादिति वचनस्य सपिण्डनोत्तर भावि-मासिकब्राह्मे ज्ञेयम् ।

तथाच,—

मृताहं यो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यं ममायास्याच्छ्राद्धं माघेऽथमार्गके ॥ १७४९॥ इति ।

इति कर्तव्यता परत्वान् सर्वत्र क्षयाह ब्राह्मे पिण्डपितृयज्ञाभावाद्वा-

1026. पेक्षनीयः । क्षयाह-वृषोसर्ग उक्ते हेमाद्रौ ।

1027. विष्णुधर्मोत्तरे,—

अयनद्वितयेचैव मृताहे बान्धवस्यतु ।

उनसृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याः समुपागमे ॥१७५०॥ इति ।

अत्र कौमुदी कार्तिकी पौर्णमासी । इदमाव्दिकं वत्सरत्रयमशुद्ध-
संज्ञम् । तदुत्तरं शुद्धमभिधीयते २(†) ।

1028. तथा च दिवोदासीये—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदव्दत्रयम्भवेत् ।

तावदेव नभोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचनेति ॥१७५१॥

वर्षान्तसपिण्डनेऽप्येतत्तुल्यम् ।

मृताऽहनितु सम्प्राप्ते यावदव्दचतुष्टयम् ।

बहिः ब्राह्मं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥१७५२॥

प्रथमेऽस्थीति मज्जाच द्वितीये मांस भक्षणम् ।

तृतीये रुधिरप्रोक्तं आद्धं शुद्धं चतुर्थकमिति ॥१७५३॥

1029. आद्धकाशिकोक्तेः । शुद्धं किञ्चिदिति ज्ञेयम् १(*) ।

1030. तथाहि स्मृत्यन्तरम्—

सदा त्रिशच्च योमासाञ्छ्राद्धे भुङ्क्ते तु मोहितः २(†) ।

सः पङ्क्ति दूषितः पापः प्रेताशीतु भवेच्च सः ॥१७५४॥ इति ।

अत्र प्रथमेऽब्दे वर्षान्त सपिण्डनपक्षे मृताहान् पूर्व्वेऽहिसपिण्डनमब्द—
पूर्त्तिआद्धञ्च कृत्वा परेद्युर्वार्षिकं कुर्यादिति—

1031. स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । हेमाद्रिस्तु—

मृतादे सपिण्डीकरण आद्धेनैव वार्षिकआद्धसिद्धिः ।

पूर्णे सम्बत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः ॥१७५५॥

तेनैवाब्दिकमिष्यत इति वचनादित्याह ३(‡) ।

एतदेवयुक्तं प्रतिभाति वचनसद्भावात् ।

1032. अथ क्षयाहापरिज्ञाने, मरीचिः—

—*—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने ह्यविज्ञाते मृताऽनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ४(०) ॥१७५६॥

अत्र विशेषत इत्युक्तैः शुक्लैकादश्यामिति गम्यते ।

1033. मासेज्ञाते सएवेत्वाह, बृहस्पतिः—

नज्ञायते मृताहश्चेत् प्रमीते प्रोषिते सति ।

मासश्चेत् प्रतिविज्ञात स्तद्वशेऽस्याद् यथाब्दिकम् ॥१७५७॥

मासाज्ञानेऽपि स एव ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदापुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्व्वोक्तया दिशेति ॥१७५८॥

१(०) इत्यनेन याज्ञे भोजननिषेधः कथितः ।

२(†) विषयः यद्वाः पङ्क्ति पावनाः कृत्वाः । प्रेताशो भङ्गि दूषणः ।

३(‡) 'तेनैवाब्दिकमिष्यत' 'तेनैवाब्दिकमिष्यते' इति धृत्वा ।

४(०) अन्ये तु प्रोचुः, विशेषतः कृष्णपक्षीयामावासायामिति ।

1034 भविष्येत्, —

दिन मेवतु जानाति (जानीत) मार्गं नैवतु योनरः ।
मार्गशीर्षस्थत्रा भार्द्रे माघे वा तद्दिनं भवेदिति ॥१७५६॥

1035. निर्णयामृतेतु,—

यद्वा मासो नविज्ञानोविज्ञातं दिनमेवतु ।
तदा पाङ्कजे मासि माघेवा तद्दिनं भवेदिति ॥१७६०॥

1036. बृहस्पत्युक्तेः, आषाढोऽप्युक्तः । कालादर्शोऽपि—

मासाज्ञानेदिन-ज्ञाने कार्यमाषाढमाघयोरित्युक्तम् ।

1037. हेमाद्रौ, प्रभासखण्डेऽपि—

मृताहं यो न जानाति मासंवापि कथञ्चन ।
तेन कार्यममायो स्याच्छ्राद्धमाघेऽथ मार्गके १(*) ॥१७६१॥ इति ।

—*—

अथ सूतकादिना श्राद्धविघ्नेऽपि निर्णयः ।

—*—

तत्र विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं मृतकं मृतकेवा ज्ञाते सत्यशोचाभावः ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य-स्वाध्याद्विरतस्यच ॥
देहे पितृषु तिष्ठानु नाशोचं विद्यते क्वचिन् ॥१७६२॥

1038. इति शुद्धिप्रदीपे ब्राह्मांक्तेः । कर्तव्यविषये विष्णुः—

प्रत्यज विवाहेषु श्राद्धे होमेष्वने जपे ।
आरब्धे मृतकं नभ्यादनारब्धेतु मृतकमिति ॥१७६३॥

(१०)

यम् अज्ञातवतमामनिधिः, स याज्ञकेन,

माघ-मार्गशीर्षयोस्तात्पर्यायां श्राद्धं कुर्यादिति ॥, नतान्तरं भार्द्रे आषाढमासिच ।

आद्धप्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः १(५) ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आद्धेपाकपरिक्रियेति ॥१७६४॥

पाकपरिक्रिया, पाकप्रोक्षणक्रियेति केचित् ।

1039. गौडादयस्तु ब्राह्मण निमन्त्रणमारभ्येवा शौचाभावे निमन्त्रितेष्विति पूर्वस्मृतेरित्याहुः ।

दाक्षिणात्यास्तु,—

पाकपरिक्रियोत्तरं अशौचाभावं मन्यन्ते ।

आद्धकतृ—गृहे जनने मरणे च सति,—

1040. ब्राह्मे उक्तम्—

भोजनाद्धं तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुं विपद्यते ॥१७६५॥

गृहे इति शेषः २(१) ।

यदा केचित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहिताः ।

आचम्यपरिकीयेन जलेन शुचयोद्विजाः ॥१७६६॥ इति ।

1041. इदं आद्धविषयमिति हेमाद्रिराह ।

1042. पृथ्वीचन्द्रोदयोऽप्येवमेवाह ।

केचिदिदं विवाहादि भोजन विषयम्,

नतु आद्धविषयं तत्पदाभावात् इत्याहुः ।

विवाहोत्सव यज्ञेष्वित्युपक्रम्य—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगोहोदकाचान्ता सर्व्वेते शूचयः स्मृताः ॥१७६७॥ इति ।

1043. पङ्क्तिशन्मतेकै वाक्यत्वाद्, निमन्त्रितेषु विप्रेषु इति —

१(५) आद्धस्यान्नपाके विप्र निमन्त्रणं च आहारभोजनः । इति शास्त्रवाक्यात् ।

” गौडादयः—पञ्च गौड-देशवासिनः । पञ्चगौडाः प्रागुक्ताः ।

२(१) अत्र ‘भोजनाद्धे’ इति भिन्नः पाठः । भोजनदातुर्द्वं भोज्या अन्नं भोजने कृतं चेति ।

” परिकीयेन जलेन पवित्र जलीनाचम्य इति ।

पूर्वोक्तवचन विरोधाच्चेत्याहुः । अत्र यद्यपि विष्णुना अशौचाभाव—
उक्तोदात्त भोक्तुस्तथापि भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव ।

अपि दातृमहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते नदोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथञ्चन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तविधानतः ॥१७६८॥

1044. इति ब्राह्मोक्तेः । तत्र प्रायश्चित्तमाह विष्णुः १(*) ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमदनाति तस्य तावदशौचं यावत्तेषां,
अशौचव्यपगमेतु प्रायश्चित्तं कुर्यादिति । यत्तु, गृहे पितृपुत्रिभ्यस्तु

1045. नाशौचं विद्यते क्वचिदिति ब्राह्मवचनं तदाम श्राद्धपरमिति
केचिदाहुः ॥१७६९॥

मिताक्षरा—मा धवीयादि निबन्धकारास्तु, कर्तुर्भोक्तुश्च सर्वथा दोषा-
भावः, निमन्त्रितेष्वित्यादि स्मृतं । विज्ञाते भोक्तुरेव स्यादितितु
श्राद्ध व्यतिरिक्त भोजनविषय मित्याहुः ॥

—*—

अथा शौचमध्ये श्राद्धादने प्राप्ते (तौ) निर्णयः ।

—*—

1046. माधवीये ऋष्यशृङ्गः—

देये पितृणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

अशौचे तु व्यति क्रान्ते तेभ्य श्राद्धं प्रदीयत इति ॥१७७०॥

एतन्मासिकाब्धिकपरम्, न दार्शिकादि श्राद्ध परम् ।

1047. तथा च सुदर्शन भाष्यकारः,—२(†) ।

अपरपक्षे पित्र्याणीति नियमादमावास्या श्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमेव ।

न तु गौणकाले करणं वचना भावात् ।

1048. प्रायश्चित्तमभोजनमिति मनूक्ते रित्याह ।

१(०) विप्राशौचान्न भक्षणे विविध तावत्कालमशौचं शास्त्रादिति ।

२(†) 'सुदर्शन भाष्य काम' इति एकस्मिन् आदेशे पाठोऽस्ति । इन्द्रचये, कुडाम् । 'सायनेन्दु-
कला कुम्भः ।

1049. अशौचान्तेऽसम्भवेतु व्यासः—

आद्धविष्णे समुत्पन्ने त्वन्तरामृत सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धवैके मनीषिण इति ॥१७७१॥

1050. अत्रामावास्यां प्राप्येत्यर्थः । हेमाद्रौ, षट्त्रिंशमतेऽपि,—

मासिकेचाब्दिके वापि संप्राप्ते मृत सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शेवापि विचक्षणाः ॥१७७२॥ इति ।

1051. गोभिलः—

प्राप्ते प्रत्याब्दिक आद्धेत्वन्तरा मृतसूतके ।

अशौचानन्तरं कुर्यात् सन्मा सेन्दुक्षये पिवेति ॥१७७३॥

1052. तत्राप्यसम्भवेऽत्रिः—

तदहश्चेत् प्रलुप्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति ॥१७७४॥

अशौचेतरविष्ण विषयमिदमिति प्राह माधवाचार्यः ।

व्याध्यादौ विस्मरणे चैवम् ॥

—*—

अथ भार्यारजोदर्शने सति श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः ।

—*—

तत्रामावास्या आद्धमामेण कार्यम् ।

आद्धविष्णे द्विजातीनां आमश्राद्धं विधीयते १(०) ।

अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादृते इति ॥१७७५॥

1053. हेमाद्रौ हारीस्तेः । व्याघ्रपादोऽपि,—

आर्त्तवेदर्शं कालानां विष्टवे समुपस्थिते ।

1054. आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शुद्धः कुर्यात् सर्वेवहि ॥१७७६॥

१(०)

यदेकस्मिन् आदर्शेयम् 'श्राद्धं प्रकीर्तितम्' इत्यारम्भ—'अधीयत' इत्यन्तः पाठः पठितः । आमश्राद्धं, आमाश्रेण कार्यम् । विधुराः वृत्तपञ्चिकाः । द्विजातयः-विद्वज्जन-विशः । शुद्धाणां सर्वेषु आशिष्य श्राद्धं कार्यम् । 'आमं शुद्धसा पञ्चाश पञ्च सुष्ठुष्टः—सुष्ठुष्टे' इति ज्ञेयम् ।

1055. दीपिकायामपि,—

दर्शेत्तु भार्यार्त्तं वेऽप्याम आद्धे विधिन्तदा १(*) ।

प्रवासि-विधुरायाश्च ह्याचरेयुर्द्विजातयः ॥१७७७॥ इति ।

वस्तुतस्तु, पाकाभावेद्विजाती नामाम आद्धं विधीयत इति

1056. सुमन्तुक्तेः । पाकस्यकर्त्तृन्तरे सत्यन्नेन कार्यं मन्यथामेनेति युक्तम् ।

मासिकानि सपिण्डानि अमावास्यातथाब्दिकम् ।

अग्नेनैवतु कर्त्तव्यं यस्य भार्या रजस्वलेति ॥१७७८॥

1057. गर्गोक्तेश्च । एवं युगादिमन्वादावपि ।

आब्दिकन्तुरजोदर्शनेऽपि तद्दिन एव कार्यम् ।

पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्वेम्नावामेन नक्वचिन् ॥१७७९॥

1058. इति माघवीये लौगाक्षिस्मृतेः ।

रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेन् ।

स वै नरकमाप्नोति यावदाभुनसंभ्रवमिति ॥१७८०॥

1059. प्रयोगपारिजाते यमोक्तेः ।

रजस्वलाङ्ग नोऽनग्निविदेशस्थोऽथवाब्दिके ।

दर्शादाविबनामेन त्वन्नेन आद्धमाचरेदिति ॥१७८१॥

1060. कालादर्शोक्तेः ।

विदेशगोवा विगताग्नि कोवा,

रजस्वलायांमपि धर्मपत्न्याम् ।

आद्धं मृताहेविदधीत पाकैः,

आमेन हेम्ना नतुपञ्चमेऽह्नीति ॥१७८२॥

1061. स्मृतिदर्पणोक्तेश्च । यत्तु—

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं नतनकुर्यान्मृतेऽहनीति ॥१७८३॥

1062. माधवीये गर्गवचनं तदपुत्रकस्त्री कर्तृकं श्राद्धविषयम् ।

अपुत्रात् यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुं रात्रिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनीति ॥१७८४॥

1063. श्लोके गौतमोक्तेः ।

रजस्वला तु या स्नाता चतुर्थेऽनि शुद्ध्यति ।

दैवे कर्मणि पित्र्येच पञ्चमेऽनि शुद्ध्यति ॥१७८५॥

1064. इति प्रभासखण्डवचनाच्च । यत्तु—

सप्ताहात् पितृ-देवानां भवेद् योग्या व्रतार्हने—

इति कश्यपवचनन्तद् रजोनिवृत्तिपरमिति निबन्धकाराः ।

अतः स्त्रीकर्तृकं श्राद्धं पञ्चमेऽहनीति साधु ॥१७८६॥

1065. हेमाद्रिस्तु,—

पुरुषकर्तृकमपि श्राद्धं पञ्चमेऽहनि कार्यम् ।

श्राद्धादावपि न साध्यत्वेन स्त्रियासहैवाधिकारा, तस्याञ्च रज-
दुष्टायां सहाधिकारनिवृत्ते रैकभार्येण पञ्चमेऽहनि कार्यम् १(*) ।

सहाधिकृत भार्यान्तरभरत्वे तु तद्दिनमेव कार्यमित्याह ।

1066. दीपिकाकारोऽपि,—

भार्यात्तौ सति पञ्चमेच दिवसे,

स्याद् वार्षिकं मासिकम् । पक्षान्तैर्बहुभार्यकस्त्वधिकृते,

पत्न्यन्तरेतिष्ठति । कुर्यात्तद्विनायंस्तदमुख्यदिवसे इति ।

एवं सति देशाचारतो व्यवस्था कार्य्या ॥

—*—

अथान्वारोहणे श्राद्धनिर्णयः ।

—*—

1067. तत्र, लौगाक्षिः—

1068. मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धञ्च दम्पत्योरन्वारोहणएवत्विति ॥१७८७॥

समासेन तन्त्रेण, द्विपितृकश्राद्धवद् द्वयोरेकः पिण्डोदेयः ।
विप्रश्चैक एव भोज्यः पिण्डशब्दस्य श्राद्धपरत्वात् ।

1069. समासस्तु मृताहश्राद्धएव, नवश्राद्धन्तु पृथगेवेति हेमाद्रिः ।

1070. स्मृत्यन्तरञ्च—

एकचित्यधिरोहेतु तिथिरैकैवजायते ।

एकपाकेन पिण्डैकोद्वयोर्गृहीतनामनी ॥१७८८॥ इति ।

इदन्तु मृततिथ्यैकत्वे द्रष्टव्यम् । तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव कार्यम् ।
मृताह १(*) समासेनेति लौगाक्ष्युक्तेरेव, तत्र मृताहनीत्य २(†)ह-
एकत्वावगतेः तद्भेदे न समास इत्यर्थः ।

तथा, नवश्राद्धमेव पृथगिति परिसंख्याया अन्यत्र पृथगुक्तेस्तीर्थगया

1071. सपिण्डनान्वष्टकादिषु समास एवेति मदन पारिजात-निर्णया
मृतादयः । अतः समासविधिवलाज्जेष्टपुत्रस्यकर्तृत्वे सापन्न-
मातुस्त्वारोहणे तत्पुत्रे सत्यपि तद्वार्षिकादिकर्मविभक्तः सापत्नपुत्र

1072. एव ज्येष्ठः, कुर्यान्नौरस इति गम्यते । एवं बह्वोष्वपि मातृषु
क्षेयमिति त्रिस्थली सेतौ ।

यत्तु—

एकचित्यां समारुढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्याद्दोदनञ्च पृथक् पृथगिति ॥१७८९॥

1073. गार्ग्यवचनं, तन्नव श्राद्धविषयमिति हेमाद्रिः ।

यच्च,—

या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्याम्पतिव्रता ।

तां मृताऽहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥२७९॥

प्रत्यब्दन्तु नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥१७९१॥ इति ।

1074. भृगुवचनं, तत्तृमृताहभेदे द्रष्टव्यम् । यद्वा, येषां वार्षिकमेकोद्विष्टमुक्तं

तद्विषयमन्तव्यम् । प्रत्यब्दं मृताऽनीति यद्वान्वयः । नव आद्वन्तु
पुनर्यदित्युक्तेः दर्शवर्गद्वयवदेकतन्त्रेण पृथगित्यर्थमाह—

1075. पराशरमाधवीये-गार्ग्यभृग्वादिवचनमुदाहृत्य लोगाक्षिवाक्ये समासोक्तेः
कालाद्यैक्येन दर्शवर्गद्वयआद्ववत् पृथक् पृथगाब्दिकं नवआद्धादि-
कुर्यादिभुक्तं १(०) । एवं सति पृथक्पिण्डदानन्तु मूल्यः कल्पः ।

1076. तदाह, वृद्धपराशरः—

(आरुह्यभर्तु'श्चिति) 'आर्त्त-(आत्म)'श्चिति' मङ्गनायाः ।

प्राप्नोति मृत्युं खलुसत्त्वयुक्ता ।

एकादशाहेतु तयोर्विधेयम् ,

आद्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः ॥

एकत्वमिच्छन्ति मतिप्रहीणाः,

एकादहाशादिषु येऽनृणार्थाः ।

ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः,

स्त्रीसत्त्वघातान्नरकाधिवासम् ॥१०६२॥

भर्त्रासह मृता यातु नाकलोकयभीप्सती ।

साऽनर्हच्छ्राद्धं पिण्डान्नमे कत्वन्तु तयोःस्मृतम् ॥१०६३॥

पृथगेवहि कर्त्तव्यं आद्धमेकादशाहिकम् ।

यानि आद्धानिसर्वाणि तान्युक्तानि पृथक् पृथगिति ॥१०६४॥

1077. विश्वादर्शोऽप्येवम्—

मातुर्गयाष्टकावृद्धि मृताहेषु महालये ।

आद्धं कुर्यात् पृथग् देवं तन्त्रं चानुगतावपि ॥१०६५॥

एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डंवा य (प)त् सुतकृतिः ॥१०६६॥ इति

1078. यत्तु षट्त्रिंशन्मते—

पृथक्त्वं सागता भर्तुः पिण्डेगोत्रेच सूतके ।

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मात् पत्नीषु विद्यत इति ।

तद्दर्शादिआद्धपरमित्याहुः ।

1079. श्राद्धप्रकाशेऽपि —

एकचित्यां समारूढौ दम्पतीचेन्मृतौ यदि ।
 पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयाऽह्नि ॥१०६७॥
 मृतानां मपि मृत्यानां भार्याणां पतिना सह ।
 तन्त्रेण अर्पणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेऽह्नि ॥१०६८॥
 पूर्व्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
 तृतीयस्य ततः कुर्यान् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥१०६९॥

1080. पाकविषये मदनरत्ने, प्रचेताः,—

एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दम्पती यदि ।
 तन्त्रेण अर्पणं कुर्यात् पृथक् पिण्डान् समाचरेदिति ॥११००॥
 अत्र भर्तुरशौचमध्ये एवाऽन्यदिने स्वयन्वारोहणे पतिमरणदिनगणनया
 पिण्डदानं कादशादिकार्यम्, नात्र पक्षिण्यात्मकाशौचवृद्धिः ।
 मृतपतिमनुग्रज्य पत्नीचेदनलङ्घता ।
 न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृका देव शुद्ध्यति ॥११०१॥
 पुत्रोवान्योऽग्निदस्तस्या स्तावदेवाशुचिस्तयोः ।
 नत्र श्राद्धं सपिण्डञ्च युगपत्तु समापयेदिति —

1081. षडशीत्युक्तेः ।

भर्तुरशौचानन्तरं मन्वारोहणे तु त्र्यहमशौचं कार्यमित्युक्तं प्राक् ।
 तस्याः क्षयाद् श्राद्धं तिथि भेदेऽपि भर्तृक्षयाहे कार्यम् ।
 सहायतः पृष्ठनोवा तद्भर्ता(र्या)मियते यदि ।
 तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं पृथक्पत्युः क्षयेऽह्नि ॥११०२॥

1082 इति स्मृत्यन्तरात् ।

अप्रतः पृष्ठनोवापि तद्भार्याम्रियतेचया १(०) ।
 तस्याः श्राद्धं मुतेः कार्यं पत्युरेव क्षयेऽह्नीति ॥११०३॥

1083. आद्धकाशिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेश्च ।

इत्यन्वारोहण आब्दिक आद्धादिनिर्णयः ॥

—*—

1084. अथ क्षयाद्वादि आद्धसम्पाते निर्णयः ।

तत्र देवात् पित्रोर्मृततिथ्यैकत्वे मरणक्रमेण दर्शवर्गद्वयवत्तन्त्रेण आद्धं
कुर्यादिति—

1085. हेमाद्रिराह—

तत्र पूर्वं कस्य मृतस्यादाविति स्मृतिः प्रमाणम् ।

1086. माघवादिनिबन्धकारास्तु,—

पित्रोः आद्धेनायंक्रमः, किन्तु—पितुः पूर्वं कृत्वा ततोमातुः कुर्युः ।

पित्रोः आद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपिवा ।

पितृ-पूर्वं सुतः कुर्यादित्यत्रासत्तियोगतः ॥११०४॥

1087. इति कार्णाजिनिना विशेषोक्तेः । सर्वत्र पितृपूर्वभिन्नं प्रयोगमाहुः ।

इदन्तु कालान्तरमृततिथ्यैक्यविषयम् ।

एकतिथौ पित्रोर्मृतौ तु पितृपूर्वकं दर्शं वर्गद्वयआद्धवत् तन्त्रेण आद्धं
कुर्यात् १(*) ।

मृते भर्त्तरि तद्वाहात् प्राक्पत्नी श्रियते यदि ।

प्रत्यावा प्राक्प्रमीतायां दाहादूर्वाक् पतिर्मृतः ।

तत्र तन्त्रेण दाहःस्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते ॥११०५॥

कीकसानान्तु संस्कारः पृथग्वा सहवा तयोः २(†) ।

एकाह मृत्यौ युगपन्नवआद्धादिकन्तयोरिति ॥११०६॥

१(*) बहुषामेकमुद्दिष्य सङ्गदनुष्ठानं तन्मिति । ततः दम्पत्योरिकदादाहः स्यात् ।

„ 'मन्त्रे श्रित्व सुच्यते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'कीकसः कुल्यमसि च' । कीकसः कृमिजातीयात् पुंसिकुल्येनपुंसकम् । यद्वा
ब्राह्म्याः पतिताः । अथ कुल्याः स्वकुलं जाता इति ।

1088. कपर्दिकारिकोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ, स्मृत्यन्तरे च—
माता मङ्गल सूत्रेण म्रियते यदि तद्दिने ।
उद्दिश्य विप्रपंक्तौ तां भोजयेत् सुवासिनी मिति ॥११०७॥
इदमन्वारोहणं-मरणे विज्ञेयं न्यायसाम्यात् ।

—*—

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः सम्पाते,—

1089. माधवीये जावालिः—

यद्येकत्र भवेयातामे कोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।
पार्वणत्व मनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेदिति ॥११०८॥
महामार्य्यभिदाहादिना बहूणां युगपन्मरणेतु ।

- 1090 हेमाद्रौ श्रुतः—

एककाले गतासूनां बहूणामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेणप्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ।
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ॥
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रम इति ॥११०९॥

1091. गारुडेऽपि—

एकेनैवतु पाकेन श्राद्धानि कुरुते यदि ।
विकिरन्त्वेकतः कुर्यात् पिण्डान्दद्यात् पृथक् पृथगिति १(*) ॥१११०॥

1092. युगपन्मरणेतु ऋष्यश्रृङ्गः—

भवेद् यदि सपिण्डानां युगपन्मरणन्तथा ।
सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत् क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति ॥११११॥
सन्निहित-सम्बन्धस्य पूर्व दत्त्वा, ततस्तदपेक्षया व्यवहित सम्बन्धस्य
दद्यादिति वाक्यार्थः ।

1093. कात्यायनश्च—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत् पत्यनुक्रमादिति ॥१११२॥
एतद् व्याख्यानं तृतीयस्तवके तीर्थप्रकरणे विषदं द्रष्टव्यम् ।

1094. जावालिः—

आहं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आहं न तद्दिने ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥१११३॥

1095. कालादर्शोऽपि—

नित्यं दार्शिकयोश्चोदकुम्भ मासिकयोरपि ।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्य योगयोः ॥१११४॥
दार्शिकस्य च मन्वादेः सम्पाते आह कर्मणः ।
प्रसङ्गादित रस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेदिति ॥१११५॥
अस्य क्वचिद्देवता भेदेऽपवादमाह, तत्रैव—

नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्य मासिकयोरपि ।
दर्शस्य चोदकुम्भस्य दार्श मासिकयोरपि ॥१११६॥
नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि १(*) ।
युगाद्याब्दिकयोश्चैव मन्वाद्याब्दिकयोस्तथा ।
प्रत्याब्दिकस्यचालभ्य योगेषु विहितस्य च ॥१११७॥
सम्प्राते देवताभेदाच्छ्राद्ध युगं समाचरेत् ।
निमित्तं नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठान कारणम् ॥१११८॥
पित्रोस्तु पितृ पूर्वत्वं सर्वत्र आह कर्मणीति ।

1096. माघवीये, स्मृति संग्रहेऽपि,—

काम्यतन्त्रेण नितस्य तन्त्रं आहस्य सिद्धयतीति ॥१११९॥
इति आहसम्पाते निर्णयः ॥

—*—

अथ श्राद्धान्तर्गत तर्पणविधानम् ।

—*—

1097. तत्र पृथ्वी चन्द्रोदये, गर्गः—

पूर्वं तिलोदकन्दत्वात्त्वाम आहं समाचरेत् ।
प्रत्यब्देन भवेत् पूर्व परेऽहनि तिलोदकम् ॥
पक्षश्राद्धे हिरण्येच अनुव्रज्य तिलोदकमिति ॥११२०॥

न च नित्यतर्पणस्यैवायं परेऽह्न्युत्कर्षो नतुआद्धाङ्गनां पृथक्तर्पण-
मस्तीति वाच्यम् ।

यस्तर्पयति तान् विप्रः आद्धं कृत्वा परेऽह्नि ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत् कुप्यन्तिवै भृश मिति—

1098. प्रयोगपारिजाते गर्गेण, फलनिन्दार्थवादाभ्यां तर्पणस्याङ्गत्वोक्तेः १(०) ।

परेषुः आद्धकृन्मर्त्यर्योयोनतर्पयति पितृन् ।

तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्वा भ्रजन्ति हि ॥११२१॥

इत्यादिदिकं प्रक्रम्य नारदीयोक्तेश्च । अत्र पितृ शब्दः आद्धेयभूत-
वर्गपरः । तेनैतत्तर्पणस्य पशु-पुरोडाश यागवत् प्रस्तरप्रहरणवच्च,
प्रागिष्टदेवता संस्कारकता । तेन क्षयाह-दिने नित्यं स्वपितृतर्पणं
कार्यमेव । आद्धाङ्गतर्पणस्यैव परेषुविधानात् ।

1099. तदुक्तं पारिजाते, गर्गेण—

प्रत्यब्दाङ्गे तिलान्दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽह्नि ।

वर्गेकस्य वचोयेषां अन्येषान्तु विवर्जयेदिति २(†) ॥११२२॥

एवं पक्षआद्धेऽपि आद्धानन्तरं तिलतर्पणं कार्यम् ३(‡) ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि आद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेपिच तर्पणम् ४(+) ॥११२३॥

1100. इति तत्रैव भृगुक्तेः । अत्र तर्पण शब्दस्तिलतर्पणपरः ।

निषिद्धाहेपीत्युक्तेः । सकृन्महालयेतु आद्धाङ्गतर्पणं विधेयम् ।

स(श्च)एव, दर्शतिलोदकं पूर्वं पश्चाद् दद्यान्महालये ॥११२४॥

1101. सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्तएवहीति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

अत्र दर्श इत्यादि सप्तमी निर्देशाद् दर्शदिरङ्गितास्फुटैवावगम्यते ।

यथा तत्र जवान् (वां) जुहुयात्, मन्त्रं प्रापणीयायां मन्त्रं प्रातः सवन-
इत्यादि वत् कचिच्छ्राद्धेऽपवादोहि ।

१(०) वाच्यमित्यस्यात् परं— यस्तर्पयति, इत्यस्वप्राशस्त्यभाग एकस्मिन्नादर्शयत्येव पतितः ।

२(†) अन्यत्रादर्श 'पितृशान्तर्पणस्य' इत्यं पाठः लभ्यते ।

३(‡) आदर्शपुस्तकान्तरे एव पाठाग्रद्विरधिकपाठश्चास्ति ।

४(+) 'निषिद्धाङ्गच तर्पणम्' इति भिन्नः पाठोऽप्यस्ति ।

1102. बृहन्नारदीये—

बृद्धिश्चाद्धे सपिण्डां च प्रेत आद्धेऽनुमासिके ।
 संवत् सरविमोकेच न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् इति ॥११२५॥
 अत्रापि सप्तमीनिर्देशात्तदंगभूतस्य निषेधः ।
 अत्रायं निष्कर्षः, दर्शविग्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारंभोत्तरं वा आद्धस्यारम्भ-
 त्वान्, ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव आद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन-
 वासिद्धिः ।
 ततः पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे आद्धाङ्ग तर्पणं पृथक्कार्यम् ।
 वार्षिक आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं तिलवज्रं कार्यम् ।
 नैव आद्धदिने कुर्व्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् ।
 आद्धं कृत्वा परेऽह्नयेव तर्पणन्तु तिलैः सह ॥११२६॥

1103. इति यमोक्तेः ।

सप्तम्यां भानु वारेच मातापित्रोर्मृतैः सहनि ।
 न तिलैस्तर्पणं कुर्व्यात् सप्तमेन पितृघातकः १(५) ॥११२७॥

1104. इति स्मृतिरत्नावल्यां बृद्धमनूक्तेश्च ।

1105. यत्तु कात्यायनवचः—

उपरान्ते पितुः आद्धे पातेऽमायाश्च संक्रमे ।
 निषिद्धेऽपिहि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदिति ॥११२८॥
 तदपि परेषुः आद्धाङ्ग)तर्पण विषयम् ।
 आद्धाशक्तस्य तत्स्थानीयतर्पणविषयं वेति द्रष्टव्यम् ।
 प्रेतपक्षेऽपि आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं सतिलं कार्यम् ।
 तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिल मिश्रितम् ॥११२९॥

१(५)

यन्ते प्रोच—यन्तव 'मङ्गा'य' भ स्कारक्षणे मातापितृमृतैः सहनि ।

निषिद्धेऽपिहि कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितमिति ॥

'यद्यपि च न्द्रमुख्ययो, रिटमि पूर्वाह्णेऽपि तिलमिति ।

यपत्तु—तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके, इत्यपि पूर्वाह्णे भिन्नः पाठः ।

1106. इति तर्पण प्रकरणे पृथ्वीचन्द्रे द्दारीतोक्तेः । न चेदं आद्धतर्पणविषय-
मिति वाच्यम् । पक्षप्राद्धेहिरण्येचेत्यनेनैव तस्यप्राप्तेः ।
सकृन्महालयेऽष्टकासुचान्ते आद्धाङ्गतर्पणं कार्यम् ।
तीर्थे दर्शवत् माघीवर्षादिष्वष्टकाआद्धवदन्ते कार्यम् ।
अनेक आद्धसम्पातेषु यदि प्रसङ्गागत(१)सिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणं
कार्यम् । तन्त्रपक्षे तु आद्धसमसंख्यत्वे आद्धाङ्गत्वेवा स्यात् ।
विषमसंख्यायां बह्वनुरोधः । वृद्धिआद्धप्रेतआद्धसपिण्डनादौ आद्धाङ्ग-
तर्पणं नास्त्येवेति सर्व्व समञ्जसम् ॥

1107. आद्धाङ्गतर्पणविधिस्तु संग्रहे,—

स्नात्वा तीरं समागम्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत् पितॄन् सर्व्वान् स्नात्वा वस्त्रं धारयेत् ॥११३०॥
अत्र स्नात्वा तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृत्वेत्यर्थः ।
अपसव्यन्ततः कृत्वा सर्व्वं जान्वोच्य भूतले ।
नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥११३१॥ इति

1108. अत्र वस्त्रादि रूपतोक्ता, स्मृत्यर्थसारे,—

त्रसुर्द्धादिति-सूतां च्छ्राद्धार्थे तर्पयेत्यतृणिति ।
तच्च बह्वृचानां दक्षिणहस्तेन, अनादेशे दक्षिणं प्रतीयादितिसूत्रात् ।
अन्येषामुभयां हस्ताभ्यां तत्तत्सूत्रेऽञ्जलिप्रहणात् । केचित्तु—
बह्वृचानामप्यञ्जलिर्भवति ।

तथाच,—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौद्वौतु सनकादयः ।
अहन्ति पितरर्क्षीं स्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥११३२॥
इति स्मृत्या सर्व्वसाधारण्येन तर्पणेऽञ्जलिकथनात् ।

1109. आश्वलायन सूत्रे विशेषाभावाद् दक्षिणं प्रतीया दित्यस्यान्यविषयत्वेन
नेतुं शक्यत्वाच्चेत्याहुः । अत्र प्रत्यञ्जलिमन्त्रावृत्तिः निर्बपणवत्
सन्ध्यार्घ्यदानवच्च द्रव्यमेदात् ।
अवघात वेदि प्रोक्षणादौतु द्रव्यैकत्वान्न मन्त्रावृत्तिः ।

एकद्रव्ये कर्म्मवृत्तौ सकृन्मन्त्रकरणं कृतत्वादिति—

1110. कात्यायनसूत्रात् । एवं नित्यतर्पणेऽपि द्रष्टव्यम् ।
तस्मात् सिद्धं क्षयाद्वादौ नित्यतर्पणं कर्त्तव्यमिति ।

यत्तु, संग्रहनाम्ना पठन्ति वचः—

पित्रोः क्षयाहे सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नित्यतर्पणम् ।
आसुरं भद् भवेच्छ्राद्धं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥११३३॥

तथा,—

सर्व्वदा तर्पणं कुर्याद् श्रद्धयज्ञपुरः सरम् ।
मृताहे नैव कर्त्तव्यं कृतं चेन्निष्फलं भवेदित्यादि ॥११३४॥
तत्तु, महानिवन्धेष्वनुपलम्भान्निर्मूलम् । समूलत्वे तु सति (तत)
तर्पण विषयमिति न किञ्चित् क्षुद्रोपद्रवः ॥

—*—

अथ नित्यतर्पणे तिलनिषेधः ।

—*—

1111. हेमाद्रौ, मरीचिः—

सप्तम्यां रविवारेच गृहे जन्मदिने तथा ।
निशा सन्ध्यासु पुत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणमिति ॥११३५॥

1112. पारिजाते, गार्ग्यः—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दा भृगु मघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥११३६॥

1113. स्मृत्यर्थसारे,—

विवाहं व्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

पिण्डदानमिति पूर्व्ववत् ।

बृद्धौ सत्यान्तु तण्मासि नित्याहुस्तिलतर्पणम्, इति ॥११३७॥

1114. अस्यापवादः, पृथ्वीचन्द्रोदये—

तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितमिति ॥११३८॥

1115. स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

तिथि-तीर्थ विशेषे च कार्यं प्रेतेऽपि सर्वदेति ।

1116. तिलवर्ज-तर्पणे विशेषमाह, गोभिलः—

तिलाभावे निषिद्धाहे सुवर्णरजतान्विते १(*) ।

तद् भावे नषिद्धश्चेत् दर्भमन्त्रेणवा पुन रिति ॥११३६॥

अत्रत्यान्यो विशेष आह्निके तीर्थप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

इति आह्नाङ्ग तर्पण विधानम् ॥

—*—

अथ प्रसङ्गाद्वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

—*—

तस्य निमित्तं पृथ्वीचन्द्रे, ब्राह्मे,—

अथ प्रसङ्गाद्वृद्धि श्राद्धं निरूप्यते ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधि पूर्व्वकम् ॥११४०॥

वेदव्रतेषु चा धान यज्ञ पुंसवनेषु च ।

नवान्न भोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्त्तवे २(†) ॥११४१॥

देवाराम तडागादि प्रतिष्ठासूत् सवेषु च ।

रामाभिपेके बालान्न भोजने वृद्धि संज्ञकान् ३(‡) ॥११४२॥

वनस्थाद्या श्रमं गच्छन् पूर्व्वेष्टुः सद्य एव वा ।

पितृन् पूर्व्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धय इति ॥११४३॥

१(०)

तर्पणश्रुतिनिषेधे तद्भावेन सुवर्णरजतान्वितकरणे कुशयुक्तेन च तर्पणं कुर्यात् ;

२(†)

‘ऊढायाः प्रथमं तर्पयेत्’ इति अन्यत्र पाठः ।

३(‡)

‘बालानां मध्येऽपि,’ इति अन्यत्र पाठः ।

1117. बहुवृचकारिकायां—

स्यादाभ्युदयिकं आढं वृद्धि पूर्वेषु कर्मसु ।
 पुंसः सवन-सीमन्त-चौलोप नयनोष्वह ॥११४४॥
 विवाहे जातनामधेय प्रभृति श्रौत कर्मसु ।
 इदं आढं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ॥११४५॥
 अन्यैः षोडशसंस्कार-आवण्यादिष्व पीयते ।
 वाप्याशुदूषापनादौतु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकमिति ॥११४६॥
 अन्यदपि निमित्तं महाप्रन्थे (तो) द्रष्टव्यम् ।
इदमावश्यकमित्युक्तं—

1118. शातातपेन,—

वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरोगृहमेधिभिः ।
 तदेव विफलं ज्ञेयं आसुरोविधिरेव सः इति १(*) ॥११४७॥
 अनिष्टातु पितृन् आढे न कुर्यात् कर्म वैदिकम् ।
 तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । इति ॥११४८॥
अत्र आद्धत्रयमाह, स एव,—
 मातृआद्धन्तु पूर्वस्यात् पितृणान्तदनन्तरम् ।
 ततो माता महाणाञ्च वृद्धिआद्धत्रयं स्मृतमिति ॥११४९॥

1119. एतत्कालमाह, मार्ग्यः—

मातृआढे तु पूर्वेषुः कर्माह्नितु पैतृकम् ।
 मातामहं चोत्तरेषु वृद्धौ आद्ध त्रयं स्मृत मिति ॥११५०॥
अत्राप्यशक्तौ, वृद्ध शातातपः—
 पूर्वाह्नि मातृकं आढं मध्याह्ने पैतृकन्तथा ।
 ततो मातामहाणाञ्च वृद्धौ आद्धत्रयं स्मृतमिति ॥११५१॥

1120. अत्राप्यशक्तौ, स एव—

पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
 आद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् २(†) ॥११५२॥

१(*) 'तद्देवाहं फलम्' इति मित्रः पाठः ।

” ब्रह्मिः अभ्युदयजनकं आहम् । अतोऽव गौर्यादयः, ब्रह्माण्यादयश्च शक्तयः पूज्याः ।

२(†) यदि पृथग्दिने कर्तुं मयक्तः तदा पूर्वदिने युगपत् एकस्मिन् संस्कारदिने वा । अमुञ्चानं कुर्यादिति ।

दिनशब्दोऽत्र पूर्वाहादेरुपलक्षणः ।

अलामे भिन्नकालानां नान्दीआद्धत्रयं बुधः ।

पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाहे मातृपूर्वकमिति ॥११५३॥

1121. वृद्धमनूक्तेः ।

अत्र महत् सु कार्येषु पूर्वेषु तदहरन्येष्वित्याश्रयायनगृहपरिशिष्टाद् व्यवस्था ज्ञेया । आभ्युदयिके प्रदक्षिण सुपचारः पूर्वाह् इति ।

1122. कालस्तु, कात्पायनसूत्रे,—

स्मृत्यन्तरेच,—

पूर्वाहे दैविकं आद्ध मपराहे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याहे प्रातर्बुद्धि निमित्तकम् इति १(*) ॥११५४॥

दैविकमिति,—

द्वादश्यादिषु क्रियमाणं दैग्णव आद्धम् ।

अत्र प्रातःशब्दः साद्धर्धप्रहरपरः ।

ललाट सम्मते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः ।

सएवाध्यर्ध संयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत । इति २(†) ॥११५५॥

1123. जातृकर्णोक्तेः ।

प्रातः शब्दस्त्रेधा विभक्तदिनस्य प्रथमभागपरश्च । पूर्वाहो वैदेवानाम् ,

1124. मध्यन्दिनं मनुष्याणां, अपराहः पितृणाम्, इति वाजसनेयिश्रुतेश्च ।

इदञ्च पुत्रजन्माद्यनियत कालातिरिक्तविषयम् ।

1125. तदाहात्रिः—

पूर्वाहे वै भवेद्बुद्धि विनाजन्म-निमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आद्धं तात् कालिकं द्विज इति ॥११५६॥

तेषामनियतत्वेतु तदा न ३(‡) तर्पयिष्यते ।

1126. इति लौगाक्षिस्मृतेश्च ।

तेषां निमित्तानां एतदाधानेऽपराहेऽपि स्यात् ।

आमश्चादधन्तु पूर्वाह्णे सिद्धाब्जेनतु मध्यतः ।

पार्वणश्चापराहेतु वृद्धि आदधं तथाग्निक मिति ॥११५७॥

1127. हेमाद्रौ गालवोक्तेः ।

नान्दीमुखाह्वयं प्रातः रात्रिकन्तवपराहृत इति—१(*)

1128. विष्णूक्तेश्च ।

इदञ्च मातृ पितृ-मातामहादिक्रमेण न देवतं कार्यम् ।

मातृणां प्रथमं कार्यं पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च सपत्नीनामिति स्थिति—॥११५८॥

1129. रितिगारुडोक्तेः ।

अत्र मात्रादिक्रमः स्यात् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति
बहुवचपरिशिष्टे नान्दी—आदधं प्रकृत्योक्तेः ।

नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः नान्दी मुखामातामहाः
प्रमातामहा वृद्ध प्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन सूत्रात् ।

1130. यत्तु वशिष्ठः—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामह पृर्वकम् ।

नाम संकीर्त्तयेद् विद्वान् अन्यत्र पितृ पूर्वकम् इति ॥११५९॥

1131. यच्च स्मृत्यर्थसारे—

वृद्ध मुख्यास्तु पितरो वृद्धिआदधेतु मुञ्जते इति । तत्तु येषां सूत्रादौ
नान्दीआदधे व्युत्क्रम उक्त स्तत्परो ज्ञेयः ।

1132. कात्यायनस्तु—

वृद्धिआदधं षड्दैवकमिच्छन्ति नान्दीमुखाः पितर इत्यनुपदोक्तं तत्-
सूत्रे तथोक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः तदनु आदधं कर्म समाचरेत्—

1133. इति कात्यायन परिशिष्टोक्तैः ।

बह्वलपं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् ॥११६०॥

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवे, दिति कात्यायनेनैव तथा
करणस्य प्रशंसनाच्च । केचिदत्र वृद्धि (द्ध)शब्दं पित्रादिषु प्रयुज्यते ।
तन्न—

अनस्मद्वृद्ध शब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् ॥११६१॥

अनाम्नामतिलाद्यैश्च नान्दीआदन्तु सव्यवदिति—

1134. हैमाद्रौ संग्रहोक्तेः ।

नच निषेधबलादेव कृतोविधि व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य प्रौष्ठपदी-
आद्धे प्रपितामहात्परेषां वृद्ध पित्रादीनां विशेषण परत्वेन सार्थक्यात् ।

1135. यत्तु, ब्राह्मन्,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽश्विमुखोऽस्ते पितरः परिकीर्त्तिताः १(+) ॥११६२॥

तेभ्यः पूर्व्वतया येच प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

तेषु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

1136. यच्च, मार्कण्डेये—

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं तेस्युर्नान्दी मुखाअपीति । अत्र पितामह शब्दः
प्रपितामहपरः ।

तथा त्वे पूर्व्ववचनेनैकवाक्यत्वात् । तत्तु जीवत् पुत्रादि-
त्रिकस्य जीवत् पितृकस्य वृद्धि आद्ध विषयमिति कल्पतरु-मदन-

1137. पारिजातौ ।

1138. यत्तु विष्णुः—

पितरि पितामहे प्रपितामहेच जीवति ।

नैवकुर्यादिति, तद्दर्शादिआद्ध परमित्याह ।

1139. हैमाद्रिस्तु,—

नान्दीमुखानां आदन्तु कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति ॥११६३॥

ब्राह्म वचनेनैक वाक्यत्वात्प्रौष्ठपदीआद्ध परमेतदित्याह । अत्र सत्यवसू-
विश्वेदेवा इत्युक्तम्, नान्दीआद्धे सत्यवसू इति स्मृत्या २(+)

१(०)

‘इष्टि आर्चे क्रतुर्दत्तः सत्यो नान्दीमुखे वसुः । नैमिषि के काशकाभौ काशे च धूरीशो वसौ’
इत्यपराकृतिः । एते आर्चे देवाः स्युः । ‘त्रयोऽश्विमुखः’ इत्यन्यः पाठः । एतेन
सप्तधाराः पञ्चधारा वा मन्त्रं दद्याः ।

२(+)

पूजिताः स्युः शुभावहः इति भिन्नः पाठः ।

”

सर्व्वासु इति च पाठः ।

1140. यत्तु मार्कण्डेयपुराणे—

विश्वेदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

इति तद्भिन्नप्रयोगे मातृश्राद्धविषयम् ।

1141. मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथगितिशातातपोक्तेः ।

प्रयोगैक्येतु देवनियम इति हेमाद्रिराह ।

इदंश्च मातृ-पूजापूर्वकं कार्यम् ।

अकृत्वा मातृयागन्तु यः श्राद्धं परिवेशयेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टं हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥११६४॥

1142. इति शातातपोक्तेः ।

1143. छन्दोगपरिशिष्टे—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः १(*) ॥११६५॥

प्रतिमासुच शुद्धासु लिखितावा पटादिषु ।

अथवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥११६६॥

कुड्यलगां वसोर्द्धारां सप्तधारां क्रमेण तु २(†) ।

कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥११६७॥

आयुष्याणिच शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्रसमाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेदिति ॥११६८॥

1144. वसोर्द्धाराकरणं छन्दोगाणामेव नान्येषामिति पारिजाते ।

1145. स्मृतीनां साधारण्यात् सर्वेषाम्भवतीति निर्नयामृते ३(S) ।

करणे ४(+) त्वभ्युदय इत्यन्ये ।

षड्भ्य इति छन्दोगविषयं कातीयविषयश्च,

1146. नवदेवत्यमन्येषाञ्चेत्यपरार्कः ५(X) ।

1147. नवदेवत्यकरणेऽभ्युदय इति पृथ्वीचन्द्रः ।

कोकिलमतानुसारेण मातृ-मातामह-प्रमातामहा इति मात्रासहैव माता-मह श्राद्धकरणात्तद्विषयं षड्भ्य इति वचनमित्यपरे ।

१(०) 'पूजननाथ कारयेत्' इति पाठान्तरमस्ति ।

२(†) 'सप्तधाराहतेन नतु' इत्यपरः पाठः ।

३(‡) धारासु-वस्तु पूजनं सर्व्वेवास्ति इति ख्यातीः ।

(S) करणेति,—छन्देन धाराणां अनुष्ठानेऽङ्गमेवेति ।

५(०) नवदेवत्यं यजुषां, नव पौरुषिकं वा । पाठ् पौरुषिकं छन्दोगाणाम् ।

॥

कोकिल' इत्यप्योभिल इति भिन्नः पाठः ।

1148 मातरस्तत्रैवोक्ताः,—

गौरी-पद्मा-शची-मेधा-सावित्री-विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोलोकमातरः ॥११६६॥

धृतिः पुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशेनाधिका होता वृद्धो पूज्याश्चतुर्दशेति ॥११७०॥

मातरोलोकमातर इति सर्वविशेषणम्, तेन चतुर्दशत्वं सुस्थम् ।

कचित्तु षोडशेतिपाठः । तदातु यथास्थित मेतत् ।

1149. चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिस्त्वन्या उक्ताः ।

तिस्रः पृज्याः पितुः पक्षे तिस्रोमातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमीति ॥११७१॥

आसु जीवन्तीषु तदा प्रत्यक्षं पूजनं स्मृतम् ॥

मृतास्य क्षतपुञ्जेषु, १(*)

1150. इति हेमाद्रिराह—

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सदा दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् ।

वृद्ध्यादौ पूजयित्वातु पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन् ॥११७२॥

मातृपूर्वास्तु सम्पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद् युग्मा भोज्या द्विजातय इति ॥११७३॥

अत्र द्वादशदेवत्य कथनं देशाचार तो व्यवस्थेयम् ।

1151. अपरार्के, अन्या अपि मातर उक्ताः, ता यथा—

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्तमातर इति ॥११७४॥

अत्रापि देशाचारतो व्यवस्था ।

अत्र चौलादीनां निमित्तानां योगपथे तत्रोक्ताः ।

1152. छन्दोगपरिशिष्टे,—

गणेशं क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धं आदौ न पृथगादिषु इति ॥११७५॥

१(*) पञ्चान्याक्षतपुञ्जेषु पूजये दित्यर्थः ।

गणाधिपः गणेशः । क्षेपः क्षेपपात्रम् ।

तथा,—

असकृद् यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः १(*) ।

प्रति प्रयोगं नैवस्युर्मातरः सगणाधिपाः ॥११७६॥

तानि च प्रतिपत्स्थालीपाकादीनि । प्रतिप्रयोगमित्युक्ते न द्वितीयादि प्रयोगे भवति । प्रथम प्रयोगे तु भवत्येवेति गम्यते ।

उक्तं हि तत्रैव,—

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च २(†) ।

बलि कर्माणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥११७७॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येव मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्ध मेतेषु न पृथक् पृथगिति ॥११७८॥

एतद्वाधानादिषु प्रतिप्रयोगं नावर्तते, किन्तु आद्य प्रयोग एव ।

एतद्भिन्नसोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्तते एव श्राद्धमित्यर्थः ।

1153. नारायण वृत्तौ तु —

आधानादि सप्तसु प्रतिकर्माणि न श्राद्धम् । किन्तु, आधानादौ कृते-
नैकेनैव सर्वत्रोपकारः । श्रवणा कर्मादिषु प्रतिकर्म कार्यमिति ।

1154. अपराकृतौ—आधाने तत्रैव न पुनराधाने, होमयोः सायं प्रातः क्रिय-
माणयो रूभयोरेकं न तु प्रत्येकं वैश्वकमेवेति व्याख्यातम् ३(‡) । अत्र
यथाचारमनुष्ठेयम् । क्वचिदादावपि निषेधमाह—सएव,

नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धं मिष्यते ॥११७९॥

न शोष्यन्ती जातकर्म प्रेषितागत कर्मसु ॥ विवाहादिः कर्मगणो-
यउत्तेगर्भाधानं शुश्रूषा यस्यचान्तेनादौ कर्मणः स्यादिति ।

सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया मुख प्रसवार्थं यत् कर्म । तत्र यद्वा
छन्दोगैः क्रियमाणं जातकर्म, तत्र प्रोषितेति, प्रोष्येत्य गृहानु-
पतिष्ठते ४(+) । पूर्ववत् पुत्रं दृष्ट्वा जयतीति ५(×) कात्यायनसूत्रे
विहितम् ।

१(•) अशकृद्भिः इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'आधानं होमयोश्चैव' इत्यन्यत्र पाठः ।

३(‡) वैश्वदेवताकमिति ।

४(+) गर्भाधान-पुंसवनादाविति परं तेषां संस्काराणां कालेषु पृथगेव ।

५(×) अथत्, पुत्रजातिष्टिकश्चेदशम् । 'वैश्वान' द्वादशकपालनिर्व्वपेन सस्नाजातेष्वाविति' । तथातु
पुत्रादिः । अन्यत् पारस्करगृह्यादौ विद्यते ।

तत्रापि नेत्यर्थः । विवाहेति,—

विवाहादि गर्भाधान प्रान्तोयोगृहप्रवेशचतुर्थीकर्ममादिः, १(*)
कर्मसमूहोक्तः ।

सूत्रकारेण तत्रापि प्रतिकर्म नेदमित्यर्थः ।

अन्येऽपि लाङ्गल्योजनादयोऽपवादविधयास्तत्रैवज्ञेयाः ।

लोके प्रचाराभावान्नोच्यन्ते ॥

1155. अथात्राधिकारिणः, तत्र विष्णु पुराणे,—

जातस्य जातकर्ममादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।

पिता पुत्रस्य कुर्वीत आर्द्राश्चाभ्युदयात्मकम् । इति ॥११८०॥

अथ केचित्—२(+)

जीवत् पितृकस्य साम्रेरेव वृद्धिश्चाद्धेऽधिकारोनतु निरप्तेः ।

यतः—

नजीवत् पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

येभ्यएव पितादद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साम्निकम् ॥११८१॥

पितामहेष्वेवमेव कुर्याज्जीवति साम्निकः ।

आ(ना)ग्निमृतेन तु कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥११८२॥

1156 इति सुमन्तूक्ते रित्याहुः । मदनरत्नेतु—

1157. निरप्तेरपि तस्यात्राधिकारः ।

जीवत्पितापि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धि कर्मणि ।

1158. येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति हारीतोक्तेः ।

सौमन्तवचनन्तु बुद्धिश्चाद्धभिन्न आर्द्रपरमित्युक्तम् ।

पिण्डपितृ-यज्ञ विषयमिति पृष्ठवीचनद्वे ।

1159. अपराकस्तु,—

समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीआर्द्रं कुर्यात् ।

पितरोजनकस्येज्या यावद्भ्रतमनाहितम् ।

समाहितभ्रतः पश्चात् स्वान्यजेत पितृन् सदा ॥११८३॥

1160. इति वृद्ध यज्ञवल्कोक्तेः ।

व्रतं ब्रह्मचर्य्यव्रतम्, अत्रनाहित मसमापितम् । समाहितव्रतः समाप्त-
ब्रह्मचर्य्यव्रत इत्यर्थः इत्याह । धृतव्रतः गृहीतब्रह्मचर्य्य व्रतः ।

अन्येतु,—

विवाहान्त स्रुतसंस्कार कर्मणः स्मृत्या पितृक(र्त्तु)त्वोक्तेः ।
समावर्त्तनस्यापरमिति विवाहात् प्राचीन सुतसंस्कारत्वात् ।
जीवत् पितृक समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्योदद्यात् १(*) ।
अजीवत् पितृकश्चैव संस्कार्य्यस्तदा तद्भ्रात्रादयोदद्युरित्याहुः ॥

1161 तथा च कात्यायनः—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु २(†) ।
पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेतु तत् क्रमादिति ॥११५॥
पिण्डशब्दोऽत्र आह्वयपरः, अत्रौद्वाहनादित्याह अभिविधौ विवाह-
पर्य्यन्तमित्यर्थः ।

विवाहश्चात्र प्रथमः ।

नान्दी आर्द्धं पिता कुर्यादाद्यपाणिग्रहे बुधः ।
अत ऊर्द्धं प्रकुर्व्वीत स्वयमेवेतु नान्दीकमिति ॥११६॥

1162. इति सायणाचार्य्योक्तेः ।

प्रागुक्त-तस्येति,— तस्य पितुरभावे तत् क्रमात् ।
असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः ॥११७॥
इति स्मृत्युक्तोयः कर्त्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिः स्वपितृभ्योदद्या-

1163. इति पारिजात कारादयः ।

1164. हेमाद्रिस्तु—

तस्य पितुर भावे यः पितृव्य मातुलादिः संस्कुर्व्यात् ।

१(*) जीवति पितायस्य स जीवन्पितृकः । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत संस्कार कर्मणि' इति सूत्रम् ।
२(†) 'पितुः क्षात्कालिकी शब्दिरिति' इति सूत्रे आतिष्ठिषष्ठाध्याये पितुः कर्त्तृत्वशब्दः गत कल्पदिवसे शब्दस्तस्य स्यादेवेति ।

- तत् क्रमात् संस्कार्य-पितृक्रमादद्यान् पितृभ्य इति व्या-
चख्यौ १(*) । एवं सति समावर्त्तनेपि पितृव नान्दीद्वाद् कुर्व्यात् ।
तदभावे ज्येष्ठभ्रातादिः, तदभावे स्वयमेव कुर्व्यात् । उपनयनेन
कर्माधि कारस्य जातत्वात् । एवमाद्य विवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्र-
1165. चन्द्रिकाकारादयः । वृद्धिश्राद्ध वदन्येष्वपि जीवत्पितृकस्याधिकारः
श्रूयते—उद्वाहे पुत्रजनने पित्रिष्ठ्यां सौमिकै मखे ।
तीर्थे ब्राह्मण—आयातै जीवत् पितापि कुर्वीत ॥११८८॥
1166. जन्मादाविति हारीतः । पितुरिति—उद्वाहोऽत्र द्वितीयादिः, प्रथमे
पितृकर्त्तृत्वोक्तः । पुत्रजननपदं तद्विवाहान्त संस्कारपरम् ।
जीवत् पितापि कुर्वीत जन्मादाविति हारीतोक्तः ।
पित्रिष्ठिश्रातुर्मास्ये प्रसिद्धा ।
सौमिकेमखे, सोमधगे तृतीय सवने । तीर्थे गयाव्यति रिक्ततीर्थे ।
महानदीषु सर्वासु तीर्थेषुच गयां विना ।
जीवत् पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वण धर्मवत् ॥११८९॥
1167. इति त्रिस्थलीसेतौ ।
तदुक्तेरेव ब्राह्मणे आयाते विशिष्ट ब्राह्मणागमनं ।
1168. श्राद्धस्य ब्राह्मणः कलिः इति भारते वनपर्वण्युक्तेः २(†) ।
पडिति—विहितान्तरस्यौपलक्षणम् ।
1169. तद्विधानन्तु मैत्रायण्यपि—
आन्वष्टक्ये गया प्रातौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं सुतः कुर्व्यात् पितरि जीवति सति ॥११९०॥
जीवत् पितृक-श्राद्धे देवतादि विशेष माह,—
वृद्धे तीर्थे च सन्न्यस्ते जाते च पतिते सति ३(+) ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुत इति ॥११९१॥
सन्न्यस्ते जातेच पतिते सतीति विशिष्ट विधानं प्रमाणान्तरेणा-
प्राप्तत्वात् । तेन च सन्न्यस्त पतित जीवत् पितृकस्य पितृकर्त्तृक-

१(०) 'स्वयं व्याचख्यौ' इति भिन्नः पाठः ।

.. चातुर्मास्यं विष्णु श्रयणात्तदुक्त्यान् कालं यावद् तमिति ।

२(†) 'ब्राह्मणः कालः' इति पाठान्तरम् । ब्राह्मणमन्त्रणं चारम्भ कालो वा इत्यर्थो वा स्यात् ।
पडिति—'उद्वाहे' इति वचनोक्त षट्सु इति श्रयम् ।

३(+) सन्न्यस्ते गृहीतवैध सन्न्यासे इति ।

श्राद्धमात्रेऽधिकारः, अन्यथा सन्न्यस्तपतितग्रहणं व्यर्थः स्यात् ।
न चतयोरूपरत्यनन्तरमपि सुतकर्तृकश्राद्धे सन्न्यस्तपतित पितृण
देवतात्वे विधानार्थत्वेन नव्यमिति वाच्यम् ।

सन्न्यासिनोऽप्याजिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि । इत्यादिवचन-
विरोधात् । १(*) स्व मातृमातामह श्राद्धलोप-प्रसङ्गाच्च तस्माद-
स्मदुक्तमेव साधु ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपात्तिकम् ।

नजीवत् पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥११६२॥

इत्यादि वचनम् , तत्तु सन्न्यस्तपतित-जीवत्पितृकान्य-विषयमित्यलं
प्रसङ्गेन ।

मृत मातृ-मातामह कोऽपि जीवत्पिता वृद्ध्यादि श्राद्धे पितृ (पितृ)
मातामहादिभ्यो दद्यान्न स्वकीयेभ्यः, येभ्य एव पिताद्यादिति
नियमात् २(†) ।

यद्वूपेभ्य इति तद्व्याख्यानात् । यच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने
1170. लक्षणापाताच्च । वक्ष्यमाणबह्वचपरिशिष्टन्तु तच्छास्त्रीयानामेवेति
केचित् । यथन्तु वृद्धिश्राद्धव्यतिरिक्तविषयोऽयं नियम इति ब्रुमः ।
वृद्धिश्राद्धे तु जीवत्पिता यदि पितृप्रतिनिधित्वेन श्राद्धकर्त्ता स्यात्
तदा पितृ-पित्रादिभ्य एव दद्याद् यदा तु, स्वसुतसंस्कारकृत्यं करोति
तदा जीयत् पिता सुतसंस्कारे स्वमातृ-मातामहयोः कुर्यात् ।
तस्यां जीवितायां (जीवन्त्यां) मातामहस्यैवेति सूतसंस्कारं प्रकृत्य

1171. बह्वचपरिशिष्टवचने विशेषोक्तः । तच्छास्त्रमात्रपरत्वे कारणाभावात् ।
अन्तरो (२) जनकस्येज्या यावद्भवतमनाहतम् ।

समाहित व्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितृन् सदेति ॥११६३॥

1172. वृद्धयाज्ञवलक्य वचनेनैकवाक्यत्वाच्च ।

जीवत्पितृकोऽपि स्वमातृ-मातादिभ्यो दद्यादिति ब्रुमः ।

1173. प्रयोगपारिजातेऽप्येवं ॥ अत्रेतिकर्त्तव्यतानि रूप्यते ।

1174. पृथ्वीचन्द्रे, वृद्ध पराशरः —

मालत्याः शीतपत्रा वा मल्लिकाकुञ्जयोरपि ।

केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता इति ॥११६४॥

श्राद्धे मालानिषेधस्यापवादः । तथा,

सुवेशभूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः ।

कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाष्यन्तु ब्राह्मणैः सह ॥

स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतनृत्यादि हर्षिताः ॥११६५॥

1175. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—

कुशस्थाने तु दुर्व्याःस्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ।

यद्वा कुशा अपि ग्राह्या स्तिलस्थाने यवास्तथेति ॥११६६॥

1176. छन्दोगपरिशिष्टे,—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उभयतो दैवे पेत्रे च, वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रष्टादशेति विंशतिः ।

यद्वा, प्रतिवर्गे द्वौद्वाविति विश्वदेवेनसहाष्टौ विप्रा निमन्त्र्याः ।

अत्र विप्राभावे तिस्रो योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः, मातृवर्गे चतस्रः,

एवं मातामहीवर्ग इतष्टाविति हेमाद्रिः ।

अत्र पित्र्ये प्राङ्मुखा विप्रा उपवेशनीयाः ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ इति ॥११६७॥

1177. हेमाद्रौ ब्राह्मात् । पाद्मेऽपि,—

1178. पित्रेच घतुरल्लंमण्डलमिति जयन्तः ।

(नात्राप) मात्रेऽपसव्यकरणं न पित्रं तीर्थमिष्यते ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रविप्रकान् ।

कृत्वाभ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयत इति ॥११६८॥

अस्यार्थः,—

पित्रादे द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्र-
करोपरि तन्त्रेण द्वयोरभ्यं दद्यादित्यर्थः ।

बह्वृच कारिकायान्तु—

दत्ताभ्यादेकदेशःस्याद्द्वंद्वानं प्रतिद्विजम् ।

आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिग्राहणमिष्यते ।

प्रतिद्विजं पृथक् कुर्यान्नैवेत्यर्घानुमन्त्रणमित्युक्तम् ॥११६९॥

मधुमन्त्रिविति यस्तन्न त्रिजपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः १(*) ॥१२००॥

नचाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसूक्तकम् १(*) ॥१२०१॥
सम्पन्नमिति तृप्तास्थ-प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥१२०२॥
अन्नय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठेऽथ नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥१२०३॥

1179. ब्राह्मे,—

पठेच्छाकुनिसूक्तञ्च स्वस्तिसूक्तं शुभन्तथा ।
नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत् ॥१२०४॥
तथा,—

शाक्त्यन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।
मिश्रीकृत्वा तु चतुरः पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ॥१२०५॥
दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् २(†) ।

1180. कात्यायनोऽपि,—

सर्ध्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिञ्च्य च ॥१२०६॥
संयोग्य यवकर्कण्डुरद्भिः प्राङ्मुखतस्ततः—

1181. इति श्राद्धकाशिकायाम् ।

प्राङ्मुखस्त्वथदर्भेषु दद्यात् क्षीराऽवनेजनम् ।
पिण्डान्दत्त्वा तथाऽन्नय्यस्थाने क्षीरं यवोदकम् ॥१२०७॥
द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डा वैककस्मै विनित्तिपेत् ।
एकं नाम्नाऽपरं तुष्णीं दद्यात् पिण्डं पृथक् पृथक् ॥१२०८॥

1182. वसिष्ठः—

प्राङ्मुखो दैवतीर्थेन प्राक्कृतेषु कुशेषु च ।
दत्त्वा पिण्डान्न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥१२०९॥
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदान—

1183. मन्त्र, इति नारायणवृत्तौ ।

1184. अत्र पिण्डाः कृता इत्युक्तम् । भविष्ये,—

पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः ।
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मान्वेक्ष्य तु ॥१२१०॥

केचित्तु—१(*)

साग्नेरन्न पिण्डदानमितरस्य तदभावः ।

आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेवेति नियमात् ।

योऽग्नौ तु विद्यमाने हि वृद्धौ पिण्डाभनिर्वपेत् ।

पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यत—१२११॥

1185. इति वासिष्ठादित्याहुः । युक्तञ्चैतत्—

यावन्नात्राग्निः सम्बन्ध उत्सन्नाग्निः स्तथैव च ।

तावद्बृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्प-श्राद्धमाचरेत् ॥१२१२॥

1186. इति स्मृत्यन्तरात् । छागलेयः सङ्कल्प प्रकारमाह—

अग्नौ करणमर्घ्यं श्रावाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्त्तत इति ॥१२१३॥

तेनात्र भोजनस्यैव प्राधान्याद् यदि विवेचनम् ।

तदा तस्यैवावृत्तिर्न पार्श्वणस्येति सिद्धम् ।

अत्र साग्नेरपि पाणिहोमएव ।

आण्वष्टक्यञ्च पूर्वद्यु रितिवाक्ये तथोक्तेः । इदञ्च बह्वविषयम् ।

अध्वर्युशाखिनामग्नौ करणमेवेति-याज्ञिक-सम्प्रदायः २(†) ।

1187. पिण्डसंस्थानमाह, कात्यायनः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाप्रदेशयोः ।

मातामहादिप्रभृतीन् एतेषामेव वामतः इति ॥१२१४॥

1188. एतेषां पितृादित्रयाणाम् । ब्राह्मे,—

द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ।

तानेव दक्षिणार्थञ्च दद्याद्विघ्नेषु सर्वदा ॥१२१५॥

1189. कात्यायनः—

.....अमृषु वाजिनमिति तान् विप्रांश्च विसर्जयेत् ।

अन्योऽत्र विशेषः । स्वस्वसूततोऽवगन्तव्यः । अत्र साग्निरन-
ग्निर्वादौ वैश्वदेवं कुर्वीत ।

१(*)

श्रावामेद-सन्दर्भकृतमेद-देशाचारादि मेदेरा दुरिति ।

२(†)

याजुषोऽध्वर्युः, उदगाता छान्दोग्यः, ब्रह्मा शैत्यादयो यज्ञकर्म्मणो उताः । श्रुतिचोदित-
शाखा-कर्म्ममेदेन प्रभिन्नाः स्मरिति । अन्यत् सर्वं श्रौतगृह्यसूत्रादिष्वस्ति ।

वृद्धौ चादौ क्षये चान्ते मध्ये जुह्वति पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति ॥१२१६॥

1190. इति शांखायन परिशिष्टोक्तेः । हेमाद्रौ तु,—

1191. शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियान्ततः ।

श्राद्धादौ हि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥१२१७॥

इति चतुर्विंशति मत्तान्नान्वीश्राद्धान्ते वैश्वदेव उक्तः । बहु चानामपि गृह्यवृत्त्यालोचनात्तथैवायाति । एवं सत्याचारतो व्यवस्था । सचायं नित्यवैश्वदेवस्यापकर्षउत्कर्षाविवेति ज्ञेयः । तेन रात्र्यादौ क्रियमाणे वृद्धिश्राद्धे न वैश्वदेव इति सिद्धम् । अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं नास्त्येवेत्युक्तं तर्पणप्रकरणे ।

1192. आबिदिक नान्दीश्राद्धयोः सम्पाते देवजानीयेऽ(❀)
वृहस्पतिः—

एकस्मिन् वासरे स्यातां वृद्धिशाम्बत्सराबुभौ ।

पूर्व्यां वत्सरं कुर्याद् वृद्धिं कुर्यात्ततः परमिति ॥१२१८॥

अत्र जीवत्पितृकस्य विशेष उच्यते । तन्नाके पक्षा द्वयान्ते २(†) ।

जीवन्तं पितरं भोजयित्वा अपरयोः श्राद्धं कुर्यादित्येकः ।

1193. होमान्तमेव कुर्यादित्यन्यः । होमान्तमनारम्भोवेति कात्यायनोक्तः ।

होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जोवे पितरिजा(ज्ञा)नतः ।

1194. पितरं भोजयित्वादौ पिण्डौ निर्वृणुयात् पराविति यज्ञपार्श्वोक्तेः ।

जीवतां पिण्डान्ध्रौ हुत्वा परेभ्यो देयमित्यपरः ।

1195. जुहुयाज्जीवेभ्य इत्याश्वलायनोक्तेः । जीवतामजीवनाञ्च वा

1196. देयमिति हिरण्यकेतुरितिः निगमात् ।

तस्माज्जीवत् पिता कुर्याद् द्वाभ्यामेव न संशयः ॥१२१९॥

1197. इति भविष्योक्तेः ।

द्वाभ्यामेवेत्यन्यः । एते पक्षाः कलौ निषिद्धाः ।

प्रत्यक्षमर्चनं श्राद्धे निषिद्धं मनुस्मृतौ ।

१(०)

इयोः सम्पाते, एकस्मिन् दिने उपस्थिते इति

२(†),

‘नासौ मुनिर्यस्य मते न भिन्नः’ इति नियमाद् देशाचारभेदाद् अनेके मतभेदाः सन्ति तेषु एकं समाश्रयेदिति । शास्त्राचार—श्राद्धाचार—कुलाचार—ग्रामाचारादिति वाचस्पतीये उक्ता भेदाः ।

1198. पिण्डनिर्वपणं वापि महापातकसम्मतमिति ।
पृथ्वीचन्द्रे भविष्योक्तेः ॥१२२०॥
1199. स्मृतिचन्द्रिकायामप्येवम् । तस्मात् पितरि जीवति श्राद्धानारम्भ-
एवेत्येकः पक्षः ।
(स्व)सपितुः पितृकृत्येषु श्राद्धाधिकारो निवर्त्तते ।
1200. इति कात्यायनोक्तेः ।
जीवत् पितरि द्वे पुत्रः १(*) श्राद्धकालं विवर्जयेत् ।
1201. इति मनुक्तेश्च ।
इति हारीतोक्तेश्च । पितुः पित्रादिभ्यो दद्यादिति द्वितीयः ।
ध्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वपामेव निर्वपेत् ॥१२२१॥
1202. इति हारीतोक्तेश्च ।
1203. पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् स पितेत्यपरा श्रुतिरितिकात्यायनोक्तेश्च ।
अथञ्च बहुसम्मतः पक्षः । अन्ये च पक्षाः शाखाभेदिनोऽथवस्थेयाः ।
एवं जीवन्मातामहेनाप्युहेन कार्यम् । मातामहानामप्येवं श्राद्धं
कुर्याद्विवर्त्तण, इति स्मृतेः । एवं स्वमातृ-मातामहयोर्मृतयोरपि न-
दद्यात् । किन्तु—पितुरेव मातृमातामहयोर्दद्यात् ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥१२२२॥
1204. इति वचनादिति नारायणभट्टाः । मदनरत्नेतु—
जीवत् पिता स्वमातृ-मातामहयोर्मृतयोस्त (स्स)तोतयोरेव दद्यात् ।
1205. पितरोजनकस्येज्या—इति स्मृतेरित्युक्तम् । कालादर्शेऽप्येवमुक्तम् ।
गौडायास्तु, जीवन्तंप्रतिदद्याद्वा प्रेतायान्नोदकेद्विज १(*) ।
1206. इति स्मृतितत्त्वे कात्यायनोक्ते रित्याहुः ।
दाक्षिणात्यास्तु,—२(*)
पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।
जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामह्याः सहैव तु ॥१२२३॥
तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेतिनिश्चयः ।

1228. इति हारीतोक्तेरित्याहुः ।

तस्मिन् भर्तरि तस्मिन्मृते तु तेनैव सपिण्डनस्योक्तेः ।

एवं पतित सन्न्यस्त-जीवत्पितृकस्यापि ज्ञेयम् ।

वृद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥१२२७॥

1229. इति षट्त्रिंशन्मतात् सन्न्यासस्यादौ मृते तु तदानीं दद्यात् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ इति ॥१२२८॥

इति स्मृतौविशेषोक्तेः ।

एवंसति जीवत्सन्न्यस्ताद्विपितृकस्याविशेषात् सर्व-श्राद्धेऽधिकारः ।

1230. यत्तु हेमाद्रौ,—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपातकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणमिति ।

1231. कौण्डिन्यवचनं, तत्सन्न्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम्
प्राक् १(*) ॥

अथ पितामहादौ जीवति श्राद्धप्रकारमाह—

1232. हेमाद्रौ, विष्णुः—

अथ पितामहादौ जीवति श्राद्धप्रकारः—

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्याद् येषां पिता कुर्यात्सेवामैव कुर्यात्पितरि
पितामहे च जीवति येषां पितामहः, पितरि पितामहे प्रपितामहे च
जीवति नैव कुर्यात् ।

अथ यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डे निर्वापयति २(†) पिता-
पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स-

१(•) 'तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गाया प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिल भिक्षितम्'
इति धृतौ चान्यत्तत्तर्पणविषये ।

२(†) 'जीवन्ममति दद्यात्' इति भिन्नः पाठः ।

अथ 'विधाय' इत्यपरः पाठः ।

ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा(प्र)पितामहाय दद्यात् । यस्य प्रपितामहः
 प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय, प्रपितामहात् पराभ्यांद्वाभ्यां
 दद्यात् । यस्य पितामहः प्रपितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं
 निधाय प्रपितामहात् पराभ्यांद्वाभ्यान्दद्यात् ।
 यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रै पिण्डं निधाय पिता-
 महात् परंद्वाभ्यान्दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् इति ॥१२३०॥

अत्रैवमिति पचनान् मातामहे जीवति तत् पित्रादिभ्यो दद्यात् । यथा
 तन्न त्रिषु जीवतस्तु नैव कुर्यात् ।

1233. तथात्रापि सत्त्वमिति द्रष्टव्यम् । एवं मातृ-जीवनेऽपि कालादर्शं ।

इदन्तु,—

दर्शादीश्राद्धपरं, नान्दीश्राद्धे तु भवत्येव ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्छेन्नृतयं यदि ॥१२३१॥

इति मन्त्रैः सर्वत्र विकल्पः । स च देशाचाराद् व्यवतिष्ठते । त्रिषु

1234. जीवतस्तु नैव कुर्यादित्याम्बलायनपरिशिष्टोक्तेः । अत्र जीवत्पितृकस्य
 प्रसङ्गाच्च तत्र विक्षिप्तोक्त-सुज्ञानाय सर्वत्र ... स्याप्युच्यते १(०) ।

तथाहि,—

स्नानसंभ्याग्रहयज्ञोपासनादिनित्येषु, ग्रहणस्नानादिनैमित्तिकेषु,
 लक्षहोम-तुलापुरुषादिकास्येषु च कर्मसु, विशेषाभावात्प्रतिषेध-
 एवाधिकम् । एवमेव नित्येषु मद्यपानादि निषेधेषु, नैमित्तिकेषु
 गर्भिणीपतेः समुद्रेस्नान-आहुधभोजन-शवबहन-दूरदेशगमनादिषु
 निषेधेषु, कारयेवायुस्का(मादां)-पूर्वादीनां ... मग्रहणादिषु २(१) वर्जनरूप
 पर्यादासेष्वप्यविशेषात्प्रतिषिद्ध एवाधिकारः ।

येषु तु, वचनादनधिकारस्तस्य तान्युच्यन्ते ॥१२३२

१(०) 'विशेष्योक्तं सर्वत्रस्याप्युच्यते' भिन्नः पाठः ।

२(१) 'पूर्वादीनामायुष्कादिषु, इत्यन्वः पाठः' ।

1235. तथाच वृद्धमनु :—

पादुके चोत्तरीयञ्च तर्जन्यां रौप्यधारणम् ।

न जीवत्पितृकः कुप्यऽज्येष्टे भ्रातरि जीवसि इति ॥१२३२॥

पादुके—काष्ठनिर्मिते । निरुपपदपादुकाशब्दस्य तत्रैव शक्तेः ।

उत्तरीयमुपरिवासोमात्रम् । न किन्तु सप्रस्थिपरिमण्डलवस्त्र-
मुत्तरीयं कुर्याद् । वस्त्रोत्तरीयाभावे, त्वेकाङ्गुलं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं
चतुरङ्गुलं वाससूत्रैरेव कृतं परिमण्डलं (वस्त्र) मुत्तरीयं कुर्यात् ।

1236. इति जातूकण्योक्तमुत्तरीयं निषिद्धम् ।

एतेनैव 'यक्षोपवीते द्वे धार्य्ये ध्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तद्विष्यते । इति ॥१२३३॥

1237. प्रयोग पारिजाते विश्वामित्रोक्तमुत्तरीयस्थानीयं तृतीयमुपवीत-
मपि निषिद्धम् । १(*)

उपरि वस्त्रमात्रं तु तस्यापि भवत्येव ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीयात् कुप्यादिवतार्चनम् ।

न चार्चयेद्द्विजान्नाम्यः कुप्यादिवं विधो नरः ॥१२३४॥

1238. इति गोभिलेन सामान्यतो निषिद्धत्वात् ।

एवंरूपस्यापि मुद्रिकारूपस्य तर्जन्यां धारणं निषिद्धम्, न रूप्य-
मात्रस्य । अन्यथा रूप्यमयमणिबन्धालंकारादेरपि वर्जनप्रसङ्गात् ।

आधानमपिनेत्याह, सुमन्तुः—

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेत् पिता वापि पितामहः ।

कनिष्ठः पुत्रपौत्राणामाधानं नैव कारयेत् ॥१२३५॥

(*)

'सदीपवतीति ना भाव्यं सदा बद्ध शिखे ननु । विशिखे नोपनी तेन यत् करोति न भत
कृतम्' ॥

एक वस्त्रेण कृत्यानुष्ठान निषिधाद

वस्त्राभावे तृतीयं चतुर्थं धार्य्यम् ।

तद अन्यानरे चोक्तम् ।

इति यदा पित्रादिरकृताधानस्तिष्ठेत्तदेति व्याख्येयम् । मृतपितृकस्यापि
पितामहे जीवति नाधिकार इति दर्शयितुं पितामहग्रहणम् ।
तन्नाप्यनुज्ञायां नायं निषेधः ।

1239. अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्यवचनं यथेति ।

सुसन्तुक्तेरेव ।

अप्रजस्तु यदानग्निराद्व्यादनुजः कथम् ।

अप्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥१२३६॥

इति बृहद्वसिष्ठोक्तेः ।

पिता पितामहो यस्य त्वग्रजो वात्वनग्निमान् ।

1240. तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषपरिवेदन इत्युशनसोक्तेश्च १(*) ॥१२३७॥

अत्र तपो वानप्रस्थाश्रमः २(†) ।

अग्निहोत्रं तदुपकारकमाधानम् । सुमन्तुवाक्येनैकवाक्यत्वात् ।

मन्त्रो मन्त्रसाधनम् ३(‡) । एवमेव सोमयागादिविधिं द्रष्टव्यम् ।

1241. **तथाच, त्रिकाण्डमण्डनः—**

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।

दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसाग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहश्च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वतीति ॥१२३८-३९॥

अत्र विवाहग्रहणं भ्रातृमात्रविषयम् । प्रथमग्रहणं पुनराधानादौ

पित्तादेरकृतपुनराधानादित्वेन(स) पुत्रादेरदोष इति ।

1242. **दर्शयितुं अपिशब्देन सुमन्तुः—**

पितामहः संश्रूहीतसोदरग्रहणं असोदराणां अदोष इति दशपितृ
क्षेत्रजादा...वनिर्ज्ञाते विद्यमानेऽपि(५)सोदरेणाधिकारविज्ञातोऽस्ति ।

१(*) 'ततोऽग्निमान्', इति पाठान्तरम् ।

२(†) ननु योगसूक्तोक्तं तपः क्रियम् ।

३(‡) अथ तत्तत्कर्मसु युक्तमन्त्रैः कार्यं साधनं क्रियम् ।

४(§) 'क्षेत्रजानामप्यश्रुतिः विद्यमानेऽपि, इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

1243. भिन्नौर्द्वयं चौरस इति मण्डनोक्तेरेव, यागादावप्याज्ञायां न दोष-
स्तेनैवोक्तः ।

पिता यस्याग्रजो भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ।

ना (ता)पोऽग्निहोत्रं यज्ञं वाऽऽज्ञया कुर्यात्कठाशयादिति ।

एवञ्चिदाज्ञांविनाऽप्यदोष इत्युक्तं सुमन्तुना ।

व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाऽप्यथाग्रजः ।

कनीयान् धर्मकामश्चेदाधानमथ कारयेत् ॥ इति ॥१२४०-४१

अग्रज इति पित्रादेरूपलक्षणम् । आधानमिति यागादेः ।

अथवेति,—

अथवेति,— स्मृत्यन्तरोक्तजात्यन्धादेः संग्रहः ।

1244. तथा च कात्यायनः—

देशान्तरस्थक्रीवैकवृषणांश्च सहोदरान् ।

वैश्यानिष्ठांश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरो.गिणः ॥१२४२॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जज्ञामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धान्भाट्यांश्च कृषिसक्तान्पुत्रस्य च ॥१२४३॥

धनशुद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरोगांश्च परिविद्वद्भूष्यतीति ॥१२४४॥

1245. पितुराज्ञायां सत्यामपि नाधेयमित्युक्तं त्रिकाण्डमण्डने ।

न ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने सत्याधानं तदनुज्ञया ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीतं कदाचन ॥ इति ॥१२४५॥

अत्र पितुरधिकारित्वे सतीति ज्ञेयमिति केचित् ।

अन्येत्वनधिकारित्वेऽपि नेत्याहुः ।

युक्तञ्चैतत्—

यदातु, कादाचित्क-नास्तिक्येन तदभावे पित्रादेराधानादेरकरण १(*)

संभावनायां तदनुज्ञयापि नाधिकारः पुत्रस्येति ।

1246. तथा दर्शश्राद्धादावप्यनधिकारः ।

स (स्व) पितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
न जीवन्तमतिकस्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतिरिति ॥१२४६॥

1247. कात्यायनोक्तेः ।

जीवत्पितुर्नोक्तमिति नियमोक्तेश्च । पितृकृत्यानि तु—श्राद्धतर्पण-
स्वधाकारपितृ-कृत्यर्थदानादीनि । पितृशब्दस्त्विह सपिण्डीकरणा-
न्तश्राद्धजन्य-पितृभावमापन्नमनुष्यपितृणमिधत्ते । न तु दिव्यपितृन-
ग्निष्वात्तादीन् । जीवपितृकोप्येतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनेन
जीवत्पितृकृत्यापि दिव्यपितृतर्पणमिधानात् ।

उभयपरत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अयञ्च निषेधो नित्यनैमित्तिककाम्यानि, अहरहरमावास्यादौ, सूर्य-
चन्द्रग्रहणादौ, पुत्रपश्वादिफलार्थतया विहितानि तर्पणश्राद्धानि
पितृकृत्यानि विषयीकरोति । एवं सामान्यतो निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवः

1248. श्रूयते, मैत्रेयपरिशिष्टे,—

उद्धाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ठ्यां सौमिके मखे ।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते पड़ेते जीवतः पितुरिति ॥१२४७॥
जीवतः पितुः पुत्रस्येति शेषः । यद्वा, अनादरे षष्ठी, जीवन्तं पितर-
मनादृत्येति व्याख्यातं चैतत् पूर्वम् ।
षडिति—स्वकृतगणनागणनानुवादः १(*) । न तु परिसंख्यार्थम्,
मैत्रेय परिशिष्ट एव श्राद्धान्तराधिकारकथनात् ।

तथाहि,—

आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां, यच्च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राद्धाद्वृतं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति इति ॥१२४८॥

इदमपि व्याख्यातं प्राक् । गयाश्राद्धञ्च प्राप्तङ्गिकं ।
गयांप्रसङ्गतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेदिति स्मृतेः ।

नतु तदुद्देशेन गयांगत्वा कार्यम् ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपान्तिकम् ।
न जीवत् पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥१२४६॥

1249. इति लौगाक्षिणा तन्निषेधात् । दर्शश्राद्धं पिण्डपितृत्यक्षम् १(*) ।
आपरपान्तिकं-कृष्णपक्षान्तर्गतमन्वष्टकाश्राद्धम् ।
कृष्टैरिति विशेषणाजीवत्पितृकः शुक्लतिलैस्तर्पयेदिति केचित् ।

वयन्तु,—

कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणस्याविरक्तया तिलमात्रनिषेध इति साधु-
प्रतीमः । तर्पयेदित्युक्ते जीवत्पितृकाधिकारिक श्राद्धे नतिल
निषेधः ।

यदपि श्राद्धाङ्गभूतमनुष्यपितृतर्पणं तदपिजीवत् पितुर्भवत्येव ।
साङ्गेऽधिकारोक्तेः ।

केचित्तु—

जीवमानः पितायस्य माता यद्विपद्यते ।
तस्याः श्राद्धं सुतः कुर्यात्तर्पणं न समाचरेत् ॥१२५०॥
इति संप्रहर्षचनाद् नमातुः श्राद्धाङ्गतर्पणं भवतीत्याहुः ।

तथा, जीवत्पितुर्यमभीष्मतर्पणञ्च ।

जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ।

1250. इति पद्मपुराणोक्तेः ।

यमतर्पणं कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां विहितम् ।

भीष्मतर्पणन्तु—

कार्तिक शुद्धैकादश्यादिपुर्णिमान्तं विहितम् ।
यदपि तीर्थे श्राद्धाशक्तौ तर्पणं विहितम् ,
तत्तर्पितस्य भवत्येव श्राद्धवत् ।

1251. तथा, अन्यत्राप्यधिकारः कात्यायनोक्तः,—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युक्तमात्रं मृते देयं येभ्य एव दद्यात् साविति ॥१२५१॥

अस्यार्थः—

दर्पादिना ब्राह्मणगवाद्यभिभवार्थं प्रवृत्तस्य(१)ब्राह्मणादिभिर्हृतस्यात्म-
घातित्वात् सम्बत्सरपर्यन्तं असंस्कार्यत्वात् , तन्मध्येपुत्रस्या-
पत्यजनने तीर्थप्राप्त्यादौसति येभ्यः पितादद्याति तेभ्योदद्यात् ।
एवं पितरि पतिते सङ्गवर्जिते, सन्नद्यस्तेऽपि विद्यमाने ।
वृद्धौ तीर्थेच सन्नद्यस्ते पतिते सङ्गवर्जिते १(*) ।
येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्योदद्यात् सुतः स्वयम् ॥१२५२॥

1252. इति स्मृत्यन्तराच्च ।

एवञ्चात्र पूर्वोक्तविषये, जीवत्पितृकस्य नित्यामावास्यादिषु ,
नैमित्तिकी ग्रहणादिषु, काम्य आयुरादिकल-
केषुच श्राद्धेषु अधिकार इति सिद्धम् ।

व्युत्त कमाच्च मृत इति, व्युत्तकमेणमृतस्य सपिण्डीकरणाभावपक्षे
तज्जन्यपितृत्वाभावेन सम्प्रदानत्वाद्, येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यः
पुत्रोदद्यादित्यर्थः । एवं व्युत्तकममरणाभावेऽपि, सपिण्डीकरण-
पर्यन्तं वर्षमध्ये पुत्रजननादौसति, तेभ्य एव दद्यादिति सिध्यति ।
द्वादशाहेसपिण्डीकरणेतु तदादिभ्यएव देयम् २(†) ।

एवं जीवत् पितृकस्य दौहित्रस्यच प्रतिपद्याश्विने शुद्धे आद्धेऽधिकारः
श्रूयते ।

ज्ञातमात्रोऽपि दौहित्रीदौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहआर्द्धं प्रतिपद्याश्विनेसिते ॥१२५३॥

1253. इति ब्राह्मोक्तेः ।

ज्ञात मात्रस्य इत्युक्तेः पितृआर्द्धवदनुपनीतस्याप्यधिकार इति गम्यते ।

एवं अपुत्रपितृव्यवार्षिकेऽपि, अपुत्रस्य पितृव्यस्य आर्द्धादि पितृवद्भवे-

1254. दिति सुमन्तुक्तेः । पितृवद्भवेदित्युक्तेस्तदन्त्येष्ट्यादिकेऽप्यधिकारः ।
तथाऽपुत्रज्येष्ठभ्रातुः आर्द्धेऽपि 'ज्येष्ठभ्राता पितुः सम' इति स्मरणात् ।

तथा मातृ-सपत्नी आद्धेऽपि,—

सर्वासामेक पत्नीनामेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्योमनुरब्रवीत् । इति ॥१२५४॥

1255. मनूक्तेरेव ।

तथा, अपुत्र मातामह वार्षिक आद्धेऽधिकारः ।

यथा, व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् आद्धक्रियां नृप ।

उदकाप्त्यां (द्यां) महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हति ॥१२५५॥

1256. इति मातृस्योक्तेः ।

अपुत्रस्यापि दौहित्रो वार्षिकं पितृवच्चरेत् १(*) ।

1257. इति स्मृतेश्च ।

इदमपि मातामह्या मसत्यां वेदितव्यम् ।

विद्यमाना चेत् सैवाधिकारिणी ।

भार्या-पिण्ड' पतिर्दद्याद् भर्त्रे भार्या तथैवचेति २(†) ॥१२५६॥

१(०) दौहित्र भागिनेययोरवाधिकारः ।

२(†) भार्यायाः पतिः, पत्युश्चपत्नी अधिकारिणी स्यात् ।

'पत्युर्णो यश्चसंयोगे' इति सूत्रात् ।

1258. शङ्खोक्तेः ।

1259. अपुत्रा पुत्रवत् पत्नीत्यौशनसोक्तेश्च ।

अपुत्रायां अपि भार्यायाः सपत्नी पुत्र सद्भावे स एव कुर्यान्न भर्ता,
पितृ-पत्न्यः सर्वा मातरः ।

1260. इति गौतमोक्तेः ।

सर्वासामेक पत्नीनामिति सुमन्तूक्तेः ।

1261. तथा-मनुक्तेश्च ।

दौहित्र भ्रातृ पुत्रयोः समवायेतु मृतस्य विभक्तत्वे दौहित्र एव
कुर्यात् । पिण्डदोऽशं हरेचैषां पूर्वाभावे परः पर—

1262. इति मनुक्तेः । अतोसद्भावेतु सैव ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत् पिण्डं कृन्स्नमंशं लभेत चेति ॥१२५७-६०॥

तदुक्तेरेव ।

भृतस्या विभक्तत्वे तु भ्रातृ पुत्रएव कर्त्ता ।

भ्रातृणामेकजाताना मित्यनन्तरोक्त स्मृतेः ॥१२६१॥

एवं भ्रातृ-तत् पुत्र समवाये भ्रातैव कर्त्ता पूर्वाभावे परः पर इत्यंश-
हरत्वेन प्राथम्यात् । एव मेवान्यदप्युल्लाम् ।

ग्रन्थ गौरव भयान्नात्र प्रपञ्चयते ।

यत्तु,—

न जीवत् पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्नि मृते द्विजः ॥१२६२॥

1263. इति सुमन्तु वचः,

सन्न सामान्येनाना हिताग्नि जीवत् पितुः श्राद्ध निषेधके ।

तथात्वे मात्रादि वार्षिक श्राद्धादेरकरण प्रसङ्गात् ।

किन्त्वग्नि साध्येष्वन्वष्टकादिष्वग्निं बिना जीवत् पितृको नाधि-
कारीत्येवं परम् (फलप्यते) ।

यथा,—

न दर्शेन विना आर्द्धं आहिताग्नेर्द्विजण्मनः १(*) ।

1264. इति मनुवचनम्,—

मृत पितृ कस्याप्यन्वष्टकाद्यकरण प्रसङ्गाद् यथा श्रुत परित्यागेनाग्नि साध्येषु, दर्शे विना, पिण्ड पितृयज्ञ कल्पं विना साग्निको नाधिकारी-
त्यर्थं परं कल्प्यते, तथेदमपि कल्पनीयम् ।

इदमप्यारब्ध पिण्ड पितृयज्ञ स्यैव भवति ।

अनुष्ठित प्रकृतेरेव विकृतावधिकारात् ।

तदनारम्भपक्षे होमान्तपक्षे-अनाहिताग्नित्वे च स्मार्त्त आर्द्ध विधितः
प्राप्तं आर्द्धं भवत्येव वाधका भावात्, वैपरीत्ये वाधकोक्तेश्च ।

एवं च जीवत् पितृकस्य विहित आर्द्धेऽधिकारो निर्वाध इति सिद्धम् ।

तत्राप्यङ्गे विशेष उच्यते,—

न जीवत् पितृकः कुर्व्याज्जानुपातञ्च नीविकम् (काम्) ।

उपवीतं प्रकोष्ठस्थं कारयेन्नोर्द्धतः स्थितम् ॥१२६३-६७॥

1265. इति बृद्ध हारीतोक्तेः ।

जानुपातो वामजानुपातः ।

नीविका-नीवीबन्धः ।

प्रकोष्ठो वामहस्त मणिवन्धाम-प्रदेशः २(†) ।

1266. बृद्धशातातपोऽपि,—

अपसव्यं द्विजाम्रथाणां पित्रे सव्यत्र कीर्तितम् ।

आप्रकोष्ठात् प्रकर्त्तव्यं मातापितृयोस्तु जीवतोरिति । तथा, आर्द्धे-
तर्पणे च स्वाङ्गपात्रं जीवत् पितुर्निषिद्धम्, सत्यव्रतेन ।

स्वर्णं (शङ्ख) मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

न जीवत् पितृकः पित्र्यं कुर्व्यात् स्वाङ्गेनधारयेदिति ॥१२६८॥

१(*) चाहिती गृहीतो वैधीऽग्निर्देन, तेन दर्शं आर्द्धं विना अन्य आर्द्धं न विधेयम् ।

२(†) अन्यः गृह्याभ्यन्तरे चरत्कः ।

“ ‘व’ प्रकीर्तितम्’ इति मित्रः पाठः ।

- पित्र्यं—मनुष्यपितृतर्पणादिकर्म । दिव्यपितृतर्पणन्तु भवत्येव । जीवत्
1267. पितृकोप्येतानन्यां श्रेतर इति कात्यायनसूत्रात् । एतान्देवर्षिदिव्य-
पितृन् । च शब्दादेवर्षिदिव्यपितृनपि तर्तयेदित्यर्थः १(*) ।

तथा,—

1268. न जीवत् पितृकः कुर्याद्वस्त्रनिषीडनं बुधः इति पुराण समुच्चयोक्ते
स्तर्पणान्ते वस्त्रनिषीडनमपिनिषिद्धम् । तर्पण प्रकरणात् सन्न्यस्त-
पतित जीवत् पितृकस्यतु प्रात्यहिकतर्पणमपि (पितुः) पित्रुद्देशेन भवति ।
वृद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते जाते च पतिते सति ।

इति वचनात् ।

1269. एवं जीवत्पितृपितामहकस्यापि त्रिषुजीवत्सुनैवाधिकार इति विष्णु-
णोक्तम् । पितरि जीवति येषां पिताकुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि-
पितामहे च जीवति येषां पिताकुर्यात्तेषां कुर्यात्, पितरिपितामहे च
जीवति, येषां पितामहः पितरिपितामहे च प्रपितामहे च जीवतितद
नैवकुर्यादिति ।

एतेन वृद्धि-तीर्थ-सन्न्यस्तपितृकत्वादौ, जीवत्पितृकस्येव वृद्धितीर्थ-
सन्न्यस्त पितामहकत्वादौ, जीवत्पितृपितृभ्योऽपि पितामह
पितृभ्यः श्राद्धं भवतीति गम्यते ।

अत्र पितुः पितामहस्यवा, पितृ-पितामह-प्रपितामहाणामित्यादिप्रयोगो-
द्देशः । निगमेषु जीवत्सु प्रपितामहपितृभ्योऽपि देयमित्युक्तम् ।

यथा,—

येभ्योवापि पितातेभ्योदद्याद्वैतानकर्मणे ।
दद्यात्तिभ्यः परेभ्यस्तु ।
जीवत् पितृकः पित्रासह विभक्तस्तदा—
एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एवं भवेद् विभक्तानां तदेवस्याद् गृहेगृहे ॥ इति १(*)

1270. बृहस्पत्युक्ते वैश्वदेवादिकमपि कुर्यात् । तत्र पञ्चमहायज्ञेषु स्वधा-
पितृभ्य इति पितृयज्ञस्य, यदा सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन नित्यश्राद्ध-
रूपत्वं तदा पितृयज्ञं न कुर्यात् ।
न जीवत् पितृकः श्राद्धं कुर्यादिति निषेधात् ।

यदातु,—

भूतयज्ञानन्तरं पितृभ्यः स्वधानम् इति मन्त्रेणदीयमानवलिरूपत्वमेव,
न नित्यश्राद्धरूपत्वम् ।

तन्मते मनुष्यपितृद्देशाभाद् वाग्नयज्ञः भवत्येव ।

जीवत्सन्न्यस्तपतित-पुत्रस्य तूभयरूपोपि भवतीतिनिष्कर्षः ॥१२६६॥

यथा,—

नाभिमात्रे जले गत्वाकृत्वा केशान्द्विधा द्विजः ।

स्नानंकुर्यात् प्रयत्नेन देवादीनाञ्च तृप्तये ॥

जीवत् पितातु कुर्वीत दक्षिणे केशसञ्चयान् इति ॥१२७०॥

1271. मातस्ये, योगि याज्ञवल्क्यः ।

दर्शे स्नानं कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

पुत्रः कुर्वन् निराचष्ट पित्रोरुन्नतिं जीविते ॥१२७१॥

इति । एतच्छीतलोदक विषयमिति शिष्टाः ।

उष्णोदकविधेरेवमादि- विषयत्वस्यैव सम्भवात् ॥१२७२॥

मातापित्रोरित्युद्देश्यगतमपि साहित्यं विवक्षितम् ।

तेन मातरि जीवत्यामपि मृतपितृकस्यापि न निषेधः ॥१२७३॥

१(*) दिव्य पितरः—अग्निष्वात्मादयः क्रत्युवाल नक्षत्रो मादयः ।

२(†) पञ्च महायज्ञाः, गृह कर्त्तव्य पञ्च प्रकारक नित्य कर्त्तव्य-
यथा,—‘पाठोक्तोऽयं यातिथीषां स पथो तदर्थं वलिः ।
एतैः पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादि नामकैः’ ॥

अथ १(१) श्रुतौ गृह्यसूत्रे वलिः ।

३(†) अत्यन्तरेव,—यमाचारं गद्याचारं—दक्षिणागुह्य भोजनम् । न जीवत् पितृकः
कुर्यात्-कृतेव पितृकः भवेत् ।

तीर्थाभावेतु कर्त्तव्यं उष्णोदकपरोदकैः १(*) ॥१२७४॥

1272. इति यमेन विशेषोक्तेः । एवं ग्रहणादावपि द्रष्टव्यम् । नैमित्तिकवत् काम्येष्वप्येवं बलवत्त्वमूह्यम् ।

तथा,—

मुण्डनं पिण्डदानञ्च प्रेतकर्मच सर्व्वशः ।

1273. न जीवत् पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेवच इति दक्षः ॥१२७५॥
अत्र पिण्डदाननिषेधः पिण्डपितृयज्ञादिविषयः, विशिष्योक्तं मातृ-
क्षयादादौ भवत्येव, मुण्डनन्तु सामान्यविधिप्राप्तं रागप्राप्तञ्च, यथातु
1274. भात्रिणां च परिवपनमित्यापस्तम्बोक्तम् ।
यत्त, नित्यनैमित्तिककाम्यत्वेन(च)वपनं तत् भवत्येव ।

तत्र नित्यम्,—

चौलोपनयन-व्रत-विसर्गाधान-दर्शपोर्णमास-ज्योतिष्टोमादिषु विहितं
ज्ञेयम् । नैमित्तिकन्तु—तीर्थप्राप्ति प्रायश्चित्त-मातृमरणादौ ज्ञेयम् ।

काम्यन्तु,—

(कामतः) तीर्थयात्रादौ विहितम् । न चैतदपि जीवत्पितृकातिरिक्त-
विषयमिति वाच्यम्, चौलादौ तदभावप्रसङ्गात् । नैमित्तिककाम्ययोरपि
मुण्डनयोः श्रौतत्वेन स्मार्त्तान्निषेधाद्वलवत्त्वं श्रौतस्य ।
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुर्मृते २(†) ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥१२७६॥

1275. इति निगमोक्तेश्च । एतच्चावश्यं जीवत्पितृक गुर्विणीपतित्वाद्
निमित्तेषु (तु) यत्र वपननिषेधः स्तत्रप्रतिप्रसवार्थं मितिवक्तव्यम् ।
अन्यथा, सामान्यविधितः प्राप्ते मुण्डने सत्त्वे तद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

१(*) 'शुद्धोदक परोदकैः' इत्यन्यः पाठः ।

२(†) अथ, वपनमित्यत्र चयनमिति पाठोऽस्ति क्वचित् । 'मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतोर्ध्वं यत्र
विधिः । इति सामान्य-प्राप्तिः' ।

अतएव स्मर्यते,—

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षाषु प्रायश्चित्तादि तीर्थके ॥१२७७॥ इति

दीक्षासु—

निषेधे सत्य पीत्युत्तेः प्रतिप्रसवत्वमेतस्य स्पष्टम् ।
गङ्गायां भाष्करक्षेत्र इति तीर्थमात्रोपलक्षणम् ॥१२७८॥

उभयोपादानन्तु तीर्थेष्वनयोर्मुख्यत्वात् १(*) ।

विना तीर्थं विना यद्वा मातापित्रोर्मृतिविना ।
नोवापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥१२७९॥

1276. **इति संग्रहे विशेषोक्तेश्च ।**

मातापित्रोरिति,—

मातृग्रहणं तन्मातृमरणे मुण्डनार्थम् ।
गुरोर्मृतौ इति,—क्षेत्रजदत्तकादिविषयम् २(†) ।
यद्वा मात्रादि गुरु विषयम् ।

यत्तु,—

कुम्भे कर्कटकेचैव कन्यायां कामुके रवौ ।
२(†) रोमखण्डं गृहस्थस्य पितृन्नाशयते ध्रुवम् इति ॥१२८०॥
सौमन्तु वाक्यं वपननिषेधकं तद् गृहस्थैः ग्रहणाद्, यथा ब्रह्मचर्यादिकं
नास्कन्दते तथा पितृघातक इति वचनं पितृग्रहणाज्जीवत्पितृक मपि
विषयीकरोतीति केचित् ।

अन्येतु, चादि शब्दस्य पितृ-भावापन्न-पितृ वाचित्वेन जीवत् पितृक-
स्यापि पितृणां आचार-...धारणवदेतत् प्रवृत्तिरिति शिष्टेत्याहुः ३(‡) ।
अत्र यथाचारं व्यवस्था, प्रेतकर्म च सर्वशः । (सर्वं सर्वश इति) ।
(मातृ) मातामह सपत्नी व्यतिरे केणान्यस्य प्रेतकर्म निषिध्यते ।
पित्रोः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदक क्रियेति—

१(*) 'तांचेषु' इत्यत्र शत भिन्नः पाठः ।

रोमखण्डमिति, रोमां खण्डनं ऋद्धनमित्यर्थः ।

२(†) 'ग्रामादिदश विधाः पुत्रा आसन् । सम्प्रति हो पुत्री चोरस दत्तकौ' इति वृत्तिः ।

३(‡) 'आचार साधारणवत्' इति भिन्नः पाठः ।

1277. शंखोक्तेः ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम् १(*) ॥१२८१॥

1278. इति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

पुत्रा भावे सपिण्डा मातृ सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युरिति गौतमस्मृतेश्च ।
नचैतन्मृत पितृक विषयमिति वाच्यम्, पुत्रस्य मुख्याधिकारित्वोक्तेः ।
जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।
प्रमीत-पितृकः पित्रा पितामह्यापि वा सुतः—

1279 इति यमेन विशेषोक्तेश्च ।

अत्र सपिण्डताग्रहणं तदन्तः प्रेतकर्मोपलक्षणम् ।

तथा,—

आचार्य्य-पित्रपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती(व्रतम्) ॥१२८२॥

1280. इति याज्ञवल्क्यः ।

यथा,—

व्रतस्थोऽपि सुतश्चैव पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हतीति—१२८३॥

1281. मातृस्थे ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषान्तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्द्विहृ-सूनवः ॥१२८४॥

1282. इति पुलस्त्यः । तथा च शंखः—

भार्य्या पिण्डं पतिर्वद्याद्भ्रं भार्य्या तथैव चेति ।
अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डतामिति—१२८५॥

1283. पैठी न सिध्व । एवम पुत्र पितृव्य मरणेऽपि,—
पितृव्य भ्रातृ-मातृणां अपुत्राणान्तर्गतेष्वेव ।
मातामहस्या सुतस्य आद्धादि पितृव्यमेवेत् ॥१२८६॥

1284. इति जातृकर्णोक्तेः ।

माताऽत्र पितुः पत्नी, तण्मरणेऽपि जीवत्पितृकस्य क्रिया भवति ।
अपुत्रइत्युक्ते पुत्र वत्वाभावे नेतिज्ञेयम् ।

तथा,—

सपत्नी पुत्र-दौहित्रो भ्रातृपुत्र दौहित्रयोश्च समवाये सति सपिण्ड-
सगोत्रत्वेन बलवत्त्वात् ।

सपत्नी पुत्रो भ्रातृपुत्रश्च (सापत्न) समत्वं मातृपितृव्ययो रौद्धदेहि-
काधिकारिणौ तौ । दौहित्रस्या सपिण्डत्व मात्रेण दुर्वलत्वात् ।

सर्वासामेक पत्नीना मेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुर्ब्रवीत् ॥१२८७॥

भ्रातृणामेक जाताणां एकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् १(*) ।

1285. सर्वे तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुर् ब्रवीदिति-मनुना तयोः पुत्र कार्य-
कारित्वोक्तेः ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयेत्स्वधाम ।

1286. इति ऋष्यशृङ्गेणान्य निषेधाच्च ।

एवम पुत्रस्य, पत्नी भ्रातृपुत्र-समवाये पत्न्येवौद्धदेहिंकाधिकारिणी ।

1287. अपुत्रो पुत्रोवत्-पत्नीत्युशनसः स्मृतेः ।

आर्या पिण्डं पतिर्हयाद् भर्त्रेभार्या तथैवच ॥१२८८॥

1288. इति शङ्खोक्तेश्च । तत्रापि,

दाह मेव सा कुर्यादन्यद्भ्रातृ-पुत्रः कुर्यादिति प्रागुक्तम् ।

एवम पुत्रस्य पत्नी कनिष्ठ-भ्रातृ-समवायेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एव मेव पुत्रासन्निधौ पौत्रादिः पितामहौद्धदेहिंकाधिकारीत्याद्युक्तम् ।

तथा,—

जीवत् पितृकस्य ज्ञाति साधारण्येन क्वचिदधिकारः ।

1289. तथाच, याज्ञवल्क्यः—

ते (ये) ज्ञातय इत्यनुवृत्तौ, सकृत्-प्रसिञ्च न्त्युदकं नाम गोत्रेण वाग्-यता-
इति ।

इदमुदकं सतिलमेव तेनापि देयम् ।

एतदुदकदानस्य तर्पणत्वाभावेन तिलैः कृष्णैश्चतुर्पणमिति निषेधा-
विषयत्वात् ॥*॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजानन्तदेवभट्टेन विरचितेविधानपारिजातेजीवत्
पितृकस्य धर्मविशेष निर्णयः समाप्तः ॥

—*—

अथ विभक्ताविभक्त-निर्णयः ।

—*—

1290. पृथ्वीचन्द्रे, मरीचिः—

बहवः स्युर्यदापुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ।

सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥१२८६॥

द्रव्येणवाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतम्भवेत् इति ।

ज्येष्ठकृत कर्मणः सर्व्वे फलभागिन इत्यर्थः ।

एतेन ये ब्रह्मचर्यादिमियमा स्तैः प्रतिसंस्कारत्वात् सर्व्वैरेवकार्याः ।

एवं संसृष्टीनामपि द्रव्येणाविभक्तेनेति स्मरणात्, तुल्यन्यायत्वाच्च ।

1291. मिताक्षरायां नारदः—

भातृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति ॥१२८७॥

१(०) अनपल्लव जल्यं पत्रा साधनीयम् पल्लुरिति ।

१(१) पुत्रीवदिति, कन्यावदिति । यथा पुत्रः कुर्व्यात्तथा पुत्री कन्यापि कुर्व्यात् ।

1292. बृहस्पतिश्च,—

एकपाकेन वसतां पितृदैवव्रता (पुजा) र्चनम् ।

एकम्भवे(द्)द्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे सदा १(*) ॥१२६१॥

इदन्तु, द्रव्यसाध्यत्वात्कर्मविषयम् ।

द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वे नैकस्य(द्रव्य)व्ययेऽनधिकारात् ।

यानितु द्रव्यासाध्यानि,— मन्त्र-

जपोपवास-सन्ध्योपासन-ब्रह्मयज्ञ-पारायणादीनि,

नित्यमैमित्तिककाम्यानि, तेषु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।

तेषु द्रव्यव्ययाभावेन मिथोऽनुमत्यनपेक्षणात् ।

द्रव्येणवाविभक्तेनेत्यस्या विषयत्वात् ।

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञोद्विजातीनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या नित्यं भवेत्तथा ॥१२६२॥ इति ।

1293. पारिजाते आश्वलायन स्मृतेश्च । अग्निहोत्रशब्दोऽत्राग्निसाध्यश्रोत-
स्मार्त-नित्यकर्मपरः तत्रापिमिथोऽनुमत्यैवाधिकारः ।

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाध्ययनविक्रयम् २(+) ।

आषत्काले कुटुम्बार्थं धर्म्मार्थे च विशेषत इति स्मृतेः ॥१२६३॥

1294 धर्म्मार्थेऽवश्यकर्त्तव्येपितृभ्राद्धादाविति विज्ञानेश्वरोऽपि ।

क्वचित्त्वविभक्तानामपि पृथक्पाकानां देशान्तरे वसताम् ।

1295. वैश्वदेव-दर्शाब्दिकभ्राद्धानि च प्रत्येकं भवन्ति ।

एकपाकेन वसतामिति बृह पतिवचन लिङ्गात् ।

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद् यदि ३(+) ।

वैश्वदेवादिकं भ्राद्धं कुर्युस्तेवैपृथक् पृथगितिहारीतोक्तेः ॥१२६४॥

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधोमृताहनि ।

देशान्तरेपृथक्कार्योर्द्वयं भ्राद्धं सथैवचेति यमाक्तेरित्याह ॥१२६५॥

1296. तत्र हेमाद्रयादिमहानिबन्धेष्वनुपलम्भादमूलं मृग्यम् ।

तदयं प्रघट्टकार्थः—

पञ्चमहायज्ञेषु मध्ये, देव-भूत-पितृ-मनुष्य-यज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठएव
कुर्यात् ।

१(०) 'तदेव स्यादगृहे गृहे' इति भिन्नः पाठः ।

२(+) दान रक्षण विक्रयम्, इत्यन्यः पाठः ।

३(+) 'वैश्व देवाब्दि' यादम्' इति पाठान्तरम् ।

होमाप्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन १(*) ।

1297. अविभक्तेषु संस्पृष्टे षडङ्केनापि कृते कृत्नमिति व्यासोक्तेश्च ॥१२९६॥

यदातु,

ज्येष्ठेनाकृते वैश्वदेवेऽन्नं तूष्णीं मग्नौ किञ्चित्क्षिप्त्वा भोक्तव्यम् ।

यस्य त्वेषामग्नौऽन्नं सिद्ध्येत् स नियुक्तमग्नौ कृत्वा प्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा

1298. भुञ्जीतेत्यविभक्ताधिकारे गोभिलोक्तेः ।

वैश्वदेवासन्नभयेतु कुक्कुटान्तं प्रमाणकम् ।

अन्नमग्नौ संप्रहृत्य (दाय) किल्विपात्तु विमुच्यत

इति स्मृत्यन्तराच्च ॥१२९७॥

1299. आठवलायनस्तु—

पाकभेदे सति वैश्वदेवपृथक्त्वमाह,—

वसनामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः ।

एकस्तु चतुरोयज्ञान् कुर्याद्वाग् यज्ञ पूर्व्वकान् २(†) ॥

अविभक्ता विभक्तावा पृथक्पाका द्विजातयः ।

कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनान् प्राग्दिनेदिने इति ॥१२९८॥

एतेन देशान्तरगतौ पृथग् वैश्वदेवमपि कार्यमिति सिद्धम् ।

1300. अन्नस्यासंस्कृतत्वेन भोजने किल्विपीभवेदितिकात्यायनेन
तदकरणेदोषोक्तेः ।

1301. एवं देव पूजादिकमपि पृथक्पृथगप्येकपाकानां मित्याठवलायनोक्तेः ।

दर्शप्रहणं श्राद्धादितु ज्येष्ठस्यैव, तीर्थश्राद्धाद्यपि युगपत् ,

सर्वेषां अविभक्तानां तीर्थप्राप्त्यावेकस्यैव,

भेदेन तत्प्राप्तोभिन्नं (तन्) प्राप्तेरेव निमित्तत्वात् ।

गया श्राद्धेऽप्येवम् ।

एष्टव्यावहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।

तेषान्तु समवेतानां यज्ञाप्येको गयां ब्रजेत् ३(‡) ।

1302. तारिताः स्मोवयन्तेन सयाति परमाङ्गतिमिति

हेमाद्रौ कौस्मार्तेः ॥१२९९॥

१(*) होमानु (य) पात्रं रक्षितम् , इति पाठान्तरम् ।

२(†) अन्नं वाग् यज्ञौ वेदं पात्रं । इति कैचन् विदः . कुर्याद्वा इत्यपि पाठश्च ।

३(‡) एष्टव्या वहवः पुत्रा यग्नं प्येकी गयान् ब्रजेत् । यज्ञिहावाचमिधेन गीलं ग वपसुतु ब्रजेत् ॥
इति वायुपुराणे । अन्यद् यस्यान्तरे ।

केचित्, युगपद्गयां प्राप्तौ प्रत्येकं गयाश्राद्धमाहुः ।
 विभक्तौवाऽविभक्तौवा गयां दैगच्छतः सुतौ ।
 तदा श्राद्धं पृथक्कार्यं पितृणां तृप्तिकारणादिति स्मृत्यन्तरादिति ॥१३००॥
 काम्येपि-दानहोमादौ मिथोऽनुमत्यैवाधिकारः ।
 द्रव्य(१)साध्यजपादौ तां विनापि स्यात् ।

1303. साम्बत्रिकादा वपरार्के पैठीनसिः—

विभक्तैस्तैः पृथक्कार्यं प्रतिसम्बन्तं सराब्धिकम् ।
 एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्व्वैस्तु तत् कृतमिति ॥१३०१॥
 प्रतिसम्बन्तादिकमित्युक्तेः पूर्व्वभावीनि श्राद्धान्येकत्रैवेति गमयति ।

1304. तदाह लघुहारीतः,—

सपिण्डीकरणान्तानियानि श्राद्धानि षोडश ।
 पृथङ् नैवयुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपिक्वचित् ॥१३०२॥
 इति सपिण्डीकरणं मासिकोपलक्षणं वत्सरान्तं सपिण्डीकरणा(क्षिप्त-)
 मिप्रायंवा ।

यत्तु—

अर्वाक् सम्बन्तसराज्ज्येष्ठः श्राद्धंकुर्यात्समेत्यतु ।
 नव श्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा ॥
 ज्येष्ठेनैव प्रकर्त्तव्यमाव्दिकं प्रथमन्तथेति ॥१३०३॥
 प्रथमं साम्बन्तं सरिकमपि समेत्य कर्त्तव्यमिति वचनं पठन्ति ।
 तद्वचनन्तु मृग्यम् । एवं मातृश्राद्धेऽपि द्रष्टव्यम् ।
 ज्येष्ठस्यात्राशक्त्यादौतु कनिष्ठोऽपि तदनुज्ञया कुर्यात् ।
 तस्याप्यधिकारसद्भावात् । यदातु सापत्न्या भ्रातर स्तदा
 वैमात्रे ज्येष्ठेऽपिसति कनिष्ठ एव स्वमातृवार्षिकान्वष्टकादि स्वमातामह-
 श्राद्धं च कुर्यात् ।

मुख्यपुत्रत्वा मुख्य दौहित्रत्वात्तस्य । मुख्यासम्भवे सपत्नीपुत्रः
 ज्येष्ठ एव कुर्यात् । तथाहि, ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति-मानव

1305. इति मनुना ज्येष्ठस्यैव पुत्र कार्यकारित्वोक्तेः ।

तदशक्त्यादावन्योऽपि, एवम विभक्तेष्वपि भ्रातृषु मध्ये यस्य द्वितीयो
विवाहः स्वसुत संस्कारो वा कर्तव्यत्वेनोप तिष्ठते तदा स एव वृद्धिः
आद्धाद्यङ्गं संहितं कर्म कुर्यात् ।

तन्मात्र कर्तव्यत्वेनेतरेषां प्राप्त्य भावात् । तद् भावे सन्निहित-
क्रमेणान्योऽपि कुर्यादित्यादि वृद्धि आद्ध प्रकरण उक्त मेव ॥

इति विभक्ता विभक्तभात्रादि विधानम् ॥

—*—

अथ श्राद्ध-विशेषनिरूक्तिः ।

—*—

अभिधाय विधानानि आद्धे सामान्यं मुच्यते ।

हरेः कृपा मनु प्राप्य आद्ध शब्दो निरूच्यते ॥१३०४॥

प्रेतं पितरमुद्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः १(*) ।

अद्धयादीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥१३०५॥

1306. इति मरीच्युक्त्या अद्धा शब्दात् प्रज्ञा अद्धार्चावृत्तिऽभ्याण इति ।
प्रत्यये कृते आद्धमिति सिध्यति ।

1307. तच्चानेकवाचकम् ,

होमश्च पिण्डदानञ्च तथा ब्राह्मण तर्पणम् २(†) ।

आद्ध शब्दाभिधेयं स्यादन्यदप्युपचारतः—१३०६॥

इति स्मृति रत्नावल्युक्तेः । केचिद्व्यवस्थितमित्याहुः ।

यजुषां पिण्डदानन्तु बह्वर्चां द्विज तर्पणम् ।

आद्ध शब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम् ॥१३०७॥

1308. इति स्मृति संग्रदोक्तेरिति । कर्काचार्योऽप्येवमाह ॥

अथ श्राद्धप्रशंसा ।

—*—

आद्धात् परतरं नास्ति श्रेयस्कर मुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन आद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥१३०८॥

१(*) पथोमधुष्टतात्रादिकं अज्ञानपूर्वकं पित्रादीनुद्दिश्य यवदीयते तच्छ्राद्धमिति ।

२(†) 'गर्भाधानादिकार्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दृश्य' ।

चन्दन 'शतं ब्राह्मणभोजनम्' इति श्रुतिः ।

1309. इति मनूक्ता ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्र पोत्रवान् ।
अर्थवान् अर्थभोजी च आकारी भवेदिह ।
परत्र च परां तुष्टिं लोकांश्च विविधांश्छभान् ॥१३०६॥
आद्धकृत् समवाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ।

1310. इति देवलोक्ताच ॥

अथ पिण्डादि सम्बन्धिनः ।

—*—

1311. अत्र मार्कण्डेयः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्ड सम्बन्धि नोह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥१३१०॥
लेप सम्बन्धिनश्चान्ये पितामह प्रपितामहान् १(*)....
प्रभृत्युक्ता, स्त्रयस्तेषां यजयानस्तु सप्तमः ।
तथान्ये पूर्वजाः स्वर्गे येचान्ये नर कौकसः ।
येच तिर्य्यक्त्वं मापन्ना येच भूतादि संस्थिताः ।
तान् सर्वान् यजमा नोऽसौ आद्धं कुर्वन् यथाविधि ॥१३११-१२-१३॥
समाप्यायतते वत्स येन येन शृणुष्व तन् २(+) ।
अन्न-प्रकिरणं यच्च मनुष्यैः क्रि(स्तु)यते भुवि ॥१३१४॥
तेन तृप्ति मुपायान्ति ये पिशाचत्वं मागताः ।
यदम्बु स्नान वस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ॥१३१५॥
तेन ये तरुतां प्राप्ता स्तेषां तृप्तिः प्रजायते ।
यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ॥१३१६॥
ताभिः आप्यायनन्तेषां ये तिर्य्यक्त्वं तिलाशिनः ।
मुक्त्वाचाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्घ्रि सेवने ॥१३१७॥
ब्राह्मणाणां तथैवान्यैस्तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ।
तेनानेककुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वत्स ! सम्यक् आद्ध-क्रियावताम् ॥१३१८॥

१(०)

छुतोऽ, लेपभाग्रवतुर्थायाः पिताया पिण्डभागिनः ।

पिण्डः सप्तमक्षेपां सपिण्डं सप्त पौत्रवत् ॥ इति ।

सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमं विनिर्वाते । इति च ।

२(+)

‘समाप्ययतते’ इति च पाठः ।

यथागोष्ठं प्रविष्टां गां वत् सोविन्दति मातरम् ।
 नामगोत्रस्वधामन्त्राः पितृणां प्रापकास्तथा ॥१३१६॥
 नामगोत्रं पितृणाञ्च प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
 नाम मन्त्रास्तथादेशं भेदान्तरं गतानपि ।
 प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् ॥१३२०॥
 देवो यदि पिताजातः शुभकर्मनुयोगतः १(*) ।
 तस्यान्नममृतं भुत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥१३२१॥
 मर्त्यत्वेभोऽयं रूपेण पशुत्वेपितृणां भवेत् ।
 आद्धानं वायु रूपेण नरत्वेर(†)ऽप्यनु गच्छति ॥१३२२॥
 पानं भवति पक्षित्वे गृध्रत्वे च तथापिपम ।
 दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ॥१३२३॥
 मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगकरन्तथेति —

1312. हरिवंशे याज्ञवल्क्यः, नास्मि विशेष माह,—

वसुरुद्रादिति सुताः पितरः आद्वदेवताः ।
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृण् आद्वेन तर्पिताः इति ॥१३२४॥

1313-14 हेमाद्रौ, विशेषो विष्णु धर्म्मोत्तरे—

पितृपिण्डश्च विज्ञेयः प्रद्युम्नश्चापराजितः ।
 देवोऽनिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्वपणे वुधैः ॥१३२५॥
 आर्द्धं कर्तुं कथं शक्यं विना वैष्णवं तेजसा ।
 अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नश्च पिता स्मृतः ।
 सकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत् पिता ॥१३२६॥

1315. मोक्ष धर्म्मेऽपि,—३(‡)

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिपु पिण्डेषु संस्थितः ॥१३२७॥

१(*) 'शुभकर्मनुसारतः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'नगत्वेऽप्यनुतिष्ठते' इत्यपरः पाठः ।

३(‡) महाभारते शान्ति पर्वणि मोक्षधर्म्माध्याये ।

नास्ति मतोऽधिकः कश्चित् कोवाऽभ्यर्च्योमया तथा ।
कोवामम पिता लोके ह्यहमेव पितामहः ।
प्रपितामहश्च सुतानां अहमेवात्र कारणमिति ॥१३२८॥

1316. **श्राद्धाकरणेदोषोप्यादित्य पुराणे,—**

न सन्ति पितरश्चैवं कृत्वा मनसि योनरः ।
श्राद्धं न कुरुते जातु तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥१३२९॥

1317. **कौस्मेऽपि—**

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभूताः प्रपश्यन्ति श्राद्धं वैपितरो नृणाम् ।
यावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
ततश्चास्तंगते भानो निराशा दुःखसंयुताः ॥१३३०॥
निःश्वस्य शिविरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ।
जलेनापिच न श्राद्धं शाकेनापि करोति यः १(०) ॥१३३१॥
अमायां पितरस्तस्थ शापं दत्वा प्रयान्ति च ।

यथा,—

कन्यांगते सवितरि यान्यहानितु पोडश ।
तत्र श्राद्धम कुर्वाणोनरकं याति दारुणम्—

1318. इत्यादि । शाकेनापि नापरपक्षमति क्रामेदितिकात्यायनः ॥१३३२॥

अथ श्राद्धभेदाः ।

—*—

अत्र विश्वामित्रः—

नित्यं नैमित्तिकं कास्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

1319. पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥१३३३॥

१(०)

अवापिना—श्राद्धादिना 'कुर्यात्' ! 'श्रीचैन' इत्यन्वः पाठः ।

न तच्छ्राद्धं त्वेदिति पित्रणां शपेन वंशलोपभयाच्चेति ।

अथ गृह्यार्थं श्राद्धं प्रायश्चित्तात् परं अगुष्ठ्यं पार्वणमष्टमम् ।

कर्मार्ङ्गं नवमं प्रोक्तं वैदिकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं ज्ञेयं पुष्ट्यर्थंद्वादशं स्मृतमिति ॥१३३४॥

1320. लक्षणान्येषां भविष्ये—

अहन्यहनि यः श्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

दैश्वदेवविहीनन्त दशक्ताद्युदकेनतु ॥१३३५॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तत्रैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अगुरमान् भोजयेद्विजान् ॥१३३६॥

क्रामाय विहितं काम्यं अभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्वणेन विधानेन तत्कर्त्तव्यं खगाधिप ॥१३३७॥

वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धन्तदुच्यते ।

सर्व्वप्रदक्षिणं (०) कार्य्यं पूर्वाह्नेतूपवीतिना ॥१३३८॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यान् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥१३३९॥

‘ये समाना’ इति द्वाभ्यां एतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।

नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१३४०॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतम् ।

क्रियतेवा पर्व्वणि यत् तत्पार्वण मितिस्थितिः ॥१३४१॥

गोष्ठ्ये (गृह्योप) यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठ्यश्राद्धन्तदुच्यते १(*) ।

बहूनां विदुषां सम्पत् सुखार्थं पितृपूजये ।

क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् २(†) ॥१३४२॥

शुद्धयर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ।

निपेककाले सोमेच सीमन्तोन्नयने तथा ॥१३४३॥

ज्ञेयं पुसवने चैव श्राद्धं कर्मार्ङ्गमेवच ।

देवान्नुद्दिश्य यत् श्राद्धं तदैविकमुदाहृतम् ॥१३४४॥

हविष्येण विशुद्धेन सप्तम्यादिषु यन्नरः ।

गच्छन्देशान्तरं यच्च श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ॥१३४५॥

१(*)

गोष्ट्रं—‘गोस्थानकम्’ । गोशाला वा । अमावास्यातिथौयत् श्राद्धं क्रियते तदिति ।

२(†)

शुद्धये,—शयधित्तान्तरम्, उन्नयार्थं पार्वणं विधेयं यत्तदिति ।

”

‘अवोपचारिकमिति’ भिन्नः पाठः ।

यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशेच न संशयः ।

शरीर-प्रचये आर्द्धं अर्थोपचय एव वा ॥

पुण्यार्थं मेतद् विज्ञेयं औपचायिकं मुच्यत इति ॥१३४६॥

वृद्धिः—

पुत्र जन्म विवाहादिः (समृद्धिः शुभ निमित्तं यजेदेव) १(४) ।

नित्येनावश्यं केनैकोद्दिष्टेन, पार्वणेन च तुल्यम् ।

शेषं मङ्गजातं स्यात् सपिण्डीकरणस्यैवोभयात्मकत्वात् । पार्वणांश-
पार्वणे, कोद्दिष्टांशः एकोद्दिष्टे, प्रेतत्वसमाप्तिरिति सपिण्डीकरण-
मेवोक्तम् । प्रसङ्गात् स्त्रीसम्बन्धेनापि उभयात् कस्यैकोद्देशेन निर्देशः
कृत इति नित्येन तुल्यमित्यस्यार्थोद्देशः ।

क्रियते वा पर्दणीत्यत्र—पर्व शब्दः संक्रान्त्यादिपरः ।

1321. **तथाच वृद्ध वसिष्ठः—**

प्रति पर्वं भवेद्द्वयस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तदिति २(†) ॥१३४७॥

अथ पणवति आर्द्धानि ।

—#—

1322. **संग्रहे,—**

अनामनुयुगक्रान्ति (ध्रुव्यतीपात महालयाः ।

अन्वष्टकाश्चतिथयः पणवत्यः प्रकीर्त्तिताः इति ॥१३४८॥

अन्यत्रापि—

मन्वादिश्च युगादिश्च अमा (थ) संक्रान्ति वैधृती ।

यश्च आर्द्धाष्टका पाता आर्द्धपणवतिः स्मृता इत्यर्थः ॥१३४९॥

मन्वादयः (मन्वन्तरादयः)—चतुर्दशज्ञेयाः पौराणिकाः ।

1323. **तथाच मातृस्ये,—**

अश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्र मासस्य तथाभाद्रपदस्य च ॥१३५०॥

फाल्गुनस्यत्वमावास्या पुष्य (पौष)स्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥१३५१॥

१(०) वृद्धि राशुदायिकं आर्द्धं विनाःछादिषु कर्मसु ।

२(१) पर्वणि, अनायां संक्रान्ती च यद्वैतत् पार्वणत् । अन्यत्र पञ्च पर्वणि, चतुर्दशज्ञेयि ।

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथा षाढस्य पुर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनीचैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-कारिकाः इति । १३५२ ॥
 यत्र कृष्णेति—निर्दिश्यते तत्र सैवान्यथा सितेति ज्ञेयम् ।

1324. युगादयश्चतस्रः (४) ताश्च विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य सिता तृतीया,
 नवम्यसौ कार्तिक शुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य तमिषपक्षे,
 त्रयोदशी पञ्चदशीच माघे १(१) ॥ १३५३ ॥

1325. पञ्चदश्यत्र, नामावास्या ज्ञेया, द्वैशुक्ले द्वे तथा कृष्णे, इति नारदीयोक्तेः ।
 अमाः सक्रान्त्यश्च द्वादश प्रसिद्धाः । चतुर्दश वर्षमध्ये वैधृत्यल्लयो-
 दश सम्भवन्ति । पक्षश्चाद्विधयः षोडश स्युः ।
 पूर्वैद्युरष्टका (अष्टका)—अन्वष्टकाश्चेत्यष्टका द्वादश ।
 हेमन्त शिशिरयोश्चतुर्णामपर पक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ।

1326. पूर्वैद्युरष्टका अष्टकाश्चेति गोभिलोक्तैः ।
 व्यतीपाताश्च त्रयोदशीव । एवं मिलित्वा पणवतिः ।
 नेयं परिसंख्या किन्तु गणनामात्रम् , पितृ मात्रादिकादि-
 श्राद्धकालान्तरोक्तेः । एषां कालनिर्णयः स्तृतीयस्तवके ज्ञेयः २(†) ।

1327. कालान्तरमुक्तं ब्राह्मे,—

आवृत्तश्च गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ३(†) ।
 श्राद्धप्रतिरुचिश्चैव विशिष्ट-ब्राह्मणागमः ॥
 श्राद्धकाला इमे प्रोक्ता दातुरक्षयकारकाः ॥ १३५४ ॥

- १(७) 'एता ग्रायाः कतिमाः पुराणैः च नाप्युक्तानि स्य अतसः' । इति जैशंभः पाठः ।
 २(†) प्राक्स्तृतीयस्तवके प्रोक्तं सैह पुराण्यर्थे ।
 ३(†) गजच्छाया, यथा— 'यदेन्दुः पितृदेवत्वेन संसर्गं करिष्यति । याव्यातिथि-भवेत्
 सा हि । गजच्छायाप्रकीर्तिता' इति मिताचरा-कृत्यचिन्ताभण्डादिपु ।

1328. छायाग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । ब्राह्मे—

अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान् भरण्यामापुस्तम् ।

कृत्तिकायां विज्जरत्वं श्राद्धकृन् तमदाप्नुयात् ॥१३५५॥

1329. इति नक्षत्र श्राद्धफलं सुक्तम् । मनुस्मृतौ—

कुर्बन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरुपान् लभते सुतान् ।

विज्जरत्वं कन्यकान् द्वितीयायां लभेन् ध्रुवम् ॥१३५६॥

1330. इत्यादि तिथि श्राद्धफलम् । शङ्खश्च—

यदा विशिष्यतीपातो भानुवारस्तथैवच १(०) ।

पद्मकं नाम तत् प्रोक्तं तत्र श्राद्धमथाक्षयम्—

मित्यादिच । सर्वमिदं काम्य श्राद्धपरम् ॥१३५७॥

अथ कर्तारः ।

—*—

तत्र शङ्खः,—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नीस्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः ॥१३५८॥

विष्णु पुराणे,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा भ्रातावा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्ड-सन्ततिर्वापि क्रियायै नृप जायते ॥१३५९॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेण सम्बद्धा ये जलेनवा ॥१३६०॥

कुलद्वयेऽपि चोद्धिक्ते स्त्रीभिः कार्य्या क्रियानृपेति ।

अत्र स्त्रीभिरिति भार्य्यातिरिक्तविषयम् ॥१३६१॥

पत्न्यभावे तु सोदर इति विशेषीक्तेः ।

भार्य्या-पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्तृ-भार्य्या तथैवच ।

1331. श्वश्रुदेस्तु स्नुषाचैव तदभावे तु सोदर इति शङ्खोक्तेः ।

1332. पुत्राश्च द्वादशविधाः १(*) । तथाहि याज्ञवल्क्यः—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत् समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्र जातस्तु स्वगोत्रेणेतरेणवा ॥१३६२॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामह सुतोमतः ॥१३६३॥
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पितावा यं स पुत्रोदत्तको भवेत् ।
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं सुतः २(†) ॥१३६४॥
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर इति ।
 दत्तकव्यतिरिक्ता एते पुत्रप्रतिनिधयः, युगान्तरे कार्य्याः ।
 कलौतु, दत्तौरसावेव । दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वे न परिग्रह—

1333. इति हेमाद्रौ कलिवज्यं प्रकरणे निषिद्धत्वात् ३(‡) ।

यद्यप्यत्र—

पिण्डदोऽंशहरश्चैव(क) पूर्वाभावे परः पर—इत्युक्तेरौरसाभावे कलावपि
 दत्तकप्राप्ति स्तथाप्यौरसाभावे पौत्र स्तदभावे प्रपौत्र-स्तदभावे
 दत्तकादय इति ज्ञायते ।
 पुत्रः पौत्रश्च तत् पुत्रः पुत्रिका पुत्रएव वा ।
 पत्नी भ्राताच तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥१३६५—६६॥
 भगिणी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदक स्तथा ।
 असन्निधाने पूर्वेषां उत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥१३६७॥

1334. इति क्रमपरे स्मृति संप्रहवचने, प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिका पुत्रोक्त्या तत्-
 समस्य दत्तक स्यापि तत् स्थानीयत्व-प्राप्तेः ।

१(*) द्वादशविधाः पुत्राः—पुत्रस्त्राणात् पवनात् पुत्रः इति याज्ञः । ते च मानवे नवमाध्याये,
 चतुर्वेदाय पाप्मे भूमिखण्डे । सप्तविधाः पुत्राः ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्म खण्डे ।
 ते चाने कविधाः काव्याः विष्णुपुराणे च । तथैव शाबडि पुराणे च प्राककालि आसन् ।
 नारदीये चतुर्थावपि तथैव ।

२(†) 'ताभ्याम्' इत्यत्र याम्यामिति भिन्नः पाठः ।

ताभ्यां माता पिताभ्यामित्यर्थः

३(‡) कलिवज्यं प्रकरणमुद्गाह्यतत्त्वस्य नौचाक्षि ।

1335. यत्तु, बृहस्पतिना—

पौत्रश्च पुत्रिका पुत्रः स्वर्गप्राप्तिं कराबुमौ ।

रिक्थे च पिण्डदानेच समौ तौ परिकीर्त्तिता विति ॥१३६८॥

तत् पुत्रिकापुत्रस्य पौत्र साम्यमुक्तम् ।

1336. याज्ञवल्क्येनतु—१(०)

औरसोधर्मं पत्नीजस्तत् समः पुत्रिका सुतः ॥१३६९॥

इति तस्यौरस पुत्र साम्यमुक्तम् ।

तथापि लोके राजसमो मन्त्री इत्यादौ किञ्चिन्ननुने समशब्द प्रयोग-
दर्शना, न्मुख्यामुख्ययोः साम्यायोगाच्च । स्तुत्यर्थं तत् नतु तत् सम

1337. विकल्पार्थमिति पृथ्वी चन्द्रोदये, मदनरत्न-कालादर्शादयोऽप्येवमेवाहुः ।

1338. मदनपारिजाते तथैव प्राचुः ।

अत्र केचित्—

1339. पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो(न्यं)वैकारयेत् स्वधामिति सुमन्तूक्तौ ।

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेनैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धं षोडश मित्युक्तत्वा ॥१३७०॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामह —

1340. इति छन्दोग परिशिष्टे च पुत्र शब्दस्य द्वादशविध पुत्र परत्वात्

पूर्वाभावे परः पर इत्यस्यान्य परत्वाच्च ।

दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकारोऽवगम्यत इत्याहुः । अतएव निषेपा-

दुपनीत पौत्र सत्त्वेऽप्यनुपनीत पुत्रस्यैवाधिकारो लोके दृश्यते ।

श्राद्धं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीते पितृके द्विजः ।

व्रतस्थोवाऽव्रतस्थोवा प्येकत्रैव(न)भवेद् यदि इति ॥१३७१॥

1341. सुमन्तूक्तेः ।

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमे कोहि यः सुतः ।

पितृ यज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः ॥१३७२॥

1342. इति बृद्ध मन्तूक्तेः ।

अनुपेतोपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकमिति काष्ठाजिन्युक्तेः ।

१(०) इदं कश्चिदर्थं प्रकरणं आदित्य पुराणं कौ हेमाद्रौ गृह्योक्तम् । तथेवोवाऽतस्त्वं धत्तम् ।

कृतौ पुराणे न तद् त्वाति ।

२(१) अथत् 'नासां सुनि ईत्य मतं न भिन्नम्' इति कृतौ 'नाना सुनीनां मतयोविभिन्नाः'

इति च महाभारते ।

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कृत्याद्वृण मोचनात् १(*) ॥१३७३॥

1343 पितरं नादिकाश्चौलात् पितृमेवेन कर्मणेति यमोक्तेश्चेत्यन्येऽप्येव-
माहुः । तदेतदपेशलम् ।

पुत्रः पौत्र इति पुर्वोक्त वचनादेव । यत्तु, संस्कृत पौत्र सखेऽप्य-
नुपनीत पुत्रस्यैवाधिकार इति, तदप्यौरसमात्र विषयम् ।

पित्नोरनुपनीतोऽपि विदध्या दौरसः सुतः ।

और्द्धदेहिक मन्येतु संस्कृताः आद्वकारिणः ॥१३७४॥

1344. इति हेमाद्रौ स्कान्दोक्तेः । तस्मादत्रायं निष्कर्षः—आदादौरसः
पुत्रोऽधिकारी, तदभावे पौत्रः, तदभावे प्रपौत्रः, तदभावे दत्तकादयो
द्वादश पुत्राः, तदभावे भर्तुः पत्नी, पत्न्याश्च भर्ता, यदि सापत्न-
पुत्रोऽस्ति तदा तयोः स एव कुर्यात् ।

विदध्या दौरसः पुत्रो जग्न्या और्द्धदेहिकम् ।

तदभावे स पत्नीजः क्षत्रजाद्यास्तथा (या) दृताः ॥१३७५॥

1345. तेषामभावेतु पतिस्तदभावे सपिण्डका इति कात्यायनोक्तेः ।

1346. पितृ-पत्न्यः सर्वामातरः, इति सुमन्तूक्तेश्च । अपराकंऽप्येवमेवोक्तम् ।
न भार्यायाः पतिर्दद्याद् पुत्राया अपि क्वचित् ।

पिण्डश्चोदकदानश्चेति,

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकमिति—

(यत् प्रोक्तं) तदासुरादि विवाहे पत्नी विषयम् । पत्नी व्यतिरिक्त

1347. विषयं वा । अन्यथा, भार्या पिण्डं पतिर्दद्यान्नृत्तैः भार्या तथैवचेति
शङ्क वचनं निर्विषयं स्यात् ।

धर्मे विवाहे रूढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिता २(†) ।

क्रय-क्रीतानु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ॥१३७६॥

१(*)

‘पुत्रः कस्यात् पुतः चाणत् वचनादिति’ याज्ञः ‘गायमाणो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
श्च’ ‘वामजायत’ इति सूत्रम् ।

२(†)

‘पत्युर्नो यत्र संयोगे’ इति पत्नः पत्नी भवति । ब्राह्म विवाहे ।

न सा दैवे न वा पैत्र्ये दासीं तां मुनयो विदुः ।

1348. इति माधवीये शातातपोक्तेः ।

1349. यदत्र शुद्धिरत्नाकरे :—

अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डं प्रदापयेत् ।

तस्य पिण्ड दर्शकं वा एकाहेनैव निक्षिपेत् ॥१३७७॥

1350. इति जावालोक्तेम् ।

भर्तृर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृतेति बृहस्पति वचनं तद्
भ्रातृ व्याघ्रभाव विषयम्, विभक्त-मृत विषयं वा ज्ञेयम् ।

पत्न्यभावे त्वविभक्तस्य सोदरः १(*) ।

1351. पत्न्य भावेतु सोदर इति पूर्वोक्त शङ्कोक्तेः ।

1352. विभक्तस्य दुहिता धन हारित्वेन पूर्वोक्त जावालस्मृतेश्च ।

तत्राप्यनूढा नृसमवाये सोदर ऊढैव,—

दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्माता पित्रोस्तु संस्कृता ।

आशौचमुदकं पिण्ड मेकोदिष्टं सदाचरेत्—॥१३७८॥

1353. इति भरद्वाजोक्तेः । तदभावेदोहित्रः धनहारित्वात् ।

माता पित्रो रूपाध्यायाचार्ययोरौर्द्धदेहिकम् ।

कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रस्यते व्रतादिति ॥१३७९॥

1354. बृद्धमनूक्तैः । इदमपि धनहारित्वे स्यात् २(†) ।

आर्द्धं मातामहान्तु अवस्थं धनहारिणा ।

दौहित्रेणार्थं निष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्वं मुत्तरमिति—१३८०॥

1355. इति स्कान्दात् ।

दौहित्र भ्रातृ व्ययोः समवाये विभक्तस्य दौहित्रः,

अविभक्तस्य भ्रातृव्यः भ्रातृव्ययोः समवाये ३(‡) ।

कनिष्ठश्चेद्भ्रातैव, ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्र इति केचित् ।

१(*) सोदर :—सहोदरः एकोदरः भातेति ।

२(†) 'पिण्डं दत्त्वा हरेन्नमः' इति स्मृतेः । और्द्धदेहिकं निधनात् परं कृत्यं यत्तदिति ।

३(‡) 'मातृव्यौ मातृज द्विषौ' इत्य मरः । मातृ सुतः भातृव्यः । अन्तः शत्रुः । भातृ-
शब्दाद् 'भ्रातृव्यं च' इत्यनेन सिद्धः ।

अपरेतु :—

भ्रातृभ्राता स्वयञ्चक्रे यदिभार्या नविद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतञ्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥१३५१॥

1356. इति ब्राह्मोक्तेः ।

उपेष्टभ्रातं कुर्याच्चतत्पुत्र इत्याहुः ।

नानुजस्य तथाप्रज इतितु, मृतस्य कनिष्ठभ्रातृ सत्त्वविषयम् ।

यच्च,—

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुर व्रवीत् ॥१३५२॥

1357. इति मनुवचनं तदपि सोदराभावविषयम् ।

अनुजोऽप्यप्रजोवापि भ्रातुः कुर्यात् संक्रियाम् ॥१३५३॥

ततस्तु (स्व) सोदरस्तद्वत् कमेण तनयस्तयोः ।

1358. इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तः ।

सोदरसुताः(ः) सोदर समवाये सोदरसुत एवाधिकारी ।

पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी च तद् सन्निधौ ।

धनहार्य्यथ दौहित्रस्त तोभ्राता च तत् सुतः १(*) ॥१३५४॥

भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्सुतः ।

ततस्त्व सहोदरो भ्राता तदभावे च तत्सुतः ॥१३५५॥

इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः ।

1359. स्मृतिचन्द्रिकायां वृद्धशातातपः ।

मातुलोभाग्निनेयस्य स्वस्योयो मातुलस्य च ।

श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युमांतामहस्य च ॥१३५६॥

एतेषां चैव भार्याणां स्वसुमांतुः पितुस्तथा ।

श्राद्धमेवान्तु कर्त्तव्यं यन्मात्रादि क्रमेणतु इति २(†) ॥१३५७॥

इदमपि पुत्राद्यभावे वेदितव्यम् ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयेत् स्वधाम् ॥१८८॥

1360. इत्युक्तेः । शुद्धिविवेके, ब्राह्मे—

दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।

चतुर्थेऽनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः १(*) ॥१८८॥

दत्ता वाग्दत्तावा ।

दत्ता वाग्दत्ताश्च कन्यकाः एव मदत्ता अपि ।

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यह नि चापरे ।

ते पि तेषां प्रकुर्वीरन् द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥१८९॥

जामातुः स्वशुरः कुर्यात्तस्य सोपि सुसंयतः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥१९०॥

भागिनेय सुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽनि ।

राज्ञोऽसति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ॥१९१॥

मन्त्री वा तदशौचन्तु पुराचीर्त्वा करोति स इति ॥

अत्र, चतुर्थाहादि श्राद्धविधानं मरिच्य सञ्चयन-परम् ॥१९२॥

एतदपि पुत्राद्यभावे वेदितव्यम् ।

1361. तथाहि कालादर्शकारः—

दाहादिमन्त्रवत्पित्रो विदध्यादौरसः सुतः ।

तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका सुतः ॥१९३॥

दौहित्रो धन हारी च भ्राता तत्पुत्र एव च ।

पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च ।

सपिण्डः सोदको मातुः सपिण्डश्च सहोदकः ॥१९४॥

स्त्री च शिष्यत्विर्गाचार्या जामाता च स्वसापि च ।

उत्सन्न बन्धोरिक्थेन कारयेदवनीपतिरिति ॥१९५॥

घनहारीति—सर्वत्र सम्बध्यते २(†) ॥

मूलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं(म)यत् प्रकीर्तितम् ।

१(*) ताः सर्वाः क्रियाः, सर्वाः चर्यावाः इति ।

२(†) 'पिण्ड' दत्ता इरेवम् इत्यादिवाक्यात् ।

ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा ।
आदेह पतनात्तस्य कुर्व्यात् पिण्डोत्क क्रियाम् ॥१३६६॥

1362. इति स्कान्दोक्तं मदनरत्ने । अपिच,—

दत्तकस्तु स्वजनकस्य पुत्राद्यभावे श्राद्धाधिकारी १(*) ।

यत्तु,—

गोत्ररिक्थे जनयितुर्नभ जेदन्निमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डोव्य पति ददतः स्वधेति ॥१३६७॥

1363. मनुक्तम् ।

इदं जनकस्य पुत्रादि सद्भाव विषयम् ॥

अथ ये दत्त-क्रीत-कृत्रिमाः (क्वचित्काः) पुत्राः परपरि—

प्रहेणानार्पेया जाता स्ते द्वयामुपधायणा भवन्ति २(†) ।

यथा,—

शौङ्ग-शैशिरोणां याणिचान्यान्धेवं समुत्पन्नानीत्येवं कुलानि
भवन्ती त्यादिना, द्वयोः प्रवरानुक्तोक्तेः । (प्रवरानुक्तेः)

अथ यद्येषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्, दत्तकाद्योरिकथं कथं
हरेयुः । पिण्डं चैभ्यस्त्रि पुरुषन्द्द्युः, यद्यभयोर्नस्यादुभाभ्यामेव-
द्युः । एकस्मिन् श्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे, द्वावनुकीर्त्तयेत्, परि-

1364. गृहीतञ्चोत् (प्रतिप्रहोतारञ्च) पादयितारञ्च, तृतीयात् पुरुषादिति
कात्यायन प्रवराध्यायोक्तेः ।

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकाद्यः ३(‡) ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥१३६८॥

१(*) परमव प्रदत्तपुत्रेणापि चतुर्वर्द्धे श्राद्धादिकं स्वजनकस्य ।

दत्तः कुर्याद यतः पुत्रदानात् परं अन्यः श्राद्धकर्त्ताति ।

२(†) दत्तको द्विविधः—केवलदत्तकः शास्त्राध्यायणदत्तकश्च ।

केवलदत्तको जनकेन प्रति गृहीतव्यमेव दत्तः । तस्यैव पुत्रः ।

शास्त्राध्यायणस्तु जनकं प्रतिगृहीतव्यं अन्वयोरयं मिति संप्रति पत्रः ।

उभयोरपि पुत्रः । इति मित्यक्षरा-वहाहतस्त्वयोः । अत्र तद् अन्यं कृत्यं भिन्नम् ।

३(‡) 'नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रति गृहीयाद्वा, अन्यवानुशानाङ्गुः । स हि पूर्वेषां सन्तानार्थं ।

इति दत्तकं शिरो मणौ ।

पत्युरनुमतिं विना, स्त्री पुत्रं न दद्यात्' इति च

द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत् समम् ।

चतुर्थे पुरुषे च्छन्दस्तस्मादेशं त्रिपुरुषी ॥१३६६॥

साधारणेषु कालेषु विशेषोनास्ति वर्णिणाम् ।

1362. इति हेमाद्रौ कार्णाजिन्युक्तेश्च ।

1363. अर्थमाह हेमाद्रिः ।

दत्तकादयोजनक-पालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः ।
दत्तकादीनां पुत्रास्तु, दत्तकादीनां द्वाभ्यां पितृभ्यां जनकपालकयोः
कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः । (दत्तकादीनां पुत्रास्तु,
दत्तकादीनां द्वाभ्यां पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः) ।
दत्तकादि पौत्रास्तु स्वपितरं दत्तकेन संयोज्य एकेन पितामहेन
तज्जन केनच सपिण्डयेषु ।

चतुर्थोऽपि तत् कुलस्थ एव, तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य
पालक कुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा । च्छन्दः इच्छा, तथा दर्श-
महालयादौ द्वयोः पित्रोः पितामहयोश्च श्राद्धं देयम् । नतु नियमेन ।
तत्र द्वयोर्द्वयो द्वौ पिण्डौ दद्यात्, एकम्बाद्वयोर्नामनी समुच्चार्येति ।
गोत्रन्तु द्वयोः पालकस्यैवोच्चार्यं, विवाहादौतु भयोरिति विवेच-

1364. नीयम् ॥ जारजानां विशेषमाहा परार्क—१(*)

1365. नारदः,—

जायन्तेऽनियुक्तायामेकेन व हुभिस्तथा ।

अरिक्थ भाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते सुताः ॥१३६७॥

दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्लकतो हता ।

अशुल्कोपहृतायान्तु पिण्डं दा(दू दातो)बोद्धुरेव ते ।

इति । किञ्च, स्त्री कर्त्तुं के श्राद्धे त्रैवर्णिके स्त्रियः ।

सङ्कल्प मात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमन्त्र युक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा
कारयेषुः ।

इति प्रयोगपारिजाते विशेषोऽभिहितः ।

यज्ञेषु मन्त्रवत् पत्नी कर्म कुर्यादयथा नृप ।

तथोर्द्ध देहिकं कर्म कुर्यात् सा धर्मं संस्कृतेति

1366. मदनरत्ने स्कान्दोक्तिश्च । शूद्रकर्तृकेतु,—

अयमेवविधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्यतु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यत ॥१४००॥

1367. इति ब्राह्मवचनेन ।

नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्यतु सन्निधाविति ॥१४०१॥

1368. कूर्म्मपुरानेन ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्वेन क्षत्रियेणच ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति ॥१४०२॥

1369. भविष्य वचनेन च ।

सर्व्वं कर्म तु शूद्रेणामन्त्रकर्तृककार्य्यम् ।

तत् सन्निधौ तदानीं ब्राह्मणेन पौराणमन्त्रोऽध्येतव्यः

नतु वैदिक मन्त्र इति विशेषः १(*) ॥

केचित्तु,—

नहि वेदेष्वधिकारः कस्मिच्छूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेष्वधिकारोमे(श्च)दर्शितो ब्राह्मणैरितिपात्रोक्तेः ॥१४०३॥

स्त्रीशूद्राणां पौराणमन्त्रपाठेऽप्यधिकारोऽस्ति ।

1370. नाध्येतव्यमिदमिति (कौर्मवचनं) तु स्तुतिपरम् । अन्यथाश्रयणेऽप्य-

धिकारो न स्यादित्याहुः । नारीणामप्येवं समानन्यायात् । यस्य-

सर्व्वथा द्रव्यादिकं नास्ति तस्यापि धर्मार्थं यथाशक्ति कार्य्यम् ।

1371. शातातपोये,—

प्रीत्या श्राद्धन्तु कर्त्तव्यं सर्व्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् ।

एवं कुर्व्वन् नरः सस्यङ् महर्त्ता श्रियमाप्नुयात् ॥१४०४॥

1372. संग्रहेऽपि,—

पुत्रः पौत्रश्च तत् पुत्रः पुत्रिकापुत्र एवच ।

पत्नी भ्राताच तज्जश्च पितामातास्नुया तथा ॥१४०५॥

भगिनी भागिनेश्च पिण्डदाः सोदकस्तथा ।

असन्निधाने पूर्व्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥

तद्भावे स्वकीयं न धर्मार्थमपि कारयेत् ॥१४०६॥

(*) स्त्रो यद् द्विज वम्भूनां स्वयी न नृति गोवरा इति भागवते ।

” ‘उंकारोच्चारणादोक्तानं शालग्राम शिलाव्यवृत्तम् ।

ब्राह्मणी-गमना कूदः सद्यश्चण्डालतां व्रजेत्’ इति सुव्यक्तम् ।

तज्जातीये नैव सम्यग् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

1374. सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवोऽनुपति र्यतः इति स्कान्दे ॥१४०७॥

पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः ।

और्द्धदेहिकमन्येतु संस्कृताः श्राद्धकारिणः, इति ॥१४०८॥

1375. मनुरपि,—

नह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौजीवन्धनात् .

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृत इति ॥१४०९॥

स्यधानिनयनं श्राद्धम् , सोऽपि कृतचूडश्चेत् तदाधिकारी ।

अनुपपेतो(नीतो) पि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदिवा स्यात्ति वत्सर इति ॥१४१०॥

अन्यत्र विशेषः स्तवकादौ द्रष्टव्यः १(*) ।

इति श्राद्धकर्तारः ॥

—*—

अथ श्राद्धदेशाः ।

—*—

1376. स्कान्दे,—

दक्षिण प्रवणे देशे तीर्थादौ च गृहेऽपि वा ।

भूसंस्कारादि संयुक्ते श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥१४११॥

स्वभूमौ च नदीतीरे देशे केशाद्य दूषिते ।

स्थलेषु गिरि पृष्ठेषु सरः स्वाश्रयतनेषु च ॥१४१२॥

गोष्ठेषु च विविक्तेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ।

तुलसी काननच्छाया यत्र यत्र भवेद्द्विज ॥१४१३॥

तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ।

तुलसीबीजनिकरः प्रपतेद्यत्र नारद ॥१४१४॥

पिण्डदानं कृतं तत्र पितॄणामन्नयम्भवेत् ।

शालग्रामसमीपेतु गङ्गातीरे विशेषतः इति २(†) ॥१४१५॥

१(*)

‘गृहेणापि समस्तावद् यावद् द्दं दजायते’ इति कृत्यनरं अन्ये वाति ।

नहिं हृष्टं तापानुपनिषद्,—

‘सावित्रीं प्रणम्य यजुर्धर्मो स्त्री गृहाय नेच्छति’ ।

यदि जानीयात् स्त्री यद्रुः सखतोऽधिगच्छति’ ।

‘तस्याच्छूद्रोयज्ञेन वक्रितः’ इति युतिश्च ।

नारदस्यादौ प्रथमे मार्गानुसन्धेयः ।

२(†)

‘शालग्राम शिवाकपी यत्र तिष्ठन्ति देवताः । तत्र देवा सुरयक्षा भुवनानि चतुर्दश’ इति कृतौ ।

तीर्थमृषि सेवितं सलिलाश्रमादि १(*) । भूसंस्काराः केशतृषाङ्गारा-
मेध्यास्थि प्रभृति कुत्सित द्रव्यापसरणपुरः सरं, भूलेखन-परिस-
मूहनमृदु गोमयलेपनादयः । स्वतोदक्षिण प्रवणाभावे, पितृ-
यजनत्वं सिद्धये प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं कुर्यात् ।
स्वभूमौ स्वगृहे गोष्ठादौ, अकृत्रिमः प्रदेशः स्थली ॥१४१६॥

—*—

अथ निषिद्धदेशाः ।

—*—

पारिजाते, यमः,—

रुक्ताङ्कं विहतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् ।
पिपीलिकादिजुष्टञ्च दूष्टं व्यालादिभिस्तथा ॥१४१७॥
श्व-खरोप्रादिजुष्टञ्च परकीयञ्च कृत्रिमम् ।
देशेत्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेच्छाद् कर्मणीति ॥१४१८॥
परकीयं परगृहीत-गृह-गोष्ठादि । (परस्वामिक स्थानं शत्रुस्थानं वा)
नतु गिरि-सरिदरण्य-तीर्थादि, तेषामस्वामिकत्वात् ।

1377. तथाच, ब्रह्मपुराणे,—

परकीय गृहे यस्तु स्वान् पितृस्तर्पयेज्जनः ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरोयलात् ॥१४१९॥
अग्रभागं स्ततस्तेभ्योदद्यान्मूल्यञ्च जीवतम् ॥

1378. स्कान्दे,—

त्रिशङ्को वर्जयेद्देशं यावद्द्वादशायोजनम् ॥१४२०॥
उत्तरेण महानद्या दक्षिणे तु कीटकात् ।
देशस्त्रैशङ्कोहि नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः, इति ॥१४२१॥

१(*)

येन निःस्त्रास्ते तीर्थं देवालयाय भावे, गोमृहे, अन्यत्र विलम्बे, शाखयामतुलसी सन्निधौ,
गोमय लिप्तेच भूमौ यात्रादिकं कुर्यात् ।
अथत् तीर्थं काशी-गया-प्रयागादि क्षेत्रम् ।

1378. काम्यदेशानाह, शङ्खः—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
नर्मदा बाहुदा तीरे सर्वमानन्त्य मुच्यते ॥१४२२॥
गङ्गाद्वारे प्रयागेच गयाशीर्षे कृतञ्च यत् ।

1379. गयाशीर्ष-प्रमाणत्वादि पुराणे उक्तम्—

पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं कोशमेकं गयाशिरः १(*) ।
महानद्याः पश्चिमेन यावद् भद्रेश्वरोगिरिः ।
उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद् दक्षिण मानसम् ॥१४२३॥
एतद् गयाशिरोजाम विष्णु लोकेऽपि विश्रुतम् ।
शमीपत्र प्रमाणेन पिण्डन्दद्याद् गयाशिरे ॥
उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतमिति ॥१४२४॥

सप्तगोत्राणितु,—

पितामाता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ॥१४२५॥
पितृमातृ स्वसाक्षैव सप्तगोत्राणि वै विदुः २(†) ॥१४२६॥
अत्र मातृगोत्रं नाम, मातामह गोत्रम् । भार्यागोत्रं नाम—स्वाशुर्यम् ।
अन्यत् स्पष्टम् । एषां गोत्राणामेकोत्तरं शतमिति पितृगोत्रे,
तत्त्वानिच चतुर्विंशतिः, गोत्रशब्देनात्र तत्तत्तस्य कुलजातस्थाः पुरुषा-
लक्ष्यन्ते । (यद्वा स्वीय पूर्वजाताः) तेच द्वादश पराअत्र तावन्त
एवापरे, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । नृपाः षोडश राजकीये अर्थशास्त्रे
दर्शनात् ३(‡) ॥

—*—

अथ श्राद्धार्हब्राह्मणाः ।

—*—

1380. आश्वलायनः,—

आचार्याच्छ्रोत्रियः श्रेष्ठः श्रोत्रियाद् भुणक्च ।
भूणाद् वेदान्तगश्चापि तस्माच्चैवान्निमान् द्विजः इति ॥१४२७॥

- १(*) अत्र पुराणे, वायु पुराणे गया माहात्म्यां वर्णितमस्ति । श्रुतावपि तदुक्तम् ।
२(†) अथ सप्त गोत्राणीति पञ्चासादिवत् पारिभाषिकीदृशञ्चा ज्ञेया ।
३(‡) षोडश मण्डल राजकीय विषयस्तु युक्त-वृक्षस्यार्थं शास्त्र-कामन्दकीत्यादी विद्यते ।

1381. एषां लक्षणमपि तेनैव उक्तम्—

वेदैकदेशपाठज्ञः सदाचारपरः सदा ।

सत्वाचार्य इति ज्ञेयः सपत्नीकः प्रशस्यते ॥१४२८॥

शास्त्रैका सकला यस्मिन् निःसन्दिग्धाः प्रतिष्ठिताः ।

स श्रोत्रियः स्वकर्मणि कुर्वाणः शुचिरात्मवान् ॥१४२९॥

वेदमेकं तदङ्गानि निखिलं वेत्ति योद्विजः ।

सभ्रूण इति विज्ञेयः स्वकर्म-निरतः सदा १(*) ॥१४३०॥

साङ्गंश्च चतुरो वेदान् तदर्थांश्च खिलांश्च यः २(†) ।

जानातीह स्वकर्मस्थः स प्रोक्तोवेद पारदः (गः) ॥१४३१॥

अपि स्वशास्त्रामेकांवा सकला योद्विजोत्तमः ३(‡) ।

पठित्वाग्नि त्रयं याति सोऽग्निमान् ब्राह्मणोत्तमः ॥१४३२॥

वेदान्तगोऽग्निमांश्चापि स्वकर्मपरमोयदि ।

सदाचारपरश्चापि सविप्रः शिष्य एवहि ॥१४३३॥

स्वशास्त्रमपठित्वा तु योऽग्निमाध्याध्यानं समाचरेत् ।

अग्निप्रोमादिकांश्चापि स विप्रोऽपसदः स्मृतः ॥१४३४॥

यस्मिन्न सकलाः शास्त्रा विप्रोत्वह समपिताः ।

श्रोत्रिये श्रोत्रियसुते ब्राह्मणे वा स्वकर्मणि ।

स्वाचारं सम्प्रदत्ताग्नि (दत्ताग्नि) फलिष्यन्ति सहस्रधा ॥१४३५॥

1382. इतिहासेऽपि—

वेदाध्यायीतु योविप्रः सततं ब्रह्मणि स्थितः ।

सदाचारश्चाग्निहोत्री(च)सोऽग्निर्वै कश्यवाहनः ॥१४३६॥

1383. हारीतोऽपि—

अविद्वान् वा सुविद्वान् वासु(सत्) कुलोदुःकुलोपि वा ।

बीजक्षेत्रात्मसंशुद्धः श्राद्धेस्वहं स्वकर्मकृत् ॥१४३७॥

१(●)

यथा, गर्भस्य भ्रूणः तथा कैवल्य प्राप्तवत् सुपरम उक्तः, तथायं वेदविद ब्राह्मणः, भ्रूण-
विप्र लक्षणं त्वयं पयःद वल्लते ।

२(+)

अङ्ग संहितान् वेदाङ्ग साङ्गान्, शिखादि यङ्गान्, तज्ज्ञः विप्र इति ।

३(†)

यत्नी, —एकां शास्त्रां स्वकलां वा षड्भिरङ्गेरधीतवान् ।

पट् कर्त्तानरतो विप्रः स वै योविप्र उच्यते ॥ महाभाष्ये च, श्रोत्रियः ऋग्वेदीति इति ।

तस्मात् सदाचारपरान् वेदज्ञान् कर्मन्तत् परान् ।

चतुः शुद्धान् द्विजान् (द्विजः) श्राद्धे कुलीनानर्चयेद्बुधः ॥१४३८॥

विशुद्धो बीज-योजिभ्यां श्रोत्रियः प्रीतियात्मजः ।

स्वधर्मनिष्ठः शान्तात्मा श्राद्धे केतनमर्हति ॥१४३९॥

केतनमर्हति, इति केतनं सम्प्रदायत्वम् ।

चतुः शुद्धलक्षणमपि—

सएवाह,—

यस्य मातापिताचात्मा शुद्धा भार्या च सद्भिजः ।

चतुः शुद्धः स्मृत स्तज्जः सदाचारश्च पञ्चम इति ॥१४४०॥

1384. पुराणसमुच्चये ।

गृहस्थाः कुल सम्पन्नाः प्रख्याताः कुल गोव्रतः ।

स्वदारनिरताः शान्ता विवेकाः पण्डित पावनाः, इति ॥१४४१॥

तथा,—

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ॥

तावुभौ पुण्यकर्मणो पङ्क्तिपावनपावनौ ॥१४४२॥

1385. इति याज्ञवल्क्यः ।

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्यया ।

त्रिनाचिकेतः त्रिमधु त्रिसुपर्णः पङ्कजविद् ।

वेदविद् सप्तलीकः श्राद्धे केतनमर्हतीति १(*) ॥१४४३॥

त्रिनाचिकेतत्रिसुपर्णौ यजुर्बृहदंशौ । तद्व्रत-पूर्व-तद्व्यायिनौ स्तः ।

एवं त्रिमधुः ।

तथा,—

ऋत्विक् सदस्योऽप्याचार्यः स्नातकश्च सुयन्त्रितः ।

सन्ध्याबन्धन दिष्टश्च श्राद्धे केतन मर्हतीति २(†) ॥१४४४॥

१(*)

केतनम्—केतनान् ध्वजं कायं निमन्त्रणं निवासयोः । इत्यत्रयः । अथ देवे, पित्रो निमन्त्रित-विप्रः ।

ब्रह्मविद् युवा इत्यत्र 'निदग युवा' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

—माक् इति ङीष् कव्यदाहः—अन्यवाग्निवाक्कः ।

इत्यकव्ययोः—देवपितृ यज्ञादीदियद्व्ययीरिति च । पितृणां कव्यं देवानां इव्यं मिति ।

- युवेति विशेषणमविकलेन्द्रियपरम् । न वृद्धनिरासार्थम्, न
1386. वृद्धान्नतानति क्रमेदिति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु, विद्वामित्रेणोक्तं—

न ब्राह्मणं परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
दातृन् परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं ध्रुवमिति—॥१४४५॥
तद् द्रव्यव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा परीक्षणग्रन्थवैयर्थ्यापातात् ॥

अथ मुख्यकल्पमाह ।

1387. मनुः—

एषवै प्रथमः कल्पः प्रदाने हन्यकव्ययोः १(*) ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥१४४६॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुं ऋत्विग्याज्यौच भोजयेत् ॥१४४७॥
विट्पतिर्जामाता । बन्धुशब्देनात्र शरीर-बन्धवः स्नेहबन्धवश्च
1388. गृह्यन्ते । विशेषानुक्तेः शिष्यानपि गुणवती भोजयेदितिवसिष्ठः ।
1389. अभावेपि शिष्यानिति कात्यायनसूत्रम् । अभावे,—मुख्याभावे
स्वस्त्रीय-ऋत्विगजामातृ-श्वशुर मातुलाः त्रिणाचिकेतः २(†) दौहित्र-
1390. शिष्य-सम्बन्धि-वान्धवा इत्यनुकल्पेन याज्ञवल्क्योक्तिश्च ।

1391. कूर्मपुराणे विशेषेण उक्तः—

आसमान प्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैवच ।
असम्बन्धी च विज्ञेयोब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये ॥१४४८॥
श्राद्धेषु विनियोज्याः स्युर्ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ।
ये योनि गोत्र मन्त्रान्ते वासि सम्बन्ध वर्जिताः ॥१४४९॥

१(०)

एत इत्य-कव्यविषयी पूर्वगुक्तौ ।

”

‘कल्याणसङ्गनीबन्धुः सदैवानुमि’ सु६तु ।

ए१क्रियो भवेन्मित्रः सम प्राणः सखाः तः’ इ०त ।

२(†)

‘त्रिणाचिकेतः त्रिभिरेव सन्धिं त्रिकर्मा कृत्तरति’ इति कठोपनिषदि च ।

ऋत्विक् पुत्रो- गुरुर्माताभागिनेयोऽपविट् पतिः’ इति ऋतिः ।

1392. गार्ग्योऽपि,—

नैकगोत्रे हविर्दद्यात् समानप्रवरेऽपि'वा ।
नचाज्ञाते कुले दद्याद् यथाकन्या तथा हविः ॥१४५०॥
अभावेहान्य गोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।
अत्र सगोत्र शब्देन, एकगोत्रा अमस्वन्धिनोऽनुज्ञायन्ते ।
सगोत्रा अपि सप्तम-पुरुषादूर्ध्वं भोज्या इत्येके ।

1393. तदुक्तं श्राद्धकाशिकायाम्, जावालेन,—

पट्भ्यः पुरुषेभ्योऽर्चाक् श्राद्धे देयास्तु गोत्रजाः ।
पट्भ्यस्तुपरतो भोज्याः श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि ॥१४५१॥
इति नेत्यपरे ।

समानोदकता येषां सापिण्ड्यंवा भवेद यदि ॥१४५२॥
ते वर्ज्या हव्य कवेषु नेतरे गोत्रिणो द्विजाः ॥१४५३॥

1394. इति ब्राह्मेऽभिधानात् । जावालि वचनं श्राद्धार्हं ब्राह्मणासम्भ-

1395. वविषयम् ।

1396. विप्राभोवे वसिष्ठः—

निधाय च दर्भवट्नासनेषु समाहितः ।
प्रैवानुप्रेषसंयुक्तं यिधानं परिकल्पयेदिति ॥१४५४॥
दर्भवटुर्नाम परिमित-कुशमयो ग्रन्थिः ।
यज्ञवास्तुनि मुष्ट्यौ च स्तम्भे दर्भं वटौ तथा ।
दर्भसंख्या नविहिता विष्टरास्तरणेपुचेति स्मृतेः १(*) ॥१४५५॥

—*—

अथ श्राद्धे वर्ज्याः ।

—*—

1397. न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारि नामन्त्रिणं श्राद्धे भोजयेद् द्विजपुंगव इति २(०) ॥१४५६॥

१(०) सृत्वन्तरे च 'पञ्चाशक्तिः कुशं ब्रह्म तदहं तु विष्टरः ।

तदहं नोपयसनस्तदहं विजः सृत् इति ॥

२(१) 'दिज पुङ्गवम्' इत्यन्यः पाठः ।

1398. इति हारीतः । मनुरपि,—

ये स्तेग पतिताः क्लीबा येच नास्तिक वृत्तयः ।

तान् हव्यकथयोर्विप्रानजहांमनुरवसीत् ॥१४४७॥

जदिलं चानधीयानं दुर्वलं कितवस्तथा ।

याजयन्तिच ये पूर्णां स्ताश्च आह्वे न भोजयेत् ॥१४४८॥

चिकित् सकान् देवलकान् मांसविक्रयिनस्तथा ।

विपणेन च जीवतोवजयाः स्फूर्द्धव्य कथयोः ॥१४४९॥

प्रेष्योग्रामस्य राज्ञश्च कुमखी श्वावन्तकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताशिर्वाङ्गिकि (वि) स्तथा ॥१४५०॥

यश्मोच पातुगालश्च परिपेक्षा निराकृतिः ।

ब्रह्महिं परिचिन्तिष्या गणाभ्यन्तर एवच ॥१४५१॥

कुशीलवोऽथकीर्णाश्च वृषलीरतिरेवच ।

पौनर्मवश्च काणश्च यस्यचोपपत्तिमु द्वे ॥१४५२॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।

शृङ्गिण्योगुमश्चैव दामुण्योऽकुण्डमोलको १(०) ॥१४५३॥

अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मी यश्चा सम्यग्धीः संयोगं पतिर्गर्भतः २(६) ॥१४५४॥

आनामदाही गव्यः कुण्डाही गोमविक्री ।

समुद्रयायी वय्दी च तैल्लिकः कर्मकारकः ३(५) ।

पित्रा विवदमानश्च केकरो(कितयो) सथपस्तथा ॥१४५५॥

पापरोग्यभिगस्तश्च दाम्भिको रसविकयी ।

धनुः शराणां कर्लाच यश्चात्रे दिधिगू पतिः ॥१४५६॥

मित्रधनुं द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।

जामरी गण्डमालीच श्विज्यथो पिशुनस्तथा ॥१४५७॥

१(०)

'वाग् दृष्टः' इति मिश्र पाठः । दृष्टोक्तप्रयोगात्, कटभाषीव ।

'शृङ्गा यश्चै' इति पाठान्तरम् ।

२(६)

यातावत्यत्र च 'सम्यग्दर्शन' इति पतिमिश्र सहाचरन्' इति ।

ब्रह्महत्या पराप्राप्तं कैदे शर्माङ्गनामकः । नहानि पातकान्नाहुः 'संमर्गं यापिते सच' इति ।

३(५)

तत्रैव,— पशुः पतिर् अविग जाहया कर्मणेन च ब्राह्म-शूरी भवति ब्राह्मणः क्षीर-
विजयान् ।

उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्फुटं हनिन्दक एव च ।
 हस्तिगोऽश्वोऽप्रदमकः नक्तत्रैयश्च जीवति १)* ॥१४६८॥
 पक्षिणां पोषकोयश्च सु(सु)हृद्वावार्थस्तथैव च ।
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चाचरणे रतः ॥
 गृहसंदेशकोदूतो वृत्तारोपक एव च ॥१४६९॥
 श्वकीडो श्वेजजीवी च कन्यादूषक एव च ॥
 हिंस्रोऽपलवृत्तिश्च गणानां दैव याजकः ॥१४७०॥
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी-श्लीपदीव सद्भिर्निन्दित एव च ॥१४७१॥
 औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥
 प्रेत निर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः २(†) ॥१४७२॥
 पतान् विगर्हिताचारान् अपाङ्गलेवान् द्विजाधमान् ।
 द्विजाति प्रबरोविरोहानुभक्तानपि वर्जयेदिति ॥१४७३॥

एतदर्थो यथा—

स्नेहो ब्राह्मण सुवर्णवृत्तिरिक्तद्रव्यापहर्ता तस्कर इति ।
 ब्राह्मणसुवर्णहर्त्तु पतितपदेनैवाभिधानात् ।
 पतितो महापातकी च ३(\$) । क्लीबः सप्तविधो नपुंसकः ४(S) ।
 पण्डको वातजः पण्डः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
 कीलकश्चेति सप्तैवं क्लीबभेदाः प्रकीर्तिताः ॥१४७४॥
 तेषां स्त्रीतुल्यत्वा कृष्णः स्त्री धर्मा पण्डको भवेत् ।
 पुमान् भुवा (सूर्वा) स्थलिङ्गानि पश्चाच्छिन्दन्तथैव च ॥१४७५॥

१(*) ज्योतिर्विद्याः ज्ञात्वा तेषां नाकुलशाचा धनप्राप्तिः ।

२(†) प्रेतश्च पूषकश्च युष्मिन् प्राशने दातुं शक्तिः ।

'उभयत्र विधर्तयेन्' इति भिन्नः पाठः । दैवंप्रैवैव धर्मकोः ।

३(\$) यातय—'क्षेत्रीन्द्रियस्य सूर्यं विधेयं नृनोक्तमयमन् ब्रह्महा पतन्ति चेतेत्यलारः पञ्चम-
 शास्त्रचर्मः' इति द्वान्द्वोऽपि पञ्चविध महापातकी प्रीतिः ।

४ S) दैवदेवैव शब्दद्वयं । 'क्लीबः स्त्रीतुल्यस्य क्लीबः स्त्रीतुल्य' इति ।

स्त्रीच पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद् गुणः ।

वात(बीजी)जो वामघण्डः स्यात् स्त्रीघण्डोवापि नामतः ॥१४७६॥

असल्लिङ्गोपि घण्डः स्यात् पण्डस्तून्मान(न)मेहनः १(*) ।

अमेध्याशी पुमान् क्लीबोनष्टरेता न पुंसकः ॥१४७७॥

सकीतक इति क्लीबोयः क्लैव्यादात्मनः स्विद्यम् ।

अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते इति ॥१४७८॥

नास्तिकी वृत्तिर्यथामिति ते नास्तिक वृत्तयो नास्तिका इत्यर्थः ।

जटिलोब्रह्मचारी जटान्वितः । अनधीयानं तद्विशेषणं, तस्यैव
श्राद्धानर्हत्वात् ।

दुर्वलः—रोगात्स्वशक्तिहीनः खल्वाटः, (खल्लीटः) कितबोद्यता-
सक्तः २(†) । पूगयाजको-गणयाजकः । विकित्सकोभियक् ।
देवलका ३(\$)^१ धनार्थं देवार्चकाः । मांसविक्रयिणः सुनारताः ।
सकृदपि-सद्यः पतति मांसेनेति वचनात् ।

विपणजीवी वार्णिज्यरतः आपणिकश्च । प्रेष्योधनार्थं ग्रामे राजाज्ञा-
कारी । कुनखी-श्यावदन्तौ, स्वभावान्मृतनख कृष्णदन्तौ रोगिनौ ।
अनयोः पुराकृतकर्म्मण्येष सम्बन्धादेव प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा—
विरोधी । त्यक्ताग्निः प्रसिद्धः । वृद्धयाजीवि—वाङ्मुषिकः सू-
प्राहीति । यक्ष्मी-रोगी, राजयक्ष्म-क्षयरोग प्रस्तः ।

पशुपालः—तद्वृत्तिजीवी ।

द्वाराग्निहोत्र संयोगं यः कुट्यादप्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञैयः परिवसिस्ति पूर्वज इति ॥१४७९॥

१(*)

‘सन्धोनेहनः’ इति पाठान्तरम् ।

२(†)

प्रता(पण)सूक्तं खेवनकम्, सूक्तं इति सक्तः ।

३(\$)

कृती, देवार्चनरतो विप्रः वित्तार्थं वत्सरेण्यः ।

असौ देवल कोनाम इत्येकव्युप गहितः इति ॥

‘विकित्सकः न देवलकान् तथा का द कुशीलवान्’ इत्यादि कृति वाक्यान्नाशयेदिति ।

अन्यत् श्राद्धार्थां विना विष्णु कृती न विताः सन्ति च ।

1399. एव' स्मृत्युक्तः ।

ब्रह्मद्विड्—ब्राह्मणद्वेष्टा । गणोमद्विराशिनां समूहः । तन्मध्यगो—
गणाभ्यन्तरगः । कुशीलबोनट—वृत्तिः १(*) । अवकीर्ण—त्यक्त-
ब्रह्मचर्योब्रह्मचारी । वृषत्यनेकविधा । तत् पति वृषलीपतिः ।
बन्ध्याच वृषली हेया वृषलीच मृतप्रजा ।

चाण्डाली चानृता याच (तृतीयाच) कुमारी या रजस्वला ॥१४८०॥
इत्यभिधानात् । पुनर्भूरप्यनेका, तत्पुत्रः पौनर्भवः । तत्स्वरूपं
तृतीयस्तवके द्रष्टव्यम् । एकचक्षुः—काणः । (यस्य तु द्वे चक्षुषी
नस्तः सोऽन्धः), यस्य गृहे भार्यायामुपपत्तिर्जारोच्यते । भृत्या-
परिकीतोऽध्यापको भृतकाध्यापकः । तेनाध्यापितोभृतकाध्यापितः ।
शूद्रस्य-शिष्यः शूद्रशिष्यः तद्गुरुश्च । वाग्दुष्टो निष्ठुरः पारुष्यकृत् ।
अमृते भर्त्सरि स्वव्यभिचारेण ब्राह्मणाज्जातः कुण्ड उच्यते । मृते
जातोगोलकः ।

शूद्रादिजातस्य श्राद्धे प्राप्त्यभावात् । अकारण—मपातित्यं
तस्मिन् सत्यपि पित्रोर्गुरोश्च त्यागी । ब्राह्मैरभ्ययनाध्यापनैः ।
यौवनैर्वैवाहिकैः सम्बन्धैः । सावित्रीपतितैरन्यैश्च समोपगतः ।
अगारदाहीगृहादिवाहकृत् । गरदोविषप्रदः विप्रोऽन्येषाम्,
तस्य महापातकित्वात् । कुण्डाशी—(कुण्डाशो)कुण्डगोलकयोगुद्दे
भोक्ता । सोम विक्रयी—सोमलता—तद्रसस्यच विक्रेता ।
समुद्रयायी—तदुद्योगकृत् (समुद्रयात्राकृत् १ २(†) ।

वन्दी—स्तावकः । (अतिशयौक्त्या स्तुतिश्रुत्) । तैलिकः—
तैलयन्त्रप्रवर्त्तकः । कूटकारको मानतुला कूटकारो । पित्रा विवदमानः
पित्रासह धनार्थं विवदमानः । केकरोऽध्यर्द्धदृष्टि र्वंकदृष्टिर्वा ।
मद्यपः—द्राक्षादिमद्यपः सुरापश्चेति ३(5) परमन्यस्य महापात-
कित्वात् । पापरोगी—कुष्ठादिनामिन्द्ररोगी ।

- १(०) नाथोपजीविकः । नाथ्य विद्यायां प्रसिद्धः । नाथ्याभिनवरतश्च ।
” सावित्री पतिता ब्राह्म्या भवन्त्यर्थविगर्हिताः’ इति श्रुतिः ।
१(†) अथ पत्न्यौ च धर्मं—पौषायन धर्मं सूत्रादौ, ‘समुद्र संयानं सीधुपानम्’ इत्यादि ।
इति श्रुतिः ।
अपरा श्रुतिश्च—मांसं कारागृहेवासं चर्हिष्यन्ति दिन चयम् । ‘समुद्रयात्रा स्त्रीकारं
कमण्डलु विचारणम्’ । ‘इज स्याद्दीतु नौ यातुः श्रोतितस्याप्य संयज्ञः’ ।
इति सूत्रादौ ।
१(†) मद्यपः—सुरापयो, गौडो-पौटो-माञ्जो-पेरय पीपी इत्यादि पानकृत् विक्रेताश्च ।

अभिशतो—ऽभिशापयुक्तः १(*) । दाम्भिकः—धर्मभञ्जः, धर्माभि-
मानी । रसविक्रयो—गुदलवणाज्यादिरसविक्रेता । वृत्त्यर्थं धनुः
शराणां कर्त्ता । ज्येष्ठ्यायां अनुद्धायां कनिष्ठा परिणीता, सा अग्नेदिविषूः
तत्पतिरग्रे दिधिषू पतिः । उत्तरं स्पष्टम् । पुत्रपवाचार्यो यस्य
स पुत्राचार्यः । भ्राम—शिशुनां अक्षरपाठकभ्रमः । तस्मिन् स्वयं
परिभ्रमन्नर्थार्जको वा । भ्रामरी—(भ्रमः) रोगश्च । गण्डमाली
गलदेशे स्फीतः रोगविशेषो वा । चित्रा—वृत्त्यर्थं (मूर्त्यादि) चित्रकर्त्ता ।
पिशुनोऽपराधः सूचकश्च । उन्मत्तः—उन्मादत्वात्, उन्मादरो-
गवान्, विक्षिप्तमनः । अन्धो—द्विनेत्रविकलः । हस्त्यादेर्दमन-
शिक्षयाजीविकः—हस्तिगवोष्ट्राश्वदमकः । नक्षत्रजीविकः,—२(†)
नक्षत्रज्योतिषेण जीविकः । पक्षिणां क्रीडार्थमपि पोषकः
तत् क्रीडया अर्थार्जनकारी । युद्धाचार्यो—युद्धविद्योपदेष्टा ।
स्रोतसोभेदकः—स्रोतोनिरोधादिकृत् ।

गृहसंवेशकः—त्वक्षादिः (स्थपतिश्च सौधादिनिर्माता, काष्ठद्रव्यादि-
निर्माताच) । दूतोदौत्यवृत्तिः । वृत्तारोपको वृत्त्यर्थमुद्यानपालकः ।
श्वक्रीडी,—श्वभिः क्रीडतेऽसौ श्वक्रीडी । श्येनादि पक्षिभिर्जीवतीति
श्येनजीवी (अर्थायै नानापक्षिणां क्रीडापरश्च) । कन्यादूषकः,—अङ्गु-
ल्यादिना तद्गुणो निन्दारकः । हिंस्रो हिंसावृत्तिरतः । वृषलः—
अधर्मशीलस्तत्पुत्रो वृषल पुत्रः, वृषलः पुत्रो यस्येति वा । गणाणां
याजकः—अनेकयजमान-याजकः, ग्रामयाजको वा । उत्तरः प्रसिद्धः ।
क्लीवः—स्वधर्मस्वतुल्लाही स्वकर्मसु वा । नित्य याचनकः—
सदा याचकत्वेन परोद्वेजकः । स्वयं कृषिकर्त्ता कृष्योपजीविकः ।
अन्यद्वारा तदुपजीवनस्य वैधत्वात् । श्लीपदी—व्याध्यादिना
प्रफुल्ल (स्फीत) चरणः । केनापि निमित्तेन सतां निन्द्या विषयः ।
औरभ्रिकः—मेघपोषकः । माहिषिकः—(वृत्त्यर्थं महिषपालकः) ।
परपूर्योपतिः व्यभिचारिणी पतिः तस्याः कुत्रचित् स्वपरपूर्वार्वाऽन्य-
स्मैदत्ता, तस्याःपतिः । प्रेत निर्यातकः—मौल्येन प्रेतदाहकः । इति ।

१(•) कुवचित् 'अभिशक्तः' इति पाठः ।

२(†) ज्योतिष शास्त्रमन धीन्य धनार्थं तद् व्यवहार परः नक्षत्र जीवीति ।

” कुवचित् कितवति भिन्नः पाठः ।

1400. यमोऽपि—

काणाः कुञ्जाश्च वण्डाश्च कुतघ्ना गुरु तल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च सुगन्धाश्च स्नेहा गोघ्नाश्च किन्मृताः ॥१४५१॥
 राष्ट्र कामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूप स्तित्वाकृताः जिह्वितोप्राप्त याचकाः ॥१४५२॥
 राज भृत्यान्ध यथिरा मुक्त खड्ग्योऽखल्लोऽपङ्गवः ।
 वणिजोऽमधुहन्तारः भग्दा वनदाहकाः ॥१४५३॥
 समयानाश्च हन्तारः (भोक्तारः) प्रदाने ये निवारकाः ।
 प्रवज्योप निवृत्ताश्च वृथा प्रव्रजिताश्च ये १(१) ॥१४५४॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रथानाशिनश्च ये ।
 समुद्रयात्री वान्ताशी केजविक्रयिणश्च ये ॥१४५५॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नः श्लाघे वध्याः प्रयत्नतः । इति ।
 राष्ट्रकामाः—नृपधर्माणः । समयानां—शास्त्रकृन् मर्यादानां
 अपहारकाः ।
 वृथा प्रव्रजिताः—वीर्यादिकं विना अथैव सन्ध्यासस्वीकारिणः ।
 वान्ताशी—भुक्तं वसित्वा लालसत्यान् पुनर्भोजी ।

1401. कात्यायनसूत्रेऽपि—

द्विर्गन्धः शुक्रधि क्षिप्तः स्यादन्त-विधन् प्रजनन-व्याधित-व्यङ्गि-
 श्वित्रि-कुष्ठि-कुन्लि-वर्जमिति । द्विर्गन्धः—वेदाग्निशून्यः ।

तथा च,—

यस्य त्रिपुण्या दासी दुग्धयोगोद्विगोरपि ।
 वेदव्यागनेश्च धिच्छेदो द्विर्गन्धः परिकीर्तितः ॥१४५६॥

1402. इति सुमन्तूरुतेः । शुक्लोद्विगर्मा २(१) ।

दुग्धगर्मा शुक्लानां स्यात् यथाऽति कपिलः स्मृतः ।
 विनर्विकारि-त्वग्दोषो विच्छिन्नः परिकीर्तितः ॥१४५७॥

१(१)

यस्य त्रिपुण्या दासी दुग्धयोगोद्विगोरपि ।

”

अथ सम्यक्, जिह्वितारः जिह्वा काणा इति । मन् नन्मदयः श्रेयाः । 'समयवे'
 मातुर्ना प्रसादक इदं च नवेतु इति युक्तिः ।

२(१)

'विचक्षितश्च दुग्धगर्मा' इत्यादि युक्तिः—'विचक्षित' इति शब्देन कुल योगवि शेष इदं
 योगी ।

यद्वा,—

यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां च्छाद्यते दशनावलिः ।

विषिलधः सन्तु विज्ञेयः ब्राह्मणः पंक्तिं दूयक इति ॥१४८८॥

श्यावदन्तः—कपिलदन्तः । विधूतजनः—च्छिन्न लिङ्गाग्रचर्मा ।

व्याधितो महारोगी । व्यङ्गी-न्यूनातिरिक्ताङ्गः । श्वित्नी-श्वेत-
कुपी १(*) । कुपी—कुत्सित गलिताङ्गः, स्वभावात् कुनखीतिवा ।

1403. शालङ्कायनोऽपि—

अविद्ध कर्णे यद्भुक्तं लम्बकर्णं स्तयैवच ।

दम्भ कर्णैश्च यद्भुक्तं तद् वै रक्षांसि गच्छति ॥१४८९॥

1404. लम्बकर्णलक्षणाह, गोभिलः—

हनू नूनादधः कर्णौ लम्बौतु परिकीर्त्तितौ ।

1405. द्व्यङ्गलौ त्र्यङ्गलौ शक्तौ इति शातातपोऽब्रवीदिति ॥१४९०॥

1406. अत्र मरोचिः—

मूकश्च पूतिनासश्च च्छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।

गल रोगीच गङ्ग, मान्-स्फुटिताङ्गश्च सज्ज्वरः ॥१४९१॥

पण्ड-तूवर-मन्दाश्च येवान्ये दीर्घरागिणः ।

येषां न ज्ञायते स्थानं कुल गोत्रादिकन्तथा ॥१४९२॥

न ज्ञातिः (जाति) ज्ञायते येषां न सम्बन्धी न बान्धवः ।

कुधर्माचरणा येतु न तान् श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥१४९३॥ इति ।

गदुमान्,—

रोगादुरपि पृष्ठे वोन्नत मांसपिण्डः ।

तूवरो-यौवनेऽप्यश्वश्रुः । श्राद्धघाती—कूर्चहीन

1407. इति स्मृतेः ।

मुण्डान् जटिल काषायान् श्राद्धे यत्नन वर्जयेत् २(†) ।

शिखिभ्योऽप्यथरक्ते भ्यस्त्रि दण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥१४९४॥

१(*) श्वित्नी-श्वेतवर्ण सर्वाङ्गः श्वेतकुष्ठ-रोगी, धवलाङ्गुल्य ।

२(†) मुण्डान्,—वृथा मुण्डितान्, वैशधारिणः, वृथा काषायाभ्यारिण्य धर्मभजित्वादेतान् वर्जयेदिति । त्रिदण्डि, यथा—‘वागदण्डोऽथमनौदण्डः कायदण्डस्तथैवच ।

.यस्मै कथिता दण्डाः स त्रिदण्डः’ इति कथ्यते ।

तेहि व्रतस्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानि न स्तथा ।
 वृथा मिव परित्यागी वृथापाकरुचिर्द्विजः ॥१४६५॥
 ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैराल-व्रतिकाः शठाः ।
 धर्मध्वजी सदाबुधः च्छात्रिको लोकदाम्भिकः ॥१४६६॥
 रोगी हीनाति रिक्ताङ्गः क्रूरो धूर्तः पुरोहितः ।
 अनध्यायेष्व धीयानः सूचकश्च नियामकः ॥१४६७॥
 विवाहभ्रष्टः (दुष्टः) स्त्रीजीवी सुदूष्यश्चाहितुण्डकः । इति ॥१४६८॥
 वृथामिव परित्यागीति, यद्वा श्राद्धादौ दोषबुद्ध्या मांसपरित्यागी ।
 श्राद्धे मांसभक्षणमपि युगान्तर विषयम् ।
 अक्षता गो पशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ॥१४६९॥
 देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् १(*) ।

अत्र कलौ, इति कलिवर्ज्येषूक्तेः ।
 विडाल वड्व्रतं यस्यासौ वैडालव्रतिकः २(†) ।
 वैडालव्रतिको ज्ञेयः हिंस्रः सर्वाभि शंसकः ।

1408. इति स्मृतेः । अहि तुण्डकः—

अहिदन्तोत्पाटी । सर्प मुखाद् दन्तवहिष्कारी, अहि कीड़ाजीवी वा ।

1409. एतस्यापवादमाह, शङ्खः—

अपि चेन्मन्त्र विद्वद्युक्तः शरीरैः पङ्क्ति दूषणैः ।
 अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्ति पावन एव सः । इति ॥१५००॥

मुण्डानिति—

मुण्डी विशिखः । अशुचिर्वा एव यन्मुण्ड स्तस्मै—

1410. तदभि (पि)धानं यच्छिखेति इति शतपथ श्रुतेः ।

अत यद्यपि मुण्डत्वेन सन्ध्यासि-निषेधः, तथापि, वृथा प्रव्रजिताश्च य-
 इति यमेन विशेषोक्ते रः श्रमब्राह्म मुण्डपरः स निषिद्ध इति ज्ञेयम् ।

१(*) अन्वत् कलिवर्जं प्रकारे प्रामाण्यम् ।

२(†) 'कापव्ययुक्त-भिद्युः' इति शेषः । एतेषां समाजिसमादरे दुर्निति उक्तिः समाजे सत्यनाथ-
 स्वादिभि वज्रैः एते स्युः । युक्त्युक्तं सर्वदेवज्ञेन विद्यारतः व्याख्ययतीति प्रसिद्धः ।

1411. तथा च वायुपुराणे—

सन्ति वेद विरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः १(*) ।

अयज्ञ पतयो नम वेधयन्ति यथारज इति ॥१५०१॥

1412. वाराहेऽपि—

वैश्वदेवे नियुञ्जीत ब्रह्मचारी-शुचिः सदा ।

भिक्षुकान् देवतार्थेषु प्रजपेदतिथिं यथेति ॥१५०२॥

1413. छागलेयोऽपि,—

गन्धमाह्वयैः फलैश्चैव भोजनैः क्षीर संयुतैः २(†) ।

सम्पूजयेद् यतिं श्राद्धे पितॄणां तुष्टि कारकम् ॥१५०३॥

ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयौ हि नित्यशः ।

तत् कृतं सुकृतं यत्स्यात् तस्य पट्भागमाप्नुयात् ॥ इति ॥१५०४॥

1414. मार्कण्डेयोऽपि—

भिक्षार्थं मागतान्वापि काले संयमिनो यतीन् ३(†) ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्योद्भूत मानसः ॥ इति ॥१५०५॥

1415. कल्पतरावपि—

पूजयेच्छ्राद्ध कालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणम् ४(§) ।

विप्राण्डुरते पापात् पितृ-मातृ-गणानपि ॥१५०६॥

भुञ्जते यत्र कुत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ।

तृप्यन्ति पितरो देवाः सोऽपि याति पराङ्गतिम् ॥१५०७॥

१(*) 'विज्ञानवादिनः' इति भिन्नः पाठः । अथ 'विज्ञानवादिनः' वीज्ञा अनौश्वरा लोकायति—

कावेति । न तु वस्तुतत्त्व सूक्ष्मचणिकाः । कव, वेदयन्ति इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'संस्कृतैरिति' पाठान्तरम् ।

'प्रसादाद्भूत मानसः' इति भिन्नः पाठः ।

३(†) ब्रह्मचारीतु, 'अदेत व्रतकर्माच कवलं वृक्षस्थितः ।

४(§) दृष्टभूतयान् लोकं वृक्षचारीति कथ्यते । अत्र तु यति संयमिनी ब्रह्मचारि तुल्यौ ज्ञेयौ ।

”

यथा, अष्टाङ्गमैदुनत्यागीति । परमप्रसादीनां वृक्षं वृक्षोपनिषत्-सम्राज्ञोपनिषत्-यति-धर्मं समुच्चय—वेदं न कल्पतर्ज्जं दिनक्षि ।

अलाभे ध्यान-भिच्छृणां पूजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।
तदलभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥१५०८॥ इति ।

1416. विद्वामित्रोऽपि—

यतिर्त्वा ब्रह्मचारी वा भुञ्जानानां द्विजण्मणाम् ।
श्राद्धे यत्र भवेत् साक्षी महालय समं(स्मृतम्)दितत् ॥१५०९॥ इति
एके यतीनिति १(*) कात्यायन सूत्रेऽपि एवमेवोक्तम् ।

1417. वृद्ध वसिष्ठोऽपि,—

चत्वार आश्रमाः पूज्या दैव श्राद्धेन सर्वदा ।
चतुराश्रम बाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत्, इति ॥१५१०॥
दैवञ्च श्राद्धञ्चेति दैवश्राद्धं तेनेत्यर्थः ।

1418. मार्कण्डेय पुराणेच—

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगीत्वप्राप्त नो यदि ।
यजमानञ्च भोक्तृञ्च नौरिवाम्भसि तारयेत् ॥१५११॥
न चैतत् त्रिदण्डि विषयमेवेति मन्तव्यम् ।
परमहंसस्यापि श्राद्धे पूज्यत्वेन श्रवणात् ।

1419. श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे,—

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपाः परे ।
स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचित् ज्ञान योगयोः ॥१५१२॥
ज्ञान निष्ठाय देयानि कव्यान्धानन्त्य मिच्छता ।
दैवञ्च तदभावेऽस्या दितरेभ्यो यथार्हत इति ॥१५१३॥
कुटीचकोवहूदश्च हंसः परम हंसकः ।

1420. एवं चतुर्धा यतयः श्राद्धे भोज्याः प्रयत्नतः इति विष्णुस्मृतौ ।

हेमाद्रौ नारदीयेऽपि—

यो वै यतीननादृत्य भोजये दितरान् द्विजान् ।
विजानन्वसतो ग्रामेऽकृतस्तद्व्याति राक्षसान् ॥ इति ॥१५१४॥

1421. दक्षस्मृतावपि—

विना मा(मासेन)सेन मधुना विना दक्षिणयाशिषा १(*) ।

परिपूर्ण भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्ध भोजिषु ॥१५१५॥

तस्माद् यतयः श्राद्धे भोज्या इति सिद्धम् ।

1422. गारुडे,—अथ श्राद्धविधिं वक्ष्य इत्युपक्रम्य—

‘अप्रज्ञाः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यादि ग्रन्थेन श्राद्धीय ब्राह्मणानुक्तवोक्तञ्च—
रोगि हीनातिरिक्ताङ्गाः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णादयो येच येत्याचार विवर्जिताः ॥१५१६॥

अवैष्णवाश्च ये द्विप्रा न श्राद्धार्हाः कदाचन ।

इत्यवैष्णवानिति निषेधाद् वैष्णव-ब्राह्मणाः श्राद्धे शस्ताः

इति गम्यते । वैष्णवत्वमपि—दीक्षामन्त्रादिमन्त्रेणैव ।

1423. वैखानसाद्यागमोक्त दीक्षां प्राप्तोहि वैष्णव इति स्मृते रूपाह्वनीय-
त्वादिवत् २(†) ।

1424. भारतेष्वनु शासनिकेच—

यतयो मोक्ष धम्मज्ञा योगिनश्चरित व्रताः ।

पञ्चरात्रविदोमुख्या येच भागवताः एते ३(†) ॥१५१७॥

इति पांक्त्ये प्रस्तावे पञ्चरात्रोक्त दीक्षावन्तो वैष्णवाः ।

श्राद्धार्ह प्रतिमा इत्युक्तम् । यदत्र—

शिव—केशवयोरङ्गाच्छूलचक्रादिकां द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान्वाद्दे (हो) इतर्मनि स्थितः ॥१५१८॥

तादृशं वर्जयेद् (विप्रं) शौले स्मार्त्तञ्च कर्मणि ।

1425. इत्याश्वलायनादिवचनम् । तद्यु वृथा वृथार्थत्वेनवा तद्वारयितु-

जनपरम् । इतरथा गारुडं वचो निर्दिष्टं स्यात् ।

1426. चन्द्रिकायाम्, शातातपः—

वृथा गीतञ्च नृत्यञ्च वृथा शङ्खादिधारणम् ।

नाचरेन्मतिमान् विप्रोविष्णु प्रीत्यर्थमाचरेत् ॥१५१९॥

१(*) अथ विना दक्षिणया, वना पारिजातः ।

२(†) वैखानसागमोक्त ब्राह्मणारो । ‘वैखानसंक्षिप्तया व्रत साधनानाम्’ इति नृपाकविः ।

३(†) पञ्चरात्राणि, ‘चवरी’ नाम-रुपिल-नदीशास्त्राणि ।

अथ भागवता वैष्णवाः । विष्णु-स्य देवता इति वैष्णवः । ‘सा अस्मि देवता’ इति मतेषु ।

इत्याह । समर्थितं चैतत्तृतीयस्तवके, इत्युपरम्यते १(५) ।

अग्निप्रोमादिभिर्यज्ञैर्यं यजन्त्यल्पदक्षिणैः ।

तेषामन्नं न भोक्तव्यं अपाङ्क्तोऽपि कीर्त्तिता इति ॥१५१६॥

एतच्छक्तौ स्थित्यामिति ज्ञेयम् ।

अब्रवीत् कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयकोऽपिवा ॥१५२०॥

1427. यश्चापि पात (तत्) पान वान्सोमं सोपि केततनमर्हतीत्यपराकं २(†)
भारतोक्तेः ।

1428. श्राद्धदीपिकायाम्, यमः—

अपत्नीकश्च वज्र्यः स्यात् सपत्नीकोऽप्यनश्लिकः ।

प्रतिमा विक्रयी योर्वं करोति पतितस्तु सः ॥१५२१॥

जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः ।

मातापित्रोर्विना सोऽपि पतितः परिकीर्त्तितः ॥१५२२॥

1429. नैते श्राद्धे नियोक्तव्या नियुक्ताः श्राद्धघातका इति जातूकर्णः ।

यत्र मातुलजोद्वाही यत्रवा वृषलीपतिः ।

नैतच्छ्राद्धपितृणाञ्चेत् कृतं यच्च निरामिमम् ॥१५२३॥

पिता पुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विर्वणी पतिम् ।

शैवं पाशुपतञ्चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेदिति ॥१५२४॥

मातुलजोद्वाही,—गान्धर्वादि विवाहेन समर्थत चैतत्तृतीयम् ।

1430. हेमाद्रौ, मातृस्ये,—

त्रिशङ्कुन् वर्वरान् वात्रीन् वाह्रीक-द्रविडकोङ्कनान् ३(‡) ।

कर्णाटकान् तथाभीरान् कलिङ्गान् विवर्जयेत् ॥१५२५॥

एतद्देशपरमित्यन्ये । अङ्गवङ्गकलिङ्गान् सौराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा ।

आभीरकान् कोङ्कणाञ्चैव द्राविडान्दक्षिणायनान् ४(§) ।

आवन्त्यान्मागधाञ्चैव देशान् यक्षे विवर्जयेत् ॥१५२६॥

1431. इत्यादित्यपुराणोक्ते रित्याहुः । युक्तञ्चेत् पश्यामः, अन्यथा

१(*) तृतीय क्षवके प्रागुक्तं यत् कृद्भिर्नाम पुनरुच्यते ।

२(†) 'यश्चापि पीतवान् सोमम्' इति । केतन लक्षणं प्रागुक्तं प्रकृतम् । सम्प्रति प्रययुष्यते ।
भिन्नः पाठः । अत्र मातुल जोद्वाहे युतिय 'आधाहि इन्द्र-मातुलस्येव योषा' इति ।
तत्र सत्याषाढ सूतं 'मातृगीतं भाष्यन्दिशीयाणां'मिति ।

३(‡) 'वाह्रीक' इत्यत्र वाह्रीन् इत्यन्यः पाठः ।

४(§) 'दक्षिणायनान्' इत्यत्र दक्षिणायनान्, तानपि पङ्क्तिं दृष्ट्वा निति ज्ञेयम् ।

तद्देशीयाणां मातामहादि परित्यागापत्तेः ।

सप्तपूर्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥१५२७॥

अतिक्रम्य द्विजानेतान्नरके पातयेत् खग । ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विटपतिन्तथा ।

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ! ॥१५२८॥

1432. इति मदनरत्ने अन्यथोक्तेश्च ।

1433. कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वसिष्ठेनोक्तः ।

कुण्ठी च कुनखी चैव काणोर्विह्विध एव च ।

एते श्राद्धं समाम्नन्ति वेदशास्त्र विवर्जिताः ॥१५२९॥

इति वेदशास्त्रानभिज्ञत्वेना प्राह्या इत्यर्थः ।

अपिचेन्मन्त्र विद्वयुक्तः शारीरैः पङ्क्ति दूषणैः १(*) ॥१५३०॥

1434. अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः, इति स्मृतेः ।

एवं परीक्ष्य श्राद्धार्हान् विवर्जितसंख्याकान् ब्राह्मणान्, पूर्वेषुः स्वयं

भुक्त्वा सायं सन्ध्याबन्धनाग्निहोत्रहोमानन्तरं निमन्त्रयेत् ।

1435. तदुक्तं श्राद्धतिलके—

भुक्त्वा सायं स्वयं गत्वा श्रोत्रियाणामथालयम् ।

निमन्त्रयीत पूर्वेषुः स्वशास्त्रिनः द्विजानिति तु ॥१५३१॥

1436. हेमाद्रिणा नादृतं निर्मूलत्वादिति ।

1437. देवलः—

भूयः कर्त्तास्मीति निश्चित्य कर्त्ता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सहृदुभुक्त्वा भुंक्ते सर्वजने गृहम् २(†) ॥१५३२॥

गृहस्थित-सर्वजने भुक्त इत्यर्थः ।

१(०)

‘पङ्क्ति पावनाः’ यत्र शास्त्रादौ योग्यविप्र भोजने अयागनेच योग्या बोध्याः ।

‘मन्त्रवित्’—वेदकृतिमन्त्रवित् एव साधारणं पूतस्य च शरीरदोषे पङ्क्ति दोषे च नैव त्याज्यः स विप्र इति यमः प्राह । पङ्क्ति पावन लक्षणं मन्त्रादावप्यसि पुष्कलम् ।

अन्यथा देशाचारान्नोपापत्तेः । ‘यस्मिन् देशे यः—

आचारः पारम्पर्यक्रमगतः’ इति कृतः । अन्य ब्रौलकण्ठानां आचारमयूखे देशाचार विषये बालभ्रष्टाशक्तिः । मौमंसायां ह्रीलाकाधिकरणेऽपि च ।

२(†)

‘सर्वजने गृहे’ इति भिन्नः पाठः । —यः परदिने याज्ञं कार्यमिति सहस्य नियमेन— विप्रान् निमन्त्रयेदिति ।

1438. चन्द्रिकायां वाराहे,—

स्नानेन वस्त्र शौचादि—कर्त्तास्मीति हि जानता १(*) ।

स्थलोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठञ्च विस्तृजेद् ग्रहाचारी शुचि भवेत् ॥१५३३॥

1439. बृहस्पतिः—

उपवीती ततोभुस्वः देवार्थन्तु द्विजोत्तमान् २(†) ।

अपसव्येन पित्रेऽथ स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ॥१५३४॥

1440. मातृस्ये—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रित इति ॥१५३५॥

अत्र निमन्त्रण प्रयोगेऽपि ।

1441. प्रचेताः—

सर्वस्मिन् प्रेषयेदाप्तं द्विजानान्तु निमन्त्रणे ।

कर्त्तुं र्वाऽप्यथ शिष्यादेः कार्यान्तरनिमित्तत इति ॥१५३६॥

1442. अतएव स्कान्दे—

राजकार्य-नियुक्तस्य बन्ध-निग्रह-वर्त्तिनः ।

व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेत् ३(‡) ॥१५३७॥ इति

1443. यमः—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितमिति ॥१५३८॥

ब्राह्मण शुद्रयोरेव निषेधात्, क्षत्रियवैश्यकर्त्तृके श्राद्धे ब्राह्मणेन निमन्त्रणे दोषः । अतएव पूर्व्यं प्रचेतोवचने सर्ववर्णपदं सम्भवप्रायम् ॥

—*—

१(*) अत्र पाठः क्लृष्टार्थः ।

२(†) यादृक्कर्त्तुः प्रतिवम्बकले सति पराधिकारिणा कारयेत् । न्तु शक्तः स्व काले नत् त्वजेत् । अत्र, उपवीती देवे, पितृ प्राचीनावीती, मानुषे निवीति । अतः च, रुदोपवीतिना भाव्य सदावड शिखिनम् । विशिखेऽनोपनीतेन यत् करोति न तत् कृतम् इति ।

३(‡) पितृ-दोहिच-पुरोहितैः क्षारयेन्नतद् वर्जयेत् ।

अत्र वृषलः अपशूदा दि वीज्यः ।

अथ ब्राह्मण संख्याउक्ता (श्राद्धे) आश्वलायन सूत्रे—

—*—

• • एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीं स्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति ।

1444. द्वौद्वाविति,—वृद्धिश्राद्ध परमिति नारायण वृत्ति कृन् ।

1445. कात्यायन सूत्रेपि—

द्वौवा दैवे त्रीन्-पिड्ये एकैकं मुभयत्र वा ।

मातामहानामप्यैवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकमिति ॥१५३६॥

1446. सूत्रान्तरेऽपि—

दैवे युग्मान् अयुग्मान् पिड्ये त्रीन् इति १(*) ।

1447. अत्रापि व्यवस्थामाह, गौतमः—

नवाचाराद्, भोजयेद्युजोवा यथोत्साहमिति । पराशरोपि—

सम्पत्ता वथपात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ।

पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारोवैश्वदैविके ॥१५४०॥ इति ।

1448. वृद्ध याज्ञवल्क्योऽपि,—

दशैकं पञ्च वा विप्रान् पार्श्वे विनियोजयेत् ॥१५४१॥

वैश्वदेवे द्वौचतुरो घोषवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन्वोप-

1449. वेशयेदित्यर्थः । अतएव मनुः—

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्रवा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरम् ॥१५४२॥

सत्क्रियं देशकालौच शौचं ब्राह्मण सम्पदम् २(†) ।

यश्चेतान् विस्तररोहन्ति तस्माज्जेहेत विस्तरम्, इति ॥१५४३॥

1450. वृद्ध वसिष्ठः,—

श्राद्धद्वयं करिष्यन्तु दशवा चतुरोऽपिवा ।

त्रीन्वा निमन्त्रयेद् विप्रान् एकं वा सत्यवादिनमिति ॥१५४४॥

१(*)

अथ, त्रीन् त्रिवो, मातामहैव त्रीन्, दैवे सन्धैव युग्ममिति । नान्दीमुखेन सर्वत्र युग्मानिति केचन ।

२(†)

अथ 'संकीर्ण' इति वा पाठः ।

1451. अत्र, शातातपः—

द्वौ देवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् १(*) ।
पित्रेद्वादङ्मुखान् स्त्रीन् बहवृवाध्वर्युः सामगानिति ॥१५४५॥

1452. नारदः—

ब्राह्मणेऽपि पविष्टेषु यतयः श्रोत्रियास्तथा ।
देवादायान्ति आच्छे तान् विषान् पङ्क्तौ भोजयेदिति ॥१५४६॥

1453. अशक्तौ हेमाद्रौ, देवकः—

एकेनापि हि विष्टेण पङ्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।
पोडुजान्दापयेत्तत्र पङ्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥१५४७॥

1454. गोभिलः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे कृन्दोगन्तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यज्ञं पि (पो) सामानि त्रितयन्तत्र विद्यते ॥
अलाभेत्वन्यत्रिं वा भोजये अतु हापयेदिति ॥१५४८॥

1455. श्राद्धमिति शेषः २(†) । वसिष्ठः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे देवस्तत्र कथम्भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्भृत्य सर्वस्य प्रकृतस्यच ॥१५४९॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं नु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥१५५०॥
एतच्च सपिण्डीकरणवर्ज्यं ज्ञेयम् । न तत्रैवं सर्वेषां कामनाद्ये ३(‡)

1456 इत्याश्वलायनसूत्रात् । एतदर्थं नारायण स्मृतौ—

आश्रं सपिण्डीकरणं तद्वर्जं सर्वशास्त्रे कामं त्रयाणामेकं भोजयेत् ।
सपिण्डीकरणेतु नियतं त्रिभिर्भक्षितव्यम् । यद्वा, अनाद्ये पार्वण-

१(*) 'द्वौ विप्रौ' इति भिन्नः पाठः । नतु हापये इत्युक्तम् । आहं विदध्याहो जयेत्याद्याः ।

२(†) 'त्रिणां चयः' इति पाठान्तरं दृश्यते । 'नतु अर्धैर्विक्रमम्' इति परः पाठः ।

३(‡) 'यच्च कान्धनाशम्' इति पाठान्तरम् । आहं कर्तुं नां भोक्तुं वा आहं वै नियमात्कामं
नैः प लन'याः ।

अन्यथा मन्थनं फलं न स्यात् । तच्च नियमा मन्वादि स्मृतावुक्ताः ।

इति आहं विष्टे ज्ञेयम् ।

वर्जितं श्राद्धे भोजने, आमहेमश्राद्धादौ वा अन्नाभावेवेति व्याख्या-
न्तरम् ।

1457. अत्र साग्नेर्विशेषमाह, प्रचेताः—

एकस्मिन् ब्राह्मणे द्वे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।

अनग्नेः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्व्वशः ॥१५५१॥

निधाय दर्भं निचय मासनेषु समाहितः ।

प्रेषानु प्रेषसंयुक्तं सर्व्वं श्राद्धेषु कल्पयेत् ॥१५५२॥

तस्य स्वरूपमुक्तं प्राक्, मातृश्राद्धे तु विप्राभावे सुभाषिण्यो भोज्याः

1458. इत्याहापरार्कः १(*) ।

मातृश्राद्धे तु विप्राणां अलाभे पूजयेदपि ।

पतिपूर्व्वान्विताः भोज्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥ इति,

अत्राष्टावित्यविबक्षितं वृद्धिश्राद्धयिष्यम्बा ॥१५५३॥

तेन यथासम्भवं भोज्या इति ।

सकृद्वाऽभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलोच्चयम् ।

पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं यः कुरुते नरः ।

पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पकोटिं शतं दिव्येति ॥१५५४॥

पठन्निमन्त्र्य नियमाच्छावयेत् पितृकान् बुधः ।

अक्रौधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः २(†) ।

भयितव्यम्भवद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति ॥१५५५॥

1459. यदहः सम्पद्यते तदहर्ब्राह्मणानामन्त्रयेदिति कात्यायन सूत्रमपि ॥

—*—

अथ श्राद्धकर्तृ-भोक्तृनियमः ।

—*—

1460. अपरार्कं यमः,—

केतनं कारयित्वा तु योऽतिक्रामति वैद्विजम् ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शुद्रयोर्नौच जायते ।

१(*)

अथवा तादृश विप्राभावे सुभाषिणीः भोजयेत्, श्राद्धं विदध्याच्च । 'नोपि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्विनाः ।' अथ दौहित्रः योग्यविप्रश्च ।

२(†)

'ब्रह्मवादिभिः' इत्यन्तः पाठः ।

अन्यत्रापि,—

आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अति कण्डालु घोरासु तिर्य्यग्यौनिषु जायते ॥१५५७॥

1461. प्रमादाद् हारीतः—

प्रमादाद् विस्मृतिं ज्ञात्वा प्रसाद्येनं (येन) प्रयत्नतः ।

तर्पयित्वा यथा न्यायं सर्व्वं तत् फलमश्नुते ॥१५५८॥

1462. ज्ञानपूर्व्वं त्यागे नारायणः—

एत स्मिन् मनसि प्राप्ते ब्राह्मणोनियतः शुचिः ।

यति चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् प्रापात् प्रमुच्यत इति ॥१५५९॥

इदञ्च श्राद्धार्हं विप्रातिक्रम विषयं ज्ञेयम् ।

तेन प्रमाणानर्हविप्रमामन्त्र्य तत्त्यागे न दोषः १(*) ।

ब्राह्मणाति क्रमोनास्ति मूर्खे मन्त्र विवर्जिते इति । कात्यायनोक्तेः ।

विप्रेणाप्यनि न्यामन्त्रणे न प्रत्याख्येयः ।

अनिन्द्येनामन्त्रितेनापक्रामेदन्यद्वधं न प्रति गृह्णीयादिति कात्यायन-
सूत्रात् ।

1463. हेमाद्रौ यमः,—

आमन्त्रितस्तु योविप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकानां शतं गत्वा चण्डालेष्वभि जायते ॥१५६०॥

1464. देवलोऽपि—

पूर्व्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्य प्रति ग्रहम् ।

भुक्ताहारोऽपि वा भुंक्ते लुप्तं तस्य नश्यतीति ॥१५६१॥

1465. मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः २(†) ।

कथञ्चिदप्यतिक्राम-न्यायात् सूकरताम्रजेत् ॥१५६२॥

केतितो निमन्त्रितः । कथञ्चिदिति—मिष्टान्नबहुदक्षिणादिलोभेन,
नत्य सामर्थ्यादिनेत्यर्थः ।

विद्यमानोऽधनोविद्वान् भोज्याग्ने न निमन्त्रितः १(*) ।

1466. मद्बालोभादतिक्रम-न्यायात् सूकरताम्रजेदितिस्कान्दोक्तेः ।

यस्त्वामन्त्रितो यथाकालं नायाति तदोपास्य भोज्याग्ने
निमन्त्रितः २(†) ॥१५६३॥

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुट्याद् विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च श्राद्धादौ धर्मकर्मणीति ॥

दातृ-कर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं युध इति ॥१५६४॥

1467. इतिहासेऽपि,—

दन्तधावन—ताम्बुलं क्षौराभ्यङ्गञ्च भोजनम् ३(‡) ।

रत्यौषधपराञ्च श्राद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ॥१५६५॥

दन्तधावनमभ्यङ्गं नखकेश-निकृन्तनम् ।

कर्त्ता कुर्वीत पूर्वैर्द्युभोक्ता चैव परेऽहनि इति ॥१५६६॥

1468. प्रमादाद् दन्तधावने यमः,—

श्राद्धोपवास दिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतसंपूर्तं भम्बु प्राश्य विशुद्धयतीति ॥१५६७॥

श्राद्ध कर्त्तुं स्त्याज्यम्—

पुनर्भोजनमभ्यानं भारमायास मैथुने ।

दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक् त्वष्टवर्जयेत् ४(§) ॥१५६८॥

होममग्नि होत्रादि व्यतिरिक्तम् ।

१(*) मत्तया धन लोभाच्चातिक्रमे सूकरत्वं गच्छेदिति ।

१(†) 'तदहो न भोज्याग्ने' इति भिन्नः पाठः ।

१(‡) 'श्राद्ध भुक् श्राद्ध कृतया' इति पाठान्तरम् ।

„ 'धावा युद्धं नदो पारं पुनर्भोजनं मधुनम् ।

वृषालादं रतिं स्वापं श्राद्धं लुप्टं वर्जयेत्' इति कात्यायनः ।

„ 'दानं प्रतिग्रहमिति'—श्राद्धीय दक्षिणादिदानं व्यतिरिक्तं श्रेयम् ।

४(§) 'श्राद्धं ह्ये दानं काष्ठस्य त्यागः खानमयोषति' । श्राद्धाहं कृते दन्तमाजने रक्तपातादिना

अन्तामौचं श्राद्ध-प्रतिवन्धकं स्यादिति । दन्त- धावनं निषेधः ।

1469 यमश्च—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते नरः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं मलभोजनाः ॥१५६६॥
 आमन्त्रितस्तु यो विप्रः हाध्वानं याति दुर्मतिः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांशुभोजनाः ॥१५७०॥
 आमन्त्रितस्तु यो विप्रः भारमुद्रहते स्वतः ।
 पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेद भोजनाः ॥१५७१॥
 आमन्त्रितस्तु यो विप्रः हिंसां वै कुरुते तदा ।
 तं मासं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः ॥१५७२॥

1470. शङ्खर्षिः—

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महदेनसा ॥१५७३॥
 मैथुनश्च ऋतावपि निषिद्धम् ।
 ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
 तत्र गच्छन् वाप्नोति ह्यनिष्टानि फलानित्विति ॥१५७४॥

1471. माधवीये वृद्धमनूक्तेः ।

भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः श्राद्धं पूर्व्वरात्रौ प्रयत्नतः ।
 व्यवाय-भोजने वापि एता (शक्ता) अपि विवर्जयेत् ॥१७७५॥

1472. इत्याश्वलायनोक्तेश्च । यदत्र विज्ञानेद्वरेण—

श्राद्धे शक्तौ स्त्रियं गच्छती न दोष इत्युक्तम् ।

1473. तत्स्वगतिकमिति ज्ञेयम् । बृहस्पतिश्च,—

द्विनिशं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृद् ब्राह्मणैः सह ।
 अन्यथा वर्त्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥१७७६॥
 पुनर्भोजनं मध्वानं भारमायाशं मैथुनम् १(*) ।
 श्राद्धकृत् श्राद्धभुक्चैव सर्व्वमेतद्विवर्जयेत् ॥१७७७॥

1474 यदत्र श्राद्धकाशिकायां, पुराण समुच्चये—

कृत्वातु रुधिरं स्नावं विद्वान् श्राद्ध माचरेत् ।

एकं द्वे त्रीणिवा तत्र दिनानि परिवर्जयेदिति ॥१७७८॥

तत्तु गौरादयः आद्रियन्ते न दाक्षिणात्याः ।

1475. हेमाद्र्यादि महानिवन्धेष्वनुपलम्भादिति ।

1476. यमः—

कलहञ्च दिवास्वापं भाराध्ययन-मैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धकृदप्यर्जयेत् १(*) ॥१७७९॥

अत्र सन्ध्यादि निषेधः प्राक् प्रायश्चित्ताज्ज्ञेयः ।

1477. यथाह, उशानाः—

दशकृत्वः पिवेद्यापः गायत्र्या श्राद्धकृद् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत जपेत् जुहुयादपि ॥१७८०॥

जुहुयाद्भविरादित्यागं कुर्यात् ।

सूतके च प्रयासे च अशक्तौ श्राद्ध भोजने ।

एवमादि निमित्तेषु हावयेन्नतु हापयेत् ॥१७८१॥

1478. इति कात्यायनोक्तेः । सोमोत्पत्तौ,—

वनस्पति गते सोमे-यस्तु-हिंस्याद्वनस्पतिम् ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति ॥१७८२॥

एतन्निहिते व्याध्यादिव्यपदेश व्यतिरिक्त परम् ।

तथा,—

वनस्पतिं गतं सोमेऽनडुहो यस्तु वाहयेत् २(†) ।

नाश्वन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च चेत्यादि ॥१७८३॥

एतेऽध्ययनादि निषेधाः, यथायोग्य मुभयोरपि ज्ञेयाः ।

तद्वहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽग्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्व-

मैथुन-स्वाध्याय-श्रमान् वर्जयेद् आमन्त्रिताश्चैवमिति—

१(*)

अथ श्राद्धकृत्, यादृशोकाच एतानर्हो वर्जयेदिति ।

अथ सन्ध्यां सायं सन्ध्यां न कुर्यात् । गायत्री माव जपे न दापः ।

२(†)

‘विहिते व्यध्ययनादिव्यतिरिक्त’ इति पाठान्तरम् । एतानडुहो षष्ठ्याम् भारवहने नमि
शुचीत इति ।

1479. कात्यायनसूत्रात् ।

स्वयमशक्तो यदि पुत्रादिभिः श्राद्धं कारयति तदा तेषां स्वस्यापि नियमाः स्युः १(*) ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदाहानवकाशतः ।

श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥१७८४॥

नियमानाचरेत् सोऽपि नियतांश्च वसुन्धरे ।

यजमानोऽपि तान् सव्यान् आचरेत् सुसमाहितः ॥१७८५॥

1480. इति कात्यायन परिशिष्टोक्तेश्च । सः प्रतिनिधिः ।

1481. स्त्रियास्तु पाद्वे—

मुक्तकच्छातु या नारी मुक्तकेशी तथैवच २(†) ।

हसते वदते श्राद्धे निराशाः पितरस्तदा ॥१७८६॥

1482. आश्वलायनः—

श्राद्धाद्दे भोजये द्वास्तौ न वालानपि यत्नतः ।

प्राक् पिण्डदानाद् गन्धाद्यैर्नालं कुर्यात् स्व विग्रहम् ३(‡) ॥१७८७॥

वास्तौ गृह इति ॥

—*—

अथ श्राद्धेवस्त्राणि ।

—*—

1483. संग्रहे,—

कौपीनं मलिनं रक्तं चित्रं खण्डं परांशुकम् ३(‡) ।

काषायं काष्ठ कौशेयं (पट्टं च) श्राद्धकाले प्रशस्यत इति ॥१७८८॥

१(*)

स्व-नियमा अपर विधुक्त कर्माणि पात्रनीयाः ।

२(†)

देश विशेषे नार्थः सकाश्याः द्विगानरेतु कच्छ होनाः, तत्तु हौलाकाधिकरणन्यायेण अस्य प्रामाण्यम् ।

अथ विग्रहं शरीरं देयम् ।

”

‘नरक्तं मुत्तनं वा सोनं भीलञ्च प्रशस्यते’ इति स्मृती । सन्नशास्त्रे, ‘स्नातः शुक्ताम्बरधरः धौतांश्चि पाण्याननः’ इति च ।

३(‡)

‘हिक—: कच्छशेषय मुक्तकच्छं तथैवच । एकवासा अवासाय नमः पञ्चविधः स्मृतः’ इति स्मृत्यनुरे ।

तत्रैव, प्रातः स्नान-विधानेन श्राद्धीय-द्रव्यमाहरेत् ।

समित् पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तित इति ॥१७८६॥

अत्र द्वितीयः,—

अष्टधाविभक्त-दिवस-द्वितीय भागे इत्यर्थः ।

1484. **हेमाद्रौ, यमः—**१(०) ।

सभूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शकस्यतु महात्मनः ॥१७८७॥

1485. **व्यासः—**

तर्पणादीनि कार्याणि पितृणां यानि कानिचित् ।

तानिस्युर्द्विगुणैर्दर्भैः समपत्रं विंशेयतः ॥१७८८॥

1486. **शालङ्कायनः—**

सपिण्डीकरणं यावद्भूतुदर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डी करणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विश्विबद्धवेत् ॥१७८९॥

1487. **पित्रे द्विगुणास्तु दर्भा इति कात्यायन सूत्रम् ।**

द्विगुणा भुम्ना इत्यर्थः ।

1488. **अत्र शङ्खः—**

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥१७९०॥

1489. **समावप्रशीर्णाप्रावनन्तर्गर्भौ कुशौ, पवित्रमिति कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।**

1490. **अत्र हारीतः—**

पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भं पिञ्जलैः ।

पकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥१७९१॥

1491. **स्मृत्यर्थसारेतु,—**

सर्वेषां वा भवेद्द्विगुणां पवित्रं प्रथितं नवम् ।

चतुरादि पवित्रन्तु काम्यादौ परिकीर्तितम् ॥१७९२॥

(*)

‘कुश्यादि विभवा याज्ञं यवेनाप्यथ दूर्ज्या । न स्पृशेति ल दर्भाश्च सधवातु कथञ्चन’
इति ब्राह्मण सन्नेत्रे । अतस्तु सध्वा याज्ञमिति तिलदर्भाश्च स्पृशेदिति ।

1492. स्कान्देव,—

अनामिका धृता दर्भा ह्येक(का)नामिकया पिवा ।

द्वाभ्यामनामिकायान्तु धार्ये दर्भं पवित्रके इति १(७) ॥१७६६॥

1493. पवित्राभावे सुमन्तुः—२(†) ।

समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे ।

सव्येचैव तथा त्रीन्वी मिथ्यान् सर्वकर्त्रस्त्विति ॥१७६७॥

1494. कुशाभावे, अपरार्के सुमन्तुः,—

कुशः काशःशरोमुज्जायचोदूर्वाथ वल्वजाः ।

गोकेश मुञ्जकुन्दाश्च पूर्वभावे परः पर इति ॥१७६८॥

1495. विशेष मन्त्राह, शङ्खः—

कुशहस्तस्तु नाचामेत् कदाचिद्विधि शङ्खया ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैवच ।

न ब्रह्मग्रन्थिनाचामेत् सर्वमसुरवद्भवेदिति ॥१७६९॥

1496. ब्रह्मग्रन्थयादि लक्षणमुक्तं संस्कार-हेमाद्रौ, गारुडे,—

सन्त्यज्य द्यौष्ण्यं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिः सृतम् ।

सकृन् प्रदक्षिणी कृत्य पवित्रमभिधीयते ।

तद्ब्रह्म ग्रन्थिमन्त्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ॥१८००॥

पवित्रं कर्त्तुरभिमुखः प्रदेशो ब्रह्ममार्ग इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

ब्रह्मग्रन्थे व्रते चैव ब्रह्मग्रन्थि विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः पयं धर्मो न हीयते ॥१८०१॥

१(०)

‘पूजा’ गीते सर्वदेव कु० इक्षी भवेच्छुचिः ।

तर्जन्यं रजतं धार्येष्टुर्धं धार्यं वा सदा ।

कुशेन रक्षिता पू । विफला कक्षिता मया’ इत्यत्र पूजापटं धर्मं कृत्य मावदरं बोध्यम् ।

इति मन्त्रोक्ते दशदान्ते ।

२(†)

अथ पवित्राभावे इति भिन्नः पाठः ।

॥

अथ सर्वकृत्यनसुर कर्मवत् स्वादित्यर्हः ।

अस्यार्थः—

द्विगुणी कृतानां दर्भं शिखानां पाशं प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाया-
पश्चाद्भा १(*) गेन यदा प्रविश्यते, तदा वचुलो ग्रन्थिः । यदा
स एव प्रादक्षिण्येन समग्र वेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रविश्यते तदा
ब्रह्मग्रन्थिः ।

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्र-लक्षणमपि, तत्रैव—

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखापाशं प्रवेशयेत् ।

वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥१८०२॥

इति वैष्णवोमार्गः पश्चाद्भाग इत्यर्थ इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

दर्भग्रहणादिप्रकारस्तु आह्निकादौ द्रष्टव्यः ।

1497. गालवः—

अन्यानिच पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानिच ।

हेमात्मक पवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशी मिति ॥१८०३॥

—*—

अथ हविः ।

—*—

1498. हेमाद्रौ, प्रचेताः—

कृष्णमासास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः २(†) ।

महा यवा ब्रीहि यवा स्तथैवच मधुलिकाः ॥

कृष्णाः श्वेताश्च रक्ताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणीति ॥१८०४॥

मधुलिका पावनाला इति हेमाद्रिः । खव्वु(मुं)जा इत्यन्ये ३(‡) ।

1499. भारते—

वर्द्धमान-तिलं श्राद्ध मन्त्रय्यं मनुखवीत् ।

सर्वकामैः सयतते यस्ति लैर्यजते पितृणि ॥१८०५॥

१(*) 'विधायाय पयात्' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) अथ वृतादि हवणीय-देयद्रव्याणि शोचन्ते ।

३(‡) 'मिष्ट खज्जु'रोवा' इति पाठे सन्देहः ।

अथ वर्द्धमानं तिलं तिलबहुलम् ।

1500. चन्द्रिकायां देवलः—

इष्टापूर्त्तं मृताहेच दर्शवृद्धयष्टकालुव १(*) ।

पात्रेभ्यस्त्रिषु कालेषु नैव देयं कुभोजनम् ॥१५०६॥

1501. ब्रह्मवैवर्ते,—

गोधूमाश्च यवाश्चैव समुद्गा रक्तशालयः ।

एते सोमात् समुद्गृताः पितृणाम मृतन्ततः ॥१५०७॥

तस्मा देवतु तैर्देया एते श्राद्धेषु वंशजैः ।

अगोधूमश्च मच्छाद्धं माषमुद्ग विवर्जितम् ॥

तैल पक्वेन रहितं कृतमप्यकृतम्भवे दिति ॥१५०८॥

1502. ब्राह्मे,—

यवे व्रीहि तिलैर्माषे गोधुमैश्चणकै स्तथा ।

सन्तर्पयेत् पितृन् मुद्गैः श्यामाकैः सर्पपै द्रवैः ॥१५०९॥

नीवारैर्हरिण्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्दधाच्च येदिति ॥

यदिष्टं जीवतश्चासीत् सद्दद्यात्तस्य यत्नतः २(†) ।

स तृप्तौ दुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः ॥१५१०॥ इति

1503. विहित द्रव्यदानं तद्धितमेव भक्ष्यनिषिद्धदाने श्राद्ध घातस्य,
प्रमाणत्वात् ।

श्राद्धार्हं द्रव्यं कथनानर्थक्याच्च ।

1504. आश्वलायनः—

कदल्यादिकलैः शस्तेर्मूलैराद्रादि कैरपि ।

गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धं सन्तर्पयेत् पितृन् ॥

कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ॥१५११॥

१(*) 'इष्ट' पूर्त्तं दत्तम् इति कृतौ कथितम् । अत्र 'इष्टापूर्त्त-कृत' इति भिन्नः पाठः ।

० तत् त्रयं धर्मकृतं अभ्युदय नियेयसः प्रदम् ।

२(†) एतानि श्राद्धादी प्रशक्षाणि दीय द्रव्याणि ।

० ॥ निषिद्ध द्रव्याणि काल शाकादीनि । एवमेव हविष्यादौ दधार्चनादीच ।

विल्वामलकमृद्धीकाः पनसाघ्रे च दाडिमम् ।
 चव्यं पालकता (आ) क्षोड खर्जुरं चकसेरुकम् ॥१८१२॥
 कोविदारश्च कन्दश्च प(क)टोलं वृहती फलम् ।
 पिप्पली मरीचं चैव पला शुन्ठी च सैन्धवम् ॥१८१३॥
 शर्करा गुड कर्पूरं वदरी द्रोण पन्न(न्त)कम् ॥
 गोधूमै रिक्तुभिर्मुद्गैः सती (चो)नैश्चरकरपि ॥१८१४॥
 कमुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु वदरैरपि १(*) ।
 पालेवतै रारुद्धैश्चाप्याक्षोदैः पणसैस्तथा ॥१८१५॥
 काकोल्या क्षीरका कोल्या तथा पिण्डारकैः शुभैः ।
 लाजादिभिश्च स धानाभिस्तपु कार्काक टिभटैः ॥१८१६॥
 सर्पपैः राज शार्पकैस्वङ्गैर्द्वैराज जम्बुभिः ।
 प्रियालामल कैर्नुख्यैः फल्गुभिश्च तिलाण्डकै ॥१८१७॥
 वेत्राङ्कै स्तालकन्दैश्चक्रिका ङ्गीमि कावर्चैः ।
 लोटैः स मोचैर्लङ्कुटैःस्तथा च वैजपूरकैः ॥१८१८॥
 मुञ्जातकैः पद्म फलैर्मरुद्वैर्भोजैश्च संस्कृतैः ।
 राग स खा)ण्डैः(च)यैश्च त्रिजातक समन्वितैः ।
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरोनृणाम्, इति ॥१८१९॥
 सतीनकः कलायः । 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यभिधानात् ।
 चरकं वत्तुल धान्यम् । केचकः कंचनारः । कन्दः सूरणादिः ।
 तन्मात्रंऽवा । 'अशोन्नः शूरणः कन्द' इत्युक्तेः । कर्कन्धुर्वन्य वदरम् ।
 पालेवन्तः कोशातकी । आरुद्धमरूपीति कान्यकुब्जा आहुः २(†) ॥

१(*)

'कर्कन्धु-क्षीर-वदर-चोदटा' एषु तारतम्यं गुणानामस्ति । अथ 'चणकैरपि' इति
 भिन्नः पाठः ।

'कर्कन्धु फलं मित्रं शाकपचनाभेदः परिक्षीर्यते' इति भवभूतिः ।

उक्तं शाकादीनां फलानाञ्च वेद्यके द्रव्यगुण सन्धेः गुणदीपा लक्षाः ।

॥

'लाजशिखीत' इत्यन्यः पाठः ।

॥

टिभटैरित्यत्र चिभटैरिति, अपरः पाठः ।

२(†)

एतेषां द्वयं द्रव्याणां नामाणि द्वयं भेदे व्यवहारतो भिन्नानि सन्ति ।

पोथेति—महाराष्ट्राः । अक्षौटं—आख्रोटेति गूजर्जदेशे प्रसिद्धम् ।
 काकोलीक्षीर काकोल्यौ गौड़देशे द्वे प्रसिद्धे । पिण्डारकं—
 मोहलकं देति महाराष्ट्रे प्रसिद्धम् । डउ(यु)सादय—स्तयः कर्कटी १(०)
 भेदाः । सार्वपेत्यत्र दीर्घश्चान्दसः । उत्तरं प्रसिद्धम् । पियालं-
 चिरोञ्जीति मध्यदेशे प्रसिद्धम् । फल्गु—उदुम्बरं विलण्टकं,
 पटोलम् । तालकन्दः—कन्दविशेषः । चक्रिका—तिन्ति (न्तिरी)णी
 फलम् । क्षीरिका—क्षीरिणी (औषधी) विशेषः प्रसिद्धा । वचः
 फल विशेषः । शेषं प्रसिद्धम् । त्रिजातकं—लवङ्गैला मरीचकम् ।
 मधुकं रामटंचैव कपूरं गुडमेव च ।
 श्राद्ध कर्माणि शस्तानि सैन्धवं पशुपन्तथा इति २(†) ॥१८२०॥

1504. पृथ्वीचन्द्रोदये, ब्राह्मे,—

आम्र माम्रातकं विल्वं दाडिमंवीजपूरकम् ।
 प्राचीनामलकं क्षीरं नारिकेलं परूषकम् ॥१८२१॥
 नागरङ्गकञ्च खर्जूरं द्राक्षानील कपित्थकम् ।
 पतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः ॥१८२२॥ इति ।

1505. याज्ञवल्क्यः—

हविष्यान्ने न वेमासं पायसे न तु वत्सरम् ।
 मातस्य हारिणकौरभ्र-शाकुन द्वाग पार्वतैः ३(‡) ॥१८२३॥
 पेण-रौरव-वाराह-शाशैर्मां सै र्यथाक्रमम् ।
 मा (मां)स वृद्ध्या भितृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥१८२४॥

1506. श्राद्धीयमांसाभक्षणे दीषमाह, मनुः—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां यति संभवानेक विंशतिम् ॥१८२५॥

- १(०) द्रव्याष्टेतानि, वैद्यक-निघण्टौ द्रव्यगुण-प्रकाशमिधान-वर्गीकृतवर्गादिषु प्रसिद्धानि सन्ति ।
 २(†) 'खिलुषोषलुषोळुषुः' इत्यभिधाने । एषुषमित्यत्र केशरमिति भिन्नः पाठः ।
 ३(‡) मातस्य—इत्यत्र मांसेः इति भिन्नः पाठः ।
 ४(§) क्षीरं वृद्ध्या इत्यर्थः पाठः । 'मधुपर्वच यज्ञेच पेनेदेवत चर्चयि । चनेपययोहिंसा-
 इति' इति ।

1507. इतिहासेऽपि,—

नियुक्तस्तु यदि श्राद्धे दैवे यो मांसमुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरक मृच्छतीति १(*) ॥१८२६॥

यच्छ्राद्धं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि ।

मिष्टान्नैरप्य संयुक्तं पितृणां नैव तृप्तये ॥१८२७॥

अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्यात्तु मात्तिकम् ।

नामापि कीर्त्तनीयं स्यात् पितृणां प्रीतये ततः ॥१८२८॥

इत्यादि बहु-स्मृतिभिः श्राद्धे मधु मांसयोर्यत् प्राशस्त्य मुक्तं तद्-
युगान्तर विषयम् । कलि धर्मास्तु वक्तव्या इव्यृषिभिः पृष्टः पारा-

1508. शरो, बृहत्पाराशरे यतो मांसं निषेधति,—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितृण् ।

सो विद्वांश्चन्दनं दग्धा कुर्यादङ्गार विक्रयम् ॥१८२९॥

क्षिप्त्वा कूपे यथा कश्चिद्बाल मादातु मिच्छति ।

एवम ज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धं कृन्नर-इति ॥१८३०॥

1509. श्रोमद्भागवतेऽपि सप्तमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये,—

नद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मं तत्त्ववित् २(†) ।

मुन्यन्नेः स्यात् परा प्रीति र्यथा न पशु हिंसया ।

नैतादृशः परोऽधर्मः नृणां सद्धर्मं मिच्छताम् ॥१८३१॥ इति ।

वादरायणोऽपि मांसं निषेधति,—

अक्षता गो पशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ॥१८३२॥

1510. देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जये दितिनिगम वचनं हेमाद्रौ ३(‡) ।

वरातिथि पितृभ्यश्च पशूपकरण क्रियेति कलिबज्र्यैर्वादित्य पुराण-
वचनञ्च ।

१(*)

अथैव पुनरुक्तम्,—

‘अश्वमेधं गबालान् सन्नासं पलपैत्रकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्चविवर्जयेत्’ इति ।

२(†)

कलिबज्र्यं प्रकरणं भागवतादित्य पुराणतो हेमाद्रि स्मृतिभिः संरक्षितम् । पञ्चाक्षरा
निषेधं कृत्वाः सप्ताध्यायं रघुनन्दनादिनाभिः रक्षितम् । सायणाचार्यैरपि ‘युगेयुगे च
ये धर्माः’ इत्यादिना तत्तद् युगधर्मोऽभिहितः विभिन्नयेति अङ्गीकृतम् । यथादी
पञ्चालभनं वैधमेव, अन्यथा अश्वमेध-ज्योतिष्टोम-मांसाष्टकासु वया ङोमेच तदनुपपत्तिः ।

‘या वेद विहिता हिंसानिषेधेऽस्मिन् चराचरे । अहिंसा मेव तां विद्धि वेदावर्गीहनिवन्धी’
इत्यादि श्रुतेरपि व्याघातः स्यात् । वेदान्त-सांख्ययोगमते सा नैव विहिता ।

३(‡)

शास्त्रीय वाक्यमेव निगमवचनमिति ।

1511. तथा च बृहन्नारदीये,—

समुद्र यात्रा स्वीकारः कमण्डलु विधारणम् ।

द्विजानाम स वर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥१८३३॥

देवराच्च सुतोत्पत्ति र्मधुपर्के पशोर्वधः ।

मांसदानन्तथा श्राद्धे वानप्रस्थागमस्तथा ॥

इमान् कलियुगे धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥१८३४॥

इति वचनञ्च मांसं निषेधति ।

तस्मान्मांसं विधिः कलि व्यतिरिक्त विषय इति सिद्धम् । केचिदा-

सुर स्वभावा यथाचारं प्रदेयन्तु मधु मांसादिकम् १(*) । तथा

देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयैर्नरैरिति बृहन्नारदीय वचनाद् यथा

कुलाचारं मांसादि दान—तद्भावौ च व्यवस्थेयावित्याहुः । तन्न,

होलाकाधिकरण न्यायेन देश विशेषेण व्यवस्था-कल्पनायोगात् ।

कलि निषिद्ध समुद्र यात्रादि स्वीकारापाताच्चैत्यलं प्रपञ्चेन २(†) ॥

1512. क्षीरादौ विशेषमाह, सुमन्तुः—

पयो दधि घृतञ्चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।

महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं नतु पयः क्वचित् ॥१८३५॥

1513. याज्ञवल्क्यः—

सन्धिन्ध्य निर्हशा-वत्स-गोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमेकशकं न्त्वेण मारण्यक मजाविकम् ॥१८३६॥

1514. ब्राह्मे—

माहिषं चामरं मार्गं आविकैक शफोद्भवम् ।

पेण मौष्ट्रं पाचितञ्च दधि-क्षीरं त्यजेद्वष्टम् ॥१८३७॥

स गुडं मरीचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ।

दीर्घातकमुपेतञ्च नष्टात्वादञ्च फेणवदिति ॥१८३८॥

१(*) मन्त्रशास्त्रेऽपि वैध मांसादि भक्षणे न दोषः । तथाहि. 'अनिर्वय न मुञ्जीत मत्स्य मांसादिकश्च यत्' । 'देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दूष्यति' इति । देवादित्यः निर्वय भक्षणे न प्रत्यवायः । ह्यादि-काद्युभय मते दोषाभावः श्रीमद् अभिनवगुप्त— भट्टभास्कर—शैबनील कण्ठाचार्यादिभिर्निर्धारितः ।

२(†) 'व्यवस्था कल्पना-भयोगात्' इति पाठान्तरम् ।

'क्षीकारो पातान्' इत्यन्यः पाठः ।

1315. यद्यपि याज्ञवल्क्यो,—

नान्नं पर्यूपितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिररसं स्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम यवगोर स विक्रियाः । इति ॥१८३६॥

पर्यूपितं दद्यादि भोज्य मुक्तम् । तथापि गुड मरीचाक्तस्यात्र

1516. निषेधः, इति हेमाद्रिः ।

तथा, कालशाकं तण्डुलीयं वास्तुकं मूलकन्तथा ।

शाकमारण्यकंचैव दद्याच्छ्राद्धेषु नित्यश इति ॥१८४०॥

तण्डुलीयं महाराष्ट्रेषु—माचइति प्रसिद्धम् । मूलकं आरण्यं—
नतु प्राग्यम् । वचनं आह्निकग्रन्थादौ द्रष्टव्यम् । अन्यदपि ग्रन्थान्त-
रोक्तं ग्राह्यम् ॥

1517. अथ वर्ज्यम्, मार्कण्डेय पुराणे,—

यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद् यदुपाजितम् ।

अन्याय कन्या शुल्कार्थं द्रव्यं चान्नात्रि गृहितम् ॥

‘पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वे’ त्युक्त्वा यद्याप्युपाह्व तमिति ॥१८४१॥

1518. शाङ्खः—

भृतृणं सुरसां शिशुं पालङ्क्यी मृचुकन्तथा ।

कुष्माण्डालात्रु वार्त्ताकं (कुः) कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥१८४२॥

पिप्पली मरीचञ्चैव तथावै पिण्डमूलकम् ।

कृत्रिमं लवणं सर्व्वं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ॥१८४३॥

अत्र कोविदार-मरीचादीनां निषिद्धत्वेऽपि पूर्व्वं विहितत्वाद्(तु)
विकल्पः । एवं हिङ्गुयोजपूरादीनामपि । यद्वा, हिङ्गुपिप्पली-

1519. मरीचानां आर्द्रक्राणां निषेधः इति हेमाद्रिः १(*) ।

१(०) उत्कोचः— स्वकार्यं सिद्धौ रक्षस्व राजकार्यं करिष्यो धनादानम् ।

” कन्याशुल्कम्— कन्या विक्रयलब्धं धनम् । तन्निषिद्धं कृत्वा, तन्देशं पतितं मन्ये
यत्नास्ते यत्र विक्रयी, यत्रमपत्यम्, ‘अपत्यं पुत्रकन्ययोः’ इति कोषज्ञत् ।

” न केवलं विषयम्, स्वार्थं देशातिथि कुटुम्बाद्यंश्चेति । अतएव प्रतिकूलं मनुः ‘अप्यकार्यं शतं
कृत्वा भर्त्सया मनुजप्रवोत्’ इति । भर्त्सयाः—वसनान्न-स्नान-पानादिभिः पालनीया इति ।

” आर्द्रम्—आर्द्रकम्, पाचकौषधिरिति । अन्यद् वैद्यके आकादीनां परिचयनं मतिः ।

” तदर्थं दधि त्याज्यम्—‘तदर्थं तत्तु विक्रीयं दधि पक्ष दिनाख्यम्’ ।

‘रोगं करत्वादितदपि अभोज्यम् । ‘यातयामं गतं रक्षं पूति पर्य्यपित्तं यत् ।

उच्छिष्टमपि वा भिष्यं भोजनं तामस-प्रियम्’ । इति गौतायाम् ।

भूतृणं, काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा—निर्गुण्डीति माधवः ।
पालङ्क्यी—पालयीति प्रसिद्धा । ऋचुकः जलजः शाकः ।

1520. तथाच, शङ्खः—

राजमायान् मसूरांश्च कोद्वान् कोरदूषकान् ।
लौहितान् वृक्ष-निर्यासान् श्राद्ध कर्मणि वर्जयेत् ॥१८४४॥
पिण्डालकञ्च तुण्डोरं करमर्द्धञ्च नालिकाम् ।
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा व्रजन्त्यधः, इति ॥
पिण्डारकं प (पू) ति, कुष्माण्डम् । तुण्डोरं—महिषी क्षीरं, आढकी
(तुमरी) राजसर्वपाः । चणका राजमायाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः॥

1521. माधवीये, चतुर्विंशतिमते—

यावनालान् कुलत्थांश्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ।
मसूराञ्जनपुष्पञ्च विडङ्गमखिलानिचेति ॥१८४५॥
अखिलानि,—प्राक् श्राद्धे निषिद्ध वस्तूनि ।
अत्र यावनालादीनां विहित निषिद्धत्वाद्विकल्प एव ।
यद्वा, सात्त्विक-राजस-तामस-विषयत्वेन व्यवस्थेयम् ।
मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीतिरिति भागवततोक्तेः ।
सात्त्विक-राजस-तामसा-द्वारा उक्ताः भगवद्गीतायाम्,—
आयुः सत्त्वं बलारोग्यं सुखप्रीतिं विवर्द्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥१८४६॥
कटुम्ल लवणात्युष्ण तिक्तारूक्ष विदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामय प्रदाः ॥१८४७॥
यातयामं गतरसं पूति पट्यूरूपितञ्च यत् ।
वच्छिष्टं मपिचामेध्यं भोजनं तामसप्रियमिति ॥१८४८॥

1522. स्मृतिचन्द्रिकायां प्रमाणान्तरमाह—

दातुश्च यस्मिन् मनसोऽभिलाषः ,
अद्वा भवेद् यत्रच दीयमाने ।
श्राद्धेषु देयं विधि सम्प्रदिष्टम् ;
तद्वत्तमक्षयमितिब्रुवन्तीति ॥१८४९॥

1523. पठोनसिः ।

वृन्ताकं नालिकापोत-कुसुम्भारक्तकानिच १(*) ।
भावदुष्टं क्रियादुष्टं शब्ददुष्टं तथैवच ।
आद्धे व्वेतान्य देयानि यच्चाभक्ष्यं प्रकीर्तितमिति ।
पुरपार्थतया प्रतिषेधक धर्मशास्त्रेषु (अन्यशास्त्रेषु च) यद्—
भक्ष्यत्वेनोक्तं तच्च आद्धे नदेय मित्यर्थः ॥१८५०॥

1524. अथवर्ज्यं जलम् । ब्रह्माण्डे,—

—*—

दुर्गन्धि केलिनं क्षारं पङ्क्तिं पल्लोलोदकम् ।
न भवेद् यत्र गो तृप्तिर्नक्तं यच्चाप्युपाहृतम् ॥१८५१॥
यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चा भोज्यं निपानजम् ।
तद् वर्ज्यं सलिलन्तात ! स दैव आद्ध कर्मणि ॥१८५२॥

1525. कुत्रचित् प्रतिप्रसवमाह, नारदः—

त्यजेत् पर्यूपितं पुष्पं त्यजेत् पर्यूपितं जलम् ।
न त्यजेज् जाह्नवीतोयं तुलसी विल्वपद्मकं इति २(†) ॥१८५३॥

1526. मात्स्ये, कुतपा उक्ताः,—

मध्याह्नः खड्ग पात्रञ्च तथा नेपाल कम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥१८५४॥
पापं कुत्सित मित्याहु स्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टाव(म)यनकाः तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ३(‡) ॥१८५५॥
मध्याह्नः आद्धारम्भे ग्राह्यः । अन्यद् यथा योग्यं ग्राह्यम् ।

१(*) अत्र रक्तकाणि, — रक्तवर्णं पुष्पाणि तद्वर्ण-द्रव्याणिच आद्धे वर्ज्याणि ।

२(†) अत्र तुलसीपत्रक मिति भिन्नः पाठः ।

“ अन्य वैतदुक्तं यथा,—‘वर्ज्यं पर्यूपितं तोयं वर्ज्यं पर्यूपितं जलम् । नवार्थं जाह्नवी तोयं न वर्ज्यं तुलसी- दलम्’ इति पुराणे ।

३(‡) अत्र दौहित्रं—पारिभाषिकं विहितम् । पञ्चास्यादिवदङ्ग । दृष्टितुरपत्यं पुमान् दौहित्र- इति प्रकृतः । यथा एतेचाष्टौ दौहित्रान्ताः आद्ध प्रयोक्तव्याः ।

“ वसनमिति—मधुकर कीटानां वान्तामध्विति । मृतकपटं—कदलीलमिति च केचन ।
कुतपः—कुतपः अष्टम मुहूर्ताख्यः कालश्च । रौहिणः कालः इत्यर्थः । ‘आरभ्य कुतपे (रः) आद्धं कुतपांश्च रौहिणं बुधः’ । इति एकीदृष्टि-विषये ।

1527. अपराकै, स्मृत्यन्तरे—

अपत्यं दुहितुश्चैव खड्ग पात्रन्तथैवच ।
 घृतञ्च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्त्तितम् ॥१८५६॥
 अमावास्यामते सोमे यातु खादति गौस्तृणम् ।
 तस्यागो यंङ्गवेत् क्षीरं तदौहित्र मुदाहृतम् ॥१८५७॥
 उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वमनं मृतकं (म्वलम्) पटम् ।
 श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः इति ॥१८५८॥
 अन्नोच्छिष्टं—यत्सोच्छिष्टं दुग्धम् । शिवनिर्माल्यं—गङ्गोदकम् ।
 वमनं—मधु , मृतकपटम्—तसरीयं (क्षौमं पट्टं-वासोवा) ।

1528. तिलानाहापस्तम्बः—

अट्व्यां ये समुत्पन्ना अरुष्टफलितास्तथा ।
 ते वै श्राद्धे पवित्राःस्युरभावे ग्राम्यका अपि ।
 गौराः कृष्णास्तथा नीलाश्चित्राश्च विविधास्तिला इति ॥१८५९॥
 पवमुक्तप्रकारेण श्राद्धार्हं द्रव्यं सम्प्राद्य पाकारम्भं कुर्यात् ।
 1529. तथाचाशनाः—गोमयोदकैर्भूमि (मार्जन) भाजन-भाण्डशौचं
 कुर्यादिति । भूमिर्गृहप्रदेशः । भाजनं—योग्यपात्रम् ।
 भाण्डम्—तण्डुलाद्या- सादनपात्रम् । पराशरः—
 गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारि-तपस्विनाम् ।

1530. तावन्नदीयते किञ्चिद् यावत्पिण्डान् ननिर्वपेत् ॥१८६०॥

1531. कौर्मै,—

तिलानाविकिरेस्तत्र सर्व्वतोवन्धयेद् जान् ।
 असुरोपह(ह)तं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेनचेति ॥१८६१॥

1532. देवलः—

तथैव यन्वितोदाता प्रातः स्नात्वा धृताम्बरः ।
 आरमेत नवैः पात्रै रन्ना (न्वा) रम्भञ्च वान्धवैः ॥१८६२॥
 तत्रात्मनेपद्मात् स्वयमेव कृतोऽन्वारम्भः पाकः ।
 अशक्तौ (पाकः) पत्न्या, तदशक्तौ वान्धवैरिति विवेचकः ।

1533. आहवलायनः—

समाप्रवर्गमित्रीः सापिण्डैश्च गुणान्वितैः ।
 कृतोपकारिभिश्चैव पितृकार्य्यं प्रशस्यते ॥१८६३॥

१(*)

यद्वेत्यादि,—

यावत् पिण्डदानं कृतं नाभूत्तावदेभ्यः किञ्चिद् दद्यात् । पिण्डदानात् परं देवमिति ।

1534. ब्राह्मेऽपि—

रजस्वलाश्च पाखण्डां पुञ्चलीं पतितान्तथा ।
 त्यजेच्छूद्रां तथाबन्ध्यां विधवाञ्चान्य गोत्रजाम् ॥१८६४॥
 व्यङ्गकर्णी(i)चतुर्थाद्दे स्नातामपि रजस्वलाम् ।
 वर्जयेच्छूद्राद्वपार्कम मातृपितृ-वंशजाम् ॥१८६५॥
 मातृपितृवंशभिन्नान्त्यजेदित्यर्थः ।

1535. स्मृत्यन्तरे—

नपाकं कारयेत्पुत्री मर्त्यां वाप्यन्य गोत्रजाम् ।
 मृतवत्तसाश्च गर्भघ्नीं गर्भिणीञ्चैव दुर्मु खामिति ॥१८६६॥
 अयं पुत्री-निषेधः पत्न्यादिसम्भवे वेदितव्यः ।

1536. चन्द्रिकायां यमः—

कुक्कुटोविड् वराहश्च काकश्चाप(पि)विडालकः ।
 वृषलीपतिश्च वृषलः वृष्टोऽवीरा रजस्वला ।
 पतेतु श्राद्ध काले वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः इति ॥१८६७॥

तथा—

पादुकोपानहौ च्छत्रं चित्ररक्ताम्बरन्तथा १(*) ॥
 रक्तपुष्पश्च मार्जारं श्राद्धभूमौ विवर्जयेत् ॥१८६८॥ इति ।

—*—

अथ पाकः, भाण्डानिच ।

—*—

1537. हेमाद्रौ, नागरखण्डे—

सौवर्णान्यथ सौव्याणि कांस्यताम्रोद्भवानिच ।
 मृन्मयान्यपि भण्डानि नूतनानि दृढानिच ॥१८६९॥

1538. आदित्यपुराणे—

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
 अच्छिद्रेषु विलिप्तेषु तथानुप हतेषुच ॥१८७०॥

१(*)

अधारिते केनचित् नवकाष्ट चर्मपादुके दातव्ये प्रेतस्वर्गायै । श्राद्धस्थाने व्यवहृते न रचयौघे ।

ना पक्केषु नभिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ।
पूर्वकृतोपयोगेषु मृन्मयेषु नतु कश्चित् ॥१८६॥

1539. वायुपुराणे,—

न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पेषुकम् ।
अयसोदर्शनादेव पितरोविद्वन्तिहि ॥१८७०॥
कालायसं विशेषेण निहन्ति पितृकर्मणि ।
फलानाञ्चैव शाखानां च्छेदनार्थानि यानिच ॥१८७१॥
महानसे नियुक्तानां तेषामेवहि सन्निधिः ।
इष्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥१८७२॥
श्राद्धदेशे तु विदुषा पितृणां प्रीतिमिच्छता ।
महानसे नियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥१८७३॥

तत्रैव,—

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु ।
समुद्धरति वैद्योरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् ॥१८७४॥
तैजसानामभावे तु पिठारमृन्मयेऽपिच ।
नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पितृर्थमादरात् इति ॥१८७५॥

तथा,—

पक्वान्नस्थापनार्थं तु शस्यन्ते दाहजान्यपि ।
दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञीयैरपि दाहभिः ॥१८७६॥
विवाहे प्रेतकार्यं च मातापित्नोः क्षयेऽहनि ।
नवभाण्डानि कुर्वीत यज्ञकाले विशेषतः, इति ॥१८७७॥

—*—

अथ पचनाग्निः ।

—*—

1540. हेमाद्रौ, प्रजापतिः—

औपासनेनाग्निसिद्धि रत्नौकरणमेवच १(*) ।
लौकिकेनाग्निना वापि श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः इति ॥१८७८॥

1541. अत्र विशेषः, कर्मप्रदोपे—

प्रातर्होमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात् ।
 शेषं महानसे कृत्वा तत्रपाकं समाचरेत् ॥१८७६॥
 पाकान्तेऽग्निं समाहृत्य गृह्याग्नौ पुनः क्षिपेत् ।
 ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादि कर्म कुर्यादितन्द्रितः ॥१७८०॥ इति ।

1542. कर्काचार्योऽप्येवमेवाह—

उद्धृत्य मृताक्तमन्न मित्यन्नान्यत्रापि,—
 ततः पचेयुरन्नानि निर्व्वापानन्तरं शनैः ।
 वैवाहिकेऽग्नावन्यत्र लौकिकेवापि संयतः, इति ॥१८८१॥

1543. निर्व्वोपप्रकारस्तु, वायुपुराणे—

पित्रर्थं निर्व्वपेद्भू मौ कूर्चं वा दर्भसंस्कृते ।
 अग्निमान् निर्व्वपेत् पत्रं चरुं चासममुष्टिभिः ।
 पितृभ्योनिर्व्वपामीति सर्व्वं दक्षिणतोऽन्यसेदिति ॥१८८२॥

1544. अत्र चरुग्रहणानुभक्ष्य शाकादावपि हेमाद्रिः । पिण्डपितृयज्ञविषयो-

1545. यं निर्वाप इति प्राञ्चः । अत्राश्वलायनानां सत्यपि स्मार्त्तेऽग्नौ-
 पचनाग्नावेव पाकः कार्य्य इत्युक्तः । 'इहैवायमितरोजातवेदा'
 इत्यर्द्धर्च्येण शमीमयीभ्यामरणीभ्यां अग्निं मन्येत् । स पचनाग्निर्भव-
 तीति सूत्रे तद्वृत्तौच १(*) ।

1546. बौधायनसूत्रेऽपि,—

अपह(ह)तपचनान्नि मौपासनं वाभिप्रवजन्तीति । इदमपि
 सर्वाधानविषयम् । अर्धाधानपक्षे तु वैश्वदेवं आह्वं चोपासनाग्ना-
 वेवकार्य्यमिति शिष्टा आहुः । विधूरोच्छिन्नाग्नि-ब्रह्मचार्यादीनां

1547. पृष्टोदिवि विधानेनाग्निं सम्पाद्य, तैर्नैव आह्वं कार्य्यमिति हरिहर-
 भाष्ये प्रोक्तम् । एवं यथा सम्भवमग्निना पाकं कारयित्वा निमग्नित-
 ब्राह्मणाह्वानार्थं शिष्यादीन् प्रेषयित्वा चर्चन-साधनद्रव्याणि सज्जीकुर्यात् ।

यथाह, मार्कण्डेयः—

अन्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु प्रयतो (यातो) द्विजान् ।
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम् ॥१८८३॥

1548. अत्रामलकमन्योपलक्षकम् । यथाह, देवलः—

ततोनिवृत्ते मध्याह्ने कृत्तलोमनखान्द्विजान् ।

अभिगम्य यथान्यायं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥१८८४॥

तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् १(*) ।

पात्रैरोडुम्बरैर्दद्याद्द्वैश्वदेविकं पूर्वकम् ॥१८८५॥

अत्रौडुम्बरे स्ताप्रमयै पात्रै । अत्र तौरामलकस्नानादिकं निषिद्ध-

1549. तिथ्यादिव्यतिरिक्त विषयमिति हेमाद्रिः—निषिद्धेऽपि कार्यमित्येतत् ।

तैल मुदृत्तं नं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः ।

तैरभ्यङ्गश्च कर्त्तव्यः वर्ज्यकालेष्वपि ध्रुवमिति ॥१८८६॥

1550. कात्यायनीक्तेरिति ।

दन्तधावन तैलस्नानादि कर्त्तुर्निषिद्धं प्रागेव ।

स्नातोऽधिकारी भवति देवेपित्ने च कर्मणि ।

श्राद्धकृच्छ्रकुवासाः स्यान्मौनीच विजितेन्द्रियः ॥१८८७॥

1551. महर्षि भृगुः—

नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नं कौपीन-केवलः २(†) ।

द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च अकच्छोऽवस्त्र एववा ॥१८८८॥

नग्नः काषायवासास्यान्नग्नश्चाङ्गपटः स्मृतः ।

नग्नोद्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नोरक्तपटः स्मृतः ॥१८८९॥

नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्यूत पटस्तथेति ।

ततः कर्त्ता गोपीयन्द्वादिनोद्विगुणपुण्ड्रं कुर्यात् ३(‡) ॥१८९०॥

जपे होमे तथादाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

तत् सर्वं नश्यति क्षिप्रं ऊर्ध्वं पुण्ड्रं बिम्बा छतमिति ॥१८९१॥

१(७) पानीयच, इति भिन्नः पाठः ।

२(†) ब्राह्मण'सर्वस्वे,' नग्नो मलिन वस्त्रः श्राद्धग्नः कौपीन एवच ।

नग्नथानुत्तरीयश्च द्विकच्छो नग्न एवच' ॥

'द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकल्पात् नग्न इव ।

एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः' ॥ इति रुद्रायुधः ।

३(‡) 'शिखी तिलकौ कर्णकुर्व्यात्' इति युतिः ।

'ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् चवियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।

अक्षयन्दश्च वैश्वस्य वर्णस्य शूद्र योनिजः' इति सायननरे ।

1552. हेमाद्रावृत्तेः ।

यज्ञादानं जपहोमः स्वाध्यायः पितृकर्मच
वृथा भवति विप्रेन्द्र ऊर्ध्वं पुण्ड्रं विना कृतमिति ॥१८६२॥

1553. बृहन्नारदीयात् ।

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वैवे पित्रे च कर्मणि ।
तिर्यक् पुण्ड्रं न कर्त्तव्यं श्राद्धकाले विशेषत इति ॥१८६३॥

1554. बृद्धपराशरोक्तेश्च । अन्येतु,—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनां अग्निहोत्रसमोविधिः ।
श्राद्धकालेतु सम्प्राप्ते कर्त्ता भोक्तातु तत् सृजेत् ॥१८६४॥

तथा,—

वामहस्तेतु दर्भास्तु गृहे रङ्गावलिन्तथा १(*) ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः ॥१८६५॥

1555. इति स्मृति संग्रहोक्त स्मृतेः ।

ऊर्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं चन्द्राकारमथापिवा ।
श्राद्ध कर्त्ता न कुर्यात् यावत् पिण्डान्न निर्व्वपेत् ॥१८६६॥
इति विश्वप्रकाशोक्त वचनाच्चोर्ध्वं पुण्ड्रमपि कार्यं मित्याह ।

अत्राचाराद् व्यवस्था । यद्वाऽयं निषेधो गन्धपरः ।

1556. प्राक्पिण्डादागद्गन्धश्चाद्यैर्नलङ्कुर्यात् स विग्रहं इत्याश्वलायनोक्तेः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यन्तथैवच ॥
निराशाः पितरोयान्ति दृष्ट्वाच वृषलीपति मिति हेमाद्र्यदाहृत-
वचनस्थ-माल्यसाहचर्याच्च । यद्वा ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिर्विग्रविषये ।

1557. निषेधः कर्त्तृविषय इति पृथ्वीचन्द्रोदये ।

दानाभ्ययन देवाद्यां जपहोमव्रतादिकान् ।
न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्बिप्राणां विसर्जनं नादिति ॥१८६७॥

अत्र देवतार्चन-जप-होम-व्रतादिनिषेधस्तु नित्यव्यतिरिक्तकाम्यपरः ।
नित्यकर्मणां स्वकालकरणातिक्रमे दोषश्रवणात् ।
अहरहः १(*) कुर्यादिति विधिः । निषेधश्च सन्ध्याद्यकरण प्रसङ्गाच्च ।
अत्र च बह्वच चाहिताग्निश्चेत् पृथक्पाकेन आद्धमग्नेकेनवा वैश्वदेवं
कृत्वा आद्धमारभेत् ।

आद्धात् प्रागेवकुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।

एकादशाहिकमुक्त्वा तत्रहान्तेविधीयते इति ॥१८६८॥

1558. हेमाद्रौ शालङ्कयनोक्तेः । स्मार्त्ताग्निमात्रवतां तद्रहितानामग्नौ-
करणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन कार्यम् ।

भूतयज्ञादिकन्तु आद्धान्त एव ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नौ अर्वाग् ब्राह्मण भोजनात् ।

जुहुयाद्भूत यज्ञादि आद्धं कृत्वा समाचरेत् ॥१८६९॥

1559. इति ब्रह्माण्डोक्तेः । पित्रथं निर्व्वपेत्पाकं वैश्वदेवं न पित्रथम् ।

1560. न पित्रथं वैश्वदैविक मिति पृथक्पाको लौगाक्षिणोक्तः । सर्व्वेषां
आद्धान्ते आद्धपाकेन वैश्वदेवमिति तृतीयः पक्षः ।

आद्धं निर्व्वस्य विधिवद्वैश्वदैवादिकन्ततः ।

1561. कुर्याद्विज्ञां ततोदद्याद्भूतकार्यादिकन्तयेति २(†) पेठोनसिस्मृतेः ।

ततः आद्धशेषादित्यर्थः ।

आद्धाह्नि आद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेदिति ॥१८७०॥

1562. चतुर्विंशति मताच्च । अत्राश्वालायेनेन कर्काचार्येण प्रकारान्तरेण
व्यवस्थोक्ता ।

वृद्धावादी क्षयेचान्ते दर्शे मध्ये महालये ।

एकोदिष्टनिवृत्तेतु वैश्वदेवोविधीयत इति ॥१८७१॥

तैत्तिरीषाणां तु साग्नीनां सर्व्वत्रादौ वैश्वदेवः ।

1563. पञ्चयज्ञास्त्वित (स्त्वन्तरित) इति सुदर्शन भाष्ये उक्तम् ३(‡) ।

1564. अनग्नीनान्तेषामपि पूर्व्ववत् । कात्यायनमतेनेषान्तु साग्नीनां

1565. आद्धपाकैनादावेव वैश्वदेव इति कर्काचार्यः । भिन्नपाकेनेति देव-

१(*) 'अहरहः सन्ध्यामुपासीतः' इति निव्येक्ये अपिहोवादि वदित्यत्र युतिः ।

२(†) 'पञ्चयज्ञान्वितम्' इति पाठान्तरम् ।

३(‡) 'गृह्यसूत्रेण'

1566. याज्ञिकः । निरग्नीनां पूर्ववत् । वृद्धराश रस्तु—
 वैश्वदेवं कदा कार्यं श्राद्धे च समुपस्थिते ।
 पाकशुद्धयर्थमेवैतत् पूर्वमेव विधीयते ॥१६०२॥
 सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे दकोद्दिष्टे तथैव च ।
 अप्रतो वैश्वदेवं स्यात् पश्चादेकाहनीति च ॥१६०३॥
 कलौ सर्वोऽपि श्राद्धं पाकेनादौ कुर्यादित्याह ।
 पाकशुद्धिरेकपाकेऽग्ने हेतुरुक्तः ।
 कर्त्तव्यं पाकशुद्धयर्थं भुक्तोच्छिष्टं विवर्जयेत् ॥१६०४॥
 इति तत्रैव हेत्वन्तरं चोक्तम् ॥

—*—

अथासादनीयानि ।

—*—

1567. ब्रह्माण्डे—

उपमूल सकल्लूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
 एवं तिलान् वृशीकांश्च आपःशुद्धाः समाहृताः १(*) ।
 स्वार्णं (स्वर्णं) राजतताम्राणि पात्राणि स्युः शुभानि च ॥
 शर्मीगोधुधूमगन्धादि क्षौमसूत्रञ्च मेक्षणमिति ॥१६०५॥
 वृशी-कुशासनम् । व्रतीनामासनं वृशीत्यप्ररोक्तेः ।
 शमी-श्राद्धविशेषपरा ।

1568. हेमाद्रौ, काष्ण्याजिनिः—

भुजन्तु शिथिलीकृत्य खनिर्द्वेण विचक्षणः ।
 आध्यान् पितृतीर्थेन पठन् हंसकं सकृन् सकृन् इति ॥१६०६॥
 तथा,—

आप्ररुताः सृता दर्भाः प्रसृतास्तु कुशाः स्मृताः ।
 समूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्चिन्नाप्राश्चृण संज्ञकाः ॥१६०७॥
 ग्राह साग्रा एव कुशाःशास्त्रोक्तेन प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विशेषास्तेस्तु श्राद्धं समाचरेत् ।
 मध्याह्नः खड्ग पात्रञ्च तथाऽनेपाल कम्बलः ॥१६०८॥

रौप्यं दर्भास्तिला गावोदोहित्रः कृतपाः स्मृता इति ।

1569. पवित्रादिलक्षणमुक्तं प्रागेव १(*) । देवलः—

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥१६०६॥

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छद् यथाक्रमतिति ।

1570. आरम्भकालमाहापरार्के गौतमः—

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः २(†) ।

विधिज्ञोविधिमास्थाय रौहिणन्तु नलङ्घये दिति ॥१६१०॥

1571. एतदेकोद्दिष्टे श्राद्धे ज्ञेयम् । पार्वणेतु, मातस्ये—

ऊर्द्धमूहृत्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्त्तं चतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तं पञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥१६११॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दी भवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदं स्तत्रारंभो विशिष्यते इति ॥१६१२॥

1572. श्राद्धकलिकायाम् । नारदीये—

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुज्ञां प्रगृह्य च ।

दद्याद् वै ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं कुशमेववेति ॥१६१३॥

1573. प्रायश्चित्त प्रकारस्तु, धर्मप्रदीपे—

स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यां कृत्वाह्वय निमन्त्रितान् ।

आत्मनो जनभाण्डादि-शुद्धचर्यमन्त्रमुच्चेत् ॥१६१४॥

पुंसूक्तं विष्णुसूक्तञ्च कृष्णमाण्डं पावमानकम् ३(‡) ।

म(श)तमित्यादिकान्मन्त्रान् ब्राह्मणैः सह संपठेत् ॥१६१५॥

प्रायश्चित्तनिमित्तञ्च सूक्तं पञ्च तिलोदकम् ।

कुर्याच्छ्राद्धेषु सर्वेषु तीर्थे नैव कदाचन ॥१६१६॥

१(*) चण्डिग्रैव स्तवके पूर्वमुक्तम् ।

२(†) कुतपोमध्याह्निकालः । पारिभाषिक कालत्रयवचनोक्तः ।

” अथ पाठं वेदव्यमस्ति ।

३(‡) जनभाण्डादीत्यतः—जलभाण्डादि इति भिन्नः पाठः ।

” एकादिष्ट याज्ञारश्चकालः । इति श्राद्ध-पार्वण-सपिण्डनादि-कालेषु भिन्न उक्तः ।

अथ पुं सूक्तम्, 'सहस्रशीर्षे, त्यादि प्रसिद्धं षोडशयन्त्रकम्, अग्-यजुः संज्ञितायाम् ।

सन्नाहाणो मन्त्रपूतैः सहिरण्यः कुशैर्जलैः ।

सर्व्वमन्नतं (मद्भिश्च) तद्धैम कर्त्ता श्राद्धं समाचरेदिति ॥१६१७॥

सन्नाहाणो-ग्राहण सहित इत्यर्थः ।

1574. स्मृतिचन्द्रिकायाम्, वायव्येऽपि—

कुम्भकुटोविध्वराहश्च काकश्चाथ विडालकः ।

तृपलीपतिश्च तृपली पण्डोऽशीरा रजस्वला ।

खञ्जःकाणः कुपिः श्वित्रो दातुः प्रेष्य करस्तथा १(*) ॥१६१८॥

न्यूनाङ्गोऽप्यतिरिक्ताङ्गो रोगी महिषिकस्तथा २(†) ।

अन्नं पश्येयुरेते(च)तु यदि वै हृद्यकव्ययोः ॥१६१९॥

उत् फलं प्रदा (धा)नार्थं संस्कारस्तथापि स्मृतः ।

मुदयत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पायमान्य स्तरत्समाः ३(‡) ।

पूतेन क्षरिणा दर्भैः अन्नदोषमपानुदेदिति ॥१६२०॥

—*—

अथ श्राद्ध परिभाषा ।

—*—

1575. अत्र कात्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितॄन् परिचरन् सदा ॥१६२१॥

1576. बौधायनः—

प्रदक्षिणं देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

देवानास्त्रयोदर्भाः पितॄणां द्विगुणास्तथा ॥१६२२॥

- १(*) यत् कुपिः, कुम्भी कौल्य रोगयुक्तः । अन्ये प्रविडाः ।
 २(†) 'अवाग्रं पश्यः' इति भिन्नः पाठः । याज्ञीय द्रव्याणि च क्षीनाङ्गादि भिन्नेष्ववलीकनीयाणि ।
 " 'पात्रिं दर्भं क्षीवं नयमनकीर्णं नासिकाम् । धर्म्यकर्मणि नोपश्रयः' इति न कदाचन' इति धृत्यन्तरं ।
 ३(‡) एते याज्ञकानि या कर्तुरनवलीकनीयाः । रोगो-महापापाज्जातरीयान् । माहिषिकः महिषपालकः, तक्षारणकः ।
 ४(§) शुश्रूषणीयम्,—शुक्त यजः २४।३ ।
 " कुष्माण्डोपकृतम्, शुक्त यजुर्वेदः २०।१५-१५-१६ ।
 " पायसःनीयुक्तम् — , , २०।८४ ।
 " चापोहिष्ठादि—शुक्त यजुः ११।५५—११।१४ ।

1577. शङ्खः—

आवाहनार्थसङ्कल्पे पिण्डदानान्नदानयोः ।
पिण्डाभ्यञ्जनकाले तु तथैवाञ्जलिकर्मणि ॥१६२३॥
अन्नध्यासनयोः पाद्ये क्षणे गन्धादिकाचर्चने ।
अवनेजनकालेऽपि नामगोत्रादि कीर्त्तयेत् ॥१६२४॥

1578. मातृस्ये, प्रयोगक्रम उक्तः—

सम्बन्धं प्रथमं द्रव्याद्गोत्रं नाम तथैव च ।
पश्चाद् द्रव्यं विज्ञानीयात् कम एवःसनातन इति ॥१६२५॥

1579. वस्वादि रूपन्तूक्तं प्राक् । कश्यपः—

सकारेण वक्तव्यं तु गोत्रं सर्वत्र धीमता १(*) ।
सकारः कुतपोऽज्ञेय स्तस्माद् यत्नेन तम्बदेत् ॥१६२६॥
तत् प्रयोगो यथा—काश्यप गोत्रेत्यादिः २(†) ।
तथा, गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ।
तस्मादाह श्रुतिः सर्व्याः प्रजाः कश्यपसम्भवाः ॥१६२७॥

1580. यत् सत्याषाढः,—

अथ गोत्राज्ञातवन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेणचैति ३(‡) ।
तत् क्षत्रियादिपरं विद्वाह परं वा द्रष्टव्यम् ॥१६२८॥

1581. नामोच्चारणे विशेषमाह, बौधायनः,—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्ध्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शुद्रजन्मनः ॥१६२९॥
पित्रादि-नामाज्ञाने, सएवाह,—
पृथिवीवत् पितावाच्य स्तत् पिताचान्तरिक्षं वत् ।
अभिधानापरिज्ञाने द्विविस्तु प्रपितामह इति ॥१६३०॥

१(*) 'स्वकालेन भिन्नः पठः । स्वकालः याज्ञाना सुक्तः वैधकालः ।

२(†) 'सर्व्याः प्रजाः काश्यपा' इति श्रुतेः ।

'गोत्रनाशितु काश्यपमिति' हेमाद्री आश्रीकृतः । गोताम्बरणे धर्मल्लये काश्यपगोत्रोद्देश्यः ।
'यस्य विष्करणादिना गोदनाशोभवेद भू, वम् । तस्य काश्यपगोत्रं स्यादित्ये' श्रुतिर
ब्रवीत्' इति ।

३(‡) पुरोहित गोत्रेण यदाज्ञानं । आचार्य गोत्रेण अन्यथा बोध्यम् ।

1582. एतदापस्तम्बादिपरम् । आश्वलायनानान्तु, —

तत् पुत्रे यदि नामान्य-विद्वांश्च तत् पितामहः ।

प्रपितामहेति ब्रूयादिति विशेषोक्तेः । पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्माता-
पितामहौ प्रपितामहीत्यपि ज्ञेयम् ।

विभक्तिभिस्तु यत् किञ्चिद्दीयते पितृ दैवते ।

तं सर्व्वं सकलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम् ॥१६३१॥

अत्र चतुर्थी चाविशेषः ।

1583. स्मृत्यर्थसारे,—

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अक्षदाने चतुर्थीच शेषाः सन्बुद्धयः स्मृताः १(*) ॥१६३२॥

चतुर्थीचासने नित्यं सङ्कल्पेच विधीयते ।

1584. प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता शेषे सन्बुद्धयः स्मृताः इति व्यासेनोक्तम् ॥१६३३॥

1585. तत्र शाखाभेदे व्यवस्थेति हेमाद्रिः ।

1586 प्रभासखण्डे,—

यज्ञोपवीतिना कार्य्यं दैवं कर्म्मप्रदक्षिणम् ।

प्राचीनावीतिना कार्य्यं पित्र्यं कर्म्म प्रदक्षिणम् २(†) ॥१६३४॥

1587. अत्रापि विशेषाह, यमदग्निः—

सूक्तं स्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिण्डानाञ्च प्रदक्षिणम् ।

आह्वानं स्वागतं चार्घ्यं चिनाचापरिवेषणम् ॥१६३५॥

विसर्जनं सौमनस्यमाशिषं प्रार्थनन्तथा ।

१(०)

‘अर्घ्योऽक्षय्योदकेर्चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्मता विनिर्हतिः स्वत् स्वधावाचन एव च’ ॥

‘गोत्रं खरान्न’ सर्व्वेव गोवस्वाद्यकर्मणि ।

गोवस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति’ ॥

यत् यच्च या या विभक्तिं निर्दिष्टा कृतौ तत्रतत्र शाखा विज्ञेया ।

२(†)

अत्र पातित दक्षिणजानुः उपवीती दैवं कृत्ये ।

अत्र पातित वामजानुः प्राचीनावीती देवैः कृत्ये ।

अत्र पातितो भयजानुः निधीती मानुष्ये देवैः कृत्ये च ॥

तर्पणेऽर्घ्येव ज्ञेयम् ।

विप्रप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना १(*) ॥१६३६॥
पितृणुद्दिश्य कर्त्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ।
स्वागते स्वस्तिवचने गोत्राशीषि प्रदक्षिणे ॥१६३७॥
अर्च्ये च दक्षिणादाने सव्यं षड्भ्यः विधीयते ।

1588. संग्रहे,—

आदौ विप्राङ्गि शौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।
पिण्डानप्यर्चयित्वा च विसृजेद्ब्राह्मणां स्तथा ॥१६३८॥
आचामेच्छाद्द कर्त्ता वै स्थानेष्वेतेषु सप्तसु ।
आद्यन्तयोर्द्विराचामे च्छेषेसु सक्तु सक्तु ॥१६३९॥
दैवार्चा दक्षिणाङ्गादि-पादजान्वंसमूर्द्धसु ।
शिरोऽस जानुपादेषु वामाङ्गादि च पैतुकी ॥१६४०॥

1589 कर्त्तव्येति शेषः । स्मृत्यन्तरे—

श्राद्धारम्भे तु ये दर्भाः पादशौचे विवर्जयेत् ।
अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिष्टांस्तान् विवर्जयेत् ॥१६४१॥
पार्वणादौ तु ये दर्भा घ्राणान्ते तु विसर्जयेत् ।
मार्जणादौ तु ये दर्भाः पिण्डेक्षाने विवर्जयेत् ॥१६४२॥
उत्तानान्ते तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ।
प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेदिति ॥१६४३॥
श्राद्धे षट् पवित्रकालः २(†) ॥

- १(°) दर्भादीनां निर्द्देशः कर्म विशेषे च प्रागपि कृतः तथा लक्षणे च तेषामुक्तम् ।
” प्रथमान्न-सन्निधेयान्न-पष्ठान्न-चतुर्थ्यन्न-पिनादिपदानां कुत्र कौटुम्बिकैः स्यात् तदुच्यते ।
” वसु षट्त्रादित्याः श्राद्धे देवाः, विश्वे देवाः तन् स्वरूपाश्च पितरः श्राद्धे ध्येयाः । ‘पिच्छस्थानेषु’ इति भिन्नः पाठः ।
२(†) अथ षट् पवित्रकालः षट्स्थानेषु कुत्र व्यवहार नियम-समयः इति । श्राद्धे श्रेष्ठानि-
यथा, ‘नीषि श्राद्धे परिचायि दीहिमः कुतपक्षिलाः ।
नीषि चात्र प्रशंसनि श्रीचम क्रोध नमस्कराम्’ इति श्रुत्यन्तरे ।
अथ मानवीं वाचम्, अपथं सं असंस्कृतं वचः नीवदेत् । तथा च धर्मज्ञस्य ‘नारंस्कृतं प्रयुज्यते’ इति निषेधः ।
, विष्णोः अरण्येन तन्मन्त्रोच्चारणेन च मोक्षज्ञान-प्रसादादिकृतं कृत्य-दीर्घोन्मतिः ।
तथा च पुराणे,—‘चक्षानाद यदिवा मोक्षान् ब्रह्मवेताभ्यरेतु यत् । अरणाईव तद्विष्णोः’
सम्यक् स्यादिति श्रुतिः’ इति । अथ पवित्रः कुत्र इत्यर्थः ।

तथा,—

वसुध्रौ तथादित्यः पित्रादि त्रितये क्रमात् ।

मातामहादि मात्रादि त्रयेच स्मृति मर्हति ॥१६४४॥

तथाच,—

पिण्डदानेन वरुण प्रजापत्यग्नयस्तथा ।

प्रद्युम्नोवासुदेवश्च यद्वा संकर्षणस्त्रयः इति ॥१६४५॥

अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्राग्वोदग्वा प्रदक्षिणम् ।

यक्षोपवीतं स्वाहेति दैवं कुर्याद् यवैस्तथेति ॥१६४६॥

प्राचीनावीतिना पित्र्यं सव्यं जानु निपातिना ।

दक्षिणास्येन कर्त्तव्यं तत् प्रदक्षिणतस्तिलैः ॥१६४७॥

पितृभ्योनिखिलं देयं स्वधाकारेण सर्वदैति ।

नाप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिज्यदेन्मानवीं गिरम् १(*)॥ १६४८॥

नचोद्गीक्षेत भुञ्जानं न चैवाश्रूणि पातयेत् ।

त्यजेत् क्रोधं प्रमादञ्च न श्राद्धे त्वरितोभवेत् २(†) ॥१६४९॥

यदि वाग् यमलोपः स्याज्जपहोमार्चनादिषु ।

व्याहरेद्विष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णु मव्ययम् ॥१६५०॥

यथा,—

द्वे द्वे पवित्रे शङ्खुनी दैवे कर्मणि योजयेत् ।

विभज्य द्विगुणीकृत्य त्रीणि त्रीणितु पैतृके ॥१६५१॥

द्वे द्वे शलाके देवानां तिलास्तिलस्तु पार्वणे ।

एकोद्विष्टे शलाकैका श्राद्धेष्वर्घ्येषु निक्षिपेत् ॥१६५२॥

तथा, हस्तोच्छिष्टप्रापनयनं आवाहनं विसर्जनै ।

दक्षिणा सौमनस्येच त्रिनाम्यर्घ्वे पृथ्वकम् ॥१६५३॥

श्राद्धे विष्णुपूजा पृथ्वकं कार्यान्तदित्युक्तम् । हेमाद्रौ ।

1590. विष्णुधर्मोत्तरे,—

श्राद्धाह्निवाद् संपूज्य नारसिंहं हरिं परम् ।

शिवं देवं यथान्यायन्ततः श्राद्धं सन्नारभेदिति ॥१६५४॥

१(*)

स्वस्ति वाचनं कर्तुं शिवाय कर्णं सम्प्रापयेत्, तद ऋग्-यजुः साम्नां पृथक् पृथक् भवति ।

२(†)

अथ अन्नरागोका क्रोधादि कं पृथक्पृथक् ।

1591. रामार्चनचन्द्रिकायाम्,—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यन्देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥१६५५॥

पितृशेषन्तु योद्द्याद्धरये परमात्मने ।

रेतोऽदाः पितरस्तस्य भवन्ति ह्येशभागिन इति ॥१६५६॥

1592. स्कान्दे च ।

‘यवं पितरः सर्वमनुष्या विष्णुनाशित मश्नन्ति,

विष्णुना पीतं पिबन्तीत्यादिश्रुतिश्च ।

यः श्राद्धकाले हरिभुक्त शेषं, ददाति भक्त्या पितृदेवताभ्यः ।

तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा, नाकल्पकोटिपितरस्तु तृताः ॥१६५७॥

1593. इति ब्राह्मोक्तिश्चात्र मानम् । यत्तु दानाध्ययनदेवार्चेति निषेधकं
(वचनं) तत्तु काम्यपरमित्युक्तं प्राक् ।

अतएव, प्रतिग्रहेण दारिद्र्यं दानं निष्फलमेव च ।

होमी च कुष्ठरोगी स्यात् स्वाध्यायी मृत्युमाप्नुयादिति—

1594. इतिहासेऽपि ॥१६५८॥

इति श्राद्ध परिभाषा ॥

—*—

अथ क्षण-दानादि ।

—*—

1595. हेमाद्रौ संग्रहे,—

तिथिवारादिकं ज्ञात्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ।

श्राद्धमारभते ब्राह्मोहान्यथा निष्फलं भवेत् ॥१६५९॥

श्राद्धार्थं समनु प्रातान् विप्रान् भूमौ निमन्त्रयेत् इति १(*) ।

1596. तद्विधिमाह, शौनक,—

गृहीत्वाभुक् संज्ञस्यानुकगोत्रस्यचामुके ।

श्राद्धेतु दैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्त्वया ॥१६६०॥

इत्येवं श्राद्धकृद्द्रव्यादौ तथेति वदेत्तु सः ।

श्राद्धस्य कर्त्ता स द्रव्याक्षं प्राप्नोतु भवानिति ॥१६६१॥

स वदेत् प्राप्नुवानीति इतरस्तं प्रतिद्विजः ।
 पित्रादेरप्यनेनैव वृणीत विधिना द्विजानिति ॥१६६२॥
 अथ विश्वे देवाः १(*) ।

1597. प्रयोग पारिजाते,—

इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दत्तः संकीर्त्य वैश्वदेविकौ ।
 नान्दीमुखे सत्यवसू कास्येच धूरि लोचनौ ॥१६६३॥
 पुरुरवार्द्र वौचेति पार्वणे समुदाहृतौ ।
 नैमित्तिके कालकामौ एवं सर्व्वत्र वर्णयेदिति ॥१६६४॥
 ततः कर्त्ता बहुवृचोऽनाहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं परिस्तरणादीध्मा-
 धानान्तं कुर्यात् । इध्माधानान्यप्येवमिति पारिजात-श्रोश्वलायन-
 परिशिष्टेष्वभिहितम् २(†) ॥

—*—

अथ पादप्रक्षालनविधिः ।

—*—

1598. हेमाद्रौ शम्भूः—

माजितोपलितौ द्वारि कुर्वीत मण्डलम् । इति ।

अत्र द्वारि—द्वार समीपे ।

प्राङ्मुने मण्डलं कुर्याद्देवे पित्रच कर्मणि ।

उत्तरे दक्षिणे चापि पश्चिमे न गृहान्तरे ॥१६६५॥

उदङ्मुख मुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिण-प्लवम् ॥१६६६॥

१(०)

‘ये चाव विहिते श्राद्धे, चागच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।’ इत्यावाहनं
 मन्त्रान्ते विद्यते ।

अथ इन्द्रायुधीये पाठान्तरम्, यथा—

इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दत्तः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ कास्येच धूरिलोचनौ ।

पुरुरवा माद्रं वाच पार्वणे समुदाहृतौ’ इति ब्राह्मणं सर्व्वे ।

”

यद्यप्ये कालादि श्राद्धे रात्र्यादीच पर्य्युदकादिकं नास्ति । यत्तुः—‘रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत
 रात्रौ कौत्सितादि सा’ इति यद्यथादिकालं भिन्नतज् ज्ञेयम् ।

२(†)

अथ ‘अनाधाने’ ‘इध्माधानान्यामपि’ इति पाठान्तरद्वयमस्ति ।

1599. तत्प्रमाणमुक्तं, संग्रहे—

प्रादेश मात्रं देवानां मण्डलं चतुरस्रकम् ।
वितस्तिमात्रं पित्रग्रन्तु मण्डलं वर्तुलं भवेत् ॥१६६७॥
यज्ञोपवीति देवार्थं पित्रार्थं चापसम्भवत् ।
अन्तरन्तु प्रकुर्वीत तयोर्मध्ये षडङ्गुलमिति ॥१६६८॥

1600. तत्रैव वर्णपरत्वेन विशेषमाह बौधायनः,—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्द्धं चन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यं मानुषूर्ध्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलमिति १(*) ॥१६६९॥

1601. स्मृत्यन्तरे गर्त्त उक्तः ।

गर्त्तः पञ्चाङ्गुलो विप्रे जानुमात्रोमहीभुजि ।
प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शुद्रके ॥१६७०॥
तिर्य्यग्ूर्द्धं प्रमाणेन संखा (ख्या) तोदैव पित्रचयोः ।
चतुरस्रं वर्तुलञ्च कथितं गर्त्तं लक्षणम् ॥१६७१॥
पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेश्यासने द्विजान् ।
तिष्ठन् प्रक्षालनं कुर्यान्निराशाः पितरोगता इति ॥१६७२॥

1602. इदं मण्डलाग्रे पृथक् कार्यमिति माधवः ।

1603. अत्र भृगुश्च,—

अत्यन्त जीर्णं देहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
आर्त्ताया न च सूताया न गोगोमय माहरेत् ॥१६७३॥

1604. व्याघ्रः—

उत्तरेऽक्षत संयुक्तान् पूर्वप्राग् विन्यसेत् कुशान् ।
दक्षिणे दक्षिणाप्रांस्तु सतिलान् विन्यसेत् कुशान् ॥१६७४॥

1605. मातृस्येऽपि,—

अक्षताभिः स पुष्पाभि स्तदभ्यर्चापसम्भवत् ।
विप्राणां क्षालयेत् पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥१६७५॥
प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद् विप्र पादाभिषेचनम् ।

1606. परिजाते वसिष्ठः,—२(†) ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ न कुर्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
प्रत्यङ्मुखस्तु कुर्वीत विप्र पादाभिषेचनम् ॥१६७६॥

१(*) अथ वर्णा विप्रादयः, चत्वारः मण्डलानि भिन्नानि चत्वारिच ।

२(†) पारिजात इति—वृद्धिं भक्ष्य-प्रथोमपारिजातादी ।

1607. भविष्ये,—

प्रक्षालयेद् विप्रपादान् शम्भोदेवीरिति तृचा १(*) ।
न कुशग्रन्थि हस्तस्तु पाथम्यं द्विचक्षणः ॥१६७७॥

1608. संग्रहे—

ततः प्रक्षालयेत् पादौ भाव्या-स्त्राक्षित-धारिणा २(†) ।
यद्वासेनाथ शिष्येण दक्षिणस्थेन चात्मनः ॥१६७८॥

तथा,—

श्राद्धकाले यदा पत्नी वामे नीरं प्रदापयेत् ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥१६७९॥
नाथः प्रक्षालयेत् पादौ कर्ता पित्रादि कर्मसु । इति ।
अत्राथः प्रक्षालन निषेधोऽन्तरिक्षे क्षालनं गमयति ।

1609. पाद्यानन्तरं पादार्घ्यं मपि दद्यादिति हेमाद्रिः ।
मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाद्यमनीयकम् ॥१६८०॥

1610. लौगाक्षिः—

क्षालनानन्तरं तेषां द्विराचमनं निष्यते ।
स्वयञ्चापि द्विराचामे द्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ॥१६८१॥

1611. नारदीये—

यद्याचमनधारीणि पादप्रक्षालनोदकेः ।
सङ्गच्छन्ते बुधाः श्राद्धं मासुरन्तत् प्रवक्षते ।
कर्तुं राचमनं पूर्व्वं विप्राणान्तदनन्तरं मिति ॥१६८२॥

—*—

1612. अधासनानि । हेमाद्रौ व्यासः—

—*—

क्षौमं दुक्कलं नेपाल माविकन्दारुजन्तथा ।
तार्णं पाणं वृशीचैव विष्टरादि च विन्यसेत् ॥१६८३॥

१(*) 'शम्भोदेवीर भीष्टये' इत्यादि । शृङ्ग वज्रः— ३६।१२ ।

अत्राथः शिष्टः विश्वस्तः सुशीलः ।

२(†) 'शम्भोको धर्ममाचरेदिति' 'यस्ये साक्षात्-शरीरस्य' 'शरीराद्धं कृताजाया' इति कृतिभिः
भाष्येयासह धर्मं कृत्यमाचरेदिति । युतिस्तु वैवाहिके मन्त्रेऽस्ति ।

1613. दारुजैविशेषमाह पुलस्त्यः,—
 श्रावणी वारुणी गम्भारीजम्बुकाघ्नकदम्बकम् १(*) ।
 सप्तमं वाकुलं पीठं पितृणां दत्तमक्षयम् ॥१६८४॥
1614. संग्रहे—
 शमीच काश्मरी शेलुः डहवोवरुण स्तथा ।
 पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथेति ॥१६८५॥
 वर्ज्याणि आसनानि—
 पलाश वटवृक्षोत्थं आश्वत्थं शाकवृक्षजम् ।
 मृत्तिकोडुम्बरं पीठं माधुकञ्च विवर्जयेत् ॥१६८६॥
1615. वायुपुराणे च—
 श्लेष्मातकोनक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।
 निम्बोविभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिता इति ॥१६८७॥
1616. अत्र व्यासः—
 सन्ध्येनैवासनं धृत्वा दक्षिणं दक्षिणेकरे ।
 व्याहृतिभिः समस्ताभि रासनेषूपवेशयेत् ॥१६८८॥
 समाध्वमिति चैवोक्त्वा दक्षिणं जानु संस्पृशेत् ।
 आस्यतामिति तान् द्रुयादासनं संस्पृशन्नपि ॥१६८९॥
1617. शातातपः—
 द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगेकैकमेववा ।
 प्रागग्नेष्वथदर्भेषु दक्षिणाग्नेषु वै तथेति ॥१६९०॥
1618. यत्तु हेमाद्रौ, हारीतः—
 दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
 उदङ्मुखानित्येक इति । तन्मेत्नायनीय विषयम् ।
 ताम्रं लौहं पीठञ्चैव प्रदेयं नोपवेशने ।
 पितृणां रजतन्देयं देवाणां स्वर्णनिर्मितम् इति ।

1(*)

श्रावणी इत्यत्र 'श्रीपणी' इति पाठान्तरम् । नानाकाले चासन विषये,—योगदर्शने,
 उपनिषदि, मन्त्रशास्त्रे प्रमाथानि वङ्गानि सन्ति । 'गम्भारी' निर्मितं यत्तं नाम दाहमयं
 शुभम् इति मन्त्र शास्त्रे । गीतायाश्चेति ।

..

'वहवो' इत्यन्तः पाठः । अत्र 'पनयः' इति च पाठः ।

उपवेशन संस्थामाह, छागलेयः—

दक्षिणामुखसंक्रम्य उदक्संस्थातु दैविके ।

पश्चाद्भागादुपक्रम्य प्राच्यां पंक्तिं यथा भवेत्

दक्षिणा संस्थितिर्ह्येषा पितृणां श्राद्धकर्मणीति १(*) ॥१६६१॥

केचित्तु, प्रागुपक्रम्य प्रत्यक् संस्थांच पित्रेऽस्यात् पराञ्च पितर इति-

1619. श्रुतेरित्याहुः ।

1620. **आहवलायनः—**

नीवी वासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेत् ।

1621. **वृद्ध याज्ञवल्क्योऽपि,—**

दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयम् ।

वध्नीयाच्छ्राद्धकाले तु सा नीवीति स्मृता बुधैः २(†) ॥१६६२॥

तज्जयन्तीह दैत्याश्च यथा कक्षामयन्तथेति ।

1622. दक्षिणत इवहीयं नीविरिति शतपथश्रुतिश्च ।

यत्तुः—

नीवी कार्य्या दशागुप्तिर्वात्मकुक्षौ कुशैः सह ॥१६६३॥

पितृकर्मणि संबोक्ता वेदवेदाङ्गवेविभिः—

1623. इति कात्यायनोक्तवचनं यत्तद् वृद्धिश्राद्ध विषयं तत् प्रकरणपाठात् ।

पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीतातु दैविके ।

नीविः कार्य्या प्रयत्नेन यथा शक्करे पविरिति ॥१६६४॥

1624. **शौनकः—**

श्राद्धे कर्त्तास्मीति वदेद्विप्रैर्वाच्यं कुरुष्वच ।

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेषा प्रदक्षिणाम् ॥१६६५॥

श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहता इति ३(‡) ।

1625. **स्मृत्यर्थसारे—**

अपहता इति तिलान् विकीर्य्याद्भिरेतानि तृचा प्रोक्षयेदिति ।

१(*) संस्थितिर्येषामित्यन्वः पाठः । 'साऽनोवीति' पाठान्तरम् ।

२(†) अथ 'साच वीवी' इत्यन्वः पाठः ।

तद्विचोरिति—ग्रन्थ, यशुः ६।५ ।

३(‡) गायत्र्या—ग्रन्थ, यशुः १०।२, १।२५ ।

द्विषताभ्य इति—'अपहतास्तुपरचांसि वेदिसदः' इति च ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्याच प्रयत्नतः १(*) ।
प्रोक्तयेदन्नजातन्तु शुद्धदृष्ट्यादि-शुद्धये । इति ॥१६६६॥

1626. हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

श्राद्धभूमौ गयायाञ्चापसव्यः प्रवर्त्तयेत् ।
देवताभ्यः पितृभ्यश्च त्रिपठेच्च नमोनमः ॥१६६७॥
आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्य जपेदिदम् ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च ॥१६६८॥

1627. स्कान्दे,—

तिला रत्नत्थ सुरान् दर्भा रत्नन्ति राक्षसाद् ।
पङ्क्तिं वै श्रोत्रियोरक्षेदतिथिः सर्व्वरत्नकः ॥१६६९॥
“निहण्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवे,
द्धताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।
यज्ञाश्च रत्नांसि पिशाच गुह्यकाः,
हतामया जातु धानाश्च सर्व्वे” २(†) ॥२०००॥
इति मन्त्रं जपित्वाथ पाकं संप्रोक्ष्य मन्त्रतः ।
आसनानि पवित्राणि विप्रेभ्यः प्रतिपादयेदिति ॥२००१॥

1628. मन्त्रतः,—

अपवित्रः पवित्रोवा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्यान्तरः शुचिः ३(‡) ॥२००२॥
इति मन्त्रेणेत्यर्थः । अत्रासनाद्यर्च्वन पर्य्यन्तं प्रत्युपचार माद्यन्त-
योरपि; प्रदायो पचरेदिति गृह्यपरिशिष्टे स्मृत्यर्थसारेचोके ।
प्रत्युपचारमपोदद्यात् ।

1629. हेमाद्रौ, ब्राह्मे,—

आसनेष्वासनन्दद्याद् वामतोदक्षिणेऽपि च ।
पितृकर्मणि वामेच देवे दद्यात्तु दक्षिणम् ॥२००३॥

- १(•) श्राद्धीयान्नादि द्रव्याणि शुद्धादीनां दृष्टानि अपूतानि स्यु रिति प्रागपि सम्प्रयुक्तम् ।
२(†) अथ ‘रत्नांसि यथाः स पिशाच खंघाः’ इति पाठान्तरमस्ति ।
३(‡) अपवित्र इति, पौराणिक मन्त्रः । अथ वैष्णवा वदन्ति विष्णु स्मरणे शुद्धीकार्यं मन्त्रः ।
वैदिकाः आत्मा मानिका वदन्ति अथ क्रमबोधकं वचनम् । मन्त्रस्तु—‘ॐ तविष्णो रिदं
विष्णु शेत्यादिः । अथवा, नमो नारायणावेति । इति मत्स्य पुराणीयः ।
‘प्रचरेदिति’ भिन्नः पाठः ।

1630. प्रचेताः—

आसनेष्वासनं दद्यान्नतु पाणौ कदाचन १(*) ।
 'धर्मोऽसी' त्यथमन्त्रेण गृहीयुस्तेतु तान् कुशान् ॥२००४॥

1631. गालवः—

दर्शनादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणं करम् ।
 दैवे क्षणः क्रियतान्तु ब्रूयादङ्गुलवर्जितम् ॥२००५॥
 ॐ तथेति द्विजा ब्रूयुः ते प्राप्नोतु भवानिति ।
 कर्त्ता ब्रूयात्ततोविप्रः प्राप्नुवानोति वै वदेत् ॥२००६॥

1632. ब्राह्मेऽत्र विशेष उक्तः ।

पृथक् पृथगासनेतु तिलतैलेन दीपकाः ।
 अविच्छिन्नाश्चिषा देयास्तेतु रक्ष्यास्तु तैर्द्विजैः ।
 उत्तरेणाहरेद्दीपान् दक्षिणेन विसर्जयेदिति ॥२००७॥
 आसनेषु,—आसनसमीपेषु ।

पितृभ्यो निखिलं देयं स्वधाकारेण सर्व्वशः ।

1633. इति परिभाषायाः, अत्रापवादमाह, श्राद्धकाशिकार्या गालवः,—

अन्नय्यमासनञ्चैव वर्जयित्वाभ्यर्च्यमेव च ।
 पितृभ्योनिखिलं देयं स्वधाकारेण धर्मवदिति २(†) ॥२००८॥

अथ पात्रासादनम् ।

—*—

1634. मातृस्ये—

आसनाह्वानयीरभ्यं तथाप्यवनेजनेऽक्षरे ३(‡) ।
 अत्र स्वाहा स्वधावाणीं न कुर्यादब्रवीन्मनुरिति ॥२००९॥
 स्मृत्यन्तरञ्च ॥

१(०) अत्रासनेषु, सन्बोधनानन्तर-उपवेशनाद्यं दत्तदर्शनेषु इति ।

२(†) अत्र धर्मं विदिति भिन्नः पाठः ।

३(‡) अत्र पाठव्यत्ययोऽस्ति । 'अचते' इति वा ।

,, अत्र 'अच' 'अचनेजनेऽचनेते' । इत्यन्यः पाठः ।

अथार्घ्यपात्रासादनम् ।

—*—

1635. मातृस्ये,—

पात्रं वनस्पतिमयन्तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत यद्वा सागरसम्भवम् ॥२०१०॥

1636. हेमाद्रौ, प्रजापतिः—

सौवर्णं राजतं ताम्रं खाङ्गं मणिमयन्तथा ।

यज्ञीयं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्द्विजः ॥२०११॥

1637. ब्राह्मे,—

सौवर्णं ताम्ररौप्याश्मस्कटिकं शङ्खशुक्तिजम् ।

मिन्नान्यपिहि योज्याणि पात्राणि पितृ कर्मणि ॥२०१२॥

अत्र मिन्नानीति समग्रासम्भव विषयम् ।

एकद्रव्य मयान्येव ह्यर्घ्य पात्राणि कल्पयेत् ।

असम्भवेऽल्प पात्रञ्च ग्राह्यं खड्गाद्यमुत्तमम् ॥२०१३॥

1638. इति स्मृतेः । निषिद्धमाह, वृद्धमनुः—

मृण्मयं दारुजं पात्रमयः (मपः) पात्रञ्च यद्भवेत् १(*) ।

राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रञ्च वर्जयेदिति ॥२०१४॥

1639. मृन्मये विशेषमाह, कात्यायनः—

कुलालचक निष्पन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्थाल्याद्यं दैविकम्भवेदिति ॥२०१५॥

दारुज निषेधोऽप्ययज्ञीयस्य । यज्ञीय वृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हते-

1640. ष्विति कात्यायन सूत्रोक्तेः । अत्र विप्रेकत्व-द्वित्व-त्रित्व-चतुष्टयादा-
वपि, दैवेद्रे (द्वयं) अर्घ्यपात्रे, पार्वणे त्रीणि, त्रीणि, एकोद्दिष्टे-
एकैकमिति प्रत्युद्देश्यं पात्रकल्पनम्, न ब्राह्मण संख्यया पात्रसंख्येति
वेदितव्यम् ।

अर्घ्यस्यात्रार्घ्य हेतुत्वादाता स्व पितृसंख्यया ।

पूरयेदर्घ्य पात्राणि नविप्राणाञ्च संख्यया ॥२०१६॥

१(०)

अत्र पात्राणि,—खण्ड-राजत-ताम्रा-श्म-तैजस-दारुज-वृक्षचमसेषु पूर्वं पूर्वं प्रथमम्
परम्परमप्रथमम् । वानस्पत्येति—यज्ञकाष्ठ जातं प्रथमम् । एषामभावे कदली-
शाल-पद्मपत्रं याच्यम् । अर्घ्यं हेतुत्वं-पूजनायैवमिति ।

इति वृहस्पत्युक्तः ।

अर्घ्येऽक्षय्योदकेचैव पिण्डदानेऽवनेजने २(†) ।

तन्तस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव चेति —

1641. कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु , मानवसूत्रे,—

द्वे वैश्वदेविके त्रीणि पित्रे एकैकं मुभयत्रवेत्युक्तम् । तदेकमात्र—

1642. विप्र परम् । अर्घ्यं पात्रालाभ परमिति हेमाद्रिः ।

वैश्वदेवे देवतैक्यादेकमेवार्घ्यं पात्रमिति—

1643. कर्काचार्यः । पुराणसमुच्चये—

अष्टाङ्गुलं भवेद्द्वैर्घ्यं पितॄणां राजतं शुभम् ।

दशाङ्गुलन्तु देवानां सौवर्णं शक्तितः कृतम् ॥२०१७॥

स्थापयेदर्घ्यं पात्रे द्वे न्यूज्ये तत्र कुशोपरि ।

द्वे द्वे पवित्रे विधिवत् पात्रयोश्चोपरि क्षिपेत् ॥२०१८॥

1644. पवित्र लक्षणमुक्तं कात्यायनेन,—

अनन्तर्गमिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमालं विज्ञेयं यत्र कुत्रापि कर्मणि ॥२०१९॥

पतदेवहि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् १(*) ।

आज्यस्योत् पवनार्थं यत्तदप्येतावदेवत्विति ॥२०२०॥

1645. यज्ञपाद्वः—

पवित्रस्थेति मन्त्रेण पवित्रच्छेद एव (वत्ते) तु ।

ओषधीरन्तरे कृत्वा ह्यङ्गुलाङ्गुलि पर्वणोः ॥

स्तेन काष्ठेन लोहेन न मृण्मये नाश्मादिभिः ॥२०२१॥

1646. वसिष्ठः—

तूष्णीं प्रोक्ष्याम्भसा पात्रे कुर्याद्दूर्ध्वविले ततः ।

पूरयेदर्घ्यपात्राणि कृत्वोपरि पवित्रके ।

‘शन्नोदेव्या’ ‘यवोऽसीति’ यवाः पुष्पाणि चन्दनम् २(†) ।

१(०) अत्र ‘यज्ञाणां सङ्गुद्देशः तन्मता’ इति ।

२(†) अत्र दर्भपिञ्जली कुशमयी । ‘शन्नोदेव्याः’ यज्ञ यजुः—२६—१९ ।

११ ‘यवोऽसि’—देवयानाद्वैश्वो चवया वातोः इत्यादि ।

प्रक्षिपेत् पितृपात्रेषु 'तिलोऽसीति' तिलान्वपेत् ।

आवृत्तिः प्रति पान्नस्यान्मन्त्रस्यात्रोह इष्यत इति ॥२०२२॥

अत्र तिलोऽसीति मन्त्रः । हैमाद्रौ यमः—

यवहस्त स्ततोदेयान्विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो 'विश्वेदेवाःस' इत्युच्यते ॥२०२३॥

'विश्वेदेवाः शृणतेम' मितिमन्त्रं ततो जपेत् १(*) ।

1647. विश्वेदेव-विशेषनामाज्ञाने, वृहस्पतिः—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां अविदुष्यं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रः श्रद्धासमन्वितैः ॥२०२४॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः २(†) ।

ये चात्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते इति ॥२०२५॥

'उशन्त'स्त्विति पितृणावाह्य विकिरेत्तिलान् ३(‡) ।

आयान्तुन स्ततोमन्त्रं जपेत् सुसमाहितैः ॥२०२६॥

दैवार्चा दक्षिणाङ्गादि-पादजान्वसमूर्द्धसु ।

शिरोऽस-जानु-पादेषु वामाङ्गादिव पेतुकीति ॥२०२६॥

अत्रोशन्तस्त्वेति मन्त्रेण माता(२)महान् हविषे अत्तवे ।

आयान्तु न इत्यत्र आयन्तुनोमातामहाः—

1648. सौम्यास इति मातामह श्राद्धे ऊहमाह दृण्डुः ।

तस्मात् ऋच नोहेदिति निषेधादत्रोहो न भवेदित्यन्ये ४(§) ।

यथार्थमूहश्चोदितः, तेन (प्र)कृतावपूर्वत्वाद्विकृतौ वचना—

1649. दिति कात्यायनोक्तेः । मातामह श्राद्धस्य विकृतत्वाभावाच्च नोहः,

इत्ययमेव । यत्तु,—

मातामहाणामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥२०२७॥

१(०) 'विश्वेदेवास' श्रुत, यजुः—३३, ५३ ।

२(†) श्रुत, यजुः—, ३४ । 'विश्वेदेवावर प्रदाः' इत्यन्यः पाठः ।

३(‡) 'उशन्तस्ता' ,, ,, १८—७० ।

,, 'आयान्तुन' श्रुत, यजुः—१८, ५८ ।

४(§) ऊहवचनम्,—मौमासादर्थेन । ऊहवचोऽहः स्यात् ऊहवानस्यादित्यादि । नो प्रकृतानुसूची विकृतौ चेत् इति कात्यायनमतम् ।

1650. इति विष्णुवचनं तच्च मन्त्रपरम् । तथाहि,—यथान्यायमिति । यत्र बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तत्र सर्व्वपितृवाचित्वाभोहः । तत्रापि, 'शुद्धन्तां पितर' इत्यादाबूह एव । सर्व्वपितृवाचित्वे उत्तरमन्त्रद्वय-वैयर्थ्यात् । बहुवचनन्तु नोह्यते, प्रकृतावसमर्थत्वात् पाशानिति वत् । उक्तनिषेधात् । शेषाणामिति पितृव्याद्येकोद्दिष्टानां श्राद्धे आवाहनादि-मन्त्रवजं कार्य्यमित्यर्थः ।

आहवलायन कारिकायाम्,—

अर्धप्रदानमन्त्रे तु मात्रादिपदमावहेत् ।

शुद्धन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावहेत् ॥२०२८॥

मातृश्राद्धेष्वनूहेन कुर्यात् पिण्डानुमन्त्रणम् ।

देशादानमुपस्थानं तद्वत्कार्य्यमिति स्थितिः ॥२०२९॥

आवाहण मनूहेन तच्च प्राशन मिष्यते १(*) ।

तथा—

आयन्तु न स्तिलोहसीति उशन्तस्त्वेति यानि च ॥२०३०॥

अनूहः पितृशब्दोऽत्र पितृसामान्यवाचक इति ॥२०३१॥

1651. पूर्व्वोक्त वसिष्ठवचनन्तु बहुवृचव्यतिरिक्त विषयमेति ज्ञेयम् ।

आवाहनाद्युपचार आसीनेन कार्य्यः । आसीनः सर्व्वत्र इति क्लृप्त-

1652. विषयम् । सपिण्डीकरणस्यैकोद्दिष्ट विषयम् । इति कात्यायनोक्तेः ।

1653. हे माद्रौ, जातूकर्णस्तु—

तिष्ठन् कृताञ्जलिभुत्वा पठेन्मन्त्रो समाहितः ।

विश्वेदेवाः शृणुतेत्यागच्छन्तु परन्त इति स्थितत्वमाह । आवाहनादि

विसर्जनान्तं कर्त्तृभोक्तृर्वाग्यमन मुक्तं कात्यायनेन । आवाहनादि-

वाग्यतोपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवमिति ॥२०३२॥

वाग्यतोपस्पर्शनादिति सन्ध्यभाव आर्षः । आ-उपस्पर्शनादिति

पदच्छेदः । उपस्पर्शनं विसर्जनम् ।

संग्रहेऽपि—

आवाहनादि भोक्तृणां कर्त्तृणाञ्चाविसर्जनात् ।

श्राद्धे वाग्यमनं प्रोक्तमन्यन्था व्रत(त)नाशनम् २(†) ॥२०३३॥

योहि वाग्यमलोपः स्याज्जपहोमार्चनादिषु १(*).

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् इति ॥२०३४॥

यवमावाह्य पूर्वसादितार्थपात्रैरर्घ्यन्वयात् ।

1654. आवाहनानन्तरमेवाव्ययपात्रासादनं कार्यमिति हेमाद्रिराह ।

1655. कात्यायनसूत्रकर्मोऽपि तथैवास्ति ।

तस्मादत्र यथारंभं नियम-व्यवस्थेयम् ।

1656. जातू कर्णः—

ततोऽर्घ्यं पात्रसम्पत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् ॥२०३५॥

तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वाहार्घ्यमिति विन्यसेत् ।

पित्रे स्वधा इत्यनेन पितृपात्राणि विन्यसेत् ॥२०३६॥

दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तत् कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

यादिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥२०३७॥

हस्तेष्विति बहुवचनमेकोद्देश्ये बहुविप्र-विषयम् २(*).

1657. गभस्तिः—

अर्घ्यं पिण्डप्रदानञ्च स्वस्त्यक्षय्ये तथैवच ॥२०३८॥

गन्धपुष्पादिकं सर्वं हस्तेनैव प्रदीयत इति ।

1658. आश्वलायनः—

अर्घ्यं सशेषमादाय दक्षिणेनतु पाणिना ।

सव्यहस्तं गृहीतेन निनयेत् पितृतीर्थतः ॥२०३९॥

बहुवचानां 'यादिव्या' इतिमन्त्रेण दत्त्वाध्यानु मन्त्रण मुक्तम् ।

अन्येषा मर्त्यदाने करणमिति विशेषः ।

ततः प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समपनीय पात्रं न्युञ्जं कुर्यात् ।

अत्र, पितृभ्यः स्थानमसीति कात्यायनसूत्रम् ।

१(०) वाग्यमः—तृणोमिति गन्धपुष्पादि दानं मित्यपरे । वैष्णवं मन्त्रम्,—'इदं विष्णुः'

'तद्विष्णोः' इत्यादि मन्त्रः पाठ्यः ।

” 'मन्त्रनाश्रयम्' इति पाठान्तरम् ।

२(१) 'पादे वाग्यमं क्षीपः स्यात्' इत्यमपि पाठान्तरम् । अत्र एकोदिश्य मिति च पाठो मेदः ।

” 'गभस्ति' इति कश्चित् पाठः । पितृ तीर्थन्तु, दक्षिणकरे च दत्तं तर्जनीमंध्यभागे ।

” दक्षिणेन कार्यं यद्दं वामहस्ताभ्यामर्घ्य-पूर्वकानां ज्ञेयम् ।

वि—२८

तच्च, प्रतिपार्व्वणमिति केचित् ।
विशेषानुक्तेः पितृवर्गा प्रथमपात्रस्यैवेत्यपरे ।
तस्य स्थापनं पंक्तिमूर्द्धन्यं वामभागे कार्य्यम् ।

यतः—

पितृणां प्रथमं पात्रं वामभागे निधापयेत् ।
दक्षिणादान पर्य्यन्तं नोद्धरेत्तत् कदाचन ॥२०४०॥
नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यं पातितम् ।
आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् इति ॥२०४१॥
तदुपरि स्वधावाचनीयं यज्ञीयाः कुशा अपि स्थाप्या इति तत्
शाखीय पक्षे शौनकमतेन ।
केचिदत्र देवपात्र स्थापनमिच्छन्ति ।
देवेभ्यः स्थानमित्युक्त्वा स्थापयेत् पितृदक्षिणे ॥

1659. इति गारुडोक्तेरिति ।

तदेत दापस्तम्बानां नियतम् ॥

1660. अथात्रार्चनं युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

स यवं पुष्पमादाय चरणादि शिरोऽन्तकम् ।
अर्चतेत्यर्चनं कुर्यादन्तरे चोदकं ददेत् ॥२०४२॥
शिरः प्रभृति पादान्तं नमोऽर्चत पैतृके ।
अर्चत प्रार्चतेतृष्णं वेदः, नमोवः पितर इति—

1661. यजुर्वेदः । मार्कण्डेयः—

चन्दनागद कर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।
गन्धद्वारेति वैगन्धः आयातेन च पुष्पकम् १(*) ॥२०४३॥
धूरसीत्यमुना धूप मुद्गीयस्वेति दीपकम् ।
युवा सुवासा मन्त्रेण वस्त्रं दद्यात् प्रयत्नतः ॥२०४४॥
आसनेस्वासनं ब्रूयादर्थ्येऽस्त्वर्थोद्विजोत्तमः ।
सुगन्धश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः ॥२०४५॥
सुज्योतिश्चैव दीपेतु वस्त्रैश्चाच्छादनं क्रमात् ।

1662. अत्र, गन्धपुष्पधूपदीपवाससाश्च मन्त्रैः प्रदानमिति ।

१(*)

"

गन्धद्वारेति—श्रीरुक्ते । धूरसीति,— यजुः—१।८ । 'आयातम्' शङ्ख, यजुः अः १३।८८ ।
'युवासुवासा' । अत्र पूतिकमिति-पूतिगन्धान्वित्येति । अथ 'पितृभ्यः स्थानमसि,'
'देवेभ्यः स्थानमसि' इत्युभयमपि मतादरे कार्य्यं शाखा चारमेदेन वेति ।

1663. कात्यायन-सूत्रेऽपि गन्धादि ग्राह्यम् । ब्राह्मे—

श्वेतचन्दनं कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभाणि च ।

विलेपनार्थं दद्याच्च प्रीतिदं पितृवल्लभम् ॥२०४६॥

1664. मार्कण्डेयोऽपि—

कस्तुर्यगरुकर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनमिति ॥२०४७॥

1665. वर्ज्यमाह, मरीचिः—

श्राद्धेषु विनियोक्तव्या न गन्धा देवदारुजाः ।

कल्कीभावं समासाद्य न च पर्युषितन्तथा ॥२०४८॥

नातिगन्धाश्च दातव्या भक्तशेषावशेषिताः ।

पूतिकं मृगनाभिश्च रोचनं रक्तचन्दनम् ॥२०४९॥

कालीयं चौप्रकञ्चैव तुरुस्कञ्चापि वर्जयेदिति ॥२०५०॥

पूतिकं—सुगन्धितृण-(गन्धतृण) विशेषः १(*) मृगनाभिः कस्तुरी ।

1666. तस्याञ्च—विहितनिषिद्धत्वा द्विकल्प इति हेमाद्रिः ।

रोचनम्,—गोरोचनम् । कालीयोप्र गन्धौ द्वौगन्धविशेषौ ।

तुरुस्कः—शिलकः । गन्धश्च दैवे द्वि कृत्वः ।

1667. पित्र्ये त्रिकृत्वोदद्यादित्याश्वलायन परिशिष्टे २(†) ।

विप्राश्चेद्, गन्धेनोर्द्धपुण्ड्रमेव कुर्युः ।

ऊर्द्धञ्च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।

निराशाः पितरोयान्ति दृष्ट्वाचैव त्रिपुण्ड्रकमिति ॥२०५१॥

१(*) तुरल्ल इति—नायं प्रदेशः । एतन्नामकगन्धं द्रव्यम्, अथैतन्नामकं कम्बलमेति शिलकः ।

'शिलकाः परमा मांसी देवदारुः सुपा नखम् ।

सर्व्वेऽसौ परमा सर्व्वौ रक्षौघा ज्वरनाशनाः'

इति शिलकातु लेपनगुणाः । तुरल्ल इति नामान्तरम् ।

..

गन्धतृणम्,—सुगन्धि तैलजनकं तृणविशेषो दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् ।

त्रिपुण्ड्रविषये प्रागपि उक्तम् ।

२(†)

एतत् सङ्गन्धातुलेपनं परमिति पाठान्तरम् ।

तिर्य्यगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत् प्रयत्नतः ।

1668. इति व्यासोक्तेः । तिर्य्यक् पुण्ड्रमपीति पृथ्वीचन्द्रे ।

1669. पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेच्छास्त्रं निराशाः पितरोगताः ॥२०५२॥

एतत् स्रग् गन्धानुलेपनपरम् ।

सपवित्र-करोगन्धं गन्धद्वारेति दापयेत् १(*) ।

यक्षोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्निवावतारयेत् ।

गन्धादि पूजा सिद्धयर्थं दैवे पित्र्येच कर्मणीति ॥२०५३॥

उपवीतं करे कृत्वा कुर्याद् गानानु लेपनम् ।

एक वासाश्च योऽग्नीयाभिराशाः पितरोगता इति ॥२०५४॥

—*—

अथ पुष्पम् ।

—*—

1670. ब्राह्मे,—

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापमोत् पलानिच ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानिचान्यानि कृत्स्नशः इति ॥२०५५॥

तथा,—

कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यत्नतः ।

इन्दीवरं कीकनदं कङ्कारं श्राद्ध कर्मणीति ॥२०५६॥

1671. संग्रहे—

तुलसी श्राद्धकाले तु दत्ता शिरसि धारिता ।

दाता भोक्ता पिता तस्य विष्णुलोके महीयते ॥२०५७॥

1672. पारिजाते, पादौ—

तुलसी गन्धमाघ्राय पितरस्तुष्ट मानसाः ।

प्रयान्ति गरुडारूढास्तत् पदं चक्रपाणिनः ॥२०५८॥

१()

‘गन्धरूपोप योग्याणि’ इति कचित् पाठः । निर्गन्ध पुष्पाणि कृष्ण—रत्नानि च त्याग्यानि ।

”

‘तिलक’ वैजिनः कुर्यात् सर्वदा यत्र भक्षना ।

तदभावे चन्दनेन श्रद्धा वा वारिणा पिबा’ इति श्रुत्यन्तरे ।

1673. सायनीये,—

तुलसी शतपत्रञ्च भृङ्गराजन्तयेवच ।

मरुकं मल्लिकाञ्चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥२०५१॥

1674. मार्कण्डेयः—

पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं तुलसी दलैः ।

प्रीणीताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कमेदिनीति ॥२०६०॥

1675. यस्तु,—

केतकीं तुलसी पत्रं बिल्वपत्रञ्च वर्जयेत् ।

द्रोणञ्च करवीरञ्च धत्तूरं किंशुकन्तयेति ॥२०६१॥

यः तुलसीनिषेधः ।

सच बहुस्मृति पुराण विरोधान्निर्मूल—

1676. इति हेमाद्रिः ।

तुलसी विधिः, पिण्डपूजापरो वा इत्यन्ये ।

1677. स्मृतिसारे,—

आगस्त्यं भृङ्गराजञ्च तुलसी शतपत्रकं (त्रिका) ॥२०६२॥

चम्पकं तिलपुष्पञ्च पढेते पितृवल्लभाः ।

1678. वर्ज्यपुष्पञ्च, पारिजाते—

कदम्बं बिल्वपत्रञ्च केतकी वकुलन्तथा ।

ववरी कृष्णपुष्पाणि श्राद्धकाले नदापयेत् ॥२०६३॥

1679. शङ्खः—

पर्युषितान्युग्रगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानिच ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥२०६४॥

कृष्णानि यानि रक्तानि श्राद्धेषु वर्जयेद्बुधः ।

कमलानिच देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥२०६५॥

१(०)

श्रीविष्णु पूजने पिण्ड पूजने च शतपुष्प-तुलसी च प्रशक्ता ।

गणेशार्चने कालिकार्चने च तुलसी वर्ज्या । आदित्यपूजने बिल्वपत्रं वर्ज्यम् ।

ववरी—अतसीति केचित् । अन्यदाङ्गिकाचारतत्त्वे, मन्त्रशास्त्रे च पुष्पलमसि ।

1680. अत्र चकारात् सप्तविधमपि देयमेव । वृद्धपराशरः—

न जाति कुसुमैर्विद्वान् विल्वपत्रैश्च नार्चयेत् ।

जपादि कुसुमं झिन्टी रूपिका सकुरण्टिका १(*) ॥२०६६॥

पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्ध कर्मणि नित्यशः ॥२०६७॥

अत्र जाती कुसुम-निषेधोरक्तादिपरः, पिण्डपूजापरोवा ।

श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

रक्त वर्णास्तु वर्ज्याः स्युः पिण्ड पूजा नतैः स्मृतेति ॥२०६८॥

विशेषोक्तेः ।

कुन्दं शम्भ्वर्चने दद्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे २(†) ।

पिण्डे जातीश्च नोदद्याद्देवी मर्केण नाञ्चयेदिति ॥२०६९॥

1681. वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥

—*—

अथ धूपः ।

—*—

1682. विष्णु धर्मोत्तरेः—

धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दन सारजः ।

भगरुश्च सकर्पूरस्तुरस्कत्वक् तथैव च ॥२०७०॥

अत्र तुरस्कः—शिल्लकी वृक्षः ।

1683. विष्णुः,—

घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्ड-देवदारुसरलादीनि च ।

1684. वर्ज्यमाह, देवलः—

येहि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये ।

नते श्राद्धे नियोक्तव्या येच केचोग्रगन्धयः ॥२०७१॥

१(*)

२(†)

अथ श्वेत-रक्त-पीत-नील रूपाणि सर्वाणि जपापुष्पाणि निषिद्धानि ।

अतोन्मत्तः धनुरः । 'धनुरः कनकाक्षयः' । तद्दीजमुन्मत्तताजनकम्, सन्निदायत् ।

एतत् पुष्पं शिवे पूजने प्रशस्तम् । धनुरं पुष्पं शिवायावश्यं देयम् ।

,,

कुन्दम्—माष्य पुष्पम् । गरुडध्वजे-विष्णवेचोन्मत्तं धनुर पुष्पं न दद्यात् ।

,,

नानाविधा धूपाः चतुर्थे कवके प्राक्टिप्पण्यामुक्ताः ।

'वनस्पति रसोदित्यः गन्धाब्धः सुमनोहरः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रति गृह्यताम्' इति धूपमन्त्रः ।

वस्त्रवातोत्थितं धूपं हस्तवातोत्थितं तन्तथा ।
मुखेन धमितं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः ॥२०७२॥
गोघृताक्तं सदा दद्याद्देवपित्रर्चनादिषु ।
घृतं न केवलं दद्यद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलमिति ॥२०७३॥

—ॐ—

अथ दीपः ।

—ॐ—

1685. अत्र विष्णुः,—

घृतेन दीपोदातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः १(*) ।
वसा मेदोद्भवं दीपं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥२०७४॥

—*—

अथ वस्त्रम् ।

—*—

1686. ब्राह्मे,—

कौशेयं क्षौम-कार्पासं दुकुलं अहतन्तथा ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यात् कामानामोति पुष्कलान् ॥२०७५॥

1687. वायव्ये,—

आच्छादनन्तु योदद्याद्दहतं श्राद्धकर्म्मणि ।
आयुः प्रकाम मेश्वर्यं रूपञ्च लभते फलम् ॥२०७६॥
मातापित्रोः क्षयाहेतु न दद्याद्वाससीतु यः ।
सप्तजन्मसु नयः स्यात् पितृवस्त्रापहारकः ॥२०७७॥

1688. वर्ज्यमाह, यमः,—

न कृष्णवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससम्भवम् ।

१()

‘घृतवती भुवनानामभि’ यज्ञः— ३४।४५ । घृतेन प्रदीपः प्रयत्नः । अन्यथा तिल-
तैलेन । ‘सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्मिन्निरापहः ।

स वा ह्याभ्यान्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्’ । अन्यत् कार्तिके दीपदानं माहात्म्ये
धृती पुराणे चास्ति । ‘दीपदधच्चुष्टम्’ इति मानवे । दीप दाता उत्तमं वस्तुः सदा
लभते इत्यर्थः ।

उपभुक्तञ्च मलिनं नादशं च्छिद्रितन्तथेति कार्पास वस्त्र निषेधः ।
कार्पासवस्त्र-कौशेयादि सम्भवविषयः पूर्वोक्तस्मृतेरेव ॥

—*—

अथ यज्ञोपवीतम् ।

—*—

1689. ब्रह्मवैवर्ते,—

पितृन् संस्तुत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धन्तु निष्फलम् ॥२०७८॥
तस्माद्यज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतम् ।
यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावेऽपि जानता ।
पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाश्नुतेऽखिलम् ॥२०७९॥

1690. हेमाद्रौ, पादमे,—

निष्कयोवा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते १(*) ।

1691. धर्मसारे,—

दद्याच्छ्राद्धेषु विप्रेभ्योगन्धमाल्याम्बराणि च ॥२०८०॥
ब्रह्मसूत्रं पवित्रञ्च शक्तिः कर्णभूषणम् ।
सद्यस्तद्धारयेद्विप्रो विधिवन्मन्त्र पूर्वकम् २(†) ॥२०८१॥
उपानच्छत्तु मुकुरं भोजनान्ते यथाविधीति ।

1692. उपवीतं यति स्त्रो-शूद्र-श्राद्धेऽपि देयमिति हेमाद्रिः ॥२०८२॥

तथा,—

यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥२०८३॥

१(*)

‘निःस्त्रो यो वेति’ भिन्नः पाठः ।

२(†)

मन्त्र :—‘यज्ञोपवीतमस्मैति’ शुक्लः ।

‘यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्’ इत्युपनिषदि । अन्यत् स्मृतीषु ।

स्त्रीणां श्राद्धे तु सिन्दूरं दद्युस्तारङ्गमेव च १(*) ।

निमन्त्रिताभ्य स्त्रीभ्यो ये ते स्युःसौभाग्य संयुताः ॥२०८४॥

इति विष्णु धर्मोत्तरे ।

1693. नृसिंहपुराणे,—

कमण्डलुं तान्नमयं श्राद्धेषु प्रददाति यः ।

काष्ठेन निर्मितं वापि नारिकेलमथार्पित्वा ॥२०८५॥

हैमं वा राजतं वापि स श्रीमानभिजायते ।

यो मृत्तिकाविरचितां च्छाद्धेषु च घटांश्चुभान् २(†) ॥२०८६॥

प्रदद्यात् करकान्वापि सोऽन्नं विन्दते फलम् ।

अधौतं कारुणा वस्त्रं तथा भोजन-भाजनम् ॥२०८७॥

शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ३(‡) ।

अन्नं सुसंस्कृतं गन्धां स्ताम्बुलं दीप चामरे ॥२०८८॥

पितृभ्यो यः प्रयच्छेत् विष्णुलोकं स गच्छतीति ॥

1694. नन्दोपुराणे,—

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्मयाः ।

केयूरहार कटक मुद्रिका कुण्डलादयः ॥२०८९॥

स्त्री श्राद्धेषु प्रदेयाः स्युरलङ्कारास्तु योषिताम् ।

मञ्जीर मेखला दाम-कर्णिका कुण्डलादयः ॥२०९०॥

आदर्श व्यजनच्छत्र चामरासनपादुकाः ।

मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः ॥२०९१॥

भोजनाधार यन्त्राणि तथा भोजन पात्रकम् ।

एतान्दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽधमेध फलं लभेत् ॥२०९२॥

१(०)

समर्थपक्षे, सत्ताम-रजत-खण्डं तैजसाश्म-काष्ठादिनिर्मितं घटेषु, खण्ड-रोष्य-तैजस-ताम्र-घटा देयाः । निःस्वस्व च अयम्-स्रष्टवटादि दातव्यः ।

॥

कलशपरिमाणं यथा, मन्त्रशास्त्रे —

‘पञ्चदशाङ्गुलायामोऽङ्गुलस्यैव षोडशाङ्गुलः ।

कलशानां प्रमाणानु मुखमष्टाङ्गुलं श्रुतम्’ ॥

अन्यत्र—‘साधकः कलशं कुर्याद्विन्नं मयुषिरे हृदयम्’ ।

षट् त्रिंशदङ्गुलं कुश विसारोन्नति शालिनम् ।

तत्रैव,— षोडशं द्वादशं धापि ततो न्यूनं न कारयेत् ॥ ३ति

1695. स्कान्दे,—

सौवर्णं राजतञ्चापि कांस्येनाप्यथ निर्मितम् ।
दत्त्वा भोजनपात्रन्तु सम्राड् भवति भूतले इति ॥२०६३॥

1696. अत्र काण्डानु समय उक्तः, १(*) नारदीये,—

देदैश्च समनुज्ञातो यजेत् पितृगणांस्तथेति ।

1697. कात्यायन मतेन तु,—

आवाहनादौ पदार्थानु समय- स्तत्सूत्रेऽभिहितः ।
एवं यथाविध्युपचर्य पूजासम्पूर्णतां वाचयित्वा,
विप्राणुज्ञया पात्राण्यासादयेदित्युक्तम् ।

1698. हेमाद्रौ कालिकापुराणम्—

यथा विध्युपचर्यातु पृजां सम्पूर्णतान्तथा ।
वाचयित्वा ब्राह्मणैस्तु विप्राणामेवचाज्ञया ॥२०६४॥
भाजनानि ततो दद्यान्मण्डलेतु ततः क्रमादिति ।

1699. ब्राह्मे,—

मण्डलानिच कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।
गौरस्मृत्तिकयावापि भस्मना गोमयेऽपिवा ॥२०६५॥

1700. भृगुः,—

चतुष्कोणं द्विजाप्रचस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्यतु ॥२०६६॥
मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ।
पित्र्ये कर्मणि सर्वेषां वतुलं समुदीरितम् २(†) ॥२०६७॥

१(*)

‘कालानुसारं’ इत्यन्वः पाठः ।

२(*)

अथान्यत्र, चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वतुलं चाहं चन्द्र इति ।

असंख्यमन् पूर्वेषां ब्राह्मणादिषु मण्डलम् इति ॥

सर्वत्र मण्डलज्ञाने एवं क्रियम् । मण्डलविषये प्रागपि कथितम् ।

1701. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—

भोजने चासने देवे चतुरक्षेण मण्डलम् ।

पित्रे वृत्तानि,— गोमयेनोपलिप्य, सयवान् सतिलान्दर्भान्-
प्रसार्य तेषु पात्राणि विन्यसेदिति ।

1702. पात्राण्याह, अत्रिः—

भोजने हैम रोष्याणि देवे पित्रेथ यथाक्रमम् ।

तदभावे स्वर्णरोष्ये घृष्टं तैजसमुत्तमम् ॥२०६८॥

1703. द्विपञ्चाशदिति— संग्रहे,—

तदभावे कांस्यपात्रं द्विपञ्चाशन् पलं स्मृतम् ।

अत्र द्वाभ्यामधिकं पञ्चाशन् पलपरिमितमित्यर्थः ॥ २०६९॥

श्राद्धे पलाशपात्राणि मधुकोदुम्बराणिच ।

पारिकाकुटप्लक्षानिक्र(कु)कचानि क्रमाज्जगुः ॥२१००॥

कदली चूत-पनस-जम्बूपुन्नाग-चम्पकाः १(०) ।

अलाभे मुख्यपात्राणां ग्राहाः स्युः पितृकर्मणीति ॥२१०१॥

1704. हेमाद्रौतु कदली निपिद्धा, यतः—

असुराणां कुले जाता रम्भा पूर्व्व परिग्रहे ।

तस्या दर्शन मात्रेण निराशाः पितरोगताः ॥२१०२॥

रम्भानिपेधो द्वादशीपर इत्यन्ये ।

1705. वर्ज्यपाल माह, धाराहे—

सौवर्णानीह पात्राणि मृन्मयानि नतु क्वचित् ।

नायसान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि नचैवहि ॥२१०३॥

नच सीसमयानीह शस्यन्ते त्रपूजान्यपीति ॥

तथा,—

व्यञ्जनानां भाजनानि स्थाप्यानि वहिरेवचेति ।

एवं पात्राण्यासाधनीयानि । चर्णादिना—

भस्मना वा मर्त्यादां कुट्यादित्युक्तं संग्रहे ।

नैर्ऋती दिशमारभ्य नैर्ऋयन्तं समापयेत् ॥२१०४॥

१(०)

अथः पालं धत्पावचाप्रशक्तम् । यद्योक्त पात्राण्यासमवे शालपत्र कदलो पत्रच याव

मित्यन्ये दुषाः प्रोचुः ।

॥

अथ नवं तैजसं घृष्टं घृष्टं परिमार्जितं वा प्रशक्तमिति ।

ता (स्या)मेवदिशमारभ्य पित्रादीनामथान्तिके ।

अकृत्वा भस्म मर्यादां यः कुर्यात् पाणि शोधनम् ॥२१०५॥

आसुरन्तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥२१०६॥

1706. ब्रह्मण्डे,—

प्रक्षाल्यहस्तपात्रादि पश्चादग्निर्विधानवत् १(१) ।

प्रक्षालनजलं दर्भेस्तिलैर्मिश्रं क्षिपेद्भुवि इति ॥२१०७॥

दर्भेस्तिलैर्वैदिक भस्मनाचेत्युक्तं प्राक् ॥

अथाग्नौकरणम् ।

—*—

1707. हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः—

आहिताग्निस्तु जुहुया दक्षिणाग्नौ समाहितः ।

अनाहिताग्निस्त्वौपसदे अग्न्याभावे द्विजोऽस्तु वा ॥२१०८॥

अस्तिवति-तीर्थविषयम् । तथाहि—अग्निः सर्वतीर्थेषु जले होमं

1708. समाचरेदिति । नारदोक्तेः । आहिताग्निः सर्वाधानी अर्द्धाधानीचेत् ,

1709. सोऽपिगृह्यामात्रेव जुहुयादिति—स्मृतिचन्द्रिकाकारा-परार्क-मिताक्षरा-
माधवादयः । अनाहिताग्नि रौपासनमात्रवान् । औपसदे औपास२(†)-
नाग्नौ, इदं यजुर्वेद विषयम् , आश्वलायनस्यतु आहिताग्निरपि

1710. क्षयाहादौ पासणादेव होम इति वृत्तिकृदुक्तेः ।

आन्वष्टक्थञ्च पृर्वेष्टर्मासि मास्यथ पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमः ॥२१०९॥

चतुर्वाद्येषु साग्रीनां वह्नौ होमो विधीयते ॥

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्वापि,

1711. इत्याश्वलायन गृह्यकारिकोक्तेश्च ।

एकोद्दिष्टं सपिण्डनमत्र, अन्यत्राग्नौकरणनिषेधात् ।

1712. बहुवृचभाष्यकारास्तु—सर्वेष्वेकोद्दिष्टेषु पाणिहोम माहुः ।

श्रौतस्मात्तग्न्याभावे पाणि होम एव विधेयः ।

१(१)

‘हस्तपादादि’ इत्यन्यः पाठः । ‘पासन/घीविध’ इति च पाठः । गार्हपत्याहवनीया-वसंध्य-

२(†)

श्रीपासन-श्रौत-कात्-गृह्यादि-नाम-नेदोऽग्रीनां कृत्यमेदं अग्नि । अन्यत् खादिर गृह्यूना-
दीविद्यते ।

यत्तु,—

पितृयज्ञे तु जुहुयाद् दक्षिणाग्नौ समाहिनः ।

आद्धेत्वौपासनाग्नौ तु निरग्निर्लोकिकेऽनले ॥२११०॥

अनग्निर्हर भार्यश्च पार्द्वणे समुपस्थिते १(*) ।

1713. सन्ध्यायाम्नि ततः कुर्याद्दोममग्निं समुत्सृजेदिति त्रिकाण्डमण्डनोक्त-
लौकिकाऽन्यादि विधानं तैत्तिरीयविषयम्, तेषान्तथैवाचारात् ।

1714. कात्यायनाश्वलायनादीनां तु स्मार्त्ताभावे पाणि होम एव २(†) ।
अग्निपाणिभ्यामृते तत् सूत्रे विधानान्तरानुक्तेः ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोप पादयेत् ।

1715. इति मनूक्तेश्च ।

अग्नौकरण प्रकारस्त्वान्नयनसूत्रे,—

यथा,—उद्धृत्यघृताक्त मन्त्रमनुज्ञाय, यत्यग्नौ करिव्ये, करवै,

करवाणीतिवा, प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति ।

यथोक्तं-पुरस्तादिति ।

पुरस्तात्—पिण्डपितृयज्ञे इत्यर्थः ।

1716. शौनकः—

स्वाहाकारेण होमेतु भवेद् यज्ञोपवीतवान् ।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चान्न सोमाय हूयते ।

अग्नौ यज्ञोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेषक्षणादन्तः ॥२१११॥

होमोऽन्नादान अर्च्येणकार्यः । मेषक्षणेनावदाय अवदानं जुहुयात् ।

सोमाय पितृमते स्वधा, नमोऽग्नयेकवृत्वाहनायस्वधा नम इति स्वाहा-

कारेण हेतुयुक्तेः । अन्नदानसमप्ररूपदा(दाय)स्त्वादिः ३(‡) । आप

स्तम्बानान्तु, मान्ति(क)थाद् गुपक्रम्य अन्नस्योत्तराभिर्जुहोत्याज्या-

हुतिभिरुत्तराः, तद्वा विपरीतमिति विशेषः ।

अग्नौकरण होमश्च कर्तव्य उपशीतिना ।

अग्रं सव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेनचेति ॥२११२॥

१(०) 'दिधूर भाव्ये' इति पाठः सारम् ।

२(†) आर्त्ताजन्यभावे इत्यर्थः पाठः ।

३(‡) अन्नादान विषये 'समादाय क्त्वादि' इत्यर्थः पाठः ।

कातीयमतिना मपसव्येनैव होमः । उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ
करिष्य इति , कुम्भवेत्यनुज्ञानः । पिण्डपितृत्यज्ञवहुत्वेऽतिदेशे मेक्षणादि-

1717. व्यावृत्त्यर्थ इति कर्कोक्तेः ।

1718. कात्यायनः,—

अग्नोऽकरणस्याग्नेतु मधुसूक्तं जपेदबुधः १(*) ।

सव्येनैवतु पृष्ट्वाऽपसव्येन होमयेदिति च ॥२११३॥

—*—

अथ पाणिहोम प्रकारः ।

—*—

1719. सचाश्वलायनसूत्रे,—

अभ्यनु ज्ञायां पाणिष्वेव वेति ।

पिण्डपितृत्यज्ञकस्य(कल्पा)भावे नाग्न्यभावे च कात्यादिष्वेत्यर्थः ।

1720. पाणिष्विति—बहुवचनान् सर्व्वे विप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः ।

सर्व्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु ।

विभज्य जुहुयान् सर्व्वं सोमायेत्यादि मन्त्रत इति २(*) ॥२११४॥

कात्यायनानान्तु पङ्क्ति मूर्द्धन्यपाणावेव होमो नान्यत्र पित्र्ये ।

यः पङ्क्ति मूर्द्धन्यस्तस्य विप्रपाणावनम्रिमान् ।

हुत्वा मन्त्रव दन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥२११५॥

पितृस्थाने यदैकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयोद्विजाः ।

तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधि विहितस्तदाः ॥२११६॥

मातामहेषु योदद्यादग्नौऽकरण-आहुतीः ।

निराशाः पितरस्तस्य पैशाचं श्राद्ध मुच्यते ॥२११७॥

अग्न्यभावेतु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेऽपिवा ।

अजकर्णेऽवकर्णे वा गोष्ठेवाथ शिवान्तिके ३(†) ॥२११८॥

१(●)

मधुसूक्तम्. 'मधुसूक्तम्' इति सूत्रम् । अथेतु याजुष्या मधुसूक्ताः सन्ति ।

२(+)

पङ्क्ति मूर्द्धन्यः—पङ्क्ति पावनः अग्नौ सन योऽदो वेदाभिज्ञः । 'स विप्रः पङ्क्ति पावनः,

इति सूतिः । 'मिषमैवर्ण' इति पाठान्तरम् 'न स्यातामि'त्यत्र न स्यातामिति पाठान्तरम् ।

'यत्राभावे' इत्यत्र पत्रभाव इति पाठान्तरम् ।

३(‡)

देवतान्दिर् शिव सन्निधी, विष्णु सन्निधी वेति ।

तद् यदापां समीपे स्याद्भ्रातृं ज्ञेयोविधि स्तदेति ॥

निर्जलतीर्थेऽज कर्णादौ जलोत्सङ्गे तत्रैवेति विवेकः १(*) ।

यत्तु, देव विप्रकरे नाम्नः कृत्वान्नौ करणं द्विजः २(†) ॥२११६॥

1721. इति यत् पृथ्वी चन्द्रोदये यम वचनं तद् (स) पत्नीक परम् ।

अपत्नीको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्वति पार्वणम् ।

पित्रं विप्रैरनुज्ञाते विश्वेदेवेषु हूयते इति ॥२१२०॥

1722. तत्रैव कात्यायनोक्तेः ।

हूयते—जुहोतीत्यर्थः, छान्दसत्वात् ३(‡) ।

1723. हेमाद्रौ, वायव्येऽपि,—

विधुरादौ विधावेकं कुर्याच्छ्रेष्ठं विप्रे निवेदयेत् ।

वश्व देवे यदैकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयोद्विजाः ४(§) ।

तदैकपाणौ होतव्यः स्याद्विधि-विहितस्तदेति ॥२१२१॥

अनुपनीत ब्रह्मचार्यादिः पित्र्ये पाणि होमः परिशेषात् ।

अत्रायमाशयः—अग्न्यभावः पञ्चविधः । प्राक् अध्वरा —

सन्निधानाधिकारात्यन्ताभावादि भेदात् । तत्र विवाहात् पूर्वमग्नेः

तदूर्ध्वमाहितस्याग्नेः प्रमादादिना नाशे पुनराधानात् पूर्वम्,

प्रध्वंसाभावः, देशोपप्लवादिना अरणिमारोपे सन्निधानाभावः ।

अशुद्ध द्रव्यादि स्पृष्टेऽनौ प्रायश्चित्तं विनाधिकाराभावः ।

नैष्ठिक ब्रह्मचर्ये यत्नाभावेनात्यन्ता भाव इति ५(§§) ।

तत्र प्रागभावात्यन्ताभावयोः पाणि होमः ।

प्रध्वंसाधिकारा भावयो रावश्यकविधौ, सांकल्पिकं श्राद्धम् ।

सन्निधानाभावेत्वावश्य कविधौ, साग्नेरपि द्विजपाणावनौ करणमिति ।

1724. तथाच, श्राद्धकाशिकायाम्, व्यासः—

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नास्ति नैकोद्विष्टं सपिण्डनम् ।

त्यक्ताग्नेस्तु स पिण्डोक्ति स्तस्मात् संकल्प्य भोजयेदिति ॥२१२२॥

१(•) अशुद्ध, तुलसी, विन्न समीपेवेति ।

२(†) यदा विवक्षातः ; कारकानि भवन्ति ।

३(‡) दुर्निमित्तं, भूमिकल्प, वारिष्ठावन, वज्रपात, महासायादयः । अन्यद् अद्भुत सागरयन्त्रे व्योतिस्तत्त्वे च ।

४(§) अथ द्वादशः—एकाधिक। विप्राः ।

५(§§) 'धर्माभावे' इत्यथ पयसाभयं इति पाठान्तरम् ।

1725. पाणि होमे हति कर्त्तव्यतामाह, यमः—

अग्नौ करणवत्तत्र होमो विप्रकरे भवेत् ।

पर्युक्ष्य दर्भान्नास्तीर्य्य यतोह्यग्निं समोद्विजः १(*) ॥

करणे वा मेक्षणेन मेक्षणाहरणं नहि ॥२१२३॥

1726. स्मृति संग्रहेतु,—

नानुज्ञा पाणि होमे स्या ज्ञाग्नेः पर्यूहनाक्षणे ॥

नार्धेः (गिनः) तमद्यादिति च न स्याता मिष्यते क्षणे २(†) इति ॥२१२४॥

अनग्निश्चे दाज्यं गृहीत्वा भवत्सुविप्रेष्वेवा-ग्नौ करिष्ये इति पृच्छत ।

1727. अपरार्के शौनकेन प्रश्नाद्यस्तीत्युक्तम् । तेन विकल्पः सोऽप्याचारा-
द्वयवस्थेयः ।

पाणौहुतं पात्रेनिधाप्य विप्रैः आचम्य, हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्युक्तमा-

1728. श्वलायन सूत्रेः --

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यद्गमि मनुदिशत्यन्नमेऽन्नेसृ(इ)ष्ट दत्त मधुकमिति ।

सृष्ट प्रभूत नैमित्तिकश्चेदनाचमनम् । नहुत भक्षणनिमित्तम् ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्य बुद्धयः ।

पितरस्ते न तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥२१२५॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यत इति ॥२१२६॥

1729. परिशिष्टोक्तेः । केचित्तु, पाणिहुतं तदानीं प्राश्य पश्चाद्दत्तमन्नं
मुखोरन्निष्टौ पुरोडाशभक्षणवद् शुद्धि हेतुत्वा भावादित्याहुः ॥

यतः—

पितृपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ३(†) ।

अग्नौकरण शेषन्तु नदद्याद्वैश्वदेविकं ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिदपंधर्मः सनातन इति ॥२१२७॥

१(*)

'अग्निं समोद्विजः' इति । 'वायं सुवावे ब्राह्मणाः' इति कृतिः । 'देवाग्निं सुवाः
सर्वे' इति च । अत्र 'संस्मरणं नहि' इत्यर्थः पाठः ।

”

'यद् ब्राह्मणास्तुष्टतनावदन्ति तद्वेद्यताः स स्मरन्नाचरन्ति' इति स्मृत्युक्तम् ।

२(†)

ये गृह्योक्तः प्रत्ययः पदान्तरात्प्राप्तः, तेषां पारिजादि नास्ति ।

३(†)

'पितृ' शब्दोऽत्र नास्ति ।

1730. कर्कस्तु,—

वैश्वदेविकेऽपि हुत शेषन्दद्यात् पात्रालम्बन सामर्थ्यादित्याह । अतएव

1731. घृताभ्यक्तमन्यदन्नं वैश्वदेविके दद्यादिति दुण्डुराह ।

1732. तैत्तिरीयास्तु,—

अनग्नयोऽव्यग्नौ करणं कुर्युरित्युक्तम् १(*) ।

1733. विद्यपकाशे,—

साम्निरौपासनेऽनग्नि रग्नौ कुर्वीत लौकिके ।

पाणौ होमे प्रशंसन्ति नत्वापस्तम्बशाखिनः ॥२१२८॥

स्नातका विधूरा वास्युर्यदिवा ब्रह्मचारिणः ।

अग्नौकरण होमन्तु कुर्युस्ते लौकिकेऽनले ॥२१२९॥

अथाश्रामे मनोज्याति रुद्रध्य व्याह्वनीहुं नेत् ।

सन्ध्यायार्गि तत्र होमं कृत्वा तं विस्ृजेत् पुनरिति ॥२१३०॥

1734. तत्प्रकारस्तु,—

अग्निन्धानाद्याज्यभागान्ते यन्मेमतेत्याहर्मन्त्रैः सप्तात्राहुतयः ।

षडाज्यस्येति त्रयोदश व्यत्ययोवृहतोनामिति २(†) ।

अयं होम प्रकारस्तु मासे आद्ध एव तत् क्रमोक्तेः ।

सेऽपि स्मात्ताग्न्यभावे न कार्य्यः । कार्य्योवेत्यन्ये । आब्दिकादि
आद्धेषु स्मार्त्तपर्वणविधिरेव विशेषानुक्ते रिति दिक् ॥

—*—

अथ परिवेशनम् ।

—*—

1735. अत्र शौनकः,—

भाजनान्यथ संशोध्य घृतमादाय मन्त्रतः ।

विधिना देवं पूर्व्वन्तु परिवेशंस (वेषण) माचरेत् ।

इति । मन्त्रोमूर्द्धान्दिव-आमासुपक्वमित्यादिः ३(‡) ।

१(*) अग्नौकरणमिति कान्दसः ।

१(†) षडाज्याहुतौः त्रयोदश संख्याकाः । अन्या आहुतयः । अथ 'साक्षिक आह्वे इत्यन्व पाठः'
ब्रह्मन्वा यथा—'अग्निरैतु प्रथमः' (१) 'इमामग्निस्त्रायताम्' (२) 'द्यौस्तैष्टन' (३) माते
पृथु' (४) 'अग्नज्जं पौनस्तं' (५) 'पृथु सत्वरज्जतम्' (६) इति विनाष्टपञ्चतौ
तुल्यकालायाः ।

१(‡) षड्द यजुः सं ७, २४।११।८ ।

1736. भविष्ये,—

फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वेनैव परिवेषणे ।

भार्यया आद्धकालेतु प्रशस्तं परिवेषने १(*) ॥२१३१॥

1737. ब्रह्माण्डे,—

ना पवित्रेण नैकेन हस्तेन नविना कुशम् ।

नायासेनायसेनैव आद्धेतु परिवेषयेत् २(†) ॥२१३२॥

1738. वसिष्ठः—

आयसेनतु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाताच नरकं व्रजेत् ॥२१३३॥

1739. हारीतः—

सौवर्णराजताभ्याश्च खड्गेणोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः ॥२१३४॥

1740. यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं(सं)ध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृत-पायसे इति ३(‡) ॥२१३५॥

1741. संग्रहे,—

काष्ठेनायसदर्व्यान्नं यदन्नं आद्धकर्मणि ।

हस्तेनापिच यदन्नं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥२१३६॥

1742. काष्ठदर्वीनिषेधस्तू दुम्बरान्यपरः । हारीतेन तद्विधानात् ।

1743. आचार्यस्तु,—

औदुम्बरमयाः शस्ता दर्व्याद्याः आद्धकर्मणि ।

दर्व्यैव सर्व्वं दातव्यं न हस्ताद्यैस्तु किञ्चन ॥२१३७॥

1744. काष्णाजिनिः—

दर्व्या दीयते यच्चान्नं समस्तव्यञ्जनानि च ।

उदकञ्चैव पक्वान्नं नोदर्व्यातु कदाचन ॥२१३८॥

१(*) भाष्येति—'गृह्णात्रः पितरो दत्त' इति गृह्णी पश्येत् । दक्षिणैर्मासेषु पत्रा
वेक्षितमाज्यं प्रशस्तं विहितम् ।

२(†) अत्र घृत पायस मिलनः पाठः ।

३(‡) अत्र आयासेन अतिक्रिय स्वीकारेण, अग्निष्ठया वा ।

हस्तदेयानि दर्व्याच दर्व्या देयानि हस्ततः ।
दत्तानि विप्रोयोऽश्नीयान् सोऽश्नीयानमूत्ररेतसी ॥२१३६॥

1745. घृद्धशातातपः—

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनं समम् ।
भोजनादौतु तद्देयं न देयं आद्धकर्मसु १(*) ।

1746. विशेषः, प्रचेताः—

ओदने परमान्नेवा पात्र मासाद्य मूढधीः ॥
घृतेन पूरयेत् पात्रं करस्थं नकदावन ।
शून्ये करे पूरितं यद् तदघृतं रुधिरम्भवेत् ।
तस्माद् घृतादि पात्राणि भुमावेव निधापयेत् ॥२१४१॥

1747. संग्रहे,—

हस्तदत्तन्तु नाश्नीयाल्लवणं व्यञ्जनादिकम् ।
अपक्वं तैल पक्वञ्च हस्ते नैव प्रदीयते ॥२१४२॥
इष्टमुष्णं हविष्यञ्च दद्यादन्नं शनैः शनैः २(†) ।
असं कल्पितमन्नं यत् पाणिभ्यां यदुप स्पृशेत् ॥२१४३॥
अभोज्यन्तद्भवेदन्नं पितृणां नोप तिष्ठति ।

1748. अत्रिः—

अकृतेत्वन्न संकल्पे यः पात्रं चोद्धरेद् द्विजः ॥२१४४॥
वृथा भवति तच्छ्राद्धं दाताच्च नरकं व्रजेत् ।
अन्नं दत्तं न गृह्णीयाद् यावत्तोयं न संपिबेत् ।
अपीत्वा (दत्त्वा) मर्ह्यदन्नं निराशाः पितरोगताः इति ॥२१४५॥
परिवेषणं सव्येनैव पित्र्येऽपि कार्यम्, सव्यहस्तेन । नच परिवेषण-
मिति पारिजातोक्तेः । ३(‡) दुण्डुस्तु—ततोऽपसव्ये न दैव पितृनीथेन
पित्रे परिवेषणं कार्यम् । हुत शेषन्दत्त्वा पात्रमाल्भ्यमुत्तवावशिष्ट-

1749. मन्नन्दद्यादिति कात्याय नोक्तेरित्याह ॥

१(*) 'मूर्धनमिति' शक्य यजुः ७।३।३३।८ । 'मूर्धन्योतिः' शक्य यजुः, २।१३ । 'सदध्यस्य
शक्य यजुः—१५।५५ ।

याव पूजनादौ पात्रेषु दीयं न तु हस्तेन इति ।

अथ पात्रोति इति शिशुः पाठः ।

२(†) अथ 'इष्टमुष्णं', 'दुष्टमुष्णं' इति च पाठान्तरवत्तमिति ।

३(‡) परिवेषोक्तेः इति शिशुः पाठः ।

अथ पात्रालम्भः ।

—*—

1750. चतुर्विंशतिमते,—

उत्तानं दक्षिणं सव्यं नोचं पात्राण्युप स्पृशेत् ।

1751. हस्तं कृत्वेति शेषः । याज्ञवल्क्यः—

दत्वान्नं पृथिवी पात्रमिति पात्राभि मणत्रणम् १(*) ।

कृत्वेदं विष्णु रित्य ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥२१४५॥

1752. बौधायनः—

विप्राङ्गुष्ठेनानखेनानु दिशतीति ।

1753. अत्र विशेषमाह, धौम्यः—

परिवर्त्य नखाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।

तथा,—

उत्ताने नतु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठं-निवेशणम् ॥२१४६॥

यः करोति द्विजो मोहात्तच्च रक्षांसि मुञ्चते ।

1754. अङ्गुष्ठं निवेशन फलमाह, यमः—

निरङ्गुष्ठन्तु यच्छ्राद्धं वह्निर्जानुच यत् कृतम् ॥२१४७॥

वह्निर्जानुच यद् मुक्तं सर्वमेवासुरम्भवेदिति ।

तथा,—

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च द्रूयाद्रुतस्व च क्रमान् ॥२१४८॥

सम्बन्ध नाम गोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृ क्रमादुदीर्यति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥२१४९॥

हस्तेनामुक्त मन्नाद्यमिदं मन्नं मुदीरयेत् । २(†)

चतुर्थ्या दैव पूर्वेन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥२१५०॥

दत्तं यद्वास्यमानञ्च आतृप्तो न ममेति च ।

अत्र सङ्कल्प्योदकं द्विजहस्ते देयम् ॥२१५१॥

१(०)

‘पृथिवीने पात्रं योः पिधानम्, न चाण्य सृष्टेः सृष्टेः सृष्टम् शरीरि’ इति; ‘इदं विष्णु
विचक्रमे’ श्रुति, यजुः ५.१५ । ‘अवाङ्गुष्ठं तज्जन्मोर्ध्वेनैव तीक्ष्णम् ।

‘खाने म जनकालेन सख्ययोग्यभयोरपि ।

वह्निर्जानुचं कार्याणि तददाचमं कृतम्’ इति ।

२(†)

अथ ‘अमुक्तमवादि’ इत्यर्थः पाठः ।

1755. तथाच, धर्मप्रदीपे,—

सिद्धान्नस्य तु सङ्कल्पो भूमात्रेव प्रदीयते ।
हस्तेषु दीयमानं यत् पितृणां नोपतिष्ठते ॥२१५२॥
भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानाञ्च विशेषतः ।
तत्रीपतिष्ठते दत्तं नच हस्ते कदाचन ॥२१५३॥
वैश्वदेवस्य वामे तु पितृ पात्रस्य दक्षिणे ।
सङ्कल्पोदकदानं स्यान्नित्यं श्राद्धे यथारुचि इति ॥२१५४॥

ततः,—

येदेवासो-येचेह-जपेणमणत्रो यथाक्रमम् १(*) ।
देवताभ्यस्तथा मणत्रं जप्त्वा ब्रह्मार्पणश्चरेत् ॥२१५५॥

1756. प्रचेता :—

आपो (अपो) ज्ञानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्क्रिन्तथा ॥२१५६॥
सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।
जप्त्वा यथा सुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेऽपि वाग् यताः ॥२१५७॥
यथा सुखं जपध्वमिति वाच्यमित्यर्थः ।

1757. अपोशाने विशेषः, संग्रहे,—

अपोशानं वामभागे सुरापानं समं भवेत् ।
दक्षभागे तु यः कुर्यात् सोमपानं फलं लभेत् ॥२१५८॥
पुनरापूर्यापोशानं सुरापानं समं भवेत् ।
तस्माद् पोशानं सद्योग्राहं नैव विलम्बयेत् ॥२१५९॥
अपोशानं ग्रहणं नित्यं भोजनश्रित-पर्युत्तनादीनां अपि प्रसाधति ।
अत्र बलिदानान्तु निषिद्धम् ।

-
- १(०) 'ये देवासां दल्येकादशस्य' इत्यादि गृह्य, यजुः ७ १८ ।
 ,, 'येचेह पितरो ये वनेष्ट' इत्यादि ,, १८ ४७ ।
 ,, 'देवताभ्यः पितृभ्यश्चेतं साक्षाः' ।
 ,, 'ब्रह्मार्पणम्,—'तत् कुर्वन् सदपणम्' इति श्रीभगवद्गीतायाः, येन यद् धर्मकृत्यं चतुष्टितं
 तत्तदन्तं तत्, तच्च परमगुरो परमेशे समर्पणं विद्वत्तम् ।
 ,, 'मधुवातेति षडक्षयं जपेत् । सावित्रीं गायत्रीं मित्यर्थः ।
 'आपोशानं' मित्यत्र भिन्नः पाठः ।

1758. तथाच, भरद्वाजः—

पशुर्गुक्षणमपोशानं वलिदान-निवर्जितम् ।
 आह्न भोक्ता विगेषेण कुर्यात् प्राणाहुनीरथ ॥२१५६॥
 पितृणा मन्न मादाय वलिं यस्तु प्रयच्छति ।
 आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥२१६०॥

1759. हेमाद्रा वज्रिः,—

वस्त्रेवाप्यथवाऽदत्तै भूमौ यो नित्तिपेद्वलिम् ।
 तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम् ॥२१६१॥
 केचिदाज्येन कुर्वन्ति भूमावस्त्रेनचै वलिम् ।

तन्न,—

पायसेन तथाज्येन मायान्नेन तथैवच ।
 प्र(न)कुर्याद्वलि दानन्तु औदनेन प्रकल्पयेदिति ॥२१६२॥
 नित्य भोजने तन्निषेधाद्विध्य भावाच्च ।

यत्त,—

स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नं कल्पनान्ते वलिहरेत् ।
 इति वचनं तदेव (क) कर्म विषयम् ।

1760. कात्यायन सूत्रे,—

अनश्नन्सु जपेद्ब्रह्महति पूर्वार्धं गायत्रीं-सप्त (कृत्) त्रिवारांच (त्रिर्वा)
 रक्तोग्नीः, पिङ्गमन्त्रान्, पुरुषमूक्तम प्रतिरथ मन्यानिच पवित्राणि,
 इति (†) ।

1761. अनश्नत्सु अशुज्जानेषु । सौरपुराणे,—

रौद्रञ्च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद् ब्राह्मणांस्ततः १(०) ।
 ब्रह्मविष्णवर्क रुद्राणां स्तोत्राणि विधिध्यानित्वा ।
 वैष्णवं सोमसूक्तञ्च पावमाणीश्च शक्तितः ॥२१६३॥

अवाहुती रिति बहुवचनं आहुतेः पञ्चत्वान् प्राणादिच ।

१(०)

पुष्टसूक्तं 'सृष्टसृष्टीर्वा' इत्यादि षोडशं गंजकम् । शुक्ल यजुः २.११ ।

”

‘अप्रतिषयम्’ अथ प्राप्नोति इति भिन्नः पाठः ।

”

अपराणि पवित्राणि सूक्तानि जपेत् । सौरसूक्तं—‘उदुत्यमित्यादि’ १।४।७।—७।८।११ ।

१।८।६ । ७।२।११ । ७.८।१२ ।

मण्डलं ब्राह्मणन्तद्वत् प्रीतिकारिच यत् पुनः ।

अभावे सर्वविद्यानां गायत्री-अपमानरे दिति ॥२१६॥

1762. अग्निः,—

हुंकारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्यापि वक्षेद्गुणान् ।

भूतलाद्वाद्धरेत् पात्रं भुञ्जन् हस्तेन वा पिवेत् ॥२१६॥

पौढं पादोवहिः कच्छो बहिर्जानु करोऽपिवा ।

अङ्गुष्ठेन विनाश्याति सुखं शब्देन वा पुनः ॥२१६॥

आपोनिपिठेऽन्नश्च पीताश्चेद्भाजनेऽपिवा ।

इत्थमश्वन् द्विजः—(आहं) हत्वा गच्छत्यधोगतिमिति ॥

1763. वृद्धयातातपः—

अपेक्षितं पाक्षितम् आह्वयं मुष कल्पितम् ।

न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृ यातकः ॥२१६॥

यत्,—

आह्वं द्विजो नैवदम्यन् वा स्वीद्वदपयेत् . इति यद् यत् दम्यं तत्

1764. (लु) सत्यादिन यत्तु विषयम् । आह्वान ईदृश्य विषयं ते हेमाद्रिः .

1765. हारीतः—

ऊर्ध्वपाणिश्च पिहसन् सक्रोधो विश्वं प्रशब्धितः ।

भग्नं पृष्टश्च यद् भुङ्क्ते न तद् प्राणिनां वेदितम् १(*) ॥२१६॥

नान्नपानादिकं शरीरे धारयेत् पुनतः कथञ्चिन् ।

अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा धारयेद्वस्त संक्षयेति ॥२१७॥

1766. नारदः—

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्ते जापदि द्विजः ।

नञ्चात्र भुङ्गते आहं निराशः पितृभिर्गतः । २१७॥

१. *

यौत्र मूक्तम्, रुद्रपञ्चाध्याय, अमृत-ममकान्वितं वा रुद्र वा ।

”

विष्णु-मूक्तम्— परं मातया' इत्यादि—सहस्र वितदेरयेयाम्' इत्यन्तम् ।

१।१।२४, २।२।२४, १।२।२, ८।७।२ । एतद् वचनोक्तानां सर्वमूक्तानां अभावे परमाचरो गायत्री अपेक्षितः । निबन्धोक्तानपि पठेत्,—

”

सीममूक्तम्

”

पायमानमूक्तम्

”

मण्डलमूक्तम् ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्याद् विप्रः कथञ्चन ।

अन्यत्र—

दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्राद्वा तथासक्तुश्च पदञ्च ॥२१७२॥

भूक्ता पीत्वा च यः कश्चिद्रिक्तं पात्रं समुत्सृजेत् ।

सनरः क्षुत्पिपासात्तो भवेज् जन्मनि जन्मनि ॥२१७३॥

तथा—

न स्पृशेद्ग्रामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कथञ्चन १(*) ।

न पादं न शिरोवस्ति न पद्मा भाजनं स्पृशेत् ॥ २१७४॥

1767 वृद्ध शतातापः—

पिबति पतितं तोयं यदि भोजन-भाजने ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।

1768 इतिहासे—

यावदुष्णमवत्यजं यावद्भुजते वाग्यताः २(†) ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥२१७५॥

हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरो यावदपिताः ३(‡) ।

पितृभिस्तर्पितैः पश्चाद्वक्तव्यं शोधनं हविरिति ॥२१७६॥

1769 विप्राणां मिथस्पर्शे शङ्कः—

श्राद्धपङ्क्तौतु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥२१७७॥

1770 अन्योच्छिष्टस्पर्शो, सएव—

उच्छिष्टलेप संस्पर्शे प्रज्ञात्यान्येन वारिणा ।

भोजनान्ते नरः स्नात्वा गायत्रीनिशतं जपेत् ॥२१७८॥

1771 अन्योन्यं भोजनपात्रस्योच्छिष्टस्पर्शं, व्यासः—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शे स्पृष्टपात्रं विहृत्य च ।

सर्वान्नं पूर्ववत् क्षिप्त्वा भोजयेत्तद्विजोत्तमः ॥२१७९॥

१(०) 'भुञ्जानोऽन्नं कथञ्चन' इत्यपि पाठः ।

२(†) : 'इतिहासः पुराणं वाकोवाक्यानि कायणं' इति श्रुतिः । भुञ्जन्ति इति भिन्नः पाठः ।
विप्रयोऽन्नादशयोऽर्थः भिन्नो भुञ्जानयोः स्पर्श इति ।

३(‡) तर्पिताः इति पाठान्तरम् ।

1772. चिहत्यापसार्य । गुदप्रसारेतु, भरद्वाजः—

भुज्जानेषु च विघ्रेषु प्रमादात् कृषते गुदम् ।

पादकृच्छ्रं व्रतं कृत्वा त्वन्यविघ्नं वियोजयेत् १(*) ॥२१७६॥

तदानीं तत्क्षणे, पाद्यादिना सम्पूज्य भोजयेदित्यर्थः ।

सर्व्वस्त्रावेतु, सर्व्वेषान्तु गुदस्त्रावे पुनः श्राद्धं समाचरेदिति ।

स एव ।

चण्डालादिभिर्द्रष्टुः सन् श्राद्धं भुञ्जन् द्विजोत्तमः ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा स्नात्वा देवी सहश्रकम् २(†) ।

1773. जपेदिति शेषः ।

वमने तद्बभूवः । निमग्नितस्य श्राद्धे वै भोजने मुखनिः सृते ।

तदैव होमं कुर्व्वीत स्वाग्नौ कर्त्ता समाहितः ३(\$) ।

प्राणादि-पञ्चभिर्मन्त्रै यावद्द्वात्रिंश संख्यया ॥२१८०॥

द्वात्रिंशदाहतीहुं त्वा श्राद्धशेषं समापयेत् ।

ब्राह्मणस्तु ततः स्नात्वाह्यन्नप्राशनमाचरेत् ४(S) ॥२१८१॥

इन्द्राय सोमसूक्तेन श्राद्धयिग्नौ यदाभवेत् ।

अग्न्यादिभिर्भोजनेन श्राद्धं सम्पूर्णमेवहीति ॥२१८२॥

1774. अत्राग्न्यादिभिरिति,—

लौकिकाग्निस्थापन-चरुभिर्वा आज्यभागान्ते, पितृनाम गोत्र पूर्व्वकं, अग्नौ पितृनावाह्य सम्पूज्याग्नत्यागं कृत्वा, प्राणादिभिर्द्वात्रिंशदाहुती-
श्चरुणाहुत्वा सूक्तं जपेदित्यर्थः । भोजनेति—पुनः श्राद्धेनेत्यर्थः ।
तेन होमः पुनः श्राद्धञ्चेति ऋग्विधाने यज्ञद्वयमुक्तम् । सूक्तजप-
स्तुभयानुगतः । तन्नेयं व्यवस्था—पिण्डदानोत्तरं वचने सति
होम एव, न श्राद्धमावर्त्तयेत् । पिण्डदानात् प्राग्वमनेतु तद्दिने
श्राद्धेन श्राद्धशेषं समाप्योपोस्यच परेद्युः श्राद्धावर्त्तनं कुर्यात् ।

- १(*) अत्र पादप्रचालनं कृत्वा इत्यन्वः पाठः । पादकृच्छ्रं प्रायश्चित् कृत्वा अन्य विघ्नं
नियोजयेदिति च पाठाद्यः ।
२(†) 'देवी सहस्रकम्' सहस्र संख्यायुक् देवी सूक्त ओसूक्तञ्च जपेत् । अथवा तन्नितां गायत्रीं
जपेत् । 'अष्ट प्राशन माचरेत्' इत्यत्रात्र प्राशन माचरेदिति च पाठः सङ्गतः ।
३(\$) 'सूक्तजपञ्च' इति पाठः सम्यक् ।
" स्नायी = स्नौय गृहीताप्रापिति ।
४(S) पुनः श्राद्धं विदध्यात् ।

प्राधान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता ।

अतो भुक्ति क्रियाहानौ श्राद्धं नैवानु मन्वते १(*) ॥२१८३॥

1775. इति स्मृति संग्रहोक्तः,—

अत्र श्राद्धावृत्तिं न मन्वान इत्युक्त्या पिण्डदानोत्तरं वमने होममात्रं कार्यमिति गम्यते ।

तथा,—

श्राद्ध पङ्क्तौतु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमते यदि ।

लौकिकार्गिं प्रतिष्ठाप्य त्वच्च येत्तु हुताशनम् ॥२१८४॥

तथा,—

एकत्रैव यदा विप्रो भोजने च्छर्दितो यदि ।

तदैवार्गिं समादाय होमं कुर्याद् यथाविधि ॥२१८५॥

इत्यादि [दौ] प्रथमपक्ष साधकानि वचनानि ।

द्वितीय पक्षे तु—स(श)म्बधाने,—

भोजनोपक्रमादूर्ध्वं प्रक्रमात् पृथ्वतो यदि ।

श्राद्धविप्रो पुनः कार्यं जपहोमो न तृप्तिर्दौ ॥२१८६॥

1776. स्मृतिसंग्रहे—

अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमेत् ।

पुनः पाकात् कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥२१८७॥

पिण्डदानं श्राद्धमित्यर्थः । तथा,—

अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमेत्तदा ।

पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद् यथाविधि ॥२१८८॥

तथा,—

पित्रर्थाणां त्रयाणां हि पिता च वमते यदि ।

तद्दिने चोपवासः स्यात् पुनः श्राद्धं परेऽहनि ॥२१८९॥

तथा,—

देवात् कर्त्तुं वमने वा तद्दिनं परिषर्जयेत् ।

उपोष्याथ द्वितीयेऽहि पुनः श्राद्धं समाचरेदिति—

द्वितीयपक्षे साधकं वचनम् । अत्र पुरोडाश-चतुर्द्धाकरणन्यायेन-
ब्राह्मण शब्दस्य पित्र्यब्राह्मण परत्वात्, पिण्डदानात् पूर्वमपि
दैवविप्रवचने होम एव, पुनः श्राद्धं विधेयम् । अङ्गत्वास्य, एवं
पितेति विशेषश्रवणात् पितामहादावपि ज्ञेयम् । तयोः प्राधान्येऽपि
वाचनिककत्वात् । एतेन पितामहादिवचने पुनः श्राद्धवादी परास्तः ।
अथ पितृशब्द आद्यपरः, तेन मातामहादि श्राद्धेऽप्येवमेवेति प्रष्टव्यम् ।
द्वितीयेऽहि श्राद्धविधानमपि मासिकाब्दिकेष्वयम् १(*) ।

दर्शादौतु तदेवामश्राद्धं कार्यम् ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामाम श्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

1777. अमावास्यादि नियतं मासं वत्सरादत इति मरीच्युक्तेः ।

1778. श्राद्धेऽपिण्डदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्यः २(†) ।

भोजनाग्नौकरण-पिण्डदानानि त्रीण्यपि प्रधानमिति हेमाद्र्यादयः ।
तेनात्र सर्वेषामविरोधः । यान्यपिण्डकानि, संक्रान्तिनित्य-
सांकल्पिक-वृद्धि-मद्या-श्राद्धादीनि, तेषु भोजनस्यैव प्राधान्यात्, पुनः
श्राद्धकरणमेव ।

भुजि क्रियायाः प्राधान्यं श्राद्धे संकल्प संज्ञकं ।

तद्वैव पितृविप्रस्य रूपज्ञाते पुनः क्रियेति ॥२१६०॥

संप्रहोक्तेरिति सर्व्वमनवद्यम् ।

तथा,—

अर्द्धभुक्तेतु यो विप्र स्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

हतं दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोप पातयेत् ॥२१६१॥

अत्र जलपानमाचमनम् ।

भुज्जानेषुच पित्रेषु योऽश पात्रं विमुञ्चति ।

स मरुः सच पापिष्ठो ब्रह्मणः स खलूच्यते ३(‡) ॥२१६२॥

१(०) आदिकादि च पम् ।

२(†) कर्काचार्यः—कात्यायन श्रौतसूत्रादि भाष्यकारः । 'मासिकाब्दिक श्राद्ध परम्' इति
भिन्नः पाठः ।

३(‡) स मरुः इत्यत्र पा १० दृश्यते

1779. इति स्मृतेः ।

1780. भोजनानन्तरं कर्त्तव्यमाहाश्वलायनः—

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षममी मदन्ते'ति च सम्पन्नं पृष्ट्वा यद् यदक्षमुपभुक्तं तत्तत् स्थाली पाकेन सह पिण्डार्थं मुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् 'अभिमतोऽनुमते वेति' । अभिमतो विप्रैः स्वीकृतुमिष्टे १(७) ।

1781. कात्यायनस्तु, तृप्तान् ज्ञात्वाभ्रं प्रकीर्य स्वकृते सकृदपोदत्वा पूर्व-
वद् गायत्रीं जपित्वा 'मधुमती मधुमध्विति च' तृप्ताः स्थेति पृच्छति
तृप्ताः स्म इत्यनु ज्ञातः । शेषमन्नं मनुज्वाप्य सर्वमन्नमेकतः
उद्धृत्योच्छिष्टं समीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादि
त्याह । कमोऽत्र यथा शाखं ज्ञेयः ।

1782. शौनकः ।

अन्नशेषैश्च किं कार्यमिति पृच्छेत् ।

तां स्ततः तदिष्टेः सहभोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिं पूर्वकं प्रदद्युः ।

सकलं तस्मिन् स्वीकृत्युर्वा, यथाकचि प्रश्ने विशेषमाह,—

1783. विष्णुः—

पित्रे स्वदितमिति गोष्ठ्याम्, सुश्रुतं सम्पन्न मित्यभ्युदये दैवैरोचत
इत्यायुष्यमिति स्वैरिषु,—स्वैरिष्वैच्छिकं श्राद्धेषु ।

1784. याज्ञवल्क्यः—

अन्नमादाय तृप्ताः स्थः शेषं चैवाणु मान्यच ।

तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥२१६२॥

1785. अत्र विकिरविधिः, कातीये—

आलापमानां पिण्डान्ते तथा तत् सूत्रात् २(१) ।

1786. माधवीये प्रचेताः—

सार्वभर्णिफमादाय 'ये अग्नीति' भुवि लिपेत् ।

विकिरं दर्भपक्वा (पंक्त्यां) यां जलेन परिषेचयेत् ॥२१६३॥

1787. वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

विकिरं भुवि सन्दद्या दुच्छिष्टेभ्यः षडङ्गुलम् ।

उच्छिष्टं स्थोत्तरे भागे पिण्डं दद्यात् षडङ्गुलम् ॥२१६४॥

१(७) अत्र 'अभिमत' इत्यत्र पाठः ।

१(१) 'पिण्डान्ते पिण्डं शेषान् विकिरेदिति ।'

1788. गोमिलः—

असोमपाश्च ये देवा यज्ञ भाग विवर्जिताः ।
तेषां मन्त्रं प्रदास्यामि विकिरं वैश्व देविकम् ॥२१६५॥
असंस्कृत प्रसीता ये भागिन्योयाः कुलस्त्रियः ।
दास्यामि ताभ्योविकिरमन्त्रं ताभ्यश्च पैतृकम् ।
इति मन्त्रौ समुच्चार्य विकीर्यान्त्रं यथाक्रमम् ॥
'येऽग्निदग्धा' मन्त्रेण शेषं भूमौ निवेदयेत् १(*) ॥२१६६॥

मन्त्रस्तुः—

'येऽग्नि दग्धा नाग्नि दग्धा जीवा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु पराङ्गति मिति ॥२१६७॥

1789. उच्छिष्टं प्रति प्रतिपत्तिमाह, मनुः—

उच्छेषणं भूमिगतं अजिह्वस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्यै भागधेयं प्रचक्षते ॥२१६८॥
यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विज सत्तमः ।
तस्मादन्नं त्यजेद् भूमौ वामभागेषु(तु) पैतृके ॥२१६९॥
यजमानकुलेजाता दासा दास्योऽन्नकाङ्क्षिणः ॥
ते सर्वे वृत्ति मायान्तु मया दत्तेन भूतले इति ॥२१७०॥

इत्ययञ्च मन्त्रः ।

ततश्चापोशनं दद्याद् विप्राणां पितृ पूर्व्वकम् ।
देवपूर्व्वं भवेच्छाद्धं वर्जयित्वा विसर्जनम् ॥२२०१॥
प्रश्नं च दक्षिणाञ्चैव भूक्तेष्वचमनं विनेति ।

1790. विष्णुः—

उदङ्मुखेष्वचमन मादौ दद्या ततः प्राङ्मुखेष्विति ।

1791. हेमाद्रौ, वाराहे—

हस्तं प्रक्षाल्य यज्ज्ञापः पिवेद्भुक्तवाद्विजोत्तमः ।
तदन्नम शूरे भुक्त्वा निराशाः पितरो गताः ॥२२०२॥

१(*) 'येऽग्निदग्धा येऽनग्नि दग्धाः' इत्याद्यर्थे मन्त्रः । —मन्त्राय 'अग्नि दग्धा ये जीवा ऽऽप्य
दग्धाः कुलेमम । भूमौ दत्तेन तीर्थेन तृप्ता यान्तु पराङ्गतिम्' इति आत्यनरि ।
तथादन्नं—इत्यत्र तेषोऽन्न मिल्यते ।

प्राणाग्नि होत्री गण्डूष करणात् पूर्व हस्तं प्रक्षालये इयवि ।
हतं देवं च पित्र्यञ्च आत्मानं चोपघातयेत् ॥२२०३॥

1792. संग्रहे—

पवित्रं ग्रन्थिमुत् सृज्य मण्डले भुवि निक्षिपेत् ।
हस्तादीन् क्षालयेद् विद्वान् चङ्गरावादौ च कुत्रचित् ॥२२०४॥

1793. व्यास :—

ताम्बूलोद्गरीरणं चैव गण्डूषोद्गरीरणन्तथा ।
कांस्य पात्रे तथा ताम्रे न कुर्वीत कदाचन ॥२२०५॥
उष्णादकैर्धान्य चूर्णैः करौ श्मश्रुणि शोधयेत् ।
कर्त्ता पवित्र मुत्सृज्य क्षालयेत् पाणि पादकम् ॥२२०६॥
आचम्योच्छिष्ट सामीप्ये पिण्डदानं समाचरेदिति १(*) ॥

1794. अथ पिण्डदानम् ।

तद्यार्चनोत्तरं, प्र(अ)करणोत्तरं, २(+), भोजनोत्तरं, विकिरोत्तरम्,
स्वधावाचनोत्तरम्, विप्रविसर्जनोत्तरंवेति ।

1795. हेमाद्रौ, स्मृतिषु, सूत्रेषु पक्षा उक्ताः ।

तेषां यथावत्तद्द्रव्यवस्था द्रष्टव्या ।
प्रेत श्राद्धेषु पूर्वम्, अन्येषु भोजनोत्तरमिति शिष्टा अप्याहुः । तत्रापि
विसर्जनात्पूर्वमाचान्तेषु, नाचान्तेषु वा विप्रेषु पिण्डदानं कार्य-

1796. मित्याश्वलायन-कात्यायनौच वदतः । तथा च तत् सूत्रम्—
भुक्तवत् स्वाचान्तेषु पिण्डास्मिद्द्रव्यात् । आचान्तेष्वेक इति ।
अनाचान्तेष्वचान्तेष्वित्य पर इति च ।

1797. आपस्तम्बस्तु, —

विसर्जनोत्तरमाह । भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैषम्, दक्षिणा-

1798. प्राग्दर्भान् संस्तोष्यति सूत्रेणजातृकर्णः ।

व्यास(म)मालं समुत् सृज्य हस्तमालमथापिवा ।

उच्छिष्ट—देशान् पिण्डांस्तु शुद्धभूमौतु निर्वपेत् ॥२२०॥

सिकतामि मृदावापि वेदी दक्षिणनिम्नगा ।

काव्यां सा पिण्डदानाय गोमयेनोपलेपनम् ॥२२०॥

1799. आद्वलापनः—

स्फेण लेखानुलिखेत् । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति
तामभ्युक्ष्य, सकृदच्छिन्नैरवतीर्थ्य प्राचीनावीती रेखां त्रिरुक्केनोप-
नयेत् । शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां पितामहाः शुद्धन्तां प्रपितामहा
इति, तस्यां पिण्डान् प्रीणयात् । पराचीनं ते पाणिना पित्रे पिता
महाय, प्रपितामहायैतत्तेऽसौ येनात्रत्वा मन्त्रानिति १(*) ।

1800. उल्लेखनं कराभ्यामुक्तम्, पारस्करेण ।

कराभ्यामुलिखेत् स्फेण कुशीर्वापि महीं द्विजः ॥२२०॥

अथ वैककरेणैव लेखां यत्नेन कारयेत् ।

एवं मातामह आद्वे एकोद्विष्टे विकल्पिता ॥२२१॥

1801. अत्रोल्मुख निधान मुक्तं, कात्यायनसूत्रे—२(†) ।

1802. उल्लेखं परस्ताभिर्दध्यादिति ये रूपाणीति । अकरणेऽनर्थः शतपथ
ब्राह्मणे उक्तः । यद् ब्राह्मणः अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो वृदाति
असुररक्षांसि ह्रैषां तद्वि मन्थत इति ३(‡) अत्र भिन्नः पाठः ।

1803. तच्च प्रतिपादनं कार्यमिति द्रुष्टुः ।

आरादुपकारकारकत्वादेकमेवेत्यन्ये ।

1804. याज्ञवल्क्यः—

सर्वमन्नमुपादाय सतिल दक्षिणा(युतः)मुखः ।

उच्छिष्टं सन्निधौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृ यज्ञवत् ॥२२१॥

केचित् पिण्डेषु मासान्नं वर्जयन्ति ।

माषा आद्वेषु वैग्राह्या वर्ज्याश्चैवाग्निपिण्डयोः ।

ब्राह्मणेषु यथामद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयो रिति ॥२२१२॥

तथा,—

माषान्नं पायसं दद्यात् आद्वे गव्यं विशेषतः ।

माषान् सर्वत्र वैदद्यात् पिण्डेचाग्नौच वर्जयेत् ॥२२१३॥

१(*)

सकृदाच्छिन्नैः कुशैरित्यर्थः ।

"

अथ पाठान्तरं 'यद्वात्रवौति येऽनिधायोल्मुकं पितृभ्योददत्यसुरारक्षांसि ह्रैषां तद्वि मन्थत
इति च ।

२(†)

अथ वैदिदाङ्, उल्लेखः ज्वलितदीपमदुल्लेखति ।

३(‡)

अथपि भिन्नः पाठः ।

इति स्मृतिभ्याम् १(*) ।

तिलमन्त्रं चपानीयं धूपदीपं पयस्तथा ।

मधुसर्पिः खण्डयुतं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥२२१४॥

अत्र खण्डः शर्करा २(†) ।

अन्नाष्टमत्वमन्नपरित्यागेन तस्य प्रधानं द्रव्यत्वात् ।

1805. कात्यायनः—

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु अवनिज्य यथार्हतः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत पित्रादीनां यथा क्रमम् ॥२२१५॥

तथा, अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनैश्चेति पात्रतः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥२२१६॥

मातामह प्रभृतीनां मेतेषामेव नामतः ।

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य त्र्यङ्गनैरूपं सिच्यच ॥२२१७॥

अवनेजनवत् पिण्डान् दद्याद् विल्व प्रमाणकान् ।

दर्भाश्च-सकृदाच्छिन्नाः । तल्लक्षणन्तु—

समूलोत्खातदर्भास्तु सकृदाच्छिन्न संज्ञकाः ।

तन्मूल भाग देशेषु पिण्डदानं प्रशस्यते ॥२२१८॥

1806. शातपथेऽपि—

‘उपमूलोदितानि सकृदाच्छिन्नानि भवन्त्यग्रमिव वै देवानाम्, मध्यमिव मनुष्याणाम्, मूलमिव पितृणामिति ।

उदितानि सकृदाच्छिन्नानीत्यर्थः ।

1807. पिण्डप्रमाणमाह,—अङ्गिराः ।

कपित्थविल्वमात्रान् वा पिण्डान्दद्याद्विधानतः ।

कुक्कुटाण्ड प्रमाणान् वाऽऽमलकैर्वदरैः समान् ॥२२१९॥

1808. धूम्रः—

कपित्थस्य प्रमाणेन दद्यात् पिण्डान् समाहितः ३(‡) ।

तत् समं विकिरन्दद्यात् पिण्डान्तेतु षडङ्गुले ॥२२२०॥

१(*) इति भ्यामिति—इयोर्वचनयोर्बलाभ्यामित्यर्थः ।

२(†) खण्डः क्षितोपलं वा पक्व शर्करया क्षितोपलं पाकानन्तरं भवति कठिनम् ।

३(‡) अपरच—एकोद्दिष्टे पूर्णं विल्वमर्धविल्वश्च पार्श्वये । शनौ पुत्र प्रमाणेन पिण्डं ‘इवाह गवाक्षिरे ॥ इति पुराणे ।

पिण्डान्ता इति बह्वृच परम् ।

तथा,—

एकोद्दिष्टे सपिण्डेच कपित्थन्तु विधीयते ।

नालिकेर प्रमाणन्तु प्रत्यग्दे मासिके तथा ॥२२२१॥

तीर्थे दर्शेच संप्राप्ते कुक्कुटाण्ड प्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकापमम् ॥२२२२॥

तथा,—

यत्र स्युर्वहवः पिण्डा स्तत्रवित्त्व फलोपमाः ।

यत्र चैको भवेत् पिण्डस्तत्र खर्जुर सन्निभः ।

प्रेत-पिण्डस्तु दैव्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते ॥२२२३॥

1809. इति वायवीये ।

पत्नी पिण्डास्तु मृत्क्रीया १(*) त्रिवर्गस्य सहायिनी ।

स्वहस्त-घटितं दद्यात् पत्नी-घटितमेव च ॥२२२४॥

1810. हेमाद्रौ, लोणाक्षिः—

असावेतन्न इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधानमः ।

चतुर्थ्याथ तमुद्दिश्य पिण्डं दद्याद्वयथाविधि ॥२२२५॥

तथा,—

महालये गयायाञ्च प्रेतश्राद्धे दशाह्निके ।

पिण्ड शब्दः प्रयोगः स्यादन्न मन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥२२२६॥

1811. नामाज्ञानेत्वापस्तम्बः,—

यदि नामानि न विद्यात् स्वधापितृभ्यः-पृथिवि षड्भ्य इति

प्रथमं २(†) पिण्डं दद्यात् ।

स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षषड्भ्य इति द्वितीयं पिण्डम् ।

स्वधापितृभ्योदिविषद्भ्य इति तृतीयं मेवञ्च, मातामहेषुच ।

बह्वृचानान्तु पूर्वमेव विशेष उक्तः ।

पिण्डप्रयोगस्त्वेकभासेन कार्य्यः ।

१(*) 'निश्रीया' इति पाठान्तरम् । षड्भ्य इत्यत्र सदभ्य इत्यन्तः पाठः ।

दिवि सोदन्ति येते दिवि सदक्षीभ्य इति ।

२(†) अथ सन्दिग्धः पाठः । दिविसदभ्यः, पृथिवी सदभ्यः, अन्तरिक्ष सदभ्यः इति त्रयं पाठाः ।

मन्त्रोच्चारण समये च चिन्तयन्त्यादि प्राणवायोः कुम्भकं कुर्यादिति ।

यावदेवोच्च रेतमन्तन्तावत् प्राणान् निरोधयेदिति
स्मृतेः १(*) ॥२२२७॥

1812. मात्रादि-पिण्डस्थान माह, सांख्यायनः—

येषान्तु गृह्ये दशादौ मातृ श्राद्धं पृथगुक्तम्, तेषां पितृभ्यः पश्चिमे
मातृभ्यस्तत् पश्चिमे मातामही (हे) भ्योऽपि दद्यादिति ।

1813. हेमाद्रौ, वराहः,—

पूर्वांशु पितृभ्योदद्यादपरांशु स्त्रीभ्य इति सूत्रान्तरञ्च ।
पराञ्चः पितर इति श्रुतिश्च । एव मेकोद्दिष्टेभ्योऽपि वामभागे
पिण्डदानमिति ।

1814. शङ्खः,—

आचार्य्य गुरु-शिष्येभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य एव च २(†) ॥२२२८॥
तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैवच जलाञ्जलीन् ॥२२२९॥
पिण्डांस्तेभ्यः सदा दध्यात् पृथग्भाद्र(पात्रा)पदे नरः ।
तीर्थेषुचैव सर्वेषु माघमासे पद्यालुच ॥२२३०॥
दौहित्र पुत्र दाराश्च ये कनिष्ठाः सहोदराः ।
निः सन्ताना मृता येच तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥२२३१॥
पितृणां वामभागेषु पिण्डमेषान्तु निर्वपेदिति ।
सपत्नीकाय ससुतायेति प्रयोगोऽत्र ज्ञेयः ।
'भुञ्जते भर्तृभिः स्त्रियः' इति स्मृतेः ।
अन्वष्टका गयामातृ-श्राद्धेचैव मृतेऽनि ।

1815. एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा ह्येषु नान्यत् पृथग्भवेदिति ॥२२३२॥
शङ्खोक्तेश्च ।

1816. मनुः—

तेषु नैषु युतं हस्तं निर्मृजेल्लेपभागिनाम् ।
तेनैव तृप्तिमायान्ति लेप भाजः सदैर्वाहं ॥२२३३॥

1817. बिष्णुश्च—

अत्र पितरोमादयध्वमिति दध्ममूले कगावमर्षणमिति ।

१(*) 'मृतः हस्त' इति भिन्नः पाठः । पात्राणां कुम्भकं कथ्यान् समसः शिष्याश्च पितृणां
कारणाशेषेति श्राद्धं कर्तव्यमिति ।

२(†) अत्राचार्य्यः सपत्नीकः । गुरुः दौहित्रपुत्रः, शिष्यकश्चैति ।

लेपभाजश्चतुर्थः 'यत्नः' पिण्डभागिना इति ।

1818 सुमन्तुः—

एकोद्विष्टेषु सर्वेषु दर्भलेपोन विद्यते । १(*)

सपिण्डीकरणादौतु लेपः सर्वत्र शस्यते ॥२२३४॥

1819. मनुः—

आचम्योदक् परावृत्य त्रिरात्रम्य शनैरसृन् ।

षडृतुस्तु नमस्कुर्व्यात् पितृनेत्र च मन्त्रवन् ॥२२३५॥

1820. कात्यायनः—

अत्र पितर इत्युक्तोद्गमना आवृत्यामीमदन्तेति जपति,
पूर्व्ववद्वनेनेत्य, निर्वा विस्त्रस्य, नमोव इति षडङ्गलीन करोतीति ।

1821. प्राणरोधस्त्वत्रामन्त्रक इति-कर्काचार्यः २(†) ।

आश्वलायनसूत्रेऽपि, निवृताननु मन्त्रोपेतानन् पितरोमादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति, सवप्रावृत्य यथा शक्त्या प्राणानायस्या
(आसित्वा)भिपर्यावृत्यामीमदन्तः पितरो यथाभागमावृषायि(ष्टि)
पतेति । चरोः प्राणभक्तंभक्तयेक्षित्यं निनयनमिति । नित्य
ग्रहणं जेप(ः)पर्यावृत्यामीमदन्तपितरोयथाभागमावृषायिपतेति,
चरोः प्राणभक्तं भक्तयेक्षित्यं निनयनमिति ।
नित्यग्रहणं जेपाभावेऽपि कार्यमित्यर्थः ।

1822. शौनकोऽपि,—

पिण्डशेषाच्चरारक्षं किञ्चिदाग्राय तत्त्यजेत् ।

प्रक्षाल्याचम्य शुद्धतामित्याद्यैरेव पूर्व्ववत् ॥२२३६॥

मन्त्रैः पिण्डेषु पानीयं निविक्षेत् पितृतीर्थतः ।

ततः सभ्यगृहिराचम्य नोर्वीविस्त्रस्य द्वाग्यत इति ॥२२३७॥

1823. आश्वलायनसूत्रे विशेषः—

असावाचम्यरक्ष स्वासचरक्षेति ३(‡) ।

- १(*) अत्र वर्षासु, वर्षेसुच । इत्यन्यः पाठः 'मन्त्रावित्' इति भिन्नः पाठः । अत्र षडृतुन्
कुर्वेर दिशि तान् वसन्तादीन् नम स्कुर्व्यात् । अत 'स आहृष्टगात्रत्य' इति भिन्नः पाठः ।
अत्र प्राणरोधः—चित्तस्थायीय कुम्भकः कार्यः ।
- २(†) अत्राधिकं वारवयं पाठो दृश्यते । 'नित्यग्रहणं पर्यावृत्य इत्यादि, निनयनमिति
द्विवारः पाठोऽस्ति ।
- ३(‡) आसचरक्षेति भिन्नः पाठः । 'ऊर्ध्वं विरीति' इति भिन्नः पाठः । 'अतोः वङ्गकौरसुनो'
इति सन्तः । युक्तं यजुः, अः २ । ३४ ।
'मिवस्य लीलावा' इत्यन्यः पाठः ।

पिण्डेष्वभ्यञ्जनांते वासोदद्याच्छुल्कवस्त्रदशाभवम्, दशामूर्णमववा ।
पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्द्धं स्वंलोभनेतद्वः पितरोवासो, मानतोऽप्यत्
पितरोयुङ्गमं (युषध्वं) इति कात्यायनसूत्रे एतद्व इत्युपास्यति ।
सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णां दशावा यवस्योत्तरे यजमानः लोमानि
वोर्ज्जमित्यपोनिषिञ्चतीति ।

1824. व्याघ्रोऽत्र विशेषमाह,—

अग्निः प्रज्ञात्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्व्ववत् ।
आनिषिच्य ततः कुर्यात् पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥
गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च निनिवेदयेत् ॥२२३८॥

1825. देवलश्च,—

दक्षिणां सव्यभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।
भक्ष्याप्यपूपानि इक्षुंश्च व्यञ्जनान्यशनानितेति ॥२२३९॥
पिण्डपूजनं सव्येनेति केचित् १(*) । पित्रत्वादपसव्येनोदकं
च दद्यात् । अघोराः पितरः सन्तु, सन्तिवत्युक्ते, गोत्रनीवर्द्धतां
वर्द्धतामित्युक्ते । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धाचनोमाव्यगमद्वहुदेयश्च नोऽस्तिवत्याशिषः प्रतिगृह्य, स्वधावा-
चनीया, स पवित्रान् कुशानास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्ये, इति
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो
वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति । अस्तु स्वधाइत्युच्यमाने,
स्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चत्यूर्जमिति । २(†)

1826. मात्स्येऽपि,—

अथाचान्तेषुवाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।
तिलपुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च ।
दत्त्वाशीः प्रतिगृहीयाद्विप्रेभ्य प्राङ्मुखोबुध इति ॥२२४०॥
अक्षय्योदकश्च प्रत्येकं देयम् ।
अर्घ्येऽक्षय्योदकेचैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

1827. तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनं पवचेति कात्यायनोक्तः ॥२२४१॥

१(*) सव्यं हस्ताभ्यामृद्धं पूर्व्वकं दक्षिणेन कुश्यादित्यन्ते । निषस्यलोका वा इत्यन्तः पाठः ।

२(†) 'ऊर्ज्जं वहनीरवतं घृतम्' इत्यदि मन्त्रः । शुल्क यज्ञः ३४. २३४ ।

- अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवद्विष्यते । इति स्मृत्यन्तराश्च ।
 षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्व्यात् तुर्ध्या न कदाचनेति ॥२२४२॥
 इदन्तु, पित्र्येऽपि सव्येनकार्यम् । विसर्जनं सौमनस्यमाशिषा प्रार्थन-
 1828. न्तयेतिपरिभाषोक्तेः । अपसव्येनेति कर्काचार्यः । स्वधावाच-
 नीयानिति, —स्वधा वाचनीयाः । कुशास्तु-अर्घपात्रोपरि स्थापिताः ।
 पवित्राण्यर्घ्यसम्बन्धीनि । तेषां मर्त्यैर्विनि युक्तत्वात् ।
 1829. अन्यादन्यान्युत् पाद्यानीतिदुण्डुः । १(*) इदन्तु कात्यायनमतीनाम् ।
 बह्वृचादीनां जलनिपेकमात्रम् । अथैतान् प्रवाहयेत्परैतरः ।
 1830. सोम्यास-इत्याश्वलायनोक्तेः । अत्रावसरे न्युञ्जार्घ्यपात्रात् पान-
 (स्थानं) पिण्ड-भुक्तपात्रोत्थानं च कार्यम् । उत्तानपात्रं कृत्वा
 1831. यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यादिति कात्यायन सूत्रात् ।
 स्वस्तिवाचनकं कुर्व्यात् पिण्डानुद्धृत्य यत्नतः ।
 ततस्तु दक्षिणान्दद्यात् पात्रोच्चाशन पूर्व्वकम् ॥२२४३॥
 1832. इति मातृस्योक्तेश्च ।
 भाजनेषु प्रतिष्ठासु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 तदन्नमसुरेभुः कं निराशेः पितृभिर्गतम् ॥२२४४॥
 1833. इति हेमाद्रौ बृहस्पत्युक्तेश्च । जातूकर्ण्यः—
 पात्राणि चालयेच्छाद्रे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।
 नस्त्रीभिर्नचबालेन ना स्व(स)जात्या कथञ्चन ॥ २२४५॥ इति ।
 1834. हेमाद्रौ, नागरखण्डे—
 उत्थानमर्घ्यपात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं देवतानाञ्च पितृणां रजन्तथा ॥२२४६॥
 1835. दक्षिणा दानं सव्येनेति परिभाषायामुक्तम् । पितृपक्षे ऋत्विज्यः
 प्राचीणावीतिनान्वाह्यार्घ्यदक्षिणा, आसादनादत्राप्यपसव्येनैवपित्रे
 1836. दक्षिणादानमिति दुण्डूः ।
 पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ।
 1837. प्राचीनावीतिनासम्यगपसव्यमतन्द्रिणेति, ॥२२४७॥ मनुवचनञ्च

1838. आनिनयनादासमासेः । विश्वामित्रः—

हेमच रजतं वापि यतये ब्रह्मचारिणे ।

यो(नो) ददाति कृते कृत्ये सभवेद् ब्रह्मघातकः १(*) ॥२२४८॥

दक्षिणादानानन्तरं पिण्डोत्थानं कार्यम् ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रुत्याच दक्षिणाम् २(†) ॥२२४९॥

स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्तितः ॥२२५०॥

1839. इति कूर्मोक्तेरिति दुण्डराह ।

अत्र स्वस्तिवाचनं नाम, पिण्डस्थानस्थित जलेन स्वशिरसि-
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु पुष्टिरस्तु इत्यादिमन्त्रेणामिषेचनम् ।

पिण्डास्तरणानां दर्भाणामुल्मूकस्याचाग्नौ प्राश(स)नं कार्यम् ।

उल्मूकं—सकृदाच्छिन्नान्यग्नावाद्ध्यदिति कात्यायनोक्तेः ।

पात्रस्थपिण्डाघ्राणं कार्यम् । अवधौवा आजिघ्नतीति तदुक्तैरेवः(‡) ।

मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्र कामाचेदिति (कात्यायनः) ।

1840. कात्यायनः—

दक्षिणान्दत्त्वा, विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा,
वाजेवाजेऽचतेत्यनया ३(०) विस्तृत्य, आमावाजस्येत्यनुवृत्त्य,
प्रदक्षिणीकृत्योपविशेदिति ।

1841. मातृस्ये,—

स्वस्तिवाक्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुजाघ्रेणाथ वामतः इति ॥२२५१॥

1842. ब्रह्मवैवर्त्तं,—

आमावाजस्य मन्त्रन्तु पठित्वाच प्रदक्षिणम् ४(५) ।

द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद् गृहमिति ॥२२५२॥

१(*)

‘यो ददाति स्निग्धम्’ इति भिन्नः पाठः । अतः पितृकृत्यं रजतं दक्षिणा वस्तु ।
देवतं कृमिदि इति शास्त्रोक्तम् । ‘स भवेद् ब्रह्मघातकः’ इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

‘सजलं रुचिलं’ मितिवाच्यः पाठः ।

३(‡)

‘अवासां पिण्डनिनि’ भिन्नः पाठः । शुक यज्ञः २१. ११ । मन्त्रश्च ।

अथ स्वस्तिवाचनं—शान्ताय शिरसि मन्त्रेण जलदानम् । ननु कर्मादीं स्वस्तिवाचनम् ।

४(५)

” ” यज्ञः, ८। १८ । ”

1843. हेमाद्रौ, बृहस्पतिः—

अथ मे सफलं जन्म भवत्पादाब्ज वन्दनात् ।
 अथ मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनु ग्रहादिवम् १(*) ॥२२५३॥
 पञ्चशाकादिदानेन क्लेशिता गुयमीदृशाः ।
 तत्क्लेशजातंचित्तात्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥२२५४॥
 इति विप्रान् समाप्याथ विस्त्रजेद् भक्तिसंयुतः ।
 आसीमान्तमनु व्रज्य उच्छिष्टान्यथ चालयेदिति ॥२२५५॥

1844. मनुश्च,—

उच्छेवणन्तु तत्तिष्ठेद् यावद् (दयेवा) विप्रा विसर्जिताः ।
 ततो गृहवर्लिं कुर्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥२२५६॥ इति ।

1845. हेमाद्रौ, वसिष्ठः—

श्राद्धेनोद्वासनाद्या(पा)नि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
 श्रान्तान्ते वै सुधा याश्च स्ताः पिबन्त्य कृतोदकाः२(†) ॥२२५७॥ इति ।
 इदन्तु गृहान्तरसत्त्वं विषयम् । एवञ्च, उच्छिष्टा यस्यानेक कालावा-
 यथा संख्यं व्यवस्थेदाः ।

1846. ब्रह्माण्डे—

शूद्राय चानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
 यो दद्याद् भान्त्या सन् मौहान्नतद् गृह्णाति(गच्छति)वैपितृण् ॥२२५८॥
 तस्मान्नदेयमुच्छिष्टं मन्नाद्यं (र्यं) श्राद्ध कर्मणि ।

१(*)

‘पितृण् नमस्यं दिवि ये च मूर्त्ताः’

स्वधाभुजः काम्य फलाभिषन्धी ।

प्रदान यक्ताः सकलैस्सितानाम्,

विमुक्तिदा येऽनभि संहितेभ्यः ॥

‘पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता हि परमन्तपः ।

पितरि प्रीतिमापन्नं प्रीयन्ते सर्वदेवताः’ ।

अन्यदुचितवे मार्कण्डेय पराणि ।

अथ पितृपदं स्वर्गस्य माताद्युपलक्षणम् ।

२(†)

‘वसुधाऽधस्तात् तं पिबन्ति कृतोदकाः’ इति भिन्नः पाठः । ‘ताः पिबन्ति सुधाधाराः’

इत्यपरः पाठः ।

मूर्त्तन्तु पाठव्यत्ययोऽस्ति । ‘अथ भागशोमोक्षान्’ इति भिन्नः पाठः । ‘भाग्यसन्तोषान्’

इत्यपरः पाठश्च ।

अन्यत्र—

वधिमधुवसर्पिभ्यो शिष्याय च सुताय च ॥२२५६॥

1847. जातृकर्ण्यः—

द्विज-भुक्तावशिष्टन्तु शुचि भूमौ निखानयेत् ।

स्वमार्जारादिदुः सत्त्व-स्पर्शे श्राद्धं विनश्यतीति ॥२२६०॥

—*—

अथ पिण्ड प्रतिपत्तिः ।

—*—

1848. ब्रह्माण्डे—

पिण्ड मग्नौ सदा दद्याद् भोगार्थी प्रथमं नरः ।

पत्न्यै प्रजार्थं दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥२२६१॥

दद्याद्द्वै मध्यमं पिण्डं भजेभ्यः मन्त्र पूर्व्वकम् ।

उत्तमां गतिमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रदापयेत् १(*) ॥२२६२॥

आह्नां प्रजां यशः-कीर्त्तिं अप्सु पिण्डं प्रदापयेत् ।

प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥२२६३॥

आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

मन्त्रस्तु—

आधत्त पितरो गर्भमिति याजुषोवेदिकः २(†) ।

1849. शङ्खः,—

पत्नी वा मध्यमं पिण्डं अग्नीयादार्त्तवान्विता ॥२२६४॥

पत्नी बहुत्वे-स्त्रागलेयः—

प्राचीनावीतिना मन्त्र पत्न्या पिण्डो विभज्यते ।

प(प्र)तिपत्न्यस्य मन्त्रस्य कर्त्तव्याऽऽवृत्तिरेवतु ॥२२६५॥

१(*)

‘पिष्ठास्तुगोऽज विप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा’ इति श्रुत्यन्तरात्, गवादिभ्यो दद्यात् ।

अस्या परार्द्धं ब्राह्मण सर्व्वस्मिं विद्यते । अत्र आशान्नित्यं प्रशान्नित्यं पाठः ।

२(†)

‘आधत्तपितरो गर्भम्’—शृङ्ग यजुः २७; ३२३ः । अत्र पिष्ठाशनं अन्नपत्यायानार्थां यज्ञीय चरु-मन्त्रेणात् पुनर्लाभवत् आत्मजजाभः स्यात् ।

अत्र ‘आदत्तो’ इति भिन्नः पाठः ।

1850. विष्णु घर्मोत्तरे,—

तीर्थ श्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।
यतः सन्निहितास्तत्र देवताः पितरश्च हीति ॥२२६६॥

1851. याज्ञवल्क्यः—

पिण्डांस्तु गोऽर्ज विप्रेभ्यो दद्याद्ग्नौ जलेऽपि वा ॥२२६७॥

1852. बृहस्पतिः—

अन्यदेश गता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।
तदा तं जीर्ण-वृषभश्चा गोवा भोक्तुं मर्हति ॥२२६८॥

अत्र तं पिण्ड मित्यर्थः ।

अथ पिण्डोपघाते प्रायश्चित्तमाह, देवलः—
श्व शृगाल खरैः पिण्डः पृष्टो भिन्नः प्रमादतः ।
कर्तुं रायुष्मणाशः स्यात् प्रेतस्तं नोप सर्पति ॥२२६९॥

1853. जातुकर्णः—

श्व-शृगालोप सर्पं तीत्युक्त्वाह,
तद्दोष परिहार्यं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ।
पुनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं दद्याद् यथाविधि ॥२२७०॥

1854. स्मृति दर्पणे, अत्रिः—

माज्जरं मूषकस्पर्शं पिण्डे च विदली कृते ।
पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्तृत्तणात् ॥२२७१॥

यथा,—

घर्मस्य तु विनाशः स्यात् काक स्पर्शादिकं विनेति १(*) ।
न काकस्पर्शं दोषः ।

1855. बौधायनश्च,—

श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डे यद्यपहन्यते ।
प्राजापत्यं चरित्वाऽथ पुनः पिण्डान् समाचरेदिति ॥२२७२॥

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालोऽभिधीयते ।—

स च प्रागाहिकादौ निरूपि तोऽपि, सुज्ञानायात्रपुनरुच्यते,

1856. बृहत्पराशरः—

मुगादिषु मघायाञ्च विषुवत्यने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्ड निर्व्वपणं न हि ॥२२७३॥

1857. स्मृतिरत्नावल्याम—

पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।

श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन पिण्ड निर्व्वपणादते ॥२२७४॥

1858. कार्य्याजिनिः—

विवाहव्रत चूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७५॥

1859. बोधायनः—

संस्कारेषु तथान्येषु मास-मासाद्धमेव च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७६॥

1860. कात्यायनः —

वृद्धेरनन्तरं चैव यावन्मासः समाप्यते ।

तावत् पिण्डान्नैव दद्यान् कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७७॥

1861. हेमाद्रौ ज्योतिः-पराशरः —

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।

स पिण्डाः पिण्ड निर्व्वाप-मौञ्जीवन्धे षडेव हि ॥२२७८॥

1862. सपिण्ड लक्षणमाह, शङ्खः,—

सपिण्डतातु सर्वेषां गोत्रतः साप्त पौरुषी १(१) ।

1863. पिण्डश्चोदक दानञ्च आशीचञ्च तदानुगमिति, कात्यायनः ॥२२७९॥

महालयं गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥

कृतोद्वाहोपि कुर्व्वीय पिण्ड निर्व्वपणं सदेति ॥२२८०॥

१(१)

‘क्षेपभात्रथतुर्वाद्याः पित्राद्याः पिण्ड भागिणः

पिण्डदः सप्तमक्षेपां सापिण्डं साप्त पौरुषम्’ ।

‘सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’ इति अय्यनरं च ।

मातापित्रोरित्युपलक्षणम्, हविर्भवत्त्ववत् १(०) ।

तेन भ्रातृपितृभ्यादि वार्षिकं(के) पिण्डदानं कार्त्तव्यम् ॥२२८१॥

1864. तथा सपिण्डोकरण—पूर्वभावि—आद्धोपलक्षणमिति—निर्णयामृते
उक्तम् ।

1865. पिण्डे विदोषः संग्रहे,—

मातापित्रोराविकेतु विवाहादि-कृतावपि ।

तिलैः पिण्डाः प्रदातव्याः अन्य-आद्धे विवर्जयेत् ॥२२८२॥

1866. राम कौतुके,—

नन्दाश्व-काम-रव्यार भृगुभूमि—पितृ-कालमे(मे) २(†) ।

गण्डे वैधृति दातेष्व पिण्डा स्त्याज्याः सुतेरपि,

पिण्डाश्च विवर्जयेदिति ३(†) ॥२२८३॥

भृगुभूमिः । नन्दाः—प्रतिपत्तयेचकादभ्यः । अश्वः सप्तमी ।

कामः—त्रयोदशी । आरो मङ्गलवारः । अग्निः कौत्सिका । पितरो

मघा । कालोभरणी । अन्यत् प्रसिद्धम् । अन्न विशेषो विवर्ज्य-

1867. निवृत्ते,—तिथिवार प्रयुक्तो यो दोषो वै समुदाहृतः ।

स आद्ध-तन्निमित्ते स्थान्नाम आद्धे कदाचनेति ॥२२८४॥

तथाच संग्रहे,—

अमावास्यां ज्ञयाहे च प्रेतपक्षे तथैवच ।

आद्धं सपिण्डकं कुर्यात् तिथिवारं न शोधयेत् ॥२२८५॥

1868. कालनिर्णयदीपिकायाम्,—

तीर्थे सम्बत्सरे प्रेते पितृपक्षे शशिक्षये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादौ (द्रा) भरणीमध्ये, इति ॥२२८६॥

१(०) अथ हविर्भवत्त्ववत् साव्यादिति ।

२(†) 'पितृकावर्षे' इत्यर्थः पाठः ।

”

'भृगुभूमि' रिचपरः पाठः । अन्यत् पञ्चाक्षरे 'भृगुप्रपातः'

अथ स, दोष इत्यर्थः । तीर्थे तृचायाद् भगवत् प्राप्ताये भूमौ वा प्रपातः ।

'अमावास्यां वा' इति साधुः पाठः ।

२(†)

'अथ पाठोक्तिकालः' । 'पिण्डास्त्याज्याः सुतेभ्युनिः' इत्यं पाठः सम्भवति ।

चादर्थे पाठः—'सुतेचादी विवर्जिते' इति वा सत्यम् ।

युगादौ—१(*) ।

भरणांमघे, तीर्थादि प्राप्ताविति योजना ।

तथा—

दर्शं श्राद्धे गया श्राद्धे श्राद्धे चापरपान्तिके ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत भरण्यां नैव दुष्यति ॥२२८७॥

तथाच—

तीर्थे महालये चैव मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्ड निर्वपणं सदेति ॥२२८८॥

अत्र मातापितृ शब्दो भ्रात्राद्युपलक्षकः ।

मातापितृ—सुत भ्रातृक्षयाहे श्राद्ध कृन्नरः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत निषिद्धेऽपिच सर्वदेति ॥२२८९॥

1869. स्मृत्युक्तेः । इदमपि साम्निक विषयम् ।

त्यक्तानेः पार्वणं नास्ति नैकोद्दिष्टं च सर्वदा ॥२२९०॥

1870. त्यक्ताग्नेश्चैव पिण्डांक्ति स्तस्मात् संकल्प्य भोजयेदिति व्यासोक्तेः, ॥

विकल्प इत्यन्ये । इति पिण्डदाने निषिद्धकालः प्रासङ्गिक—मुक्त्वा प्रकृतमुच्यते ॥

1871. हैमाद्रौ, मार्कण्डेयः—

ततो नित्य क्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् ।

ततस्तद्वन्नं भुञ्जीत सहभृत्यादिभिर्नरैः ॥२२९१॥

नित्य क्रियां वैश्व देवादिकम्, तत्र श्राद्ध पाकोवा पाकान्तरोवाग्राह्य —

1872. इत्युक्तं देवलेण ।

श्राद्ध शेषेण कर्त्तव्यं वश्व देवादिकं बुधैः ।

संभोज्यश्चागतो यद्वा पृथक् पाकेन नैस्तिकमिति ॥२२९२॥

1873. नित्य श्राद्धे, व्यासः—

एकमप्याशयेद्विधं षण्णामप्यण्वहं गृही ।

नामन्त्रणं न होमञ्च नाह्णं न विसर्जनम् ।

न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम्, इति ॥२२९३॥

(*)

युगादौ,—युगाद्यासु चतसृषु तिथिषु ।

‘वैशाखमासस्य शिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिक शुक्लपक्षे ।

नाभस्य-मासस्य तमिस्रपक्षे वयं दशौ पञ्चदशौ च मासे ।

एता युगयाः कथिताः पुराणे अनन्त पुण्याक्षिण्ययतनः’ । इति ।

1874. भविष्ये,—

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौ करणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादि नियमा विश्वेदेवा नचैवहि ॥
दातृणामथभोक्तृणां नियमोनच विद्यते । इति ॥२२१५॥
एतद्वात्रावपि कार्य्यं, रात्रौ प्रहर पर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् १(*) ।
ब्रह्मयज्ञश्च सौरश्च वर्जयित्वा विशेषतः ॥२२१५॥

1875. इति पृथ्वीचन्द्रे संग्रहोक्तेः । दर्शादा नेदं कार्य्यम् ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्र सिद्ध्यति ।
श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तन्नापयेदिति ॥२२१६॥

1876. नागरखण्डात् ।

अत्र विशेष आह्निकेऽवगन्तव्यः ।

1877. मात्स्ये—

ततस्तु वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतवान्धवः ।
भुञ्जीतातिथि संयुक्तः स्वर्गं पितृ निषेवितम् ॥२२१७॥
सर्वं पर्वादौ निषिद्धं माषादीत्यर्थः । वैधत्वेननिषिद्धा प्रवृत्तेः ।
निषिद्धं कुर्वतां दोष स्तद्वद्वैधमकुर्वताम् ।
माषाशनस्य वैधत्वान्नव्रतच्युतिरश्रताम् ॥२२१८॥

1878. इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेश्च ।

केचित्तु—व्रतस्थस्य वर्ज्यमाहुः । एकादश्यादौतु,—
उपवासो यदा नित्य श्राद्धं नमिस्तिर्क भवेत् ।
उपवासन्तदाकुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥२२१९॥

1879. इति यमर्षिः । यत्तु, देवलः—

श्राद्धं कृत्यातु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।
हविर्देवा न गृह्णन्ति कत्र्यानि पितरस्तयेत्याह ॥२३००॥
तत्तु, एकादश्यादिव्यतिरिक्त विषयम् २(†) ।
आघ्राणेनापि भोजन कार्य्यसिद्धेः ।

१(*) अथ दिनकृत्य रात्रिकृत्ययोर्भेदाद्रात्रिकृत्यं न निषिद्धमिति ।

२(†) आर्षीय शेषाभाषणत्वात् कर्तुं रेकादश्यास दिनेऽवश्यं कार्य्यम् । नतु भोजनम् । 'एकादश्यासुपवसे' इति शास्त्रान् । तदा प्राणेश्चन सिद्धिः ।

1880. जातूकर्ण्यः—

अहन्येषतु भोक्तव्यं श्राद्धं कृत्वा द्विजन्मभिः ।

अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धं पर पाकेच सेविते ॥२३०१॥

1881. संग्रहे—

अयने रविसंक्रान्तौ रविवारेषु पर्वषु १(*) ।

मृताहे जन्मदिवसे नकुर्व्याद्रात्रि-भोजनम् ॥२३०२॥

यौऽश्राति परेहेषु श्राद्धं कृत्वातु तद्दिने ।

श्राद्धशेषं न चाश्राति सचापि श्राद्धघातकः ॥२३०३॥

1882. काशीखण्डे,—

श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योनरो भोक्तुमिच्छति ।

अयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च तत्पिता ॥२३०४॥ इति ।

1883. हेमाद्रि-प्रायश्चित्तकाण्डे मार्कण्डेयः—

पुत्रादीनामथान्येषां श्राद्धशेषेण भोजनम् ।

व्रतीनांविधवानाञ्च यतीनाञ्चे द्विगर्हितम् ॥२३०५॥

अन्येषां भिन्नगोत्रिणां सम्बन्धिनाम्, व्रतिनो ब्रह्मचार्यादयः ।

तथा,—

श्राद्धावशिष्ट भोक्तारस्तेवै निरयगामिनः ।

सगोत्राणां स्वकुल्यानां ज्ञातिनांचैव दोषकृदिति ॥२३०६॥

1884. प्रायश्चित्तमाह, जाबालिः—

विप्रस्त्वन्याहितश्राद्धे शिष्टाश्राद्धोभोजनञ्चरेत् ।

प्राजापत्यं विशुद्धौस्याद् ज्ञातिगोत्रे न दोषकृत् ।

यतिनां वपनं २(†) लक्षं प्रणवस्य जपो भवेत् (?) ॥२३०७॥

1885. अपवाद माह, स एव—

श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः ।

ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मिष्ठस्य च योगिनः ॥२३०८॥

१(*)

अथ पर्वषु—चतुर्दशत्यमावासा-पूर्णिमासु च षष्ठे ।

२(†)

‘यतीनां वपनं लक्षं’ (संज्ञं) इत्यपि पाठ भेदः दृश्यते ।

”

अथ वपनं सुखमम् । अपरः लक्षमितः प्रणव मन्त्रजपः ।

दृतेषां श्राद्ध शिष्टान्नं भुक्त्वा दोषोऽपि विच्छेते ।
इति केचित् प्रशंसन्ति मुनयस्तच्च साम्प्रतमिति ॥२३०६॥

1886. जायालः—

ताम्बुलं दन्त काष्ठञ्च स्नेहस्नानञ्च भोजनम् १(*) ।
रत्यौषध पराभ्रानि श्राद्धकर्त्ता दिवर्जयेत् ॥२३१०॥

1887. आचार्यः,—

न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् श्राद्धे यत्नेन तद्दिने ।
श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपीति ॥२३११॥

—*—

अथ श्राद्धभोजनां प्रायश्चित्तम् ।

—*—

1888. दिवोदास-निबन्धे, हारीतः—२(†) ।

सपिण्डीकरणा दूर्ध्वं यावदब्द त्रयम्भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचन ॥२३१२॥
यदि भुङ्केत पादकृच्छ्रं कृत्वा शुष्यति मानवः ।
प्रथमेऽस्थोनि मर्ज्जाच्च द्वितीये मांसभक्षणम् ॥२३१३॥
तृतीये रुधिरं चैव श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम् ।
अत्र शुद्धं तृतीया पेतया किञ्चिच्छुद्धम् ॥२३१४॥

1889. तथाहि, हेमाद्रौ यमः—

मृतस्याहनि संप्राप्ते यावदब्द चतुष्टयम् ।
बहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्ध भोजनमिति ॥२३१५॥
अत्र क्षयाहनि विशेषणाद्वर्षत्रयादवांगपि क्रियमाण-दर्शापरपक्ष श्राद्ध-
भोजन-(ने)दोष इति गम्यते ।

अन्यत्रतु—

दशकृत्यपिवेदापो गाग्रतया श्राद्ध भुञ्जतः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपीति ॥२३१६॥

१(*)

श्राद्ध कर्त्तुः पुनर्भोजन निषेधः । ताम्बुलादौ गान्ध्यापि निषिधः । तथाच ज्ञाननरः—
'यात्रायुद्धं नदीपारं मिथ्यालापं हि भोजनम् ।

रतिर्गति दिवाजिह्वा श्राद्ध कष्टवर्जयेत्' इति । अथ गति बहिर्भोजनम् ।

२(†)

ग्रन् दिवोदासो वेद्यः, वेद्यकेतु 'धक्षन्तरिदिवोदासः' इत्यादि । चनेज्ञाना चपिरेव ।

1890. तदभ्यासेतु स्मृत्यन्तरे—१(*) ।

सप्तत्रिंशांश्च यो मासांश्च्छाद्धं भुङ्क्ते तमोवृतः ।

स पङ्क्ति-दूषकः पापः प्रेताशी च भवेज्जनः (तुसः) इति ॥२३१७॥

अत्रान्यो विशेषः,—

सपिण्डीकरणे प्रकरणे द्रष्टव्यः । एवं श्राद्धस्य बहुधर्मकत्वेन गहनत्वेऽपि स्व स्व सूत्रोक्तरीत्या कार्यम् २(†) ।

बह्वर्णं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् ।

तेन तावदि शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति, कात्यायनोक्तेः ॥२३१८॥

यस्य सूत्रादि नास्ति । तस्य गृह्यादि र्येषां यत् श्राद्धादावुप लभ्यते ।

कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्कर—मुनीरिति ३(‡) ।

तदभावे यथालब्ध प्रकारेण समाचारदिति,

1891. (पारस्करेण मुनिनेरितिमादिष्टम्) । इति कात्यायन सूत्रम् ॥२३१९॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्र—भुतेन श्रीमन्नाग देवभट्टात्मजेनानन्तभट्टेन विरचिते

विधान पारिजाते श्राद्ध सामान्य-धर्मकथनम्—

पञ्चमेऽध्याये ॥

—*—

अथोक्त प्रकारेण श्राद्ध करणेऽसमर्थस्या ४(§)नुकल्प विधानम् ।

—*—

तत्र विप्राभावे देवा भावेच,—

भोजयेद्यवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्ति पावनम् ।

देवे कृत्वातु नैवेद्यं पक्वान्नस्यतु निर्व्वपेत् ॥२३२०॥

१(०) तदभ्यासे,— शाग्वचन निषिद्धस्य पुनः पुनः कृते इति ।

२(†) अथ स्व स्व सूत्रोक्तम्,— स्व स्व गृह्य सूत्रायनुसारेण कृत्यं सम्पाद्यम् । यथा साधो गोभिर्न गृह्य सूत्र कन्दोम परिशिष्टादि । यजुषां पारस्कार गृह्य सूत्रादि ।

३(‡) यस्य श्रौत-धर्म-गृह्य सूत्रादिकं स्मृति पद्यं नारोहति तेन धर्म-कृत्यादौ पितामह-पितृ वचनेन कुक्षपुरोहित वचसाच सर्वं सम्पाद्यम् । नतु कदापि तत्पणेदिति । अथ पाठ विह्वलिरिति ;—‘अथनाग्रीच’ ‘अनग्रीवापि तोधच’ इति च ।

४(§) ‘अनुकल्पि नृणां प्रोक्तः प्रोक्तानां चैव सर्वदा’ इति अशक्त स्यानुकल्प विधानं नव्यान्तरं, प्रोक्तम् । क्रियाकोपे पापाधिकार्येति ।

इत्येक विप्रपक्षः ।

निधाय वा धर्मं वदन् इत्यादिना धर्मवदु पक्षश्च प्रागुक्तः ।

तत्राप्य शक्तावाम श्राद्धं कार्यम् ।

अयने द्वौच तीर्थेच प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ॥२३२१॥

1892. इति कात्यायनोक्तेः—

अनग्निरधनोवापि तथैव व्यसनान्वितः ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् वृषलस्तु सदैवहीति ॥२३२२॥

1893. कौष्मोक्तेः ।

आहिताग्नौ प्रवासस्थे सति तत्पत्न्या स्वगृहे दर्श श्राद्धादि कार्यम् ।

1894. इत्युक्ते पृथ्वीचन्द्रे लघुहारीतेन ।

अमावास्यादि नियतं प्रोषिते-धर्मचारिणी ।

पत्यौ तु कारयेन्नित्यं अन्येन ऋत्विगादिना ॥२३२३॥

इति । इदं भ्राष्ट्रायां सत्याम् ।

एकामायेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

1895. सदाचैवतु शुद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥२३२४॥

1896. इति शुभन्तूक्तेः ।

विदेश गमनादिभिः अपत्नीनामसंनिहितपत्नीनामित्यर्थः ।

स्त्री शुद्रःस्व पचक्षैव जातकर्मणि वाप्यथ ।

आमश्राद्धं सदा कुर्यात् द्विधिना पार्वणेनतु ॥२३२५॥

1897. इति प्रचेतसः स्मृतेश्च ।

स्वयं पचतीति स्वपचः स्वयं पाकी १(*) ।

आत्मनो देश कालाभ्यां विप्लवे समुपस्थिते ॥२३२६॥

आपद्यन्मौ तीर्थेच प्रवासे पत्युः सम्भवे ।

चन्द्रसूर्यप्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥२३२७॥

नपक्वं भोजयेद् विद्वान् सच्छूद्रोऽपि कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायीस्यान्नच तस्यफलं लभेत ॥२३२८॥

1898. इति विष्णु स्मृतेः ।

1899. प्रवासतीर्थादौ द्विजातेरपि आमश्राद्धमेवेति हेमाद्रिस्वाच

1900. विज्ञानेश्वरस्तु—पाकाभावेद्विजातीनामिति सुमन्तुकेः ।

साग्निकैर्निर्ग्निकैश्च प्रवासादौ पाका सम्भवे

सत्यामश्राद्धं कार्यम् ॥२३२४॥

पाकासम्भवेत्वामात्रे नैत्याह । उत्सन्नाग्नीनामाम श्राद्धमेव ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापिवा ।

1901. आमश्राद्धं तदा कुर्याद्वस्तेऽग्नौ करणं भवेदिति जमदग्निस्मृतेः १(*) :

1902. अत्र विशेषमाह, मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सम्बराहते ॥२३२६॥

1903. स्मृतिदर्पणेच—

मृताहे च सपिण्डश्च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हि चिदेति ॥२३३०॥

आदिशब्देन संक्रान्त्यादिश्राद्धं माससंबत्सराहते—मासिकाब्धिक-
श्राद्धं च वर्जयित्वेत्यर्थः ।

1904. आमघर्म्मनाह, व्यासः—

आमं ददतु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं वापि नत्वेकं गुणश्च सममर्पयेदिति ॥२३३१

अत्राति दरिद्रस्यच—सममपि देयम् ।

अन्यत्रापि—

आमं चतुर्गुणं दद्यादथवा द्विगुणम्मतम् ।

देयमष्टगुणं तद्वद् आमै हैमे(तथा)ऽप्यसौ विधिः ॥२३३२॥

१(*)

अग्नेन,—अपक्वेन, आमतण्डुलादिनेति । तथाहि,—

सस्यं चैवगतं माहुः सन्तुषं धान्यं सुच्यते ।

आमं वितुषं मिलुक्तं स्निग्धमन्नं सुदाहृतम्' शूल्यन्तरे इत्यपि ।

अत्राम घर्म्मनाह—आमात्राणाम् परिमाणानि बोध्यानि । 'पिण्डदानसदा भवेत्' इति
भिन्नः पाठः ।

आमे हैमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैवच ।
व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥२३३३॥

तथा,—

सिद्धाभेतु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽसौ विधिः ।
आवाहनादि सर्वं स्यात् पिण्डदानञ्च भारत ॥२३३४॥
दद्यादनुद्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेववा ।
तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वर्पेत् ॥२३३५॥

1905. षड्विंशन्मते,—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानञ्च यद्भवेत् १(*) ।
गृहपाकात् समुद्धृत्य शक्तुभिः पायसेनवा ॥२३३६॥
पिण्डं दद्यादुद्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेववा ।
पिण्डं दद्याद् यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥२३३७॥ इति
यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्च विप्रान् पक्वेन भोजयेत् ।
पक्वेन कुरुते पिण्डं आमात्रं यः प्रयच्छति ।
तावुभौ मनुज प्रोक्तौ नरकाहौ न संशय ॥२३३८॥ इति ।
तद्दर्शश्राद्धपरमिति त्रिस्थली सेतौ । अत्र देशाचाराद् व्यवस्येत्यन्ये ।
अत्र भोजनं (सद्ब्राह्मण) सम्बद्धाद् अपोशानादयो निवर्तन्ते ।
प्रयोजनाभावात्, कृष्णलेऽवघातवत् २(†) ।

1906. मरीचिश्च—

तप्त प्रश्नोऽवगाहश्च जुष प्रश्नो यथासुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतदपो शानञ्च पञ्चममिति ॥२३३९॥

1907. अवगाहोद्भुतनिवेशः । हैमश्राद्धपक्षे पिण्डनिवृत्तिरपीति-द्विवोदासीये,

1908. विकल्प इति स्मृत्यर्थसारे । आमश्राद्धे केषाञ्चिन्मन्त्राणामूहोऽपि
भवति ।

१(*) अनुविजातिभ्य इत्यपरः मित्र पाठः ।

२(†) कृष्ट्य होमेतु, आदौ गृहण-निर्वाप-प्रोक्षण-वधात-पाकहोमाश्च । कृष्णः खीर
गोलकः सुवर्णमणिर्या । 'तु स्वागतं मित्वादि प्रश्नेषु' इति वा पाठः ।

” अनाहुतं निवेशये दित्यत्रपात्रे । अवाप्तु, अलिप्तु इति । वैध प्राप्तस्य खोपिकृते
प्रत्ययायाधिक्यमभवेत् ।

1909. यथाह, मरीचिः—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्या विसर्जने १(*) ।

अन्य कर्मण्य नूह्याः स्यु रामश्राद्ध-विधिः स्मृत ॥२३४०॥ इति ।

यथा,—

आवाहने हविषे अस्तवे इत्यत्र स्वीकर्त्रेधेत्यूहः ।

स्वाहाकारे,—

नमोवः पितर इत्यत्र तत् पदस्थाने आमावे त्यूहः २(†) ।

विसर्जने वाजेवाजे इत्यत्र तृप्ता इति पदस्थाने तृप्यते इत्यूहः ।

यद्यपि तस्मात्तन्नोहे इति शब्देन ऊहो निषिद्ध स्तथापि वचनाद्यूहः ।

अन्य कर्मणि विष्णो हव्यं (कव्यं) रक्षस्वे त्यादौ ।

तथा,—

गृहपाकात् समुद्धृत्य शक्तुषु (भिः) पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत आमे हैमे कृते सति ॥२३४१॥

आम श्राद्धेच वृद्धौच प्रेतश्राद्धे तथैवच ।

1910. विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥२३४२॥

तथा,—

आवाहनाग्नौ करणं विकिरं पात्र पूरणम् ।

तृप्तिं प्रन्नं न कुर्वीत आमे हैमे कदाचनेति ३(‡) ॥२३४३॥

एतच्च तीर्थ-सम्बन्ध्यामश्राद्ध-विषयम् ।

1911. आवाहनं भवेत् कार्यं मर्ष्यद्वा नन्तथैवचेति हेमाद्रौ, भविष्योक्तेः ।

1912. हस्तेऽग्नौ करणं भवेदिति, पूर्वोक्तं जमदग्नि स्मृतेश्च ।

विकिरोप्यामेनेति हेमाद्रिः ।

1913. शुद्रस्याग्नौ करणमुक्तं हेमाद्रौ ।

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारे विधीयते ।

मन्त्रवर्जं हि शुद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥२३४४॥ इति ।

१(*)

आवाहनेच, विधान् देवान् आवाहयिष्ये, आवाहय इति प्रतिपाद्यम् । तत्र यःगुण मन्त्रे च ।

२(†)

इत्यत्र पितृपदस्थाने इति ।

३(‡)

तृप्यभिमिति प्रश्ने तृप्ताःश्च इति विप्रोक्तिः ।

”

प्रथम-स्वाहा-संधासु शुद्रादीनां नमस्कार इति ।

नमस्कारः इति—

अग्नये कव्यवाहनाय नमः ।

सोमाय पितृमते नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ।

तथा,—

आम आद्धन्तु पूर्वार्हे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ।

पार्ष्णं चा परार्हे तु प्रातर्वृद्धि निमित्तकम् ॥२३४५॥

एतद् द्विजाति विषयम् ।

मध्याह्नात् परतो यस्तु शुद्रस्य समुदाहृतः ।

1914. आम आद्धन्तु तत्रैव पितृणान्दत्त मत्तयमिति ॥२३४६॥

सुमन्तुना शुद्रस्य विशेषोक्तेः ।

ब्राह्मणाभावे,—

पान्ने तु निधाय दर्भं वदूनासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥२३४७॥

सर्वाभावे क्षिपेद्ग्नौ गवे दद्याद्यथाप्सु वा ।

नैव प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पितृ कार्य्यं विशेषतः १(*) ॥२३४८॥

1915. इति देवछः ।

प्रेषानु प्रेषसंयुक्तं स्वागतं सुस्वागत मित्यादि प्रश्ने(x)प्रतिवचने-
स्वयमेव वदेदित्यर्थः ।

क्षिपेद्ग्नौ करणे पिण्डादिकमिति विशेषः ।

आमन्तु कालान्तरे ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

—*—

इत्याम आद्ध विधानम् ।

—*—

1916. अथामआद्धाभावे हैममाह, मरोचिः—

आमान्नस्याप्य भावेतु आद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याद्धतुर्गुणेनैव हिरण्येण सुरोचिषेहि ॥२३४९॥

यवतु वैदिकः सन्न सवतु स्त्री-शूद्रश्च नमोऽस्य इति वदेत् ।

विप्राभावे सर्व्वतः अग्नौ गोषु बारिषु चार्पयेत् तेन न-पितृकार्य्यं ज्ञानिः स्यादिति ।

1917. स्मृत्यर्थसारे—

हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा दद्यादिति ।

1918. भविष्ये—

भग्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मणि ।

हेमश्राद्धं प्रकर्त्तव्यं तथास्ती शूद्रयोरपि ॥२३५०॥

गृह पाकात् समुद्धृत्य शक्तभिः पायसे नवा ।

यदि पिण्डं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥२३५१॥

1919. षट्त्रिंशन्पतेच,—

आमन्त्रेणाग्नौकरणे विकिरो नैवदीयते ।

तृप्ति प्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥२३५२॥ इति

1920. अत्र मरीचिना प्रोक्तम्—

आमाभावे हेमविधाने तत्स्थानापरया तद्धर्मप्राप्तेः पूर्व्ववन्मन्त्रोहः ।

पूर्व्वार्हकालताच ज्ञेयेति कश्चित् ।

एवमपि सपिण्डश्राद्धाशक्तौ संकल्पश्राद्धमाह,—

1921. हेमाद्रौ सम्बर्त्तः—

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवेह पार्वणम् ।

अपि संकल्प विधिना काले तस्य विधीयते ॥

पात्रे भोज्यस्य चान्नस्य त्यागः सङ्कल्प उच्यते ॥२३५३॥

1922. अत्र व्यासः—

सङ्कल्पन्तु यदाकुर्यान्न कुर्यात् पात्र पूरणम् ।

आवाहनाग्नौकरणे पिण्डांश्चैव नदापयेत् ॥२३५४॥

पात्रपूरणमर्चदानं समग्रकावाहन निषेध स्तूष्णीं १(*) ।

भवत्येवावाहनमिति हेमाद्रिः ।

1923. स्मृत्यन्तरेऽपि—

त्यजेदानीयमध्यच अग्नौकरणमैवच ।

षिण्डांश्चविकिराक्षये श्राद्ध संकल्प संक्षेपे ॥२३५५॥

1924. बृद्ध शातातपस्तु,—

पिण्डं निर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावचनो-लोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यत ॥२३५६॥ इति ।

1925. चन्द्रोदये वसिष्ठः—

आवाहनं स्वधा शब्दं पिण्डाग्नौ करणन्तथा ।

विकिरं पिण्डदानञ्च सङ्कल्पे षड् विवर्जयेत् १(*) ॥२३५७॥ इति ।

एवञ्च विहित प्रतिषिद्धत्वाद् विकिरे विकल्पः ।

आमानि पितृ यज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।

स तदा वाचये द्विप्राण् संकल्पात् सिद्धिरस्त्विति ॥२३५८॥

1926. यच्च, च्छागलेयः—

पिण्डो यत्र निवर्तत मघादिषु कथञ्चन ।

सांकल्पिभिस्तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥२३५९॥

1927. कार्णार्जिनिः—

मौञ्जी वन्धाद् वत्सराद्धं वत्सरं पाणि पीडनात् ।

पिण्डान् सपिण्डा नोदध्युः प्रेतपिण्डं विनात्रतु ॥२३६०॥

आदिकादावपवाद्स्तूतमेव ।

त्यक्तवाग्नेरपि सांकल्प मुक्तम्,—

1928. षड् त्रिशन्मते—

अग्निको यदा विप्र उत्सन्नाग्नि स्तथैवच २(†) ॥२३६१॥

तथा,—

सच वृद्धिषु सर्वासु सांकल्प श्राद्धमाचरेत् ॥२३६२॥

पाकेनादिकादि श्राद्ध कार्यं मित्युक्तम् ।

1929. तदसंभवे बृहन्नारदीये विशेष उक्तः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रन्तु, पाचयेत् ।

पैतृके न तु सूकेन होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥२३६३॥

पैतृकं सूक्तं मुदीरतामित्यादि १(*) ।

पिण्डदानं ततः कुर्याद् शक्तः सुसमाहितः :

होमं समाप्य स भवेत् ।

1930. देवलः—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यं अभावे (द्रव्यं) विप्रायचैव हि ।

श्राद्धीयाऽह्नि संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥२३६४॥

1931. वृद्ध वसिष्ठस्तु,—

किञ्चिद्द्यादशक्तस्तु उद कुम्भादिकं द्विजे ।

तृणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वा प्यथनिर्वपेत् ॥२३६५॥

अत्रोद कुम्भादिदानं भोजनस्थानाय ।

तत् कृत्वा पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नान पूर्वकम् ।

इदमपि पक्षान्तरम् ।

1932. हेमाद्रौ भविष्ये,—

अग्निना वा दहेत् कृच्छ्रं (कर्त्तुं) श्राद्धकाले समागते ।

तस्मिन्ने वोपसदग्निं जपेद्वा श्राद्धं संहिताम् ।

अथ श्राद्धं संहिता—समन्त्रं श्राद्धकल्पः ।

1933. भारद्वाजे,—

असामर्थ्येऽन्नं दानस्य धान्यं माघं स्व शक्तितः २(†) ।

प्रदद्याच्च तिलान् वापि स्वल्पाल्यां वापि दक्षिणाम् ॥२३६६॥

सर्वाभावे घनं गत्वा कक्षामूल-प्रदर्शकः ।

सूर्यादि लोक पालानामिदं मुखैः पठेन्नरः ॥२३६७॥

1(*) पितृसूक्तम्—मुत्सुकम् ।

”

‘पितृमात्रं प्रदातव्यं तदभावे द्रव्यं विप्रयोः’ इति वाम्यः पाठः ।

अथ निरशनोऽपि श्राद्धं चर्मा भवेत् ।

२(†)

अथ श्राद्धं संहिता, पितृ संज्ञिता इत्यन्ये । अथ जातमिति पाठान्तरम् ।

एतत् पुनरपि स्नानमौच्यं मात्मापराधं क्षमापनम् ।

नमेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्य-
 ष्छाद्धोपयोगि स्वपितृन्ततोस्मि ।
 वृथ्यन्तु भक्त्या पितरोमयेतौ,
 भुजौ कृतौ वर्त्मणि मासृतस्य ॥२३६८॥
 इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभाव प्रयोजनम् ।
 यः करोति कृतन्तेन श्राद्धं भवति भारत ॥२३६९॥

1934. 'प्रभास खण्डे पि—

गत्वारण्य ममानुष्य मूर्ध्वाहु विरोत्यदः ।
 निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनुणं कृथाः ॥२३७०॥
 नमेऽस्ति वित्तं न धनं न भार्या,
 श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ।
 वने प्रविष्यवे हतु तण्मयोच्चैः १(*) ।
 भुजौ कृतौ वर्त्मणि मासृतस्य ॥२३७१॥
 श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तम्,
 गृह्यं दयध्वं पितृ देवताद्याः ।
 आख्याय चो(त्)क्षिप्य भुजौ ततो वै
 विवा च रात्रिं समुपोष्य तिष्ठेत् ।
 भवेत् स वै तेन कृतेन तेषा,
 मृणेन मुक्तः पितृ देवतानाम् ॥२३७२॥
 इति अनन्त भट्ट विरचिते विधान पारिजाते (पञ्चमस्तवके)
 श्राद्धानु-कल्पविधानम् ॥

—*—

अथ कलिवज्ज्यान्वुच्यन्ते ।

—*—

1935. बृहन्नारदीये,—

समुद्र यात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् २(†) ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥२३७३॥

१(०)

'यत्नं इन्द्रादिलोक पात्रानाम्' इति मित्रः पाठः । 'येषु मयोच्चैः' इत्यर्थः पाठः ।

२(†)

वोषायणसूत्रे, छद्वाहतस्य कलिपथं प्रकरथे, इमाद्रीपाणि । तत् प्राक्तने श्रीते सवर्णे
 गच्छीत् । कलिपथं कर्तौति पाठः असम्भवं ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं मधुपर्कं पशोर्वधः ।
 मांसं दानं तथा श्राद्धे वानप्रस्था ध्रमस्तथा ॥२३७४॥
 वृक्षाक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥२३७५॥
 महाप्रस्थानं गमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
 इमान् धर्मान् कलिपुगे वज्र्यानाहुर् मनीषिणः, इति ॥२३७६॥
 कमण्डलु-मृण्मयी । वृक्षा विवाहिता ।
 ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठार्शंगोवधन्तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥२३७७॥
 1986. इति वसिष्ठोक्तेः । आदित्य पुराणे च,—
 विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनम् ।
 बालायां क्षतयोन्म्रास्तु वरेणान्ये न संस्कृतिम् ॥२३७८॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजणमभिः ।
 आततायि-द्विजाप्रयाणां धर्मं युद्धेन हिसनम् ॥२३७९॥
 द्विजस्याब्धौ तु नौ यातुः शोधितस्यापि संप्रहः १(२) ।
 सप्त दीक्षातु सर्वेषां कमण्डलु विधारणम् ।
 महाप्रस्थानं गमनं गो संक्षतिश्च गो सवे ॥२३८०॥
 सौत्रामण्यामपि सुरा प्रहणस्य च संप्रहः ।
 अग्निहोत्राऽहवण्याश्च लेहोलीढा परिप्रहः ॥२३८१॥
 श्रु(वृ)तस्वाध्याय सापेक्षं मघ संकोचनन्तथा
 प्रायश्चित्तं विधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥२३८२॥
 संसर्गदोषस्तेयान्य महापातकं निष्कृतिः ।
 वरातिथिं पितृभ्यश्च (या) पशूपकरणक्रिया ॥२३८३॥
 दत्तोरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिप्रहः ।
 सवर्णान्यागणादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ॥२३८४॥
 अयोनौ संप्रहं वृत्ते परित्यागोगुरुस्त्रियः ।
 परोद्देशात्म संत्याग उद्दिष्ट स्यापि वर्जनम् ॥२३८५॥

१(*)

अस्मिन् 'शोधितस्याय संसर्गः' इति शिष्टः पाठः । शोधितस्य ज्ञातं प्रायश्चित्तस्यापि विप्रस्य,
 अत उद्दिष्टस्य श्राद्धोक्तस्य वर्जनस्याय इति । संसर्गः अतीतं जातं चायोग्य इति शिष्टः
 पाठः । अथ शोधितस्य ज्ञातप्रायश्चित्तं स्यापि, 'कामतोऽप्यवश्यायैव वचनाद्विप्रस्य' इति ।

प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकलश्च सधर्मकः १(॥) ।
अस्थिसंश्रयनादृष्टं अङ्गपस्पर्शन-मेवच ॥२३८६॥
शा(सा)मित्रश्चैव विप्राणां सोमविक्रयणन्तथा ।
पद्भक्तान शनेचान्नहरणं हीनकर्मणः २(†) ॥२३८७॥

1937. इति चन्द्रोदये । ब्राह्मे च—

शूद्रेषु दास गोपाल कुलमित्राङ्गीसीरिणः ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थासेवाति दूरतः ॥२३८८॥
शिष्यस्य गुरुद्वारेषु गुरुतद्वृत्तिशीलता ३(‡) ।
आपदवृत्ति द्विजाप्रयाणां अश्वस्तनिकता तथा ॥२३८९॥
प्रजार्थन्तु द्विजाप्रयाणां प्रजारमणी परिग्रहः ४(§) ।
ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाम्निधमन क्रिया ॥२३९०॥
बलात् कारादि दुष्टस्त्री संप्रहोऽविधिचो(नो)दितः ।
यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचरण मेवच ॥२३९१॥
नचोदके दशाहश्च दक्षिणा गुरु चोदिता ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि क्रियापिच ॥२३९२॥
भृग्वग्नि पतनैश्चैव-वृद्धादि-मरणन्तथा ५(†) ।
गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमन क्रिया ॥२३९३॥
पितापुत्र विरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
यतेः सायं गृहत्वश्च सूरिभिस्तत्त्व दर्शिभिः ६(०) ।
एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्तितानि विद्वद्भिः व्यवस्थापूर्वकं बुधैरिति ॥२३९४॥
संसर्ग दोष इति—स्तेयभिन्ने महापापे रहस्ये कृते प्रायश्चित्तं नेत्यर्थः ।
सवर्णान्योऽसवर्णादिस्तयादुष्टैः । अयोनो शिष्यादौ ।

- १(०) 'संकल्पच' इत्यपरः पाठः । अत्र, ग्रामिणं, गौचारये भृत्यत्वम्, पशु वन्धनचेति ।
'होमकर्मणः' इति भिन्नः पाठः ।
२(†) अन्यद्, अपिहोत्रं सन्दर्भे वसन्ते । 'अपिहोत्रं तथो वेदा विदुषं भक्ष्यं गृह्यन्' इत्यंशेदक्तम् ।
३(‡) 'गुरुदारासु' इति अन्यः पाठः । अत्र 'संभक्तानशने' इत्यन्यः पाठः ।
४(§) 'नाररमणी' इति पाठान्तरम् ।
५(†) 'पतनश्चैव' इत्यन्यः पाठः । 'अहहादि-गुहादि' इत्यपि अन्यत् पाठान्तरम् ।
६(०) 'सायं गृहस्थत्वं' इत्यन्यः पाठः ।

परीद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थत्वेन । उद्दिष्टस्य प्रतिग्रहस्य ।

सङ्कल्पोत्रेतेनग्रहणेन पूजाकरणं, अन्यत्स्पष्टम्-निगमे ।

अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।

देवराज सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥२३६५॥

अग्निहोत्रं सर्वाधानपक्षेण—आधानं स्मृतम् ।

श्रौतस्मात्ताङ्ग्योस्तु पृथक् कृतिः ।

सर्वाधानं एतयोरैक्यकृतिः ।

1938. पूर्वयुगाश्रितेति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

एतेन, चत्वार्यब्दं सहस्राणि चत्वार्यब्दशतानिच ।

कलिर्यदागमिव्यन्ति तदा त्रेता परिग्रहः ॥२३६६॥

1939. सन्न्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानतेति, व्यासवाचा व्याख्यातम् ।

1940. त्रेतापरिग्रहोऽग्निहोत्रपरिग्रह इत्यर्थः । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह, देवत्वं यावद्गुणं विभागोऽस्ति यावद्देवः प्रवर्तते ।

सन्नयासं चाग्निहोत्रञ्च अस्ति तावत् कलौ युगे, इति १(*) ॥

इति विधान पारिजाते कलिकालवर्ज्याणि ।

—*—

अथ वानप्रस्थाश्रमः ।

—*—

सच कलौ यद्यपि निषिद्धः, तथापि—

वानप्रस्थ्यं कलौ कुर्यात् सन्नयासो ।

यावदेवहीति वचनात्तत्रापि कार्य्यः ॥२३६७॥

1941. अत्र याज्ञवल्क्यः—

सुतविन्यस्त पत्नीकस्तयावानुगतोवने २(†) ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारो सागिनः सोपायनो ब्रजेत् ॥२३६८॥

१(*) 'वर्धं संचयात्' इत्यर्थः पाठः । 'अग्नि होत्रश्च तावत् कलौ युगे' इत्थं पाठान्तरं दृश्यते ।

२(†) 'सुत विन्यस्त पत्नीकः' इति चान्यः पाठः । सत्रादि श्रुतिः आवाचोप निषिद्धिः । अन्यथा 'प्रवेष्टुं दारान् निषिध्य वनं गच्छेत् सहेव वा' इति कृति सन्दर्भः ।

॥ अत्र सन्नयासो विधेयः ।

॥ तथा परहिते रतः इत्यर्थः पाठः ।

1942. मनुः,—

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्येव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥२३६॥

1943. याज्ञवल्क्यः—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथीनपि ।
भृत्यांश्च तर्पयेत्त्रिमश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥२४००॥
अहोमासस्य षड्वापि तथा सम्बत् सरस्य वा ।
अर्थस्य सन्धयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजि त्यजेत् ॥२४०१॥
दान्तस्त्रिषवण-स्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वत्रतु हितेरतः १(*) ॥२४०२॥
दण्डोल्लुल्लिखः कालपक्वाशो वास्मकूटुकः ।
श्रोतं स्मार्त्तं फलस्नेहैः कर्मकुर्यात् क्रियास्तथा २(†) ॥२४०३॥

अत्र क्रिया भोजनाद्याः ।

चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रं वा वर्त्तयेत् सदा ३(‡) ॥
पक्षे गते वाप्यग्नीयान्मासे वाऽह्निवा गते ।
स्वप्याद्भूमौ शुचीरात्रौ दिवासंप्रपदैर्नयेत् ॥२४०४॥
स्थानासन विहारैर्वा योगाभ्यासेनवा तथा ।
ग्रीष्मे पश्चाग्निमध्यस्थोवर्षासु स्थण्डिले शयः ॥२४०५॥
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ।
यः करङ्कैर्विक्रदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ॥२४०६॥
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च स(श)मस्तस्य च तस्य च ।
अग्नीन्वाप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासोमिताशनः ॥२४०७॥
वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थे भैक्ष्यमाचरेत् ।
ग्रामादाहृत्यवा प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥२४०८॥
वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्मसंक्षयात् ।

-
- १(०) 'सर्व्वं संहिते रतः' इति पाठान्तरम् ।
सर्व्वेषां सन्धानां जीवानां हिते युभाय निरतः परायण इत्यर्थः स्यात् ॥
॥ एतत् सर्व्वं वानप्रस्थः दीनां वेषं ज्ञत्वं कुर्यात् ।
१(१) अथ पुनः क्रियाः स्त्रीयात्रमीपयुक्ताः शास्त्रविहिताः ।
१(२) अथ चान्द्रायण व्रतं धर्म्यं शास्त्रोक्तम् ।
'तिथिं वृहन् चरेत् पिण्डान्' इत्यादि कृत्तीषोक्तम् ।
॥ अथ विक्रदति—इत्यत्र 'विक्रदति' शब्दः पाठः ।

प्रागुदीचीं ऐशानीं दिशम् । आवर्णमसंक्षताद्देहपातपर्यन्तं
गच्छेदित्यर्थः ।

वानप्रस्थोवीराध्वानं ज्वलनाम्बु प्रवेशनम् ।

भृगुमि पतनं वानुतिष्ठेत् । इति स्मृत्यन्तरे ॥२४०६॥

इति विधान-पारिजाते वानप्रस्थाश्रम विधानम् ।

—*—

अथ सन्न्यासः ।

—*—

1944. तत्र याज्ञवल्क्यः—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेद(स)सदक्षिणाम् १(५) ।

प्राजापत्यं तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥२४१०॥

अधीत वेदोजपकृत् पुत्रवानभ्रदोऽग्निमान् ।

शक्त्याच यज्ञं कृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥२४११॥

1945. एतच्चाश्रम-समुच्चय पक्षे । अन्यत्र जावालश्रुतिः—

‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेद् गृहाद्वनाद्वा,

यः पुनरव्रती व्रतीवा स्नातकोवाऽस्नातकोवोत्सन्नामिकोवा,

1946. यद्दहरेवंच, विरजे तद्दहरेव प्रव्रजेदिति’ ।

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्याद्वा प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद् विद्वान्मुरोवाथ दुःखितः २(†) ॥२४१२॥

अत्रातुरो मुमूर्षुः ।

दुःखितश्च चोरव्याघ्रादिभिः ।

१(५)

अत्राश्रम क्रमपरा श्रुतिर्ब्रह्मचर्या—‘ब्रह्मचारी गृहो भवेद् गृहाद्वनो भूत्वा प्रव्रजे’ इति ।
अक्रमेण विरक्तस्य सन्न्यासः, यद्दहरेव विरजेत् दहरेव प्रव्रजेत् इति । विरक्तस्य
सद्यः सन्न्यास उच्यते । अन्यत् सन्न्यासोपनिषदि, यति धर्मं समुच्चये, ब्रह्मोपनिषदि, वेदान्त
कल्पतरौ, चास्ति ।

२(†)

आतुर सन्न्यासः, विरक्त सन्न्यासः, विविदिषा सन्न्यासश्चास्य भेदोऽपि शास्त्रोक्तः ।
जावालोपनिषदि ब्रह्मोपनिषदि च । ‘विदण्ड’ विधत्ते’ इति पाठान्तरम् । ‘कर्णदण्ड
संश्लेषण’ इत्यमपि भिन्नः पाठः ।

1947. महाभारते —

आतुराणाञ्च सन्नयासे न विधि नैवच क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य्य सन्न्यासं तच्च पूरयेत् ।

यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्नयसेदिति ॥२४१३॥

जावालश्रुतिश्च—अत्र सन्नयासे विप्रस्यैवाधिकारः ।

1948. आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहादिति मनूक्तेः ।

तथाहि—

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः १(*) ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ॥२४१४॥

1949. इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

1950. माधवाचार्य्यस्तु—द्विजातेरधिकारमाह ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवाथ वैश्योवा प्रव्रजेद् गृहादिति, कूर्मपुराणात् ।

पूर्ववाक्यन्तु, (अवैध केवल) काषायदण्डधारणनिषेध परम् ।

मुखजानामयं धर्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः ॥२४१५॥

1951. इति बौधायनोक्तेश्च ।

अत्र देशाचारतोव्यवस्था वा । योऽपि, सन्न्यासं पलपैतृकमिति कलौ-
निषेधः सोऽपि व्यवस्थितः प्राक् २(†) ।

1952. सन्नयासश्चतुर्धा यथाह, हारीतः,—

कुटीचको बहुदकोहंसश्चाथतृतीयकः ।

चतुर्थः परमोहंसःयश्च पश्चात् स उत्तमः ॥२४१६॥

आद्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्र गृहेच वसन् काषायवासाः ।

शिखोपवीती त्रिदण्डवान् बन्धुपु, स्वगृहेवा मुख्यन्नात्मज्ञोभवेदेत-

दत्यन्ताशक्तः परः । (२) द्वितीयस्तु बन्धून् रहित्वा सर्वाङ्गाराणि-

भैक्ष्यं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्त-वेशश्च ।

हंसोहि—पूर्वोक्तवेषोक्तैकदण्डः इति ग्रन्थान्तरे ।

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेनित्यमादरादिति ॥२४१७॥

१(*)

अत्र श्रुतिचोदिता इत्यपरः पाठः । 'वागदण्डः' इति श्लोकः सन्न्यासः यन्त्रे यतिर्धर्म्यं पञ्चती चास्तिः गीता टीकायाञ्च । वाग् मनः कायाणां दण्डवत् नित्यं स्थैर्यं विवक्ष्यम् । तदेवेन्द्रियाणाञ्चेति ज्ञेयम् ।

२(†)

प्राप्तिति—कलिवर्जं प्रकरणे—इतः पूर्वमुक्तम् ।

1953. स्कान्दात् ।

यज्ञोपवीतं दण्डश्च वस्त्रं जन्तुनिवारकम् ।

तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-परिग्रहः ॥२४१८॥

1954. इति विष्णु स्मरणात् ।

कचित्तु परमहंस्य यज्ञोपवीत—निषेधः ।

1955. तथाहि स्कान्दे,—

परमहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुगोवालं निर्मिताः ।

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कमपरित्यजेदिति ॥२४१९॥

अयमप्येकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधा,

स्ते कुटोचकादिपराः ।

1956. यच्चात्रिः—

चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्व्वे चैव त्रिदण्डिनः ।

इति सर्व्वेषां त्रिदण्डविधानं तद्वाग् दण्डादिपरम् ॥२४२०॥

तथाहि,—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव ।

यस्यैते कथिता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥२४२१॥

1957. इति मनूक्तेः ।

सर्व्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामपारिब्राज्यं भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेदिति ॥२४२२॥

1958. याज्ञवल्क्योक्तेः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यां परायणः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्व्वसङ्गविवर्जितः ॥२४२३॥

1959. इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः । त्रिदण्डादिधारणमव्यवस्थितं वा ।

अतिविदुष एकदण्डोऽपि न, 'नदण्डो न शिखा नाच्छादनं यस्य

सः परमहंस इति महोपनिषदुक्तेः १(*) ।

1960. अत एव यमः—

कायदण्डो धृ(वृ)तोयेन सर्वांशी ज्ञानवर्जितः ।
सयाति नरकान् घोरान् महारौरव संज्ञितान् ॥२४२४॥

1961 इत्याह । भारते आश्वमेधिकेऽपि—

एकदण्डी त्रिदण्डीच १(*) शिखी मुण्डित एववा ।
काषाय मात्र सारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर इति ॥२४२५॥

—*—

अथ सन्न्यास ग्रहण विधानम् ।

—*—

1962. अत्र बोधायनः—

कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टक पृथक् ।
वापयित्वा ततः केशान् मार्जये न्मान्त्रका इमाः इति ॥२४२६॥
अत्र सर्वाणीति—स्वस्य नवश्राद्ध-षोडश श्राद्धानि सर्वाणि ।
पित्रादिभ्योऽष्टक पृथक् श्राद्धादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

1963. स्मृत्यर्थसारेऽपि,—

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
अग्रिमान् पार्वणे नेव विधिना निर्व्वपेत् स्वयम्, इति ॥२४२७॥

1964. अधिकारार्थं प्रायश्चित्तमाह, कात्यायनः—

कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा सम्यसे च्चेदनाश्रमी २(†) ।
आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेदिति ॥२४२८॥

1965. अष्टौ-श्राद्धान्याह, बोधायनः—

सदैवमार्पकं दिव्यं पित्र्यं मातृकं मानुषे ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते ह्यष्टौ श्राद्धानि निर्व्वपेत् इति ॥२४२९॥

1966. अत्र देवताक्रममाह हेमाद्रौ शौनकः—

देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णु महेश्वराः, आर्षे ब्रह्मर्षि महर्षि देवर्षयः, दिव्ये
वसुरुद्रादित्याः, मानुषे. सनक सनन्दन सनातनाः, भौतिके पृथि-
व्यादिपञ्चभूतानि, चक्षुरादीन्द्रियाणि, चतुर्विधभूतप्रामश्चेति तिस्रः ।

१(०) एक दण्डादि विषये प्राक् पञ्चादृतं वक्तव्यं च ।

कृच्छ्रव्रत नियमादिकं प्रायश्चित्त विवेकादावसि ।

२(†) अत्र चत्वारि कृच्छ्र व्रतानि प्रायश्चित्तानि चतुर्वारं, अनुष्ठाय पथात् सन्न्यसनम् ।

पित्रे—पित्रादयोमातामहादयश्च । मातृके मातादयस्त्रिः ।
आत्मश्राद्धे तु—आत्म—पितृ—पितामहप्रपितामहा देवताः । सर्वत्र
नान्दीमुखत्वं विशेषणं हेयं, सर्वत्र पिण्डदानं, सर्वत्र युग्मा विप्राः,
दत्तकतृ सत्यवसू वा(च)विश्वेदेवौ १(*) अन्यत् सर्वान्दीमुखवदिति ।

1967. स्मृत्यर्थ सारेच—

केशश्मश्रू लोमनखान् वापयित्वोप कल्पयेत् २(†) ।
दण्डं जपं पवित्रञ्च शिक्वपात्रं कमण्डलुम् ।
आसनं कौपीनमाच्छादनं कन्थाञ्च पादुके इति ॥२४३०॥

1968. दण्डलक्षण माह, बौधायनः—

दीन्दण्डान्कुलिस्थलान् वृणवान्मूर्द्ध संस्थितान् ।
एकं वा दण्डमादाय वाताण्यग्नौ निष्ट्वा, भू भुवः स्वरिति अपःस्पृष्ट्वा
मन्त्राणि जप्त्वा विप्रान् सम्भोज्य, पुण्याहं वाचयित्वा, अत्रवा वपनम्,
तत्तन्मन्त्राणि स्वेष्ट (मन्त्राणि)—
कृत्वा हेम-रौप्य-कुश-जलैः कृत्वा पुरुराय चक्रं श्रपयित्वा,
प्राणायस्वाहेत्यादिना पञ्चाज्याहूतीहुत्वा,
पुरुष-सूक्तेन प्रत्येकं माज्यं चरुञ्च जुहुयात् ॥२४३१॥
अत्रैके विरजाहोम मिच्छन्ति ।

यथोक्तं शिव गीतासु—

जुहुयाद्विरजामन्त्रैः प्राणाऽपानादिभिस्ततः ।
अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यचरुन् पृथक् ॥२४३२॥
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य याते अग्नेति मन्त्रतः ।
भस्मादायाग्निरित्यादौ विसृज्याङ्गानि संस्पृशेत् ॥
महापापोहि पापौघे मुच्यते नात्र संशयः, इति ॥२४३३॥

1969. अनुवाकान्तविरजा मन्त्रा उच्यन्ते ।

ॐ (अं) प्राणापानज्यानो ३ । दानसमाना मे शुभ्यन्ताम् ।

१(४)

२(†)

३(†)

‘विश्वे दिवाः’ इति वा पाठान्तरम् । दण्डं जपमित्यत्र दण्डमर्थे इत्यन्तः पाठः ।

वैश्वदेवीनां वापनं सर्वं सुगुणं विश्वानुमारिणं दण्डादि यज्ञं कार्थम् ।

इति जीवच्छ्रुतिः २४-१ = १०३५ आहवन् प्रवेदमिति पं. तु केचन चार्थः । दण्डं पञ्चाङ्गु-
लीनाम् । अत्र जपान्तं पुरुषेणानुष्ठेयं स्वस्वार्थे जीवच्छ्रुतिना बोध्यम् । मन्त्रकृतान्
प्राणान् तनेद मनुष्येभ्यः । विरजा होमस्तु सन्नास यज्ञेणान् प्राणानुष्ठेयः ।

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं ॐ स्वाहा ।

अः सर्वत्र लिङ्गोक्तदेवताभ्य इदं नमोऽपि त्यागोऽयः ।

वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं जिह्वा प्रतपेतो १(*) बुद्ध्याकृति सङ्कल्पा मे शुद्धचन्तां, ज्योतिः त्वक्च कर्म-मांस रुधिर मेदोमज्जा स्नायवोऽस्थानिच मे शुध्यन्तां । ज्योतिः शिरः ।

याणि पाद-पार्श्वं पृष्ठोरुद्धर जङ्घे शिश्नोपस्थवायवोमे-शुध्यन्ताम् । ज्योतिः (रुप) उत्तिष्ठदुपरिरूपम् । हरित-पिङ्गल लोहितान्निदेदे देहि दापयितारः शुध्यन्ताम् । वि-पृथिव्याप स्तेजो-वायुराकाशा मे शुध्यन्ताम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुद्धचन्ताम् । ज्योतिर्मनोवाक्का कर्माणि मे शुध्यन्ताम् । ज्योतिरायुरीशानामे शुध्यन्ताम् । (ज्योतिः शब्द स्पर्शरूप रसगन्धा मे शुद्धचन्ताम्) । ज्योतिः परमात्मा मे शुध्यताम् । ज्योतिः क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपास्यां स्वाहा । वि-विद्यायै स्वाहा । अग्निधानाय स्वाहा । केशोत्काय स्वाहा ।

‘क्षुत् पिपासामलां ज्येष्ठाम लक्ष्मीं नाशयाम्यऽम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वाणिनुदमे पाप्मान उ स्वाहा २(†) ॥२४३॥

अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाः शुध्यन्ताम् ।

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा । एवं समिदाज्यचक्रं पृथक् पृथक् हुत्वा असम्भवे आज्येनैव विरजा होमं कृत्वा, अन्यदा-ज्येन जुहुयात् । अग्नये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा, आत्मने स्वाहा, अन्तरात्मने स्वाहा, परमात्मने स्वाहेति हुत्वा, यथा देवत्वं त्यागं कृत्वा, स्वियं कृदादि होमं समाप्य, ब्रह्मणे सुवर्ण-संज्य पात्रञ्च दत्त्वा, समासिञ्चत्वित्यग्निमुपतिष्ठेत् । अत्र केचित् अग्नेः सवितृ-सावित्री प्रवेशं पूर्णाहुतिञ्च कुर्यादित्याहुः । ततो याते अवि(स्व) इति त्रिस्त्रिंशदङ्गं जिघ्रन्तात्मन्यग्नीन् समारोध्य, गुरवे सर्वस्वं दत्त्वा, हरिं स्मरन्नुर्द्धं बाहुस्तिष्ठन्देवान् सं स्मृत्वा दक्षिणाः कृत्वा (दत्त्वा) तेनोपदिष्टः ॐ भूभुवः स्वः स्वाहेति सन्न्यस्तं सर्वं मयेति,

१(*)

‘प्रातरीता’ इत्यत्र प्रातरेत इत्यर्थः पाठः । ‘रमासङ्गं मांस मेदोऽस्थिमज्जा शुक्लाणि धातवः’ । ‘देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरं शेषं धार्यते’ । ‘तद् विद्युर्बहि रुधिरं बलवर्ण-सखायुषाम् । युनन्ति प्राणिनां प्राणाः शोणितं ह्यनुवर्तते’

इत्यादि वैद्यके । औसृक्तं, एतत् सूक्तमस्ति । अत्र काचित् परिहृतिर्दृश्यते ।

”

उपनिषदि, अन्नमयादि पञ्चकोषाः सन्ति । चतुर्विंशति तत्त्वाणि च । एतत् औसृक्तं प्रोक्तम् ।

२(†)

‘देवान् प्रदक्षिणी कृत्य’ । ‘देवान् सा दक्षिणाः कृत्वा’ इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

त्रिरुपांशु त्रिरुष्वैः त्रिरत्युच्चैश्चोक्तवा, जल समीपं गत्वा स्नात्वाच,
अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति त्रिरञ्जलिं क्षिप्त्वा, 'युवासुवासा'
इत्यनेन काषायं कौपीनं वासश्च परिधाय, सखे मां गोपायीतेति
सुरभ्यं १(*) वैनवं पालाशं वा दण्डं गृहीयात् । अत्र पुत्रकामो
गृहस्थः शङ्खेन, पुरुष सूक्तेन दण्डमभिविञ्च्य दध्यादिति शिष्टाचारः ।
ततः शिखामुत्र पाठ्य ॐभूः २(†) स्वाहेति भग्नौ जले वा हुत्वा,
तथै वोपवीतं हुत्वा, येन देवापवित्रेणेति मन्त्रेण जलं पवित्रम्,
यदस्य पारइति शिष्यम्, सावित्र्या कमण्डलुम्, महाव्याहृतिभिः
काष्ठमयं भोजन पात्रम्, इदं विष्णुरिति सप्तदशीच गृहीत्वा ॐभूः
तीर्थयामीति व्यस्त समस्ताभिर्व्याहृतिभिः सप्तभिः) ।

महर्जन इत्यन्तैः तर्पयित्वा, ॐभूः स्वधा, ॐभुवः स्वधा, ॐस्वः स्वधा,
ॐभूर्भुवः स्वमहर्जनः स्वधेति पितृस्तर्पयित्वा, उदुत्यं, चित्रम्,
तच्चक्षुः, हंसः सुचिषत्, नमोमित्रस्येति, येनेदमञ्जै, नमः सचित्र इति
पौराणमन्त्रेणच सूर्यमुपस्थाय, पुनः स्नात्वा, जङ्घे क्षालयित्वा,
ॐचिदिति ब्रह्माहमिति, इदं सर्व्वमोमिति, ब्रह्मवा स्वराड्ज्योतिर्वर्ष-
प्रवेशे दोष एषः, तपति वेद्यमे वैतद्य एवं वेदोपवेद (देव) न परतां-
जपित्वा, त्रिसहस्रगायत्रीर्जपेदेतिः ३(‡) ।

अथ तद्धर्माः कथ्यन्ते ।

प्रातस्तुथाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा, दण्डादी निनिधाय,
मूत्रपुरीषयोः गृहस्थ-चतुर्गुणं शौचं कृत्वाचम्य, पर्व्वद्वादशी वर्जम्,
प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा, तेनैव मृदावहिः कटिं प्रक्षाल्य, जलतर्पण
वर्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य, वहिःद्वित्रिचतुषश्चमसतान्यतमपर्व्व-

१(*) 'सुख्यं' सुख्यं च इति भिन्नः पाठः । शङ्खेन-इत्यत्र 'शङ्खेन वा'रणा' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'अग्निरिवशिखा यस्य यस्य ज्ञानमयी शिखा' इति । 'शिखां यज्ञोपवीतश्च वहिः सूतं
न्यजेदधः' इति च । ॐ भूः इति मन्त्रो निश्चितः । ॐ भूः तर्पयामिति, एषमपि
पाठः स्नात् ।

३(‡) 'दशभिर्जन्मजनितं जने नच पुराकृतम् ।

वि शृणु सङ्क्षेपेण गायत्री कृत्ति पातकम्' ॥ इति स्मृतिः ।

'गायत्री वा इदं सर्व्वं यत् किञ्च भूतम्' इति स्मृतिः ।

'गायति च त्रायति च' । 'गायन्तं वायने नयति गायत्रीत्य सतः स्मृता' इति च स्मृतिः ।

वेष्टित वस्त्रादीनि गृहीत्वा, मार्जनान्तं कृत्वा, केशवादीन् नमोन्तनामभि स्तर्पयित्वा ॐभू १(*) स्तर्पयामीत्यादि-व्यस्त-समस्त-एकादश-नव-द्वित्रिचतुः सप्तान्यतमपर्ववेष्टितान् वृक २(†) गोबालरज्ज्वातु चतुरङ्गलान् ।

1970. एकोबालदशोदण्डो गोबाल सदशोभवेत् ॥२४३५॥

अनग्निरग्निमुत्पाद्यनित्येन विधिना ततः ।

नित्योविधिः पृष्टोदिवि विधिः सप्राग विहितः ॥२४३६॥

स्वाग्नावेवाग्निमान् कुर्यादपवर्गोऽय मादितः ।

आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिविद्भान् जलमेववा ॥२४३७॥

ॐभूरित्यादिना प्राश्य रात्रिचोपवसेत्ततः ३ ‡) ।

अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥२४३८॥

आज्यमग्नौ गार्हपत्ये सुसंस्कृत्येतरं स्नुचा ।

पूर्णं पात्राऽऽवनीयेत जुहुयात् प्रणवेनतु ॥२४३९॥

ब्रह्माण्व धानमेतत्स्या दग्निहोत्रेऽते ततः ।

सखीये गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतीऽवतु ॥२४४०॥

पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मासनमेवतु ४(०) ।

जागृयाद्रात्रिमेतावैयावद्ब्राह्म-मुहुर्त्तकः ॥२४४१॥

अग्निहोत्रं स्वकालेतु हुत्वा प्रातस्वनन्तरम् ।

इष्टिं वैश्वानरं कुर्यात् प्राजापत्यामथापिवा ॥२४४२॥

1971 जाबाल श्रुतौ—

तद्वंके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति, तदुत्था नकुर्ष्याद्वाग्नेयीमेव कुर्यात् त्रैधातवीयामेव कुर्यादित्युक्तम् ।'

१(०)

ॐ भूः इत्यादिमन्त्रे अ-उ-म- एतद्वैत्रय योगाद ङंकार इति सङ्गमन्त्रः प्रजातः । अत्राई मावाऽनुशाखा । ङंकारवृत्तं माष्कुक्कोप निषदि विद्यते । 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योगसूत्रम् । 'सर्वमन्त्र प्रयोगे तु ॐ इत्यादौ प्रयुज्यते' इति कृतिः । ङं इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मासनुस्मरन् इति गीतायाञ्च । अकारादि सकारान् वर्णमये ब्रह्मविष्णु महेश्वराः क्रमशः सन्ति । अयं अं इति मन्त्रोक्तेः अकारः वासुदेव इति । प्रजापतिर्येति ।

२(†)

'गोः गोः' इति पूर्वमुक्तम् । गोः पुच्छस्यवालरज्जुः । अयं, ऐकोबाल इत्यन्तः पाठः । अयं । तद् वालजाता रज्जुः ।

३(‡)

इति न गार्हपत्यं नन्त्रजपन् रात्रिं नवेदिति ।

४(०)

'ब्रह्मान्वासन एव' इत्यपि पाठः स्यात् । 'अपिष्टं वैश्राणः प्राचसीव तथा करोति' इति अतैरन्तरा पाठः पतितः ।

तेनात्र विकल्पः—

अनाहिनाग्नेस्तु इष्टस्थाने दैश्वानर आग्नेयोवा चरुर्भवतीति माधवः ।

1972. कात्यायनस्तु—

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमभ्यस्थितो हरिम् ।

ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमारभेत ॥२४४३॥

1973. कपिलः—

विधिवत् प्रैषमुक्त्वाथ त्रिरूपांश्च द्विरुचकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथोभुवि १(*) ॥

निनयेद् दण्डशिक्यादि गृहीत्वाथ बहिर्गजेत् ॥२४४४॥

1974. यौधायनः—

सखेमेत्यादि, २(†) अथेवां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः प्रदृश्यते ।

तत्र सन्यासाश्रमाधिकार सिद्धयर्थं स्वस्य नवश्राद्ध-पौडशश्राद्ध-सपिण्डनानि साग्निः पार्वणेन विधिना, अनग्निरेकोद्दिष्ट विधिनाच, सन्यासाश्रमाधिकारसिद्धयर्थं स्वस्य नवश्राद्ध-पौडश श्राद्ध-सपिण्ड-नानि, साग्निः पार्वण विधिनाऽनग्निरेकोद्दिष्ट विधिनापि कुर्यात् ।

1975. शक्तश्चेद्विधायनोक्तं दैवं आर्षं दिव्यं पित्र्यं मातृकं मानुषं भौतिकंचेति पूर्वोक्त प्रकारेण सप्तश्राद्धानि । नान्दीश्राद्धं विश्वेदेव-पूर्वकं ३(‡) कृत्वाऽन्ते, स्वस्य नवश्राद्ध सपिण्डनानि कुर्यात् । ततोऽनाश्रमीचेत् सन्यासयोग्यता सिद्धयर्थं चतुः कृच्छ्रान्, आश्रमीचेत्तत्कृच्छ्रं कृत्वा, उदगयने सुमुहूर्ते एकादश्याम्बा, साग्निरमावास्यायां पौर्ण-मास्यां वा, यथा पर्वणि प्राजापत्यादीष्टिः स्यात्, तस्मिन् कालदेशादि-संकीर्त्य, परमहंसादि सन्यासग्रहणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणपं सम्पूज्य, पुण्याहं वाचयित्वा मातृकापूजा पूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वा, अस्तमयात् प्रागौपासन समिधा होमं विधेयम् । आहिताग्निस्तु

1976. गार्हपत्यम्, विधुरोऽग्निहोत्रं, त्रिकाण्डमण्डनोक्तरीत्या कुशपत्या-सह, पवमानाद्यन्तं पूर्णाहुत्यन्तं वाधानं कृत्वा, तमग्निं स्थापयेत् । ब्रह्मचारी विधुरश्च व्याहृतिभिः प्रणवेन चाग्निमादायान्वन्निरूप-

१(*) 'वेदि मध्यस्थितं हरिम्' इत्यन्यः पाठः । 'अभयं सर्वभूतेभ्यो भोदत्वा यथरते मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित्' इति महाभारते ।

२(†) होमं सैव्यादिति भिन्नः पाठः ।

३(‡) अथ इत्यतः इति भिन्नः पाठः ।

कृतचिद् द्वि विश्वे देवाः, सत्यवसूच, एवं पाठोऽस्ति ।

समिन्पाणितु पृष्ठोदिवीति तं प्रतिष्ठाप्य, तेनैव समिन्धताम्, सवितुः, तत्सवितुः, विश्वानिदेव सवितुर्दुरितानीति तिसृभिः समिन्धोऽभ्या-
दध्याद् । एवमग्निमृद्धिं कृत्वा, शिखाकक्षोपस्थवर्जं वपनं कृत्वा
शक्तुमुष्टित्रयं प्राश्याचम्य, पथोदधियुतमाज्यमपोवां, ॐ भूः सावित्रीं
प्रविशामि१(॥) तत्सवितुर्वरेण्य मिति प्राश्याचम्य पुनस्तदापः
अं भूवः सावित्रीं प्रविशामि, 'भर्गो देवस्य धीमहि' इति प्राश्याचम्य
पुनरादाय 'अं स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो यो नः प्रचोदयादिति'
प्राश्याचम्य चतुर्थमादाय अं भू भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि,
तत्सवितुः प्रचोदयादिति प्राश्याचामेत् । ततः प्राक्स्थापितेऽग्नौ
अज्यं संस्कृत्य, चतुर्वारं द्वादशकृत्वोवा, तत्कृत्वादाय १(॥) अं
स्वाहा परमात्मने इदं न ममेति हुत्वोपवसेत् । ततो वैश्वदेवं सायं
होमञ्च कृत्वा, अग्नेरुदग्भागे कुशानास्तीर्य दण्डादीनि दशपञ्चवा,
वस्तून्प्रासाद्य ब्रह्मसदने कृष्णाजिनोपविष्टो)रात्रौ जागरणं कृत्वा,
प्रातःस्नानहोमानन्तरं वैश्वानरीं वा प्राजापत्यां वा (आ)ग्नेयीमिष्टिं
कुर्यात् । अनाहिताग्निस्तु वैश्वानराद्यन्यतम-स्थालीपाकं कुर्यात् ।
ततः सति सम्भवे ।

जुहुयाद्विरजामन्त्रं प्राणाः पानादिभिस्ततः ।

अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यं पृथगिति ॥२४४५॥

1977. शिवगीतोक्त प्रकारेण, प्राणादिपञ्चानाम-पुरुषसूक्त-चरुहोम-पूर्वकं-
विरजाहोमं च कृत्वा, ३(†) होमशेषं समाप्य, 'याते अग्ने'
इति मन्त्रेणात्मनि अग्निं त्रिसमारोप्य भस्मादाय, अग्निरिति
भस्मेति मन्त्रेणाङ्गानि विमृज्य, गुरवे-सर्वस्वं, ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणाञ्च दत्त्वा, ब्रह्मणे मधुपूर्ण-तैजसपात्रं दत्त्वा, दारु पात्राण्याह-
वनीयेऽग्नौ क्षिप्त्वा अश्म मृण्मयानि जले प्राश्य कृष्णाजिन मावधीत,
जलेषा क्षिपेत् । ततो गुरूपदिष्ट मार्गेण हरिं स्मरन् ईदं बाहुस्तिष्ठन्
देवान् साक्षिणः कृत्वा, अं भू भुवः स्वः सन्त्यस्तं मया इति त्रिरुपांशुः
त्रिरुक्षेत्रं ग्रैव मुक्त्वा, जल समीपमेत्य स्नात्वा, अभयं सर्वभूतेभ्यो-
मत्तः स्वाहेति त्रिजलाञ्जलिं क्षिपेत् ॥

१(°)

अथ ॐ इत्यथ अं इति पाठो विद्यते । अथ तत् युन्या प्रागुक्तं सावित्रा वा इति ।

१(†)

'हुत्वोपवसेत्' इत्यन्यः पाठः । अथ विरजा होमः प्रागुक्तः । वि-गतं दु खपापकामादिकं
येन होमेन स विरजा होमः युन्यादिभिर्भेदः ।

1978. हरिध्यानं कात्यायनः—

पञ्चायुधधरं सौम्यं सर्वभरणभूषितम् ।

ध्यात्वादित्यं त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रेषमीरयेदिति ॥२४४६॥

ततो 'युवासुवासा' इति मन्त्रेण कायायं कौपीनं वासश्च परिधाय,
'सखे मां गोपायेति' दण्डं गृह्णाति । 'यदस्य पारे रजसः' इति
शिक्ष्यम् 'ये न देवा पवित्रेणे'ति जल पात्रञ्च, अं कमण्डलुं महाव्याह-
तिभिः ब्रह्मभाजनंच गृहीत्वा शिखा मुत्खाय अंभूः स्वाहेत्यग्नौ जले
वा हुत्वा, तथैवोपवीतं हुत्वा, अरणीत्नयं विसृज्य ॐ १(*) मित्युक्त्वा,
बन्धून् विसृज्य विहरेदिति ॥

—*—

इति सन्न्यासविधिः ॥

—*—

आतुर-सन्न्यासविधिः ।

आतुराणान्तु सन्न्यासे न विधिर्नचवै क्रिया ।

प्रेषभावं समुच्चार्य सन्न्यासं तत्र कारयेत् २(†) ॥२४४७॥

अथ चेत् सोऽपि जीवितः सन्न्यास विधि माचरेदिति ।

उत्पन्ने संकटे घोरे चोर व्याघ्रादि गोचरे ।

भय-भीतस्य सन्न्यासं अङ्गिरा मुनिर ब्रवीत् इति ॥२४४८॥

अथ सन्न्यासिनां धर्मः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु मृदा जङ्घे प्रक्षाल्य स्नात्वा, गायत्र्या
त्रिजलाञ्जलिं दत्त्वा, अंभूः तर्पयामि, इत्यादि व्यस्त समस्ताभि-
र्व्याहृतिभिर्महर्नमस्तर्पयामीति तर्पयित्वा, ३(‡) अंभूः स्वाहेति
स्वाहा शब्दान्तैः, अंभूः स्वधेति स्वधा शब्दान्तैश्चैभिरेव पुनस्तर्पये-
दिति केचित् । तत उदुत्यम्, चित्रम्, तच्चक्षुः, हंसः शुचिषत्, न
मोमित्रस्येति च ।

१(*) 'रावणी तय' इत्यन्यः पाठः । अथ 'आत्मोपम्येन सर्व्वं विहरे'दिति ।

२(†) अचिकित्स-रोगिणां विपन्नाणां निरुपायाणां वृद्धादीनां अथ सन्नासः स्यात् ।

३(‡) सर्व्वं 'अंनसः' इत्यत्र ॐ नमः इति भिन्नः पाठः ।

नमः सवित्रे जगदेक चक्षुषे,
जगत्प्रसूति स्थितिनाश हेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे,
विरिञ्चि नारायण शङ्करात्मने ॥२४४६॥

इत्यादित्य मुपतिष्ठेत् । तत आचम्याञ्जलि मापूर्य्य प्रणवेन जलमादाय,
सव्याहृति गायत्र्याच त्रिः क्षिप्त्वा, गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्य्ये
प्रणवेन व्याहृतिभिर्वाच्यं त्रिर्दत्त्वा, 'मित्रस्य चर्वणी' त्याद्यैः पूर्वोक्त
सौर मन्त्रैः इदं विष्णुः, अत्रिर्देवो, ब्रह्मज ज्ञानमिति चोपस्थाय,
सर्व्वभूतेभ्यो नमः इति प्रदक्षिण मावर्त्य्य, नमस्कृत्य ओम् आदित्याय
विश्वहे सहस्राक्षाय धीमहि तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयात् १(*) । इति
त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालं सन्ध्यां विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञञ्च कुर्यात् ।
एवं प्रणवजपञ्च ॥

अथ भिक्षाचारः ।

विधूमे सन्नमूषले व्यङ्गारे भुक्त वज्जने २(†) ।
कालेऽपरा भूयिष्ठे नित्यं भिक्षां पतिश्चरेत् ॥२४५०॥
इत्युक्ते काले, 'उद्व(ह)यमि'त्यादि चतसृभिर्भृगिभ रादित्यमुपास्य,
'आकृष्टेने'ति प्रदक्षिणं कृत्वा, येते पन्था' इति जप्त्वा, वोऽसौवि(श्वा)
ष्ण्वाख्य आदित्ये पुरुषोहि सहदि स्थितः सोऽहं नारायणोदेव इति
ध्यात्वा प्राणानायम्य प्रणम्य तन्देवं ।

त्रिदण्डं दक्षिणे कृत्वा ततः सन्ध्याय बाहुना ।

पात्रं वामकरे क्षिप्त्वाश्लिषयेद् दक्षिणेनत्विति ॥२४५१॥

बौधायनोक्तरीत्या त्रीन् पञ्च सप्तवा गृहस्थगृहान् गत्वा
'भवति भिक्षां देहीति, भिक्षां याचयित्वा गृहीत्वाथ 'पूर्णमसि-
पूर्णं मेभूयात्' इति जपित्वा मौनी पुनरावृत्य शुचौदेशे शुचिर्भूत्वा
चतुरः पिण्डान् निर्धपेत् । 'ॐ (अं) भूःस्वधानमः' इत्यादि व्यस्त-
समस्ताभिः व्याहृतिभिः सूर्यादिदेवेभ्योभूतेभ्यश्च सार्वभौतिकं

१(*)

ब्रह्मचारि-परिव्राट्-भिक्षुक-सन्नासि-निर्द्वेना दीनां निर्दोष भक्ष्य संयुक्ते भिक्षेन
पवित्रोपायः पञ्चशास्त्रे विहितः । एषा सूर्य्यस्य गायत्री । यथा शक्तिं जपे दिति ।
'पथि चरेत्' इति पाठान्तरम् ।

२(†)

अथ भुक्त वज्जने इत्यन्वः पाठः ।

वलिं भूमौ क्षिप्त्वा शेषं भुक्त्वा प्रणवेन पोडुशं प्राणायामांश्चरेत् ।

1979. एव मनुतिष्ठन् ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्याह भगवान् बौधायनः १(*) ।

1970. भृगुः—

य(प)तिहस्ते जलन्दद्याद्भैक्ष्यन्दद्यात् पुनर्जलम् ।

भैक्ष्यं पर्वत मात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम् इति ॥२४५२॥

भारते आदि पर्वणि, उत्तरया.....

आस्येनतु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

अथास्य लोकः सर्वोऽयं सोऽमृतत्वमय कल्पते, इत्युक्तम् ।

मुनेर्गो मुखत्वमपि विहितम् ॥

1971. शङ्खः—

एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र शालाग्निस्थण्डिलेषु निकेतनः, इति ।

1972. मातृस्ये—

अष्टौमासान् विहारः, स्याद्व्यतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान्निवसेत् पुनः ॥२४५३॥

मपिपत्तामासा इति श्रुतेः २(†) ।

अविमुक्ते प्रविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥२४५४॥

1973. बाधे मासद्वय—अत्रिः—

मित्राटनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।

कर्त्तव्यानि यदेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ३(‡) ॥२४५५॥

मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्री कथा लौल्यमेव च ।

दिवास्वापञ्च पानञ्च यतीनां पतनानि पट् ॥२४५६॥

१(*)

अपरं तीर्था यमादिनावा सत्रासिनां दशसंख्यकानां वृत्तं वृहच्छंकर दिग्विजये विचारण्य कृते अस्ति । कीर्त्तं पुराणे उपरि भागे षति धर्मोऽध्याये च विद्यते । एवं त्रीमच्छंकावाचाय कृते सप्तम सूत्रेऽपि अस्ति । तथा मन्त्रशास्त्रे महानिष्ठाणतन्त्रे षट् मोक्षासि सत्रासयष्टय-विधानादीनि सर्वाणि च । द्वौ वाक्पक्षं यजामहे इत्यारभ्य 'तीर्थव्रत तपोदान सर्वं यज्ञ फलं लभेत' । इत्यनानि सप्तशुक्तानि ।

२(†)

अत्र बाधे प्रतिबन्धे इति । राधेतु पाठे—वैशाखमासे इति ।

३(‡)

अत्र 'यतेस्तानि' इति मित्रः पाठः ।

आसनं पात्र शिष्ये च धारयेद्ब्रह्मो ह वण्डवत् ।

मञ्चांशुकञ्चेत् सदैव अर्थाय शिष्य संग्रहः ।

दिवास्वापोवृथाजल्पः यतेर्व्याधिकरानि षट् १(*) ॥२४५७॥

1974. दक्षः—

नाध्येतव्यं न वक्तव्यं वेदाध्ययनवत् सदा ।

अध्येतव्यञ्च श्रोतव्यं शिष्ये वेदस्य सर्व्वदा ॥२४५८॥

1975. याज्ञवल्क्यः—

यति-पात्राणि मृद्वेण दार्ढ्वलावुमयानि च ।

सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावमर्षणम् ॥२४५९॥

1976. मदनरत्ने—

त्रिः पित्रथं कल्पितं पूर्व्वमज्ञं देवादिकारणात् ।

वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधा-करोन्तथा ॥२४६०॥

1977. बृहस्पतिः—

स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामोवलिः स्तुतिः ।

भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ॥२४६१॥

एव मन्येऽपि यति धर्म्मो माधवीयादौ ज्ञेयाः ॥

इति श्रीमदनन्तभट्ट विरचिते विधान पारिजाते

सन्न्यास विधानम् ॥

—*—

अथ योगः २(†) ।

—*—

1978. अत्र याज्ञवल्क्यः—

सन्निरूप्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हृत्वा च भूतानां अमृती भवति द्विजः ॥२४६२॥

१(०) अत्र सीम्यवेशश्च इति भिन्नः पाठः ।

२(†) सम्प्रति चतुर्थग्रामं कथनं प्रसङ्गं योगवृत्त्यते, यथाहि,—योगः समाधिः । 'हिरण्य-
गर्भो योगस्य वक्ता नात्यः पुरातनः' इति व्यास भाष्ये । 'एष वै प्रवर्त्तनीयः यद् योगेनात्म-
दर्शनम्' । 'नास्ति योगसमं वलम्' । 'तथाह योगी भवाङ्गुन !' । अर्थं योगः सम्प्रज्ञा-
तासं प्रज्ञातमेदेन विविधः । 'अष्टाङ्गकपय' । अथ चरमं फलं कैवल्यम् । अत्र
दुर्पनिषदि योगदर्शने योगचिन्तामनी च पुष्कलगति ।

कर्त्तव्याशयशुद्धिस्तु भिन्नकानां विशेषतः ।
 ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥२४६३॥
 अवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।
 आधयो व्याधयः क्लेशाः जरा रूपविपर्ययः ॥२४६४॥
 भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययाः ।
 ध्यानयोगेन सन्नुश्याः सुक्ष्म आत्मनि संस्थिताः ॥२४६५॥
 नाश्रमः कारणं धर्मं क्रियमाणं भवेद्धि सः ।
 अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदा चरेत् ॥२४६६॥
 सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्ममतः ।
 संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व्व उदाहृतः ॥२४६७॥
 अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिसृष्टीन्द्रियम् ।
 ध्येय-आत्म स्थितोऽसौ च हृदये दीपवत् प्रभुः ॥२४६८॥
 शरीरे सत्यतां ज्ञात्वा शुक्रशोणितनिर्मिते १(*) ।
 फेणुबुद्बुदसंकाये जन्ममृत्यु जरान्विते ॥२४६९॥
 स्त्रीषु संयोगेऽविशुद्धे शुक्रशोणितसम्भवे ।
 पञ्चबाष्पून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् पुमान् २(†) ॥२४७०॥
 इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं स्मृतिः (धृतिः) ।
 धारणा प्रेरणा दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥२४७१॥
 प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्मरद्वेषौ भवक्षयौ ।
 तस्मै तदात्मजं सर्व्व अनादेरादिमिच्छतः ॥२४७२॥
 प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः ।
 मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीये इन्द्रियैर्युतः ॥२४७३॥

१(*)

अन्यत्र च—‘अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहिता मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसंचयः’ इति स्मृतौ ।

‘मनुष्ये कदलीकण्ठे निःसारि सारमार्गणम् ।

२(†)

यः करोति स संसृद्धो जलबुद्बुद-सन्निभे’ ॥ इति च स्मृतौ ।

अन्यद् योगदर्शनभाष्ये ‘अनित्यायुचि’ इत्यादि सूत्रे । गर्भोपनिषदि चाप्यन्यदस्ति ।

, ‘शरीरं चणविध्वंसि कल्याणस्थायिनो गुणाः’ इति च ।

शोथंते रोगादिना इति शरीरम्’ वैयाकरणाः प्रोचुः । अध्यात्मशास्त्रे उपनिषदिवद्ब्रह्म ।

, ,

‘पञ्च ५ स्वयं षष्ठ आत्मा दत्ते पुनर्जातः’ इति भिन्नः पाठः ।

आकाशान्तैः पञ्चभूतैः क्रियाचोत् पद्यते पुनः ।
 रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं ह्लेदं समार्द्धवम् ।
 भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ॥२४७४॥
 आत्मा गृहात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः १(*) ।
 तत-इति चतुर्थे मासि ।
 दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
 वैश्यं (भैक्ष्यं) असङ्गतञ्चापि तस्मा काव्यं प्रियं स्त्रियाः २(†) ॥२४७५॥
 स्थैर्यं चतुर्थत्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।
 षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोन्नांश्च संभवः ॥२४७६॥
 मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ।
 सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥२४७७॥
 नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमास्तैः ।
 निःसार्यते वाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सत्व(ज्व)रः ॥२४७८॥
 पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
 अष्टमे वायुतो गर्भो (स्रो) जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥२४७९॥
 एवञ्चानन्तजन्मानि प्राप्नोत्येव स्वकर्मतः ३(‡) ।
 कर्मभोगस्तु बलवान् इति मत्वाश(स)भं व्रजेत् ॥२४८०॥
 आत्मज्ञः शौचवान्दान्त स्तपस्वी विजेतेन्द्रियः ।
 धर्मकृद्वेदविद्वयाति साधको मुक्तिगो भवेत् ।
 आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकता ॥२४८१॥
 तत् कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिः गिरः शुभाः ।
 सर्वदेवेश्वरध्यानयतेन्मोक्षस्य साधक(न)मिति ॥२४८२॥
 इति विद्वज्जनरूपापात्रीभूत-श्रीमत्परमवैदिकानन्त भट्ट विरचिते
 विधानपारिजातनिबन्धे योगः समाप्तः ४(§) ॥

—*—

- १(*) प्रसंगाद् द्वेहीनपक्षि इत्येते तज्जन्यत्वेन अनित्यत्वं प्रदर्शनार्थम् । अत्र भवाच्चयौ इत्यन्यः पाठः । तस्यै तत् इत्यपरः पाठः ।
 अपरं कठोपनिषदि, तद्दीकायाश्चास्ति । अत्र पाठभूतिरस्ति ।
- २(†) अन्यद् वैद्यके गर्भोपनिषदि तद् व्याख्यानं पुराणेषु च ।
- ३(‡) पातञ्जलि योगदर्शने, समाधिः, साधनः, विभूतिः, कैवल्यम्, इति चत्वारः पादाः सन्ति ।
 अपरं योगि याज्ञवल्क्ये, हठ प्रदीपिकायां, योगचिन्तामणौ, शिव गीतोपनिषत्सु-विरचिते ।

अथ पारिव्राजकसंस्कारविधानम् ।

—*—

1979. स्मृत्यर्थसारे—

ग्रामाद्बहिः प्राचीमुदीचीं वा दिशं मृतं यतिं नीत्वाऽश्वत्थमूले नदीती-
रेवा शुचौ देशे, दण्डप्रमाणां भूमिं व्याहृतिभिः खात्वा प्रणवेण
महाव्याहृतिभिस्तां भुवं सम्प्रोक्ष्य, दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्थ्य, तच्छरी-
स्नापयित्वा सावित्र्या प्रोक्ष्य, पुरुषसूक्तेण पञ्चरत्नोदकैरभिविच्य,
नारायणं महाज्ञेयमित्यभिमन्त्र्य, गन्धपुष्प धूपादिभिः
सम्पूज्य, गर्ते पञ्चरत्नाणि हिरण्यशकलञ्च निधाय, विष्णो हव्यं रत्नस्व,
इति शवं तत्र निधाय इदं विष्णुर्विचक्रम, इति मन्त्रेण तद्दक्षिण हस्ते
दण्डं दत्त्वा, यदस्य मारेरजस इति मन्त्रेण सव्यहस्ते शिष्यं दत्त्वा,
येन देवाः पवित्रेणेति मन्त्रेण मुखे पवित्रं जल दत्त्वा, सावित्र्योदरे
ब्रह्मभोजनपात्रन्दत्त्वा,—सावित्र्या कमण्डलुं गुह्ये दत्त्वा, 'हंसः शुचिप-
दिति' हृदये जपेत् । पुरुषसूक्तन्तु भ्रूमध्ये जप्त्वा, ब्रह्मजज्ञानमिति
मूर्द्धि जपेत् । ततोऽश्वमना परशुना च शङ्खेन वा, भूमिभूमिमगान्
माता मातरमभ्यगात्, भूयास्मत्युन्नैः पशुभिर्योनौ द्वेष्टसमिधतामिति—
मन्त्रेण व्याहृतिभिर्वा पुत्रकामो मूर्द्धानं मित्वा । व्याहृति भिर्वा
पुनः पुत्रकामो मूर्द्धाणं मित्वा त्रिरेवामन्त्र्य, दर्भैराच्छाद्य, पुरुषसूक्तं
जपन् प्रणवेण गर्तं पूरयित्वा मृत्तिकया च्छाद्य विसृति(वि)सृगिति दश-
होतृभिरनुमन्त्रयेत् । नान्यसंस्कारः कार्यः—तस्य पूर्व-
मनुष्ठितत्वादिति । तदेतत् परमहंस विषयत्वम् १(*) ।

तथाहि,—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगपरस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥२४८३॥

कुटीचकन्तु दहेत पूरयेच्च बह्वदकम् ।

हंसो जलेषु निक्षिप्यः परं हंसं प्रपूरयेत् ॥२४८४॥

यतिं पुरुषसूक्तेण स्नापयित्वावटं गतः ।

प्रणवेन द्व्यष्टवारं प्रोक्षयेद्देहं सर्वतः ॥२४८५॥

'विष्णो हव्यं रत्नस्वेति' शवं तन्ननिधापयेत् ।

'इदं विष्णिति' मन्त्रेण दण्डं दत्तकरे ददेत् ॥२४८६॥

१.(*)

ननु गृहस्थ परं बोध्यम् । गृहस्थानां चर्मशास्त्रे व्यवहारः अन्यथा उक्तः ।

समर शास्त्रे च—'परिव्राज्य योग्यं तस्य रणे चाभिमुखे हतः' 'ततो ब्रतानां परमं कंस ब्रतं मनुष्यम्' इत्यपि । इति ।

मूर्द्धनि भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा शङ्खेन भेदयेत् ।

गत्तं पुरुषसूक्तेन लवणेन प्रपूरयेत् ।

शृगालश्वादिरेक्षार्थं सम्यग्गत्तं प्रपूरयेत् ॥२४८७॥

यदि शृगालादिभिर्मर्क्षयेत् तर्ह्यनावृष्ट्यादित्वं भवेत् इति शौनकोक्तेः ।

कुटीचकस्य दाहः कार्य्यः, यथा सर्व्वं प्राणिवत् कृत्वाऽग्निं प्रोज्वालय,

साग्नेर्दक्षिणकरे अयन्ते योनिरिति मन्त्रेण, अवरोह्य चितौ शवमारोप्य

‘अग्निनाग्निं समिध्यते’ इत्यग्निं दत्त्वा, सावित्र्या प्रणवेन वा दहेत् !

ततो भस्मास्थीनि तीर्थे क्षिप्त्वा स्नायात् । नास्यौर्ध्वदेहिकं नाशौचं

कुर्यात् । एकादशेऽह्नि पार्वणं कार्य्यम् । द्वादशे नारायणः वलिः १(*)

कार्य्यः । तद्विधानादि पूर्व्वमेवोक्तम् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधान-पारिजाते

संक्षिप्तं यति संस्कारः समाप्तः ॥

—*—

अथाचारनिरूपणम् ।

—*—

साङ्गोपाङ्गमथाचारं निरूप्य परमार्थतः ।

1980. याज्ञवल्क्योक्तमार्गेण व्यवहारो निरूप्यते (क) ॥

व्यवहारान्नुपः पश्येद्विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह (ख) ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभचिर्वर्जितैः ॥२४८८॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥२४८९॥

१(*)

‘नारायण वलिं कृत्वा ततः या’ समाचरेत्’ इति प्रागुक्तम् ।

‘आचारं हीना न पुनन्ति वेदाः’ ।

‘आचारं प्रभवो धर्मस्य प्रसुरच्यतः’ ।

‘अति कृति सदाचारः सत्यं च प्रियमात्मनः’ ।

‘पूर्व्वं रात्रिं तोयय स सदाचार उच्यते’ । इति कृतयः ।

अथ पूर्व्वः शिष्टेराहरेति । अथ पश्चात् व्यावहारिकं महर्षिभिः कृतमर्थं शास्त्रीक-

णोच्यते । ‘मुखं वैवर्ण्यमेति च’ इति भिन्नः पाठः । अथाचारं पदेन व्यवहारः स्यात् ।

अथ नृपस्य र.टरचणे विद्वत् सम्ये सद्वायंशास्त्रीकं सर्व्वं विचार्य्य राष्ट्रपालनं विधेयम् ।

प्रसङ्गादेतद्वच उच्यते ।

२(†)

व्यवहारं तत्त्वं महर्षि-मनु-याज्ञवल्क्यादीनां गम्यं तत्तद्व्याख्यानेषु विज्ञानेश्वर वीर-
मिश्रोदयकृते सन्दर्भे, व्यवहारं तत्त्वं, विवादापेक्षेया, भारते राजवर्ण्यं, व्यवहारं मनुष्ये,
वाहपत्यायं शास्त्रं, व्याप्त्यायणीये चर्षशास्त्रे चास्ति ।

अपभ्यता कार्य्यवशाद् व्यवहारान्नुपेण तु ।
 सभ्यैः सह नियोक्तव्यः ब्राह्मणः सर्व्वधर्म्वित् ॥२४६०॥
 रागलोभभयाद्वापि स्मृत्यपेतादि-कारिणः ।
 सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमः ॥२४६१॥
 अर्थं तु लेखयेत्तावद् यावद् वस्तुविवक्षितम् ।
 श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्व्ववेदकसन्निधौ ॥२४६२॥
 ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।
 तत् सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥२४६३॥
 चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेषु पदक्षितः ।
 प्रत्यर्थ्यग्रे लेखनं प्रथमं पादः (१)
 श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमिति द्वितीयः (२)
 ततोऽर्थान् लेखयेत् सद्य इति तृतीयः (३) १(*)
 तत्सिद्धौ सिद्धमिति चतुर्थः (४) एवं चतुर्थश्चरणा द्वित्यर्थः २(†) ।
 अभियोगमनिस्त्यर्थं नैः प्रत्यभियोजयेत् ।
 अभियुक्तेन चान्येन नचोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥२४६४॥
 कुर्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ।
 उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्य्य निर्णये ॥२४६५॥
 निह्वे भाविनो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।
 मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥२४६६॥
 साहसस्तेयपारुष्ये गोऽभिशापात्ययोऽस्त्रियाम् ३(‡) ।
 विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥२४६७॥
 देशादेशान्तरं याति सृक्षिणी परिलेदि च ।
 ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यं (तद्गतमिति) ४(§) ॥२४६८॥
 परिशुष्यत् स्खलद् वाक्यो विरुद्धं बहुभाषते ।
 वाचः [चारः] चक्षुः पूजयति नो ततोऽष्टौ निर्भुजस्यपि ॥२४६९॥

१(*) अत्र अर्थे तु इत्यत्र अर्थो तु इति भिन्नः पाठः । 'तद्यार्थाद्' इत्यन्वः पाठः ।

२(†) 'चतुर्थं पादकारणात्' इति भिन्नः पाठः ।

३(I) 'गोभिशापेषु च स्त्रियाम्' इति भिन्नः पाठः ।

४(§) 'राजानशार-चक्षुषः' इत्यर्थं शास्त्रे । 'मुखं विवर्णताङ्गतम्' इत्यन्वः पाठः ।

अत्र 'निभुनक्तापि' इत्यन्वः पाठः ।

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनो वाक्कायकर्मभिः ।
 अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥२५००॥
 वाचः चक्षुः प्रतिवादिनः । न पूजयति प्रतिवचन-वीक्षरणाभ्या-
 मितिशेषः १(*) ।
 सन्दिग्धार्थं स्वातन्त्र्यो यः साधयेद् यश्च निष्पतेत् ।
 नचाहुतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च सः स्मृतः ॥२५०१॥
 निष्पतेत् पलायतेच ।
 साक्षिपूजयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
 पूर्वपक्षेऽधरी भूते तदुयात्युत्तर वादिनः ॥२५०२॥
 सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनन्तु दापयेत् ।
 दण्डञ्चस (स्व)पणञ्चैव धनिने धनमेव च २(†) ॥२५०३॥
 क्लृप्तं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नुपः ।
 भूतं चाप्युभयं न्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥२५०४॥
 निहनुते लिखितं नैकमेकदेश विभावितः ।
 दाप्यः सर्ववृषेणार्थं (धै) न प्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥२५०५॥
 नैकमनेकं सुवर्णादि द्रव्यम् । लिखितं राज्ञा प्रत्यर्थी यदि निहनुते ,
 तत्रार्थिना एकदेशे साक्ष्यादिभिर्भावितोऽङ्गीकारितः ।
 प्रत्यर्थी राज्ञा सर्वं दाप्यः । तत्रापि पूर्वं भाविकालेऽनिवेदितः ।
 पश्चान्मया विस्मृत इति निवेद्यमानो नदाप्यः ।
 स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ३(\$) ।
 अर्थशास्त्रात्तु बलवद्वर्त्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥२५०६॥
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥२५०७॥
 सर्वव्यर्थविवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
 आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वानु बलवत्तरा ॥२५०८॥

१(*)

जो विश्वसिति इत्यर्थः ।

२(†)

‘राजा दण्डधरो देवः हिते दण्डप्रदः सदा’ इति ।

दण्डनीतिः राजनीतिर्वैका चेति नीति शास्त्रे चास्ति । ‘यतः राजा दण्डधरो भवे’दिति राजशास्त्रे ।

३(\$)

श्रुत्यासङ्ग अनेः, कृतेः कृतिभः सङ्ग, कृतेन्यायिमार्थ-शास्त्रण च सङ्ग विरोधे सति बलावल-
 निरूपणं मीमांसा दर्शने वेदान्तदः नेचानयो भाष्यादिषु निरूपितम् ।

”

अथ ‘अथः प्रतिग्रहे’ इत्यन्यः पाठः । अथः पश्यादित्यर्थः ।

उत्तरा-क्रिया ऋणापाकरणरूपा । आध्यादौ तु पूर्वा, यथा एकमेव
क्षेत्रमेव, क्षेत्रमेकस्याधिकं कृत्वा द्रव्यमादाय पुनरन्वितं भूक्तिः ।
साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एष्वन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ।

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युरा क्रिया ॥२५०॥

आधौ प्रदायाप्युन्मनस्याधि कृतवतः पूर्वो बलीयान् ।

पश्यतो ब्रुवतो भूमेर्हानिर्विशति वार्धिकी ।

परेण भुज्यमाणाया धनस्य दश वार्षिकी ॥२५१॥

आधि-सी(सा)मोपनीते च जड़बालधनैर्विना १(*) ।

तथोपनिधि-राजस्वी श्रोत्रियाणां धनैरपि ॥२५१॥

उपनिक्षेपो न्यासः ।

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डश्च तत् समं राज्ञे शक्त्यापेक्षमथापि वा ॥२५१॥

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्वित्तापूर्वक्रममागतात् ।

आगमोऽपि बलेनैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥२५१॥

आगमः,—प्रतिग्रहादि क्रयादि रूपः ।

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तः, आगमाद् आगमं समुद्भावये-
दित्यर्थः ।

योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य स्थिती तमुद्धरेत् ।

न तस्य कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥२५१॥

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरुः स्याच्च व्यवहारविधौ नृणाम् ॥२५१॥

पूगाः—भिन्नजातीनां जनानां समूहाः ।

श्रेणयोर्नानाजातीयानां अन्येककर्मोपजीविनां संघाताः ।

कुलानि,—ज्ञाति-सम्बन्धि-बान्धवानां समूहा इत्यर्थः ।

मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनि-बालभीतादि-योजितः ।

असम्बद्धकृतंश्च व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥२५१॥

योजितः—आत्म-निर्णीतः ।

वनप्राधिगतं गतं देयं नृपेण धनि नेधनम् ।
 विभावयेन्नचेल्लिङ्गैस्तत् समं दण्डमर्हति ॥२५१७॥
 राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विप्रेभ्यो धर्मकृत्यके ।
 हिते सर्वस्य लोकस्य ज्ञाने तार्थे च सर्वदा ॥२५१८॥
 विज्ञातोऽशेषमाद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ।
 इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् १(१) ॥२५१९॥
 षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा सर्वं स्वयमाहरेदित्यर्थः ।
 अनिवेदितविज्ञातः दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥२५२०॥
 द्वयंचौरहतं द्रव्यं राजा जनपदात्तु यत् २(†) ।
 अद्दद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥२५२१॥
 चोरेभ्यो वीक्षितमिति शेषः ।

—*—

इति संक्षिप्त व्यवहार मातृकाप्रकरणम् ३(‡) ।

—*—

अधर्णदानविधिः ४(§) ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि च बन्धके ।
 वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि चतुः पञ्चकमन्यथा ॥२५२२॥

अन्यथा,—

बन्धकरहिते द्रव्यप्रयोगे, द्वित्र्यादिना वर्णक्रमादधिकं शतं दद्यात्
 प्रतिमासमित्यर्थः ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शते ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वं सर्वास्तु जातिषु ॥२५२३॥

-
- १(१) मानवे, चांगिरसि, भार्गवे, वेद्यासिके, वात्स्यायनौघे च । इति 'राजशास्त्रे' । 'षष्ठांश-
 हत्तरपि धर्म एषः' 'तपः षड्भागमच्यं ददत्तारण्यकाः द्विनः' । इति च ।
- २(†) 'राजा जन पदात्तु भयं' इत्यर्थः पाठः ।
- ३(‡) अत्र व्यवहार मातृका—व्यवहारोपयोगिक्रिया । सा च निताचरायां त्रिशत् संख्यक-
 भिन्नाः सन्ति ।
- ४(§) पथाच्छोध्य त्वेनांङ्गीकृत्य गृहीतं द्रव्यमणम् । उत्तमर्थः—अणुदाता, गृहीतावाधमर्णः ।
 अवतु विषु-देव-पितृ-मानव-अणेषु । शिष्या देवणम् । शास्त्रीय कर्मणा पितृणम् ।
 इष्ट-दत्त-पूर्त्तादिभिः मानवर्णैः स कश्चोध्यम् ।

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणाः पराः ।

वस्त्रधान्य हिरण्यानां चतुस्त्रिगुणाः पराः १(*) ॥२५२४॥

बहुकालावस्थितिपरमेतज् ज्ञेयम् ।

प्रपन्नं साधयन्नर्थं नवाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानोनृपे गच्छन् दण्ड्योदाप्यश्च तद्धनम् ॥२५२५॥

बहुषूपस्थितेऽवृणदानक्रममाह,—

गृहीतानुकमाद्दाप्यो धनिको योऽधमर्णिकः २(†) ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥२५२६॥

राज्ञा धमर्णिकोदाप्यः साधिकाद्दशकं शतम् ।

पञ्चकञ्च शतं दाप्यः प्रातार्थोत्तमर्णिकः ॥२५२७॥

राजाऽधमणां दशमांशमुत्तमणां द्विशांशं गृहीयादित्यर्थः ॥

अधुना निःस्वं प्रत्याह,—

हीन(क्षीण) जाति परिज्ञान मृणार्थङ्कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणास्तु परिक्षीणा ऋणैर्दाप्यो यथोदयम् ॥२५२८॥

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापि तं तत्स्थाद्वर्द्धते न ततः परम् ॥२५२९॥

अविभक्तैः कुटुम्बार्थैर्यद्दृष्टवन्तु कृतं भवेत् ।

दद्युःस्याद्रिक्थिणः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥२५३०॥

न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादने कुटुम्बार्थान्नमतिः स्त्रीकृन्तया ३(‡) ॥२५३१॥

कुटुम्बार्थाद्दृष्टे इति सर्वत्र सम्बध्यते ।

सुराकामकृतं दण्डं शुक्तावशिष्टकं वृथा ॥

वृथादानं तथैवेह पुत्रोदयाच्च पैतृकम् ॥२५३२॥

सुरापानार्थं कामार्थं द्रव्यं दण्डशुक्तयोरवशिष्टं च पितृकृतं न दद्यादित्यर्थः ।

गोप-शौण्डिक-शैलूष-रजक-व्याध-योपताम् ।

ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्गतस्तद्वान्नया ॥२५३३॥

१(*)

‘जुषा परा’ इति भिन्नः पाठः । सन्तति ममत्वादेवं भवति ।

२(†)

अथ ‘धनिका वेऽधर्णिकाः’ इति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

नयतिः, न प्रति, पतिः अचेते पाठ-भेदाः सन्ति ।

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।
 स्वयं कृतं वा यद्दणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥२५३४॥
 पितरि प्रोषिते प्रेतः व्यसनाभिप्लुतेपि वा १(*) ।
 पुत्रपौत्रे ऋणन्देयं निहवे सान्नि-भावितम् ॥२५३५॥
 रिक्थग्राही ऋणंक्षेप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।
 पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥२५३६॥
 भ्रातृणामथदम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रतिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेषु न स्मृतम् ॥२५३७॥
 इति ऋण नियम प्रकरणम् ॥

—*—

अथ ऋण दानम् ।

—*—

दशमे प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते २(†) ।
 आद्यौ तु वितथ-दाप्यावितरस्य तु तावपि (तावपि) ॥२५३८॥
 दशमे प्रति भूपेऽत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ३(†) ।
 न तत् पुत्रा मृणं दद्युः दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥२५३९॥
 बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवोधनम् ।
 एकच्छायाश्रितेष्वेव धनिकस्य यथा रुचि ॥२५४०॥
 एकच्छायाश्रिता-अध्वमर्णाः द्रव्यदानायोपस्थितास्तेष्वित्यर्थः ।
 प्रतिभूदापितो यत्तु प्रकाशं धनिने धने ।
 द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥२५४१॥
 अत्र प्रकाशं लोकान्त[र]म् । ऋणिकैस्तु प्रतिभुवे द्विगुणन्तहातव्य-
 मित्यर्थः ।
 सन्तति-स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।
 बल्वं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥२५४२॥

१(*) 'प्रेतिते प्रेतः' इत्यत्र प्रेतविति भिन्नः पाठः । अत्र पाठव्यत्ययोऽस्ति ।

२(†) दंवादि—ऋणविषयत्, शास्त्रीयवचो यथा, 'जायमाणो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋण—वान-
 जायते' इति । 'ऋणानि वीक्ष्यपात्रव्य मनोमोचे निवेगयेत्' इति मनुः । अत्र
 कौमोद्येन ऋणदानं यद्वहणमपि व्यावहारिकं बोध्यम् ।

३(†) अत्र दृग्नि इति भिन्नः पाठः ।

पूर्वोक्तस्यापवादोऽयम् ।

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।
 काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥२५४३॥
 फलं भोग्यं यस्य स तथा, क्षेत्रारामादि न नश्यतीर्थः ।
 गोप्याधिभोगो नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हारि(वि)ते ।
 नष्टो देयः विनष्टश्च दैवराजकृताहते ॥२५४४॥
 हारि(वि)तव्यबहाराक्षमे आधौ, नष्टो नाशितः । पूर्ववत् कृत्वा देयः ।
 विनष्टो हारितः, सोऽपि मूल्यादिना दातव्यः ।
 आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ॥२५४५॥
 पातश्चेदन्य आधेयो धनभाग् वा धनी भवेत् ।
 चरित्रबन्धककृतं सबुद्ध्या दापयेद्धनम् ॥२५४६॥
 सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् । चरित्रेण शोभना-
 चरितेन । अल्पं वा महद्वा वस्तु, आधीकृत्य अल्पम्, महद्वा धनम-
 धमर्णेन गृहीतम् । तत्रार्धिं दापयित्वा बुद्ध्यासह राजा धनं दापये-
 दित्यर्थः ।
 तथा क्रयविक्रयादि-व्यवस्थानिर्वाहाय, यद्भुलोयादिकं च हस्ते कृत्वा
 सत्यंकारकृतम् । तत्र व्यवस्थातिक्रमेण द्विगुणं देयमित्यर्थः ।
 उपस्थितस्य मोक्तव्ये आधिस्तेनोन्यथा भवेत् ।
 प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥२५४७॥
 प्रयोजके उत्तमर्णे सति, असन्निहिते कुले तदाप्तोधनं कलासहितं
 न्यस्याधिमाप्नुयादित्यर्थः ।

तदासस्याभावेतु (विष्णुः) विधिमाह,—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः ।
 विना तु धारकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥२५४८॥

धारकादिना, ऽधमर्णा १(*) भावे,—

यदा तु द्विगुणोभूत मृणमाधौ तदा खलु ।
 मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥२५४९॥
 एतदुत्पन्ने—आधुत्पन्ने । द्विगुणे धने प्रविष्टे सति, धनिना
 आधिर्मोक्तव्यः न स्थापयितव्यः ॥

इत्युणदानप्रकरणम् ॥❀॥

—❀—

अथ निक्षेपः ।

वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यद्व्यर्त्ते ।

द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥२५५०॥

वासनं तदाधारभूतं करण्डकादि ।

न दाप्योऽपहृतं तन्तु राज-द्वैविक-तस्करैः ।

श्रेयश्च मार्गिते दत्ते दाप्यो दण्डश्च तत् समम् ॥२५५१॥

द्रव्यं राजा गृहीयादित्यर्थः । स्वामिना मार्गिते याचिते सति ।

यदि न दत्ते-न दत्तर्वास्तदुत्तर कालं राजादिना तन्नाशेपि धानिते

तं १(❀) दापयित्वा, तत् समं द्रव्यं राजा गृहीयादित्यर्थः ।

आजीवनेच्छया दण्ड्योदाप्य स्तञ्चापि सोदयम् ।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादि(ष्टे)ष्वयं विधिः ॥२५५२॥

स्वेच्छयैव आजीवनिक्षेपेण व्यवहरणं सोदयं संवृद्धिकं याचितं
अलङ्कारादि । अन्वाहितं नाम, अन्यहस्ते स्वामिने देहीति
निहितम् ।

न्यासोनाम,—गृहस्वाम्य समक्षं गृहस्थजनहस्ते प्रक्षेपः ।

गृहस्वाम्यग्रे समर्पणं निक्षेपः ।

आदि शब्देन स्वर्णकारादि हस्ते कटकादि निर्माणाय यदुदत्त वस्तु,
तेषु अयमेव वा निधिन्यासः ॥

इति निक्षेप प्रकरणम् ॥❀॥

इदानीं साक्षिस्वरूप मुच्यते २(†) ।

—❀—

तपस्विनोदान शीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥२५५३॥

१(❀)

अथ 'अपिधानि' इति इत्यन्तः पाठः । अथ न्यासनिक्षेपौ दातृकौ प्रथमं लक्षणी इति ।

२(†)

विषयं साक्षाद् द्रष्टा, जनादि साक्षिः साक्षीवेति । स यद् दातृत्वदेव विचार काले-
वक्ष्यतीति । 'साक्षाद् द्रष्टारि मन्त्रायाम्' इति साक्षिः । तेन विचारक-सन्निधौ पथेन
यदुक्तं तत् साक्ष्यमिति ।

अम्बराः साक्षिणोद्भेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रिया पराः ।

यथाज्ञाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः १(*) ॥२५५४॥

स्त्री-वाल-वृद्ध-कितव-मत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।

रंगावतारि-पाषण्डि-कूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥२५५५॥

पतिताः स्वार्थसम्बन्धि-सहाय-रिपुस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्द्धू(र्द्ध)ताद्यास्त्व साक्षिणः २(†) ॥२५५६॥

कितवोद्युतकर्त्ता, मत्त-पानादिना । उन्मत्तोग्रहाविष्टः चित्तवि-

भ्रमश्च । अभिश्चस्तः ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारो चारणः ।

पाषण्डिनोवेदबाह्याः । कूटकृत-कपटलेख्यादिकारी । विकलेन्द्रियो

वधिरादिः । आतः—सुहृत् अतिशिष्टश्च । स्वार्थसम्बन्धो प्रति

पक्षः । सहायः एक कार्य्यः । साहसी-अविचारितकारो । दृष्टदोषो

दृष्टवितथ-वाक ३(‡) । निर्द्धूतोवन्धु-त्यक्तः । अन्ये प्रसिद्धाः ।

तथा,—

उभयानुमतःसाक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

सर्व्वः सहचरो साक्षी चौर्य्य-पारुष्य-साहसे ॥२५५७॥

संग्रहणे,—

बलात्कारादौ । सर्व्वः स्त्रीवालादिव्यतिरेकेण ।

साक्षिणः श्रावयेद्वादि-प्रतिवादि समीपगान् ।

ये पातक कृतां लाका महापात किनान्तथा ॥२५५८॥

अग्निदानाञ्च ये लोका येच स्त्रीवालघातिनाम् ।

स तान् सर्व्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥२५५९॥

यत् पापात् सुरुतं किञ्चिज्जन्मान्तर शतैः कृतम् ।

तत् सर्व्वन्तस्य जानीहि यं पराजायते मृषा ॥२५६०॥

अब्रुवन् हि नरः साक्ष्य मृणं सदृशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्व्वश्च दाप्यः स्यात् षट्त्वारिंशेऽहणि ॥२५६१॥

१(*)

इति साक्षिणं प्रकृतलक्षणम् । अग्निप्रत्यक्षिनो ज्ञिपययोः प्रामाण्यं प्रकाशे साक्षी सहचरः
स्यादिति ।

१(†)

'यत्परा जयते मृषा' इत्यन्यः पाठः । एते विहृत स्वभावाः साक्ष्यदाने षड्योग्याः ।
वितथं वा वदिष्यन्ति ।

३(‡)

मिथ्या श्राव्यदाता, धनादि लोकेन देवादिना वा ।

सदृशबंधकं-दशमां शसहितं सर्व्वं राशा दाप्यः (म) ॥२५६२॥
 तत्र दशमांशं स्वयं गृहीयादित्यर्थः ।
 नददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥
 सकूट साक्षिणं पापि स्तुल्योदण्डे न चैवहि ।
 द्विधे वह्नां वचनं समेषु गुणिनान्तथा ॥२५६३॥
 गुणि-द्विधेतु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ।
 यस्योद्युः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥२५६४॥
 अन्यथा वादिनोयस्य ध्रुवं तस्य पराजयः ।
 उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ॥२५६५॥
 द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कू(स्कु)टाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ।
 पृथक् पृथग् दण्डनीयः कूटकृतसाक्षिणस्तथा ॥२५६६॥
 विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ।
 यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्यभ्यो निह्नुतो ह्यंस्तमोवृतः ॥२५६७॥
 सदाप्योद्विगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ।
 वर्णिनान्तु वधोयन्न तन्न साक्ष्यावृतं वदेत् ॥२५६८॥
 तत् पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतोद्विजैः १(*) ।
 अत्र वर्णिनां विप्रादीनामिति २(†) ॥

—#—

इति साक्ष्य-प्रकरणम् ३(‡) ॥

—#—

अधुना लिखितं प्रमाणं निरूप्यते ।

तच्च द्विविधं, शासनं जानपदञ्चेति ।

तत्राय मुक्तं प्राक् ।

द्वितीयं निरूप्यते । यः कश्चिदर्थो विज्ञातः स्वरूप्याहि परस्परम् ।

लेख्यन्तु साक्षिमतः कार्य्यं तस्मिन् धनिक पूर्व्वकम् ॥२५६९॥

- १(०) निह्नुतो ह्युत्तमो व्रतः इत्यन्वः पाठः । अत्र 'नयोवर्णां विज्ञातयः' इति श्रुतिः ।
 २(†) तत् पावनाय-तत् पाप विग्रहये इत्यर्थः । सारस्वती इष्टं पुरोहितैः वेदोक्तां कारये-
 दिति । अत्र विवाहस्यैव शास्त्रे-निर्वाचयेन्नतु तस्य शारीरिकार्थिकोदम्भः ।
 ३(‡) 'प्राणान्त्ये सर्व्व धनापहारे, विवादाकाले रति सम्ययोगे । विप्रस्य नाशेऽवृतं वदेत्,
 पञ्चावृतायाङ्गुर पातकानि' । इति भारते । अत्र विप्रस्यवाच्यं इत्यन्वः, पाठः ।
 'दिव्याणीह' इति पाठान्तरम् । इति याज्ञवल्क्यः । दिव्यतत्त्वे अपरमसि ।

तस्मिन् निष्णातेऽर्थे । समा मास-तदर्द्धाहर्नाम ज्ञाति स्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मोय-पितृनामादि चिह्नितम् ॥२५७०॥

समा-वर्षम् । मासः—१ *

वैशाखादि प्रसिद्धः । तदर्द्धः पक्षः । अहस्तिथिः । नाम—
धनिकर्णिकयोः । जाति ब्राह्मणत्वादिः । स्वगोत्रकं वसिष्ठादि ।

स ब्रह्मचारिकं—बह्वृचादिशाखाया मुक्तम् ।

समातेऽर्थे ऋणिनाम स्वहस्थे न निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुक पुत्रस्य यदत्रोपरि लिखितम् ॥२५७१॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामक पूर्व्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥२५७२॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयात्वं (मयेत्य) ममुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततोलिखेत् ॥२५७३॥

विनापि साक्षि भिल्लेख्यं स्वहस्तलिखितन्तु यत् (तत्) ।

तत्र प्रदीयते त्रिभिरधमर्णं (तत्) पुत्र पौत्रकेः ॥२५७४॥

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टोऽह्युर्मर्दते ३(१) ।

तथा,—

भिन्ने दग्धेऽथवाङ्किर्णे लेख्य मन्यं प्रकारयेत् ॥२५७५॥

सन्दिग्ध-लेख्य-शुद्धिः स्यात् स्वहस्त लिखितादिभिः ।

युक्ते खान्ति-क्रिया-चिह्न-सम्बन्धागम हेतुभिः ॥२५७६॥

लेख्यस्य पृष्ठे निर्लिखेद्दत्त्वादत्त्वा नं ऋणी ।

धनीचोपगं(तं)तन्दद्यात् स्वहस्त परिचिह्नितम् ॥२५७७॥

उपगतं प्रविष्टञ्च धनपत्रम् ।

दत्त्वर्णं प्राप्योल्लेखं शुच्यैवान्यन्तु कारयेत् ४(५) ।

साक्षिमद्य भवेद्भयद्वा तद्वातव्यं स साक्षिकमिति ॥२५७८॥

इति लेख्यप्रकरणम् ॥

१(०)

अत्र 'तिथिचान्द्रमसं दिनम्' इति ज्योतिषे ।

२(१)

मास हादश चटकात्मककालः वर्षम् । पक्षइय-विंशद्विधा लकः कालः मासः ।

३(१)

'चष्ट नष्टो विमर्दिते' इति पाठान्तरम् ।

४(६)

अत्र 'सूच्यैवान्यन्तु कारये' दिव्यन्तः पाठः ।

५

गङ्गाजल-परमेशनाम्ना, धर्मोद्देशेन वा शपथ करणादि कृतं दिव्यम् । अत्र विचार्य-
तत्पावनधारणार्थं दिव्यमाश्रयणीयम् । विशेष विधिरपवादः बोध्यः ।

अथ दिव्यम् १(*) ।

—*—

तुलाग्रचापोविषं कोषोदिव्यमाह विशुद्धये ।

महामियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरी ॥२५७॥

कोशोनरोवर्त्तयेच्छिरः इति शिरः पराजितः ॥ शिरोदण्डः ।

अपवाद माह—

विनापि शीर्षकं कुर्यात् नृपद्रोहेथ पातके ।

सचैलं स्नात माहूय सूय्योदय-उपोषितः ॥

कारयेत् सर्वदिव्यानि नृप-ब्राह्मण-सन्निधौ ॥२५८॥

उपोषितं पूर्वैद्युरपवस्तम् २(†) ।

तुला,—

स्त्रीवाल वृद्धान्धपङ्क्तु व्रणगुणमादि रोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वाशूद्रस्य (तन्नादेः) यवाः सप्त विधस्य वा ३(*) ॥२५९॥

अर्थात्(ः)तत्र वैश्ययोरग्निर्जलं वेति गम्यते ।

ना सहस्राद्गृहेत् कालं न विषं न तुलान्तथा ।

नृपार्थेष्वभिशापेच बहेयुः शुचयः सदा ॥२६०॥

पणसहस्रादूर्वाक् फलादिकं न कारयेत् ।

नृपार्थमल्पसंख्यामपि कारयेदित्यर्थः ।

तुलाधारण विद्वद्भिरभियुक्तः तुलाश्रितः ॥२६१॥

प्रतिमान मयीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ।

त्वं तुले सत्यनामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥२६२॥

तत् सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधोनय ॥

शुद्धश्चोद्गमयोद्ध्वं मां तुलामित्यभि मन्त्रयेत् ॥२६३॥

१(*)

स्त्री दिने कृतोपवासः इति । सूर्योदये—तत् समयमारभ्य उपवासः कार्यः सचयचिरन-
शनः । अन्यद् दिव्यं तत्तु सन्देहः । अपरं ब्रह्म वैवर्त्तपुराणे, हृदयस्यति स्मृती च । षट् तुलाः
तदारोहणेन । दिव्यानि, यथा—घटः, अग्निः, उदकम्, विषं, कोषः, तण्डुलः, तप्तमाषः,
फलं धर्मजः, इति नव दिव्यायुषाणि द्रव्याणि ।

२(†)

‘पङ्क्तु ब्राह्मण रोगिणाम्’ इति पाठान्तरम् ।

३(†)

न विप मित्यत्र ‘न विनयम्’ इत्यन्तः पाठः ।

१,

अभिमन्त्रये—दिव्यं शान्तिः स्नातः पूतः प्रार्थये तुलासन्निधौ ।

इति तुलादिव्यप्रकरणम् ।

—*—

अथान्नि दिव्यम् ।

करौ विमृदितग्रीहिं क्षपित्वा तु ततो न्यसेत् १(*) ।
 सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत् ॥२५८६॥
 त्वमग्ने सर्वभूतानां अन्तश्चरसि पावक ।
 सान्निवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रुहि सत्यं कवे मम ॥२५८७॥
 तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत् पलिकन्ततः (समं) ।
 अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥२५८८॥
 सतमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।
 षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलन्तावदन्तरम् ॥२५८९॥
 मुक्तवाग्निं मृदित-ग्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहेवा पुनहरेत् ॥२५९०॥

—*—

इत्यग्निदिव्यप्रकरणम् ।

—*—

अथोदक दिव्यम् ।

सत्यं नमामि रत्न त्वं वारुणे यामि शीघ्रकम् २(†) ।
 नाभिदम्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु-जलं विशेषत् ॥२५९१॥
 समकालमिषु-मुक्तं आनयाम्योज्जवा नरः ।
 तत (गतस्तस्मि) स्तस्मिन्निमग्नाङ्गं प्रेष्यं चेच्छुद्धि माप्नुयात् ॥२५९२॥

—*—

इत्युदकदिव्यम् ।

—*—

अथ विष दिव्यम् ।

त्वं यिव ! ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्म-व्यवस्थितः ।
 त्रायस्वास्मात् (न) महाशापात् सत्येन भवमेऽमृतम् ॥२५९३॥

१(*)

अथ 'करविमर्दितान् ग्रीहीन्' इत्यन्वः पाठः । 'क्षपित्वा च रतः' इति भिन्नः पाठः ।
 अथान्नि समीपे-प्राग्बत् प्र-र्द्धनम् । अथ 'सान्निवत् पुण्य पापाणाम्' इत्यपरः पाठः ।

२(†)

'वारुणेयामि, आभिशाप्यकं' इत्यादि पाठान्तरम् ।

॥

अथ 'प्रविशन्' 'पश्यन्' 'प्राप्यन्' इत्येते भिन्नाः पाठाः ।

एव मुक्त्वा विषं शाङ्गं भिन्नयेद्धिमशैलजम् ।
यस्यो द्वैगैर्विनाजीर्यच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् १(*) ॥२५६४॥
अत्र यस्य भक्तकस्य इति ॥

—*—

इति विषदिव्यम् ।

—*—

अथ कोशदिव्यम् ।

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत् स्नानोदक माहरेत् ।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसूति-त्रयम् ॥२५६५॥
अर्वाक् कर्तुं दंशस्याहोदहन्मे राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥२५६६॥

—*—

इति कोशदिव्यम् ।

—*—

अथ तण्डुलदिव्यम् ।

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षण-चोदितम् ।
पौ(चो)रेतु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ॥२५६७॥
तण्डुलान् कारयेत् शुक्लान् शालेन्यान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥२५६८॥
स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोऽपि आतपन्नकम् ॥२५६९॥
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्ने निष्टीपयेत्ततः २(†) ।
पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्जे एवतु ॥२६००॥
लोहितं दृश्यते यस्य हनुः तालुच शीर्यते ।
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेदिति ३(‡) ॥ २६०१॥

—*—

-
- १(*) अत्र 'शाङ्गम्' इति 'साङ्गम्' इति भिन्नः पाठः । साङ्गं सम्पूर्णमिति ज्ञेयम् । तस्य गरलं भक्षकस्य जनस्तेति बोध्यम् ।
- २(†) अत्र 'कर्तुं दंशस्याहोदहन्मे' इति भिन्नः पाठः अयमवुक्त इति मन्वे । 'निचिपयेत्ततः' इति भिन्नः पाठः ।
- ३(‡) इति तण्डुल मदीय-निर्दोषयोर्विनिश्चयः ।

इति तण्डुलदिव्यम् ।

—*—

अथ धर्माधर्म दिव्यम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमादयैः समर्चयेत् ॥२६०२॥
 सितपुष्पस्तु धर्मः स्याद् धर्मोऽसित पुष्पकः ।
 एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधाययेत् ॥२६०३॥
 गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।
 महान्दुकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥२६०४॥
 उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 आवाहये सतोदेवान् लोकपालांश्च सर्व्वतः ॥२६०५॥
 यदि पापविनिर्मुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
 अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृहीता विशेषतः १(*) ॥२६०६॥
 धर्मं गृहीते शुद्धः स्यात् अधर्मं तु स हीयते ।
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मं परीक्षणमिति ॥२६०७॥

—*—

इति संक्षेप्तो धर्माधर्म दिव्यम् ।

—*—

अथ दाय विभागः ।

प्रमाणं मानुषं दैव मिति भेदेन वर्णितम् २(†) ।
 अधुना वर्ण्यते दाय विभागो योगमूर्त्तिना ॥२६०८॥
 विभागं चेत् पिता कुर्यात् इच्छया विभजेत् सुतान् ।
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वेवांस्युः समांशिनः ॥२६०९॥

१(*)

‘निगृहीता विशेषतः इत्यन्वः पाठः ।

२(†)

स्वल्प निरूपणे इ प्रमाणे, तयोरेकं दैवं, अन्यच्च लौकिकम् । अत्र श्रुतिरवादीत, ‘अथ पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु कृत्यम् । दिव्यतः पापकृत्यमिति’ ।

,,

अथ ज्येष्ठादिक्रमेण धनविभागः कथ्यते ।

,,

वंश क्रमागतं पूर्णपुरुषकर्मणायातम् ।

ज्येष्ठं वेति—

ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमां मध्यमभागेन,

कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यर्थः ।

अयं विषय विभागः स्वार्जिते द्रव्य-विषयः ।

वंशक्रमागते (यते) तु स्यात् समन्वात् सम एव च ॥२६१०॥

1981. अत्र नारदः— कालान्तरमप्याह ।

अयं विषय विभागः स्वार्जित द्रव्य विषयः, वंशक्रमागतेतु—

तदूर्ध्वं पितुः पुत्राश्च विभजेयुः धनं सममिति ।

आशुनिवृत्ते रजसि प्रप्तास्तु भगिनीषु च ॥२६११॥

निवृत्तेचापि रमणे पितुर्यु परतस्पृहे इति ।

अत ऊर्ध्व—मृतेरूर्ध्वम् । समविभागे विशेषमाह योगि ॥२६१२॥

1982 दण्डयवल्कयः—

यदि कुर्यात् समानां शं पत्न्यः कार्यः समांशिकः ।

नदत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रावा श्वशुरेण वा ॥२६१३॥

दत्तेतु स्त्रीधनेऽर्द्धांशं वक्ष्यति । दत्त्वेऽर्द्धं प्रकल्पयेदिति ।

उक्तस्यापवादमाह क्वचित् ।

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदत्त्वा पृथक्क्रिया ।

न्यूनाधिक विभागाणां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥२६१४॥

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः ततोऽन्वयः ॥२६१५॥

मातुर्धनं मातृकृत्येना वशिष्ठं दुहितरोगृहीयुः ।

तत्रापि प्रत्ताप्रत्तासमवायेऽप्रत्ताः प्रतिष्ठिताः ॥२६१६॥

प्रतिष्ठितासमवाये निर्द्धना गृहीयुः १(*) ।

दुहित्रभावेऽन्वेयः ज्ञेयः, पुत्रादिगृहीयादित्यर्थः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वय मर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दानार्हन्तस्तु तद्भवेत् ॥२६१७॥

१(*)

अत्र 'अप्रत्ताः' इत्यत्र 'प्रत्ताः प्रतिष्ठिताः' इत्यन्वः पाठः । अप्रत्ता, दत्ताः । अप्रत्ता, अदत्ताः । समवाये, युक्तोपस्थिते । निःस्त्राः निर्धनाः याज्ञालमेरन् । दुहित्रभावः—
कन्यानां अभावे तद् रिक्थं पुत्रादिभिः याज्ञमिति ।

कमादभ्यागतं द्रव्यं हतमप्युद्धरेत्तुयः ।

दायादेभ्योनतद्दद्याद्विधया लभ्यमेवच १(०) ॥ २६१८॥

औद्वाहिक इति—विवाहे लब्धः । दायादाः—भ्रातरः ।

1983. **अन्योद्धृते विशेषमाह, शङ्खः—**

पूर्व्वनष्टान्तु योभूमिमैकश्चे दुद्धरेत् कमात् ।

यथाभार्गं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशन्तु तुरीयकम् इति ।

सामान्यार्थं समुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ॥ १६१९॥

समुत्थानेऽविभक्तद्रव्यस्यैकेन वर्द्धने ।

इदानीं पौत्राणां पितामह द्रव्यविभाग उच्यते ।

अनेक पितृकानान्तु पितृतोभागकल्पना ।

भ्रातरोऽविभक्ताः, पपुत्रान् समान् विषम संख्यकान् ये

गाद्योमृताश्चेत्तत् पुत्राः पौत्रावा पितृक्रमेणां शभाजः कार्या

न स्वसंख्ययेत्यर्थः २(†)।

अधुनेच्छया विभजतः सुतानित्यस्यापवाद माह—

भूर्या पिता महोपज्ञा निबन्धो द्रव्यमेववा ।

तत्र स्यात् सद्र्शं साम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥ २६२०॥

भुः क्षेत्रादिका निबन्धा(वा) एकस्य पूर्णभारस्य इत्यति ।

पूर्णानि ग्राह्याणीत्येवं रूपः । शुल्कः परमपरागतः ।

द्रव्यं सुवर्णादि । तत्रोभयेच्छया विभागः ।

अधुना, विभागादूर्द्धमुत् पन्न पुत्रस्यतु विभागभाक् ।

विभक्तेषु सतोजातः सवर्णायां विभागभाक् ॥ २६२१॥

असत्यां दुहितरि पित्रो द्रव्यभाक्च इत्यर्थः ३(०) ।

१(०) अत्र 'दायादः सुत बान्धवः' ।

२(†) अत्र विषय संख्यकान् इत्यन्य न समसंख्यया इति भिन्नः पाठः ।

”

अत्र 'पितामहोपज्ञा' इत्यन्यः पाठः । अत्रि दायविषयं,—श्रीमन्मूर्त्तिमुत्तवाऽनीय दाय-
भागः । दायतत्त्वम् । दायकौमुदी, विवाहं चेतुः । विवाद भङ्गार्थः । दायक्रम-
संशयः । अन्ये संहिता-पुराणादिपुस्तकाय ।

३(†) अत्र 'द्रव्यभाक्' इत्यन्यः पाठः ।

”

अत्राप्यर्थांश शोधिताद् इति भिन्नः पाठः ।

पितृपुत्रत्यनन्तरं विभागे सगर्भायां मातरि को विशेषः, इत्याशङ्क्य
आह—द्वादशांशाद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् । पितृ-
कृताञ्च व्ययां पशाधिता दक्षिण द्रव्यात् पितुरुर्द्धमुत्पन्नस्य
पुत्रस्य स्वसमोविभागोदात्तव्यः । आत्म-स्वस्वभागेः पूरणीयम् ।
महत्त्वे किञ्चित् किञ्चिदादाय स्वभाग समं कार्यमित्यर्थः ॥

—*—

अधुना विभागानन्तरं विशेषमाह ।

—*—

1984. पितृभ्यामिति,—

पितृभ्यां यस्य यद् दत्तं तत्तस्यैव भवेद् ध्रुवम् ।

विभक्तजः पुत्रोऽनन्तरयेन प्रत्याह्वयेत्यर्थः ॥२६२२॥

किञ्च—

पितुरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समाहरेत् । इदं स्त्री धनाभावे ।

भावेत्वर्द्धमेव । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ।

भगिन्यश्च निजादंशादत्वांशं तुरीयकम् ॥

1985. तुरीयकमिति—

निजांशस्य चतुर्थांशं कन्यायै दद्यादित्यर्थः ॥२६२३॥

अधुना भिन्नजातीयान्तरं पुत्राणां विभागमाह ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशोब्राह्मणात्मजाः ।

क्षेत्रास्त्रिद्व्येक भागाहि प्रजास्तु द्व्येकभागिनः १(*) ॥२६२४॥

सर्वाविभागेषु क्षेत्रेषु किञ्चिदुच्यते ।

अन्योन्यापेक्षितं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समेरंशं विभजेरन्निति स्थितिः ॥२६२५॥

विभक्ते पितृधने सतीत्यर्थः ।

अधुना द्वादश्यामुष्पायणे विभागमाह—२(†) ।

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्त्यः पिण्डदाता च धर्मतः ॥२७२६॥

१(*) अत्र चत्वारिद्व्येक 'पुत्रात् विद्वाकः । चैषुवा, इत्यन्तः पाठः । अत्र 'समेरंशे' इति
भिन्नः पाठः ।

२(†) 'विभक्तं यत्तु दृश्यते' इत्यन्तः पाठः ।
द्वादश्यायण विषये दक्षकः सर्वस्वादाविति । 'द्वादश्यायणस्तु जनक प्रतिपक्षोदयो
आवधीत्यमिति संप्रतिपन्नः स उभयोरपि पुत्रः' इति मिताचरा ।

इदं वीजिणः पुत्रासत्त्वे,—

फलन्त्वमि सन्ध्याय क्षेत्त्रिणा वीजिणा तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्त्रिणामर्थो वीजाद्ययोनि र्वलीयसी १(*) ॥२६२७॥

1986. **इति स्मृतिः । पुत्रान्तरानाह,—**

औरसो धर्मपत्नीजः तत् सुतः पुत्रिका सुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु स्व गोक्षेणेतेरेणवा ॥२६२८॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यका जातो मातामह सुतो मतः ॥२६२९॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्याणमाता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥२६३०॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मातु स्वयं दत्तः गर्भं यिन्नः सहोरजः ॥२६३१॥

उत्सृष्टो गृह्णाते यस्तु सोपविद्धो भवेत् सुतः ।

पिण्डद्वौऽशहरंश्चैषां पूर्वाभावे परः पर इति —

1987. **कात्यायनः ।**

उत्पन्नेत्वौरसे पुत्रे चतुर्थीशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु प्रासाच्छादन भागिनः ॥२६३२॥

1988. **पुत्रिकायां विशेषमाह, मनुः—**

पुत्रि कायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाम्, इति ।

सजातीये स्वयं प्रोक्ते स्तनयेषु अयं विधिः ॥२६३३॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

शुद्रा पुत्र स्त्वौर सोऽपि रिक्थभागं न लभतेऽन्या भावेऽपि ।

यथाह, मनुः—

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्य पुत्रोऽपि वा भवेत् ॥

नाधिकं दशमादद्याच्छुद्रा पुत्राय धर्मतः, इति ॥२६३४॥

अधुना शूद्रधन विभागे विशेषमाह,—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽ' शहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुय्यु'स्तं भ्रातरस्त्वर्द्ध भागिणः १(*) ॥२६३॥

अभ्रातृ कोहरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते ।

कामतः पितुरिद्वयैव । अत्र शूद्र ग्रहणाद् दास्यामुत्पुत्रो द्विजाति
पुत्रः किमपि न लभते । अनुकूलश्चेज्जीवनमालं लभत इति गम्यते ।

मुख्य गौण सुता दार्य २(†) ।

गृह्यीयुरिति निरूप्य, तदभावे क्रममाह,—

पत्नी दुहितरश्चैर पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सूता गोत्रजा बन्धु-शिष्य-स ब्रह्मचारिणः ॥२६३६॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

स्व यातस्य ह्य पुत्रस्य सर्व्ववर्णं प्वयं विधिः ३(‡) ॥२६३७॥

पत्नीति-जात्येक वचनम् , तेन पत्नी द्वित्वादौ विभाज्य ग्राह्यम् ।

इदन्तु भक्तु विभक्तत्वेऽसंसृष्टत्वेच वेदितव्यम् ।

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिताहरेत् ॥

भ्राता वा जननी चाथ माता वा तत् पितुः क्रमादिति ॥२६३८॥

1989. कात्यायनोक्तैरेव च-शब्दाद् दुहितृभावे दौहित्रो धनभाक् ।

1990. यथाह विष्णुः—

अपुत्र पौत्र सन्ताने दौहित्रा धन माप्नुयुः ।

पूर्व्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मता, इति ॥२६३९॥

तदभावे मातापितरौ धनभाजौ । पित्रभावे भ्रातरोधन भाजः ।

त्रिष्वपि सोदराणामभावे, भिन्नोदरा धनभाजः । तदभावे तत्पुत्राः,

तद् भावे गोत्रजाः, तत्रापि सपिण्डाः, तदभावे समानोदकाः ।

तल्लक्षणन्तु—

सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदक भावस्तु निवर्त्तता चतुर्हशात् ॥२६४०॥

जन्मनाम्नोः स्मृते रेके तत् परं गोत्र मुच्यते, इति ॥२६४१॥

१(*) अत्र अंश भागिनम् इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'गृह्यीयुः नियमाद् यतः' इति अपरः पाठः ।

३(‡) अत्र 'स्वयांतस्य—इत्यादि—'वर्णव्ययं विधिः' इत्यत्राधिकः पाठः प्रतीयते ।

—स्व यातस्य निधनं गतस्थिति ।

गोत्राभावे बान्धवाः ।

तेऽप्यात्म पितृमातृ-बन्धुभेदेन त्रिधा ।

आत्मपितृस्वसुः पुत्रा आत्ममातृस्वसुः सुताः ।

आत्ममातुल पुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥२६४२॥

एवं पितुः पितृस्वसुः पुत्रा इत्यादिना वचनात् तेष्वप्यादावात्म-
बान्धवाः, १(*) धनभाज इति क्रमो वेदितव्यः ।

1991. तदभावेत्वाचार्य्यं, स्तदभावे शिष्यः इति विशेष आपस्तम्बोक्तः ।

तदभावे स ब्रह्मचारी, तदभावे श्रोत्रियः २(†) ।

तदभावे ब्राह्मण भ्रातृम् धनभाक् ।

न राजा विप्रद्रव्यं गृहीयात् ।

ब्राह्मणार्थस्य तन्ना शे दायादश्चेन्नकश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यं अनस्वः स्यान्नृपोऽन्यथा ३(‡) ॥२६४३॥

1992. इति नारदोक्तेः ।

तन्नाशे—ब्राह्मणार्थनाशे । ब्राह्मणग्रहणात्क्षत्रियादिधनं पूर्वोक्ताभावे
राजा गृहीयात् ।

इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥२६४४॥

1993. इति मनूक्तेः ।

पुत्राः पौत्राः पत्नादयश्च, पूर्वं पूर्वाभावे धनभाज इत्युक्तम् ।

तदपपादमाह,—

वानप्रस्थ-यति-ब्रह्मचारिणां रिक्थ्भागिनः ।

क्रमेणाचार्य्यं तच्छिष्यं धर्मं भ्रात्रेकं तीर्थिनाः ॥२६४५॥

१(*)

तदभावे पितृबान्धवाः, तदभावे मातृबान्धवाः ।

अथ 'पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः' इति भिन्नः पाठः ।

'भ्राता चैकत्र संस्थितः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अन्तु सर्व-दायभागे, दायक्रम संयत्ते, जगन्नाथ न्यायपञ्चानस्य विवाद भग्नार्थे, दाय-
मनूखेवास्ति । 'श्रोत्रियश्चन्दोऽधीते' इति मन्त्राभाष्ये । 'एकां शाखां सकल्यं वा
पङ्क्तिरङ्गेरधीतवान् । पट्कर्म्म निरतो विप्रः सर्वे श्रोत्रिय उच्यते' इति स्मृतिः ।

३(‡)

'अग्नौ याद विषमल्युय' ब्रह्मस्वं न कदाचन' इति स्मृतिः । अथ हरेन्नृप इति नृपस्य धन
हरणं धनं संगृह्य राष्ट्रं हिताय रक्षणं बोध्यम् ।

अत्र क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण । ब्रह्मचारिणो धनमाचार्यो गृहीयात् ,
इत्यादि । धर्मभ्राता सत्यतो मानित-भ्राता । एक तीर्थी एकाग्रमी ।
धर्मभ्राताचासावेकतीर्थी चेति कर्मधारयः ॥

इदानीम पुत्रस्य पत्न्यादयः धनभाज इत्युक्तस्यापवादमाह,—

संगृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्यतु सोदरः ।

दद्याच्चपिहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥२६४६॥

विभक्तं धनं पुनर्मिश्रितं चेत् तत् संसृष्टमिदमुच्यते । तद्वान् संसृष्टी ।

1994. यथाह, वृहस्पतिः—

विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रैकत्र च संस्थितः ।

पितृव्येनाथवा प्रीत्या स तत् संसृष्ट उच्यते, इति ॥२६४७॥

तस्यासंसृष्टिनो मृतस्यांशं जातस्य तत् पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् ,
तदभावे स्वयमेवाददीत ।

एवं सोदरस्य सोदरः संसृष्टीदद्यादपहरेच्च । न तत् पत्न्यादिः ।

इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे मृते, संसृष्टिनो भिन्नोनरस्य सोदरस्यचासं
सृष्टिणः सम्भवे, कस्य धनग्रहणमिति-विबक्षायां, द्वयोर्ग्रहणे—

कारण माह,—

अन्यौद्व्यस्तु संसृष्टी नान्यौद्व्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टोनान्यमातृजः ॥२६४८॥

अन्यौद्व्यः सापत्न्योभ्राता संसृष्टीचेद्धनं हरेत् ।

नपुनरन्यौद्व्योऽसंसृष्टी धनं हरेत् ॥२६४९॥

तथा—

असंसृष्ट्यपि संसृष्टः एकोदरसंबद्धः सोदर इत्यर्थः ।

सोऽन्य संसृष्टिनो धनमादद्यात् १(*) ।

अत्र संसृष्टित्वं सोदरत्वञ्च क्रमेण धनग्रहणे कारणमित्युक्तं भवति ।

अन्य मातृजः भर्त्रैवाध्याहार्यः ।

संसृष्टी भिन्नोदर एव संसृष्टिनो धनं नादतीत ।

अपित्व संसृष्टिनः सोदरा अपि चादध्युरिति तात्पर्यार्थः ॥२६५०॥

इदानीं पूर्वोक्तस्य सर्व्वस्यापवादमाह,—

क्लीवोऽथ पतिनस्तज्ज्ञः पङ्गुरुन्मत्तकोजङ्घः १(*) ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्सव्याःस्यु निरंशकाः ॥२६५१॥

अत्र पतितो ब्रह्मादिः । तज्ज्ञस्तदुत्पन्नः उन्मत्तोप्रहाद्याविष्टः
चित्तविभ्रान्तश्च । जङ्घोऽमनस्कः । अचिकित्स्यरोगोऽनिवार्य्य-
रोगग्रस्तः । 'चिकित्सारूपप्रतिक्रिया' इत्यभिधानात् ।

आदिशब्दादाश्रमान्तरंगतः ।

पितृद्विद् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नतेऽ'शान् लभेरन् क्षेत्रजाः सुताः ॥२६५२॥

1995. इति नारदोक्तेः ।

अन्नानंशका,—इत्युक्तेऽन्नाद्याच्छादनभाजोभवन्त्येव ।

सर्व्वेषामपितु न्याय्यं दातुं शक्यं मनीषिणः ।

प्रासाच्छादन मत्यन्तं पतितोऽप्यपहृद्भवेत् ॥२६५३॥

1996. इति मनुक्तेः । अत्यन्तं,—यावज्जीवनमित्यर्थः ।

क्लीवादि पुत्राणामंशभागित्वमाह,—

औरस क्षेत्रजास्तेषां निर्दोष भागहारिणः ।

सुताश्चैषां प्रभर्त्सव्या यावद्वै भर्त्सातृकृताः ॥२६५४॥

अत्र सुताः कन्या इत्यर्थः । क्लीवादिपत्नीनां विशेषमाह,—

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्सव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वासा व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव ॥२६५५॥

इदानीं स्त्रीधन-विभागं वक्तुं तद्धन-स्वरूपमाह,—२(१)

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-दत्तमध्यान्युपागतम् ३(१) ।

आधिवेदनिकादयश्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥२६५६॥

आध्याग्नीति—अग्नावधित्य विवाहवर्द्धितम् ४(५) ।

१(*) तज्ज्ञोवा—पतित कज्ज्ञः इत्यत्र पतित कज्ज्ञ इत्यन्वः पाठः । अज्ज्ञ इति पातित्वादि युक्तोऽयमिति ज्ञानविषयः इति ।

२(१) संप्रति योषितां लब्धधन विभागे विशेषमाह पितादीनि

३(१) 'दत्त मध्यादुपागतम्' 'दत्त मध्यादुपागतम् वेति' वा दत्त मध्यमुपागत मिति च ।
अथ भिन्नः पाठः ।

४(५) अथ विवाहादि मायित्व लब्धधनं वा बोध्यम् ।

वधूदत्तं तथाशुल्कं श्रन्वाधेयकमेवच ।

अतीताया (मप्रजसि) रजसिवां बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥२६५७॥

अन्वाधेयकं—विवाहादनन्तरं दत्तम् । अप्रजसि-दुहितृ-दौहित्रादौ
दुहितृ पुत्रपौत्ररहितायामित्यर्थः । बान्धवाः—भ्रात्रादयाः ॥

अत्रैवं विशेष माह,—

अप्रजः स्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूताचेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥२६५८॥

शेषेषु—आसुरादिषु विवाहेषु—पितृगामि,—मातृ वितृगामि ।

सर्वत्र प्रसूताच—दुहितृणामेवभवति । तत्रापि—प्रप्ताऽप्रप्तासमवाये,

1997. अप्रप्तानां प्रतिष्ठिता समवायेऽप्रतिष्ठितानामिति गौतमः । प्रतिष्ठिता-
अप्रतिष्ठिता, अनपत्या निर्धनावा १(*) ॥

अधुना वाग्दत्ताविषये, आह—

दत्त्वा कन्यां हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

मृतायान्दत्तमा दद्यात् परिशोध्यो भवेत्त्वयम् ॥२६५९॥

सोदयं—संवृद्धिकम्, आय-व्ययितं द्रव्यम् । दत्तमङ्गुलीयादिकम् ।

उभयोः—आत्मणः कन्यादातुश्च व्ययं परिशोध्य दत्त्वाऽवशिष्ट-
मादधीतेत्यर्थः ।

किञ्च—

दुर्मित्ते धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधकै ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥२६६०॥

अधिविज्ञा स्त्रियै दद्यादाधि वेदणिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्तेत्त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥२६६१॥

समं पुनर्विवाह द्रव्येण । विभागसन्देहे निर्णयमाह,—

विभाग-निह्वे ज्ञातिवन्धुं साक्ष्यभि लिखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥२६६२॥

यौतकैः पृथक्कृतैः ॥

—*—

इति रिक्थ विभाग प्रकरणम् ।

—*—

अधुना सीमा विवादादि निर्णय उच्यते ।

सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमनः कृषाणांश्च सर्वेये वन गोचराः ॥२६६३॥

नयेयुते सीमानं स्थलाङ्गारन्तु यद् द्रुमैः

सेतुं बल्मीक निम्नास्थि चैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥२६६४॥

नयेयुः—

स्थलाङ्गारादि पूर्वकृतलक्षणैर्निश्चित्य ज्ञापयेयुः ।

स्थलादि चिह्नाभावे साक्षि-सत्त्वे निर्णयमाह,—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापिवा १(*) ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥२६६५॥

क्षितिधारिणः मूर्द्धणि मृत्पिण्डाः ॥ सामन्तादीनां मृदावादित्वे-

आह,—

अनुतेतु पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यम साहसम् ॥२६६६॥

मध्यमेति—

चत्वारिंशदधिकपण पञ्चशतेनेत्यर्थः ।

चिह्न साक्षिणोरभावे आह,—

अभावेऽज्ञातु चिह्नानां राजा सीमनः प्रवर्त्तकः २(†) ।

उक्त मन्यत्राति दिशति,—

भारामायतन ग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष सर्वविधि ज्ञेयो वर्षाभ्यु प्रवहादिषु ॥२६६७॥

१(•)

अथ सीमान्ता वा इति भिन्नः पाठः । अपरे सामन्ता वृषाः ।

२(†)

‘राजा सीमः प्रवर्त्तिका’ इत्यन्यः पाठः । सीमो निरूपणाभावे कस्य कियत् स्थानं, एतन्ममान्यवा इति निश्चयो न स्यादतः स्वल्प-निरूपणे तदावश्यकम् । अन्यथा विवादे महती हानिः ।

पूर्वकृत मर्यादाभङ्गे दण्डमाह,—

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाति क्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्ड्या अधमोत्तम मध्यमाः ॥२६६८॥

न निषेधोऽल्प बाधस्तु सेतु कुल्याद्य कारकः ।

परभूमिहरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः १(*) ॥२६६९॥

न निषिध्य इत्यनुवर्त्तते ।

स्वामिणे योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनोभोग स्तदभावे महीयते ॥२६७०॥

उत्पन्ने—तदुत्पन्ने फले २(†) ।

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्योन कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकृष्ट फलं क्षेत्रमन्येण कारयेदिति ॥२६७१॥

—*—

इति सीमा विवाद प्रकरणम् ।

—*—

माषानष्टौ महिषी सस्य घातस्य कारिणी ३(‡) ।

दण्डनीयः तदूर्द्ध्वे गौस्तदूर्द्ध्वमजाधिकम् ॥२६७२॥

महिष्यादि स्वामी दण्डनीय इत्यर्थः ।

माषोऽत्र, ताम्रपणस्य विंशतितमोभागः ।

भक्षयित्वो पविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणोदयः ॥२६७३॥

समस्तेषां विवृतेऽपि खरोष्ट्रं महिषी समम् ।

विवृतोनाम, प्रबुरतरेणफल गृहीतो भूप्रदेशः ॥२६७४॥

यावत् सस्यं विनश्येत् तावत्स्यात् क्षेत्रिणः कलम् ।

गोपस्याढ्यस्तु गोमांस्तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥२६७५॥

१(०)

‘न निषेधोऽल्प’ इति पाठान्तरम् । उत्तमाधम मध्यमैः इत्यपरः पाठः ।

अत्र ‘य एव सेतुर्विधरणम्’ इति श्रुतिः ।

‘सेतुरालिः, संक्रमणं, सरिदुत्तरणम्’ इति कोषकृतम् । ‘पानीयान’ इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अत्रायं अधिकः पाठः कुत्र विदति । ‘निषिध्यो हलप’ इत्यपरः पाठः ।

३(‡)

‘खल्य क्षेत्रोवद्बुधवः’ इति भिन्नः पाठः ।

अत्रैकस्य क्षेत्रस्य सस्यस्यान्य स्वामिकप शभिर्नाशि दण्ड उक्तः ।

माषोऽत्र द्रव्यभागः ननु कलायससम् । अन्यत् हेमाद्रौ द्रव्य परिमाणेऽस्ति ।

अत्र, तु शब्दात्पूर्वोक्तदण्डो गोपस्य १(*) ।

गोपाभावे गोमत एव दण्डः । क्षेत्रीणः फलम् ।

गोपस्ताड्यस्तु गोमांस्तु पूर्वोक्तं दण्डं मर्हति ॥२६७६॥

द्रव्यदानञ्च कुत्रचिदपघादमाह,—

पथिग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद् दण्डं मर्हतीति ॥२६७७॥

तथा,—

महोक्तोत्सृष्ट-पशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालोपेषाञ्च ते मोक्ष्या दैव-राज-परिप्लूताः ॥२६७८॥

उत्सृष्टपशवो, वृषोत्सर्गादि विधिना मुक्तपशवः ।

सूतिका अनिर्दशाहा, आगन्तुकः स्वयूथाद्गृष्टः २(†) ।

तथा,—

येषां पालो विद्यते तेऽपि दैव-

राजोपहताश्चेत् सस्य-भक्षिणो न दण्ड्याः ॥

गोपधर्ममाह ३(‡),—

यथाऽर्थितान् पशूनापः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृत-नष्टाश्च प्रदाप्याः कृतवेतनाः ॥२६७९॥

प्रमादेन स्वापराधेन ।

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अद्धेल्लयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥२६८०॥

गोप्रचारस्थलमाह,—

प्रायमिच्छया गोप्रचारो भूमिराज-वशेन वा ४(§) ।

द्विजस्तृणौघपुष्पाणि सर्व्वतः स्वव(यमा)दाहरेत् ॥२६८१॥

धनुः शतपरीणाहस्तुप्तस्यः कार्य्य इत्यर्थः ।

खव्वंटे प्रचुरकरं कसन्तानि स्थलम् ॥

१(*) गोपाख्यभावे तत्प्रायश्चित्तकाले वा दण्डः ।

„ 'गोपस्ताड्य' इति पाठे शरद्वाने ताडनोप इति ।

२(†) 'स्वयूपात् घटः' । 'स्वयूपात् क्षुती वा' इत्यन्यः पाठः ।

३(‡) प्रसङ्गात् गोपाणां धर्ममाह । नगरं, पञ्चो, ग्रामं, खेटं, खव्वंटादीनां वृत्तं वास्तु शास्त्रेऽस्ति ।

४(§) यत्र प्रातः मिच्छया, बीजदण्डेन, स्वयमाहरेत्, एतानि पाठान्तराणि सन्ति ।

इति स्वामि पाल विवाद प्रकरणम् ॥

— * —

इदानीमस्वामि-विक्रये निर्णय माह—

स्वं लभेताध्वविक्रीतं क्रेतुर्दोषेऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहोहीन मूल्ये चेला हीने च तस्करः १(*) ॥२६८२॥

नष्टापहत मासीद्वयद्वभर्त्तारं प्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयं मर्पयेत् ॥२६८३॥

विक्रेतुर्दर्शनात् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्व्यस्तस्य विक्रयी ॥२६८४॥

आगमेनाल्पभागेन नष्टं भाव्यमयोऽन्यथा ।

पञ्चमांशोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाजिते २(†) ॥२६८५॥

पञ्चमांशः—

नष्टद्रव्य-पञ्चमांशोनाधिकेन राज्ञे देयः ॥

तस्कर-प्रच्छादकं प्रत्याह,—

हतं प्रणष्टं योद्रव्यं परहस्तादवापुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः सतु षण्णवति पणान् ॥२६८६॥

शौलिकैः स्थानपालैर्व्वानष्टापहत माहतम् ।

अवकंसम्बत् सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥२६८७॥

शौलिककाः—

शुल्काधिकारिणः ३(‡) । सम्बत्सराद्वर्वाक्—सम्बरात् पूर्व्वमित्यर्थः ।

किञ्च, पणानेकशतं (एकशफे) दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥२६८८॥

— * —

१(०) अत्र वक्षि हीने, इत्यन्यः पाठः ।

२(†) पञ्चमांशः—अत्र पञ्चवचः इति भिन्नः पाठः । अहं संवत्सरा दित्यत्र, अत्र स वत्सरादिति पाठान्तरम् ।

३(‡) अत्र चट्टहट्ट वनादीनां मौल्य-कर याहकाः ।

पथानिकशतम्, इत्यन्यः पाठः ।

इत्यस्वामि-विक्रय प्रकरणम् १(❀) ।

—*—

इदानीं देयादिक मुच्यते ।

स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुता हते ।

नान्वये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रति श्रुतम् ॥२६८६॥

कुटुम्ब मपीडयित्वा पुत्रदारव्यतिरिक्तं स्वन्दद्यात् ।

तथा,—

पुत्र प्रौत्राद्यन्वये सति सर्व्वस्वं नदद्यात् ।

तथाहन्य स्मैप्रति श्रुतंयत्त दन्यस्मै नदद्यादित्यर्थः ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्-स्थावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नाप हरेत् पुनः २(†) ॥२६९०॥

दत्त्वेति विशेष श्रुते भयेन पुत्रादि स्पर्द्धया,

परिहासेनोक्तोयेन कालेन रोगात्तेन,

मत्तेन च यद्वत्तं तदुप हरेदिति ज्ञायते ।

तत्र दानाभावात्,—

अदत्तं हि भय-क्रोध-शोकोद्वेगरू जान्वितैः ।

तथोत् कोच परीहास व्यत्यासस्थल योगतः ॥२६९१॥

वालमूढा स्वतन्त्रात्त मत्तोन्मत्ताप वर्जितम् ३(‡) ॥

अपात्रे पात्र मित्युक्तं कार्य्येचा धर्म संहिते ।

यद्वत्तं स्याद् विज्ञानाद् दत्तमिति तत् स्मृतम् ॥२६९२॥

1998. इति नारद स्मृतेश्च ।

- १(०) 'अस्वामि विक्रोत' द्रव्यं पूर्वं स्वामी तदापुन्यत्' इति कृतिः ।
 'हन्तौ च मातापितरौ साध्वीभार्या' सुतः शिशुः ।
 'अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुव्रवीत्' इति ।
- २(†) अत्र पाठः क्लिष्टार्थः, विक्रतोवा । गो-प्रचार स्थलं गोचारण भूमिः ।
 " अन्वद गोष्ठम् ।
 " गृहस्थानामन्वेषाच्च निवासः । तथा कृषिवलादिनाम् । स ग्रामः, खेटः, खर्व्वट इत्यादि
 संज्ञितः । - अन्वदस्ति बालु शास्त्रे ।
- ३(‡) मत्तोन्मत्ता दोनामपहरेन्नान्यस्यापहरे तत्तेषां रक्षणं सामर्थ्यात् । यदा विशेष कारणादुपहरे
 दिति । अत्र शिल्प कलादिकं च ।

इति दत्ता प्रादाणिकं नाम प्रकरणम् ॥

—*—

अथ क्रीतानुशयः ।

दशैक पञ्चसप्ताह-मासत्रयहार्द्ध मासिकम् ।

बीजायोवाह्य-रत्नं स्त्री दोहं पुमान् परीक्षणम् १(*) ।

बीजं—घ्रीहादि । अयोलोहम् । बाह्यः—कृषादिः । रत्नं मुक्तादि ।

स्त्री—दासी । दोहं—दोहणयोग्य गवादि । पुमान्—दासः ।

एषां यथाक्रमेण दशाहादिभिः परीक्षणं कार्यम् । उक्त काले

बीजादेर सत्त्व ज्ञाने क्रयो निवर्त्तते, न पुनरुद्धं मित्यर्थः ॥

—*—

इति क्रीतानुशयः ।

—*—

इदानीं सुवर्णादेः परीक्षामाह,—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपणं शते ।

अष्टौ त्रिपुणि सीसेवा ताम्रे पञ्च दशायसि ॥२६६॥

अग्नाव क्षीणं स्वर्णं यावत् स्वर्णकाराय दत्तं तावद्वा प्राह्यं न न्यूनम् ।

रजतेतु एतत् पले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते ।

एवमष्टौ त्रिपुणि सीसे च शतपले इत्यनुवर्त्तते ॥२६६॥

क्वचिद् वृद्धिमाह,—

शते दशपला वृद्धि र्यासौ कार्सास सौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सुसूक्ष्मे त्रिपला मता ॥२६६॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह,—

कार्मिके रोमबन्धे च त्रिंशद्वा भागः त्रयोमतः ।

नक्षत्रोन्नच वृद्धिश्च कौषेये वाल्कलेषुच ॥२६६॥

यत्र सिद्धेपटे स्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत् कार्मिक-

मित्युच्यते २(†) ।

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टेवलावलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयु र्यत्तदाप्यम संशयम् ॥२६६॥

१(•) 'मासत्रयाह मासिकम्' इत्यः पाठः । शिल्पि-कृताङ्कित विविच राह्यादिकं रोध्यम् ।

तत्र शिल्प शास्त्रोक्तमिति ज्ञेयम् ।

२(†) एतत् सर्वं तन्तुवाय-कुविन्द-वस्त्रादि-शिल्पिभिः कृतम् ।

इति क्रीतानुशय प्रकरणम् ।

—*—

बलाहासी कृतश्चौरैर्विकीतश्चापि मुच्यते १(*) ।

स्वामि प्राण प्रदोभक्तः त्यागात्म-निश्चयादपि ॥२६६८॥

क्वचिदपवादमाह,—

प्रब्रज्यावसितो राजा दास आमरणान्तिकः ।

वर्णानामानुलोम्येण दास्यं न प्रतिलोमतः ॥२६६९॥

प्रब्रज्यावसितः सन्त्यासाद् भ्रष्टः ।

कृतशिष्यो(ह्यो)ऽपि निघसेत् कृतकालं गुरोर्हितम् ।

अन्तेवासी गुरोः प्राप्त भोजनस्तत् फलप्रदः ॥२७००॥

—*—

इत्यभ्युपेत्य शुश्रूषा प्रकरणम् ।

—*—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्रतु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद् भूयात् स्वधर्मः पालयतामिति ॥२७०१॥

निजधर्मा विरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राज कृतश्च यः ॥२७०२॥

सामयिकः—

तत् समये आवासिकः नतु सततं अवस्थानं तेन कृतम् ।

गणद्रव्यं हरे दयस्तु सम्बिदं लङ्घयेत्तु यः ।

सर्वस्व हरणं कृत्वा तं राष्ट्राद् विप्रवासयेत् ॥२७०३॥

१(०) अत्र दोष्ठा, दोहन-योग्या धेनुः । अत्र सूच्यते इत्यन्यः पाठः ।

'त्यागात्तं निघयात्' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'इत्यागः सुश्रूषा' इत्यमपि पाठान्तरम् ।

अत्र प्रवादयेत्तु स्थानाद्विज्ञानं न वेदिति ।

अस्मिन् 'यो न मेत तदपवेत्' इत्यन्यः पाठः ।

अत्र सम्बिदं-शिष्टकृत-मर्यादाम् ।

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूत्साहितवान्दिनम् १(*) ।
 यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥२७०४॥
 समूहकार्य-आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।
 स दान-मान-सत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥२७०५॥
 समूह-कार्यं प्रहितो यांल्लभेत् दर्पयेत् ।
 एकादश गुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम् ;
 धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यं चिन्तकाः ॥२७०६॥
 कर्त्तव्ये वचनन्तेषां समूहे हितवादिनम् ।
 श्रेणि-नैगमि-पाषण्डि-गणानां मप्ययं विधिः ॥
 भेदं चेपां नृपोरक्षेत् पूर्ववृत्तिञ्च पालयेदिति ॥२७०७॥

इति सम्बिद् व्यतिक्रम प्रकरणम् ॥*॥

गृहीत वेतनं कर्म त्यजन् द्विगुणं मावहेत् ।
 अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः २(†) ॥२७०८॥
भृति मपरिच्छिद्य कर्म कारयितारं प्रत्याह,—
 दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्ये पशुशस्यतः ।
अनाज्ञप्तं प्रत्याह,—

देशं कालञ्च योऽतीया(ता)त् लाभं कुर्याच्च योहन्यथा ।
 तत्र स्यात् स्वामिनश्चन्द्रोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥२७०९॥
अत्र च्छन्द इच्छा ३(‡) ।

यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।
 उभयोरप्यसाध्यञ्चेत् साध्ये कुर्याद् यथा श्रुतम् ॥२७१०॥

१(*)

सम्बित,—शिष्टाचारः, मर्यादा, देशानुविष्टः, आसौपदेशोवेति ।

समूहे—हितवादिनम् इति भिन्नः पाठः । 'समूहाद्वादिनम्' इत्यपि
 पाठान्तरम् । अत्र दिनं व्याप्य सदैव हितवान्-हितज्ञो भवेदिति ।

२(†)

अवोपस्करम्, इत्यर्थः पाठः ।

३(‡)

अथ राज्ञः स्वाभिप्रायानुरूपं देयमिति । साध्ये इति पाठश्च ।

उभाभ्यामङ्गीकृतं कर्मासमापितञ्चेत् तदनुसारेण १(*) वेतनं देयम् । न पुनः पूर्व्यकल्पितं सर्व्वम् । साध्ये समापिते कर्म्मणि सति, यथा श्रुतं यावत् परिकल्पितं तावद्वादित्यर्थः ।

भराज देविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नं कृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥२७११॥

अत्र भाण्डं,—

द्रव्याधारः करण्डादि । महाकार्य्यमङ्गीकृत्य प्रस्थानं योनकरोति स प्रस्थान विघ्नं कृत् २(†) ।

किञ्च—

प्रकान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन् ।

भृति मर्द्धपथे सर्व्वीं प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि वा ॥२७१२॥

प्रकान्ते इति,—

भृत्यान्तरं सम्भव विषयम् ।

तेन प्रस्थान विघ्नकृद् द्विगुणं दाप्य इति पूर्व्वेण नविरोध इति ह्येयम् ३(*) ॥

इति वेतनादान प्रकरणम् ।

—*—

द्युतादिव्यवहारं निर्णयस्तु नात्युपयुक्तत्वाभ्युच्यते ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जनकृपापात्रीभूतेनानन्तभट्टेन विरचिते

विधान पारिजाते व्यवहाराध्यायः ॥

—०—

अथ प्रायश्चित्तम् ।

आचाराख्यं व्यवहारञ्च निरूप्य स्मृतिवाक्यतः ।

सतामनुग्रहादेव प्रायश्चित्तं निरूप्यते ॥२७१३॥

१(०) 'तत् सेवानुसारेण' तत् मत्त्वानुसारेण इति वा पाठः ।

२(†) गुरुकार्य्यं प्राक्स्वीकृत्य तत् कृत्यं स्थानेन नोयाति स विघ्नं कर्त्ता इति ।

३(‡) अत्र पाठः दुर्बोधः । 'प्रायश्चित्तानि पापत्रयं मास साधनानि चान्द्रायणादीनि' इति ।

॥ रोगोपशमने यथोपधं तथा पापे प्रायश्चित्तम् बोध्यम् ।

तद् करणेऽनिष्ट माह, याज्ञवल्क्यः—

महापातक जान् घोरान्नकुर्वन् प्राप्य दारुणाम् ।
 कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह १(*) ॥२७१४॥
 मृगश्च सूकरोष्ठानां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।
 खरपुल्कसान्त्यजानां सुरापोयोनिमृच्छति ॥२७१५॥
 कृमिकीट पतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।
 तृणगुल्मलतात्वञ्च कमशो शुद्धतल्पगः ॥२७१६॥
 योयेन सम्भवत्येषां सतल्लिङ्गोऽभिजायते ।
 भक्षहता मायावीस्यान्मूकोबागपहारकः २(†) ॥२७१७॥
 धान्यमि श्रोऽतिरिक्तांगः पिशुनः पूतिनासिकः ।
 तिलहृत्तैलापीस्यात् पूतिबलस्तु खूबकः ॥२७१८॥
 परस्य योचितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहस्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥२७१९॥
 हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
 यत्र (पत्र) शाकं शिखि-हृत्वा गन्धां क्लृप्नुम्युरीं ह्युभाम् ॥२७२०॥
 मूषकोधान्यहारी स्वात् यान मुधुः फले कपिः ।
 जलं प्लवः पयः काकोमृहहारी मुपस्करम् ॥
 मधुबंशः फले मृधोगां गोधाम्नि वकस्तथा ३(‡) ॥२७२१॥
 म्बीवी वरुणं रत्नं म्बाव चीरा (चोरो) लवणहारकः ।
 अदर्शनार्थमेतत् प्रयोक्तं स्तेयकर्मणि ॥२७२२॥
 द्रव्य प्रकारादि यथा तथैव प्राणिजातयः ।
 यथा कर्मफलं प्राप्य तिर्य्यक्तं कालवर्ष्यपात् ४(§) ॥२७२३॥
 जायन्तेऽलवण भ्रष्टा दरिद्राः पुत्रबाधमाः ।
 ततोऽनिकलमवीभूताः कुले महति भोगिणः ॥२७२४॥

१.०)

'प्रायश्चित्तं कुर्वाणः पापेषु नियतानराः ।

पपवापापिनः कष्टान् नरकान् यानि दादयान्' इति श्रुतिः ।

युतादि व्यवहारण—पपवाप्यं नीतीपाति । पुराणे व्यवहार शास्त्रे च विद्यते ।

पचप्रीडा, नाशविह्वलं, चम्पद, च करण प्रीडा तथा, चतुःपट्टिका विद्यालुच ।

२(†)

धाव्युत्त वीडति रिक्ताङ्गः इत्यर्थः पाठः । अत्र निर्वर्त्त इत्यर्थे निजैव इति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

पच पक्षमित्यत्र कुलम्, 'इयंउपलं' इति च भिन्नः पाठः ।

४(§)

'नाशपथेयान्' इति भिन्नः पाठः । तिग्मजलं तु कावचिपथेया इति च ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्य-समन्विताः ।
 विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् १(४) ॥२७२५॥
 भनिग्रहाद्येन्द्रियाणां पुनः पतन मिच्छति ।
 तस्मात्सैनैह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥२७२६॥
 एवमस्यान्तरात्माच लोकश्चैव प्रसीदति ।
 प्रायश्चित्तम कुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥२७२७॥
 अपश्चात्तापिनः कष्टाक्षरकान् यागति दाकृणात् २(१) ।
 तामिस्रलोहशङ्कुच-महानिरय शाल्मली ॥२७२८॥
 रौचं कुङ्कुमलं पृति मृत्तिकं काल सूत्रकम् ।
 सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सप्रतापनम् ॥२७२९॥
 महानरककालोलं सज्जीवन महापथम् ।
 भवोच्चिमन्धतामिकां कुम्भीपाकन्तथैव च ॥२७३०॥
 असिपत्नवनञ्चैव पातनञ्चैक विशकम् ।
 महापातक जैर्वाधिरूपपातक जैस्तथा ॥२७३१॥
 अन्विता यान्त्यचरित-प्रायश्चित्ता नराधमाः ।
 प्रारश्चित्तरपेत्येनो यदज्ञान कृतम्भवेत् ॥२७३२॥
 कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते ३(१) ।
 ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुह्यतल्पनः ॥२७३३॥
 महापातकिनस्तत्वेते यश्च तैः सहसंवसेत् ।
 महापातकिभिः सार्द्धंवासः सम्भूत सारावधिः ४(५) ॥२७३४॥
 कृतोयेन सततस्तस्यासे चत्वारः सपञ्चमः ५(०) ।

- १(०) शास्त्रीक कार्यव्युत्पत्तिः । 'निन्दितस्य प्रवेष्टनात्' भिन्नः पाठः ।
- २(१) प्रायश्चित्ते न कृते पाप इन्द्रियैरकश्च स्यात् ।
 पापजनक कृत्यकरणाच्च । 'नरः पतन मिच्छति' भिन्नः पाठः । 'तथाप्यत्र' इत्यर्थः, पाठः ।
 चन कर्त्तव्य इति भिन्नः पाठः ।
- ३(१) दिष्टजायते इत्यर्थः पाठः ।
 कृते पापकृत्ये प्रायश्चित्तं विधेयम् इति । नरक नामाणि मिताचाराणां पुराणेषु चैकविंशतिः
 चतुरशीति संख्यकानि च सन्ति ।
- ४(५) 'न प्रमादने' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।
 चन वचनादेव धर्मशास्त्रोक्तं ।
- ५(०) 'क्षेत्रे विरज्यते' इत्यादि श्रुती पञ्च महापातकानां सुखेष्टोक्तिः ।
 स पञ्चमाः इति भिन्नः पाठः ।

अथ महापातक समानि कथ्यन्ते ।

—*—

गुरुणामप्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुबृद्धः ।
 ब्रह्महत्यासमं क्षेप मधीतस्य च नाशनम् ॥२७३१॥
 निषिद्ध भक्षणं कौटिल्य मुत्कर्षे च घवोऽनृतम् ।
 रजस्वला मुखास्वादः सुरापान समानितु ॥२७३६॥
 अश्वरत्न मनुष्य स्त्री भूषेनुहरणन्तथा ।
 निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम् १(०) ॥२७३७॥
 सखि भार्या कुमारीषु सबर्णास्त्वन्त्यजास्तु च (तिष्ठु) ।
 सगोत्रास्तु सुतस्त्रीषु गमनं गुरुतल्पवत् ॥२७३८॥
 पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानी-सुतामपि ।
 मातुः सपत्नी भगिनी मातार्य्य-तनयान्तथा २(†) ॥२७३९॥
 आचार्य्यपत्नीं तनयां गच्छंस्तु गुरु तल्पगः ।
 कृत्वा लिङ्गं बधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपिः ॥२७४०॥

अथोपपातकानि ।

—*—

गोवधो व्रात्यता स्तेयवृगाणाञ्चानपक्रिया ।
 अनाहिताग्निः पण्येतु विक्रय-परिवेचनाम् ॥२७४१॥
 भृतकाध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा ।
 पारदार्य्यं पारिविस्थं बाध्युर्घ्यलवणक्रिया ॥२७४२॥
 स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ।
 धान्यकुप्यपशुस्तेय मयाज्यानाञ्च याजनम् ॥२७४३॥
 पितृमानु सुतत्याग-स्तङ्गागाराम-विक्रयः ।
 कन्याः सन्दूषणञ्चैव परिवित्तक-याजनम् (विन्दक-) ॥२७४४॥

१(०)

प्राग्निचितस्य धनस्य पुनर्यदृणं हरणं वेति ।

२(†)

अवार्य्यः आचार्य्य इत्यर्थः । 'कर्त्तव्यमाचरणं कर्म अकर्त्तव्यमना अचरणं ।

तिष्ठति ब्रह्मताचारे यः स आर्य्य इति श्रूतः ।

महापातकानिपात कोप पातकादीनि श्रूत्युक्तानि सप्त विधानि ।

कृत्वा प्रदानस्तस्यैव कौटिल्यं प्रतलोपनम् ।
 आत्मणोऽर्थं क्रियारम्भो मय्यपि ली निषेधनम् ॥२७४५॥
 स्वाध्यायाग्निं क्षुतत्यागो बान्धव स्त्याग एवच १(*) ।
 अन्धनार्थं ब्रूमच्छेदः स्त्रीहि सौम्य-जीवनम् ॥२७४६॥
 हिलयन्त्र विधानञ्च व्यसनान्यात्म-विक्रयः ।
 शुभ्रमेव्यं हीनसख्यं हीनयोनिषेधनम् ॥२७४७॥
 तथैधानाश्रमे वासः पराज-परिपुष्टता ।
 असच्छास्त्राधिगमनं माकरेष्वधिकारिता ॥२७४८॥
 भार्याया विक्रयश्चैवा मेकैकमुपपातकम् ॥२७४९॥
 प्रात्यता—कालेऽनुपनीतत्वम् २(†) । ब्राह्मण-सुवर्ण-तत् समावर्त्तकं
 परस्व हणं स्तेयम् । गृहीतं लुब्धणादिरप्रदानं ऋणानपक्रिया
 देवर्षिं पितृणानपक्रियाच । सत्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वम् । अपरा
 नपक्रिया च यस्य लक्षणादे विंक्रमः । सोदरे ज्येष्ठभ्रातरि स्थिते
 कनिष्ठस्य दाराग्निं होत्रं ब्रह्मणं परिवेदनं पारिविस्यंवा ।
 गुप्ततल्प—तत् समव्यतिरिक्तं वरदशीगमनं पारद्वार्यम् ।
 कनिष्ठे कृत विवाहे, ज्येष्ठस्य विवाहादराहित्यं पारिविस्यम् ।
 निषिद्धं बृद्धुचपजीवित्वं वार्धक्यं (र्यम) कौसीयमिति वा ।
 लवलोत्पादनं लवणक्रिया । गर्भिण्यावधः, भ्रूणाप्यन्य स्त्रीवधश्च ।
 शुभ्रवधः । अक्षीक्षितं क्षत्रवैश्य वधः । ब्रह्मचारिण्याः स्त्रिया योनिः ।
 देवाद्यर्थं गृहीतव्रतस्य लोपश्च व्रतलोपः । आयसन्नपुसीसाश्विक्य-
 मुच्यते, मोचनं वा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ जातिभ्रंशकरमुच्यते ।

— ४ —

1999 अत्र अनुः—

ब्राह्मणस्य कजःकृत्यं प्रातिरन्नेयं वस्तुनः ३(‡) ।
 जैह्वं पुंसिच मेधुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥२७५०॥

-
- १(०) यत्र मयपानरतः स्त्राभ्यासकोदा ।
 २(†) प्रात्यः योग्यकाली संस्कारादीनः पुनः प्रायश्चित् पूर्वकं संस्कार्यः ।
 मन्त्रानि सप्तविधं पातकानि क्रमेणोच्यन्ते ।
 ३(‡) मययोः इति भिन्नः पाठः ।

- अथ संकरी करणम् । तत्र मनुः—
 खराध्वोष्ट्रं धृगेभावाम जाविकवधस्तथा ।
 सङ्करी करणं नाम प्रायश्चित्तमहिषस्य च १(*) ॥२७५१॥
२०००. अथापात्री करणम्,—
 स एव, निम्नितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शुद्धं सेवणम् ।
 अपात्रीकरणं श्रेयससत्पत्यं च भावणम् ॥२७५२॥
२००१. अथ मल्लिणी करणम्, तत्र मनुराह,—
 कृमिकीटं प्राणिहत्या मद्यानुगतं भोजनम् ।
 कर्तव्यः कुक्षुमस्तेषमधीर्यञ्च मन्त्रावहमिति ॥२७५३॥
 अतोऽन्यानि पापानि प्रकीर्णं संवृण्वते ।
२००२. कात्यायनोक्तं प्रकारान्तरमाह,—
 महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च ।
 प्रासङ्गिकञ्च यत् पापमित्येवं षड्कोमण इति ॥२७५४॥

अथ विप्रहत्या प्रायश्चित्तम् २(१) ।

—*—

- अद्यानाद् ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्ताद्विमुक्तयति ।
२००८. तत् प्रायश्चित्तमाह, याज्ञवल्क्यः—
 शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्मवेदयम् ।
 ब्रह्महा ह्यवशाद्भानि मितं भूयः शुद्धिं जप्नुयात् ॥२७५५॥
 त्रिकालं स्नानवान् सन्ध्यां कुर्वन् क्रौञ्चविचर्जितः ।
 स्थानासनाभ्यां विहरं स्तीर्यान्पुत्रं धरन्जयि ॥२७५६॥
 सप्तगारेषु भिक्षाशी ब्रह्महैवं चिक्षुज्जने ।
 ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवाञ्च ह्यवश्यं वा ॥२७५७॥
 तथा,—
 अथ मेधाव बभूव स्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ३(१) ।
 दीर्घं तीव्रामयं प्रसृतं ब्राह्मणं नामजायिता ॥२७५८॥

- १(०) 'चत्राच नदिपत्त च' इति शिरः पाठः ।
 १(१) अथ ज्ञानं पूर्वपापघ्ने प्रसादकं प्रायश्चित्तम् ।
 २(१) अथ यज्ञाने वैदिकं ज्ञानं यथैतं ज्ञानम् ।

द्वष्टा पथि निरातंकं कृत्वात्र ब्राह्मणं शुचिः ।
 आनीय विप्रसम्बन्धं हृतं घातित यववा ॥२७५६॥
 तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥२७६०॥
 इत्यन्नात कृत ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तानि ॥

—*—

अथ ज्ञान कृत ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तम् ।

—*—

स एव प्राह—

लोमभ्यः स्वादेत्येव लोम प्रभृति दैतनुम् ।
 मज्जान्तां जुहुयाद्वापि जम्बीरेभिर्यथा क्लमम् ।
 मन्त्राश्चाष्टौ भवन्त्येते वसिष्ठोक्ता यथा क्रमात् ।
 संसामे बाह्यतोलक्षभृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२७६१॥
 मृतकल्पः प्रहारार्थोज्ज्वलपि विशुद्ध्यति (पि) ।
 भरण्ये निपातो जह्ना (त्वा) त्रिकृत्यो वेद संहितम् ॥२७६२॥
 शुध्यते वा मिताशीवा प्रति स्रोतः सरस्वती ।
 पात्रे धनं वापर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२७६३॥
 भृशघ्नपतनं वापि ब्रह्महा शुद्धये च वेदिति १(*) ।
 इदं चाप्रकान्त द्वादश वार्षिक प्रायश्चित्तस्य मध्ये कथञ्चिद् ब्राह्मण-
 प्राणत्राणादिकं कुर्वन्तो व्रतसमाप्ति कथनम्, न पुनः स्वतन्त्रं
 प्रायश्चित्तम् । द्वादश वर्षे शुद्धिं प्राप्नोति । ततएव ब्राह्मणं
 मोक्षयित्वा गवां क्षानां वा परिव्राज्यात्, सद्य एवाश्वमेधावभृथ-

2004. स्वानाद्या, पूतो भवतीति गौतमोक्तेरिति विश्वानेश्वरः ॥

2005. स्मृत्यर्थसारे च—

द्वितीये ब्रह्मवधे द्विगुणं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
 तृतीये त्रिगुणं च । चतुर्थेऽनिश्कृतिः ॥
 यद्वा, चतुर्थाविषु प्रतिपादं गोसहस्रं—
 निर्धनोन्निप्रवेशं मरणं वा कुर्यादिति ॥

2006. तथा, प्रोत्साहकारिणामपि प्रायश्चित्तं वैठीनसिना प्रोक्तम्,—
हन्ता तथोपदेष्टा च तथा संप्रति पादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गप्रदर्शकः ॥२७६४॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोष-वक्तानुमोदकः ॥२७६५॥

अकार्यकारिणां(णः)स्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथा शक्त्यनुरूपञ्च दण्डञ्चैषां प्रकल्पयेत् ॥२७६६॥

तथा,—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वालोवाप्यून बोद्धव्यः ।

2007. प्रायश्चित्तार्द्धं मर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च, इत्यग्निराः ॥२७६८॥

तथा,—

पादोवालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वायं विधिः, इति ।

2008. शङ्खः—

ऊनैकादश वर्षस्या शीतिवर्षात् परस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पितावान्यः सुहृज्जनः इति ॥२७७॥

स्मृत्यर्थस्य १(*), सोमयागस्थ ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्महत्याव्रतं कार्यम् । आचार्योपाध्याय-श्रोत्रियऋत्विग्वधे तु द्वादशान्व्रतादूर्ध्वं गोसहस्रं पादोनमर्द्धपादञ्च दद्यादिति ॥

उक्तानीमाणि प्रायश्चित्तानि ब्राह्मणस्येव । क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधे-द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । वैश्वस्य त्रिगुणम् । शूद्रादेश्चतुर्गुणम् । एवं हन्तृ हन्यमानेन विशेषेण प्रायश्चित्ते विशेषोक्तयः ॥*॥

—*—

अथातिदेशः ।

—*—

यागस्थक्षत्रविडघातो चरेद्ब्रह्मवध-व्रतम् ।

तथा—

स्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञात गर्भवधे ऋतुमत्याज्ञेयो, अग्नि गोप्राधान्येयो, तस्याश्च वधे यथा वर्णं प्रायश्चित्तं कार्यम् ॥

तथा,—

ब्राह्मणाग्निक्षेपं कृत्वा, आहिताग्नि ब्राह्मण-भार्या सगुणां हत्वा
ब्रह्महत्या व्रतं चरेत् ।

2009. मत्वा विधातार्यं चेत् सप्तागतं इति याज्ञवल्क्यः । चरेद् व्रतं—
सर्वाङ्गदेशिकेषु पापेषु पादोनं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथा,—

वधार्थं प्रहारे कृते केनचित् प्रकारेण,
यद्यमृतस्तथापि पादोनं ब्रह्महत्या व्रतञ्चरेत् ।
आगमनेऽर्द्धम्, प्रयत्ने पादम्, सर्वत्रा साक्षाद् (हन्तुं)नु ग्राहकस्य
पादोनं स्यात् । प्रयोजकस्यार्द्धम्, अनुमन्तुः सार्द्धपादम् । निमित्त-
कर्तुः पाद मात्रम् ।

अत्र सर्वत्र जाति शक्ति गुणाद्यपेक्षया,
प्रायश्चित्ते तारतम्यं कल्पम् ॥
इति श्रीविधान पारिजाते ब्रह्म-इत्याप्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ सुरापान प्रायश्चित्तम् १(❀) ।

—*—

2010. यदि सुरां ज्ञानात् सकृत् पिबेत्तत्राह, याज्ञवल्क्यः—
सुराम्बुधृत [गोमूत्रपयसामग्नि सन्निभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीतो मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२७६८॥

2011. स्मृत्यर्थसारेच—

अज्ञानाज् जलबुद्ध्या पाने तालुमात्र संयोगे,
जटी-बाल-चीरा-दिवासा ब्रह्महत्या व्रतं तच्छिद्वाज्जं द्वादशाब्दं सम्पूर्णं
चरेत् ।

सर्वत्र स्त्रीबालपुत्रादीनामर्थादि-कल्पम् ।

ज्ञानकृते द्विगुणं यदि पीत्वाच्छुद्धेति तदा ॥२७६९॥

पिण्याकं वा कणाभ् वापि भक्षणीत सकृन्निशि ।
अक्षानासु सुरां पीत्वा रेतोविन्मूत्र मेवथ ॥२७७०॥
अव्यादेवं विशुष्येत पुनः संस्कार मर्हति ।
देवलोकं नसा याति ब्राह्मणी वा (या) सुरां पिबेत् ॥२७७१॥
इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते ॥२७७२॥

2012. इति याज्ञवल्क्योक्तं कार्यम् ।

सुरैकौषध रोगनाशार्थं पाने, कृच्छार्द्ध पादं चान्द्रायणं कृत्वा,
पुनरुपनयीत । आर्द्रसुरा भाण्डोदकपानादि-सुरापान समम् ।
तत्र सुराभाण्ड-स्थितं तोयं यदि कश्चिपिवेद्विजः ।
सद्वादशाहं क्षीरेण नीत्वा तस्माद्वि शुद्ध्यति ॥२७७३॥
अत्र, ब्राह्मीं सुवर्चलामिति यमोक्तं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ॥

सुरापसुखगन्धाघ्राणेत्—

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
प्राणानप्नु त्रिरायस्य घृतं प्राप्य विशुद्ध्यति ॥२७७४॥

20.18 इति मनूक्तं ग्राह्यम् ।

मत्या चेद् द्विगुणम् । सोमपश्चेदनप्नु प्राणायामान् कृत्वा
कुशोदकं पिबेत् । अत्र, पिण्याक भक्षण-घृत-प्राशनादिकं भोजन-
परिहारेणेति ज्ञेयम् ।
साक्षात् सुरागन्धघ्राणेत् जातिभ्रंशकरोक्तं सान्तपनं कार्यम् ।
मत्या चेत् कायमित्यादि ज्ञेयम् १(०) ॥

—*—

अथ मद्य-प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र, गौडी माथी च पौडी च सुरा मद्यशब्द वाच्या ।

साकं सगलं ब्राह्म्यं माधुकं क्षात्र्यं चैरं आरिष्टं मैत्रं २(†) नारिकेल-

(०)

पिते उवाच साहः साहस्यं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ।

पञ्च-पानवप्यस्य, प्राशनादस्य त्रिवारं प्राशनाशनं कृत्वा इति ज्ञेयम् । च पुष्पति,
एव मधुपयीति वा पाठः ।

२(†)

उपपाति प्रायश्चित्तं, प्रायश्चित्तं पिबेत्, प्रायश्चित्तं तपे, प्रायश्चित्तेन्द्रियहरे, प्रायश्चित्तं
निर्वेधे, मधुपयीति । 'पञ्चपानवप्यं मद्यं' इत्यन्तः पाठः ।

जमित्येकादशविधं मयम् । एतच्चोपनयनादिसंस्कृतब्राह्मणानां तत्
स्त्रीणाञ्चानुपनीतस्य बालस्य कन्यायाश्चापेयम् । सत्र विशोर्मद्यं न
पुष्यति । त्रैविणिकस्या ज्ञानाञ्जलादिबुद्ध्या, तालादि मद्यबाने तदा
कृच्छ्रम्, पुनरुपनीतस्य मूत्रविष्टारेतोऽसृग्गाद्यन्नभक्षणे चैवम् ।
अज्ञानाद्गौड़ीमाध्योः, ज्ञान.तालादीनाञ्च पाने तदा कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्,
चान्द्रायणञ्च कृत्या पुनरुपनेतव्यः ।

गौड़ी माध्योर्ज्ञानात् पानेतु, पिण्याकेन कर्णैर्वात्रैवार्षिकं
प्रायश्चित्तम्, अभ्यासेतु षड्दशम् । अत्यन्त्याभ्यासे द्वादशाब्दम् ।
बहुकालाभ्यासेतु आग्निवर्णमद्यं पीत्वा ततः शुद्धेयत ।
तालादिषु तद्वद् कल्प्यम् । स्त्रीबालादेः पूर्व्ववत् । तालादि-
मयानामेवम् । लेह्याभक्ष्यमूत्र विडरेतः अस्त्रगादीनां मुखमात्रप्रवेशे
क्षीरोदुम्बरविल्वपलाशकुशोदकं पञ्चगव्यञ्च षड्रात्रं पिबेत् ।
गौड़ीमाध्योस्तु द्विगुणम् । एव मन्यन्नापि तार तस्यं ह्येयमिति ।
इति सुरापान प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ स्वर्णस्तेयस्य ।

—*—

अत्रस्तेय शब्देन समक्षं परोक्षं वा बलाच्चौर्येण च स्वर्णद्रव्यस्यस्व-
त्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । तन्नादौ सुवर्णं परिमाणं मुच्यते ।
गवाक्षगतं सूर्य्यरश्मिमध्ये १(*) दृश्यमाणं त्रसरेणु प्रमाणं रजद्वत्यु-
च्यते । त्रसरेणुषट्कं लिप्ता, लिप्तात्रयं राजसर्षपः ।
राजसर्षपत्रयं गौरसर्षपः । गौरसर्षपषट्कं यवः । यवत्रयं
कृष्टलः । कृष्टलपञ्चकं मासः । षोडशमाषकं सुवर्णः ।
अनया रीत्या अन्यन्नापि योज्यम् । अमत्या ब्राह्मणस्य सुवर्णं हत्वा

१(*)

यत्र सुराः नानाविधाः सन्ति । प्रधानतः गौड़ी पीठी माध्यो च विविधाः । मद्य
शास्त्रमतेऽष्टविधाः । महाभारते विराट् पर्व्वणि 'पर्व्वणि सुरामाहुर' इति विराट्-
मन्त्रिणी कथमे वदुप्रकारं सुरा-नामानि सन्ति ।
यन्मत् सर्व्वं द्रव्यावाप्तं मृज्जान् खल परिनावे हेमाद्रि, राघवक्षीय मन्मथान् व्याख्या,
विष्णुमाद्यो च तत्त्वमणि ।

द्वादशवर्षाणि ब्रह्महत्याघत-शवशिरोभ्यजकपालधारणव्रतं वैचं
चरेत् । यस्यकस्यापि हिरण्यं यः कश्चिदपहतवान् स तस्मै द्वादश-
गुणं दत्त्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं समाचरेत् । यदि शुभ यद् कर्तुं-धोत्रिय-
धार्मिक ब्राह्मणसुवर्णं हरति तदाशिरोमुण्डयित्वात्प्रहरीरं घृतेना-
भ्यंज्य । करीषाच्छादितोऽग्निदग्धः शुष्येत । निशुण विप्रसुवर्ण-
हरणे तु, नवाब्दं व्रतं चरेत् । अनुपपत्त्या (सुवर्णहरणे तु) स्वकुटुम्ब-
रक्षार्थमपि ब्रह्मस्वहरणे तु कृच्छ्रम् । षडब्दं विम्बजिवाधिकं क्तुं वा
कुर्यात् । मत्या ब्रह्मस्वहारी तु एकसुवर्णमारभ्य, स्वपापं नृपतये-
निवेद्य १(*) आयसदण्डं खदिरं वा प्रदाय, मुक्तकेशोभृशं, राजस-
कृत्येन दण्डेन ताडितो मृतो वा जीवन्वा शुष्येत । स्व-शब्दचतुसरेण
ताडने राज्ञा (शि) तद्दोषः स्यात् । अग्निहोत्री धार्मिको विद्वान्
क्षत्रियः, ब्राह्मण सुवर्णाहर्तात्वश्वमेधेन शुद्धेयत, यद्वा गोसवेन ।
अथवात्मसम्मितं हेम दत्त्वा शुष्येत । तावद्धनाभावे विप्रस्य कुटुम्ब
रक्षणं पर्याप्तं धनं दद्यात् । अब्राह्मणो ब्राह्मण-सुवर्णहारी, दण्डताडने-
नात्ममरणं मनुतिष्ठन्, सुरापानं व्रतं कृत्वा शुष्येत । यस्त्वपहत-
जातानुतापः प्रत्यापयति त्यजति वा यद् हृतम्, सत्त्वापस्तम्बोक्तं
चतुर्थकालमिताशनं त्र्यब्दं व्रतञ्चरेत् । मनसा स्वर्णस्तेये प्रवृत्त
स्वयमेवोपरतश्चेद् द्वादशाहं वायुभक्तः शुष्येत । सुवर्णस्तेयसमेषु,
अश्व-रथ-मनुष्य-स्त्री-भूधेनुहिरण्यादिषु प्राप्तेषु स्वर्णस्तेयं प्रायश्चित्तादं
कार्यम् । व्रसरेणु प्रमाणं हेमस्तेये, एकः प्राणायामः कार्यः २(†) ।
लिङ्गापरिमिते तु प्राणायामत्रयम् । राजसर्पमिते चत्वारः,
षड्वा प्राणायामाः । गौरसर्पमिते तु अष्ट सहस्रजपोगायत्र्याः ।
यवमिते प्रातः रारभ्य सायं कालं यावद्गायत्रीजपः कार्यः ।
कृष्णलमिते सान्तपनम् ।
माषमिते हेमस्तेये गोमूत्रपक्वयवभूगमासत्रयाच्छुष्येत । सुवर्ण-
प्रमाणात् किञ्चिन्न्यूनहेमस्तेये गोमूत्र पक्वयवमुदुगेण शुद्धेयत ।
सम्पूर्णसुवर्णप्रमाण-ब्राह्मणाहेमस्तेगे द्वादशाब्दव्रतकं कार्यमित्युक्तम् ।
सुवर्णप्रमाणन्यून रजतस्तेये सान्तपनम् ।

१(०)

नृपतये निवेद्य इत्यन्वः पाठः ।

०(†)

चतुस्रमर्थे षड्वेच—

'यवादी सूर्यहारी च षड्वेच। वीजलेखितः । नक्षत्रवीर्षां जापी च सप्तमे मास संभवः' इति
उद्गाध्याय भाष्ये व्युत्पत्त्यम् ।

निष्कचतुष्क प्रमाणादूर्ध्वं दशनिष्कान्सरजतस्तेये चान्द्रायणम् । दश-
निष्कादधिकं शतनिष्कान्सरजतस्तेये चान्द्रायणद्वयम् । तदूर्ध्वं सहस्रा-
न्तनिष्के पादोनं ब्रह्महत्याघ्नम् । नाग-रक्षायसताम्र-पित्तल-कांस्यानां
सहस्रनिष्कप्रमाणानां स्तेये पराकः १(*) । एतेषां निष्क सहस्रादि
मूल्यानां स्तेये-ब्रह्महत्या घ्नं द्वादशाब्दादिकं चरेत् । चतुर्गिष्क-
मूल्यरत्नस्तेये सान्त्तपनम् । तदूर्ध्वं दशनिष्क मूल्यान्तरत्नस्तेये-
चान्द्रायण(त्रय)म् । तदूर्ध्वं (दश निष्क प्रमाणादूर्ध्वं) शतनिष्कान्त-
मूल्यरत्नस्तेये चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं सहस्रान्तनिष्कमूल्य(रत्न)स्तेये
चान्द्रायणम् २(†) । तदूर्ध्वं निष्कमूल्यरत्नस्तेये ब्राह्मणस्य घ्नं पादोनम् ।
ब्राह्मणस्य निक्षेपं सुवर्णं हत्वा षड्वदम् ।

नर-भूमि-सुरग-हरणे षड्वद-घ्नं चरेदिति ॥

2014. स्मृत्यर्थसारोक्तं सुवर्णस्तेयं प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ गुरुतल्पग प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्रव,—

अज्ञानेन मातरं गत्वा, मातृसपत्नीं सवर्णमुत्तमवर्णीं वा गत्वा,
तथा प्रोत्साहितो ज्ञानाद्गत्वावा, सुतसलोह-स्त्रियमालिङ्ग्य, तप्तायः
शयने सुप्तो वा मृतः शुभ्येत । स्वयं प्रोत्साह्य गतश्चेत्, सगुह्यत्रयं
हस्तेन च्छित्त्वा, अञ्जलौ धृत्वा नैऋतिदिशं गच्छन् अप्रतः स्थितमविचार
(यन्) पृष्ठतः पश्यन् प्राणांस्त्यजन् शुभ्येत । अमृत्या सवर्णोत्तम-
वर्णा स्त्रीगमने द्वादशाब्दं ब्रह्महत्याघ्नतश्चरेत् । अमृत्याऽभ्यासे
घृताक्तो मुण्डितो हि, करीषाग्निमध्यस्थ-वादि-सर्वाङ्गदाहान्मृतस्य
शुद्धिः । मृत्या जननीगमनेऽप्येवम् । अत्रैव रेतः सेकात् प्राग्विवृतो
द्वादशाब्दम् । अमृत्या षड्वदम्, मृत्या मातुः सपत्नीगमने वेदजप-
सहितं चान्द्रायण त्रयं कुर्यात् । अमृत्या कृच्छ्रम्, क्षत्रियां मृत्या

१(०) 'यत्कालीऽ प्रजस्य शक्याऽप्यनलो जयत् ।

पराय घ्नं नामाये चर्षया वापयीदनः' इति धृतिः ।

२(†) 'चन्द्रे वयं' इत्यन्तः पाठः । 'वर्षे चान्द्र' चान्द्रायण घ्नं त्रिवत् ।

विप्रः सकृद्गत्वा नवाब्दं कुर्यात् । मत्या तदभ्यासेतु वृथानौविना-
लिङ्गं च्छेदयेत् । तस्यामेव मत्या प्रवृत्तस्यरेतः सेकात् प्राङ् निवृत्तौ
तया प्रोत्सायितस्य त्रैमासिकं व्रतम् । उभयोः प्रोत्साहने(ति)तु
कृच्छ्रत्रयं मासिकम् । स्वप्रोत्साहनेतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तावत् । तत्रै-
वामत्या प्रवृत्तौ प्राप्तेतः सेका (दि)निवृत्तस्य योगिदुभयात्म प्रोत्सा-
हेषु, क्रमात्कृच्छ्रातिकृच्छ्र-चान्द्रायणानि भवन्ति । वैश्यायां गुरु-
पत्न्यां मत्या सकृद् गमने षड्व्यम् । मत्याऽभ्यासे लिङ्गार्द्धच्छेदा-
च्छुद्धिः । अमत्या सकृद्गमने षड्व्यम् । अमत्याऽभ्यासे यावज्-
जीवं व्रतञ्चरेत् १(*) । तस्यामेव रेतः सेकात् प्राङ्निवृत्तौ, तया-
प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं व्रतम् । उभय प्रोत्साहनेऽति कृच्छ्रं
त्रैमासिकम् । स्वप्रोत्साहनेतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । तावत्तत्रैवा-
मत्या प्रवृत्तौ प्राप्तेतः सेकान्निवृत्तस्य, योगिदुभयात्म प्रोत्साहेषु
कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानि भवन्ति । तस्यामेव रेतः सेकात्
प्राङ्निवृत्तस्याभयोत्तमयोषित् प्रोत्साहेषु क्रमात्पञ्चरात्राष्टरात्राणि ।
शुद्रायां पितृभार्यां मत्या विप्रः सकृद्गत्वा त्र्यव्यञ्चरेत् । मत्याऽ-
भ्यासेऽष्टव्यम् २(†) । अमत्या सकृद्गमनेऽष्टव्यम् । अमत्याऽभ्यासे
निष्पन्तरं चान्द्रायणम् । तत्रैव रेतः सेकात् प्राङ्निवृत्तस्यप्राग्वत्
अतिशय प्रोत्साहेषु क्रमादति कृच्छ्र-तप्त-कृच्छ्र-पराकाः ३(‡) ।
तत्रैवामत्या प्रवृत्तस्य कायसान्तपणं सप्त रात्रौपवासाः । एवं
तत्रिया पुत्रस्य वैश्यायां मातरि मत्या सकृद् गमनादिषु नवाब्दादीनि
योज्यानि । शुद्रायान्तु नवाब्दादीनि स्युः । वैश्या पुत्रस्य शुद्रायां
नवाब्दादीनि योज्यानि । सर्वत्र गमनं चरमधातु विसर्गान्त-
मुच्यते । अत्र सर्वत्र रेतः सेकात्प्राङ् निवृत्तौ मरणान्तिकेषु
द्वादशाब्देषु ॥ अन्यश्रोक्तम्—अर्द्धमेव कार्यम् । पुरुषवत् स्त्रीणां
महापातकानि सन्त्येव । अतस्तासां मत्या प्रवृत्तौ मरणान्तिकं
व्रतम् । अमत्यातु—द्वादशाब्दादिषु सर्वत्रार्द्धं कल्पनेन योज्यम् ॥

१(*) अत पाठाधिकं पाठव्यत्ययीवाक्षि । एकस्मिन् पुस्तके अधिकः पाठः ।

२(†) 'अथ व्रत्ता व्रतम्' इति भिन्नः पाठः ।

मत्याभ्यासे चतुरव्यं मितिच भिन्नः पाठः ।

३(‡) अथ पाठव्यत्ययः अक्षि । 'उभयोरतिशय प्रोत्साहे' इत्यपरः पाठः ।

वैश्यादौ तु—जातयुक्तं पारदार्यञ्च कन्यषाणामेव साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतल्पत्व मेवचेति ।

इति गुरुतल्प प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथातिपातकानुपातकादिषूच्यते ।

—*—

मत्या समान गोत्रां समान प्रवरां कन्यां शुद्धां गत्वा, गुरुतल्प व्रताच्छुध्येत । तज्जातगर्भश्चाण्डालः स्यात् । सपत्नी संभोगे तु सा त्याज्या, रक्षयैव १(*) । अमत्या तामेव गत्वा चान्द्रैस्त्रिभिः शुध्येत । गर्भः कन्यपः स्यात् । सर्वर्ण कन्यां मित्रस्त्रियं भगिणीं सगोत्रां २(†) अस गोत्रां सहोद्रां चाण्डालीं मातङ्गीं सुतस्त्रियञ्च, सकृज्ज्ञानाद् गत्वा चान्द्रद्वयाच्छुध्येत् । आसामन्य तमामे कस्यां तिथौ गत्वा सकृद् ब्रह्म-हत्या व्रतं षड्वच्चरेत् । आसामेकां बुद्धिपूर्व्यं बहुदिनेषु गत्वा, अग्निं प्रविश्य मृतः शुध्येत् । मातृस्वसारं पितृस्वसारमाचार्य-पुत्री मनुजपत्नी मातृमसूतां मातुलानीञ्चा ज्ञानात् सकृद् गत्वा च ३(‡) कृच्छ्रेण शुद्धयेत् । आसामेकामेकस्मिन् दिने बहुवारं गत्वा, त्रैवार्षिकं ब्रह्म हत्याव्रतं चरेत् । आसामेकां बहुदिनेषु अनुबन्धेन गत्वा ब्रह्महत्या व्रतञ्चरेत् । आसामेकां ज्ञानात् सकृद् गत्वा ब्रह्म-हत्या व्रतं त्रैवार्षिकञ्चरेत् । आसामेका मेकस्मिन्दिनेऽसकृज् ज्ञानाद् गत्वा षड्वच्च ब्रह्महत्या व्रतं चरेत् । आसामेकां बहुदिनेषु ज्ञानाद् गत्वाग्निं प्रविश्य मृतः शुध्येत् । चाण्डालीं पुल्कसीं व्याधस्त्रियं भगिनीं क्षत्र्यां मातुः स्वसारं सखीं विश्वस्तां प्रभ्रजितां मातुलानीं शरणागतान्तः पुर-परस्त्रियं शिष्यपत्नीं गुरुपत्नीं प(य)ति व्रतां स गोत्राञ्च गत्वा रेतः पातात् पूर्व्यं निवृत्तस्य मासोपवासेन शुद्धिं श्रान्द्रायणे नापि (वा) । पतासु व्यभिचारिणीं यदि सकृद् गच्छे,

१(•)

कन्या वराणा मेव चेति भिन्नः पाठोऽस्ति । 'कन्या वराणामेव' इत्यादि च ।

२(†)

अथ षड्वच्च कृच्छ्रेण इत्यन्यः पाठः । 'व्रतहत्या व्रतञ्चरेत्' इत्यन्यः पाठः ।

३(‡)

मातङ्गी इत्यत्र मातुलानी मित्यन्यः पाठः ।

३(‡)

आरजातः क्षाणीनः सद्योदः स्यादिति । सात्याज्या, चरत्येव इत्यन्यः पाठः ।

सदा चान्द्रायणाच्छुद्धिः १(०) । अज्ञातां स्त्रियं सकृद गत्वा तदा कृच्छ्रेण शुध्येत् ॥

इति गुक्तल्पग प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ महापातकि-संसर्गि-प्रायश्चित्तम् २(१) ।

—*—

एतैश्चतुभिर्महापातकिभिरभ्ययनाध्यापन-विवाह-यज्ञ-सह भोजनादीनि कृत्वा, सद्यः पतति । येन महापातकिना यः संसृज्य पतति स तस्योक्त व्रतेन शुध्येत् । अस्य मरणापादक-पातकस्थले ब्रह्म-हत्यादि व्रतं द्वादशाब्दिकं स्यात् ॥ अज्ञानात् संसर्गे तत्तदुक्त व्रताद्वैकार्यम् । अज्ञानाच्चतुभिर्महा पातकिभिः पञ्चरात्रम् । संसर्गे कायकृच्छ्रः, द्वादशरात्रं संसर्गे सान्तपनम् । पक्षे संसर्गे दशोपवासः । मासे पराकः, त्रिमासे चान्द्रम् । षण्मासे चान्द्रद्वयम्, किञ्चिन्न्यूनाब्दं नैरन्तर्यं संयोगे षण्मासं कृच्छ्रव्रतम् । ज्ञानाच्चतुभिर्महा पातकिभिः पञ्चाहं संसर्गे कृच्छ्रः । पक्षे पराकः । मासे चान्द्रम् । त्रिमासेकृच्छ्रं चान्द्रायणञ्च । षण्मासे त्रिमासं कृच्छ्रः, किञ्चिन्न्यूनाब्दं संसर्गे ऽब्दं चान्द्रायणम् । एतैश्चतुभिः स्त्री बालवृद्धादुराणां संसर्गे तत्तदुक्तव्रताद्वैकार्यम् । महापातकि-संसर्गे—(संसर्गेतु,) तत् संसर्गि व्रताद्वैकार्यम् ।

इति महापातकि-संसर्गि-प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथो पपातक-प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अज्ञानादुपोमात्रं ब्राह्मणस्य विप्रोहत्वा त्रिरात्रमुपोष्य, वृषभैकांशः गा दत्त्वा शुध्यति । द्वादश प्राजापत्यैर्ज्या । प्रत्याम्नायेतु द्वादश-धेनूर्दत्त्वा शुध्येत् । ज्ञानाच्चेदेगोहितरतो, गोगमन-स्थानासन-शयनेषु, स्वयञ्च तथा कुर्वन्, भयव्याधि-क्षुत्पिपासा-शीतातपादिभ्यो-

१(०)

-शुध्यतीति वा पाठः ।

२(१)

श्रुत्यन्तरे—'ब्रह्महत्या सारापानं क्षेपं गुण्यं कृत्वा गमः ।

महापात पातकाभ्यामुः संसर्गस्यापि तैः उच्यते' ॥

रक्षणात्मीय-परकीय भक्ष्यपानादिषु वारयन्, मौनी रात्रौ गां नीत्वा,
वीरासनोवने शाकाद्याहारो मासत्रयान्ते, वृषभैकादश गादद्या
(अब्जुष्मात्मीय परकीय-भक्ष्यपानादिषु वारयन्मौनी) दशकञ्चे सर्वस्वं
दद्यात् । प्राजापत्य प्रत्याम्नाय यज्ञेषु पूर्वोक्तं द्विगुणम् । अमत्या
क्षत्रियस्य गोमात्रं हत्वा गोहितो गवानुगामी गोष्ठशायी त्रिसवण-
स्नायी संयतः पञ्चगव्य मेव पिवन् मासान्ते धेनुन्दत्वा शुष्यति ।
प्राजापत्यैत्यै प्रत्याम्नाये षड्धेनवः ॥ ज्ञानाच्चे चतुर्थकाले हविष्य-
क्षारलवणम्, मितमश्नन् गोमूत्रस्नायी, द्वौमासौ नीत्वा शुष्येत् ।
प्राजापत्य प्रत्याम्नायौच द्विगुणौ ॥ अमत्या वैश्यस्य गोमात्रं हत्वा
गोहितादि कृदति कृच्छ्रं चरन् मासान्ते धेनुन्दत्वा शुष्येत् । पञ्च
प्राजापत्यैर्वा । प्रत्याम्नाये षड्धेनवः । मत्या चेत्तत्तद्विपुर्णं पूर्वोक्तं
चरेत् । अमत्या शूद्रस्य गोमात्रं हत्वा, गोहितादिकृत प्राजापत्यं
निरन्तरं चरन् मासान्ते धेनुन्दत्वा शुष्येत् । प्रत्याम्नाये गो-
चतुष्कम् । मत्याचेद् धृत चापो गोचर्मणार्द्रेण संवृतो गोष्ठे वसन्
मासं यवागूं पिवन् शुष्यति । प्राजापत्यं प्रत्याम्नायौ चेद्विगुणौ ।
अमत्या चेद्वर्द्धम् । अमत्या १(*) सोमयागस्थ-श्रोत्रियस्य गोमात्रं
हत्वा, गोहितादि कृच्छ्राकादि भुगब्धान्ते, वृषभैकादश गादद्यात् ॥
षण्मासान् गोमासभुग्वा शुष्येत् । कामाच्चेद्गोहितादि कृष्णमौण्डी
शाकादि भुगुक्तश्चरेत् । धनी वक्ष्यमाण व्रतं गोशतञ्चरेत् ।
ज्ञानाच्छ्रोत्रियाति दुर्गतकुटुम्बि-ब्राह्मणस्य, कपिलां होमार्थं गर्भिणीं
बहु क्षीरां सुवृत्त-तारुण्यादि गुणयुक्ताम्, निशुर्णो धनवान् प्रतिपद्या
खड्गदिना हत्वा भ्रूणहा भवतीति, ब्रह्महत्यातो द्विगुणं व्रतञ्चरेत् ।
यद्वा गोहितादि कृद् दण्डमौञ्जीभृद् क्षारलवणं भक्षं षष्ठे कालेऽभ्य-
गोमती २(†) मृचं प्रणवं वेदं वा जपन्, द्विमासान्ते गोसहस्रं दद्यात् ॥
अज्ञानाच्चेद् ब्रह्महत्या व्रतं त्रैवार्षिकं, वृषभैक शत गोदानम गर्भिण्याम
कामतश्चरेत् । कामतश्चेत् गोहितादि कृष्णमौण्डी शाकादिमुक्
त्रयश्चञ्चरेत् । यदि तां काष्ठेण हन्यात् सान्तपणं पूर्वं गोसहस्र-
शतदानं अब्धादिषु चरेत् । लोष्टेन चेतकायम्, पाषाणेन चेन्न-

१(०)

'यमालोमयाग' इति मित्रः पाठः ।

२(†)

यम गोमती विद्यासंबन्धा, यच्च तत्तन्मात्रं सूक्तं वा ।

गोमती विद्यां प्रायश्चित्तात् गोदास काशेष परेत् ।

संस्कृतं कृच्छ्रं पूर्ववत् व्रतान्ते विप्रान् सम्भोज्य, शक्त्या हेम तिलान्दद्यात् ॥
एकाब्दे गवि हते पादम्, द्व्यब्देऽर्द्धम्, त्र्यब्दे पादोनम्, तदूर्द्धञ्च
कृतं १(*) चरेत् ॥ गर्भिण्यां वधे तूच्यते,—उत्पन्ने गर्मे पादम् ;
अर्द्धेऽर्द्धं, अपूर्णे पादोनम्, चैतन्ये गोव्रतं द्विगुणम् २(†) । अज्ञानाद्
बहून् (बंधवः) हत्वोक्त व्रतस्य—

पादं प्रत्येकं चरेयुः । द्वे हत्वाऽर्द्धम्, बह्वीः पादोनं ज्ञानाच्चेत् प्रत्येकं
कृच्छ्रमेव ॥ एकेन रोधादिना बहूनां वधे द्विगुणव्रतं एव चरेत् ।
अमत्या वैद्यस्य मिथ्यौषधेणैकस्या वधे द्विगुणम् । अज्ञानादवैद्येन
हित बुद्ध्यात्तौषधदाने पादं व्रतम् ।

रोधादौ व्यवहितं कर्त्तुं रोधने पादम्, बन्धनेऽर्द्धम्, ताडने योजने
पादोनम्, निपातने सर्वम् । अज्ञानाद्रोधादि कृत्वा तज्जन्य प्रमाद-
परिहारार्थमवेक्षमाणे मृते कायं कृत्वा, विगन् सम्भोज्य गोमिथुन-
न्दद्यात्, रोधनादिकृत्वा प्रमादाद्रक्षणाकरणे, कमात् पादोऽर्द्धं,
त्रिपादम्, सर्वाणि मासिकादीनि कार्याणि ३(\$) । चिह्नव्याधयोऽन्यत्र
वादेऽतिदाहेवा, नासापुच्छादि-च्छेदे, नदीपर्वतादिरोधेऽतिवाहे-
ऽतिदमने, सङ्गते योजने, शृङ्खला-नारिकेल-शाणा बालमुञ्जादि-
द्वृष्टाशवज्ज्मृते, पादोनं सर्वत्र । घण्टादिभूषण-निमित्तेऽर्द्धकृच्छ्रम्,
मृतकल्पवधेतुसक्त्यावकभैक्ष्य-पयोदधिघृतानि क्रमान्मासाद्धंभुत्तवा
विप्रान् सम्भोज्य गान्दद्यात् । मरणहेतु व्याधिमुत्पाद्य, द्वादशरात्रं
पञ्चगव्यं पिबेत् । शृङ्गास्थिभङ्गे चर्म-विनिर्मोकादौच गवि जीवति
मासाद्धं यथागुं पिबेत् । अशक्तश्चेत् पयोदधिघृतं वा दशरात्रं पिबेत् ।
अनुग्राहक प्रयोजकादीनाम्, पूर्ववदोषतारतम्यात् प्रायश्चित्ततार-
तम्यं कल्प्यम् ॥

अरक्तोपेक्षादिनिमित्तं जलपङ्कोच्चनीचादि-विषमस्थानेदुर्गे च शुन्य-
गृहबन्धे, विटुत्-सर्प-मृगव्याघ्रम्बापदाद्यैः, शीतवाताद्यैरुद्ध्वनाद्यैश्च-
मृते गवि, गोस्वामो कायं कुर्यात् ॥

कार्यान्तरव्यवृत्तेत्त्वर्द्धम् । गूढगर्भनिर्गमाय सन्दं श-दण्डाङ्कुशादि-

१(०)

यस्य कृच्छ्रं मित्यस्यः पाठः ।

२(†)

चैतन्ये ज्ञानं पूर्वैकं कारणे इति । यथा सचेन्न ज्ञते ।

३(\$)

'मित्रव्याघ्रसरलतरः' इति मिः पाठः ।

प्रवेशनिमित्तबधे, रक्षार्थरोधे बन्धनेच नदोषः । औषधस्नेहाहारे
क्षीरमने, हिताद्यंदाहे छेदे शिराभेदेषुच प्राप्ते आघाते शराद्यैर्गृहभङ्गेऽति-
वृष्टौ, बुद्ध्यादिपातेचारण्य गृहग्रामादिदाहे च दोषाभावः ॥
वज्रे (द्ध)मृते पादं कुर्यात् । गवि स्त्रीत्वमार्धवर्जितम् । सर्वत्रहत-
गोलद्वयं गां तन्मूल्यं वा गोस्वामिने दत्त्वेव प्रायश्चित्तश्चरेत् ॥
राजदण्डं तत् समं दद्यात् । एतत् सर्वं हन्तुर्वाह्मणस्थैव ।
क्षत्रियस्थस्तु पादोनं, वैश्वस्यार्द्धम्, शूद्रादेः पादं विद्यात् ।
सर्वत्र स्त्री-बाल-बुद्धानां त्वर्द्धम्, सर्वान्केशान् समुद्धृत्य
द्व्यङ्गुलं च्छेदयेत्तासाम् १(*) । पुं सान्तु पाद व्रते आकण्ठलोम्नां
वपनम् । अर्द्धं स्मश्रूणाञ्च, त्रिपादे शिखावर्जम् । समस्ते सशिखं
वपनम्, क्षानाच्च सर्वत्र द्विगुणं कुर्यादिति ॥

इति गोवध प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ व्रात्यत्वादि प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र सर्वोपपातकार्यं १(०) चान्द्रम् । पञ्चगव्येनमासम्, पयोमासम्,
परादं त्रैमासिकम्, कृच्छ्रं वा प्रतिपदोक्ताभावे चरेत् ।

व्रात्यत्वेनूपनयनाद्यभावेनोपनयनकालातिक्रमे, चान्द्रादिब्रतचतुष्टय-
मध्येऽन्यतम व्रतं शक्तिः कारयित्वा उपनयनं कार्यम् । अनापदितु
त्रैमासिकं कारयित्वा उपनयेत् ।

तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि, कियत्कालातिक्रमे उद्दालकव्रतश्चरेत् ।
तद् यथा,—द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयित्वा, मासं पयसा, पक्षमाभिक्षया,
अष्टरात्रं घृतेन, षड्रात्रमथाक्षितेन, त्रिरात्रमद्विर्वर्तयित्वाऽहोरात्र-

१(०)

‘वपनं नैव वारीणां नैव दद्याद् गराजिनम् ।

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम्’ इति श्रुतिः ।

क्षानाच्च इत्यत्र क्षानति भिन्नः पाठः ।

१(१)

‘संस्कार क्षीणीधाम्य काले यः स ब्राह्मः’ ।

अथ सप्तर्षिं व’सष्ठः—

‘पतित सावित्रीक उद्दालक व्रतश्चरेत्’ इति ।

अथ पक्षवधः—

‘पति क्रान्ते सावित्रीयाः कालः सप्तुचे विद्यमानं ब्रह्मपक्षं चरेत्’ ।

मुपवसेदिति । प्रात्यस्तोमेनवा यजेदिति । यस्यपितामहादेर्नानु-
स्मर्यत उपनयनं तस्य द्वादशाङ्गं त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यम्,
इत्यापस्तम्बोक्तं कृत्योपनीतिः कार्या १(*) ॥

—*—

अथ स्तेये ।

—*—

तत्र विप्रोविप्रस्यदशकुम्भधान्यं तत् परिमित तन्दुलादिकं वा, अमत्या
हृत्या त्रैमासिकं कुर्यात् । मत्याभ्यासे कृच्छ्राद्धं चरेत् ।
क्षत्रियादेर्हर्तुः पादपादह्नासःकार्यः (कल्पः), क्षत्रियस्य पृथ्वीकम्,
विप्रोहृत्या वान्मासिकञ्चरेत् । वैश्यस्य चेत्त्रैमासिकम् ।
शूद्रस्यचेद्यान्द्रम् । एवमुत्तरत्रापूहः कार्यः । कुम्भः पञ्चसहस्र-
पलपरिमाणः विप्रस्य गृहक्षेत्र भूमिनिक्षेपरजतवज्रदणीनां, नराश्व-
स्त्रीणां वा सार्द्धशत-द्वयपणलभ्य पानीयरस-वापीकूपजलानां वा,
अपहर्तुं विप्रस्य सुवर्णस्तेयसमवत् । क्षत्रियादेश्चेद्यान्द्रायणं तद्वद्धं
पादादिकार्यम् ॥ त्रपुसीसादि द्रव्याणामपप्रयोजनां शस्यार्द्धशत-
द्वयपणपञ्चदशार्धानां हर्तुः सान्तपणम् । भक्ष्यभोज्याहारपाना-
दीनामेकवार भोजनपर्याप्तानां यानशय्यासनानां, पुष्पमूलफलानाञ्च-
हर्तुः, पञ्चगव्येनाहोरात्रं वर्त्तनम् । तृणकाष्ठद्रुमाणां त्रिवारभोजन-
पर्याप्तमूल्यानां, शुष्काश्नगुडैल्लवणैर्ममांसानाञ्च हर्तुं स्त्रिरात्रम् ।
मणिमुक्ताप्रचलानां ताम्ररजतायः सीस आयस)कांस्थोपलानां च,
द्वादशाहार पर्याप्तमूल्यानां हर्तुं द्वादशाहं काणभक्षणम् २(†) ।
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशकैक-भक्तिकञ्च-पक्षि गन्धर्वोदध्वानां, त्रिवार-
भोजनपर्याप्त मूल्यानां च हर्तुः पयोभक्षणम् । एवं सर्वत्र ।

१(*)

सर्वोपातक नाशनाथं नित्यं । प्रागुक्तमुप पातकम् ।

कृतीच 'पतिता यस्य स त्रिवी दशवर्षाणि पञ्च ।

तान् वारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाऽदुपमानयेदिति' ॥

मूलमन्त्र—'यस्य पितःसह्यायो नोपनीतानि स्मर्यान् संस्तुतः' इत्यादिः ।

अन्यत् पारस्कर गृह्य सूत्र तद् भाष्ये, गागामहोदयेवास्ति ।

२(†)

काण भक्षणं-तण्डुल कणादिजनित भक्षणम् ।

हियमाण द्रव्यात्पत्व-बहुत्वाभ्यां प्रायश्चित्तात्यत्वमहस्वे कल्पे ।
सर्व—स्तेयप्रायश्चित्तं स्वामिनिस । -ति हृतद्रव्यं दत्तैव कार्यम् ॥
इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥

—०—

अथ ऋणानपाकरणस्य १(*) ।

—*—

तत्र ऋणं आत्म-पितृ-पितामहादिकृतं ज्ञेयम् । एवं ब्रह्मचर्याद्यकरणे
ऋषीणामृणम्, यज्ञाकरणे देवाणामृणम्, प्रजोत्पत्त्यकरणे पितृणा-
मृणम् । एषामृणानामनपाकरणे चान्द्रादिष्वेकं शक्त्या कार्यम् ।
सर्वथा तदसम्भवे दर्शान्तेवैश्वानरेष्टिः कार्यः । अनाहिताग्निस्त्वे
तु सत्यधिकारेऽब्दादर्शाक् प्रतिमासं त्रिरात्रं ततः प्रत्यब्दं
चान्द्रादिष्वेकं अनापादि त्रैमासिकम् । पितर्यनाहिताग्नौ देय
पशुश्च, सुतस्य ब्रात्ये पशुः, कार्यं औपासनाग्रचसन्निधानेऽब्दं
प्रतिमासमुपवासोऽब्दे चान्द्रादिष्वेकम् । यद्वा आद्येऽब्दे कृच्छ्रः,
द्वितीयेऽतिरुच्छ्रः, तृतीये कृच्छ्रातिरुच्छ्रौ, तदूर्ध्वं चान्द्रम् ।
इति ऋणापरिशोधने विधानम् ।

—*—

अथापरपण्यानां विक्रस्य ।

—*—

गुड-तिल-पुष्प-फल-पक्वान्नविक्रये सौम्य कृच्छ्रम् । लाक्षा लवण-मधु-
मांस-तिल क्षीर-घृत-दधि-तक्र चर्म-वाससां विक्रये चान्द्रम् । ऊर्णा-
केश-केशरि-भू-ध्रेनु-वेश्मविक्रयेऽण्येवम् । अभक्ष्यमांस-स्नाय्वस्थि-
शृङ्ग-शङ्ख-शुक्तिविक्रये तद्वा कृच्छ्रः । हिङ्गु गुग्गुल-हरिताल-मनः
शिलाज्जन-लवण-मणि-मुक्ता-प्रवाल-वैणववेण-मुन्मयविक्रये तद्वा
कृच्छ्रः २(†) । आराम-तडागोद्वान-पुष्करिणी सुकृत-विक्रये
त्रिपवणस्नायवधः शायी, चतुर्थकालाहारोद्देश-सहस्रं गायत्रीं

१(*)

अथ, ऋणानां देव-पितृ-मनुजादीनां अनपाकरणपरिशोधनम् ।

२(†)

वैणव-वेणः इत्यन्तः पाठः अत्र परपण्यानां इति भिन्नः पाठः ।

‘असह्योवा प्रवासीव व वारिवर मोदन’ इति भारते ।

‘ऋणानि क्षीण्य पालय मनोमीचे निवेशयेत्’ इति ऋतिः ।

जपन्नग्देन शुद्ध्येत् । ह्रीनमानो-न्मानसंकीर्ण-विक्रये च ॥४॥
परिवेत्ता चान्द्रादिष्वेकं कृत्वा ज्येष्ठाय स्वोढां स्त्रियं दत्त्वा
तेनानुज्ञातां तामेवोद्बहेत् । मत्या चेत्तत्रापि कन्या पित्राद्यज्ञानेऽब्धं
कार्यं, ब्राह्मणगृहभिक्ष्याशनं च कृत्वैवं जुहुयात् । कन्या,—
पित्रादिदत्तकन्योद्वादे त्रैमासिकं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ वा कृत्वा
त्वेवं कुर्यात् । परिवेद्यस्य तु द्वे कृच्छ्रे, कन्यायाः कृच्छः, दातुरति-
कृच्छः, होतुश्चान्द्रम् । एवं परिवेद्यवत् पर्याहित-परीज्य-परिविस्तीर्णां
कायद्वयम्, परिवेत्-परिवित्त-पर्याधातृ-परियष्ट्रेदिधीषुयतिः, दिधीषु-
पतिः कृच्छं कृत्वा तामुद्बहेत् १(०) । दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
कृत्वा तस्मै तां दत्त्वा तदनुज्ञातः पुनस्तामेवोद्बहेत् । यद्वा
अग्नेदिधीषुपतिः कार्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चादन्येनोढां प्रोद्बहेत् ।
दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोढां ज्येष्ठां कनीयस्याः
पूर्ववदेव दत्त्वा अन्यामुद्बहेत् । ज्येष्ठे स्थिते कनिष्ठः कृतविवाहः
परिवेत्ता, परिविबिदानश्च सः ज्येष्ठः, परिवित्तिः परिवेद्यश्च सः
परिविभक्तादिश्चैवं ज्येष्ठायां कन्याया मनूढाया मनुजोढा चेत्
साअग्नेदिधीषुरित्युच्यते । पूर्वा च दीधियूः भृतकाध्यापको
भृतकाध्यापितश्च पयसा ब्राह्मीं सुवर्चलां त्रीन् पत्नान् नियतः
पिवेत् । चान्द्रादिष्वेकं कोपात् २(१) अनुयोगप्रदाने चैवम् ।
उत्कर्षहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येधं पर्यनुयोगो-
ऽनुयोगप्रदानम् । अनुयोगप्रदाना प्रदानाभ्यासे पातित्यमाहुः ।
इति परिवेदनस्य ॥

—*—

अथ पारदार्यस्य ।

—*—

तत्र गुरुतल्पगमादिषु प्रायश्चित्तमुक्तम् । प्राक् तदन्यत्र ऋतुकाले
जातिमात्रब्रह्मणीगमने वार्षिकं प्राक्तनब्रह्मचर्यं ऋतावेव

१(०) अत्र कृच्छ्रं नाम व्रतम्, इति पाठान्तरम् ।

२(१) 'आयस यो वैब्राह्मण स्त्रिभिः ऋणवान् आयत' इति । विभिः—पितृपदेभ्यः ऋणैः
ऋणवानभूत् इति । अत्र ब्राह्मण इत्युप-लक्षणत्वेन चतुर्यदयोऽविद्यायाः ।

॥ अत्र परिवेदनस्य प्रतिकार उक्त इति । अन्यत्र नु कर्तव्यम् ।

धर्मकर्मसाधनत्वादिगुणवत्यां ब्राह्मण्यां गमने त्रैवार्षिकम् ।
 तादृश्यामेव क्षत्रियायां द्विवार्षिकम् । तादृश्यां वैश्यायां वार्षिकम् ।
 तद्वत् शूद्रायां षाण्मासिकम् । एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिषु
 द्विवार्षिक-वार्षिक-षाण्मासिकानि । वैश्यस्य च वैश्या-शूद्रागमने
 वार्षिक-षाण्मासिके । शूद्रस्य च शूद्रायां परपत्न्यां षाण्मासिकमेव ।
 अनन्य पूर्विकासु चतुरभ्यासे द्वादशाव्दम् । एकस्यामेव गमनाभ्यासे
 पादं पादन्यूनं स्यात् । अमत्या सर्वस्यार्ह्युज्यम् । अमृतौ—
 ज्ञातिमात्र ब्राह्मणीगमने द्वैमासिकम् । क्षत्रियादिषु स्त्रीषु
 द्वैमासिक-चान्द्रमासिकादीनि । क्षत्रियादीनां क्षत्रियादि स्त्रीषु
 द्वैमासिकादीन्येव । अमत्या ब्राह्मण्यादिषु १(*) वृषभैकादश
 गोदानम्, मासं पञ्चगव्यं, मासं कायश्च कमात् कुर्युः । शूद्रा-
 गमनेतुमासं कायादर्हम् । ब्राह्मणश्चेदपेक्षा पूर्वकं ब्राह्मण
 भार्यां शुभमभि गच्छेन्नवृत्तकर्मा कृच्छ्रं चरेत् । अनि-
 वृत्तधर्मकर्मणोऽति कृच्छ्रं स्यात् । द्विजाति स्त्रीषु विप्रोद्गासु
 द्विस्त्रिवर्षमभिरितासु मत्या गमने चैवम्, अमत्या कृच्छ्रद्वयम् ।
 चतुर्वर्णस्त्रियोऽपि चतुर्थे व्यभिचारे स्वैरिण्यः स्युः, पञ्चमे बन्धन्यः,
 स्वैरिणी-शूद्राणी-शूद्रागमनेतु सचेल स्नात उदकुम्भं विप्राय दद्यात् ।
 स्वैरिणी वैश्यायां चतुर्थे कालाहारो विप्रान् भोजयेत् । स्वैरिणी
 क्षत्रियायां चेलकम्, शूद्रायां उदकुम्भं दद्याद्विप्रायां इदञ्च प्रायश्चित्तम् ।
 गर्भानुत्पत्तिविषयम् । गर्भोत्पत्तौ तु यद्विशेषेण—यत् प्रायश्चित्त-
 मुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । प्रातिलोभ्यगमने पुंसोबधः ।
 स्त्रियाः कर्णादिच्छेदनम् । स्वस्त्रीभ्रान्त्या प्रातिलोभ्यगमने ब्राह्मण्यां
 शूद्रस्य द्वादशाव्दम् । वैश्यानेः पाद-पाद-ह्रासः । अत्यन्त व्यभि-
 चरित ब्राह्मण्यां शूद्रस्य गोमूत्र-यावकभक्षणनमासः, वैश्यक्षत्रिययोः
 कृच्छ्रसान्तपने । रजक-चर्मकार-भिल्ल-व्याध-शैलूष-नटबुरुर-कैवर्त-
 मेद-स्लेच्छाद्याः, एते रजकाद्यन्त्यजाः कापालिकाश्चतद्वत्, रजकाद्यन्त्य-
 जागमने त्वमत्या ब्राह्मणस्य पराकश्चान्द्रं वा, मत्या चान्द्रद्वयम् ।
 क्षत्रियादीनां पादह्रासः । अभ्यासे कृच्छ्राव्दम् । रेतः सेकात्
 प्राङ्निवृत्तौ कायम् । चाण्डालाद्यन्त्यावसायि-स्त्रीसंगमे तु

गुरुतरं १(*) प्रायश्चित्तम्, गुरुतल्प प्रकरणे दृष्टिताः । चाण्डालादियु-
गर्भोत्पत्तौ द्वादशाब्दं गुरुतल्प व्रतम् । स्त्रीणापि स्वर्णा-
नुलोमगमने यत् पुरुषस्याक्तं व्रथादिकादिकं तदेव कार्यम् ।
प्रातिलोम्यगमने तु शुद्रो ब्राह्मणीं गच्छेच्चेद्वीर्यं स्तं वेष्टयित्वाऽनौ-
त्तिपेत् । ब्राह्मण्याः शिरोवापयित्वा सर्पिषःऽप्यखन्नां खरमा-
रोप्य महापथं गमयेत् । अनेन सैवं पूता स्यात् । वैश्यश्चलोहित-
दर्भैर्वेष्टयित्वाऽनौ तं क्षिपेत् । क्षत्रियश्चेच्छ्रमवैर्वेष्टयित्वाऽनौ-
तं क्षिपेत् । ब्राह्मणीं पूर्ववद् गमयेत् । एवं क्षत्रियायां वैश्यशूद्रयोः,
वैश्यायां शुद्रस्य चैवं स्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तम् । यथा ब्राह्मण्यां
क्षत्रियगमनेऽति कृच्छ्रः, वैश्ये कृच्छ्रातिकृच्छ्रो, क्षत्रियायां
विप्र-क्षत्रिय-वैश्य-गमने शूर्द्धकाय-कायाति कृच्छ्राणि । वैश्यायां
विप्र-क्षत्रिय-वैश्य-गमनेषु कृच्छ्राद्विपाद कृच्छ्राद्विकायाति । शुद्रायां शुद्र-
कायम् । तस्यामेव विप्रक्षत्रिय-वैश्येषु त्वहोरात्र-दिपादार्द्धकृच्छ्राणि ॥
ब्राह्मण्याः प्रतिलोमगमने गर्भानुत्पत्तौ विशेष-उच्यते । ब्राह्मण्याः
शुद्रसंगमे कृच्छ्रं, चान्द्रत्रयम् । वैश्ये कृच्छ्रं, चान्द्रद्वयम् ।
क्षत्रिये कृच्छ्रं चान्द्रश्च । क्षत्रियायाः शुद्रसंगमे कृच्छ्रं चान्द्रद्वयश्च ।
वैश्ये कृच्छ्रं चान्द्रश्च । वैश्यायाः शुद्रसंगमे कृच्छ्रं चान्द्रश्च ।
गर्भानुत्पत्तौ तु ब्राह्मण्या विप्रगर्भे पराकः । क्षत्रियगर्भे चान्द्रम् ।
वैश्यगर्भे चान्द्रं पराकश्च । शुद्रगर्भस्य चाण्डालत्वात् त्यागः ॥ अगु-
दोपैर्गर्भस्त्रावे चान्द्रद्वयश्च, मृत्या गमने पराकादि द्विगुणम् । द्विज-
भार्याः शुद्रेण सह संगता अनिःसृतगर्भाः प्रत्यूयने चेत् प्रायश्चित्ता-
भावः । गर्भधारणोत्तरकालं शुद्रादिसंगमे तु प्रसूतोत्तरमेव प्रायश्चित्तं
कार्यम् । अन्यथा गर्भवाधात् तच्च मासमध्येसंगः संस्कार्यम् २(†),
प्रायश्चित्ताकरणे तु नार्याः कर्णादि कर्त्तयेत् । अन्त्यजगमनेऽपि
स्त्रीणामेवम् । तत्र ब्राह्मण्या अमृत्या रजकाद्यन्त्यजसंगमे चान्द्रत्रयम् ।

१(०) 'गुरुतल्पप्रकरणे' गुरु तल्पगच्छ इत्यन्वः पाठः ।

„ प्राग् गुरुतल्प प्रकरणे उक्तम् ।

„ विप्र-क्षत्र-विट्-शूद्रा इत्यनु लोमक्रमः ।

„ शूद्र-विट्-क्षत्र-विप्र इति प्रतिलोम क्रमः ।

२(†) 'अथ पाठ व्यतिक्रमः । प्रसूतात् प्राग्वा गर्भिणी संस्कार्यः ।

तदा अकरणे पश्चाद् गुरु प्रायश्चित्तम् भवेत् ।

चण्डालाद्यन्त्यावसाधि-संगमे त्वमत्या ब्राह्मण्याश्चान्द्र चतुष्कम् ।
मत्या द्विगुणम् । गर्भिण्याः षष्ठादन्त्यसंगमेऽपि प्रसूताया एव
प्रायश्चित्तम् । सा गृहे न प्रचरेत्, न भर्ता सह शय्यते, १(*) न च
वान्धवैः सह भुञ्जीत, न धर्मं फर्म साधयेत् । सा कृच्छ्राब्दं चरित्वा
हिरण्य-धेनु-वासोदक्षिणां दद्यात् । मत्याऽन्त्यजसंगमे तु सा
प्रदीप्तेऽग्नौ प्रविश्य मृत्वा शुद्ध्येत् । प्रायश्चित्तमकुर्वन्ना
पुंलिङ्गेनाङ्गुनीया वध्या वा स्यात् ॥

गदिपारदार्य-प्रायश्चित्तम् ॥

परिवितर्ग-परिवित्त-प्रायश्चित्तवत् प्रायश्चित्तम् ।

तत्र जातिशुद्ध्यादिनां त्रयः कार्याः । वाङ्मूष्येत् २(†)
चान्द्रादिष्येकं त्रैमासिकं वा जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यम् ।
प्रागुक्त लवणक्रिया चैवम् ।

अथ स्यादिवधे ।

—*—

तत्र ब्राह्मण्यादिस्त्रीणां प्रातिलोभ्येनान्त्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मणादि-
भार्याणां स्वेरिणीनां वधे जलाधारं चर्मकोशं दत्ति धनुः छागं
मेघं च क्रमाद्गन्ता दद्यात् ३(‡) । मत्या चेत् षट्चतुर्वर्षं
मासाः कार्याः । सूतादीनां वधेऽप्येवम् । वैष्कर्मणाय-
जीवन्तीनां वधे किञ्चिज्जलं दद्यात् । प्रातिलोभ्येन व्यभिचरित-
ब्राह्मण्यादि स्त्रीवधे क्षत्रियादीनां हन्तृणां गोवधोक्तप्रायश्चित्तं यथाहं
योज्यम् । ईषद्व्यभिचरितब्राह्मण्यां षट् वर्षं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं,
क्षत्रियायां त्रैवार्षिकं, वैश्यायां सार्द्धवर्षं, शूद्रायां नवमासविधेयम् ॥
अमत्याचेत् सर्वत्रार्द्धं कल्प्यम् ॥

१(*) अथ शय्यते इत्यन्वः पाठः ।

२(†) कार्याः प्रायश्चित्तानि वर्ज्यन्ते इत्यन्वः पाठः । 'वाङ्मूष्येत्' इत्यपरः पाठः ।

जाति-शक्ति-धन-गुणादिः शाब्दं न कार्यम् । 'वित्तं शाब्दम कुर्व्याचः' इति सूतेः ।

अत्र सा वित्त-शब्दादित-सं वधस्य वधे, इत्येते पाठाः स्तुः ।

३(‡) क्रमाच्च जनन-गमन-कर्तावान्ता दद्यात्—इति भिन्नः पाठः ।

यस्य यस्य यद् यद् योग्येन तत्तत् कार्यं नतु वित्तं शाब्दं विधेयम् ।

अथ क्षत्र-विट्-शूद्रवधे ।

—*—

अत्रामत्या जातिमान्न—क्षत्र-वैश्यशूद्रवधेषु क्रमेण-ब्रह्महत्याव्रत-
त्रैमासिक-षाण्मासिकानि कुर्यात् । यद्वा वृषभैकसहस्रगाः
वृषभैकशतगाः वृषभैकादशगाः दद्यात् १(*) । अत्र पवं प्रवृत्तादथ-
क्षत्रप्रदिवधेषु ब्रह्महत्या-व्रतचतुर्थी-शाष्टमां-शषोडशांशाधिक-व्रतानि
कुर्यात् । साम्यावृत्तस्थवधेष्वेकांशाधिकानीमानि, सदाचारगुरुपूजा-
घृणाशौचेन्द्रियनिग्रहभूतहितादिगुणयुक्तत्वं वृत्तस्थत्वम् । मत्या
चेत् षड्वार्षिकत्रैवार्षिकैकवार्षिकानि । श्रोत्रियक्षत्रादिवधेषु
नवषट्त्रिवर्षव्रतानि । वृत्तस्थश्रोत्रियक्षत्रादिवधेषु बुधे दशवार्षिकम्,
प्रारब्धसोमयागस्थश्रोत्रियक्षत्रादिवधे द्वादशाब्दम्, सोमयागस्थ-
श्रोत्रियक्षत्रादिवधेऽष्टवार्षिकम्, ब्रह्मचर्यवृषभैकसहस्रगोदानसहितं
त्रैवार्षिकं ऋषभैकशतगोदानसहितं वार्षिकं ऋषभैकादशगोदान-
2016. सहितं षाण्मासिकञ्च गौतमोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
दुर्वृत्तक्षत्रादिवधे मत्या त्रैमासिक-द्वैमासिक-चान्द्राणि २(†) ।
अमत्या त्रिरात्रोपवाससहितमृषभैकादशगोदानं पञ्चगव्यं मासं
पयोमासञ्च कुर्यात् । इदं प्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्य कर्तुर्ज्ञेयम् ।
क्षत्रियादेः पाद-पादन्यूनं ज्ञेयम् ।
मूर्द्धावसिक्तादीनां वधे चैवं प्रायश्चित्तं तत्र तन्नोह्यम् ।
सर्वत्र दण्डवृद्धिहासाभ्यां प्रायश्चित्तवृद्धिहासौ ज्ञेयौ ॥
इति क्षत्र-वैश्य-शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ तदन्यत्र प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्रास्थिमतां कृकलासादीनामनुक्तानिष्कृतीनां सहस्रवधे
चानस्थिमतां क्षोदिष्ठानां यूकमत-कुणादीनां शकटपूर्णमात्रवधे च

१(*) चतुस्रस्रा गाः इत्थं पाठः ।

११ इषत् हत्तात् इति भिन्नः पाठः ।

२(†) अन्त्यक्त चान्द्रायण व्रतानि । पूर्णमासं पूर्णपात्रमित्यर्थः पाठः ।

वाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं दशधेनुदानं वा कुर्यात्
तत्प्रमाणाधिक्ये आधिक्यं कल्प्यम् । ततोऽर्वाक् सास्थि-प्राणिबधे
किञ्चिद्वैद्यम् ।

2017. अष्ट-मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं तदुच्यते १(०) ॥२७७५॥

इति वचनादष्टमुष्टिमितं धान्यं किञ्चिदित्युच्यते । किञ्चिदष्टकं
पुष्कलम् । पुष्कलचतुष्टयं पुर्णपात्रं आढकं चोच्यते । चतुराढकं
धान्यं द्रोणम् । चतुर्द्रोणन्तु खारिका । हिरण्ये तु पणं क्वचित्,
अनस्थिके क्षोदिष्टे प्राणायामः । स्थविष्ठानस्थिकघुर्णादिप्राणिबधे
तु तदा यावकं ग्रहम् । फलपुष्पान्नरससज्जातप्राणिबधे-
घृताहारोऽहोरात्रम् । माज्जर-गोधान-कुल-मण्डूक-चाप-काको-
लूकादीनां प्रत्येकं बधे पयस्त्रिरात्रं पेयं पादकुच्छं योजन-तीर्थगमनं
वा कार्यम् । स्रवन्त्यां समुद्रगायां नद्यां स्नानसदैवतसूक्तनयो वा
एकवर्षवत्सो वा देयः । मत्या चेद्द्विगुणम् । अस्थसे कायम् ।
एषां समुदितानां बधे कायं वाण्मासिकं कार्यम् । गजबधे पञ्च-
नीलवृषा देयाः । हये वरवस्त्रयुग्मम् । उष्ट्रे गुञ्जाभारसुवर्णम् ।
खरे वृष एकवर्षवत्सो वा देयः । अजेऽनड्वान् वृषो वा । मेघे
चैवम् । हंस-सारस-पारावत-मयूर-चक्रवाक-बलाकाविषज-कङ्क-
श्वावि-कारण्डव-श्येन-भास-राजपक्ष्यादिषु गौर्देया । काकोलूककपोत
कुक्कुटेषु एकवर्षवत्सः । अजेकेषु सकृत् कपोतेष्वेकवर्षवत्सः २(१)
कव्याद-व्याघ्र-शृगालादिमृगेषु वानर-हंस-श्येन-कङ्क-गृथादिषु जल-
चरवकादिषु भासे मयूरे च एषां प्रत्येकं बधे गौर्देयः । अकव्याद-
हरिणादिषु खज्जरीटादिपक्षिषु च वत्सतरी देया । सरोस्पेष्बयोदण्ड

१(०) अन्यत्र द्रव्य परिमाणं यत् च,—

‘अष्ट मुष्टौ भवेत् कुचिः कुचैरष्टौ च पुष्कलम् ।’

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः’ इति ।

दण्डद्वि—इत्यत्र पापे गुरुं लघु ज्ञेयम् ।

२(१) अन्यत्रापि—‘कव्यादी मृतभक्षणे’ इत्यग्निः प्रोक्तः । अतः दशवर्षेभ्यः ।

विशेषे आस्थायां स्थावर-अङ्गमेषु, वारिविन्दुतः वारिभौ, मृग कणातः सुमरी, मानवात्-
क्षुद्रतमकीटेषु आस्माकि । ‘सर्वे खलितं ब्रह्म’ । ‘सर्वभूतेषु चात्मानम्’ इति ।

एवं कथं हिंसने गृहदेव पापम् । अतः प्रायश्चित्तम् ।

उभयाग्रः(त्र) । यद्वा शुके द्विवर्षोयत्सः । कौञ्चे त्रिवर्षः । मृगपक्षिषु
नपुंसक वधे त्रपुसीसक माष-मितं देयम् । शूकरे घृतकुम्भः । तिसिरे
तिलद्रोणम् । अत्र दानाशक्तस्य द्रव्यकल्पनया तत्समपादकृच्छादि
स्यात् । यद्वा गज-गण्ड-सारसाध्वीघ्न-खर-सौरगवयमृत्त महिषाज-
मेपादिष्वमत्या प्रत्येकं वधे सार्द्धकृच्छः । समुदित वधे चान्द्रम् ।
मत्या प्रत्येकं यधे चान्द्रमेव । समस्तवधे चान्द्रावृत्तिः
हरिण-सारङ्ग-रुह-वराह-सिंह-गण्ड-केसरि-व्याघ्र-मकर-महामत्स्य-
ग्राह शिशुमारादिष्वमत्या वधे प्रत्येकं त्रिरात्रम् । समस्तवधे
कृच्छः । मत्या कृच्छः । मत्या समस्तवधे कृच्छद्वयम् । मत्य
प्रत्येकं वधे चैवम् । समस्तवधे चान्द्रम् । श्व-वृक-वानर-जम्बुक-
विड्वराहादिष्वमत्या प्रत्येकं त्रिरात्रम् । समस्तवधे द्विगुणम् ।
मत्या वधे प्रत्येकं वधेऽपि मार्ज-रसर्वाजार-दुन्दुभ-नकुलमण्डूकभूषणि
कर्कटश्लभभेकगोधाश्लुककूर्मशशादिष्वमत्या प्रत्येकं पादकृच्छः ।
समस्तवधे त्वर्द्धकृच्छः । मत्याप्रत्येकं चैवम् । समस्तवधे कृच्छः ।
हंसादिष्वमत्या प्रत्येकं कृच्छः । गृधादिषु पादन्यूनः कृच्छः ।
शुकादिष्वर्द्धकृच्छः । टिट्ठिभादिषु पादकृच्छः । अत्र समस्त-
वधादौ द्विगुणम् । मत्या प्रत्येकं वधे चैवम् । इदं सर्वं हन्त्रेकत्वे
जेयम् । हन्तृद्वित्वे तु प्रत्येकं तत्रोक्तार्द्धं स्यात् । हन्तृबहुत्वे तु
गजादिषु प्रत्येकं कृच्छः । हरिणादिषु त्रिरात्रम्, श्वादिषु द्वयहं ।
मार्जारादिष्वेकाहमुपवासः । हंसादिषु त्रिरात्रं, गृधादिषु द्वयहं,
शुकादिषु उपवासः । टिट्ठिभादिषु नक्तं, मृतप्रायेष्वेषु गजादिषु प्रत्येकं वधे
त्रिरात्रं । हरिणादिषु द्वयहं, खगादिषु चतुर्थकालम् । मार्जारादिषु-
पक्ष्माः, गृधादिषु नक्तं, शुकादिष्वेकभक्तं । टिट्ठिभादिषु जले प्राणा-
यामः, अविजातसर्प-मृगपक्षिषु त्रिरात्रमित्यादि देशकालशक्तिजाति-
गुणायोक्त्या शुक्रदिपदे शुक्र-लघुशिपये चतुष्टु प्रायश्चित्तं योजयम् ॥

इति विधान-पारिजातेऽस्थिमदादि-

प्राणिर्हिभ्यः प्रायश्चित्तम् ॥

अथौषधि वृक्षादिच्छेदे प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुषां फलपुष्पादिभिरूपकारिणां छेदे गायत्र्या-
दानामृचां शतकृत्वोजपः तावद् गायत्रीजपोवा । ग्राम्यारण्या-
नामोषधीनां च्छेदे दिवा गोपरिचर्या कृत्वा रात्रौ क्षीरं पीत्वैव
स्वपेत् । पञ्च महायज्ञाद्य दृष्टार्थं छेदे न दोषः । कृष्याद्युपकरणादि
दृष्टार्थत्वे च न दोषः । चैत्य श्मशान सीमा पुण्यस्थान देवालयस्थे
वृक्षेऽन्यस्मिन् प्रख्याते वा क्षिप्त्वा पूर्वोक्तोजपो द्विगुणः । एवं
तारतम्येन प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । सर्वत्र शूद्रस्य जपस्थाने
हि गुणादि कल्प्यम् । वृक्षे छेदाभ्यासे चान्द्रादिष्वेकं कार्यम् ।
इति वृक्षादिच्छेद प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ श्व-माज्जारारादि-दंशने प्रायश्चित्तम् ।

—*—

ः व-वृक-शृगाल-खरोष्ट्र-विडवराहादि-काक-कुक्कुट-वाणर-पुंश्चली-
कव्यादान्त्यजाति दष्टः, शक्तश्चेन्नाभेरधः पयसा क्षिरात्रम्, अग्नि-
होत्रेचकरात्रम्, ब्रह्मचारी त्रिरात्रम्, नाभेरूर्ध्वं दंशने द्विगुणम्, वक्त्रे
त्रिगुणम्, मस्तके चतुर्गुणम् । यद्वोत्तमाङ्गे समुद्रग-नदी स्नानं
प्राणायाम शतं च कृत्वा घृतेनैकरात्रम् । अशक्तेन जले प्राणायामं
कृत्वा घृतेनैकरात्रम् । अत्यशक्तो गत्वा ब्राह्मणान् प्रणिपत्य
तैर्निरीक्षितः शुद्धेयत् । अत्यन्ताशक्तो हिरण्योदक मिश्रं घृतं
प्राश्य शुद्धेयत् । नाभेरध ईषद्दंशने त्वापोहिष्ठीयाभिः १(*) स्नानं
प्राणायाम त्रयं च । नाभेरूर्ध्वञ्चेत् द्विगुणादि पूर्ववत् । माज्जार-
मूषक-श्व-नकुलाश्वजामहिषी-हीनजात्यारण्य मृगैर्दंष्ट्रजले दश प्राणा-
यामाः, ईषदृष्टे पञ्च, क्षत्रियादेः पादन्यूनः, शूद्रस्य तूपवासेन
दानेन गो-मिथुनदानेनामन्त्रक प्राणायामेन वा दंशन तारतम्या-
च्छुद्धिः । ब्राह्मणी दद्याद् स्नात्वोदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा शुद्धेयत् ।

कृच्छ्रादि व्रतस्था दृष्टा चेत् त्रिरात्रमुपोष्य स घृतं यावत् भुज्ज्वा
व्रतशेषं समाचरेत् । ब्राह्मण्यनुसारेण क्षत्रियादि स्त्रीणां चैवम् ।
रजस्वला श्वादि दृष्टा पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्धेद्यत् ।
नाभेरुद्धं मुखे मस्तके च द्वित्रि चतुर्गुणादि योज्यम् । श्वादि
घ्रातम्य चावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य चाग्निः क्षालनमग्न्युपता-
पतश्च नश्वादिदंशे शस्त्रघातादिजनितव्रणे कृमिजनने गवां मूत्र-
पुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् । नाभेरुद्धं चेत् त्रिरात्रं पञ्चग-
व्याशी स्यात्, तत आकण्ठात् षड्रात्रम् । शिरोव्रणे तु कायम् ।
तत्रापि श्वादिदंशव्रणे तदुक्तं प्रायश्चित्तानन्तरं मिदं कृमिजननं
निमित्तं कार्यम् । शस्त्रादि व्रणेऽप्येवमेव त्र्यहं पञ्चगव्याशनादि-
कम् । अत्र क्षत्रियादेः पाद-पादहानिः कल्प्या । अन्यव्रणे
कृमिजननेतूपोष्य हिरण्यं दत्त्वा कृच्छ्रेण शुष्येत् । तथा
निन्दिताभ्रौपजीवने चान्द्रादिष्वेकं द्वैमासिकं कार्यम् । नास्तिक्ये
सकृत्कृतः कृच्छ्रः १(*) । नास्तिक्यं नाम वेदोक्तं कर्मनिन्दनेन
जीवनम् । नास्तिक्या वृत्तावति कृच्छ्रः । अभ्यासे चान्द्रादिष्वेकम् ।
अत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाभ्यासे तु पञ्चान्दं ब्राह्मणगृहे
भैक्ष्यचर्या कार्येति ॥

इति श्वादिदंशन प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ व्रतलोपे प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्रोप-कुर्वाणो नैष्ठिकब्रह्मचारी त्रैवर्णिकः स्त्रियं गत्वाऽवकीर्णं
स्यात् । तत्र गुरुतल्पे तत्समे वा गुरु प्रायश्चित्तं प्रागुक्तम् ।
अन्यस्त्रियं गत्वा नैऋतयागः कार्यः । स चैवं निष्कृतिं देवते-
नैकाक्ष गृहमेन पशुनाऽरण्ये चतुष्पथे वा रात्रौ लौकिकेऽग्नौ पाक-
यज्ञ धर्मैर्णाश्वलायनादि-गृह्योक्त २(†) पशुकल्प तन्त्रेणैवा तस्याजिन

मूर्ध्नावालं परिधाय त्रिषवणं स्नायी लोहितप्रात्रः स्व कर्म्मचक्षणाः
 सदा गृहभैक्ष्येणैकवाराशी वत्सरेण शुद्धेयत् । अत्रा शक्तस्तु
 नैर्ऋतं चरुं निरुप्य (यत्) क्षुत् कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा,
 निर्ऋत्यै स्वाहा, रत्तोदेवताभ्यः स्वाहेति हुत्वा होमशेषं समाप्याञ्च
 व्रते चरित्वा शुद्धेयत् । इदमेक वार्षिकव्रतम् । श्रोत्रिय विप्रपत्न्यां
 वैश्यायां श्रोत्रिय पत्न्यां वा ज्ञेयम् । गुणवत्यां क्षत्रियायां
 श्रोत्रियपत्न्यां तु द्विवार्षिकम् । गुणवद् ब्राह्मण्यां श्रोत्रियपत्न्यां
 तु त्रिवार्षिकम् । अमत्याऽवकीर्णां तु वार्षिकस्थाने ब्रह्महत्या व्रतं
 षण्मासं चीरवासाश्चरेत् । ईषद्व्यभिचारि-ब्राह्मण्यां चैवम् । अमत्या
 द्विवार्षिकादिष्वर्द्धम् । अत्यन्त व्यभिचरित शूद्र्यां सचेलस्नात
 उदकुम्भं दद्यात् । तादृश्यां वैश्यायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान्
 भोजयेत् यवसम्भारञ्च गोभ्योदद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो
 घृतपात्रं दद्यात्, ब्राह्मण्यां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत्
 यवसम्भारञ्च गोभ्योदद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं
 दद्यात्, ब्राह्मण्यां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् यवसम्भारञ्च
 गोभ्योदद्यात् १(*) । क्षत्रियायां यद्वात्रमुपोषिती गां दद्यात्
 गोष्ववकार्षणकार्यं २(†) चरेत् । षण्ढायां पालल-भारं सीसं माषञ्च
 दद्यात् । स्त्री-सम्भोगे विनां रेतोमत्योत्सृज्य नैर्ऋत-यागमात्रम् ।
 दिवा स्वापे चैवं कृच्छम् । चान्द्रवृतेष्वतिदिष्ट ब्रह्मचर्येषु रेतः
 स्कन्दे चैवम् । स्वप्ने रेतः स्कन्दे ब्रह्मचारी स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा
 पुनर्मांसेति विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निधिष्णा यथास्थानं
 कल्पतामित्यृचं जपेत् ३(‡) । वानप्रस्थोयतिश्च मत्या ब्रह्मचर्यलोपे
 पराकत्रययुक्तमवकीर्णव्रतं चरेत् । अमत्य कृच्छत्रये संन्यस्तस्य
 गार्हस्थ्यपरिग्रहे षण्मासिककृच्छ्रं कृत्वा पुनर्जातकर्म्मदिसंस्कारैः
 शुद्धस्य पुनः संन्या साच्छुद्धिः । क्षत्रियस्य चान्द्रव्रतम् । वैश्यस्य
 कृच्छ्रव्रतम् । यद्वैतानि ब्राह्मणस्यैव शक्त्यशक्तिसकृद्भ्यासाद्यपेक्षया

१(०) तथाहि—'घाससृष्टि' परगवे सात्रं दद्यात्तु यः सदा ।

षण्मासा स्वयमाहारं खगं लोकं सगच्छति' इति ॥

२(†) अथ अवकीर्णः, अथ ब्रह्म, इति पाठान्तरम् ।

३(‡) श्रुतिः—

योज्यार्ण । अनाशकनिवृत्तानां वाऽऽमरण-संन्यासिनान्तु जलाग्न्यु-
द्वन्धनभ्रष्टानां प्रव्रज्यानाशकच्युतानां मृगुपतन-प्रायोपवेशन-बलघात-
च्युतानां च चान्द्रम् , तदा कृच्छ्रद्वयं शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् । आत्म-
त्यागाद्यशास्त्रीयमरणाध्यवसितस्य तावन्मात्रे त्रिरावम् । शस्त्रादि
संयोगे कृच्छ्रः । दृढक्षते चान्द्रं, शस्त्रादिना मृतस्य तु पुत्राद्यश्चान्द्रं
तदा कृच्छ्रद्वयञ्च कुर्युः । इदं तत्र तत्रोक्तमप्यत्र बुद्धचारोहार्थं
शङ्कलथ्योक्तमिति न पुनरुक्तिरित्यत्रधेयम् ॥ ब्रह्मचारी त्वनातुरो
गुरुकार्य्यग्रतया सदा रात्रं भैक्ष्यस्याग्निकार्य्यस्य वा लोपे कामाव-
कीर्णोऽस्मऽवकीर्णोऽस्मि कामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्य-
वपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाहुती हुत्वा, समा-
सिञ्चतु मरुतः समिन्द्रः संहृहस्पतिः संमग्निः सिञ्चत्वायुषा च
बलेन चेत्यनेनीपतिष्टेत् । अव्यग्रतया लोपे तु अवकीर्णिं व्रतं उपनीत्य-
नन्तरम् व्रतमध्ये यज्ञोपवीतादिनाशे बलं सूत्रान्तरं धृत्वा मनोज्योति-
रित्यादिमनोलिङ्गाभिस्तमग्ने व्रत...व्रतलिङ्गकोमिश्चतस्र आज्याहुतो-
हुत्वा विधिना तद्धारयेत् । असद्भैक्ष्यभोजनेऽभ्युदिनेऽस्तमिते
वाऽन्नभोजने दिवास्वने नग्नस्त्रीजर्शने नग्नस्त्रापे
श्मशानाक्रमणे नयाद्यारोहणे १(*) पूज्यातिक्रमणेऽग्निकार्य्यलोपे दैता
आहुतीर्जुं हुयात् । मणिवासोगवादीनां यज्ञोपवीतमन्यथा कृत्वा च
भोजने विन्मूत्रोत्सर्गे वा गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन च शुद्धिः ।
जलादिपाने प्राणायामतथम् । नक्तं भक्षणं षट्प्राणायामाः । भोजने
मेहने चैवम् , यज्ञोपवीत-मेखलाऽजिन-दन्तानां लोपे व्याहृतिभिर्हामं
षट्प्राणायामान् वा कृत्वा पुनर्धारयेत् । सन्ध्याऽग्निकार्य्यलोपे
स्नात्या गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् । भिक्षाटनतत्कृत्वा स्वस्थस्यैकाज्ञा-
शनेऽष्टशतजपः । भिक्षां याचित्वेकप्राशने न दोषः । गुरुशुश्रूषादि-
लोपेऽष्टशतजपः । मधु-मांस-मद्य-भक्षणं कृच्छ्रः । मत्या पराक्तः ।
अभ्यासे द्विगुणं पुन संस्कारश्च, ततोव्रतसमापनम् । मध्वादिधैय-
कार्य्यं गुरुच्छिष्टं ग्राह्यम् । ततोनिरुजोभूत्वा 'हंसः शुचिषदि'त्या-

१(०)

नयाद्यारोहणं, शास्त्रविधिं लक्ष्यते । अन्यत्र यानाद्यारोहणे इति ।

”

प्राणायामेण,—पूरक-कुम्भक-रिचकैषु प्रणवादि मन्त्रेण ।

”

भूरादि सप्त व्याहृतिभिः । प्रायुक्तं प्राणायामान् कुर्यात् ।

”

अनेन मन्त्रेण सूर्योपासनं कुर्यात् ।

दित्यमुपतिष्ठेत् । आज्ञाविधातादिगुरुप्रातिकूल्यमाचरन् प्रणिपाता-
दिना गुरुं प्रासाद्यैव शुद्धेत् । चौर-ध्वाम्नादिभयाकुलप्रदेशे महान्ध-
कारे रात्रौ गुरुणा स्वकार्यार्थं प्रेषितः शिष्योदैवान्मृतश्चेत् सगुरुः
कृच्छ्रत्रयं चरेत् । सर्वत्रारोह्यार्थमौपध्वय्यान्नप्रदानेन शास्त्रोक्तेन
मरणे न कस्यापि दोषः ॥

इत्यवकीर्ण्यादि प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ मिथ्याभिशास्तादेः ।

—*—

यस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं महापातकाद्यैर्मिथ्याभिशांसति । स तमभ्यभक्तो-
नियतेन्द्रियः शुद्धव्रती मन्त्रजपशीलः शुद्ध्येत् । तत्रितयाद्यभिशांसने
त्वर्द्धार्द्धहान्या कुर्यात् । तत्रितयाद्याः ब्राह्मणाभिशांसने द्वित्रिचतुर्गुणं
कुर्युः । शुद्धस्यान्न जपस्थानेऽमन्त्र-प्राणायामः । भूताभिशांसने
तदर्द्धम् । अतिपातकाभिशांसिनां पादोनम् । अतिपातकाभिशांसिनां
ततोऽपि नूचनम् । मिथ्याभिशास्तः कृच्छ्रं वाऽऽग्नेयं पुरोडाशं
वायव्यः पशुं वा कुर्यात् । अतिपातकादिषु पादपादहसः ।
ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठभ्रातुर्व्या भार्यामनियुक्तोऽमृत्या चान्द्रं चरेत् ।
रजस्वला स्वभार्याममृत्या सकृद्गत्वा त्रिरात्रं घृतं प्राश्य शुद्ध्येत् ।
अभ्यासे सदा रात्रम्, मृत्या सकृच्च दशा रात्रम्, अभ्यासे-
ऽतिकृच्छ्रः ।

अनवच्छिन्नाभ्यासे त्रैवापि कन ॥

—*—

अथ रजस्वलानां मिथःस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र रजस्वले द्वे सवर्णे वा ऽसवर्णे, वैकभर्तृकेमृत्या परस्परं स्पृष्टे
सद्यः स्नाने शुद्ध्येताम् । असपत्न्योस्तु सवर्णयोर्योगोत्सम्ब-
द्धयोरमृत्या स्पर्शं स्नानमात्रम् । अमृत्यैकरात्रं निराहारत्वं
पञ्चगव्याशित्वञ्च । असम्बद्धयोः सवर्णयोः स्पर्शत्वमृत्या स्नात्वा

दिना(न्ते)न्तरे रात्र्यन्ते वा शुद्धिः । मत्या स्पर्शं त्वाशुद्धेर्नाश्रीयात् । भुक्तौ प्रतिदिनं मुपवासस्तावदानं वा असवर्णयोस्तु ब्राह्मणी शुद्रद्योर्मत्या स्पर्शं ब्राह्मण्याः कृच्छ्रः । शुद्राद्याः पादकृच्छ्रः । ब्राह्मणी वैश्वयोः स्पर्शं तु ब्राह्मण्याः पादोनकृच्छ्रः । वैश्यायाः पादकृच्छ्रः । ब्राह्मणी क्षत्रिययोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः कृच्छ्राद्धम् । क्षत्रियाया अहोरात्रम् । वैश्याशुद्रयोः स्पर्शं वैश्यायास्त्रिरात्रम् । शुद्राश्चतुर्थकालाहार एव, एवं स्त्रीणां मत्या स्पर्शपरा । अमत्या स्पर्शं तु सवर्णासाधिकवर्णां वा स्पृष्टा स्नात्वा शुद्धेयत् । हीनवर्णां स्पृष्टा त्वाशुद्धेर्नाश्रीयात्, यदि भुंक्ते पश्चात् प्रतिभोजनमुपवासः, तावद्दिनं विभोजनादि प्रत्यास्नायं वा चरेत् । चण्डालाद्यन्त्यावसायि पतित सवादीनां मत्या स्पर्शं तदाद्यहान्य भुज्जाना स्नात्वा प्रायश्चित्तं चरेत् । तच्च प्रथमेऽहि स्पर्शं त्रिरात्रम्, द्वितीये द्व्यहम् । तृतीये त्वहोरात्रम्, परतोनक्तम् । प्रथमादिदिने यदि भुंक्ते चान्द्रं पाद पादन्यूनं दिनानुसारेण चरेत् । अमत्या चाण्डालादि स्पर्शं तदहाद्यनाहारः कालेनैव शुद्धेयत् । तत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ प्रत्यास्नायः । मत्या रजकादिस्पर्शं चण्डालादिस्पर्शं च प्रथमादिदिनोक्त कृच्छ्रद्वयमर्द्धान्द्यूनं यथादिनं कुर्यात् । अमत्या रजकादिस्पर्शं तु तदाहाद्यभुज्जाना कालेनैव शुद्धेयत् । भुक्तौ प्रत्यास्नायः । श्व-वृक-शृगाल-वानर-खरोष्ट्र-विड्वराह-काक-कुक्कुट-पञ्चनखोच्छिष्टे १(*) शुद्राणां मत्या स्पर्शं तदहाद्यभुज्जाना स्नात्वा प्रायश्चित्तं चरेत् । यथा प्रथमेऽहि स्पर्शं २(†) द्व्यहम्, द्वितीयेऽहोरात्रम्, तृतीयेन दिनद्वय-कालेन शुद्धेयत् । अत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ प्रत्यास्नायः । चाण्डाल-रजक-रजस्वलादि संस्पृष्टानां मत्या स्पर्शं हीनामेध्यादिमलोच्छिष्टस्पर्शं च तदाद्यहान्यभुज्जानाऽतिक्रम्य प्रथमेऽहि स्पर्शं उपवासः, द्वितीये नक्तम्, तृतीये त्वेकभक्तम्, परतः पञ्चगव्यम्, प्रथमादिदिने भुक्तौ त्रिरात्रोपवासाः, नक्तानि । अमत्या तत्स्पृष्ट ३(‡) स्पर्शने तदहाद्यभुज्जाना कालेन शुद्धेयत् । भुक्तौ

१(*) अथ उच्छिष्टे, 'उच्छिष्ट-सर्गे' इति च पाठः ।

२(†) प्रथमेऽहि 'अहम्' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) अथ तत्स्पृष्ट स्पर्शने, 'तदुच्छिष्ट स्पर्शने च' इति च पाठान्तरम् । अथ प्रकारयो स्पृष्टा-स्पृष्टादि निषेधादिकं संक्रामक रोगादि-निवृत्त्यर्थं बोध्यम् । तद वैयक्ये बहुधा उक्तम् ।

प्रत्याम्नायः । अशक्तौ स्नात्वा तदैवाद्यात् । उच्छिष्टयोः रजस्वल्यो-
रमत्या मिथः स्पर्शं ब्राह्मणी त्रिरात्रं कृच्छ्रेण शुद्धेयत् । शूद्रचपोषिता
दानैः शुद्धेयत् १(*) । अन्यवर्ण स्त्रीणाम् उच्छिष्टानां मत्या मिथः
स्पर्शं यत् प्रायश्चित्तं पूर्वमुक्तं तदेवोच्छिष्टानाममत्यास्पर्शंऽपि मत्यो
च्छिष्टयोः स्पर्शं तत्तद्विशुद्धिं ज्ञेयम् । उच्छिष्टानि द्विजान्नजलानिस्पृष्ट-
वती चेदधस्तनोच्छिष्टेषूपवासं कुर्यात् । २(†) ऊर्ध्वोच्छिष्टस्पर्शने
त्रिरात्रम् । रजःस्वला भुञ्जानोच्छिष्टा च चाण्डालादिस्पृष्टा तदा
हाद्यभूञ्जाना स्नाता प्रथमेऽह्नि स्पर्शं गोमूत्रं यावत् पङ्कजम्, द्वितीये
चतुरात्रम्, तृतीये द्विरात्रम्, चतुर्थे तूपवासं चरेत् । यदि प्रथमा-
दिदिने भुक्तवती तदा कायोत्तरं चान्द्रं चरेत् । उच्छिष्टा रजस्वला
रजकादीन् स्पृष्ट्वा तदहाद्यभुञ्जानैव स्थिता प्रथमादिदिनक्रमेण पञ्च-
रात्राद्यैकदिनहासं कुर्यात् । अत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ त्रिरात्रोत्तरं
व्रतं कार्यम् । श्वादिस्पर्शं तदहाद्यभूक्तैव चतुरात्रादिकं चरेत् ।
प्रथमादिदिने भुक्तौ उपवासोत्तरं त्रिरात्रम् । चण्डालरजस्वलादि
संस्पृष्ट संस्पर्शने तदहाद्यभुक्तैव त्रिरात्रादि चरेत् । प्रथमादिदिने
भुक्तौ प्रत्याम्नायः । सर्व्वज्ञाशक्तौ काञ्चनादि दद्यात् विप्रान् वा
भोजयेत् । अन्यदा (था) तत्संस्क्रुर्यात्, ततः शुद्धा भवेदिति
वाचयेत् । अप्रायत्ये समुपन्ने रजोद्वष्टौ त्वेवम् । सपत्नीं रजस्वलां
स्पृष्टा रजोद्वष्टौ सद्य स्नात्वा शुद्धेत् । असपत्नीं सवर्णां स्पृष्टा
रजोद्वष्टाचैकरात्रं निराहारत्वम् । हीनवर्णं स्पृष्टा रजोद्वष्टा वा
शुद्धेरभुक्तवा पञ्चगव्याशनञ्च कार्यम् । चण्डालादिसूतिकाशवत-
परिचारादिस्पर्शं रजोद्वष्टावा शुद्धेव भुक्तवा पश्चाच्चान्द्रं कार्यम् ।
रजकादिस्पर्शं ३(‡) कायम्, श्वादिस्पर्शं त्रिरात्रम्, अन्यास्पृश्योपहतौ
रजोद्वष्टावुपवासः । अप्रायत्ये समुत्पन्ने रजोद्वष्टौ सर्व्वत्रवालापत्याया
४(०) अभिषेके कृते भुक्तिः स्यात्, पश्चादनशनप्रत्याम्नायः

१(*)

अत पाठः सदिग्धः ।

२(†)

एतावत् प्रकरणं समाप्तिं यावत् रजस्वला शुद्धिं विषये उक्तं, अन्यदार्थं संहितासु निबन्धेषु
चास्ति ।

३(‡)

रजकयन्मकारय नटोवडूर एव च ।

कैवर्त्त-मेद-भिलाय सन्नेतृचाप्यजाः कृताः' इति कृतिः ।

४(०)

शुद्धिः स्वादित्यन्तः पाठः । यालः अपत्यं यस्याः सति ।

इतरस्या आशुद्धेरभोजनम् । भुक्तौ प्रतिभोजनमुपवासः प्रत्याम्नायो वा कार्यः । कुच्छ्रान्द्रादिब्रतस्थायाः स्नाने नैमित्तिके प्राप्तेरजो-
द्वयौ स्नानं ततोऽद्भिः सिक्तगान्ना वल्लं निष्पीड्यान्यद्वस्त्रं धृत्वा ब्रतं
समाचरेत् । जाताशौचे मृताशौचे वा तन्मध्ये वा मध्ये ऋतुदर्शने
स्नात्वा भुञ्जीत, शुद्धोपवासं कुर्यात् । आर्त्तवमध्ये जातमृताशौच-
प्राप्तौ तु स्नात्वा भुञ्जीत । ब्रतस्थ रजस्वलाया रजस्वलाभि-
भाषणे तूपवासाः । रजस्वलां स्पृष्ट्वा भुक्त्वा रजस्वला स्नानकालं
नाश्रीयत् । ब्रतस्थयोः पञ्चगव्यञ्च प्रारब्धे दीर्घव्रते रजोद्वयौ
लोपो नास्ति, ब्रतस्था हविष्यं भुञ्जीत, देवार्चनादिकं कारयेत् ।
शुद्धिकाले त्वस्नात्वा मत्या भोजने चान्द्रं कार्यम् । शेषमभक्ष्य-
भक्षणं प्रायश्चित्ते बद्ध्यामः । रजस्वला त्वज्जनाभ्यञ्जन-स्नान-
प्रवास-दन्तधावन-नखनि क्लृप्तनः-रजःस्पर्श-अस्पृश्य स्पर्श, ताम्बुल-
मधु-मांस-गन्ध-पुष्प-दिवास्वाप-ग्रहनिरीक्षणदिकं वर्जयेत् १(*) ।

इति श्रीविधान पारिजाते स्मृत्यर्थसारोक्तं

रजस्वला-शुद्धि विधानम् ॥

—*—

अथ सुत-विक्रयादौ २(†) ।

—*—

तत्र सुत-कन्या-विक्रये देवगृह-प्रतिश्रयोद्यानाराम-पुष्करिणी-सभा-
प्रपा-धर्मगृहा-पुण्यविक्रये च चान्द्रादिष्वेकं कार्यम् । यद्वा
हैमासिकम् । आपदि तदा कुच्छ्रः । अत्यन्तापदि सान्तपनम् ।
अत्र सुतविक्रये द्विगुणं ज्ञेयम् । एकापत्यः पुत्रविक्रये विधि
निषेवण स्नार्यधःशायी चतुर्थकालाशी वत्सरेण शुद्धेयत् ।
तथा ब्रात्ययाजकोब्रात्योपनेता तदध्यापकोहीनयज्ञ ३(‡) याजकः

१(*)

रजः स्पर्शः इत्यतः गन्धव्यत्ययोऽस्ति । चान्द्रं रजस्वलाया नियमादिकं स्मृत्यन्तरे विद्यते ।

२(†)

‘अपत्यं पुत्रकन्ययोः’ इत्यमरः । अत्र सुतस्य सुतायाश्च विक्रयः बोध्यः ।

‘अस्पृश्य स्पर्शने चैव न स्यादादुष्ण वारिणा’ इति स्मृत्यन्तरे ।

‘तं देशं पतितं मन्त्रे यवान्ते शुक्रा विक्रीयी’ इति मृत्तौ । अत्र शुक्राजसपत्यम् ।

३(‡)

अहीन यज्ञ इत्यर्थः पाठः । हीनयज्ञः—पञ्चमहायज्ञादि गन्धः पारिभाषिकः ।

पुण्यतायानार्थं नियमापालने कृते-स्वस्य तनययोः रोगः पश्चाद् निर्बोद्धस्य पत्यं वत्सपत्यम् ।
सर्वेभ्यः स्वास्थ्यज्ञानञ्च भवेदिति ।

शूद्रान्त्येष्टि कर्मयाजको वेदविप्लवी, तस्करव्यतिरिक्तशरणागत-
तत्यागी, तस्करात्यागी, परहिंसार्थमभिचारी, चामत्या कार्याविपु-
योग्यं कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् । मत्या चेदुद्दालकव्रतं व्रात्य प्रायश्चित्त
प्रकरणोक्तं कुर्यात् १(*) । व्रात्यो नामातिक्रान्तोपनयनः कालः ।
अहीनयज्ञश्च-उद्वाहादि द्वादशाहान्तः ब्राह्मणाद्यन्त्येष्टि कर्मसु
लोभादयाजने कायातिकृच्छ्रं स्वल्पात् तदा कृच्छ्रं तिष्ठ । बह्वभ्यासे
द्विगुणम् । शूद्राद्ययाज्ययाजने त्वमत्या अशक्तौ कृच्छ्रः । मत्या
त्रैमासिकम्, अभ्यासे द्विगुणम् । परिवेदनकादियाजने चैवम् ।
चाण्डालादि-श्रोत्रावकाशेऽनध्याये चाध्ययनं स्वोत्कर्ष हेतोर्यथा
वदधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वया ? इत्येव प्रयोगकरणं
च वेदविप्लवः । तत्रामत्या वेदपाठे चोपवासः, मत्या
त्रिरात्रमभ्यासे कृच्छ्रः, अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रं त्रयम् । (श्रु)स्मृति-
धर्मशास्त्र व्याख्याने तु तदर्द्धम् । नित्यानध्यायाध्यापने यावद-
धीतं तावज्जलेऽधमर्षणं २(†) कुर्यात् स्वाध्यायं जपेच्च । अधमर्षणा-
शक्तौ तावज्जले जपेत् । अत्यशक्तौ स्थले जपेत्, तावदन्य मन्त्रं वा
जपेत् । मत्या प्रत्यनध्याय मुपवासः । अशुद्धावध्ययने चैवम् ।
नैमित्तिकानध्यायाध्ययनेऽप्येवम् । दुर्वोधस्य तदर्द्धम् । काक-कुक्कुट-
मूष-मं-ट्टकाद्यन्तरागमने नक्तम् । गवाश्व-महिषादि पशु-स्त्री-
शूद्राद्यन्तरागमने तूपवासः । मार्जारः-सर्प-नकुल-पञ्चमजात्यादि-
भिरन्तरा गमने त्रिरात्रं त्रिकाल-स्नानञ्च । श्व-वृक-
शृगाल-वानर-रजकाद्यन्तरा गमनेऽध्ययने कृते कायम् । वराहोष्ट्रादि-
चण्डाल-सूतिकोदक्पाशवाद्यन्तरागमने कायत्रयम् । गो नृपण-
कादि ब्रह्मह-नास्तिकाद्यन्तरा गमने त्रैमासिकम् । शश-मेष-श्व-
पाकाद्यन्तरागमने पाण्मासिकम् । गज-गण्ड-सार-व्याघ्र-महापातकि-
कृतघ्नादि गमनेऽध्ययने कृच्छ्रावदं तत्काल मनध्यायश्च । सर्व्वत्र

१(*) प्रायश्चित्तं 'आपस्तम्बयज्ञ सूच-भाष्य, मिताचरा, प्रायश्चित्त सन्दर्भेषु विद्यते ।

२(†) अथ पापम्, मर्षणं नाशः । खाला जलस्थित्वाधमर्षणं अष्टोत्तर सङ्खं सूक्त-जपं
कुर्यात् । अथान्य मन्त्रं गायत्रीं प्रणवं वेति ।

” अथ पञ्चमजातिः,—अन्यजः मृगापक्षि-चर्मकारादयः ।

” चपयक—इत्यत्र भगणज इत्यर्थः पाठः ।

” अथ संहिता जपः,—वेद पाठः । चपयकः,—वीरः नास्तिकश्च ।

मत्या अर्द्धं ज्ञेयम् । अन्तरागमने तदानीमेव स्वाध्याय-विरमण-
प्रायश्चित्तमित्येके ॥

—*—

अथ पितृ-मातृ-गुरूणां वृथात्यागे ।

—*—

कारणेन मत्या त्यागे चान्द्रादिष्वेकं द्वैमासिकं वा संहिताजपोवा ।
सूतत्यागे चान्द्रादिष्वेकं द्वैमासिकं वा । बान्धवत्यागे चैवम् ।
कन्यादूषणे सवर्णानां चान्द्रं त्रैमासिकं वा । असवर्णानां
त्वानुलोभ्येन मासं पयः कायं वा । प्रातिलोभ्ये तु क्षत्रिय-वैश्ययोः
कृच्छ्राद्धम्, अत्यन्ताभ्यासे सवर्णेऽपि कृच्छ्राद्धम्, शुद्रस्य
वधे एवम् ॥

इति पित्रादि वृथा त्यागे संक्षेपोक्तिः ।

—*—

अथ सोमविक्रय्यादि ।

—*—

वृषलीपतिः कौमारे दारत्यागी शुद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता सुरामद्यपो
ब्राह्मणवृत्तिघ्नः कृतघ्नः कूटव्यवहित व्रतलोपेऽन्य व्रतलोपे चात्मार्य-
पाके १(*) मद्यपस्त्रीनिषेवणे च चान्द्रादिष्वेकं त्रैमासिकं वा कुर्यात् ।
अधीतस्वाध्यायत्यागे व्यसनासक्त्या कृते सति ब्रह्महत्यासम्बन्ध-
सञ्छात्वाभ्यासासक्त्या कुटुम्बरक्षाऽसक्त्या वा त्यागे कृते चान्द्रादि-
ष्वेकं त्रैमासिकं वाऽत्यन्तापदि कायं कुर्यात् ॥

—*—

अथान्नित्यागे ।

—*—

तत्र नास्तिक्यादग्नित्यागे मासद्वये कायं कृत्वा पुनः संदधीत ।
मासचतुष्टयत्यागेऽतिकृच्छ्रः, षण्मासादूर्द्धं चान्द्रादिष्वेकम्, सम्बन्ध-
सरादूर्द्धं त्रैमासिकं द्वैमासिकं वा २(†) । आस्यादिनाग्नित्यागे

१(*) 'स केवल मघं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म कारणात्' । इति श्रुतौ ।

२(†) अत्रासत्त्यादिना अग्नि त्यागे, इति पाठान्तरम् ।

तु द्वादशाहातिक्रमे अहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाह-
मुपवासः, सम्बत्सरातिक्रमे मासोपवासोमासं पयोभक्षणं वा
कार्यम् । प्रमादादिनाऽग्नित्यागे आत्रिरात्रात् द्वादश लघुप्राणायामाः,
आपद्भान्नात् चतुर्विंशतिः, आ द्वादशरात्रात् पञ्चाशत्, आविंशति-
रात्रात् शतं प्राणायामाः कार्याः । अत्रिंशद्भान्नादुपवासः, आपष्टि-
रात्रात् आसंवत्सराच्च कायम्, अतःपरं प्रत्यङ्गं कार्यं कार्यम् ।
सर्वत्र यावत्काल महोमी तावद्धोमद्रव्यं दद्यात् । सम्बत्सरादूर्ध्वं
अग्निहोत्रत्यागे तु चान्द्रं कृत्वा पुनरादधीत । द्वियर्पत्यागे चान्द्रं
सोमायनञ्च चान्द्रद्वयं वा कार्यम् । त्रियर्पत्यागे कृच्छ्राङ्गं १(*)
गोदानञ्च कृत्वा पुनरादधीत, तथा स्त्रीजीवने हिंसाजीवने
वश्याद्यऽर्थैर्पञ्चजीवने, हिंसार्थमन्त्रविधाने च २(†) चान्द्रं त्रैमासिकं
वा, दूयत मृगयादिव्यसने चैवम् । अनृतवाक् तस्करोराज-
भृत्योवृत्तारोपणवृत्तिर्गर्दोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी
श्वगणिकः शुद्रोपाध्यायोवृषलीपतिर्भाण्डिकः, श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी
नक्षत्रोपजीवी, चिकित्सकोदेवलकः पुरोहितः कृतघ्नोमद्यपः
कटकारकोऽपत्य-नर-पशुविक्रेता चेदेवमेव, मद्ययोज्यान्नाशने
ब्राह्मण्यमिच्छन्तोद्भयं त्यक्त्वा त्रैमासिकं कुर्युः । बहुकाले तु
द्रव्यं त्यक्त्वा चतुर्थकालाहारास्त्रिकालस्नायिनोऽङ्गं चरित्वा
देवपितृतर्पणं कृत्वा गवाहिकं च दत्वा शुद्ध्येयुः । श्वगणिकः
श्व-गणजीवी । भाण्डिकः-शूर्पादिवाग्यजीवी, वन्दीवा श्ववृत्तिर्नीच
सेवकः । ब्रह्मजीवी मूलेन द्विजकर्मकर्त्ता ३(‡) ॥

—*—

अथात्मविक्रये ।

—*—

शूद्रसेवायाञ्च चान्द्रादिष्वेकं त्रैमासिकं वा । बहुकालं शूद्रसेवि-
नस्तु चतुर्थकाले मितभोजिनस्त्रिकालस्नायिनस्त्रिभिर्वर्षैः शुद्धेण्डुः ।
समुद्रयाने ब्राह्मणन्यास-हरणे सरोपे व्यवहारे भूम्यनृते चैवम् ।

१(*)

अथ कृच्छ्राङ्गम्, अन्यः पाठः ।

२(†)

वश्याद्य, — अभिचारं पट् कर्मणि च । मन्त्रमिति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

अश्वगणिकः, केवलं नक्षत्रगृहक इति च भिन्नः पाठः ।

सारक्ष्यपालकः तन गिधकः तन-क्षय विक्रीयै च ।

हीनसख्ये चान्द्रादिष्वेकं त्रैमासिकं वा कार्यम् । हीनयोनि-निषेवणे-
चैवम् । अहीन-सख्यं भेदयन्नुपोष्य पयो व्रतं पारणं च कुर्यात् ।
तत्रामत्या ब्राह्मणोराजन्यां पूर्वोढां गत्वा कायं कुर्यात् । वैश्यां
पूर्वोढां गत्वा ततः कृच्छ्रम् । शूद्रां पूर्वोढां गत्वा कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
कुर्यात् । राजन्योवैश्यां पूर्वोढां गत्वाऽतिकृच्छ्रम् । वैश्यः शूद्रां
पूर्वोढां गत्वा कायम् । मत्या चेष्वान्द्रादिकं ब्राह्मणादिषु यथा
योग्यं योज्यम् । तथा साधारणस्त्रीगमने पशु-वैश्याभिगमने
च कायम् । आयासे चान्द्रादिष्वेकम् । मत्या कुशतप्तोदकं
सतरात्रं सकृत् पिबेत् । अभ्यासे त्रैमासिकम् । अत्र प्रतिनिमित्त-
नैमित्तिक-प्रायश्चित्तस्यावृत्तिर्नास्ति, किन्त्वमत्या गमनाभ्यासेऽह-
गुणावृद्धिर्मासादवर्त्ताक्, ततोमासद्विगुणा वृद्धिर्यावद्वन्द्वं ततोऽब्दगुणा
वृद्धिर्यावत् पापमेवं समाचरेत् । अमत्या गमनाभ्यासेतु सकृत्कृते
यत् प्रोक्तं त्रिभिर्दिनैस्तत्त्रिगुणमभ्यासात्, पञ्चगुणम् । षण्मासाद्-
दशगुणान्यद्वात् पञ्चदशगुणानि । ततोऽप्येवं प्रकल्प्यम् । प्रोक्तमेव
मुपपातकाभ्यासे ॥ महापातकाभ्यासेतु यत् प्रोक्तं सकृत्कृते तद्द्वितीये
द्विगुणं तृतीये त्रिगुणं । चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति । साधारण
त्तस्त्रीगमनं तदुन्म-प्रभृत्यनुसन्धानेनावच्छिन्नाभ्यासे गुरुतल्प-
व्रतम् १(*) । अनाश्रमीविधूरादि-तत् सम्भवे वत्सरे कायं कृत्वा-
श्रममुपेयात् । द्वितीयेऽब्देऽतिकृच्छ्रम् । तृतीयेऽब्दे कृच्छ्रातिक्रमम् ।
अत ऊर्ध्वं चान्द्रम्, सम्भवे त्वनाश्रमी प्रथमेऽब्दे चान्द्रादिष्वेकम् ।
यद्वा त्रैमासिकम् । तत उर्ध्वं त्रिचतुर्गुणं योज्यम् । तथाऽपर पाक-
रचित्वे सच्छास्त्राभिरतौ आकराधिकारित्वे भार्याविक्रये चान्द्रा-
दिष्वेकं त्रैमासिकं वा कार्यम् । अथासत् प्रतिग्रहे प्रतिग्रहस्यासत्त्वं
परतः स्वतश्च भवति—यथा जाति दुष्ट चाण्डालादेः कर्मदुष्टपतितादेः
कुरुक्षेत्रादिदेशतो ग्रहणादिकालतश्च २(†) । परतः सुरामद्यमहिषी-

१(*)

‘अनाश्रमी न तिष्ठेत् चण्मासमपि द्विजः’ इति कृतिः । स साश्रमीचित्त स योग्य-
विरहितकाली आश्रमीकं कर्मावश्यं कुर्यात् ।

‘अनाश्रमि-तदिति’ अन्वः पाठः । चत्वारः आश्रमाः सत्य-धर्म-वशादि संरक्षणायैव-
वश्यं यास्याः ते युति धूताः ।

॥

‘आकाराधि’ इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

कुरुक्षेत्रादिदेशा-ब्रह्मर्षिदेशाः युति कालाः । अत एव चन्द्रार्थयोर्वयोः ।

मेवी-कृष्णाजिन-काल पुरुष-मृतशय्यादेः स्वतः १(*)। उभय-
प्रतिग्रहेऽपि ब्रह्मचर्यं चरन् गोष्ठे वसन् प्रत्यहं सावित्रीत्रिसहस्रं जपन्
पयोव्रतो मासेन शुद्धेयत् । न्यायवर्त्ति ब्राह्मणादेः सकाशान्निषिद्ध-
मेध्यादि प्रतिग्रहे, पतिनादेः सकाशादन्निषिद्ध भूम्यादि प्रतिग्रहे च चान्द्रं
पवित्रेष्टिर्वा मृगारेष्टिर्वा मित्रविन्देष्टिर्वा २(†) आहिताग्नेरन्यस्य
गायत्रीलक्षजपोवा प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे मासमण्डु वसन् षष्ठकाले
पयोभक्तोमासान्ते विप्रान् सन्तर्ह्य शुद्धेत् । पतितादेः कुरुक्षेत्रादौ
ग्रहणादौ मेध्यादि-प्रतिग्रहेचैवम् । सर्वत्रानुक्तौ-दातृ-देश-काल-
द्रव्येष्व दुष्टेषु द्वादशनिष्कप्रमाणप्रतिग्रहे कायम् । एवं सर्वत्र
द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धि-ह्रासौ कल्प्यौ । दातृ-देश-काल-
द्रव्येष्व-दुष्टेषु द्वादशनिष्कप्रमाणप्रतिग्रहे कायम् । एवं सर्वत्र
द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धि-ह्रासौ कल्प्यौ । दातृ-देश-काल-
द्रव्येष्वन्यतरदोषेतु प्रायश्चित्तस्यैकैकगुणवृद्धिः । मणिवासोगवादी-
नामल्पमूल्यानां प्रतिग्रहे गायत्र्यष्टसहस्रजपः कार्यः । ततोऽल्पेऽल्पः ।
भित्तामात्रपरिग्रहे ३(‡) पुण्यमन्त्रं जपेत् । इदं प्रायश्चित्तं गृहीतं
द्रव्यं त्यक्त्वा कार्यं विद्यमाने द्रव्ये । इत्यस्तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथाभक्ष्यभक्षणम् ।

—*—

तत्र स्वभावदुष्टलशुन-गृजन-कुत्राकविडवराह प्रामेषुवलेषुभेदग्राम्य-
कुक्कुटानाममत्या सकृद्भक्षणे सान्तपनम् । अभ्यासे यति
चान्द्रायणम् । मत्या सकृदपि चान्द्रायणम् । अभ्यासे तु
सुरापान- समवत् । पलाण्ड्वादि समेषूहितभेदेषु लशुनदीर्घपत्र-
पिच्छगन्धमहौषधारण्य-नवतनु-पलाण्डु तालकपरारिकायवनेषु
कुत्राक कोविदारश्लेष्मातक लुद्रश्चेतकन्टकिकीटवृतोक्तवककादौ
चैवम् । मत्याऽभ्यासे तु चान्द्रावृत्तिरत्यन्ताभ्यासे तु सुरा-
पानवत् । एषु बलात्कारभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सन्ततज-

१(०)

अत्रोभयोः स्तः परतः—आत्मपरयोः ।

२(†)

एते पवित्रेष्टि कादयो-व्रता इष्टयः पाप हारकाः श्रुत्युक्ता ज्ञेयाः ।

३(‡)

पुण्यजनक पवित्र विष्णु मन्त्रादिकम् । अघमर्षण सूक्तादि ।

”

अभक्ष्यो गाय्य कुक्कुटः, अभक्ष्यो गाय्य शूकरः । इम भाव्ये पतञ्जलीये ।

”

हरिण इत्यन्यः पाठः ।

लविन्दुपातेनोपवासेन च सह शुद्धिः । सव्यन्न च्छर्हितेषूक्तार्द्धम् ।
गन्ध-वर्ण-रसैर्लशुनादिसमे सान्तपनम् । यति-व्रति-ब्रह्मचारिणां तदा
कृच्छ्रादि, खट्वाख्यपत्तिकुसुम्भवात्ताकूकुम्भशिग्रुभूस्तृणस्वस्थमण्डक-
कृष्णसर्प-तण्डुलीयकनालिका नालिकेरी खट्वाक्ष-शाक-कलिकोपोदकी
मूलादिकुम्भीशाकालाबुपु, आरण्यकण्टकिकुसुम्भरक्ताशिग्रुकेतुलावशण-
शाल्मलेषु चान्येषु, कटुदुर्गन्धविशेषकमूलफलादिषु, ब्रश्चनोद्भवेषु,
लोहितवृक्षनिर्ध्यासादिषु रेतोविण्मूत्रेषु करमथितदधिषु वहिर्व्वेदि-
पशुचरुपुरोडाशेषु च भक्षणं सकृत्, अमत्या चेदुपवासः । आघृत्तिर-
भ्यासे, मत्या त्रिरात्रम्, अभ्यासे कायम् । अत्यन्ताभ्यासेऽ-
तिकृच्छन्तदा कृच्छः, पुनरुपनयनञ्च, अन्यथा पतेत् । भीत्या-
त्वमत्या सकृद्भक्षणे चान्द्रं विप्रस्याभ्यासे चावृत्तिः, अत्यन्ता-
भ्यासे पतनम् १(१) । शैव-सौर-गाणपत्य-निर्म्माल्य-नैवेद्यभक्षणे-
चान्द्रम्, मत्याभ्यासे पतनम् । इदं भोजनप्रकरणोक्तमपि सङ्क-
लनयचोक्तमिति न पुनरुक्तिरित्यवधेयम् । एवमन्यत्रापि ॥

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ जातिदुष्टेष्वित्यादि ।

—*—

सन्दिनीयमसुस्यन्दिन्यनिर्द्देशामेभ्यसेविकावत्सगवामनिर्द्देशाज्जा महि-
ष्योरेकशफानां महिषीवर्जितारण्यमृगाणामजावर्जितसर्वाद्विस्त-
नीनाञ्च क्षीरपाने दधितत् सम्भववर्जितं सर्वशुक्लेषु चामत्यो-
पवासोमत्या त्रिरात्रम् । अवि-खरोद्ग-नर-विड्राह-श्वापद-
क्षीरेष्वमत्या सान्तपनं, मत्या तत्कृच्छः, अभ्यासे चान्द्रं पुनरुप-
नयनञ्च । पुरुषनेतु वपन-मेखला-दण्ड-भैक्ष्यव्रतानि निवर्त्तन्ते ।
अभ्यन्ताभ्यासे पतनं ब्रह्मचायर्चादेः कृच्छस्तप्तकृच्छो वा । शुक्लेषु
सविकारंदधि भोज्यम्, त्रिस्तन्येष्वजमारण्येषु माहिषञ्च भोज्यम् ।

१(१)

अत्र सौरादीनां वैध निवेदित देव नैवेद्य भक्षणे दीपः साम्प्रदायिकः नतु शास्त्रीकः ।
परमेशोपासकास्तै पञ्चोपासकास्तुल्याः आर्याः ।

क्षत्रियादेः कपिलाक्षीरादिके सर्वानिपिद्ध क्षीरविकारेषु चामत्या
 द्विरात्रं मत्याप्ररात्रम्, द्विगुणम् । विडवराहग्रामकुक्कुटसमान-
 जातीयव्यतिरिक्तपशुपक्षिमांसभक्षणं, अजा महिष-मृगार्णा मृलोष्ठ-
 केश-नख-कोट-पतङ्ग-कृमि-जलचरास्थिरक्त-मत्स्यास्थिभक्षणे रक्त-
 वमने चामत्योपवासः, मत्या त्रिरात्रम् । मांसभाण्डपक्वाभाशने
 कुशपकपयस्त्रयहं व्रतिनः केशादौ मुखे प्रविष्टे घृतं वा ब्राह्मीरसं
 वा पिबेत् । भोजनकालेऽन्ने मत्तिकाकेशादि-दूषितेऽनन्तरमप
 उपस्पृशेत्, तच्चात्रं भस्मना वा मृदा वाऽम्बुना वा स्पर्शयेत् ।
 अस्थ्ना दूषितेऽन्ने स्नानं घृतप्राशनञ्च । दन्तपाते चैवम् । रक्तादि-
 दृष्टौ तूपवासोमुखे दृष्टौ त्रिरात्रं, भक्ष्ये ब्राह्मीरसो जले कुशोदकं
 देयम् । सर्प-सरीसृप-मूषक-माज्जर-कृकलास-कर्कट-नकुल-मण्डूक-
 शृङ्गि-मयूर-कव्याद-नर-वानर-कपि-श्व-गोमायु-वृक-दंष्ट्रि-पञ्चनख-
 सिंह-व्याघ्र-श्वापद-गजाश्वोष्ट्र-खरैकशफानामुभयतोदन्तानां, काकबला-
 कादिभास-गृध्र-जाल पाद-चक्र विष्टि १(*) पुण्डरीक कपिञ्जल पशु-
 पाद कुक्कुटाश्र माचरू-हंस-प्लव चक्रवाक-कारण्डव चटक कपोत-
 पारावत पाण्डुक शारिका सारस टिट्ठिभोलूक कङ्क-रक्तपाद-तित्तिर
 कोकिल सहलि कुट चाल सकुल विड्क-कौञ्च श्येन खञ्जरीट चाप
 दार्वाघाटभूलिं सरागुहादीनां मत्स्यादीनां च मांसादीनां सौनस्थान
 गतानाञ्च सुष्क मांसानाञ्च तेषां विण्मूत्रशुकरक्त-वसामज्जानां
 च तदुच्छिष्टानाञ्च भक्षणे कायम्, अभ्यासे महासातपनम्,
 मत्या तप्तकृच्छ्रः, अभ्यासे चान्द्रम्, अमत्याभ्यासे पतनम् । तेषां
 कर्णविट् प्रभृति मलषट्क भक्षणेऽद्धं कल्प्यम् । ब्रह्मचार्यादिर्मधु
 मांस भक्षणेऽधिकं त्रिरात्रं कार्यं वा पुनरुपनयनं, ततो व्रतयापन
 गोमूत्रादि मेघ्यं, अजास्वानां मुखमुच्छिष्टम् ॥

—*—

अथा शुचि संस्पृष्टान्न भक्षणे ।

—*—

तत्रोच्छिष्ट भक्षणे तावत् श्व-काक-पक्षि-श्वापदास्तु—विडाल-
 नकुलोच्छिष्टे भूयस्यन्ने रसे च जग्धेऽमत्या चेद्ब्राह्मी सुवर्चलामेक-

रात्रं पिवेत्, मत्या चेत्त्रिरात्रम्, अल्पद्रव्ये च गव्यं पिवेत् ।
अभ्यासेऽत्याभ्यासे च पक्षं यावकवतम् । वृत्तस्य ब्रह्म क्षत्र-वैश्य
शुद्धोच्छिष्टे तु ब्राह्मण एक-त्रि-पञ्च-सप्त रात्राणि क्रमात्—पञ्चगव्यं
पिवेत् । अभ्यासे त्वेषामावृत्तिः, मत्या भोजने तान्येव शुद्धोप
वासानि कुर्यात् । मत्याचैक कायाति कृच्छ्रं तत्कृच्छ्र-
चान्द्राणि ; क्षत्रादौ पादं पादं हासयेत् । भाण्डस्थेऽन्नादौ केश-
पिपीलिकामध्यसेवि-कीटैरुग्रहते तावन्मात्रमुद्धृत्य मृदुभस्मताम्र-
वैदूर्यहिरण्यरजतादिभिर्गोवालदुर्भयुक्तेन वारिणा शेषं प्रोक्षयेत्,
हस्तस्थमेवम्भूतं त्यजेत् । मुखस्थं चेन्निष्टीव्य घृतं प्राश्नीयात् ।
मनुष्यरंतोविन्मूत्रभक्षणे वर्णा स्तत्कृच्छ्रातिकृच्छ्रकायत्रिरात्राणि
कुर्युः । मत्या चान्द्रतत्कृच्छ्रातिकृच्छ्रकायानि कृत्वा पुन-
रुपनयेयाः । अलेह्यापेयत्वं, चाण्डालाद्यन्त्यान्नभक्षणे चैवम् ।
चाण्डालः श्वपचः क्षत्रा सूती वैदेहको मागध इत्याद्या अन्त्याः १(१) ।
अन्त्यानां भुक्तशेषं भुक्त्वा वर्णाश्चान्द्रं कायं तदर्द्धपादं क्रमात्कुर्युः ।
अन्त्यानामुच्छिष्टभक्षणे तु चाद्रं महासान्तपनं पद्मात्रं त्रिरात्रञ्च
कुर्युः । अत्यन्ताभ्यासे द्विगुणम् । निरन्तराभ्यासे पतनम् ।
आमान्न ग्रहणे त्वर्द्धम् । तदुच्छिष्टभोजने द्विगुणम् । सहभोजने
त्रिगुणम् । मत्याऽभ्यासे पतनम् । दीपोच्छिष्टं तैलं रात्रौ रथ्याहृत-
भोक्ष्यांगावशिष्टञ्च च भुक्त्वा नक्तं चरेत् । पीतावशिष्टमुखनिर्गतपाने
सत्यभ्यासे चान्द्रं पराकं वा कुर्यात् । पीतावशिष्टमात्राम्बुपाने
वामहस्तेन च पाने तदर्द्धम् ॥

—*—

अथाशुचिद्रव्यसंसृष्टभक्षणे ।

—*—

तत्र केशकीटाद्यवपन्ने २(†) नीलीलाक्षाव्य स्थवर्म्मरक्तमांसवसा-
मज्जासृक् शुक्रविन्मूत्रसृष्टे महापातक्यवेक्षिते दुष्ट पशुयुच्छिष्टे विड्व-

१(१)

‘रजक शर्मकरय मटो वडुर एवच ।

कैवचः मेधो भिन्नय सतेते चान्यजाः स्युः ताः’ इति स्यात्करे पृथगुक्तम् ।

२(†)

तत्तु विजात्यनुपनीत-वालानां विषये विधानम् ।

”

अलेह्यापेयत्वं चाण्डालाद्यन्नमिति वा पाठः ।

राहाद्युच्छिष्टे गवाघ्राते शुक्ते पथ्यूपिते वृथापक्के देवपित्रार्थान्नहोमार्थं-
हविःपु चामत्या, भक्षणे उपवासः पञ्चगव्यञ्च । सर्वत्र मत्या चेत्
पादकृच्छ्रः, अज्ञातजात्यस्थ्यादिदूषिते तदर्द्धम् । कर्णविडादिमल-
पटके चान्द्रम् । पतदत्यसंसर्गे ज्ञेयम् । महासंसर्गे तु द्विगुणम् ।
दूषितरसज्ञाने तत्कृच्छ्रः । सर्वत्रापि पुनः संस्कारश्च ।
संसर्ग-दुष्टवत्-क्रिया दुष्टे च चण्डालाद्यन्त्यजसूतिका-रजस्वला-पतित-
शव तद्वाहक पण्ड देवलकविष्टाग्र १(*) पुनः सन्त्यक्तवाऽन्तर्वाह्य
मुखलेपान् प्रक्षाल्य स्नायात् । किञ्चिन्मात्रनिगिरणेऽष्टोत्तरशत-
गायत्रीजपः । तद् ग्रासभोजनेतु पक्षिण्युपवासः । समस्तभोजने
त्रिरात्रम् । जलपानेऽर्द्धम्, श्वादिष्व्वाचमनम् । भुक्तास्नात्वाऽष्ट-
शतं जपः २(†) उपवासो वा । चण्डालाद्युच्छिष्टस्पृष्टे कांस्य
पात्रे भोजने कृच्छ्रः । मृन्मयेऽतिकृच्छ्रः । रजकाद्युच्छिष्टिस्पृष्टकां-
स्यादौ तदर्द्धम् । चण्डालादिसंस्पृष्टान्नभोजने त्रिरात्रम् ।
चण्डालादिद्रष्टान्नभक्षणं-तूपवासः पञ्चगव्यञ्च । चण्डालादिहस्तभोजने
चतुर्गुणम् । चण्डालादिहस्तनिर्मुक्ताम्बुपाने तूपवासः । तत्
स्पृष्टजले तदर्द्धम् । भुक्तोच्छिष्टश्चण्डालादीन् द्रष्टा त्रिरात्रम् ।
चण्डालादिर्यस्य गृहेत्वज्ञातस्तिष्ठति तस्यान्नममत्या भुक्तवा कार्यं चरेत् ;
मत्या पराकम् । चण्डालादिस्व (स्वी)कृततीर्थतडागादिष्वमत्यापयो
भुक्तोच्छिष्टश्चण्डालादिस्पर्शकायम् । यद्वा गायत्र्यष्टसहस्रं, द्वुप-
दाशतं वा जप्त्वा त्रिरात्रान्ते च गव्यं पिबेत् ३(†) । आमभक्ष्योच्छिष्टे
पादम्, अधस्तनोच्छिष्टचण्डालादिस्पृष्टः पादम् । चण्डालादि-
स्पृष्टमूत्राद्युच्छिष्टे त्रिरात्रम्, उपोष्य जातवेदसं वा जपेत् । अमत्या-
शक्तस्याप्युपवासः । भोजने पट्टात्रम् । आमभक्षे त्रिरात्रं प्राणायाम-
शतं वा । रजकादिविषयेतु चाण्डालाद्युक्ताद्धं ज्ञेयम् । उच्छिष्ट-
श्वादिस्पृष्टाग्नेध्यादि स्पृष्टवोपोष्य पोष्य पञ्चगव्यं पिबेत् ।
रजस्वला सूतिकाऽमेध्यपतित—चाण्डालपुत्कसावधूतकरण्डहस्त-
कुणि-कुष्ठि कुनखिश्वावदन्ताद्यस्पृश्यस्पृष्टोमत्या भुक्त्वा कायम्,

- १(०) द्युत्पन्ने, सप्तमे, संमित्रे इत्येतानि पाठान्तराणि । अथपन्ने,—समाक्रान्ते इति । अत्र
जपः गायत्र्या बोध्यः । 'दशभिर्जन्मजनितं शतैर्न च पुराकृतम्' । त्रियुगन्तु सङ्क्षेप
गायत्रीहन्ति पातकम्' । इति सूक्तो तत्रजप फलसुक्तम् ।
२(†) प्रविष्टाद्यः, विष्टाद्ये प्रविश्य, इति च ।
३(†) 'द्वुपदादिव सुमुचानः' इत्यादि मन्त्रं जपेत् ।

अमत्याऽर्द्धम् । अशक्त एषु केशकीटाद्यपक्षेषु कुशाज्यशङ्ख-
पुष्पादिकपायं ब्राह्मसुर्वच्चर्ला वा पिवेत् । शुद्धेणसहामेघ्य-
सेवि-कीटोपहते च भुञ्जानः शुद्धस्पर्शं चाहरेकपङ्क्तौ वा भुञ्जानेषु
यत्रोच्छिष्टं वा प्रयच्छेदाचामेद्रा कुतसित्वा १(*) वा यत्रान्नं दद्यादु-
च्छिष्टपङ्क्तौ वा तत्र भुक्त्योपवासं पञ्चगव्यञ्च कुर्यात् । मत्या
सान्तपनम् । वामहस्तनिम्मुक्तपात्राश्रभुक्तौ वैकपङ्क्तावेकस्मिन्नु-
त्थिते पश्चाद्भुक्तौ वा सान्तपनम् । अगतौ मर्यादाकरणे न दोषः ।
मृतपञ्चनखखरविड्वराहादिशवयुक्तकूपादौ विमूत्रादिभिरत्यन्तोप-
हतोदपाने स्नाने च वर्णास्त्रिद्वयेकीपवासनक्तादिकुर्युः पञ्च-
गव्याशनञ्च । तत्रैव क्लिन्न भिन्नशवयुक्ताम्बुयाने तु मत्या कृच्छम् ।
तादृग्मानुष शवयुक्ते तु मत्या चान्द्रायणम् । चण्डालादि-
सम्बन्धि-कूपाद्यल्पजलाशयेषु जलपाने स्नाने तद्भाण्डस्थ
जलविषये वा मत्या वर्णा महासान्तपनं कार्यं तदूर्ध्वं पादं
कमाचरेयुः । अमत्या तत्तदूर्ध्वम् । अशक्तः पञ्चगव्यं पिवेत् ।
महाजलाशये न दोषः । हृदपुष्करिण्यादिषु २(†) जानुद्वनेषु न
दोषः । ततोऽधस्तनेषु अमत्या नक्तम् मत्योपवासं विप्रः कुर्यात् ।
अन्ये नक्तादि कुर्युः । रजकाद्यन्त्यजकूपतद्भाण्डस्थाम्बुपयोद-
धियाने त्वमत्या द्विजा ब्रह्मकृच्छेन त्रिद्वयेकीपसान् कुर्युः ।
उपवासाशक्त्या दानञ्च मत्या द्विगुणम् । अन्त्यजैः खानितचापीकूप-
तद्भागादिष्वल्पेषु स्नाने पाने चोपवासः, मत्याऽभ्यासे कायम्,
मध्यमेषु पञ्चगव्यम्, महत्सु स्नानं वा न दोषः । पपास्थमरण्ये
सेरेयद्रोण्यां जलकोशं विनिःसृत्य पीत्वा पञ्चगव्येनाशक्तः
शुद्ध्येत्, शक्त उपवासेन ॥

१(*)

सुवर्चला, मण्डुकपर्ण, अतसी, तिक्तब्राह्मी वेति ।

अथ पुनर्जला, पुनर्जलेतिचाव्यः पाठः ।

॥

कुर्यात्,—पञ्चगव्यं संशोध्य खालः पिवेत् ।

‘पञ्चगव्यं मिदं प्रोक्तं महापातक नाशनम्’ इति स्मृतिः ।

२(†)

जानुपरिमितं जलं जानुद्वयम् ।

अथ परिमिताद्यै दघ्नच् प्रत्ययः ।

॥

अथ सेन पातं वारि प्रभृतेः द्रोणिका इति ।

॥

विचन द्रोण्यामित्यत्र पाठः ।

अथ भावदुष्टभक्षणम् ।

—*—

तत्र निजवर्णादिरहितं भावदुष्टं वा दुष्टभोजने भावदुष्टभोजने च मत्या त्रिरात्रम्, अमत्याऽर्द्धम्, कर्हने घृतप्राशने भक्ष्याभक्ष्यशङ्कितभक्षणं त्वत्तारलवणेरुक्षां ब्राह्मीं सुवर्चलां पिवेत् । त्रिरात्रं सम्बत्सरस्य द्वीन् द्वावेकं या कृच्छ्रं चरेत् । शङ्कायां विज्ञाने तादृशिगुणं द्विजश्चरेत् ॥

—*—

अथ कालदुष्टभक्षणम् ।

—*—

तत्र कालदुष्टं पर्यूपित-शुक्कानिर्दृशाहगीक्षोरादि, तस्यामत्याभक्षणं उपवासः, मत्या त्रिरात्रं यावकव्रतम् । यव-गोधूम-पयोदधिपिष्ट-विकारस्नेहपक्वान्न-मांसादौ न दोषः । शृङ्गास्थिदन्तजैः पात्रैः कन्द-शालूक-शुक्ति-कपर्दकैश्चाभ्यु पीत्या नवोदकञ्च स्वकाले व्यवहारा-द्वर्वाक् एकादशाहाद्वर्वाक् च पीत्या पञ्चगव्यं पिवेत् । मत्योप-वासम्, संग्रहभोजने नवश्राद्धे च ग्रामयाजकान्नादौ च चान्द्रम् । ग्रहणनिमित्तनिषेधकाले सन्धिकाले चातिप्रातरतिसायमित्यादौ काले च धाना-दधि-शक्त्तूनां रात्रौ तिलसम्बद्धान्नस्य च भोजने स्नाने चैवमादिष्वत्रादिष्टप्रायश्चित्तेषु च प्राणायामशतं मत्योपवासं चरेत् ॥

—०—

अथ गुण दुष्टशुक्तादि भक्षणम् ।

—*—

तत्र गुण दुष्टशुक्तादिकषायादि सन्धिन्यान्यमेव्यान्यमत्या नीत्वा भुक्त्वा चोपवसेत्, मत्या त्रिरात्रं यावकम् । आमलकादिफलयुक्त-कज्जिकायां न दोषः, अमिधारणे च तद्ब्रतस्यारविलयनं पिण्याक-मथितादिष्वन्नं विकारेषु मत्या त्रिरात्रं यावकममत्यार्द्धित्वा घृतं १(*) पिवेत् । प्राक् पञ्चनखेभ्यः प्राणिष्वेवम् । वैश्यदेवादिरहितान्न भोजने वृथा कृसरसंयाव पायसापूपशङ्कुलीमधुमांसानां च भुक्तौ-त्वमत्योपवासोमत्या त्रिरात्रं कार्यं वा कार्यम् । शुद्रभाजनाभिन्न-

(भाण्डेन) भाण्डे १(*) भुक्त्वा तूपवासः पञ्चगव्यञ्च, मत्स्या
त्रिरात्रम् , भिन्नकांस्ये कायं त्रिरात्रं वा । भिन्नभाण्डे पञ्चभोजने
पञ्चगव्यं ब्राह्मीं घृतं वा पिवेत् । वटाश्वत्थ-कुम्भी-तिन्दुक-
कोविदारक देवपत्रेषु भुक्त्वा चान्द्रम् । लता-पलाश-पद्मपत्रेषु गृही
भुक्त्वा चान्द्रं कृत्वा शुद्धे चत् । ब्रह्मचारी वनस्थोयतिश्च भुक्त्वा
चान्द्रायण फलं लभते ॥

—*—

अथ हस्तदानादिक्रिया दुष्टभोजने ।

—*—

मत्स्योपवासः । पञ्चगव्यञ्च ।
आसनारूढपादोवा बल्लाद्धं प्रावृतोऽपि वा ।
मुखेन ध्यामितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

—*—

अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तच्च तत्र वित्तिप्योक्तमपि बुद्धचारोहार्थं संप्रति संगृह्योच्यते । ततीनव्य
मिश्रपुराणभेदाच्छ्राद्धानि त्रिविधानि । तत्रान्तर्द्देशाहे चैकादशाहे च
क्रियमाणानि नवानि । तदूर्द्धमावर्षात् क्रियमाणानि मिश्राणि ।
तदूर्द्धं पुराणानि । तत्रापदि सूतकसम्बन्धेषु नवश्राद्धेषु भोजने
कायम् , एकादशा हैकोद्विष्टेकायं पादोनकायञ्च । कार्य्यदोषगौरवात् ,
द्वादशाहे वोनमासे पादोनं कार्य्यमेव , त्रिपक्षे द्वे मासिके
वोनपाणमासिके वोनाब्दे चार्द्धकृच्छ्रम् । त्रिमासाद्यम्भोत्तान्तेषु
सपिण्डने चाब्दिके चोपवासं पादकृच्छ्रं वा प्रत्यब्दं पुराणे च नक्ते
कुर्यात् । गुरुविषये द्रव्यार्थं नवश्राद्धभोजनेतु त्रिरात्रम् ।
द्वादशाहादौ द्विरात्रं त्रिमासादावुपवासं , नक्तं पञ्चगव्यं वा प्रत्यब्दे
चान्यत्पुराणे च वटप्राणायामांश्चरेत् ।

- १ *) अथ 'यद्र भाजन भिन्न भाण्डेन भाण्डे भुक्त्वा' इति च पाठः । 'सूतक सम्बन्धिषु' इति
पाठः नरम् ।
" 'आमं यद्रस्य पक्वान्नं पक्कं सुखिष्टं सुच्यते' इति स्मृतिः ।
" प्रायुक्त—'ब्राह्मो मण्डुकपर्णो' स्यात् । 'वयः संस्थापणी ब्राह्मो मेधायुः स्मृतिवर्द्धनो'
इति च ।

अत्रैव निस्पृह भोक्तुर्जपशीलिनो वा तत्तदर्थम् । क्षत्रियादिश्राद्ध-
भोजनेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि पूर्वोक्तानि क्रमात् कार्याणि । अनापदि
तु नवश्राद्धे चान्द्रम् । आद्यमासि चान्द्रं पराकञ्च । द्वादशाहादौ
कायमेव । द्विमासादौ पादोनम् । त्रिमासाद्यध्वान्तेषु सपिण्डे च
त्रिरात्रम् । अर्द्धं कायं वा । आश्विके पादकायम् । प्रत्याश्विके
तूपवासः । क्षत्रियनवश्राद्धेषु चान्द्रम् । आमासिके १(*) चान्द्रं
पराकञ्च । द्वादशादौ पराकमेव । द्विमासत्रिपक्षादौ सान्तपनम् ।
त्रिमासादौ कायम् । आश्विके पादकायम् । आद्यमासिके
प्रत्याश्विके त्वद्धं पुराणे पादम् । वैश्यश्राद्धे त्वेतान्येव व्रतानि
श्राद्धानि । शूद्रश्राद्धे द्विगुणानि । यद्वा नवश्राद्धे चान्द्रद्वयम् ।
आद्यमासिके च चान्द्रद्वयम् । सार्द्धं चान्द्रञ्च । द्वादशाहादौ
सार्द्धं चान्द्रमेव । द्विमासत्रिपक्षादौ चान्द्रं त्रिमासादौ पराकम् ।
अध्वे महासान्तपनम् , प्रत्यध्वे सान्तपनम् ॥

—*—

अथ चण्डालोदकस्नानादि-विषये ।

—*—

ब्राह्मणापसद-पशु-दंष्ट्रि २(†) वैद्युतप्रपतन विषोद्वन्धनानाशकैर्मृतानां
पापिनां स्तेनपतिताद्यभोज्यान्नानां च श्राद्धेषु नव श्राद्धे चान्द्रम् ।
आद्यमासिके चान्द्रं पराकञ्च । द्वादशाहादौ पराक एव ।
द्विमासत्रिपक्षादौ अतिकृच्छ्रम् । त्रिमासादौ कायः । आश्विके
पादः । प्रत्याश्विके तूपवासः । सम्यग्विषयेऽपि द्रव्यार्थं
भोजने चैवम् । अपाङ्क्तेयानामेकादशाहश्राद्धे शिशुचान्द्रम् ,
यतिर्ब्रह्मचारी सूतकान्ननव श्राद्धमासिकादौ भुक्तवोक्तं कृत्वाऽधिकं
त्रिरात्रं वोपवासं त्रिः प्राणायामान् घृतप्राशनञ्च कृत्वा
व्रतशेषं समापयेत् । अनापदितु कायं त्रिरात्रमेकरात्रमुपवास-
प्राणायामाः पञ्चगव्य प्राशनञ्चाधिकं महारुच्छञ्च समाचरेत्

१(*)

अत्र आमासिके इत्यन्वः पाठः ।

२(†)

त्र्यम्नापः इति भिन्नः पाठः । पतन् पुनरुक्तमपि दुहित्वं संकीर्तयम् ।

”

केषाञ्चिन्मते चण्डालान्मयोरैकसादनादर्थः ।

हेम श्राद्धे त्रिरात्रं कायञ्च । साङ्गल्लिक श्राद्धे त्रिरात्रमुपवासञ्च ।
 देवात् सूतकव्यवहितेषु ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रश्राद्धेष्वेकोद्विष्टेषु
 कच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणद्वादशाहादिषु प्रायश्चित्तेषु पादं हासयेत् ।
 अतिव्यवहितेषु तु त्रिरात्रादिकम् । गुरुविषये तूपवासनक्तपट्
 त्रिप्राणायामाः अनापदि द्विगुणम् १(*) । सर्वत्रापि श्रोत्रियपुराणेषु
 नक्तप्रायश्चित्तेषु च गायत्र्या दश कृत्योऽपः पीत्वा शुद्ध्यति । ततः
 सन्ध्योपासनं होमञ्च यथोचितं कुर्यात् । निर्वृत्ते चूडाहोमे
 प्राङ्नामकरणाच्च जातकर्मणि चाङ्गश्राद्धे सूतके च नाम श्राद्धे
 चूडाहोमान्ते चौल श्राद्धे सीमन्ते सोमं चाधान-
 ब्रह्मोदने च मत्या चापदि भुक्त्वा सान्तपनम् । मत्याऽनापदि
 चान्द्रम् । अन्येषु संस्कारेषु तूपशस्तोनिर्दिष्टः आपदि स्त्रिरात्र-
 ज्ञानापदि । अन्यदत्ता कन्यामन्वस्मै पुनर्दत्ता सा पुनर्भूः । असंस्थिते
 पूर्वगर्भे प्रसूते द्वितीयगर्भे संस्कारो वस्याः सा पुनरेताः ।
 षोडशाब्दान्तात् पश्चादेव या गर्भिणी सा रेतोधाः । भर्तृशासनो-
 लुङ्घिनी २(†) कामचारिणी । आसां गर्भेषु पूर्ववत् सान्तपनं
 चान्द्रं वा सर्वस्त्रीप्रथमगर्भेषु भुक्त्वा पूर्ववत् सान्तपनं चान्द्रं वा
 कार्यम् ॥

—*—

अथ परिग्रहाशुचिदुष्टभोजने ।

—*—

तत्राश्रोत्रियकृते यज्ञे ग्रामयायकादिहुते वा क्लीबहुते स्त्रीहुते वाक्त्र-
 भोजने राजपुरोहित-राजभृत्यवैश्वमशूद्राणां क्लीवाजाविक्रमाहिष-
 हास्थिनक-भूमिपालानां स्तेनगायनतप्त-वार्द्धषिक-दावस्थितानां कर्तव्यं-

१(०)

अथ 'सर्वत्रापि' इत्यर्थः पाठः ।

२(†)

अथ काशीना, सहीदा, पुनर्भूः, पुनरेताः, रेतोधाः, कामचारिणी प्रधत्तीनां पृथग्-
 निर्दिष्टः प्रसङ्गादुक्तः ।

„

अथ किराट प्रजितानाम्, इति पाठान्तरम् ।

„

हासनिःकः इत्यर्थः पाठः । अथ सांवत्सरिकः नचचक्षकः न तु शास्त्रज्ञः ज्योतिरिन् ।

वार्धक-राजामिशस्त पुंश्चली दाम्भिकवैद्य-वैद्यकुलिमत्-सांवत्सारि-
काणां मत्तकुड्मातुरगण-गणिकानां चक्रशस्त्रमृगजीविनां क्रूरोच्छिष्ट-
भोज्यप्रपतित-पिशुनानां शैलूषतन्तुवाय-किरातव्रजितानां ब्रात्य-
कामुक घोष-तरुवाजि-जीविकानां घृतक्षीरतिललवणगुडविक्रयिणा
मग्निद-नित्यरोगिणां घाण्टिक-विष-शस्त्रकार-विप्रगोदेवविस्तिघ्नानां
वैणैय पाक्षिक-वेश्यापाषण्डिजीविसूतादिप्रतिलोमजानां कर्म्मारकृत-
घ्नानां पुण्यसोमकर्म्मात्म-शस्त्रविक्रयिणां १(*) विषद्वेष्टि-रङ्गावतारि-सु-
यर्णकारानृतीनाम्, शौण्डिक वस्त्रनिर्णेजनकवेणुश्ववतां कूटनटनर्त्तक-
वृषलीतत्पतीनां, नृशंसगृहोपपतिकोऽनार्षकम-स्त्रीजितकितवानां
शूद्राध्यापक-याजकापुत्राधर्म्मापतिस्त्रीणां ग्रामयाजि-वृषलवणिक्काण्ड
पृष्ठ-सेवकानां, पर्याहितपरीष्ट-परिविस्ति-परिविदिदानानां, पुनर्भूजाग्ने-
दिधिषूपति-तक्तैल-वध-जीविनां-भगवृत्ति पाश्वरक्षि समुद्रतारक-
हीनाङ्गातिरिक्ताङ्गानां, मातृपितृसुतगुर्वाग्नित्यागिनां, कूटकमानकूटक-
सुतकन्यास्त्रीविक्रयिणां, सीसकार-गोघालोहकार-योनि-सङ्करकारका-
श्रमभेदक-सूचक-ब्रह्मचारिणां, कुण्डाशि-वीरह-गुरुगुप्तिकृद्दागागार-
दाहि पशुजीविनाम्, सैनिकपाणविक-कुलालविक-कर्म्मणां, तस्कर-
वृथाश्रमिवृथाहोतृणामित्यादि-पापिनाममार्गे तिष्ठतां भिक्षावृत्तीनाम्,
अकृतनिस्कृतीनां मन्त्रभोजने दानप्रतिग्रहे याजने च चान्द्रं कार्यम् ॥
कुनखि-कृष्ण-दन्त-कुष्ठि-ब्राह्मणान्नद शूद्र-शूद्रान्नद-ब्राह्मणानामभोज्या-
नाम्, सत्रे सोमे एकादशाहश्राद्धे दुष्टान्न दुष्टावधुष्ट-दुष्ट विदुषां
जुगुप्सित—महा पाप्यवेक्षितशुना स्पृष्ट उदक्यास्पृष्ट-गवाघ्रात पक्ष्य-
बलीढमन्त्रमसत्कृतं बहुयाचितं सरोव सविस्मयान्नञ्च पादस्पृष्ट-
मवज्ञातमनर्चितं पर्यायान्नं च स्त्र्याशूद्रोच्छिष्टं वृथामांसं जात मृत
सूतक सूतिका-प्रेतान्नं चातुष्टिकरञ्चाभ्यतमस्यान्नं भुक्त्वा दत्त्वा वा
रेतोविण्मूत्राणि भक्षयित्वा वाहमत्या त्रिरात्रम्, अभ्यासे
कृच्छ्रः, मत्यातिकृच्छ्रः, मत्याऽभ्यासे तदा कृच्छ्रः कार्यः । ब्रह्म-
चार्यादेस्तु कायाति तदा कृच्छ्र चान्द्राणि पुनः संस्कारश्च । यद्वा
त्रिषण्णव-द्वादश-रात्राणि पयसावर्त्तनम्, अभ्यासे चान्द्रम्, अत्यन्ता-

भ्यासे चान्द्रवृद्धिः । आपद्येकद्वित्रिचतुरूपवासाः । अत्यन्तापदि
त्रिपण्णव द्वादश प्राणायामाः । आमेषु स्नानम् । विप्रान्ते एक-
भक्तम् । अनाचारे दुराचारे च नक्तम् । अब्राह्मणवधे स्नानमष्ट-
शतजपश्च । गुर्वाचार्याग्नि-धर्मशास्त्र-गो-ब्राह्मणद्वेषिणोऽन्नभोजने
शाखा १(*) रण्डान्नभोजने चैवं तिरात्रम्, पुंश्चल्यभिशस्तम्लेच्छ-
चण्डालदस्युभिर्वलादु दासी कृतानाम्, गवादि हिंसकैतदुच्छिष्ट मार्जने
भोजने च खरोष्ट्रविड्यराहभक्षणं तत् २(†) स्त्रीभिः संगमे भोजने च
मासोषितद्विजस्य कायम् । आहिताग्नेश्चान्द्रं पराको वा, सम्बत्-
सरोषितस्य चान्द्रं पराकश्च ॥

—*—

अथ जात मृताशौचान्न भोजने ।

—*—

तत्र द्विजाशौचे सर्व्ववर्णनामुपवासः । विप्र क्षत्रवैश्य शूद्राशौचे-
त्वमत्या विप्रोभुक्त्वा ३(‡) यद्वा नक्ता नक्तैकद्वित्र्युपवासान्
कुर्यात् । अभ्यासे त्वेकत्रि पञ्चसद्य उपवासान् कुर्यात् ।
यद्वा, अभ्यासे द्वादश त्रिंशत् षष्टि शतप्राणायामाः । मत्या चेत्
सान्तपनकाय महासातपन चान्द्राणि । सर्व्वत्र पञ्चगव्यञ्च एक-
द्वित्रि चतुःकायानि वा । मत्याऽभ्यासे कायातिकृच्छ्रं तत्तकृच्छ्रं
चान्द्राणि । यद्वा अभ्यासे यावक्त्रतानि एकद्वित्रिपण्मासानि ।
अत्यन्तापदि द्वादशत्रिंशत्षष्टि शतप्राणायामाः । क्षत्रस्य वैश्य-
शूद्राशौचे चैवम् । विप्राशौचे क्षत्र वैश्ययोरष्ट शतजपोनक्तं वा ।
क्षत्राशौचे वैश्यस्य चैवम् । द्विजाशौचे शूद्रस्य स्नानम् । शूद्राशौचे
शूद्रस्य स्नानं पञ्चगव्यञ्च । शूद्रं संस्पृश्यान्नाशने स्नानं पञ्चगव्यञ्च ।
ब्रह्मचार्यादेरुपवासः शतजपः पण्चगव्यञ्च तिरात्रं सहस्रं जपः ।

१(०)

अथ शापा, रण्डान्न-भोजने, इति शाका इति च पाठाः ।

२(†)

खरादि पालक-स्त्रीभिः संगमने, सद्य भोजनेऽपि वेति ।

”

सर्व्वत्र प्रायः प्रकरणे क्वचित् क्वापिच तदङ्काणां पुनरुक्तिः ज्ञानवैश्याय शय्यकृता लिखिता
दृश्यन्ते ।

३(‡)

यद्वा इति क्वचित् पाठः ।

पञ्चगव्यञ्चाधिकं जाताशौचे लघुभोज्यमित्येके । आहिताग्न्यशौचे चैवम्, अशौचे भुक्तवन्तं न स्पृशेत् । आपुरीषोत्-सर्गात् तत्प्रायश्चित्तं तदशौचे गते कार्यम् । सकृद्भोजनमात्रेण भोक्तृणां तावदशौचित्वादनधिकारात्तद्गृहान्नभोजने नक्तमुपवासोवा । कापालिकाग्ने च क्रमात् कार्यं तदर्द्धञ्च । अभ्यासे द्विगुणम्, मत्या त्रिगुणम् । मत्योभ्यासे चतुर्गुणम् । अन्नसत्रप्रवृत्तस्याग्निहोत्रिणश्चामे न दोषः । पक्वाग्नेत्वेकरात्रं वा यावकं द्वादश चतुर्विंशतिर्वा प्राणायामाः । गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञानकुर्व्यश्चपाकनिवृत्तः पञ्चयज्ञान् कृत्वा नित्यं पराग्नौपजीवी परपाकरतः दानविवर्जितः पक्षे मासे वा पितृणभोजयन्नश्राद्धः, एषामन्नाशनाभ्यासे चान्द्रम् । पूर्वगणितव्यतिरिक्तनिषिद्धाचरणशीलान्न-भोजनेतूपवासोदिनं सम्बत्सराभ्यासे पराकः अन्नादिष्टं विप्रस्यैव, क्षत्रस्य पादोनम्, वैश्य-स्यार्द्धम्, शूद्रस्यपादः, तत्तत् स्त्रीणां तदर्द्धं कल्प्यम् । इत्यभक्ष्य-भक्षणं प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ जातिभ्रंश करादि प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तानि चाब्राह्मणस्य रुक्करणादीनि यातेषु तेतु कृतेषु सत्सु मत्या सान्तपनम् १(*) । अमत्या कृतेषु कायम् । सङ्करीकरणेषु मासं यावकम्, कृच्छाति कृच्छं वा । अपात्रीकरणेषु तत्कृच्छ्रमतिकृच्छं वा । मलनीकरणेषु महासान्तपनं तत् कृच्छं वा । ब्राह्मणस्यतुर्जं कृत्वा रासभादिप्रमाणञ्च, निन्दिताद्वनादानञ्च कृत्वा कृच्छार्द्धं चरेत् । अन्न स्त्रीणामर्द्धं राजस्यलानान्तु तत्र तत्रोक्तमेव कार्यमित्युपपातक-प्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥

—*—

अथ प्रकीर्णक प्रायश्चित्तानि ।

—*—

खरयुक्तं मुद्गयुक्तं यानमारुह्याध्वानं गत्वा भुक्त्वा च स्वस्त्रियं दिवागत्वा मत्या स्ववस्त्राऽपोऽवगाह्य प्राणायामेन शुद्ध्येत् ।

ज्ञानमात्रं, साक्षात् खराद्यारोहणे तु द्विगुणम् । गुहं शुत
कृत्य २(†) हुं कृत्य क्लृप्तादेन विप्रं निर्जित्य वाससा बहुधा शीघ्रं
तं प्रसाद्योपवसेत् । अभ्यासे त्रिरात्रम् । विप्रं हन्तुं
दण्डोद्यमने कृच्छः । ताडनेऽति कृच्छः । रक्तस्त्रावणेऽति
कृच्छ्राति कृच्छः । साभ्यन्तररक्ते कृच्छः । अस्थिभेदेऽति
कृच्छोऽङ्गकर्त्तने पराकः । पादेन प्रहारे तूपोष्य स्नात्वा प्रसादयेत् ।
पादेन स्पर्शने तु प्रसादनम् । देवसन्निधौ चाग्नौचव्रतं चरेत् ।
ततोविष्मूत्र-निष्ठीवने चैलेन सह जलसाप्नुत्य गां पृष्ट्वा शुद्ध्येत् ।
मृत्या चेदुपोष्य सचैलं स्नायात् । अभ्यासे चानार्त्तस्य
तप्तकृच्छम् । श्रौतस्मार्त्तकर्मलोपे-तूपयासः, पश्चात् विहितस्थले
प्रतिपदोक्तेष्ट्यादिः, सूर्योदये स्वस्थो मृत्या सुप्तवाऽङ्गि तिष्ठन् सावित्रीं
जपन्तु यवसन्, माघीयस्नानादिकर्मलोपे तूपवासोऽष्टशतजपो वा ।
जीर्णमसीमयवद्वस्त्रधारणादि-स्नातकव्रतलोपे चोपवासोऽष्टशत
जपो वा । तत्राप्यनातुरत्योपवासः । वज्रमहायज्ञेष्वन्यतरलोपेष्वना-
तुरस्योपवासः । धनिनः कृच्छ्रार्द्धम् । आहिताग्नेः षव्वण्युपस्थानलोपे
चैवम् । ऋतौ भार्यागमनलोपे चैवम् १(*) । प्रथमायां भार्यायां
जीवन्त्यां स्थितायां द्वितीय-भार्यायां वैतानिकैर्वा हि सुरापानसमवत् ।
स्वभार्यां क्रोधान्न च गच्छेति वदेच्छेद्वर्णानां कृच्छ्र-नव-षट्त्रिरात्राणि ।
अस्नात्वा भोजनादौ तूपवासो दिन-जाप्यञ्च । एकपङ्क्त्योपविष्टानां
स्नेहादिना विषमदाने पाने च कायम् । उदकाहरणमार्गहन्तुः कन्यादि-
विघ्नकरस्य च समेषु विषमपूजादिकर्तुं भैक्ष्यान्नेन चान्द्रं, सुरापस्य
गन्धमाघ्राय सोमपोब्राह्मण स्त्रिः प्राणायामां हिरण्यमर्षणं जपं वा
कृत्वा घृतप्राशनं च कुर्यात् । असोमपो जुद्धतरस्यामन्त्रकाः
प्राणायामाः । मध्यपगन्धे तत्तद्वर्द्धम् । साक्षात् मुराघ्राणे सुरापान-

१(क)

‘गुहं शुक्लं शुक्लं विप्रान् निर्जित्य वादतः ।

यस्याने जायते वृचः यत्र कङ्क-निषेवितः’ इति गीता टीकायां श्रुतिः ।

”

‘स वासा जलमाप्राप्य सद्य एव विगुह्यति’ ।

‘सचैलः ज्ञानमाचरेत्’ इत्यादि श्रुतौ श्रुतयः ।

२(†)

‘ऋतौ भार्या सुपेयात्’ इति श्रुतिः । पर्वतर-ऋतु कालावच्छेदे भार्या संगमी वैवः ।

क्रोधाद् देवादा ऋतुं छातां भार्या यो न गच्छेत् स च प्रायश्चित्तार्हः शास्त्रव्यतः ।

अतः सुरायाः पाने यादृक् प्रायश्चित्तनाहृग् भवेदिति ।

वत् । अमत्या घ्राणेषु त्रिः प्राणायामाः । मद्यघ्राणे यिन्मूत्रगन्ध-
 घ्राणे कन्यादपूतिगन्धस्य च घ्राणे त्रिः प्राणायामाः । दर्शने त्वेक
 प्राणायामः । स्पर्शने स्नानम् , घृतप्राशनञ्च । सुरापस्पर्शने
 स्नानं पञ्चगव्यञ्च । शवाघ्राणेषु त्रिः प्राणायामाः । असोमपस्य
 क्षुद्रतरस्यामन्त्रक-प्राणायामाः । शुष्कसुराभान्डस्था अपः पीत्वा
 पत्तं यावकम् । सुराभान्ड पीतासु शङ्खा पुतवारि पक्कं पयः पञ्च-
 रात्रम् । पर्यूपिता शङ्खा पूत पयः षडहं शुष्कमद्यभान्डस्थाः सप्तरात्रं
 यावकम् । अन्यत् पूर्व्योक्ताद्धं सुरामद्यरसोपलब्धौ तारतम्यं कल्प्यम् ।
 वमने चान्द्रं कायश्च, पुरीषाद्युपहता अपः पीत्वा सान्तपनं, द्व्यहं, रसोप-
 लब्धौ पादकृच्छ्रः । मद्यविन्मूत्रा संस्पृष्टे मुखमण्डले मृत्तिकागोमयैः
 प्रक्षाल्य पञ्चगव्यं पिवेत् । मदिरादन्तैः स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्य च
 स्नात्वा कुशाशु त्र्यहं पिवेत् । संक्रान्त्यादिनिमित्तेऽस्नात्वा जग्ध्वा
 पीत्वा ऽष्टसहस्रं जपेत् । शूद्रादिस्पर्शने निमित्ते तु प्रतिगृह्य च
 स्नात्वा कुशाशु त्र्यहं पिवेत् । संक्रान्त्यादिनिमित्तेऽस्नात्वा
 जग्ध्वा पीत्वाऽष्टसहस्रं जपेत् । शूद्रादि स्पर्शने निमित्ते
 तूपवायः । चण्डालादिस्पर्शने कायं त्रिरात्रम् । रजकादिस्पर्शं
 तद्वद्, तत्स्पृष्टस्पर्शं तूपवासस्त्रिरात्रं, नित्यस्नानमकृत्वा भुक्तोप-
 वासस्त्रिरात्रमनातुरस्य नैमित्तिके स्नाने त्वकुते सर्वत्राष्टसहस्रजपो-
 दश प्राणायामा वाऽधिकम् । अमेध्याद्यस्पृश्यस्पर्शनेऽप्यस्नात्वा
 भुक्तौ गृहस्थादेस्त्रिरात्रम् , मत्या षड्रात्रम् , ब्रतिनः कायं चान्द्रं वा ।
 चाण्डालादिस्पर्शने त्वस्नात्वा भुक्तौ चान्द्रम् । रजकाद्यन्त्यज-
 स्पर्शं त्वस्नात्वा भुक्तौ मत्या कायम् । श्व-काकादिस्पर्शं त्वस्नात्वा
 भुक्त्वा मत्या त्रिरात्रम् , उत्पन्ने स्नाने भुक्त्वा पीत्वा त्रिरात्रं
 सान्तपनं वा । अनाचम्य शतजपो भोजने तूपवासः । भोक्तुकाम-
 स्यापोशानात् पश्चादभ्यवहारात् पूर्वं पुरीषनिर्गमने सचैलोवहिरा-
 म्भवः षट्प्राणायामाश्च । भुञ्जानस्य गुदनिष्ठावे शौचं कृत्वा
 स्नायात् । तद्ग्रासाशने तूपवासः, सर्वाभ्राशने त्रिरात्रम् । भुञ्जानस्य
 मस्तके विष्टादिपतनेऽक्षं भुक्त्वा नद्यां ज्ञात्वा त्रिःप्राणायामाः ।
 भुञ्जानस्य भुञ्जान-सलोत्रस्पर्शनेऽन्नं संत्यज्योदकं संस्पृश्य शुद्धिः ।
 भुञ्जानस्यासंगोत्रभुञ्जानस्पर्शं भोजनाद्विरम्यैव शुद्धिः । भुञ्जानयोः
 स्वर्णयोः स्पर्शं (भोजनद्वन्द्वं) विरम्यैव शुद्धिः । भुञ्जानस्योच्छिष्ट-

तन्नित्यस्य स्पर्शं स्नानं जपञ्च कृत्वा दिनान्ते घृतप्राशनम् ।
 भुञ्जानस्योच्छिष्ट-वैश्यस्पर्शं चैवम् । त्रिषण्णवस्नानाधिकम् ।
 भूक्तोच्छिष्टस्पृष्टे सवर्णे स्नानं शतजपो वा । तत्रैवासवर्णं तूपवासः
 सहस्रजपो वा कार्य्यः । भुक्तोच्छिष्टस्य शूद्रादिस्पर्शं तूपस्य
 पञ्चगव्यम् । रजकादिस्पर्शं त्रिरात्रम् । ऊद्धोच्छिष्टस्य चण्डालादिस्पर्शं
 कायम् । अधरोच्छिष्टे उच्छिष्टोद्विज उच्छिष्टं द्विजं स्पृष्ट्वा शूद्रः-
 श्वादीन् वा स्पृष्ट्वोपोष्य पञ्चगव्यं पिवेत् । उच्छिष्टद्विजश्चण्डा-
 लादिस्पृष्टवस्त्रिरात्रं कुर्यात् । रजकादिस्पर्शं तद्वद्धम् । अनुच्छिष्ट-
 स्पृष्टोयत्र स्नानं विहितं तत्रोच्छिष्टस्पृष्टौ त्रिरात्रं कायं वा, उच्छिष्टस्पृष्ट-
 स्पृष्टौ एकएव दुष्यति, तत्स्पृष्टिनो नदुष्यन्ति । येन केन चिदुच्छिष्टः
 परं स्पृष्ट्वा सद्यश्चाप्तुत्य प्रायश्चित्तं चरेत् । विण्मूत्राद्युत्सर्गं भुक्त्वा
 पीत्वा त्रिरात्रमुपवासः त्रिरात्रं गोमूत्रं यावकम्, अशक्तौ यावकम् ।
 जलपाने तूपवासः पञ्चगव्यञ्च काञ्जिकादिनाऽशौचं कृत्वा भुक्त्वा
 पुनर्जलेन शुद्धिं कृत्वोपोष्य पञ्चगव्यं पिवेत् । नीलीवस्त्रादिधारणे
 केशनिर्मुण्डिते धारणे चोपवासः पञ्चगव्यं घृतं हिरण्योदकं
 वाऽधिकम् । नीलीमध्यगमने स्नात्वा त्रिः प्राणायामाः । नीलीं
 विक्रीण्वन् पालयन् नीलीवृत्त्या जीवंश्च पतति १(*) । विरक्तश्चेत्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः शुध्येत् । नीलीवस्त्रधारिणः स्नान-दान-जप-होम-
 स्वाध्याय-देवतार्चनादि सर्वं कृतं निष्फलम् । नीलीक्षेत्रोत्-
 पन्नाद्द्रव्याद्भुक्तौ चान्द्रम् । नीलीक्षेत्रे नीलीमुत्पाद्य द्वादशाब्दात्
 परं भूमिः शुध्येत् । नीलीं धृत्वा मैथुने गर्भश्चण्डालोजायते । नीलीं
 धृत्वा मृतः षष्टिवर्षाणि विष्टायां किमिर्जायते । मृते भर्त्तरि पत्नी
 यावन्नीलीं धृत्वा, आस्ते तावकालं नरके तद्भर्त्ता वसेत् । नीलीं
 जग्ध्वा चान्द्रम् । नीलीं धृत्वा यद् वदाति तन्न दातुर्भोक्तुश्च सान्त-
 पनम् । नीलीदाहभेदे नक्तं, दर्शने चान्द्रं, कम्बले पट्टसूत्रे च नीली-
 दोषो नास्ति २(†) प्रत्यवायं पलाशाग्निञ्चास्य प्रदम्योपोष्य क्रमाद्धनं

१(०)

अथ 'न रक्तं सुत्तर्षं वासो न नीलञ्च प्रधारयेत्' इति स्मृतिः । धर्मकाले-शुच-धीत-
 सदशा-ध्वजवासः सोत्तरीयं चीम-पट्ट-कौशियादिकं च प्रशक्तम् ।

परिधेय-विषये प्रागन्यदुक्तम् ।

२(†)

इन्द्रवायम् इति भिन्नः पाठः । नीलीदाहः इत्यत्र नीलं इति पाठः स्मृतः । नीलीं वाचं
 इत्यत्र नीलवर्णं वाच इति पाठः साधुः ।

दण्डञ्च दक्षिणां दद्यात् । पतित-भ्लेच्छ-शूद्रा धार्मिकैः सम्भाषणे
 पुण्यकृत्ये पृत ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत, विना यज्ञोपवीते-
 नोच्छिष्टत्वे त्व मत्या भक्षण्डम्बु पाने च त्रिः प्राणायामाः, भोजने
 नक्तम्, विष्णूत्रे षट्प्राणायामाः, मत्या भक्षण-पान-विष्णूत्र-विसर्गे
 ष्वष्टशतजपो भोजने तूपवासः, भुक्त्वाऽनाचम्य उत्थाने सद्यः स्नानम् ।
 दण्ड्यचौराद्युत्तु सर्गे तूपवासः । राज्ञः, अदण्ड्यदण्डने त्रिरात्रं राज्ञः
 पुरोहितस्य हृच्छं, स्तेन पतिताद्य पाङ्क्त्य-पङ्क्ति-भोजने तूप-
 वासः पञ्चगव्यञ्च । गलाशय खट्वाशयनासन पादुकारोहणे (पनस-
 पादुकारोहणे वा) त्रिरात्रं यावकम् । फलप्रदवृत्तच्छेदेऽब्द व्रतम् ।
 पलायमाने नृपस्यैवम् । विप्रशोरश्चि १(*) विप्रयोगोविप्रयोर्दम्पत्योश्च
 मध्ये गन्तुः सान्तपनम् । होमकाले गवां दोहे साम्नाय्याद्यङ्गे
 स्वाध्याये विवाहे च मध्यगमनेऽप्येवम् । मत्याऽभ्यासे च चान्द्रम्,
 दुःस्वप्न दुरिष्ट दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यात् । अतीर्थार्थिनः २(†)
 सिन्धुसौवीर ! सौराष्ट्रान्ध्रमगधप्रत्यन्ताङ्ग (वि) वङ्ग-कलिङ्गोद्ग-
 देशगमने पुनः संस्कारः, तीर्थार्थे न दोषः । प्रत्यर्कादिमेहने
 आत्मशकुद्दर्शने च सूर्यं विप्रं गाञ्च पश्येत् । बहुरथः
 करणे पादप्रतापने कुशैः प्रमार्जने चोपवासोयावकञ्च वा ।
 क्षत्रियवैश्ययोरभिवादाने विप्रस्योपवासः । शूद्राभिवादाने त्रिरात्रम् ।
 शय्यापादुकोपानदारुढान्धकारस्थ श्राद्धकृद्धोमकृज्जपदेवपूजाविरतानां
 समित् पुष्प कुशाग्न्यम्बुगन्धाक्षताक्षपाणिनामभिवादाने एते
 चान्यानभिवाद्य त्रिरात्रं कुर्युः । अन्यत्तामिमन्त्रितस्यान्यत्र
 भोजनेऽप्येवम् । इत्यादि देशकाल पात्र शक्त्यपेक्षं सर्व्वत्र
 प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । अनुपदिष्टेषु दण्डार्थं द्वेष हिंसा क्रियाभिः
 प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । स्त्रीबालवृद्धातुराणान्तु यथायोग्यं देयमित्यादि ॥
 इति प्रकीर्णक प्रायश्चित्तम् ॥

१(*)

अथ विप्रयोगे इति पाठः ।

२(†)

तथा च अतः—

”

‘विप्राग्रो विप्रयोगे दम्पत्यो गुरुशिष्ययोः । हलाये नैव गन्तव्यं प्रायान्ते च कदा दुषः ।’

यत्तु ‘वङ्गवङ्ग कलिङ्गेषु सौराष्ट्र मगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कार-
 मर्हति’ तत् न सर्व्वं सन्नातं, महाभारत-पुराण-मन्त्र-शास्त्रेषु एषां देशानां देश-
 कीर्त्तनादिति ।

इदानीं प्रसङ्गात् सुवर्णादि द्रव्य शुद्धिरभिधीयते १० ।

—०—

2018. आचाराध्याये याज्ञवल्क्यः २(*)—

सौवर्णं राजतानाञ्चवार्त्तपात्रमहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासो विदलन-चर्मणाम् ।

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ॥२७७६॥

अब्जं मुक्ता शङ्खशुक्रादि ऊर्द्धपात्रं यक्षीयोलूखलादि विदलं वैणवादि,
चर्मं कृष्णाजिनादि, पात्राणि प्रोक्षण्यादीनि । सस्नेहानामेषां
विशेषमाह,—चरु-स्रुक् स्रुव सस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा शुभ्यन्ति ।
तैजसाश्मानि मृदा भस्मादिना चैव, यक्षीय विधिनाचरु-स्थाली स्वयं
स्फेपे कुशेनच, शूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसां प्रोक्षणं संहतानां
चान्यवाससाम् । एतदुक्तं भवति यदा पूर्वोक्तानि चान्यवस्त्रादीनि
बीहाशीकृतानि ३(†) तत्रमलादिना स्पृष्टान्यल्पानि बह्वन्यस्पृष्टानि
तदा स्पृष्टानां पूर्वोक्तैव शुद्धिरस्पृष्टानां प्रोक्षणम् । यदा पुनः
स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टानां त्वत्पत्वं तदा सर्वेषां क्षालनमेव । अङ्गिस्तु
प्रोक्षणम् शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वत्पानामङ्गिः
2019. शौचं विधीयत । इति मनुस्मृतेः । स्पृष्टानामस्पृष्टानाञ्च समत्वेऽपि
प्राक्षणेमेव । इयत्स्पृष्टमियदस्पृष्टमित्यविवेके तु तत् क्षालनमेव ।
प्राक्षिकस्यापि दोषस्य परिहार्यत्वात्, अनेक द्रव्याणां तु
धान्यवासः प्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानाञ्च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकाराः ।
एषां सलेपत्वे तु त्वत्पणम् । दाह-शृङ्गादि गवलैः फल-संभुवां
मार्ज्जनम्, यज्ञपात्रानां पाणिना यज्ञकर्मणि फलसंभुवां विट्वाला-
बुनारिकेलादिफलसम्भूत पात्रानां गोवालैरुद्घर्षणाच्छुद्धिरित्वर्थः ॥

१(*) उक्तञ्च प्रायश्चित्तादिना—यथा पापेभ्यः शुद्धिं तथा सुवर्णादीनां वक्ष्यमाणोक्त्या
परिशोधनम् । खद्वि-वारि-मन्त्र-भक्ष-प्रवृत्तिभिरिति ।

२(†) द्रव्य शुद्धिं प्रकरणे वर्णने याज्ञवल्क्य-श्रुती, १८२-८५ श्लोकाः । 'यत्र विवाससो ज्ञतानि'
चेति भिन्नः पाठः ।

३(‡) तथा पराशर श्रुती, ११२ श्लोकात् ।

तथा—

2020. सोषैरुदकगोमूत्रैः शुष्यत्याविक-कौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा १(*) ॥२७७७॥

सोषैरुपरमृत् सहितैः, कौशिकं कोशप्रभवम्, ठसरीपट्टादि वस्त्रम् ।

अंशुपट्टं वल्कलतन्तु कृतम्, सश्रीफलैः चित्त्वफलसहितैः कुतपः-
पार्वतीयः कम्बलः । एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियोगविषयम् । अल्पोपघाते
तु प्रोक्षणमेव क्षालनासहत्वात् सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात् ।

उर्ण-कौशेय-कुतप-पट्ट-क्षौम-दुकूलजाः २(†) ।

अल्पशौचा भवन्त्यन्ते शोषण-प्रोक्षणादिभिः ॥२७७८॥

तान्येचामैध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥२७७९॥

2021. इति देवलोक्तेश्च । तथा—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परंक्ताम्बरं तथा ।

शोषयित्वाऽऽतपे किञ्चित्करैः सगौरसर्पैः ।

क्षौमं पाकान्महीमयं कारुहस्तः पुनः शुचिः ॥२७८०॥

पण्यभेत्त...गौरसर्पसहितैर्जलैः क्षौमवस्त्रं शुद्धेयत् ।

महीमयं घटादिकं तु पुनः पाकेन शुद्धेयत् ।

एतच्चोच्छिष्टस्नेहद्रव्यविषयम् ।

चण्डालाद्युपघाते तु त्यागस्तेषाम् ।

चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथाऽपि वा ।

प्रक्षालनेन शुद्धेयत् परित्यागान्महीमयम् ॥२७८१॥

१(*) 'वर्णानानु' इत्यन्तः पाठः । 'पुष्पाणाञ्च फलादीनां प्रोक्षणाद्युद्धि रित्येते' इति छूती ।
प्रोक्षणात्, पूतजलेनेति ।

२(†) कौशिकीटकार जातसूत्र भवं कौशेयमिति । क्षौमां शुक्लम् । क्षौमा अतसी-तत्सूत्रजातं
क्षौमवस्त्रम् । शणसूत्रजातं शणकं वस्त्रम् । वासस्तु कापांस-सम्भूतं वस्त्रम् । कौशेयं
यजतं प्रतीच्य वस्त्रेऽपि समुत्पन्नम् ।

‡ 'ऊर्णानिपस नोन' : तेषां लोके भिर्जातं गौरं वस्त्रादि ।

2022. इति पराशरोक्तेः ।

कारवः शिल्पिनोवैद्या दासी-दासास्तथैव च ।

राजानोराजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥२७८२॥

2023. इति स्मृत्यन्तरोक्तेः । पण्यं विक्रीय मनेकजनकरस्पृष्टमपि शुचि ।
भैक्ष्यं ब्रह्मचार्यादिहस्तगतं साचान्तस्त्रीप्रदानादिनाच शुचि, रथ्या-
क्रमणादिनाऽपि न दुष्यति ।

योषिन्मुख-रतौ—

भूशुद्धिर्माज्जं नादाहात्कालाद्गोकमण्यात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्ज्जनलेपनात् ॥२७८३॥

2024. देवलोऽपि—

यत्र प्रसूयते नारी ध्रियते दह्यतेऽपि वा ।

चाण्डालाद्यूपितं यत्र यत्र विष्टादि सङ्गतिः ॥२७८४॥

एवं कश्मलभूमिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।

श्व-शुकर-खरोद्गादि संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥२७८५॥

अङ्गार तुषकेशास्थि भस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥२७८६॥

इत्यमेध्या दुष्टा, मलिनैति शोद्ध्याभूमेस्त्रै विध्यमभिधाय शुद्धिविभागं
दर्शयति—

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।

दुष्टान्विता त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधाः ॥२७८७॥

दहन १(*) काल-गोकमण-सेकोल्लेखनरूपेणपञ्चधात्वं अन्यतर
परित्यागेने तरत्र, गोघ्रातेऽग्ने, तथा केश-मत्तिकाकीट-दूषिते 'सलिलं
भस्ममृद्वापि इत्यादि । इदन्तु पाकोत्तरकाल संयोगपरम् । कीटा-
दिभिः सह पाके तु नित्यमभोज्यं केश कीटाद्यवपन्नमिति गौतमेन

2025. तत्त्यागाभिधानात् । मार्जारोपघातेऽपि न दोषः ।

तथाहि,—मार्जारश्चैव दर्वी च मादतश्च सदा शुचिः ।

2026. इति मनूक्तेः ।

2027. त्रु सौसक-ताम्राणां क्षाराभ्योदकचारिभिः ।

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावोदकस्य तु १(*) ॥२७८८॥

द्रवस्य द्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थ प्रमाणाधिकस्य श्व-काकाद्युपहतस्य च प्लावः सजातीयेन द्रव्येण भाण्डस्याद्भिः पूरणं यावन्निः सरणं ततो-
ऽल्पस्य त्यागः । अत्र बह्वल्पत्वं देशकालाद्यपेक्षया वेदितव्यम् ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् २(†) ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥२७८९॥

2028. इति बौधायनोक्तेः ।

कीटाद्युपहतस्य तूतपवनमेव, द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिस्तुल्लवना

2029. स्मृतेति मनूक्तेः । उत्प्लवनं नाम वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः ।

शुद्धभाण्डस्थ मधूदकादेस्तु पात्रान्तरेण नयनाच्छुद्धिः ।

2030. मधूदके गोपयस्तद्विकाराश्च पात्रान्तरानयनाच्छुद्धा इति बौधाय-
नोक्तेः । वर्णाद्यनुसारेण हस्तप्रक्षालनरीत्यामधुघृतादेस्तु पात्रान्तरा
नयनानन्तरं पुनः पाकश्च कार्यः । अभ्यवहाय्याणां घृतेनाभि

2831. धारितानां पुनः पचनमेव स्नेहानाम स्नेहा नामिति शङ्कोक्तेः ।

इदानीं पूर्वोक्त सौवर्णराजतानामभ्योपहतत्वे शुद्धिरुच्यते ।

अमेध्यास्तु मृत्तोयैः शुद्धिर्नोदन धावनकर्षणात् ।

अमेध्यं शरीरजं मलं तेनाक्तस्य सुवर्णादेरित्यर्थः ।

तदमेध्यं द्वादशविधम्—

वसा शुक्र मसृङ्मज्जा मूलं विट् कर्णविण् नखाः ।

2032. श्लेष्मना दूषिका स्वेदा द्वादशैते नृणां मला इति मनूक्तेः ।

दूषिका नेत्रमलं महोमयन्तु त्याज्यमेव—

मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्म पूपाशु शोणितैः ।

संसृष्टं नैव शुद्धयेत् पुनः पाकान्महीमयम् ॥२७९०॥

१(*) उदकेन तु, 'प्लावोदकस्य तु' इत्यन्यः पाठः । भस्मास्थि इत्यन्यः पाठः ।

„ देश-काल-पात्र-शक्तौर्ना, तदनुसारेण कृतं स्यात् । शाला धर्मा समाचरेदिति भिन्नः
पाठः ।

२(†) अत्रोत् पवनं यद्धि विधानम्, पात्रान्तरं करणं वा ।

2033. इति विद्वेषोक्तेः ।

अभेद्यत्वञ्चैषां देहाच्चैव मलाश्च्युता इति स्मृते देहच्युतानामेष नष्ट-
स्थानावस्थितानाम् ।

मानुषास्थि-वसां विष्टां मार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं स्पृष्टा स्पृष्टा ज्ञानमाचरेत् ॥२७६१॥

तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुष्यति ।

नाभेरुद्धं करौ मुक्त्वा १(*) यदङ्गमुपहन्यते ॥२७६२॥

तत्र स्नानं मधस्तात् प्रक्षाल्याचम्य शुष्यति ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णितमज्ञातञ्च सदाशुचि ॥२७६३॥

इति च स्मृतेः ।

कृतेपि यथोक्ते शौचे मनसोऽपरितोषादयत्रशुद्धिः, सदेहस्तद्वाक् शस्तं
शुचि शुद्धमेतदस्त्विति विप्रवचनेन शुद्धं भवतीत्यर्थः । अम्बु-
निर्णितं यत्र प्रतिपदोक्तशुद्धिर्नास्ति तस्यस्वच्छं प्रक्षालनेन शुद्धिः ।
प्रक्षालनासहस्यप्रोक्षणैर्न, अज्ञातञ्च सदाशुचि, यत्काकाद्युपहतं
सत्कर्मण्युपयुक्तं २(†) उपहतमिति कदाचिन्नज्ञायते तत् सदा शुचि,

तथा च,—

शुचि गोतृति कृतोयं प्रकृतिस्थं महीगतं ।

तथा मांसं श्वचण्डालकन्यादादि-निपातितम् ॥२७६४॥

तथा अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके यथा ३(‡) ।

तत्र स्नात्वा च पोत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥२७६५॥

रविरग्नि-तर्ककाया गौरश्वोवसुधाऽनिलः ।

विप्रबोमक्षिकाः स्पर्शं वत्सः प्रस्त्रवणे शुचिः ॥२७६६॥

१(•) कर्मण्युपयुक्त इत्यन्वः पाठः ।

२(†) अथ दत्ता, स्थाप्य, इति च पाठान्तरम् । 'करौकला' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) 'मांसम्' इति भिन्नः पाठः । तथा अन्त्यजैः ज्ञेयित कूप-तटाकादि वारिणा धर्मं कृत्यं न
समाचरेत् वासो वृक्षादि वासदेदिति कृत्यन्तरं ।

अथ रथम्हाया, नभश्काया इत्यपरः पाठः ।

वश्पादयोदश पदार्थाश्च चण्डालादि स्पृष्टा अपि स्पर्शविषये
शुद्धाः स्युः । रजोऽत्राजाधिरजोव्यतिरेकेण श्वकाकोप्लवरोलूक-
सूक-सूकरप्रामपत्तिणां अजागोरेण संस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च ह्रीयत इति
दोष श्रुतेः १(*) ।

वत्सस्तु प्रलवणेऽधोभाने गतः दुग्धार्कषणे शुचिः ।

तथा,—

अजाश्वयोर्मूर्खं मेध्यं न गो न नरजो मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशु मारुतैः ॥२७६७॥

अजाश्वयोर्मूर्खं पूतं न गोर्मूर्खं पूतम् ।

नरजाः प्राणिशरीराज्जाताः, अधिरवसादयोमला न मेध्याः ।

अन्यात्स्पृष्टम्, तथा च—

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रुचास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥२७६८॥

मुखे जाताः श्लेष्मविप्रुषोमेध्या नचेदङ्गे निपतन्ति, तथाचमनविन्दवः

पादस्पर्शिनोऽपि मेध्याः २(+), श्मश्रुचास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न, तथा

दन्तसक्तं चान्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुद्धिर्भवति । अच्युतन्तु

2034. दन्तसमं, दन्तस्निग्धन्तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणादिति गौतमोक्तेः ।

तच्चर्चणे तु—

चर्चणे त्वाग्रमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूल चर्चणम् ।

ओष्ठौ बिलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोपिपरिधाय च ॥२७६९॥

१(*) 'अजरजः स्त्रियो रजः गृहधर्मैः जनोरजः ।

'पक्षि-शूदं रजयैव लक्ष्मीं हन्ति सदा बुधा' इति स्यान्नरैः

२(+)'पादौ शुचौ ब्राह्मणानां अजाद्यानां भुक्ते युधि गथां घृष्टानि मेध्यानि सर्वेगावच
योषिताम्' इति दृतिः ।

(!) 'मलिका सन्तता धारा साजारी विन्धवः ।

लो मुखं बालमुखश्च न दुष्ट मगुरव्रीत्' इति दृतिश्च ।

इति स्मृतेराचामेत् । ताम्बूलं फलाद्युपलक्षणम्—
ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शं तूच्छिष्टो भवति द्विजः ॥२५००॥

2035. इति शातातप स्मृतेः । तथा—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्यापसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोपि परिधाय च ॥२५०१॥

एषु जातेषु द्विराचामेदित्यर्थः । चकाराद्द्रोदना—
दिष्वपि ।

क्षुत्वा सुप्त्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।
पीत्वाऽपोऽध्यप्यमाणैश्च रुदित्वाचम्य शुध्यति ॥२५०२॥

2036. इति मनूक्तः ।

भोजने त्वादावपि द्विराचामेत् ।

2037. भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् इत्यापस्तम्बीक्तेः ।

स्नानपानयोरादौ सकृत् ।

अध्ययनारम्भे द्विः, शेषेष्वन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ।

तथा—

रथ्याकर्हमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्वायसैः ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचित्तानि च ॥२५०३॥

पक्वेष्टकचित्तानि धवलगृहादीनि च १(*) चाण्डालादिभिः स्पृष्टान्यापि
मारुतेनैव शुध्यन्ति । इदन्तु प्रोक्षणं संहतानामित्युक्तं प्रोक्षण-
निषेधार्थम् । तृणकाष्ठपर्णमयानान्तु प्रोक्षणमेव शुद्धिकरम् ॥
इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
द्रव्यशुद्धिविधानम् ॥

अथ प्रायश्चित्तोपक्रमः ।

महाप्रायश्चित्तं न कुर्यात् तस्य पतितस्य सपिण्डा बान्धवाश्च रिक्तायां तिथौ सायाह्ने प्रामाद्वहिरपां पूर्णं कुम्भं १(*) प्रतिष्ठाप्य प्राचीनावीतिनोभूय मुक्तशिव्वा दक्षिणाभिमुखी गुरुसन्निधावस्माकं त्वं मृत इति विनयेयुः । तंवितितन्त्य ततोनिरीक्षमाणाः अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविविषेयुः । ततस्तं सर्वकर्मवह्निभूतं सम्भाषणादिषु वर्जयेत् । यदि प्रमादात् सम्भाषणादि कृतं स अमत्या तदा सावित्री जपन्नेकरात्रं तिष्ठेत् । मत्याजिरात्रम्, अभ्यासे चान्द्रम् । अथ यदि कृतप्रायश्चित्तः समेति तदा तत्सपिण्डाद्यास्तेन सह पुण्येजले स्नात्वाऽपां पूर्णं कुम्भं पुण्ये देशे काले च पुण्यदिङ्मुखास्त्वमस्माकमिति निनयेयुः । ततः स गोभ्योयवसं दत्त्वा भक्षिते यवसे शुद्धः नचेत् पुनः प्रायश्चित्तं २(†) चरेत् । तदा स व्यवहार्यः स्यात् । स्त्रीणां पतितानां चैवं त्यागः, परिग्रहश्च । किन्तु प्रधानगृहसमोपे कुटीं कृत्वा प्राणधारणार्थमन्नं पानं वासश्च दत्त्वा भोगरहितां रक्षेत् । स्त्रीणामपि महापापातिपापानु-पापान्यभ्यस्तानि चोपपापानि पतनानां निमित्तानि स्युः । विशेषतो-हीनवर्णगमनं गर्भपातनं, अब्राह्मण्या अपि भर्तृहिसनं, अब्राह्मण्या अपि तानि च पतन हेतूनि । शिष्यगागुरुगास्वैरभोसंगाणामप्येवं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादेः प्रायश्चित्तं ब्राह्मण मन्तरे कृत्वा ब्रूयात् । स्त्रीशूद्राणान्तु जपहोमवर्जं वाच्यं, अमन्त्रकप्राणायामाः सर्वत्र वाच्या एव । यागाद्यनुष्ठानशोलानामेव जपादिकं, इतरेषां तप आदिनामधारक-मूर्खनिर्द्वानां तप एव । अनधीतानाञ्च तथा कर्तव्यतिरिक्तै-र्विज्ञातदोषः सद्विद्वानपि शीघ्रं पर्षदनुमतं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र वेदधर्मज्ञा विप्राः सहस्राः सन्तो यावन्तो यथायोग्यं पर्षदनुमतं यतिवर्जं पर्षदक्षिणाचक्षमाणा गवादिकं यत् किञ्चिद्दत्तं यथा योग्यं कृच्छ्रसंस्या वा पर्षत्तुष्टिर्वः । तत्र सकृदाप्लुत्य सचैल-वाग्यतः स्नात्वाद्वासाः पर्षदक्षिणां दत्त्वा पापश्चाख्याय प्रायश्चित्तमादाय पुनः स्नात्वा व्रतश्चरेत् पर्षच्च ब्रूवात् नच तत् समाभवेत् । अज्ञात्वा-

१(०)

तीर्थे, देवान्ते, नदी-ये च । अतः पर्षद धर्म-परिषत् । अननी एषा परिषद् दशावरा इत्युक्तम् । अतः पञ्चायस्यो निरुक्तो भवति ।

२(†)

क्ष शिखा ०८ च वादाः पौष्पोन ता १ ।

यदि ताः प्रभु देवान्ते-पौष्पोन १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, ११०७, ११०८, ११०९, १११०, ११११, १११२, १११३, १११४, १११५, १११६, १११७, १११८, १११९, ११२०, ११२१, ११२२, ११२३, ११२४, ११२५, ११२६, ११२७, ११२८, ११२९, ११३०, ११३१, ११३२, ११३३, ११३४, ११३५, ११३६, ११३७, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१, ११५२, ११५३, ११५४, ११५५, ११५६, ११५७, ११५८, ११५९, ११६०, ११६१, ११६२, ११६३, ११६४, ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११६९, ११७०, ११७१, ११७२, ११७३, ११७४, ११७५, ११७६, ११७७, ११७८, ११७९, ११८०, ११८१, ११८२, ११८३, ११८४, ११८५, ११८६, ११८७, ११८८, ११८९, ११९०, ११९१, ११९२, ११९३, ११९४, ११९५, ११९६, ११९७, ११९८, ११९९, १२००, १२०१, १२०२, १२०३, १२०४, १२०५, १२०६, १२०७, १२०८, १२०९, १२१०, १२११, १२१२, १२१३, १२१४, १२१५, १२१६, १२१७, १२१८, १२१९, १२२०, १२२१, १२२२, १२२३, १२२४, १२२५, १२२६, १२२७, १२२८, १२२९, १२३०, १२३१, १२३२, १२३३, १२३४, १२३५, १२३६, १२३७, १२३८, १२३९, १२४०, १२४१, १२४२, १२४३, १२४४, १२४५, १२४६, १२४७, १२४८, १२४९, १२५०, १२५१, १२५२, १२५३, १२५४, १२५५, १२५६, १२५७, १२५८, १२५९, १२६०, १२६१, १२६२, १२६३, १२६४, १२६५, १२६६, १२६७, १२६८, १२६९, १२७०, १२७१, १२७२, १२७३, १२७४, १२७५, १२७६, १२७७, १२७८, १२७९, १२८०, १२८१, १२८२, १२८३, १२८४, १२८५, १२८६, १२८७, १२८८, १२८९, १२९०, १२९१, १२९२, १२९३, १२९४, १२९५, १२९६, १२९७, १२९८, १२९९, १३००, १३०१, १३०२, १३०३, १३०४, १३०५, १३०६, १३०७, १३०८, १३०९, १३१०, १३११, १३१२, १३१३, १३१४, १३१५, १३१६, १३१७, १३१८, १३१९, १३२०,

चेद्वदेत् पापं सर्व्वमापतेत् १(*) । पर्द्धन्मतं विना कुर्व्वद्विगुणं कुर्व्व्यात् ।
तथा केशरक्षार्थमपि द्विगुणं चरेत् । विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां वपनं नास्ति ।
इति प्रायश्चित्तोपक्रमप्रयोगः ॥

—*—

अथ रहस्य प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र कर्त्तव्यतिरिक्तैरविज्ञातदोषोरहस्य प्रायश्चित्तं चेत्, अविद्वांस्तु
मुख्यान्तरेण रहस्यप्रायश्चित्तं ज्ञात्वा रहश्चरेत् २(†) ।

स्त्री दूद्राश्च जपहोमवर्जं चरेयुः, तथाहि,—

स्त्रियं शूद्रं समासाद्य यदा धर्मपुरः सरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥२८०४॥

2038. इत्यङ्गिरःस्मृतेः ।

तत्राहारविशेषानुक्तो पयःप्रभृतयः, कालसंख्याविशेषानुक्तौ वनसरादयो-

2039. मासान्ताः । देशविशेषानुक्तौ-शिलोच्चयाद्या गौतमोक्ता ग्राह्याः ।

अमत्या ब्राह्मणवधेऽनश्नन् स्त्रिरात्रमन्तर्जले निमग्नः ऋतश्च सत्यश्चे-

त्यघमर्षणं सूक्तमावृत्त्यन्ते पयस्विनीं गां ३(‡) दत्त्वा शुष्येत् । अत्र

सर्व्वत्र जपादौ ऋषिदैवतच्छन्दोविनियोगाः ज्ञेयाः । दानाशक्तौ

सव्याहृतिकाः प्राणायामाः व्रतीभिः दिनं मासं षोडशकृत्वा वर्त्तनीयाः ।

१(*) 'अज्ञात्वा धर्मं शास्त्राणि प्रायश्चित्तं चेदद यदि । प्रायश्चित्तौ भवेत् पूतः' इत्यादि स्मृतौ ।

'विद्वद् विप्रं नृपं स्त्रीं नैष्यति केशं वापनम्' इति स्मृतौ च ।

२(†) रहस्ये अन्येषामज्ञानं कर्त्तुं ज्ञाते येन येन यद्वत् पापं ज्ञातं स सञ्जाद-पाप्मा, तप्तं विहितं
प्रायश्चित्तं कुर्व्यात् । अन्यथा व्रतेऽङ्गते तीर्थे, दाने, योगेश, पापाद् दुःखम्, रोगः, अकौर्त्तिः,
मरकथ परे काले भवेदेव ।

३(‡) मतान्तरे—'आपः पुणक्तु पृथिवीं पृथिवीपूता' इत्यन्वयस्य सूक्तम् ।

अथ आहृत्यान्ते इत्यन्वः पाठः ।

'प्राजापत्यं व्रताङ्गकौ धेनु-याम् पर्यास्तिनोस ।

भनोऽमाने दानाव्यनक्तं सूक्तं न संशयः' इति स्मृतिः ।

उदनातं—'अथ उपदनादम्' इति भिन्नः पाठः ।

अभ्यासेतु त्रिशद्रात्रं व्रतस्थप्राणायामैरन्तर्जलेऽधमर्पणं जपेत्, महापापां-
च्छुद्धयेः । मत्स्याच ग्रामान् प्राग्बोदग्वा निर्गम्यतस्नातः शुचिः शुचिवासा
जलान्ते स्थण्डिलमुपलिप्यात्र गोसकृत् छिन्नवस्त्रो गोसकृत् पूतेन वा
पाणिनाऽर्काभिमुखोऽधमर्पणं प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शत-
परिमितं बोदितनक्षत्रदर्शनो जपेत्, प्रस्तुतियावकं पिवेत्, सदा रात्रादुप-
धासै द्वादशरात्रान्महापापसमैरेकविंशतिरात्रान्महापापैश्च शुध्येत् ।
अमत्या ओत्रियाचार्य्यवनस्थविषयञ्चैतत् ॥

मत्स्या ओत्रियादिवधेतु, —

वरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितैस्त्रिभिः ॥२८०॥

2040. इति मनुक्तं अल्पमहापापो, मत्स्या चैवम् । निर्गुण ब्राह्मणवधेतु
प्राग्बोदग्वा ग्रामाभिर्गत्य प्रभूतक्षनाग्निं प्रज्वालयाध्वर्पणेनाष्टसहस्राहुती-
जुहुयात् । अनुग्राहककर्तुं श्वैवम् । गुणवतो हन्तुर्निर्गुणब्राह्मणवधेतु
त्रिरात्रोपोषण-त्रिपत्रणस्नानत्रिरधमर्पणं जपाइत्यादि स्मृत्युक्तं
ज्ञेयम् । इदमेव प्रायश्चित्तं यागस्थ-स्त्री-क्षत्र-वैश्येष्वात्रेय्यामाहिताग्नि
पत्न्यां गर्भिण्यामविज्ञाते गर्भे च व्यापादिते चतुर्थां शन्यूनं
कार्यम् । यद्वा अहोरात्रोपोषितो रात्रावुदासं कृत्वा तीर्थप्रातर्लोभ्यः
स्वाहेत्याक्षरपृष्ठमंत्रः प्रत्येकं पञ्च-पञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्दधृता-
हुतीजुहुयात् ॥ इति रहस्यं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ॥ गोडीमाद्धयोः
सहस्ररूपानेऽनन्तरोक्तं कार्यम् । पानावृत्तौ त्रिरात्रोपो-
षितः कृष्णपण्डाभिश्चत्वारिंशद्दधृताहुतीजुहुयात् । त्रिरात्रोपवासाशक्तौ
तु मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽपोनः शोशुचदधं प्रतिस्तोमभिरुष्टं-
शस्तिष्ठं 'मदिहीणामवोऽस्तु' एतोन्विन्द्रस्तवामेत्येतेषामन्यतमं जपेत् ।
प्रातः सकृदपानेऽपीदम्, मत्स्या चेन्महापापेऽन्दे देवकृतन्त्येनस इत्या-
दिष्टभिर्भन्त्येति नम इदुग्रनम आविवास इत्यस्याश्वजोनेन वा
शुद्ध्येत् । महापापान्प्रासे तु सप्ताह्नितांशु अनुगच्छन्नर्द्धं भिक्षाशी
पापक्षान्तोक्तिः ॥ महापापमनुवायेऽधेवम् । इति लुगपानस्य ॥
ब्राह्मण धर्मदानं, शोधित पञ्चादशवारं यज्जपां त्रिरात्रोपोषितः

शुद्ध्येत् । यद्वा भस्मच्छन्नो-भस्मच्छन्नाज्याग्नौ पक्वापुनरुत्थोक्त-
जपो २(*) ब्रह्मवधान् सुरापानात् स्वर्णस्तेयाद्गुरुतल्पमाप्तनाथ
शुद्ध्येत् । अत्यन्तनिर्गुण ब्राह्मण स्वर्णहारीत्वस्य वामस्य पलितस्य
होतुरिति सूक्तं सकृज्जपेत् । यद्वा २(†) 'यज्ञाप्र तोदूरमुदैति' इति
पङ्चं शिवसङ्कल्पं जपेत् । सुवर्णाभ्यूनपरिमाणस्तेनै चैवम् ।
अनुग्राहकप्रयोजकादीनामप्येवं ज्ञेयम् ॥ इति स्वर्णस्तेयस्थ ॥ अमत्या-
गुरुपत्नीगल्बिरात्रोपोषितः, षोडशर्चपुरुषसूक्तेन चत्वारिंशत्संख्याया
जपं होमञ्चावर्त्यन्ते पयस्विनीं गां दत्त्वा शुद्ध्येत् । सुरापाने
स्वर्णस्तेये चैतत् । यद्वा गुरुतल्पगो हविष्यान्तमजरं स्वविंदीति
सूक्तं नतमंहो न दूरितमिति सूक्तमिरा इति मे मन इति सूक्तं,
पुरुषसूक्तं वा प्रत्यहं षोडशकृत्वो जप्त्वा मासेन शुद्ध्येत् ।
मत्याचेद्देवकस्यैनस इत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैः शाकलहोमः कार्यः ३(‡) ।
महापातकावृत्तौ तु व्याहृतिभिस्तिर्लैर्लक्षहोमः । व्यभिचारिणीगमने
हविष्यान्तं वा पावमानी र्वा कुण्डाण्डीर्वा बालखिल्यानि, प्रैषान् वा
वृषाकपिं वा हेतून् रुद्रान्वा सकृज्जप्त्वा शुद्ध्येत् । गुरुतल्पाति-
दिष्टेष्वतिपातकेषु पादोऽयं योज्यम्, गुरुतल्पसमेष्वनुपातकेष्वर्द्धोऽयम्,
सर्वत्रैव महापातकिसंसर्गं तु यस्य येन संसर्गस्तस्यैव प्रायश्चित्तं
स कुर्यात् ॥

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधान-पारिजाते

रहस्यमहापातक-प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

उपपातकानां रहस्यानां प्राणायाम-शतम् ।

—*—

यद्वा महापातके प्राणायाम-चतुःशतम् । अतिपातके त्रिशतम् ।

अनुपातके द्विशतम्, उपपातके शतम्, सर्वत्राभ्यासे द्विगुणम्,

१ (*) जन गदो पादः । शक तत्रः संज्ञितः ।

२ (†) यज्ञः संकल्प सङ्गः ।

३ (‡) शाकल संज्ञितोक्त होमः कार्यः ।

आचारिणि,—अपर दृक्ताऽयं अतिमं भवत्येति ।

मत्याभ्यासे क्षणान्तरम् । प्रकीर्णकेतुपापचतुर्थशप्राणायामाः ।
 यद्वा प्रकाशितपापे यत्र चान्द्रायणत्रयं तत्र सहस्रं प्राणायामाः ।
 तत्र सहस्रं पादोनं त्रि सप्तशतकेऽहं, अतिशुद्धे पादमंख्याः
 प्राणायामाः, जिःकाये इत्यादि सर्वज्ञ योज्यम् । स्त्रीशूद्रा-
 णाममन्त्रकप्राणायामाः । यद्वा गायत्रीरुद्रजयो महापापे पादोनमति
 पापे अर्द्धमनुपापे पादनुपापे तच्चतुर्थांशं, प्रकीर्णकेषु चरेत् ।
 यद्वा गायत्र्या व्याहृतिभिर्वा तिल लक्ष्मो महापापे पादोनमिति ।

2041. पापाति-पापादिषु पापोपापादिकं योज्यमित्यादिस्मृत्यर्थसारीकरीत्या
 रहस्यप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥

—*—

अथ कृच्छ्राणां लक्षणम् ।

—*—

तत्र व्रताङ्गभूता धर्मा यमनियमाश्च ब्रह्मचर्यादयः क्षान्तिर्दानं
 सत्यमकौटिल्यमहिंसास्तेषां माधुर्यं दमश्चेति दश यमाः, १(*) स्नान-
 मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहगुरुशुभ्रपाशौचाक्रोधाश्रमादता इति
 दश नियमाः । सान्तपने कृच्छ्रे पूर्व्वेद्युरनाहारो गोमूत्रगोमयक्षार-
 दधि सर्पिः कुशोदकान्येकी कृत्य पीत्वा परेद्युरपवसेत् ।
 एष द्विरात्रः सान्तपनकृच्छ्रः ।

2042. गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सान्तपनं स्मृतम् ॥२८०६॥

इति तल्लक्षणम् ।

एवमपि तल्लक्षणं माकरग्रन्थे द्रष्टव्यं । ग्रन्थं गौरवभीयानेहोच्यते ।
 पूर्व्वेद्युरोप्यापरेद्युरिमानि पञ्चगव्यानि समन्तं संयोज्य हुत्वा

१(*)

अथ यमाः दश इति स्मृती । पातञ्जली योगदर्शने तु चर्हिमादयः, तथैव चित्तशब्दो
 सन्ति । ५' गोतायाश्चेति । पातञ्जलोक्ता नियमाश्चेति । तत्र शोच सन्तोषादयः
 तत् सूचीकाः । एते स्मृताःपि सन्ति । 'पञ्चगव्यं मिदं प्रोक्तं महापातकं नाशनम्'
 इति च स्मृती ।

समन्त्रकं प्राशनं यदा तदा ब्राह्मकूर्चसंज्ञः कृच्छः स्यात् १(*) । अथेतत् प्रयोगः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकञ्चेति पञ्चगव्यं संज्ञम् । तत्र दध्नि वर्णाया गोमूत्रं, श्वेतवर्णाया गोमयं, पीतवर्णायाः क्षीरं, नीलवर्णाया दधि, कृष्णवर्णायाः सर्पिर्ग्राह्यम् । यद्वा सर्व्व कापिलमेव । अलाभे सर्व्ववर्णानां सर्व्वं ग्राह्यम् । गोमूत्रेऽष्टमाषाः प्रमाणं, गोमये षोडशमाषाः, क्षीरे द्वादशमाषाः, दधि दशमाषाः, घृतेऽष्टौमाषाः, कुशोदके तदर्द्धम् २(†) । गायत्र्या गोमुत्रम्, गन्धधारेति गोमयम्, आप्यायस्वेति क्षीरम्, दधिकान्न इति दधि, तेजोऽसि शुक्र मसीत्याज्यम्, देवस्यत्वेति कुशोदकम्, एतन् पञ्चकं पद्मादिपात्रे समन्त्रं निक्षिप्य यज्ञीय काटेन निर्म्मथ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य सप्त पत्रैरन्विज्जाग्रैः शुक्लवर्णैः इरावती १, इदं विष्णुः २, मानस्तोके ३, शंखा ३(‡), तो ४, एताभि रग्नौ हुत्वा शेषं प्रणवेनालोढ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य तेनैवोद्धृत्य तेनैव पिबेत् । मध्यमेन पलाशपत्रेण पद्मपत्रेण स्वर्णपात्रेण वा ब्रह्मतीर्थेन वा पिबेत् ॥ एतद् ब्रह्मकूर्चसंज्ञकं होम-सहितं ज्ञेयम् ॥ स्त्री शुद्धौ तु विप्रैः कारयित्वा तूष्णीं पिबेताम् । ब्रह्म कुर्वाभ्यासे सति सान्तपनं स्यात् । यद्वा गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं, एकैकं पूर्व्वयत् प्रत्यहं पीत्वैक रात्रोपवासे सान्तपनः कृच्छः सान्नाहिकः । एषु शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि । महासान्तपनं तु गोमुत्र-गोमय-क्षीर-दधि-सर्पिर्नामैकैकं त्रयहं त्रयहमावर्त्य पञ्चदशाहिकं स्यात् । यद्वा गोमुत्र-गोमय-क्षीर-दधि-सर्पिः कुशोदकानां षण्णामेकैकं त्रयहं त्रयहमावर्त्य त्रयहोपवासे एकविंशति रात्रकं महासान्तपनं स्यात् । यति महा-सान्तपनं तु, गोमुत्रादीनां षण्णामेकैकस्य द्व्यहद्व्यहदाभ्यासे स्यात् । तप्तकृच्छस्तु तप्तक्षीर घृतोदकानामेकैकं प्रत्यहं पीत्वैक रात्रोपवासे

- १(*) इति ब्रह्मकूर्च संज्ञक प्रायश्चित्त लक्षणं ज्ञेयम् । अत्र धेनुषु सवत्सरा कपिला पूता गरीयसीति ।
- २(†) 'गो सक्तद्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्यात्तुर्गुणम् । क्षीरं सप्तगुणं दद्यात् पञ्चगव्यं तथा दधि' इति धृत्यन्तरे । पञ्चगव्यं परिशोधनं मन्त्रा लब्धन्ते । गायत्र्या त्यादिभिः ।
- ३(‡) शुक्ल यज्ञः—३०।२॥ श्रीयुक्ते, १०।११२॥ २१।२०॥ २२।१॥ २०।१॥
- ४(§) १ शुक्ल यज्ञः ५।१६॥ ५।१५॥ १६।१५॥ २५।८॥ (एषु पञ्चगव्यं योधनं मन्त्राः सन्ति) ।

स्यात् । यद्वा क्षीर घृतोदक-उष्णजल वास्प-मादतानां चतुर्णाम् ,
त्रिरभ्यासे द्वादशरात्रस्तसकृच्छः स्यात् । तत्रक्षीरादि परिमाणम्बे-
वम्,—जलं त्रिपलं, पयोद्विपलं, घृतमेकपलं । उदकवाष्पमाकतेतु.
त्रिरात्रस्य पूरणमात्रम् । पादकृच्छ्रस्त्वेक भक्तेन नक्तोयाचितेनोप-
पवासेन चेत्येवं रूपः स्यात् । तत्र प्राससंख्या-अनक्तेन पञ्चदश वा
षड्विंशतिर्वा प्राह्याः । नक्ते द्वादश वा द्वाविंशतिर्वा प्राह्याः ।
अयाचिते तु चतुर्विंशतिरेव, सर्वे प्रासाः कुकुटाण्ड प्रमाणा
अप्रवेश प्रमाणावा १(*) । अनयोः पक्षयोः शक्त्या विकल्पः ।
यद्वैवं पादकृच्छ्रः । एकभक्तत्रयं पादकृच्छ्रः शूद्रस्य देयः, नक्तत्रयं
पादकृच्छ्रो वैश्यस्य, अयाचितत्रयं पादकृच्छ्रो राज्ञः । उपवासत्रयं
पादकृच्छ्रो विप्रस्येति, व्ययस्था च—अर्द्धकृच्छ्रस्त्व याचितोप-
वासाभ्यां स्यात् । पादोन कृच्छ्र एकभक्तोऽयाचितोपवासपादैः
स्यात् । प्राजापत्य कृच्छ्रस्त्वेक भक्ते नक्तो याचितोपवासे
त्रिरा वृत्तैः प्राति लोभ्येन त्रिवायुसैर्वा, बालवृद्धानुरार्यः स्यात् ।
एकनक्त त्रिनक्त-त्रयाश्रितोपवास त्रयैः, प्राजापत्यै कैकप्रासापत्तिः
स्या च्छक्तानां उपवासादि प्रातिलोभ्येणवा । अति कृच्छ्रस्त्वेक
पाणि पूरण-मात्राज्ञ-भोजनकोन तद्ग्रास संख्यायुक्तः । यदैकैक-
प्रासाशी भोजनदिने स्यात् ॥ शक्तस्यैवोऽति कृच्छ्रः । शेषं पूर्व-
वत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तु—पयसैक विंशतिरात्रः स्यात् । यद्
द्वादशरात्रं तत्तु भक्षणं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः स्यात् । शक्तस्य-पराको-
द्वादशाहोपवासेन स्यात् । सौम्य कृच्छ्रस्तु पिण्याक मोदनाग्रनि-
स्त्रवं तकमुदकं सकृद्व, प दिनेषु क्रमात्-प्राश्य पट्टेह्यपवासे
स्यात् । पिण्याकादीनां यत् परिमाणं प्राणधारक मात्रमेव २(†)
पिण्याक-सक्तु तक्रैः अग्रमतीत्य-चतुर्थेऽह्यपवासे, यति सौम्य-
कृच्छ्रः । चान्द्रायणन्तु—शुक्ल प्रतिपदादि दिनेषु मयुराण्डमित-
प्रमाणप्रासानां एकैक वृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः
स्युः ३(‡) । ततः कृष्ण प्रतिपदादिष्वेकैक प्रासद्वासेन, चतुर्दशी

(१)

अत्र करप्रवेश प्रमाणावेति प्रादेश प्रमाणावेति च भिन्नः पाठः ।

२(†)

‘प्राथायात्रा मात्र’ इत्यं पाठान्तरं दृश्यते । अत्र प्राथयात्रा निर्वाचयुक्त इति ।

३(‡)

चन्द्रायण निर्वाचनं यस्य तत् व्रतम् । शुक्लपक्षे यासद्विदिः । कृष्णपक्षे यासकैक-
द्वारः । अथान्तरं कृतौ च ।

पर्यन्तं भुक्ताः ऽमावास्यायास्तुषवासे-यवमध्यं चान्द्रायणं स्यात् ॥
 विषीलिका मध्यचान्द्रायणन्तु, कृष्णप्रतिपदादि क्रमेण पौर्ण्य-
 मास्यन्तं स्यात् । अत्र सर्व्वत्र तिथिवृद्धिहासयोः प्रासवृद्धि-
 हासौ ज्ञेयौ ॥ यद्वा चत्वारिंशदधिकशतद्वयप्रासानां आवृत्त्यावा,
 यथाकथञ्चिदावृत्त्या मासेन चान्द्रायणं स्यात् । पञ्चविंशत्यधिकशतद्वय
 संख्याकानां प्रासानामावृत्त्या वा. १(*) । यथा—कथञ्चिन्मासेन
 चान्द्रायणं स्यात् ॥ यतिचान्द्रायणन्तु प्रत्यहं दिवसस्याष्टमेऽष्टप्रासै-
 मासेन स्यात् ॥ शिशुचान्द्रायणन्तु प्रत्यहं दिवानक्तञ्च, चतुर्भिश्च-
 नुशिप्रासैर्मासेन स्यात् ॥ ऋषिचान्द्रायणन्तु प्रत्यहं त्रिस्त्रिभि-
 प्रासैर्मासमेव स्यात् । यतिचान्द्रायणादिषु यथाकथञ्चित् त्रिंशद्दिनः
 मासो ज्ञेयः । नचान्द्रगतिवत् । सोमायनन्तु गोस्तनचतुष्टयजं क्षीरं
 सप्तरात्रं पिबेत् । समत्रयजं सप्तरात्रं, स्तनद्वयजं सप्तरात्रम् । एक-
 स्तनजं षड्रात्रं, त्रिरात्रं वायु भक्षता, एतच्चान्द्रायणधर्मव्रताचेति ॥
 इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि लक्षणम् ॥

—*—

अथ कृच्छ्रचान्द्रायण व्रत साधारण धर्मः ।

—*—

तत्र त्रिकालं द्विकालं वा स्नानं तदा शुष्येत् सकृत्स्नानात् । सर्व्वत्र
 स्नानमार्जनाधमर्षण तर्पणानि कृत्वा जलादुत्तीर्य्य सौरमन्त्रैः
 लादित्रयावा, सूर्य्योपस्थानं कार्य्यम् । ततः पुण्यमन्त्रं गायत्रीं वाष्ट-
 सहस्रमष्टशतं वा शक्त्या जपेत् । चरु-भैक्ष्य-यावकं पयोदधि-
 घृतमूलफलकन्दादि-हविष्यं वा भोज्यम् । तद्विष्यं 'आग्यायस्वे'-
 त्यभिमन्त्र्य प्रासान् कृत्वा गायत्र्याभिमन्त्रयेत् ॥

—*—

अथाशक्तस्य प्राजापत्याम्नाया उच्यन्ते ।

—*—

तत्र प्राजापत्ये धेनुदानम्, तन्मूल्यदानं वा कार्य्यम् । यच्च गोमूल्यं
 निष्कः निष्कार्ष्णं निष्कपादं वा शक्त्यनुसारेण कल्प्यम् । अथशक्तौ-

गथाय प्रोक्तं, 'तिथिं वृद्ध्या भवेत् पिण्डान् शक्ते शिष्येण सक्तितान् । एकै तं वर्षवेष्टुं कृष्णं पन्नं द्वाष्टयेत्' इति ।

तदर्थं तत्समं भूधनधान्यववह्नादिवा दद्यात् । द्वादशब्राह्मणान्
वा भोजयेत् । उपवासो वा श्रुति संहिता पारायणं वा, गायत्र्ययुत-
जपोवा, तिलहोमसहस्रंवा, प्राणायामशतद्वयंवा, एकादशवृत्त्यारुद्र-
जपंवा, शक्त्याकुर्व्यात् । धेनुदानविप्रभोजनादि १(*) शक्त्यपेक्षया
द्वित्रि चतुःपञ्चपङ्गुणं वर्द्धते । उपवासस्थाने एकविप्र-भोजनम् ।
तावद्धनधान्यादि बह्नादिदानं वा कार्यम् । शक्तस्य द्विगुणादिवृद्धिश्च,
गायत्रीसहस्रजपोवा, द्वादशप्राणायामावा, शक्त्या योज्याः ॥ चान्द्रा
यणस्थानेऽष्टौ प्राजापत्याः स्युः । मासोपवासस्थाने पञ्चदशप्राजा-
पत्याः । तत्कृच्छ्रे प्राजापत्याः । अतिकृच्छ्रे त्रयः । यद्वा तत्
कृच्छ्रे साद्वेकायद्वयम् । अतिकृच्छ्रमहासान्तपने कायद्वयम् ।
पराके पञ्च त्रयोवा कायाः कार्य्याः ॥

—*—

अथ कृच्छ्रस्थाने तीर्थ-प्रत्याम्नाय उच्यते ।

—*—

वेदे तीर्थे च दैवे च दैवज्ञे चोपधे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥२५०७॥

क्षेत्राण्यापः सुरा विप्रा गौर्गुरु स्तीर्थमुच्यते २(†) ।

निवासहोमस्नानार्चा कृत्यैः पापात्पुनाति तत् ॥२५०८॥

अथ पुराण-शास्त्रवाक्येभ्यः सर्व्वतीर्थ प्रत्याम्नाये किञ्चिन्मूल मुच्यते ।

ब्रह्मविष्णुशिवादेवा इन्द्रोऽग्निर्यमनैऋती ।

वरुणः पवनोयज्ञः सोमः सूर्य्योगुहोगणः ॥२५०९॥

१(०)

तथाहि,—

‘प्राजापत्य व्रताशक्तो वेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।

धेनोरभावे दातव्यमुल्लं मूषं न स’शयः’ ॥

अन्यच्च स्मृती,—

‘धेनुः पशुभिराश्वानां मध्यानां विपौराणिकी ।

कार्पापणैक मूल्यादि दरिद्राणां प्रकीर्तिता’ ॥

२(†)

‘तीर्थं क्षेत्रेऽम्बरे पात्रे शास्त्रे सजिज्ञ-धोनीष । जोषिद रजसु पाष्याये उपपाये चापि
मन्त्रिणि’ इति कोषकारः । पुराणे च, कुरुक्षेत्रादि प्रसिद्धम् ।

एते स्वयं तीर्थभूता स्तीर्थैः शुद्धीरदर्शयन् १(*) ।
मनवोवसवोरुद्धा आदित्या मरुतो गणाः ॥२८१०॥
विश्वेदेवस्तोर्धस्ताभ्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ।
इत्याद्यनेकदेवास्तु तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ॥२८११॥
भृगवोऽङ्गिरसोऽगस्त्य विश्वामित्राग्रिकश्चपाः ।
वशिष्ठाद्या महात्माण स्तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ॥२८१२॥
हरिश्चन्द्रो मलो बेंण्या पुरुकुत्सौ पुरुरवाः ।
सगरः कार्त्तिकीर्याद्या स्तीर्थैराज्यमवाप्नुवन् ॥२८१३॥
इन्द्रभैरवराभाद्या गौतमाद्या महर्षयः ।
धन्वहत्यादि पापानि तीर्थैरेव व्यपोहयन् ॥२८१४॥
विश्वामित्रः सपुत्रस्तु महापापं व्यपोहयत् ।
सुतीर्थतपसा ब्राह्मं प्रातःवार्त्सह-शापतः ॥२८१५॥
त्रिकुम्भमपि चाण्डालं विप्रं कृत्वाप्ययाजयत् ।
तन्तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् २(†) ॥२८१६॥
अनुपोष्य त्रिरात्रादि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गांश्च दरिद्रो नाम जायते ॥२८१७॥
व्रतोपवास कृच्छ्रादीन् कृत्वा तीर्थ-सुसेवनम् ।
अदत्त्वा चाश्ववस्कादि दरिद्रो जायते ध्रुवम् ॥२८१८॥

2043. इति महाभारते । तथा आदित्यपुराणे—

पाण्डवैराज्यलाभाय दुरिस्तोपशमाय च ।
श्रीकृष्णनारद व्यास श्रीकण्ठेन्द्राजरोमशैः ।
तीर्थं यात्रा पुराऽकारि-तीर्थैः कुर्वन् महत् फलम् ॥२८१९॥

2044. इत्यादित्यपुराणे श्रूयते कथा ।

विश्वनाथेन यतिना निर्व्याजेन महात्मना ।
विंशत्यब्दाच्छताब्दान्तं सर्वदा तीर्थं सेविना ॥२८२०॥

१(*) 'तीर्थ-भूताः' इत्यन्वः पठः । स्रतः तीर्थभूतान्तेवानुक्ता नृवौनन्यायाहुः शास्त्राणि ।
'त्रिकुट' इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'प्रवेशयन्' इति भिन्नः पाठः ।

”

अथ 'वस्त्रादि' इत्यन्वः पाठः । तीर्थं—कुश्चिद्वै पुरुरादि । तीर्थं—करे ब्राह्मणपित्रादि ।

तीर्थे—उपनिषदाचार्यादि ।

बहुस्मृति-पुराणज्ञैर्बहुभिः सह सूरिभिः ।
 कृतज्ञं (च्छ्र्) तीर्थफलं प्रोक्तं यत्नसाध्यमपीर्यते ॥२८२१॥
 मार्कण्डेयाजहनुमद्यावत्तद्रोमशादिभिः ।
 कृच्छ्रं (तृणं) तीर्थफलं प्रोक्तं गोदानकृतुसाध्यतः ॥२८२२॥
 द्वापरान्ते पुराणानि व्यासः स्वव्यायुषां नृणाम् १(१) ।
 हिमवद्क्षिणे देशे संकोच्यैव व्यचारयत् ॥२८२३॥
 भूत प्रेत पिशाचाश्च पितरोऽवह्वराक्षसाः ।
 अद्यापि प्रचरन्त्येव कृच्छ्रार्थ-तीर्थमर्थवत् २(१) ॥२८२४॥
 सूतः शूद्रः पुराणज्ञः तीर्थे विप्रोऽभवत्ततः ।
 शिष्यान्ूचे जराङ्कानि तीर्थाणि कुरुतेतिवै ॥२८२५॥
 ते विश्वकर्मणे प्रोचु विश्वकर्मा च सर्ववित् ।
 शिष्यैः कृच्छ्राञ्जरांकानि सर्व्वतीर्थान्यकारयत् ॥२८२६॥
 अद्यापि कृच्छ्रवर्णाङ्काद्रुप्यन्ते तत्र तत्र च ।
 लिप्यङ्कानामविज्ञाने प्रकारान्तरं मुच्यते ॥२८२७॥
 पुराणस्मृतिविद्विष्णु-प्रोक्ततीर्थफलासये ।
 उक्तं लोकोपकारार्थं यत्नसाध्यमपीर्यते ॥२८२८॥
 पुराणेषु स्मृतिषु च ३(१) तीर्थफलं गोदानफलं दशधेनु फलं
 शतधेनुफलं गोसहस्रदानफलं, अग्निहोत्र फलञ्च पुण्येष्टि फलं
 पङ्कमासोपवास फलं सम्बत् सरोपवासफलं चान्द्रायणजं पराक फलं
 लभेत् । इत्यादि वचने ष्वर्थवाद शङ्कां विसृज्य ,
 सर्व्वत्र योग्यतया कृच्छ्रादिकं परिकल्प्य—

संग्रहकारेणापि यथैवोक्तानि तीर्थफलानि ।

अतः कायकृच्छ्राचरणाशक्तानां पातित्यपरिहारार्थं, अस्माभिरपि
 तथैव तान्युच्यन्ते । तत्र भागीरथ्यां स्नानं षष्टि योजनादागतस्य

१(१) अत्र 'शौरिभिः' अपरः पाठः ।

” 'द्वापरे द्वापरे विष्णव्यांसकपी महासुनिः ।

कृत्वा वेदं सु बहुधा कुरुते जगतोद्धितम् ॥ इति पराशरीय पुराणे ।

२(१) 'कृतज्ञार्थं तीर्थमर्थवत्' इत्यन्यः पाठः । 'कृतज्ञाञ्जराङ्गाणि' इत्यपरः पाठः ।

३(१) 'यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चापि सु संयतम् ।

परमेष्ठे दृढा भक्तिः स तीर्थफलमश्नुते' ॥ इति पुराणे ।

षड्व्यं कृच्छ्रसमम् । अत्र यात्रायोजनं वृद्धौ सत्यां योजनस्याद्ध-
कृच्छ्रं वृद्धिः कल्प्या ॥ पूर्वं राजस भयात् सप्तमातृकानद्यो-
ऽभवन् । भये गते पुनर्देवता कृपातः अष्ट कृच्छ्रसमार्नि फलानि
प्रयागेऽभवन् । तत्र नदीशुष्कतातेषु भागीरथी सदा (च स वृद्धिः
कल्प्या । तासु विष्णुगङ्गादि सप्तमातृकानामसु सप्त(धा)गङ्गासु
स्नानं षड्व्यं कृच्छ्रसमम् । प्रयागे चंते द्विगुणम् । गङ्गाद्वारे
गङ्गासागरेचैवम् । वाराणस्यां गङ्गाऽतीवदुर्लभा, समुद्रान्तं पुण्यं
नगरान्ते १(*), वाराणस्यां महापातकम् न प्रविशति । तत्र मृतो
मुक्तः स्यात् । सर्वत्र यात्रा देशान्तरं भाषाणां विशेषः २(†)
महापर्वतव्यवधाने, महानदी व्यवधाने च क्रमेण द्वादशाष्ट-
चतुर्थोजनन्यूनं भवति । माषाभेदमात्रैः पर्वतव्यवधाने नदीव्यवधानं
षट्चतुर्द्विगुण-न्यूनं भवति ॥ यमुनायां स्नानमेकाव्यं कृच्छ्र-फलम्,
विंशति योजनागतस्य । मथुरायां द्विगुणं सरस्वत्यां चतुरव्यं
कृच्छ्रसमं चत्वारिंशद्विगुणं योजनागतस्य ॥ प्रभासे द्वारावत्याञ्च
द्विगुणम्, पतयोर्नद्योर्मध्ये योजनवृद्धौ पादकृच्छ्रं वृद्धिः ।
दशद्वतो स्वरस्वतो-शतद्व-सुद्वी-विपाशावितस्तीरावती-मरुद्वी-
मधुमती-पयस्विनी-धृतवती-त्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिकृच्छ्रं समम्,

- १(०) पूर्वं राजसभयात् सप्तमातृकानद्योऽभवन् । भये गते पुनर्देवताऽधीऽवृणु । इत्यधिकः
पाठः चर्चास्ति । नगरं नगरी वा, भूपपीरम्, पत्तनं पुरम्, राजधानीति । 'नगरं
मत्स्यराजस्य ग्रामे भरतधर्मः' काकथा महावाक्यं सख्यं पादं प्रणश्यति ।
'व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी' इति विराट् पञ्चगि ।
- २(†) 'वाचा यव विमियते गिरेर्वायवधानतः । महान् यन्त्रं यव तद्देशान्तरं मुच्यते' इति
श्रुती ।
- ॥ संस्कृतं प्राकृतं देशं—इति विविधा भाषाः । अन्यद् दशकुमारविरिते चलेकारशास्त्रादिषु
भेदाः सन्ति । देशभाषा विभिन्नाः, यथा च, देशदेशे नरेन्द्राणां जनानाञ्च ख के खके ।
भङ्गा विमियते यथाच खाद्देशं प्रकीर्तितम्—इति संस्कृतो कण्ठाभरणे मार्कण्डेय
वृणो च ।
- कुल कुलवा गङ्गाया दीर्घभ्याम्, पुराण
'मन्वेव सुलभा गङ्गा विसृष्टानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरं सङ्गमे' ॥

पञ्चदश योजनागतस्य ॥ चन्द्रभागा-वेत्रवती-सरयू-गोमती-देविका-
कौशिकी-नित्यजला मन्दाकिनी सहवद्धा पौनःपुण्या पूर्णपुण्या
बाहुदा वारुणी गण्डक्यादिदेवनदीषु, स्नानं षोडशकृच्छ्रं समम्,
द्विगुणं फलम् ॥ अन्यास्तु समुद्रगास्तु महानदीषु, स्नानं
षट्कृच्छ्रं समं स्यात् । महानदीषु तु महानद्यर्द्धफलम् १(*) । शोणे
महानदे गङ्गार्द्धफलम् । वैरोचने नदे महानद्यर्द्ध फलम् ।
पुष्करतीर्थेषु प्रयागसमम् । सन्निहत्या तथैव । माहेष्मत्यादौ नित्यं
प्रत्यक्षाग्नौ ह्योमोदशगुणः । गयास्थ महानदी सेतुबन्धस्थ-
रामेश्वरं, श्रीरङ्ग—पद्मनाभं सन्निहत्य तथैव । माहेरं २(†)
नर्मदां आम्नातकेश्वरं, कुञ्जाग्रं, कोकामुखम् । प्रभासं विजयेशं
पुरीन्द्रं पञ्चनदम्, गोकर्णम्, अयोध्यां द्वारावतीं गयां मायामवन्तीम्,
कांचीं कावेरीं शालग्राम मित्यादिषूक्तं (युक्तम्) क्षेत्राणि संसेव्य
गङ्गासमं फलं लभते ॥ सर्व्वेभ्यो विशिष्टा वाराणसी । तत्र
महाप्रयागे च मृतस्य मुक्तिरेव ३(‡) । अन्यप्रयागे तु मरणं मुक्ति-
वीजम् । नर्मदायां चतुर्विंशति योजनागतस्य फलमाह चतुर्विंशति
कृच्छ्रसमम् ॥ कुञ्जिका सङ्गमने द्विगुणम् । शुक्लतीर्थं चतुर्गुणम् ।
ताप्या(प्त्या)न्तु दशकृच्छ्रं समम्, दशयोजनागतस्य । पयोण्यामष्ट
कृच्छ्रं समम्, अष्टयोजनागतस्य तत्रापि सङ्गमे द्विगुणम् ४(§) ।
गोदावर्यां षष्टि योजनागतस्य व्यष्टकृच्छ्रसमम् । त्रिंशद्वयोजना-
गतस्यैकादशतीर्थेषु प्रतिलोमानुलोमाभ्यां स्नानं षष्टिकृच्छ्रफलम् ।
पं (वं) जरासङ्गमे प्रयागे तद्द्विगुणम् । सप्तगोदावरी भीमेश्वर सङ्गमे
त्रिगुणम् । कुशतर्पणे गयासमम् । वंजरायां द्वादश योजनागतस्य
द्वादशकृच्छ्रसमम् । गोदावर्यां विशेषमुद्रा (दुगा) न्तं षड्गुणं

१(*)

महानदी, उत्कले कटकान्तर्गते एका, तथा च,—‘महानदी नदी यत्र ईश्वरी भुवनेश्वरः’
इत्यष्ट दुर्गान्तर्गतं राज्ञां हस्ते । अपराविशाला सिन्धुसंगता महानदी यथा वङ्गेषु पश्चा
महती सरित् । अत्राय च गयायाम् ।

२(†)

नर्मदातु पूत सरिदवाण लिङ्गोत्पादिका । अत्रे वौडारेश्वरः प्रतिष्ठितः ।

,,

प्रयागे विदेष्यां तीर्थराज । ‘स तीर्थराजो-जयति प्रयागः’ इति ।

३(‡)

वाम्बकेश्वरः यत्र राजते, तच्छैलाद् गोदावरी विनिर्गता पुण्य सलिला सा दक्षिण वाहिनौ ।
वत्सन्तु पुराणेषु वर्त्तते । स्वतः समुद्र गामित्रा तु महानदी स इति श्रेयसव ।

४(§)

प्रायुक्त-काशीविषये चण्डत काशी मुक्ति विवेके सन्दर्भे, पुराणे काशी खण्डे चास्ति ।

पुण्यम् । प्रणीतायां चतुः कृच्छ्रसमं चतुर्योजने । पूर्णायां तद्वर्द्ध-
तावद्विगुणम् । हरिद्वेने त्रिगुणम् । भीम (श्रीम) रथ्यां दशकृच्छ्र-
समम् । दशयोजनागतस्य ककुब्जती सङ्गमे पञ्चदश कृच्छ्रसमम् ।
तुङ्गभद्रायां वरदासङ्गमे पञ्चविंशतिकृच्छ्रसमम् । मलापहारिण्या-
मष्टकृच्छ्रसमम् । अष्ट योजनागतस्य निवृत्त्यां षड्कृच्छ्रसमम् ।
षड्योजनागतस्य गोदावर्यां या (पा) त्रा वृद्धौ योजने पादकृच्छ्रः ॥
सिंहस्थे गुरौ १(*) सर्वत्र जाह्नवी समम् । कन्यास्थे मुरौ कृष्णवेण्यां
सर्वत्र जाह्नववर्द्ध समम् । तुङ्गभद्रायां सर्वत्र गङ्गावर्द्धसमम् ।
कर्कटस्थे रवौ कृष्णवेण्यां मलापहारिणी सङ्गमे प्रयागे चतुर्गुणम् ।
ब्रह्मेश्वरे पञ्चगुणम् । पाताले गङ्गायां मल्लिकाज्जुने च षड्गुणम् ।
ततः पूर्ववत् षष्टि कृच्छ्र समम् । लिङ्गावृत्तिसङ्गमे प्रयागे च
चतुर्गुणम् । ब्रह्मालये द्विगुणम्, समुद्रे सङ्गमे चैवम् । कावेर्यां
महानद्यां च पञ्चदशकृच्छ्र समम् । दशयोजनागतस्य ताम्रपर्णीधृ-
(कृतमालापयस्विनीषु द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रसमम् ।
सहापादोद्गता विन्ध्या त्रिपादोद्भूताश्च नद्यः स्वदैर्घ्यानुसारेणैक-
द्वि-त्रि-कृच्छ्र फलप्रदाः
विन्ध्यशैलोद्भवस्तु द्विगुणफलाः । हिमवदुद्भवस्तु त्रिगुणफलाः ॥
एवं स्मृतौ पुराणे वा यथा कथञ्चिदनुक्तौ, कुल्याः त्रिरात्र फलाताः
(दाः) । अरण्यः कृच्छ्रफलदाः । नद्योद्विकृच्छ्रफलाः महानद्यः

१(*)

पथोष्णी मरित—कलिङ्गे वैतरणीति ख्याता । पुराणे हस्तिरक्षा चलि ।

॥

पाताल गङ्गा-भोग्धती नामेति । मत्स्ये भागीरथी, खर्गे तु नाम मन्दा किनीति ।
विन्ध्याचले भागीरथी मरुहति । तत्र श्रीदुर्गा भद्रकाली च नित्यमस्ति । तत्र मुनयः
तस्मिन् पूर्वमासन् इति शार्ङ्गस्योदृष्टास्ते । अपराः कृष्णा, कावेरी, ताम्रपर्णी,
गोदावरी नाम गद्यः दक्षिणपथे सन्ति ।

॥

वाराणसी, सावान्मुक्तिदा । तत्रैव विश्वेश्वरसेव मणिकर्णिका चेति । चेष्टा 'तत्रैव
मणिकर्णिका' ।

॥

सिन्धुवर्मे रामेश्वरः, 'सिन्धु' दृष्टा विरुच्येत ब्रह्म हः ब्रह्म हव्यया' इति तत् प्राधान्यं
पुराणे दृष्टम् ।

सिंहस्थे गुरौ मंस्तरादिष्वकाशः । तीर्थेषु शुभकालः ।

तथा च व्योतिषे,—

'गण्डका उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे ।

मिंसस्य मकरस्थस्य शुभं वर्द्धं भजंवेत्' इति । अन्यद मनमाम तस्यै चास्ति ।

स्त्रिकृच्छ्रफलाः ॥ सर्वत्र पात्रानुक्तौ कृच्छ्रसंख्या योजनसंख्यावा-
स्यात् । एकयोजनगादिकगा अधिकयोजनादिकगा महानद्यः । समुद्र-
गाश्चमहानद्यः । यत्र महानदीति च समाख्यास्ति १(*) तत्र ता अपि
महानद्यः । उपवाससहितं नदीस्नानं , कृच्छ्र समयोजनादर्वांगपि,
शुनी-गर्दभी-चाण्डाली-शुद्धी-कष्टगेत्यादिनाभ्योनद्यः पापनद्यश्च वर्ज्याः
२(†) ॥ सर्वत्र समुद्रस्नानं दर्शं कार्यम् । देवतासमीपे सरः सरिन्नदी-
सङ्गमेषु समुद्रे च सदा कार्यम् । समुद्रस्नानं पञ्चशत योजनागतस्य
प्रख्यात देवतासमीपे-द्विगुण फलम् । तत्र स्नात्वा तत्त देवतादर्शने
स्थाणुना च स्नाने च त्रिगुणम्, सेतौ गमनं त्रिंशत्कृच्छ्रसमं त्रिंशद्
योजनागतस्य । तत्र स्नात्वा रामेश्वरदर्शने षष्टिकृच्छ्रसमं फलम् ३(‡)
विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वरयोर्दर्शने चैकमेवोक्तं फलम् ॥ दक्षिण-
देशीयानां जाह्नव्यां स्नानं षड्गुणम् । गङ्गातटदेशीयानां सेतुरामे-
श्वरयोर्दर्शने षड्गुणम् । स्कन्ददर्शने त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । त्रिंशद्यो-
जनागतस्य, यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् ॥ सर्वत्रभाषाभेद-
पर्वतादिना यात्रा ऽक्षमो भवत्येव, श्रीरङ्गपञ्चनाभ-पुरोत्तम-
चक्रकोट-लक्ष्मीदर्शन-लवणाकरस्नाने च त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । त्रिंशत्
योजनागतस्य केदारे त्रिगुणम् ॥ सर्व्वेपुर्व्वेणव-माहेश्वर-सौर-
शाकंष्वपि पीठेषु दर्शने पञ्चकृच्छ्रसमम् । प्रख्याते द्विगुणम् ।
अहोबल क्षेत्रेऽपि तथैव । श्रीशैलप्रदक्षिणं षष्टिकृच्छ्र समम्-
श्रीशैले एकैकलिङ्गदर्शनञ्च त्रिंशत् कृच्छ्र समम् । त्रिंशद्योजनागतस्व
सर्व्वत्र कृच्छ्र संख्याः यात्रायोजनसंख्याया विज्ञेयाः ॥ यत्र यत्र

- १(*) प्रागप्युक्तमेतद्, महानदी कश्चिद् देशेऽस्ति, 'महानदी नदी यत्र ईश्वरी भुवनेश्वरः' इति
कश्चिन्नीचरण काव्ये । महती विशालानदी वा महानदीति । यथा प्रारब्धे पञ्चाख्या-
नदी । ब्रह्मपुत्र, यमुना-करतोयाः पञ्चासञ्चलताः ।
२(†) यथा, विहारप्रदेशे कर्मनाथा । सेतुवन्ध विषये च, —'सेतुं दृष्ट्वा विमुच्येत ब्रह्म षा ब्रह्म
इत्यथा' । 'राजा भिक्षुसंघोदधिः—दृष्टिमात्रं पुण्यो गते' इति च स्मृती ।
३(‡) अथ योजन प्रशङ्गाद् योजन परिमाणं मुच्यते । अन्यद् हेमाद्रौ राघव-अष्टाये चास्ति ।
अन्यद्—'धनुः सहस्राष्टौ च गतियासां न भिद्यते ।
नता नदी शब्दधरा गर्ताकाः परिकीर्तिताः' इति स्मृती ॥
भाषाभेदे देशान्तरत्वमिति । यथा, 'वाचा यव विमियन्ते त्रिरेवंन्यवधानतः । महा-
नद्यानरं यच्च तद्देशानरं मुच्यते' इति स्मृति निबन्धे ।

यद्विशेषतया यदुदष्टं तत्र तद् ग्राह्यम् । सर्वत्र देशकाल-देवतावार्थ-
विशेषेण फल विशेषोऽस्त्येव । सर्वत्रोक्तफलदशांशफलम् ।
तोरस्थस्य योजनादूर्वाङ्गं भवति । तत्रापि क्रोशसंख्यायाः तारतम्य-
मस्ति । सर्वत्र यात्रावृद्धौ यात्राफलमधिकम् । योजने योजने
उपवासः तथासति षडुपवासाः प्राजापत्यमितिकल्पना भवति ॥

2045. तिर्यग् यवोदशान्यष्टावूर्द्धावा ब्रीहय स्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥२८२६॥

वितस्तिर्द्दिगुणारत्तिस्ततोनिस्कुस्ततो धनुः ।

धनुः सहस्रे द्वे क्रोशश्चतुः क्रोशन्तु योजनम् ॥२८३०॥

सार्द्धगव्युति-देशश्च योजनं परिचक्षते ।

गव्युतिं पञ्चसाहस्र-धनुर्भिः प्रमितां विदुः ॥२८३१॥

यात्रासु सर्वत्र नियमा एकभक्ता अधः शयना ऋतौ ब्रह्मचर्या-
अप्रति प्रहाद्याः कार्य्याः । तीर्थे गत्वा स्नानं जप तर्पणाद्यव्यं
कार्य्यम् ॥ देवेषु, अर्घपाद्याक्षत गन्धपुष्पादिनाभ्यर्चणं कार्य्यम् ।
एवं यथा मनःपूतं भवति तथा तीर्थं सेव्यम् । परार्थं गच्छतः
षोडशा(ङ्ग)शं फलं प्रसङ्गाद् गच्छतोऽर्द्धम् १(*) । अनुषङ्गाद् गच्छतः
ज्ञान फलमेव, न यात्रा फलमित्यादि विशेष स्तृतीयस्तवके,
तीर्थयात्रा प्रकरणेऽव गन्तव्यः । तीर्थयात्रा २(†) सम्बन्धिनोऽशेष
विशेषस्य तस्मिन्नेव प्रपञ्चि तत्त्वादित्यु परम्यतेचात्र ॥

इति तीर्थयात्रा तत् तीर्थकृत्यफलमुक्तम् ॥

—*—

१(*) 'षोडशाङ्गं स लभते यः परार्धेन गच्छति' । परार्धेन इति चात पाठः स्मृतौ च ।
प्रायश्चित्त विषये—'प्रायश्चित्तानि पापक्षय मात साधनानि चान्द्रायणादीनि' इति ।
अन्यत्र, 'प्रायोनमतपः प्रोक्तं चित्तं नियतं कुण्ठते । तपो नियतं संयुक्तं प्रायश्चित्तं विदु-
र्बुधाः' इति च ।

.. 'कृते व्रतं समादिष्टं वेतायां धेनुरेव च । कृच्छादीनां सव्वेषां मूल्यान् शपरेकली,
इति स्मृतौ । अपरञ्च—'धेनुः पञ्चभिराध्यानां मध्यानां विपौराणिकी । कायःपण्येक
मूल्यादि द्रविद्राणां प्रकीर्तिता' इति च ।

२(†) अन्यत् तीर्थं तरङ्गिण्यां पुराणेष्विति । स्मृतौ धर्मशास्त्र निबन्धेषु च ।

'प्राजापत्य व्रताशक्तौ धेनु' दद्यात् पयस्विनौम् ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः' इति च स्मृतौ ।

अथ महापातकेषु द्वादश वार्षिकादि व्रतस्थानेषु
प्राजापत्यादयस्तत्तत् प्रत्याम्नायाश्च योज्यन्ते ।

—*—

तत्र द्वादशवार्षिके द्वादशदिने ष्वेकैकं प्राजापत्यं परिकल्प्य-गम्यमाणे
षष्ठ्यधिकशतत्रयं प्राजापत्या भवन्ति । ततो महापापेत्वमत्या
सकृत्कृते, षष्ठ्यधिकशतत्रयं प्राजापत्यानुकरीत्या चरेत् । तन्ना-
शक्तौ षष्ठ्यधिकत्रिशतधेनू र्दद्यात् । मत्यात्रेत् कार्याश्चरेत् ।
अत्याभ्यासे द्विगुणम्, बहुभ्यासे त्रिगुणम् । धेनूनामसम्भवे तन्मूल्यं-
वा । गोमूल्यत्वेन षष्ठ्यधिक-त्रिशत-निष्कानि, निष्काद्वाणि निष्क-
पादोवा देयः । तन्नाप्यशक्तौ तावन्त उपवासाः कार्याः । तन्नाप्य-
शक्तावेकैकस्य प्राजापत्यस्यायुतसंख्येयाः, गायत्रीजपाः षड्विंशल्लक्ष-
जपाः कार्याः । तन्नाप्यशक्तौ तावन्ति वेदपारायणानि कार्याणि ।
तावन्ति तिलहोमसहस्राणि वा । तावन्तः शतद्वय-प्राणायामा वा
कार्याः । इत्यादि कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन, षष्ठ्यधिकशतत्रयं
संख्यया महापातकेषु योज्यम् ॥ अतिपातकेषु तु पादन्धूनाष्टदश-
वार्षिकव्रतस्थाने, सप्तत्यधिकशतद्वयसंख्याः कार्याः कार्याः ।
तदशक्तौ धेनुदानादिकं कार्यम् ॥ अनुपातकेषु षड्वार्षिक-व्रतस्थाने
साशीतिशतसंख्याः कार्याः । धेन्वादयो वा तत्संख्याः ॥
उपपातकबहुत्वे त्रैवार्षिकव्रतं कार्यम् । तत्स्थाने नवति संख्याः
कार्यावा, धेन्वादयो वा तत्संख्याः कार्याः । एकैकोपपातके तु
त्रैमासिकव्रतमुक्तम् । तत्स्थाने सार्द्धसप्तकायाः । तत्प्रत्याम्नाया
धेन्वादयो वा तत्संख्याकाः स्युः । वृषभैकादशसहितत्रिरात्रात्मक
गोवधस्थानेतु, सार्द्धकादशकाया उप(द)वासादयो वा, तत्
संख्याकाः कार्याः । मासप्रयोव्रतस्थाने, सार्द्धकायद्वयम् । तत्
प्रत्याम्नायो वा पञ्चगव्यं मासव्रते चैवम् ॥ पराकेतुकायत्रयं प्रत्याम्ना-
यश्च तद्वत् । सप्ताह-सान्तपणव्रते त्वर्द्धकायमित्यादि १(*) ।
प्रकीर्णकेषु प्राजापत्य-पादादि कृत्स्नं (कृच्छ्रं) कल्प्यम् ।
प्राजापत्ये षडुपवासा इति वा कृत्स्नं कल्प्यम् ॥

अथ सर्वं प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते ।

—*—

तत्र महापातकाद्वर्वाचीन-पातकेषु विविधेषु ज्ञानावतृकतेषु बहुगुण-
वानत्यन्त विरक्तः प्रति निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुं मशक्तौ, सर्व-
प्रायश्चित्तं षड्वद् कृच्छं साशीति शतसंख्याक-प्राजापत्यांश्चरेत् ।
तदशक्तौ धेन्वादि (दानं) प्रत्याम्नायं तत् संख्यया कुर्यात् ।
अभ्यासे द्विगुणम्, मत्या चेत् त्रिगुणम्, मत्याभ्यासे
चतुर्गुणम् । अत्यन्ताभ्यासे निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणम् ।
बहु कालाभ्यासे षड्गुणम् १(*) ॥

अथोपपातकादौ सर्वं—प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तन्नोप पातकमारभ्यावर्वाचीनेषूप पापेष्वत्यन्त गुणवानत्यन्त विरक्तः
प्रतिनिमित्तं कर्तुं श्रद्धा, अशक्तौ, द्विवर्षं कृच्छं षष्टि-संख्याक-प्राजापत्यं
2046. चरेत् । धेन्वादि प्रत्याम्नायं वा, तत् संख्यया कुर्यात् । अत्राप्य-
भ्यासे द्विगुणम् । मत्या त्रिगुणम्, मत्याऽभ्यासे चतुर्गुणम् ।
अत्यन्ताभ्यासे निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणम् । बहु कालाभ्यासे
षड्गुणम् । प्रकीर्णकेषु क्षुद्रपापेषु, बहुष्वज्ञान कृतेषु प्रतिनिमित्तं
कर्तुं मशक्तौ, सर्वं प्रायश्चित्तमवद् कृच्छम्, त्रिंशत् संख्याकं प्राजा-
पत्यांश्चरेत् । धेन्वादि प्रत्याम्नायं वा तत् संख्यया चरेत् । अत्राप्य-
भ्यासे द्विगुणं, मत्या त्रिगुणम्, मत्याभ्यासे चतुर्गुणम् । अत्यन्ता-
भ्यासे निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणम् । बहु कालाभ्यासे षड्गुणम् ।
प्रकीर्णकेषु क्षुद्रेषु प्रत्याम्नायं वा तत् संख्याश्चरेत् । अत्राप्यभ्यासे
द्विगुणम्, मत्यात्रिगुणम्, मत्या भ्यासे चतुर्गुणम् । अत्यन्ताभ्यासे
निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणं कल्प्यम् । अति क्षुद्रपापेषु बहुष्वज्ञान-

१(०)

योग्यकालेऽकृते कालान्तरे पथात् कृते पापवद्भौ व्रतं स्यापि उडोर्विधानां द्रोगवडेर्दीधं-
काक्षीषधं सेवनवत् । तथाच—‘प्रायश्चित्तं कुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपथात्तापि नः कष्टात्प्रकाङ्गं यानि दाद्वान्’ इति धृती ।

‘दीधंकाल-नैरन्तर्यं भगवदाराधन—तीर्थादि सेवन-याग-दानादि भिरष्टाङ्गं योगैश्च
पापानि नश्यन्ति’ इति ।

कृतेषु प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुमशक्तौ, सर्वं प्रायश्चित्त-
कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणं कुर्यात् । तत् स्थाने द्वादश
प्राजापत्यानि वाचरेत् । षट् प्राजापत्यानि वा चरेदित्यन्ये वदन्ति ॥

—*—

इति सर्वं प्रायश्चित्त विधानम् ॥

सर्व्वत्रानुक्त निष्कृतौ,—

कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि समस्तानि व्यस्तानिवा योग्यतया योज्याणि ।
अति जुद्धपापेषु द्वादश षड् वा प्राणायामाः । परुषाहारे १(*) कृते-
कराप्र प्रास परिमिताज्ञ ब्रह्मधान्यादि दानं वा कुर्यात् । यदा तु
कृत प्रायश्चित्तो भवति । तदापि षड् मासं प्रतिवर्षं वा, कृत
पापानुमानेन २(†) सर्व्व प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ॥

2047. तथाच पद्मपुराणे,—

ज्ञाताज्ञातेषु पापेषु जुद्धेषु च महत् सुच ।
षट्सु षट्सु च मासेषु प्रायश्चित्तञ्च यश्चरेत् ॥२८३२॥
निष्कल्म 'नरो वै स्यात् स कृतान्तं न पश्यति ।
प्रायश्चित्तम कृत्वैव नरो भवति नारकी ॥२८३३॥
प्रायश्चित्तं चरेद् यस्तु वाग्भवः कायजस्य तु ।
स प्राप्नोति शुभां लोकान्देव गन्धर्व सेवितान् ॥२८३४॥

2048. इत्यादि विज्ञानेश्वर-स्मृत्यर्थं सारोक्त-प्रकरणे—३(‡)

प्रायश्चित्तं निरूपितम् ।

अन्यच्च—

कृते पापे अनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं हरिसं स्मरणं परम् ॥२८३५॥
नाम्नोऽस्य यावती शक्तः पाप संहरणे हरेः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः ॥२८३६॥

१(*) 'परुषाहारे' इत्यन्तः पाठः । केषांचिन्मते कुक्कुटाष्टमिता यावाः ।

२(†) 'कृत पापानुसारिण' इत्यन्तः पाठः ।

३(‡) अयं विज्ञानेश्वराचार्यः मिताचरादि सम्प्रदाय-ज्ञम् सुप्रसिद्धः ।

2049. श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे—

कर्मणा कर्मनिर्हारी न ह्यात्यन्तिक इष्यते ।
 अविद्धदधिकारित्वात् प्रायश्चित्त—विमर्शनम् ॥२८३७॥
 ज्ञानिभिरविदुषोऽधिकृत्य, प्रायश्चित्तं विमृश्यत इत्यस्यार्थः ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ।
 देहवाग् बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥२८३८॥
 क्षपयन्ति महदघं वेणु गुल्ममिवानलः १(*) ।
 केचित् केवलया भक्त्या वासुदेव-परायणाः ॥२८३९॥
 अघं धुन्वति कात्स्न्येन नीहार मिष भास्करः ।
 नतया ह्यर्थवान् जह्यादु (न्यू)पेत तापसादिभिः ॥२८४०॥
 यथा कृष्णापित-प्राण स्तत् पुरुष-निषेवया ।
 सध्रीचीनोऽह्यं लोके पन्थी क्षमोऽकुतोभयः ॥२८४१॥
 सुशीलाः साधवोयत्र नारायण-परायणाः ॥२८४२॥
 यत्रैतेऽधिकारिण इत्यर्थः ।
 प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायण पराङ्मुखैः ।
 नवै पुणन्ति राजेन्द्र ! सुराकुम्भमिवापगाः ॥२८४३॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्या हरिसंस्मृतिः ॥
 प्रायश्चित्तिर्हि सर्वस्य दुस्कृतस्येति वैश्रुतिः २(†)
 साकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेलणमेववा
 वैकुण्ठनाम ग्रहण मशेषाघहरं विदुः ॥२८४४॥
 स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य,
 त्यक्तवान्यभावस्य हरिः परेशः ।
 विकर्म्यद्योत् पतितं कथञ्चिन् ,
 धुनोति सर्वं हरिसन्निविष्टः ॥२८४५॥

2050. भागवते द्वादशेऽपि,—अविस्मृति-स्तत्त्वरणार विन्ध्योः,

क्षिणोत्थ भद्राणि शमं तनोति च ।
 स्वसत्त्वशुद्धि परमाञ्च भक्तिं, ज्ञानञ्चविज्ञानविराग युक्तम् ॥

१(*)

अत्र 'श्रीभागवते' इति पाठः सम्यक् । 'गुल्म गुल्मनिशान्तः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अत्र पाठयत्नयोऽस्ति । अत्र केवला भक्तिः 'पारिवारे पराङ्मुखः' । परितुली भक्तिर्वा ।
 द्वितीयो निविशेष भक्तिः सा श्रेष्ठा भक्तिरेव । 'भक्त्यु या पराकाष्ठा सैव ज्ञानं
 प्रकीर्तयन्' इति द्वितीया भागवते ।

सर्वपापक्षयकरं कर्त्तव्यं स्मरणं हरेः ।

इत्याद्याः श्रुतिस्मृति पुराणेति हासागमाः परःशता अति स्फुट-
प्रमाणीभूता अत्रार्थे सन्तीत्यु परस्यते ॥

इति आमदनन्त भट्ट विरचित-विधानपारिजाते

पञ्चमस्तवके श्रीहरि स्मरणरूपं

महाप्रायश्चित्तम् ॥

—#—

अथ प्रशंगात् कुष्माण्ड-गण-होमाबुध्येते तौच,
2051. (तदा) जमदग्नि प्रोक्त-कुष्माण्ड-होमविधिः प्रदर्श्यते ।
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कुष्माण्डविधिमुत्तमम् ।
एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां प्रायश्चित्तन्तु वैदिकम् ॥२८४॥
अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरणम् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तो भवेद् द्विजः ॥२८५॥
योवाऽभ्युदयकामः स्यात् सोऽपि ह्येतत् समाचरेत् ।
अमायां पौर्णमास्यां वाऽन्यस्यान्तु तिथावपि ॥२८६॥
केशश्मश्रुवापयित्वा स्नात्वा पुण्यजलाशये ।
आज्यभागानन्तरं हि कुष्माण्डैर्जुहुयाद्दधृतम् ॥२८७॥
'यद्देव' इत्यनुवाकैश्च त्रिभिर्हुत्वाज्यमन्वहम् ।
'वैश्वानराये'त्येताभिस्तमग्निमुपतिष्ठते ॥२८८॥
कर्म्मोद्दिष्वेतैर्जुहुयात् पुनः स्वर्गं समश्नुते ।
सम्बत्सरं ब्रह्महातु मासं वै वीरहो द्विजः ॥२८९॥
चतुर्विंशति रात्रौस्तु परिवेत्तापि दीक्षितः ।
द्वादश त्वप्रेदिधीतः षड्रात्रौ श्यावदन्त्यपि ॥२९०॥
तिस्रोरात्रौश्च कुनखी दीक्षितो भवति द्विजः ।
अत्र दीक्षितो व्रतस्थ इत्यर्थः १(*) ।

१(*)

'द्विज' इत्यनन्तरं इति भिन्नः पाठः । कुष्माण्डौहोममन्त्रादि । तद्दोममन्त्राः पञ्चादुच्यन्ते
अन्यद्विजः । अन्यत्र दीक्षितः गुरुतो मन्त्र दीक्षितः मन्त्र—शास्त्रतः । अन्यत्रोपनीतः,
असमावृत्तः यज्ञा दीक्षितसङ्ख्येति । अत्रान्यस्यामिकादश्यादि शुभतिथौ ज्योतिः
शास्त्रोक्तायामपि । अत्र 'वीरहा' इत्यन्तः पाठः ।
अत्र ज्येष्ठा नुजयोर्विवाहव्यतिक्रमे, परिवेत्ता, परिवेत्तीति दुष्टः स्यात् । अन्यत्र परीवादकर्त्ता ।

एकस्मिन्दिवसेऽप्येककर्मचैतत् समाचरेत् ।

नोद्धंशयीत खट्वायां जुगुप्ते(स्ते)तानृताद्विजः ॥२५५३॥

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूः क्षत्रियस्य च ।

आमिक्षाचैव वैश्यस्य प्रायश्चित्तार्थं मिष्यते ॥२५५४॥

सावित्रीं प्रजपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

पुंसूक्तादीणि १(*) सूक्ताणि शुद्धयन्त्येवं भवेद्विजः २(†) इति ॥

प्रथमानुवाके,—

अथास्य प्रयोगः प्रतन्यते ।

शुद्धिकामोद्विजोऽमावास्यायां पौर्णमास्यामन्यस्यांवा, तिथौ पूर्वाह्ने-
केशम्भश्चुनखलोमाणि वापयित्वा, तीर्थं स्नात्वा, नित्यकर्माणि-
निर्वर्त्य, आचमन-मन्त्रप्रोक्षण-पुण्याहवाक्यानि कृत्वा, स्थण्डिलमुप-
लिप्य, स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निं प्रज्जिह्वय, अमुकप्रयोजन-सिद्धयर्थम्
कूष्माण्डहोमं करिष्ये इति संकल्प्य, यथा स्वशालं ब्रह्मोपवेशनाद्या-
ज्यभागान्तं कर्म कृत्वा, 'यद्देवादेवहेङ्गनम्' इत्यादि-भिस्तैत्तिरीयार-
२॥५२. प्यक(पद्धत्युक्त)—त्रिभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं सस्रुवाज्यं जुहुयात् ।
तत्र यद्देवा इत्येकं विंशति ऋचः (मन्त्रस्य) ३(‡) प्रथमानुवाकस्य
ब्रह्मास्वयम्भुः ऋषिर्लिङ्गोक्तादेवताः, आद्यानां चतसृणामनुष्टुप्छन्दः
पञ्चमोत्रिष्टुप्, षष्ठीषड्वसानातिजगती, सप्तमी जगती, अष्टमी त्रिष्टुप्,
नवमीषट् पदा जगती, दशमी बृहती । ततोद्वे षट्पदे शर्कप्यौ,
त्रयोदशी त्रिष्टुप्, चतुर्दशी सप्तपदाडणि(ष्ट)क्, पञ्च दश्यनुष्टुप्,
षोडशी अनुष्टुप् विराट्, सप्तदशी गायत्री । ततः खिन्नखिष्टुमः एक
विंशत्यनुष्टुमः । एभिः आज्य होमे विनियोगः ॥

अथ मन्त्राः—

षोडशी अनुष्टुप् विराट्, यद्देवा देव हेङ्गनं देवासश्च कृमा वयम् ।

१(°) 'पुरुष सूक्तानि' इत्येवं भिन्नः पाठः । शुक्ल यजुः २०।१४ । एवं पश्चात् सर्वं मन्त्रान्ते
समर्पणम् ।

२(†) 'शुद्धयन्त्येवं भवेत्' इत्यमपि पाठान्तरमस्ति ।

३(‡) यजुः २०।१४ ।

यजुश्छन्दः सं २०।१४।१५।१६।१७। 'अग्निं वायुं सूर्यं देवताक्षिबोऽनुष्टुमः कूष्माण्डो
संज्ञाः भवन्ति' । २० ऋः, मन्त्राः । अत्र एभिश्चन्दोभिर्मन्त्रं विज्ञादिभिश्च ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वामुञ्चन्त्वहसः ॥

आदित्येभ्य इदं न मम । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् (१) ।

अथ प्रथमानुवाकः—

देवा जीवनकाम्या यद्वावाऽनृतमोदिम । तस्मान्न इह मुञ्चत विश्वेदेवाः सजावसः स्वाहा, विश्वेभ्योदेवेभ्यः (२) । ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वं सरस्वति । कृतान्नः, पाह्येन सोयत् किञ्चानृतमूदिम द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्यै च स्वाहा । (३) इन्द्राग्नीमित्रावरुणौ सोमोधाता बृहस्पतिः । त्वेनोमुञ्चन्त्वेनसोयत्किञ्चानृतमोदिम स्वाहा । (इन्द्राग्नीमित्रावरुणौ सोमोधाताबृहस्पतिः) (४) सजातशं सादुत जामिशहं साज्यायसः संशादुतवा कनीयसः । अनाधृष्टं देवकृतं यदेनस्तस्मात् त्वमस्माज् जातवेदोमुमुग्धि स्वाहा जातवेदसे (५) यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूर्ध्व्यामष्टौवद्वाचा-उँशिश्नेर्यद्वनृतञ्चक्रमावयम् । अग्निर्मातस्मादेनसो गार्हपत्यं प्रमुञ्चतु च क्रम यानिदुष्कृतां इति स्वाहा गार्हत्याग्नये (६) येन त्रितो अर्णवान्निर्वभूव येन सूर्यं तमसोनिरमोचि येनेन्द्रो विश्वाभजहाद्वराती स्तेनाहं ज्योतिषा ज्योतिरा न शानशान अयाक्षि साहा अग्नये (७) यत् कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरावः । एतत्तदग्ने अनृणोभवामि जीवन्नेव प्रतिहस्तानृणामि स्वाहाग्नये (८) यन्मयि माता गर्भे सति । एनश्चकार यत् पिता अग्निर्मातस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु, दुरितामानिपुकाम करोतु मामग्नेन स्वाहा अग्नये (९) यदापिषेव मातरं पुत्रः पितरं प्रमुदितोधयन् अहिगुंसितौत्रौ तयदग्ने अनृणोभवाम्यहतौ पितरौ स्वाहा अग्नये (१०) यदन्तरीक्षं पृथिवीमुतद्यां यणमातरं पितरं वा जिहिगुंसिम । अयं तस्माद् गार्हपत्यो नो अग्निरुद्विज्यति सुकृतस्य लोकम् (सोपितरौ घयातत् ।

(१) मे, सं, ४।१४।१७।२४२ ।

(२) ते, आ, २।१ । —२४७ । —२४८ ।

(३) मे, सं, ४-१४-१७५ ।

(४) मे, सं, ४।१४।१७।२१४ ।

(५) ते, आ, २-१-५ ।

(६) अ, वे, स—११।११ ।

(७) य, यः, स—१८-११ ।

(८) ४।१२७।१ । (९) ते, आ, २-७-१२।१ ।

(१०) अथर्व, स—४।१२७।१ ।

तद्गने अनुणोभवामिस्वाहा) अग्निर्मातस्मा देनसोसं स्वाहा
गार्हपत्याग्रये (११) । वदशस्तानिशसायत् पराशस्ता । यदेन
श्रुक्ने मा नूतनयत् पुरा राणम् अग्निर्मातस्मा देनसोगार्हपत्यः
प्रमुञ्चतु स्वाहा गार्हपत्याग्रये (१२) । अतिक्रामामिदुरितं यदेनः
जहामिरिप्रं परमे सधस्थे । यन्नयति सुकृतोनापि दुस्कृतः तमारोहामि
सुकृतांनु लोकं स्वाहाग्नये (१३) । त्रिते देवा अमृजतै तदेनः ।
त्रितन्नतद्मनुष्येषु तद्म । मृजे ततोयदि त्वाग्राहिरानशेतांतेदेवा
ब्रह्मणा नाशयन्तु स्वाहा गार्हपत्याग्नये (१४) । दिविजाता
समुद्रजः सिन्धुतः सपर्याभृतः । सनोहिरण्यजाः शङ्ख आयुष्तर-
णोमणिः (१५) । इमं मे वरुण स्रुधोहवमद्या (घा) च मुड्य ।
त्वामस्यु राचके स्वाहा वरुणाय (१७) । तत्त्वायामि ब्रह्मणा
वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः अहेङ्मानोवरुणे
हवोभ्युशंसमान आयुः प्रमोषीः स्वाहा वरुणाय (१८) ।
त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेङोऽवयासि सीष्टाः ।
यजिष्ठोवह्निमः शोशुचानोविश्वान्वेपांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा-
ऽग्निवरुणाभ्याम् (१९) । सत्त्वंनो अग्नेऽवमोभवोतिनेदिष्ठो अस्या
उयसोव्युष्टौ अवयस्वनो वरुणं वराणो व्रीहिमृङ्गीकं सुहवोन
पधिस्वाहाग्नीवरुणाभ्याम् (२०) । त्वमग्नेऽयासि अयासन्मन-
साहितः । अयासन् हव्यमूहिपे । अयानोघेहि भेपजं स्वाहा (२१)
इति प्रथमोऽनुवाकः । आदित एकविंशतिसंख्यकाः ।

—*—

अथ द्वितीयानुवाकः, यददीव्यमिति,—

—*—

द्वितीयानु वाकस्य त्रयोदशर्चस्थ ब्रह्मा स्वयम्भूऋषिः तत्तन्मन्त्रोक्ता-
देवताः आद्या प्रस्तारपङ्क्तिः (यः) द्वितीया चाश्वतद्वल्लिपुभः दशम्य

-
(११)	तेः प्रा, १७१२११ ।	(१२)	तैः प्रा, १७१२१२ ।
(१३)	अ, वे, सं, ४-१०-४ ।	(१४)	मै, सं, ४१४१७२२ ।
(१५)	अ, वे, सं, ४-१-४ ।	(१६)	तै, प्रा, २-४-१-१३ ।
(१८)	मै, सं, ४१४१७२२ ।	(१९)	मै, सं, २५३ ।
(२०)	मै, सं, ४१४१७२२ ।	(२१)	अ, सं, ४१५५ ।
- दिविजातः समुद्रजः सिन्धुतम्याभृतः । सनोहिरण्यजाः शङ्ख आयुष्तरणो मणिः ।
अथर्व—सं ४१५४ ।

नुष्टुप्, एकादशी चतुष्पदोष्णिक्, द्वादश्यनुष्टुप्, त्रयोदश्यनुष्टुप्, आज्वहोमे विनियोगः । (अ) यददीव्यन्तृणमहं वभूवादित् सन्वास-जगर-जनेभ्यः । अग्निर्मातस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चतां स्वाहा-ग्नये ॥१॥ यद्वस्ताभ्यांचकर किल्बिषाण्यक्षाणां वग्नमुपजिघ्रमानः । उग्रं पश्याच राष्ट्रभृच्च तान्यपसरसाधनुदत्ता मृणानि स्वाहाऽक्षरे [णै]भ्यः ॥२॥ उग्रं पश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिषाणि यदक्षवृत्तमनुदत्त मेतत् । नेत्रऋणानृणवद्वत् समानो यमस्य लोके अधिरज्जुराय स्वाहा मन्त्रोक्त देवतायै ॥३॥ अयते हेडोवरुणेनमोभिरव यज्ञेभिरमीमहे हविभिः क्षयन्नस्मभ्य मसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिथः कृतानि स्वाहा वरुणाय ॥४॥ उदुत्तमं वरुण पाश मस्मदवाधमं विमध्यसं श्रथाय । अथावयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा वरुणाय ॥५॥ इमं मे वरुण ॥६॥ तत्त्वायामि ॥७॥ त्वन्नोअग्ने ॥८॥ सत्त्वन्नो अग्ने ॥९॥ संकुसुको विकुसुको निर्मथोयश्च निः स्वनः, तेऽस्मदयश्मद्मनागसो दूराद्दूरमचीचतं स्वाहा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः ॥१०॥ निर्यक्षममचीचते कृत्यां निर्वृतिं च । तेन योऽस्मत् समृच्छार्तं तमस्मै प्रसुवामसि स्वाहा मन्त्रोक्त देवताभ्यः ॥११॥ हैसानु शङ्खगार्भ्या घणोनानुघणै नच । तेनान्यो-ऽस्मत् समृच्छार्चं प्रसुवामसि स्वाहा मन्त्रोक्त देवताभ्यः ॥१२॥ संवर्चसा पयसा सन्तनुभिरगन्म हि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा नोअत्र विदधातु रायोऽनुमाष्टु तन्वोऽयद्विलिष्टं स्वाहात्वष्ट्रे ॥१३॥ आदित खयोदशसंख्यकाः । इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

(१)	तै, आ, २।४।१ । तै, आ ।	(२)	तै, आ, २।४।३ ।
(३)	ऋ, सं, १-२४-१४ ।	(४)	ऋ, वे, १२।१२ (६।८)—प्राप्तका मन्त्राः ।
(५)	शु, यजुः—१२-१२ ।	(६)	तै, आ, २।४।५ ।
(७)	तै, आ, २।४।१२ ।	(८)	तै, सं, ४-१४-१७-२५२ ।
		" "	" " " " " २५३ ।
(९)	शु, यजुः, ८८।१६ ।	(१०)	५ (७।८) शु, यजुः १८, ४८।२१-२ ।
(११)	ऋ, सं, ४-१-४ । , , " " " ५ ।		
(१२)	तै, आ, २।४।५ ।		

" " " " " " " २।४।१ तै, आ, प्रा ।

- (१३) स्वत् नो अग्ने वमो भवोति नेदिष्टी अस्या उपसोऽनुष्टौ । अथ यज्ञाणी वदथ वराणी त्रीद्वि सङ्कीर्णं सुहवी न एधि ॥ वे, सं, २।४ । इति पूर्णं मन्त्रः ।

अथ तृतीयानुवाकः आयुष्ट इति ।

—#—

तृतीयानु वाकस्य सप्तदशर्चस्य ब्रह्मास्वयम्भूः ऋषि लिङ्गोक्तादेवताः,
 आद्या अनुष्टुप्, द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ, ततस्तिष्ठोगायत्र्यः,
 सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ, ततः षडनुष्टुभः । पंचदशीजगती, षोडशी
 अनुष्टुप्, सप्तदशी पञ्चपदा, शर्कर्य्यत्यष्टिर्वा आज्यहोमे विनियोगः ।
 (अ') आयुष्टेविश्वतोदधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्तेप्राण आयाति
 परायक्ष्मङ्गुवामिते स्याहाग्नये ॥१॥ आयुर्दा अग्ने हविषाजुषाणोघृत-
 प्रतीकोघृतयोनिरेधि । घृतंपीत्वामधुचरुगव्यं पितेवपुत्रमभिरक्षतादिमं
 स्वाहायुर्दाग्नये ॥२॥ इममग्नायुपे वर्चसे कृधितिगमोजोवर्णसं
 शिशाधि । मातेवास्माददिते शर्मयच्छ, विश्वेदेवाजरदृष्टिर्यथऽसत्
 स्वाहा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः ॥३॥ अग्ने आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषंचनः,
 आरे वाधस्व दुच्छ्रुत्वनांस्वाहाग्नये ॥४॥ अग्ने पवस्वस्वपा अस्मैवर्चः
 सुवीर्य्यं, दधद्रयिमयिपोषं स्वाहाग्नये ॥५॥ अग्निर्ऋषिः पवमानः
 पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे सहागयं स्वाहाग्नये ॥६॥ अग्नेजातान्
 प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदोनुदस्व । अस्मैदीदिहि
 सुमनाभेदङ्गच्छर्मन्तेस्यामत्रिवरूथ उद्गौ स्वाहाग्नये जातवेदसे ॥७॥
 सहसाजातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदोनुदस्व ।
 अधिनोवृहि सुमनस्यमानोवयंस्यामप्रणुदा नः सपत्नान् स्वाहा
 जातवेदसे ॥८॥ अग्ने योनोऽभितोजनोवृकोबारोजिघांसति ।
 तांस्त्वंवृत्रहन्जहि वस्वभ्यं । माभर स्वाहाग्नये ॥९॥ योनः
 शपादशपतोयश्चनः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मैनिष्पृक् च सर्वपापं
 समूहतां 'पाहोस्वसेनिष्पृचे' ॥११॥ योनः सपत्नोयोरणोमर्तो-
 ऽभिदासति देवाः । इध्मस्येच प्रज्ञायतोमातस्योक्तेषि किञ्चन ।
 स्वाहा देवेभ्यः ॥१२॥

(१) तै, आ, २।५ ।

(२) —तै, आ, २।५।११ ।

(३) तै, आ, २।५।८ ।

(४) तै, आ, २।५।११।११ ।

(५) तै, आ, = १५२ ।

(६) अ, वे, सं, १।२५ ।

(७) तै, आ, २।५ ।

(८) " " १९ ।

(११) ६, २, ऊवादेशे षषिकः पाठः ।

योमां द्वेष्टि जातवेदोयंचाहं द्वेष्मि यश्चमाम् । सर्व्वांस्तानग्ने-
संदहमाउं श्राहंद्वेष्मि ये च मां स्वाहाग्नये जातवेदसे ॥१३॥
योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नोद्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्दिप्साच्च
सर्व्वांस्तान्मग्मया कुरु स्वाहा मन्त्रोक्तदेवतायै ॥१४॥ संशितं
मे ब्रह्म सं शितं वीर्यं बलं । सउं शितं क्षत्रं मेजिष्णु र्यस्याहमस्मि
पुरोहितः स्वाहा मन्त्रोक्तदेवतायै ॥१५॥ उदेवां बाहुभतिरमुद्वर्जो
अथोवलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रा नुन्नयामि स्वां अहं स्वाहा
मन्त्रोक्तदेवतायै ॥१६॥ पुनर्मनः पुनरायु मंआगात् पुनश्चक्षुः
पुनः श्रोत्रं मआगात् पुनः प्राणः पुनराकुतंम आगात् पुनश्चित्तं
पुनराधीतं मआगात् वैश्वानरो मे अदब्ध स्तनूपाभववाधतां दुरितानि
विश्वा स्वाहा वैश्वानराय ॥१७॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

एव मनुवाकत्रयेण छुवाज्यं प्रतिमन्त्रं हुत्वा यजमानोऽग्नेर्दक्षिणतः
समित्पाणिरुद्धमुखस्तिष्ठेत् । 'वैश्वानरमा प्रतिवेदयामः' इतिसूक्तेन
अग्निमुपतिष्ठेत् । अस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य ब्रह्मा स्वयम्भूऋषिः
लिङ्गोक्ता वैश्वानराद्या देवताः, आद्येद्वे त्रिष्टुभौ, तृतीया चतुर्थ्यावनु-
ष्टुभौ, ततस्तिस्त्रिष्टुभोऽष्टमी पंक्तिः, ततोद्वे त्रिष्टुभौ एकादशीद्वा-
दश्यापञ्चपदे शर्क्य्यौ, अग्न्युपस्थाने विनियोगः । अं, वैश्वानराय,
प्रतिवेदयामो, यदीनृणं सँगरोदेवतासु । सपतान् पाशान्
प्रमुचन्प्रवेदसनोमुञ्चातु दुरितादवद्यात् ॥१॥ वैश्वानरः पवयाज्ञः
पवित्रै र्यत् सगरमभि धावाभ्याशाम । अनाजानन्मनसायाचमानो
यदत्रँनो अवतत् सुवामि ॥२॥ अमीये सुभगे दिवि विदृतौनाम
तारके । प्रेहामृतस्ययच्छतामेतद्वद्भक्त मोचनम् ॥३॥ विजिहीर्षलोकान्
कृधि बंधान्मुञ्चासिबद्धकं । यो योनेरिव प्रच्युतो गर्भः स बान्पथो
अनुष्वम् ॥४॥ सप्रजानन् प्रतिगृन्हीत विद्वान् प्रजापतिः प्रथमजा-
ऋतस्य । अस्माभिर्दत्तं जरसः पुरस्तादच्छिन्नं तन्तु मनुसञ्चरेम ॥५॥

- (१३) तै, आ, १४ ।
(१) तै, आः, २।६।१ ।
(२) तै, आः, २।६।२ ।
(३) तै, आः, २।६।३ ।

- (१४) तै, आ, १५ ।
(२) तै, आः, २।६।२ ।
(४) तै, आः, २।६।४ ।

ततं तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति, येषां दत्तं पित्र्यमायनवत् । अर्धवे-
केददत्तः प्रयच्छा-दातुं चेच्छकनवाङ्स् स्वर्गपयाम् ॥६॥ आरमेन
संरमेथाङ्स्मानं पंथामवथोद्यतेन । यद्वा पृत्तं परिविष्टं यदग्नौ,
तस्मै गोत्रायेह जायापती संरमेथां ॥७॥ यदन्तरीक्षं पृथिवीमुतथां
यन्मातरं पितरं वा जिहिङ्क्षिम । अयं तरमादु गार्हत्योनो
अग्निरुद्विज्याति सुकृतस्य लोकम् ॥८॥ भुमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं
भ्रातान्तरिक्षं मभिश्स्त एनः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छम्भवाणि
जामि मित्वामाविवित्सिलोकात् ॥९॥ यत्र सुहार्दः सुकृतोमदन्ते-
विहाययोगं तन्वांस्वायाम्, अश्लोणाङ्गैरहूताः स्वर्गं तत्र पश्ये-
पितरञ्च पुत्रम् ॥१०॥ यदन्नमद्गम्यन्तेन देवा दास्यन्दास्यन्तुतवाऽ-
करिष्यन् । यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राह-
मग्निर्मातस्मादनृणं कृणोतु ॥११॥ यदन्नमग्निं बहुधाविरूपं
वासोहिरण्यमुतगामजामविम् । यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति
यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मातस्मादनृणं कृणोतु ॥१२॥ एव
मग्निमुपस्थायोपविश्य, यन्मयेति ऋचा समिधमग्नावावधीत । अस्या
ब्रह्मा स्वयम्भूऋषिः अग्निर्देवताऽनुष्टुपच्छन्दः समिधाधाने विनियोगः ।
यन्मया मनसा वाचा तामनः कदाचम, सर्वस्मात्तस्मात्ततो-
जयात्यातानौ(ग्नौ)राष्ट्रभृतोहोतव्याः ॥ वाजसनेयीयान्तु—आदौ
राष्ट्रभृतः पश्चाज्जयाव्याताहोमौ(११) । ऋग्वेदिनामेते नसन्त्येव ।
ततः स्विष्टकृत् प्रायश्चित्तादिकर्मशेषं, यथा शाखं समापयेत् । इदन्तु
कर्म यावन्ति व्रत दिनानि स्युस्तेषु प्रतिदिनं मावर्त्तनीयम् ॥ अत्र
मांसाशी नस्यात्, स्त्रियं नोपेयात्, नखट्टाशायीस्यान्नात्महेतुत्वाया
भक्षी, ब्राह्मणोयवाग्वाशी, क्षत्रियश्चामीक्षाशी, वैश्यश्च स्यात् । यथा
शक्तिं गायत्रीं जपेत्, पवित्राणि च सूक्तानि यावद् व्रतादिकं चरन्
वैदिकं प्रायश्चित्तेन निष्पापो भवति । काम्यकर्मस्वधिकारी भवति'
इत्याह भारद्वाजः ॥ बौधायनोऽत्र चरुहोममधिकमाह, तथाच
तत्सूत्रम् । अथ कूपमाण्डे जुहुयाद्वयोऽपूत इव मन्येत, यथास्तेनो

(६) तैः, आः, २/६।० ।

(८) अ, वे, सं, ६/१२।१ ।

(१०) तैः, आः, २/६।११ ।

(११) वाजसनेयीयानां शाखिनां विप्राणां पक्षे इति ।

(७) तैः, आः, २/६।० ।

(९) तैः, आः, २/६।१० ।

(११) तैः, आः, २/६।१२ ।

(१२) तै, आ, २/६।१२ ।

यथा भ्रूणहैव मेव भवति योग्यो नोरेतः सिञ्चति, यदर्वाचीन-
मेनोब्रह्महत्यायास्तस्मान्मुच्यते । योवाऽपवित्रकामोऽमावास्यायाम्,
पौर्णमास्यांवा केशश्मश्रूत्यक्त्वा, ब्रह्मचारिकल्पेन व्रतमुपैति, सम्बत्-
सरं मासञ्चतुर्विंशतिं (दिनानि), द्वादश षट्स्तिस्त्रोवाःरात्रीः, न
मांसमश्नीयान्नस्त्रियमुपेयान्नोपरि शयीत, सत्यं जुसुप्सेत १(*)
नानृतान् सेवेत् पयोव्रतः । यतिरिति प्रथमः कल्पोयावकञ्चोपभुञ्जीत,
कृच्छ्रान् द्वादशरात्रं वाचरेत्, भिक्षेतवा तद्विविधेषु यवागूमिति ।
राजन्यस्यामीक्षाम्, वैश्यस्य यदिमन्येत यदस्यामामाजोदनं
धानाः शक्नून् घृतमित्यनु व्रतये दात्मानोऽनुपदासायेति । ब्राह्मणः
पाकयज्ञीयधर्मणानिमुप २(†) समाधाय, संपरिस्तीर्य परिधि-
निधानं प्रभृत्याग्निमुखान्तं कृत्वा, सावित्रीं पुरोऽनुवाक्या मनूच्य
सावित्र्या पक्वेन जुहोति ॥ अथस्विष्टकृतं हव्यवाहमभिमाति ।
सहेङ्ग रत्नोणं पृतनासुजिष्णुं ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं तुरधिमग्निस्विष्ट-
कृतमाहवे योऽयमित्यनूच्य स्विष्टाग्ने अभितत् पुणीहि विश्वादेय-
पृतनाजिष्णुं ज्योतिष्मन्तं दीद्यतन्तुरधिमग्निङ् स्विष्टकृतमाह अनिष्प
उरुनः पन्थां प्रदिशण्विभाहि ज्योतिष्मान् घेह्य जयन्न आयुरिति याज्य-
माचरुशेषं जुहोत्यथ कुष्माण्डैः ३(‡) यद्देवा देवहेङ्गं द्रव्यन्तृणमहं-
त्रमूवायुष्टे विश्वतोदधदित्येते स्त्रिभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्र माज्यं हुत्वा
सिंहे व्याघ्र इति चतस्रः सूवाहुतयः ४(§) । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नग्ने अङ्गिरः,
पुनरुर्जा सरण्येतिच हुत्वा, समित्पाणिर्यजमानोऽग्नेर्दक्षिणतो-
ऽवस्थाय । 'वैश्वानराय प्रतिदद्याम' इति द्वादशर्चनं सूक्तेनोपतिष्ठते,
यन्मयायनसेति समिधमादाय वरं ददाति, जयं प्रभृति सिद्धमाद-
दीता, इत्याह भगवान् वौधायन इति ॥ एवं सत्यनयोगुरुल्ल-
कल्पयोः, सर्वशाखाधिकरणन्यायेन बहुभिन्निरूपितः । कुष्माण्ड-
गणहोम एक एवेति, गुणोपसंहारन्यायेनाविरुद्धाने कसाङ्गोपसंहार-
कृतवैकः प्रयोगः कर्त्तव्यः । यद्वा, ५(॥) एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि

१(०)

अवानुप वा सार्धेति क्वचित् पाठः ।

२(†)

'ब्रह्मणः पापयज्ञेन' इति भिन्नः पाठः । 'कृष्येति' इत्यं भिन्नः पाठोऽपि ।

३(‡)

प्रागनुव. के उक्तैः कुष्माण्डौ होममन्त्रेः इति ।

४(§)

लघुनि लघु प्रायश्चित्तं बोध्यम् ।

५(॥)

गपे गुरौ गुरु प्रायश्चित्तम् ।

लघूनि प्रायाश्चित्तानि स्युरिति गौतमस्मरणात् । अपनोद्यपापाल्यत्वे लघुकल्पः स्वीकार्यः । इतरथा गुरुपक्षादर इति । यद्वा, शक्ताशक्तविषयत्वेन । अथवा, योऽन्य योनौ रेतः सिञ्चति । यश्च ब्रह्महत्यावज्जं, गुरु प्रायश्चित्त-विषयाणि महापातकादीनि करोति, तस्य गुरुकल्पो यः पवित्रकामो योवाऽऽधानादि चिकीर्षुः तस्यलघुकल्प इतिवा व्यवस्थाऽत्र द्रष्टव्येति दिक् ॥

—#—

द्वितीयकल्पे विशेषोऽभिधीयते ।

यथाशाखं वह्निस्थापन-चरु श्रपणाज्यभागान्तं कृत्वा चरुमभिघ्राय्यावदानधर्मेणावदाय । गायत्र्या विध्वामिन्नऋषिः सविता देवता गायत्रीच्छन्दः चरु-होमे विनियोगः, इत्यभिलष्य (अं) तत् सवितुरित्यादि प्रचोदयादोमिति, पुरानुवाक्यामनूच्य । पुनरपि सावित्रीमेवोक्तरीत्या पठित्वा १(*) स्वाहा सवित्रे इदं नममेति त्यक्त्वा, अथस्विष्टकृतेऽवदायहव्यवाहं स्विष्टाग्नये इतिद्वयोः पुरोऽनुवाक्यायाज्ययो विंश्वेदेवोशेषयोरग्निः स्विष्टकृद्देवतानुष्टुप् विराट्छन्दसी स्विष्टकृद्धोमेविनियोगः । अथवाहमहुरेमोमित्यनूच्य स्विष्टमन आयुः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते इदं नममेतित्यक्त्वा हुतशेषमग्नेः पुरस्तादश्वत्थपत्रेषु निदधीत ॥ केचिदत्र स्विष्टकृतेऽवदाय स्थापयित्वा, कुष्माण्डैर्हुत्वा स्विष्टकृतं जुह्वतीति महार्णवकारभाह । कुष्माण्डानुवाकत्रय-होमानन्तरम्, सिंहे व्याघ्र इति चतसृभिर्ऋग्भिः स्रुवाहुतीर्जु हुयात् ॥ २(†) तासां सोमऋषिः त्विषिर्देयतात्रिष्टुप्छन्द-आज्यहोमेविनियोगः ३(‡) । अं, सिंहेव्याघ्रउतया पृदाकौत्विषिरग्नौ ब्राह्मणेसूर्ये या । ज इन्द्रं यादेवी सुभगा जजान । सान पेनुवर्चसा संविदाना स्वाहात्विष्यै । पाराजग्नये दुन्दुभावायतापां अश्वस्य क्रधे पुरुषस्य मायौ इन्द्रं ये इत्यादि पूर्व्ववत्, त्विष्यैपाहा ॥१॥ या हस्तिणि द्वीपिनि या हिरण्येत्विषिरप्सुगोषु सा पुरुषेषु । इन्द्रं या देयी सुभगाजजानसानपेनुवर्चसा संविदाना स्वाहा त्विष्ये ॥२॥

१(*)

'सावितमेव' इति पाठ. लभम् । 'पराजग्न्य' इति सूत्रे नो लभ्यते ।

२(†)

अथ पाठ व्यत्ययः । मि ङ्-व्य'त्र, अ, वे. ६।१८। १(×) अ, वे. ६।१८। १

३(‡)

अ, वे. ६।१९ ८२ । अथ 'सहिरण्यानिष्ठं' पाठान्तरम् । अथ चलारी मन्त्रा अथवेणाः ।

रथे अक्षे ष्वृषभस्य वाजे वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुभ्रे । इन्द्रं या देवी
 पुमगा जजान सा न पेतु वर्चसा संविदाना स्वाहात्विव्यै ३(*)
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि चतसृणामग्निऋषिः अभ्यावर्त्ती अग्निर्देवता आद्या
 पञ्चपदोष्णिक् द्वितीयापञ्चपदासतीवृहती, इतरे द्वे गायत्र्यौ
 आजग्रहोमे विनिश्चोगः । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभिमानिवर्त्तस्वायूषां वर्चसा
 प्रजयाधनेन सन्यामेधया रथ्यापोवेण स्वाहात्विव्यै ॥४॥
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नितिचतसणामग्निऋषिः अभ्यावर्त्ती अग्निर्देवताऽग्न-
 येऽभ्यावर्त्तिने, पव मुत्तरत्नापि त्यागः । अग्नेअङ्गिरः शतन्तेसंस्वावृतः
 सहस्रं त उपावृतः । तासां अधापोवस्य पोवेण पुनर्नोनष्ट
 माकृधि पुनर्णोरयि माकृपिस्वाहा ॥२॥ पुनरुज्जानिवर्त्तस्व पुनः
 रग्न् इषायुषा पुनर्ः पाद्वांसः स्वाहा ॥३॥ पुनरुज्जानिवर्त्तस्व
 अथोवर्त्तस्य पुनरग्न्इषायुषापुनर्नपाहा (विश्वतः) हसः
 स्वाहा ॥४॥ सहजानिवर्त्तस्वाग्नेपिणुस्वधारया । विश्वक्षिनया-
 विश्वप्स्यरिस्वाहा ॥५॥ अथोपस्थानसमिदाधानादि पूर्ववदेव ॥

इति श्रीविधान पारिजाते पञ्चमस्तके

कुष्माण्डहोमविधानम् ॥

अथ गणहोम विधानम् ।

—*—

तत्रापस्तम्बः ग्राह, आधानस्यावा, काम्यानां कर्मणां वादौ पवित्रत्वादि-
 कामनावा, यदा तदैतत् कर्मकर्त्तव्यम् । येषु कर्मषु पतिपत्न्योः
 सहाधिकारस्तेषामाधानानामादौ, पत्नी सहितोऽन्यत्र पवित्रत्वादि-
 कामनादावेक पव, स्वयं यजमानो दर्शेष्वासीनः कृत्यारभमाणः
 प्राणानायस्यामुक्त प्रयोजनार्थं सप्ताहं ३(१) सवनत्रयं गणहोमं

१(*) 'हवन तयम्' इति मित्रः पाठः । अ, वे, ६।१८।३ ।

२(†) 'मिदं व्याघ्र उतथा वृदाकौ लिपिरयौ नास्मिन्ने स्ये या । इन्द्रं या देवी पुमगा जजान
 सानपेतु वर्चसा संविदाना' अ, वे, ६-३८, १ । तैः, आः, १-७ ।

अ, वेद, सं, ६।१२।१ ।

अथो वत्तस्य' इति मित्रः पाठः । श्रीमधदेव भट्ट धृतः अन्यः पाठः ।

.. .. ॥

३(१) पाठान्तरम्—

होष्यामीति संकल्प्य, स्वस्वगृह्यानुसारेणाग्निस्थापनप्रभृति स्थाली-
पाकवत्तन्त्रम् । पात्रासादनकाले, प्रोक्षणीपात्रेणसह प्रणीतापात्रं
तन्तुभिर्वेष्टित कलशश्च प्रयुनक्ति । प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीता
(आनीता) साद्येकलशे सवित्रे अपआनीयोऽप्युप निदध्यात् ।
आज्यविलापन प्रभृत्यग्नि- मुखान्ते कर्मणि कृते, चरौ घृतमानीय
द्वर्ग्यामुपस्तीर्य द्विरवदाय अभिघार्य्याग्नेन वेति षडर्ध्वेन सूक्तेन,
'सहस्रशीर्षेति' अष्टादशर्ध्वेन, 'अग्निर्मन्वेति' द्वि-विंशतृचयेन च,
मृगारसूक्तेन, 'यावामिन्द्रावरुणे' त्यनेन च(अनुवाकेन)मन्त्रैश्चतुर्भिः,
'यावामिन्द्रावरुणे' त्यनेनाष्टमन्त्रेण, 'पवमाणः सुव'रित्यने न
चानुवाकेन, सप्तदशर्ध्वेन, 'यद्देवादेव हेङ्गन, मिति विंशतृचयेना...
च्छिद्र पठितेनानुवाकेन, वैश्वानरोनउत्पेत्यष्टम मन्त्रेण
चैवमष्टभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोत्यपिचासकृत्—अपहत्य जुहुयात् ।
आद्यन्तम् । ततो जयोनवा जय पक्षेत्तु जयादीन् कृत्वा स्विष्टकृतं
जुहोति । तत्र सकृदुपस्तरणं सकृदवदानं द्विरभिघारणञ्च ।
ततश्चा वशिष्टं कर्म—यथा गृह्यं कुर्यात् । तस्य कर्मणः
प्रायश्चित्ततार्थत्वे रक्ष्याः परिधयः प्रकारान्तरत्वेतु परिधि-
(प्रहरणं) प्रकरणं भवन्मेवेति ॥ ततः कलशमादाय चतुष्पथं गत्वा,
पादप्रक्षालनं कृत्वा, आचम्य प्राङ्मुख आर्चनः कलशमादाय
'सिंहे मे मन्यु'रित्यनुवाकेन कलशे चात्मनश्छायां दृष्ट्वा पत्नीभिः सह
कर्तृत्वे १(०) स्व स्वात्मनश्छायां दृष्ट्वा, सुमित्रोयानः आपऔषधयः
सन्त्विति, भूमौ किञ्चिज्जलमानीय, दुर्गिर्मन्त्रोयास्तुतस्मै भूयास्तु'-
रित्यादिना पृष्ठतः कलशं क्षिपेत् । यस्यामस्य दिशि द्वेष्टो भवति ॥
ततोऽप उपस्पृश्य गृहान् व्रजेत् । एवं सप्ताहं त्रिषु सवने कृत्वान्ते,
आशीर्वाचनं कारयेत् २(+) । तथा ब्राह्मण भोजनं कुर्वीत, सप्ताहं
सवनत्रये मौनी व्रती सकृद्विध्याशी यतन्द्रियश्च भवेत् ॥
ब्राह्मणेभ्योभू-तिल-गो-वासो-हिरण्यानि दत्त्वा, सर्वेभ्यः पापेभ्यः
प्रमुच्येत । महतः पातकादपि । काम्यानां कर्मणा माधानादि
कर्मणाञ्च योग्यो भवतीति संक्रियाणा माचार्य-पितृ मातृणा-

१(०)

तपोदीन्-इत्यन्वः पाठः । पुंसूक्तेन वा ऊर्जेन इति भिन्नः पाठः ।

२(१)

'प्रणीता पात्रस्थोत्तर' इत्यं वा पाठः । 'विषु हवनं कृत्वा' इत्यन्वः पाठः । अथ हवन
पक्षेऽपि सारिण सर्वे होमा विधेयाः ।

„

'अग्नेनयसुपथा रायेऽअह्यान् । विश्वस्यदेवः' इत्यादि सूक्तेन ।

मात्मनश्च कुर्यान्नान्यस्य । अन्यस्य कुर्वन्नभ्यति । कारयित्वा तु सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते । गणचतुष्टयं द्वयमेकं वा, जुहुयात् । जयी द्वादश पूर्वान् दशपरान् आत्मानश्चैकं विंशं यावच्च पश्यति, तावत् पुणाति । यत्र द्वारयति, यश्चैतदाह यस्मादेत दाह सोऽपीति ॥ बौधायनस्तु,—सावित्र होम पूर्वकं गणहोममाह । तथाच तत् सूत्रम्—

काम्यानां कर्मणा माधानस्य चादौ, यदा वा पवित्रा च कामना, तदा गणहोमं १(*) कुर्वीत ।

पूर्वाह्णेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य, प्राणानायस्य सकल पापक्षयार्थम्, अशेष कर्मानुष्ठान योग्यता सिद्धयर्थं वा, गणहोममहं कारिष्ये । तत्र सविता देवता-धारवत्तन्त्रमित्यादिकं सङ्कल्प्य, सकृद्धोमान्तं कृत्वाऽवशिष्ट प्रभूतचरौ, प्रभूतमाज्यमासिच्य मेक्षणे नोपघातं जुहोत्यग्ने नयेति चर्चेन १(*) सूक्तेन त्याद्यत्रापि समानम् ॥

अथास्य प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

आधानं काम्य कर्मणि वा चिकीर्षु द्वादश वार्षिकादि महाप्रायश्चित्त- २(†) विषयभूत-पाप-निवृत्ति कामो वादौ, यजमानो नित्यकर्म निर्वर्त्य, पत्नी सहितः स्वयमेव वा, पवित्र-पाणिः धर्मेष्वासीनो देश-कालादि संकीर्त्य, अमुक प्रयोजनार्थं स(म) द्याहं सवन त्रये गणेशादि होमं होष्यामीति-संकल्प्याग्निं प्रतिष्ठाप्य, पात्रासादनकाले प्रोक्षणो पात्रेण सह प्रणीतापात्रम स्योत्तर तो निदधोत २(†) । ततो यथा शाखं चरुं श्रपयित्वाज्य भागान्तेऽभगं-भूत-सावित्रं ३(‡) चरु होमपक्षे चरुमवदान धर्मेणावदाय, कूष्माण्ड होमोक्त रीत्या गायत्रीं पुरोऽनुवाक्या मनूच्य, तामेव याज्यां पठित्वा स्वाहासवित्रे नम-मेत्युक्त्वा, प्रधानचरुहोमं कुर्यात् । चरौ प्रभूतं घृतमासिञ्चयाद् द्रव्यामुपस्तीर्य, द्विरवदायाभिघार्याग्नेनयेत्यादिभि रष्टभिर्गणै-रष्टोत्तरशतं प्रति मन्त्रं जुहुयात् ॥ यद्वा सकृत् सकृदपहृत्य मेक्षणेन

- १(*) गणहोम, --युति प्रमाणं यथा, 'गणानांलागणपतिम्' 'सद्योपागन्तः सगणोमरुद्भिः' । मरुतो गणाः । रुद्रगणाः । देवगणाः, एवं भूषाभावे प्रजागणो राष्ट्रं पालयेत् । इति । प्रागुक्तमैतत् सूक्तम् ।
- २(†) प्रायश्चित्तविषये प्रागुक्तम् ।
- ३(‡) 'अभद्रसंज्ञकृतं' इत्यत्रः पाठः ।

ब्रुहयात् । यद्वा सकृत् सकृदपहत्य मेतनेनब्रुहयान् (१) ॥
अथ प्रथमगणस्य 'अग्नेनय' इति षष्ठ्यस्य विश्वेदेवा ऋषयः
अग्निर्वेवता त्रिष्टुप्च्छन्दः चरुहोमे विनियोगः ।

(अ) अग्ने नय-विधेम स्वाहाग्नये ॥१॥ प्रवः (धः) शुक्राय जिगाति
स्वाहाग्नये ॥२॥ अच्छागिरोमानुषाणां स्वाहाग्नये ॥३॥ अग्ने
त्वमस्मयजत्र स्वाहाग्नये ॥४॥ अग्नेत्वं याशंयोः स्वाहाग्नये ॥५॥
प्रकारयोद्धृताची स्वाहाग्नये ॥६॥ सहस्रशीर्षेति द्वितीयगणस्याष्टा-
दशस्य, प्रजापति-ऋषिः जगद्बीजः पुरुषोत्तारायणोवादेवता, आदितः
पञ्चदशानुष्टुभः, ततस्तिष्ठस्तिष्ठुभश्चरुहोमे विनियोगः ।

अं सहस्रंशीर्षाङ्गुलं स्वाहा पुरुषाय नारायणायवा इदं नमम एवं
सर्व्वत् ॥१॥ पुरुषःतिरोहति स्वाहा ॥२॥ एतावान् दिवि स्वाहा ॥३॥
त्रिषाद्भिस्वाहा ॥४॥ तस्मादविवापुरः स्वाहा ॥५॥ यत् पुरुषेणद्विविः
स्वाहा ॥६॥ सप्तास्या-पशुं स्वाहा ॥७॥ तं यज्ये स्वाहा ॥८॥
तस्माद्यपे स्वाहा ॥९॥ तस्माद्वयज्ञात् सर्व्वहुत शजायत स्वाहा ॥१०॥
तस्मादश्वायः स्वाहा ॥११॥ यत् पुरषं व्यते स्वाहा ॥१२॥
ब्राह्मणोऽजायतस्वाहा ॥१३॥ नाभ्यां-यत् स्वाहा ॥१४॥ वेदाह-दास्ते
स्वाहा ॥१५॥ धातागुविद्यते स्वाहा ॥१६॥ यजेन पथा स्वाहा ॥१७॥
(छ) अग्नेर्मण्व इति तृतीयगणस्य द्वाविंशत्त्वस्य मृगारसूक्तस्य
चतुर्दशीपथ्या वाऋषयेङ्कोक्तादेवताः आदितः सप्तोपरिष्ठाज्जोतिषः
अष्टमीचतुष्पदा पङ्क्तिः पञ्चोपरिष्ठाज्जोतिषः, चतुर्दशीपथ्या,
पञ्चदशी षोडश्याबनुष्टुभौ, सप्तदशी गायत्री, अष्टादशीत्रिष्टुभ्यः,
ऊनविंशीचोपरिष्ठाज्जोतिषौ, अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ, चरुहोमे विनियोगः (२) ।
(अ) अग्नेर्मण्वे हसः स्वाहाग्नये ॥१॥ यस्येवं हसं, स्वाहाग्नये ॥२॥
इन्द्रस्य मण्वे हसः स्वाहेन्द्राय ॥३॥ ग्रामं नयति हसः स्वाहेन्द्राय ॥४॥
मण्वेवं मित्रावरुणा मागसः स्वाहा वायु सूर्याभ्यां ॥५-६॥

(१) अत यदेति सन्दर्भानरे पञ्चानुरीतिः ।

(२) अतश्चतुर्विध मन्त्राणां आर्षकाद स देवताः सर्वाः प्रागुच्यन्ते । पुरुषसूक्तानि यत्तु यजुर्वेदे
सर्व्वानि सन्ति ।

(३) अ, वे, स', २, ११, ७१ ।

(४) अ, वे, स' ।

(५) ऐ, स', २, १६, ७४ ।

(६) अ, वे, स', ३, १६, ७१ ।

उपश्रेष्ठा मगसः स्वाहावायुसूच्याभ्याम् ॥७८॥ रयीतमौ रथीनांसः
स्वाहाऽश्विभ्याम् ॥८॥ मादयातं वहतुं मगसः स्वाहा अश्वि-
भ्याम् ॥१०॥ यद्विदमामि शोचति, हसः स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः ॥१४॥ अनुनोद्या नुयमति मः स्वाहानुमत्यै ॥१५॥ हव्यवाह-
नायान्नयेच ॥१६॥ अन्विदमनुमतेतरिषः स्वाहानुमत्यै ॥१७॥
वैश्वानरोनऊत्या, स्वाहाग्नये ॥१८॥ पृथोदिविकं स्वाहावैश्वान-
नरायान्नये ॥१९॥ ये अग्रथेतां, हसः स्वाहाद्यावापृथिवीभ्याम् ॥२०॥
उर्वारोदसीः हसः स्वाहा द्रवावापृथिवीभ्याम् ॥२१॥ यत्तेवयं गङ्गे
(ग्ने)स्वाहाग्नये ॥२२॥ यथाहत्य द्वसवो आयुः स्वाहाग्नये ॥२३॥
(च्छ) या(पा)मिन्द्रावरुणेति चतुर्थगणस्य चतुर्मन्त्रस्य विश्वेदेवा
ऋषयः इन्द्रावरुणौ देवते सर्व्याणि यजूं(यजुषि)पिचरुहोमेवि
नियोगः ॥ अयावामिन्द्रां वरुणावतव्याः तं स्वाहा इन्द्रावरुणा-
भ्याम् ॥१॥ यावामिन्द्रा वरुण सहस्र्यातं स्वाहेन्द्रा वरुणाभ्याम् ॥२॥
यावा मिन्त्रा वरुणारक्षस्यातं स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् ॥३॥
यावामिन्त्रावरुणेतैजस्यातं स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् ॥४॥ (च्छ)
यावामिन्द्रा वरुणोति पञ्चमहागणस्याष्टमन्त्रस्य विश्वेदेवा ऋषयः,
इन्द्रावरुणौ देवते सर्व्याणियजूषि चरुहोमेविनियोगः । अयोवा
मिन्द्रावरुणावर्ग्नोत्तामवयजे स्वाहेन्द्रावरुणाभ्याम् ॥

पव मुत्तरत्रापि ॥१॥ योवामिन्द्रावरुणाद्विपात् सुजेस्वाहा ॥२॥
योवामिन्द्रावरुणाचतुष्पात् सुजेस्वाहा ॥३॥ योवामिन्द्रावरुणा गोष्टे-
जेस्वाहा ॥४॥ योवागृहेषुजेस्वाहा ॥५॥ योवानुत्तामजे स्वाहा ॥६॥
योवाणौषधेषु जे स्वाहा ॥७॥ यावावनस्पतिषुजे स्वाहा ॥८॥ (च्छ)
पवमानः सुपंजन इति षष्ठगणस्य सप्तदशर्चानुवाकस्य सोमऋषिः
लिङ्गोक्तादेवताः पावमान्यो वा देवता, आद्ये द्वे गायत्र्यो, तृतीया-
नुष्टप्, ततो द्वे गायत्र्यौ, षष्ठीविराट्, सप्तमीत्रिष्टुप्, ततः सर्व्या-
अनुष्टुभः । चरुहोमेविनियोगः ॥

अं, पवमानः सुर्जनः मास्वाहा पावमान्यौपव मुत्तरत्रापि ॥१॥ पुनस्तु
मा त्रिष्टुप्, ततः सर्व्या अनुष्टुभः । चरुहोमे विनियोगः ॥ म

(८)	अ, वे, स', ३।१६।० ।	(१८)	मै, स', ३।१६।४ ।
(१०)	अ, रे, स', ३, १६, ०८ ।	(१९)	अ, वे, स', ०, ५, २० ।
(११)	" " " ३, १६, ८८ ।	(२०)	मै, स', ३, १६, ५० । (२१) मै, स' ३, १६, ८
(१२)	" " "		अ, वे, ४, २६, १० ।
(१)	वाङ्, स', ३८।२० ।	(२१)	अ, वे, ४।४८।१० ।
(२)	" " १३८।१४ ।	(२२)	" " ४।१२।६० ।

देव जनाः आपवः स्वाहा ॥२॥ जातवेदः पवित्रवत् रनुस्वाहा ॥३॥
म(स)वित्रमहेस्वाहा ॥४॥ उज्ञाभ्यां देव सवितः महेस्वाहा ॥५॥
वैश्वदेवी पुनती, रथीणां स्वाहा ॥६॥ वैश्वानरोरश्मिभिः मा पुनीत
स्वाहा ॥७॥ वृहद्भिः सवित स्त्रिभिःमास्वाहा ॥८॥ येनदेवा अपुनत,
ब्रह्मणास्वाहा ॥९॥ यः पावमानीरध्वैभिश्च ना स्वाहा ॥१०॥ पावमानीर्यो
मधूदकंस्वाहा ॥११॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः हितं स्वाहा ॥१२॥
पावमानीर्धन्तुनः भृताः स्वाहा ॥१३॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः
सुदुधाहि हितं स्वाहा ॥१४॥ येन देवाः पवित्रेण मा स्वाहा ॥१५॥
प्राजापत्यं पवित्रं महे स्वाहा ॥१६॥ इन्द्रः सुनीती पुनातु स्वाहा ॥१७॥
अत्र सर्वत्रपावमान्यैलिङ्गोक्तदेवतायैवा इदं नममेति त्यागोक्तातव्यः ॥
(चक्र) यद्देवादेवहेङ्गुन मित्यच्छिद्रपठितस्य, विंशत्युचस्य सप्तमगणस्या-
नुवाकस्य विश्वेदेवा ऋषयः लिङ्गोक्तादेवता आद्यानुष्टुप्, द्वितीयाषड-
वसानाजगती, महापङ्क्त्याख्या तृतीयानुष्टुप्, चतुर्थीत्रिष्टुप्, पञ्चमी-
साप्तपदा अतिशर्करी, षष्ठीत्रिष्टुप्, सप्तमी षडवसानातिजतती, अष्टमी
षष्ठपदाजगती, नवमीवृहती । ततोऽष्टपदेशकंर्योः द्वादशी त्रिष्टुप्
त्रयोदशी सप्तपदाऽष्टिः, चतुर्दशीनुष्टुप्, पञ्चदश्यानुष्टुप् विराट् षोडशी-
गायत्री ॥ तत स्त्रिस्त्रिष्टुभः, विंशत्यनुष्टुभः चरहोमेविनियोगः ।
अं यद्देवाहेङ्गुनं मुतः स्वाहादित्येभ्यः ॥१॥ देवा जीवनकाभ्या सःस्वाहा
गार्हपत्याया(वा)ग्नये ॥२॥ ऋतेन द्यावा पृथिवी मूदिम स्वाहाद्यावा
पृथिवीभ्यां सरस्वत्यैच ॥३॥ सजात शंसा मुमुग्धिस्वाहा गार्ह
पत्याग्नये ॥४॥ यद्वस्ताभ्यांचकरनिस्वाहारावभतेक्षरोभ्यश्च ॥५॥
यदीव्यं नृणं महं नसं स्वाहा गार्हपत्याग्नये ॥७॥ यन्मयिमातामुतु
स्वाहा गार्हपत्याग्नये ॥८॥ यदापियेष पितरौ स्वाहाग्नयो ॥९॥
यदन्तरिक्षं पृथिवीं न सं स्वाहागार्हपत्याग्नये ॥१०॥
यदाशसानिशसा स्वाहागार्हपत्याग्नये ॥११॥ अतिक्रामामि दुरितं
लोकं स्वाहाग्नये ॥१२॥ त्रितेदेवायन्तुस्वाहागार्हपत्याग्नये ॥१३॥
दिविजाता अप्सु(क्षु)जाता शुन्धनीः स्वाहाऽद्भ्यः ॥१४॥ यदापोनकं

(१२) ग, य, वे, १, २०० । (१) मै, स', ४ १४१०-२४१ । (६) तै, भा, २, ४, २ ।

(१३) य, य, वे, १, २००२ । (२) मै, स', ४, १४, १०-२४१ ।

(११) ऋजु, स', २ ३०३२ । (१४) य, य, वे, १२००२ ।

(३) तै, भा, २ ३१३ ।

(१२) सा, वे, १२०० ।

(१५) य, य, वे, १२०१ ।

(१०) सा, वे, १२०४ ।

(१३) सा, वे, १२०१ ।

(१८) सा, वे, १२०५ ।

नीतनस्वाहाऽद्भ्यः ॥१५॥ इममे वरुणचक्रे स्वाहावरुणाय ॥१६॥
तत्त्वाया मोषीः स्वाहा वरुणाय ॥१७॥ तन्नोऽग्नेऽस्मत्स्वाहाऽग्नी
वरुणाभ्याम् ॥१८॥ सत्यन्नोऽग्नेवमोभधिस्वाहाग्नीवरुणाभ्याम् ॥१९॥
त्वमग्ने अपोस्य यासन् मेवजं स्वाहाग्नये ॥२०॥ वैश्वानरोनउ-
(ऊ)त्येतत्त्वष्ट्रस्याष्टमगणस्य विश्वेदेवा ऋषयः, वैश्वानरोदेवता
आद्येद्वेगायड्यौ तृतीयाजगती तत स्त्रिस्त्रिष्टभः सप्तमी जगती,
अष्टमीत्रिपुष्, चरुहोमे विनियोगः ॥

(अ') वैश्वानरोन ऊत्या वाहसा स्वाहाग्नये वैश्वानराय ॥१॥ (क)
ऋतावानं वैश्वानरं मीम हेश्वाहः ॥२॥ वैश्वानरस्य सुमतौ १(*)
यतते सूर्येण स्वाहा ॥३॥ पृष्टोदिवि नक्तं स्वाहा ॥४॥ जाग्रोमदग्ने
भुवना अश्रुय, सदानः स्वाहा ॥५॥ त्वमग्नेशोचिशोशुवानमहित्वा-
स्वाहा ॥६॥ अस्माकमग्ने मधवत्सु जभूरानः स्वाहा ॥७॥ वैश्वा-
नरस्य सुमतौ सूर्येण स्वाहाग्नये, वैश्वानरायेति सर्वत्रत्याभः ॥८॥
(च) इत्यष्टभिर्गणैः प्रतिमन्त्रं अष्टोत्तरं [अ्युत्तरं] शतं वरुणाहुत्वा,
जयादिनघहोमपक्षे, तान् हुत्वा न्सकृदुपस्तीर्य, सकृदवदाय
द्विरांभघार्थ, अग्नये स्विष्ट कृतेस्वाहेति स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥
इदमापस्तम्बमते क्षेयम् ॥

बोधायनमतेतु—

प्रधानचरुहोमानन्तरमवदान धर्मेण स्विष्टकृत मवदाय, हव्ययाह-
मभिमातिवाहमिति, पुरोऽनुवाक्या मनूच्य स्विष्टमग्नेऽभितत्
पृणीमाद्यः ।

प्रकारान्तरत्वेतु—

वहिरङ्गनपरिधि प्रहरण संस्त्रयहोमं कृत्वा, प्रायश्चित्ताहुतीर्जु हुयात् ॥
अथ पूर्वार्धासादित कलशमादाय नैऋतिदिशं गत्वा चतुष्पथमुपविश्य,
पादौ प्रक्षाल्याद्यस्य, प्राङ्मुखकलशे पत्नीसहितः केवलोवा
आत्मनोरुपमवेक्षमाणो विधिसंशक्तं सिंहे व्याघ्र, विद्वाना इत्यानुवाकं
बोधायनाचार्य्यं प्रणीत-कलससूत्रस्थ—

(१५) म. न. १३०२ । (१६) म. न. ३०३ । (१) 'दधसमा' इति भिन्नः पाठः ।

(२) म. स. ३१६, ३१७ । (३) ऋग्वे. म. ४, १, ५, (५) वैश्वानरः—य.

म. स. १—१३०२ । (४) म. स. ३०३ ।

‘यञ्च वयं द्विष्म’ इत्यन्तं पठेत् ॥

अथाप उपस्पृश्यानवेक्ष्यमाणो

‘यथेतं देव यजनं प्रविश्य ज्ञायात् ॥

एवं सप्ताहं त्रिषु सवनेषु कृत्वान्ते,

स्वस्ति वाचयित्वा पायसेन ससर्पिस्ता ब्राह्मणान् सम्भोज्य,

तेभ्योगो-भू-तिल-हिरण्याणि दद्यात् ॥

यावद् व्रतं सवनत्रये मौनी १(*)

सकृद्धविद्याशी नियतेन्द्रियश्च भवेत् ।

एवं स कुर्वन् सर्वेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते,

कर्मस्वधिकारीच भवति,

इत्याह भगवान् वौधायनः ॥

इति श्रीमदनन्त-भट्ट-विरचिते-विधान-पारिजाते

गणहोम विधानम् २(†) ॥

—*—

१(०)

अत्र युक्त्यायनं दानफलं पूर्वमुक्तम् । तथाहि ‘वयोधर्मसन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानञ्च’ इति छान्दोग्ये । कर्मोक्तं च ‘श्रुतिप्रोक्तं लक्षणं यथा,—‘शुचिः तत्कालश्रीवी, संयत-वाक्, मौनव्रत’, अहिंसः, अहेष्टाऽलोभश्च’ इत्यादि ।

„

हविष्याशी, सत्त्विकाहारेण हविष्येण च संयतमना स्वाच्छक्तिः कर्मणां तेन वर्धते । एवं कर्मोधिकार्या, अनधिकारिणः कर्मानुष्ठाने संकल्प्य तथाहि, ‘श्रम एव हि देवलम्’ इति भागवते ।

२(†)

अवगणः—बहुसंख्यान्वितः । बहुबोजना एकस्मिन् सम्वन्धाः । बलिदातारं इति विषये । अर्थग्रह टीकायां मयाऽलिखितं, नृपाभावे जनगणैकेन राष्ट्ररक्षणं भवति । अतः श्रुतिनाम ‘गणानां लो गणपतिऽनामहे’ गणदेवताः । भूतगणा देवगणाश्चेति । गणानामौशः गणेशापि ।

श्रीमत्काण्वकुलाविध-शीतकिरणोविद्याकलानां निधिः,
 श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्चकीर—प्रियः ।
 यस्मिन् भट्ट जनेह्यभूत् पृथुयशास्तस्यात्मजोऽभूम्महान् ;
 चन्द्राच्चन्द्रकलेव विशुद्धिभृच्छ्रेः नागदेवामित्रः ॥१॥
 तस्माच्छ्रीमदनन्त आविरभवद्भयजज्ञानभक्त्यादिके,
 सन्तस्सन्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्टोवरीवर्त्तते ।
 तेनायं रचितो विधानदिविपद्बृत्तोऽर्थि सर्वप्रदः ;
 कालेद्व्यष्ट पङ्के(व)लांकविमिते काश्यामगात् पूर्णताम् १(*) ॥२॥
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि विद्वद्विरचितान्यपि ।
 कोऽप्यस्य महिमावेद्योविज्ञैर्जयति सर्वतः ॥३॥
 नपाण्डित्याभिमानेन नचविस्तस्य लिप्सया ।
 ग्रन्थोऽयं रचितः किन्तु हरेः प्रीत्यै सतामपि ॥४॥
 तिष्ठन्ति सन्तः सर्व्वत्र ज्ञातविद्वत् परिश्रमाः ।
 अत्रत्यं मत्च्छ्रमं दृष्ट्वा कृपांकुर्वन्तु सज्जनाः २(†) ॥५॥
 श्रीजाने ! विहितमविहितं निगमतो—*
 नच त्वत्पादार्चा तवपरिजनेष्वपचितिम् ।
 तथापि त्वद्बुद्ध्याचलमिदमहोगहनमलिखम् ;
 गिरिं पङ्गुमगमयेदिति सत्यमभवत् ॥६॥
 यावच्चन्द्रश्च-सूर्य्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 यावतातावदेवायं ग्रन्थोमे सन्ततिस्तथा ॥७॥
 वचन-प्रसूनमालाच विचित्रा रचितामया ।
 पदे समर्पिता विष्णोस्तुष्टोभव सदा मम ॥८॥
 इति, श्रीमद्विद्वज्जनकृपा-पात्रणान्तविदुषा ।
 विधान-पारिजातोऽयं श्रमस्तवक संयुतः ॥
 नानाविधानगन्धाढ्यः संसेव्योविबुधैरिह ॥९॥

समाप्तश्चायं पञ्चमः स्तवकः ॥

—*—

- १(•) १६१५ ख्रीष्टाब्दाः कालः यन्महास्य विरचने इति केचनबुधाः । 'चवाङ्मानां नामतोगतः'
 इति रौल्या शकमितिः १६८२ (१६२८) ख्रात् । काश्या—वाराणस्यामिति ।
 २(†) 'मनव्यने' । 'मन्त्रनाः' । 'ने मटा' इत्वं पाठान्तराणि सन्ति ।

अत्र, अनुलिपिकरस्य वृत्ताभिप्रायः—

‘देवकी मातरं गत्वा पितरं रामसंज्ञकम् ।
विधान-पारिजाताख्यं यादवोग्रन्थमालिखत् १(*) ॥१॥

अगस्ति-गोत्रोद्भव-कृष्णशर्मणः,
सुतः शिवाख्योऽस्य शरीर जन्मतः ।
रामाभिधेयस्य सुतेन वृत्तिना ;
संलिखितः श्रीविधिपारिजातकः २(†) ॥२॥

द्विखवसुशशिशके धौवनाख्येच वर्षे,
तपनशमनकाले तृहिनर्तौ तयं च ३(‡)
सुररिपुगुह्यारे मासि पौषेच दुर्गा-
प्रियवरवसुतिथ्यां यादवेनाप्यलेखि ॥३॥

यदि हृदयानिवेशाल्लेखनी भ्रान्तिभावा-
नयनचलनसंज्ञाच्छ्लेषशब्दावलम्बान् ।
लिखितमकृतबुद्ध्या यन्मया पुस्तकेऽस्मिन् ;
अङ्क-कृतमपराधं चानुमर्हन्ति सन्तः ॥४॥

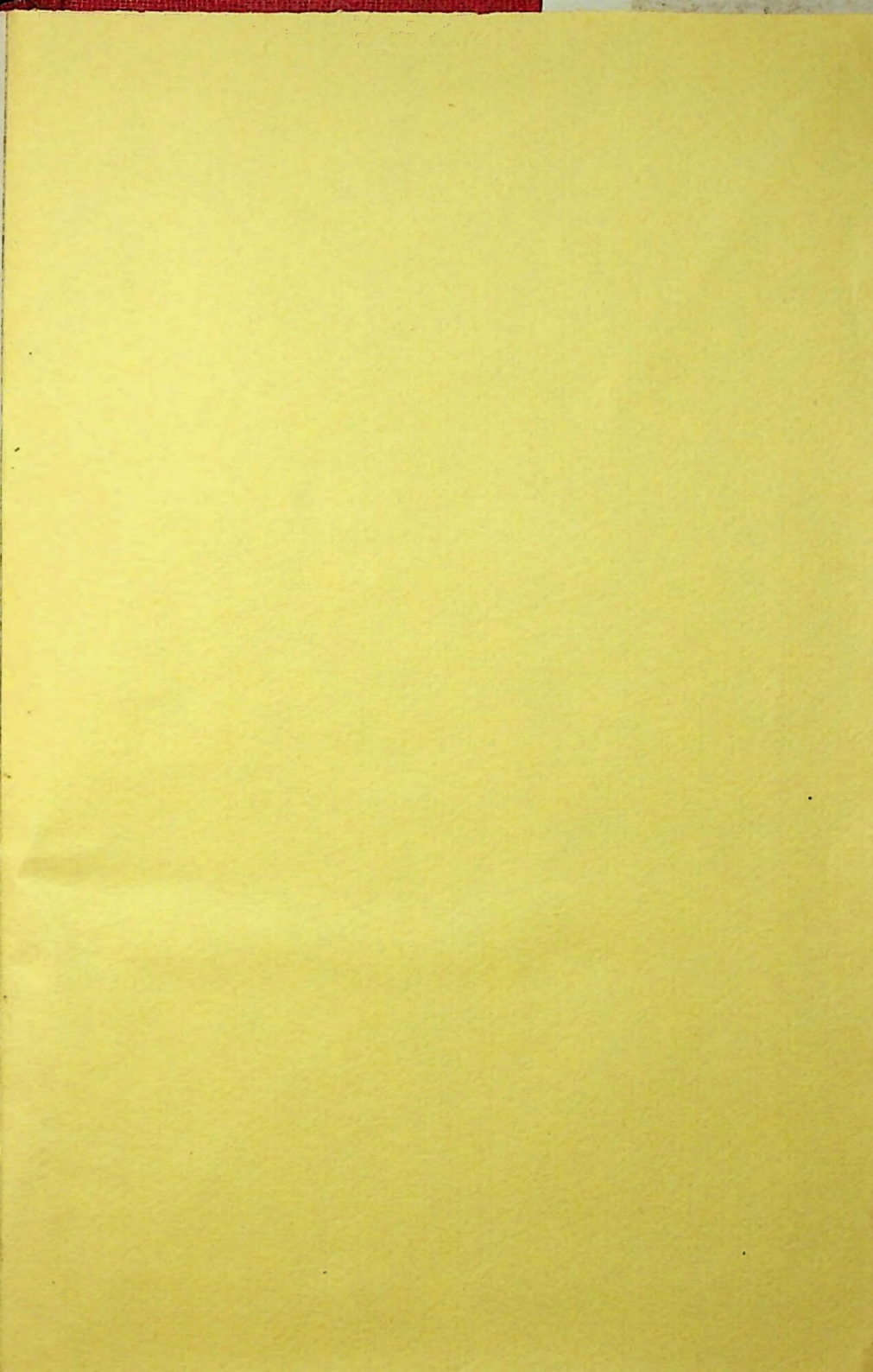
समाप्तिमगद्विधानपारिजाताख्य- धर्मशास्त्रग्रन्थः ॥

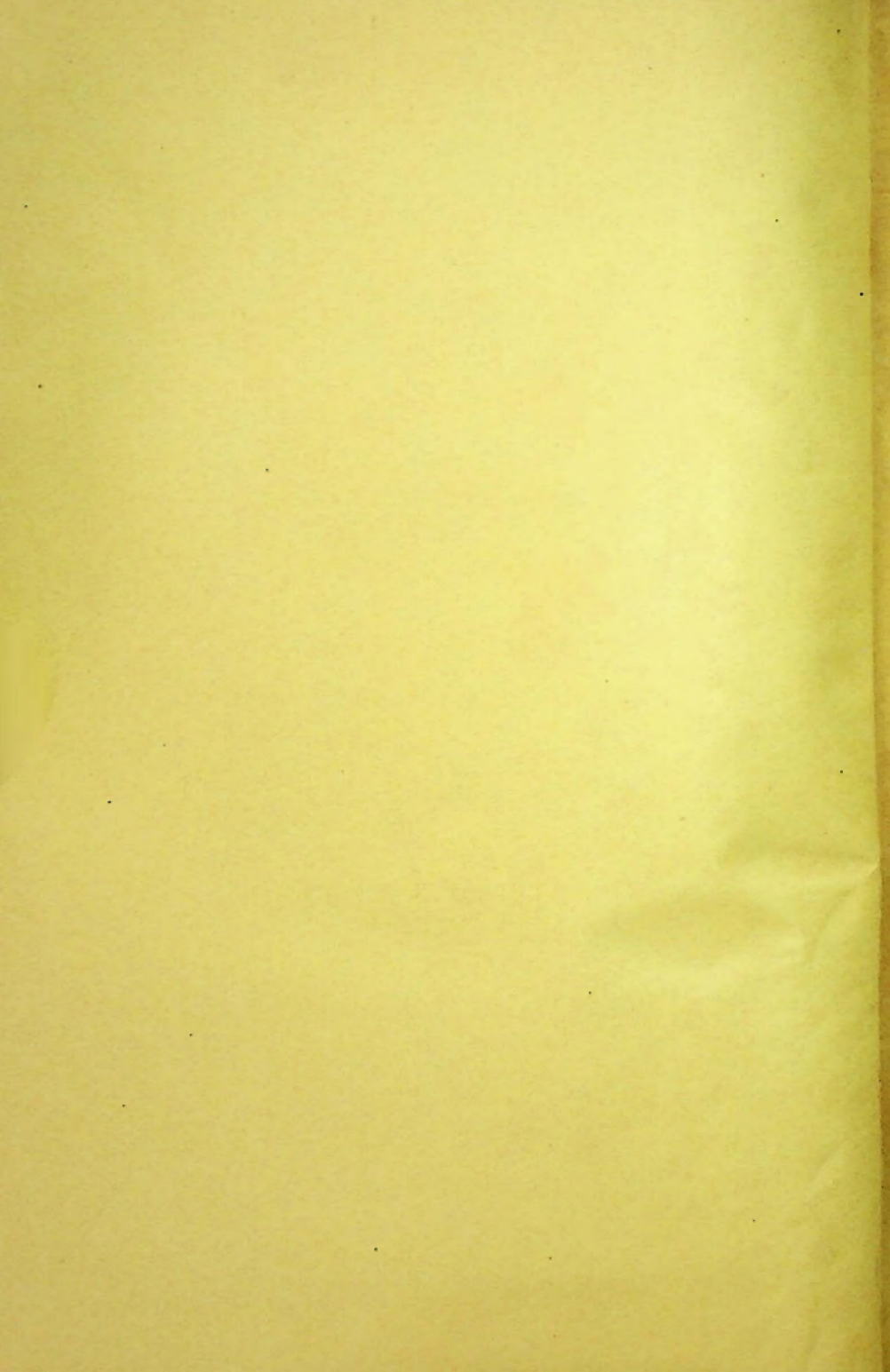
ग्रन्थविरचनकालः १८८२ शकाब्दाः ।

सदाशिवमस्तु ।

-
- १(*) अत्र यादवः इति अन्य पाठः ।
२(†) तृहिनर्तौ—गीतर्तिका द्वे ।
३(‡) ‘दुर्गाष्टम्याम्वातीयौ’ इति ।
अथ भृगुवारि इत्यर्थः ।
४(§) ‘वृत्तिना विलेखितः’ इति भिन्नः पाठः ।
प्रतिलिपिकरण समयः,—१८०० शके ।

नवीन प्रकाशित महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ

- १-षट्चक्रनिरूपणम् । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । व्याख्या-०-गोस्वामी प्रह्लादगिरि वेदान्तकेशरी ३५-००
- २-यज्ञफलम् नाटकम् । महाकवि-भासप्रणीत । सम्पा-०-डॉ० सुधाकर मालवीय १५-००
- ३-नाट्यशास्त्रम् । सटिप्पण 'नाट्यचन्द्रिका' हिन्दी व्याख्या सहित । सम्पादिका-डॉ० श्रीमती सुधा रस्तोगी । प्रथम भाग १००-००
- ४-कायचिकित्सा । (सचित्र)-ताराशंकर वैद्य १५०-००
- ५-तुलसी । (सचित्र) । आचार्य ब्रह्मदत्त शर्मा ८५-००
- ६-एलोपैथिक सार व सिद्धयोगसंग्रह । डॉ० अर्णोकारदत्त शर्मा १२५-००
- ७-आयुर्वेद के मूल सिद्धान्त एवं उनकी उपादेयता । डॉ० लक्ष्मण १२५-००
- ८-Anal Fistula & Kishar Sutra Treatment by Dr. S. N. Pathak. 80-00
- 9-Astanga Hridayam of Vagbhata. Text with English Translation by Prof. K. R. Srikantha Murthy. Vol. I Sutra Sthana and Sarira Sthana. 250-00
Vol. II Nidan, Cikitsa and Kaipasiddhishtana. 250-00
- १०-प्रौढमनोरमा । (सशब्दरत्न) सविमर्श 'भाद्रप्रकाशिका' 'भाद्रबोधिनी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-० डॉ० जयशंकरलाल त्रिपाठी । पञ्चसंख्यन्त ६०-००
- ११-तिङन्तार्णवतरणिः । (प्यन्तप्रक्रियादिसहित-बृहत्समवातुरूपकोशः) पं० धन्वाङ्गोपालकृष्णाचार्य सोमयाजी प्रणीतः । सम्पा-०-पं० रामचन्द्र झा १२५-००
- १२-बृहन्नारदीयपुराणम् । महर्षि वेदव्यासप्रणीत । पं० हृषिकेश शास्त्री सम्पादित टिप्पणी सहित । २००-००
- १३-बृहद्वर्मपुराणम् । महर्षि वेदव्यास प्रणीत । म. म. हरप्रसाद शास्त्री सम्पादित टिप्पणी विभूषित । २००-००
- 14-Mahanirvana Tantram. A Prose English Translation by M. N. Dutt. 100-00
- 15-Non-Rigvedic Citations in the Asvalayana Srautasutra (A Study). By K. P. Aithal. 200-00
- 16-Vishnupuranam. A Prose English Translation by M. N. Dutt. 125-00
- 17-Samveda. Translated into English with a popular commentary by Ralph T. H. Griffith. 100-00
- १८-मुहूर्तचिन्तामणिः । सविमर्श 'चन्द्रिका' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-०-डॉ० रामचन्द्र पाण्डेय ४०-००
- १९-मध्यसिद्धान्तकौमुदी । 'सीता' 'सावित्री' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-०-पं० कालीकान्त झा ७५-००
- २०-पातञ्जलयोगदर्शनम् । व्यासभाष्य सहित । सटिप्पण 'योगभाष्यचन्द्रिका' हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-०-डॉ० रमाशंकर त्रिपाठी ७०-००
- २१-बीजगणितम् । संस्कृत हिन्दी टीका सहित । व्याख्या-०-पं० देवचन्द्र झा ७५-००
- २२-मानसागरी । 'मनोरमा' हिन्दी व्याख्या तथा विवेचनात्मक परिशिष्ट सहित । व्याख्या-०-डॉ० रामचन्द्र पाण्डेय ६०-००